

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
AKDENİZ UYGARLIKLARI ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

Çiğdem ÖNER

DOĞU AKDENİZ ANTİK SİNAGOG YAPILARININ KARŞILAŞTIRILMALI
OLARAK MİMARİ AÇIDAN İRDELENMESİ

Danışman
Prof. Dr. Nihal TÜNER ÖNEN

Akdeniz Eskiçağ Araştırmaları Anabilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya, 2024

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
AKDENİZ UYGARLIKLARI ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

Çiğdem ÖNER

DOĞU AKDENİZ ANTİK SİNAGOG YAPILARININ KARŞILAŞTIRILMALI
OLARAK MİMARİ AÇIDAN İRDELENMESİ

Danışman
Prof. Dr. Nihal TÜNER ÖNEN

Akdeniz Eskiçağ Araştırmaları Anabilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya, 2024

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
AKDENİZ UYGARLIKLARI ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Çiğdem ÖNER'in bu çalışması, jürimiz tarafından Akdeniz Eskiçağ Araştırmaları Anabilim Dalı Doktora Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Murat ARSLAN (İmza)

Üye (Danışmanı) : Prof. Dr. Nihal TÜNER ÖNEN (İmza)

Üye : Dr.Öğretim Üyesi Leyla KADERLİ (İmza)

Üye : Prof. Dr. Mustafa BULBA (İmza)

Üye : Doç. Dr. İnci TÜRKOĞLU (İmza)

Tez Başlığı: DOĞU AKDENİZ ANTİK SİNAGOG YAPILARININ KARŞILAŞTIRILMALI
OLARAK MİMARİ AÇIDAN İRDELENMESİ

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 05 / 07 /2024

Mezuniyet Tarihi : / /2024

Prof. Dr. Tuncer DEMİR
Müdür

AKADEMİK BEYAN

T.C.

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ

AKDENİZ UYGARLIKLARI ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ;

Doktora tezi olarak sunduğum “Doğu Akdeniz Antik Sinagog Yapılarının Karşılaştırılmalı Olarak Mimari Açıdan İrdelenmesi” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımda yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiği ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını beyan ederim.

Çiğdem ÖNER

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	i
KISALTMALAR LİSTESİ	iii
PROJELER LİSTESİ	ii
FIGÜRLER LİSTESİ	v
TABLolar LİSTESİ	xiv
GRAFİKLER LİSTESİ	xv
ÖZET	xvi
ABSTRACT	xvii
ÖNSÖZ	xviii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

YAHUDİ TARİHİ ve YAHUDİ GELENEĞİNDE TAPINAK/SİNAGOG MİMARİSİ

1.1.Antik Çağlarda Yahudi Tarihi	4
1.2.Yahudi Geleneğinde Ticaret.....	14
1.3.Yahudi Geleneğinde Tapınak	17
1.4.Yahudi Geleneğinde Sinagog	20
1.5.Sinagog Mimarisi	23
1.6.Sinagog İç Mimari Elemanları	31

İKİNCİ BÖLÜM

DOĞU AKDENİZ (ANADOLU COĞRAFYASI) YAHUDİ İZLERİ

2.1.Lydia ve İonia Bölgeleri	39
2.1.1.Lydia Bölgesi.....	39
2.1.2.İonia Bölgesi	43
2.2. Karia Bölgesi	45
2.3.Pisidia-Pamphylia-Isauria-Lykia-Kilikya Bölgeleri.....	48
2.3.1.Pisidia-Pamphylia-Isauria Bölgeleri	48
2.3.2.Lykia Bölgesi	51
2.3.3.Kilikya Bölgesi.....	53

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DOĞU AKDENİZ ANTİK SİNAGOG YAPILARI

3.1.Doğu Akdeniz (Anadolu Coğrafyası) Antik Sinagog Yapıları	56
3.1.1.Sardes Sinagogu	56
3.1.2.Limyra Olası Sinagogu	63

3.1.3.Andriake Sinagogu.....	67
3.1.4.Miletos Olası Sinagogu.....	70
3.1.5.Priene Sinagogu	72
3.1.6.Side Sinagogu.....	78
3.1.7.Doğu Akdeniz Anadolu Coğrafyası Antik Sinagog Yapılarının Değerlendirilmesi.....	79
3.2.Doğu Akdeniz (İsrail) Antik Sinagog Yapıları.....	85
3.2.1.Bar'am Sinagogları	85
3.2.2.Hammath Tiberias Sinagogları	90
3.2.3.En-Gedi Sinagogu	98
3.2.4.Ma'on Nirim Sinagogu	116
3.2.5.Ma'oz Hayyim Sinagogu	125
3.2.6.Horvat Sumaqa Sinagogu.....	132
3.2.7.Dabiyye Sinagogu	135
3.2.8.İsrail Antik Sinagog Yapılarının Genel Değerlendirilmesi.....	144
DEĞERLENDİRME ve SONUÇ	148
KAYNAKÇA.....	165
İNTERNET KAYNAKLARI	191
SANAL YENİDEN YAPILANDIRMA ve RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ EKLERİ...	193
TABLolar.....	369
FİGÜRLER.....	376
SÖZLÜK	564
ÖZGEÇMİŞ.....	569

KISALTMALAR LİSTESİ

AJA	American Journal of Archaeology
ANRW	Aufstieg und Niedergang der römischen Welt
Atiqot	Atiqot-Journal of the Israel Antiquities Authority
BAR	Biblical Archaeology Review
BASOR	Bulletin of the American Schools of Oriental Research
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
BJSS	Balkan Journal of Social Sciences
Bk.	Bakınız
Çev.	Çeviren
DOP	Dumbarton Oaks Papers
Dü.	Düzenleyen
Ed./Eds.	Editör(ler)
EI	Eretz-Israel
Env.	Envanter
fig(s)	Figür(ler)
fn.	Footnote
fr.	Fragment (literature)
haz.	Hazırlayan
HUCA	Hebrew Union College Annual
IEJ	Israel Exploration Journal
IES	International Education Studies
JE	Jewish Encyclopedia
JHS	Journal of Hellenic Studies
JJS	Journal of Jewish Studies
JRA	Journal of Roman Archaeology
JSOT	Journal for the Study of the Old Testament
JSQ	Jewish Studies Quarterly
kat.	Katalog
kat. no.	Katalog numarası
krş.	Karşılaştırınız
KST	Kazı Sonuçları Toplantısı
LA	Liber Annuus-Studium Biblicum Franciscanum

lev.	Levha
m	Metre
MGWJ	Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums
MJH	Mediterranean Journal of Humanities
Mus.	Museum
Müz.	Müze
n.	note(s)
NEAEHL	New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land
no(s).	Numara(lar)
no(s).	Number(s)
PEQ	Palestine Exploration Quarterly
TK	ToseftaKi-Fshuṭah
TTK	Türk Tarih Kurumu
v.d.	ve diğerleri
vd.	ve devamı
vol(s).	Volume(s)
ZDPV	Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins

PROJELER LİSTESİ

Proje. 1. Bölüm 3.1. Ek. 1. Pafta No.1	194
Proje. 2. Bölüm 3.1. Ek. 1. Pafta No.2	195
Proje. 3. Bölüm 3.1. Ek. 1. Pafta No.3	196
Proje. 4. Bölüm 3.1. Ek. 1. Pafta No.4	197
Proje. 5. Bölüm 3.1. Ek. 1. Pafta No.5	198
Proje. 6. Bölüm 3.1. Ek. 1. Pafta No.6	199
Proje. 7. Bölüm 3.1. Ek. 1. Pafta No.7	200
Proje. 8. Bölüm 3.1. Ek. 1. Pafta No.8	201
Proje. 9. Bölüm 3.1. Ek. 1. Pafta No.9	202
Proje. 10. Bölüm 3.1. Ek. 1. Pafta No.10	203
Proje. 11. Bölüm 3.1. Ek. 1. Pafta No.11	204
Proje. 12. Bölüm 3.1. Ek. 1. Pafta No.12	205
Proje. 13. Bölüm 3.1. Ek. 1. Pafta No.13	206
Proje. 14. Bölüm 3.1. Ek. 1. Pafta No.14	207
Proje. 15. Bölüm 3.1. Ek. 1. Pafta No.15	208
Proje. 16. Bölüm 3.1. Ek. 1. Pafta No.16	209
Proje. 17. Bölüm 3.1. Ek. 1. Pafta No.17	210
Proje. 18. Bölüm 3.1. Ek. 2. Pafta No.1	211
Proje. 19. Bölüm 3.1. Ek. 2. Pafta No.2	212
Proje. 20. Bölüm 3.1. Ek. 2. Pafta No.3	213
Proje. 21. Bölüm 3.1. Ek. 2. Pafta No.4	214
Proje. 22. Bölüm 3.1. Ek. 3. Pafta No.1	215
Proje. 23. Bölüm 3.1. Ek. 3. Pafta No.2	216
Proje. 24. Bölüm 3.1. Ek. 3. Pafta No.3	217
Proje. 25. Bölüm 3.1. Ek. 3. Pafta No.4	218
Proje. 26. Bölüm 3.1. Ek. 3. Pafta No.5	219
Proje. 27. Bölüm 3.1. Ek. 3. Pafta No.6	220
Proje. 28. Bölüm 3.1. Ek. 3. Pafta No.7	221
Proje. 29. Bölüm 3.1. Ek. 3. Pafta No.8	222
Proje. 30. Bölüm 3.1. Ek. 3. Pafta No.9	223
Proje. 31. Bölüm 3.1. Ek. 3. Pafta No.10	224
Proje. 32. Bölüm 3.1. Ek. 4. Pafta No.1	225
Proje. 33. Bölüm 3.1. Ek. 4. Pafta No.2	226
Proje. 34. Bölüm 3.1. Ek. 4. Pafta No.3	227
Proje. 35. Bölüm 3.1. Ek. 4. Pafta No.4	228
Proje. 36. Bölüm 3.1. Ek. 4. Pafta No.5	229
Proje. 37. Bölüm 3.1. Ek. 4. Pafta No.6	230
Proje. 38. Bölüm 3.1. Ek. 4. Pafta No.7	231
Proje. 39. Bölüm 3.1. Ek. 4. Pafta No.8	232
Proje. 40. Bölüm 3.1. Ek. 4. Pafta No.9	233
Proje. 41. Bölüm 3.1. Ek. 4. Pafta No.10	234
Proje. 42. Bölüm 3.1. Ek. 4. Pafta No.11	235
Proje. 43. Bölüm 3.1. Ek. 4. Pafta No.12	236
Proje. 44. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.1	237
Proje. 45. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.2	238
Proje. 46. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.3	239
Proje. 47. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.4	240
Proje. 48. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.5	241
Proje. 49. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.6	242
Proje. 50. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.7	243
Proje. 51. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.8	244
Proje. 52. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.9	245
Proje. 53. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.10	246
Proje. 54. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.11	247
Proje. 55. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.12	248
Proje. 56. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.13	249
Proje. 57. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.14	250
Proje. 58. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.15	251

Proje. 59. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.16	252
Proje. 60. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.17	253
Proje. 61. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.18	254
Proje. 62. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.19	255
Proje. 63. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.20	256
Proje. 64. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.21	257
Proje. 65. Bölüm 3.2. Ek. 1. Pafta No.1	258
Proje. 66. Bölüm 3.2. Ek. 1. Pafta No.2	259
Proje. 67. Bölüm 3.2. Ek. 1. Pafta No.3	260
Proje. 68. Bölüm 3.2. Ek. 1. Pafta No.4	261
Proje. 69. Bölüm 3.2. Ek. 1. Pafta No.5	262
Proje. 70. Bölüm 3.2. Ek. 1. Pafta No.6	263
Proje. 71. Bölüm 3.2. Ek. 1. Pafta No.7	264
Proje. 72. Bölüm 3.2. Ek. 2. Pafta No.1	265
Proje. 73. Bölüm 3.2. Ek. 2. Pafta No.2	266
Proje. 74. Bölüm 3.2. Ek. 2. Pafta No.3	267
Proje. 75. Bölüm 3.2. Ek. 2. Pafta No.4	268
Proje. 76. Bölüm 3.2. Ek. 2. Pafta No.5	269
Proje. 77. Bölüm 3.2. Ek. 2. Pafta No.6	270
Proje. 78. Bölüm 3.2. Ek. 2. Pafta No.7	271
Proje. 79. Bölüm 3.2. Ek. 2. Pafta No.8	272
Proje. 80. Bölüm 3.2. Ek. 2. Pafta No.9	273
Proje. 81. Bölüm 3.2. Ek. 2. Pafta No.10	274
Proje. 82. Bölüm 3.2. Ek. 2. Pafta No.11	275
Proje. 83. Bölüm 3.2. Ek. 2. Pafta No.12	276
Proje. 84. Bölüm 3.2. Ek. 2. Pafta No.13	277
Proje. 85. Bölüm 3.2. Ek. 2. Pafta No.14	278
Proje. 86. Bölüm 3.2. Ek. 2. Pafta No.15	279
Proje. 87. Bölüm 3.2. Ek. 2. Pafta No.16	280
Proje. 88. Bölüm 3.2. Ek. 2. Pafta No.17	281
Proje. 89. Bölüm 3.2. Ek. 3. Pafta No.1	282
Proje. 90. Bölüm 3.2. Ek. 3. Pafta No.2	283
Proje. 91. Bölüm 3.2. Ek. 3. Pafta No.3	284
Proje. 92. Bölüm 3.2. Ek. 3. Pafta No.4	285
Proje. 93. Bölüm 3.2. Ek. 3. Pafta No.5	286
Proje. 94. Bölüm 3.2. Ek. 3. Pafta No.6	287
Proje. 95. Bölüm 3.2. Ek. 3. Pafta No.7	288
Proje. 96. Bölüm 3.2. Ek. 3. Pafta No.8	289
Proje. 97. Bölüm 3.2. Ek. 3. Pafta No.9	290
Proje. 98. Bölüm 3.2. Ek. 3. Pafta No.10	291
Proje. 99. Bölüm 3.2. Ek. 3. Pafta No.11	292
Proje. 100. Bölüm 3.2. Ek. 3. Pafta No.12	293
Proje. 101. Bölüm 3.2. Ek. 3. Pafta No.13	294
Proje. 102. Bölüm 3.2. Ek. 3. Pafta No.14	295
Proje. 103. Bölüm 3.2. Ek. 3. Pafta No.15	296
Proje. 104. Bölüm 3.2. Ek. 4. Pafta No.1	297
Proje. 105. Bölüm 3.2. Ek. 4. Pafta No.2	298
Proje. 106. Bölüm 3.2. Ek. 4. Pafta No.3	299
Proje. 107. Bölüm 3.2. Ek. 4. Pafta No.4	300
Proje. 108. Bölüm 3.2. Ek. 4. Pafta No.5	301
Proje. 109. Bölüm 3.2. Ek. 4. Pafta No.6	302
Proje. 110. Bölüm 3.2. Ek. 4. Pafta No.7	303
Proje. 111. Bölüm 3.2. Ek. 4. Pafta No.8	304
Proje. 112. Bölüm 3.2. Ek. 4. Pafta No.9	305
Proje. 113. Bölüm 3.2. Ek. 4. Pafta No.11	306
Proje. 114. Bölüm 3.2. Ek. 4. Pafta No.12	307
Proje. 115. Bölüm 3.2. Ek. 4. Pafta No.13	308
Proje. 116. Bölüm 3.2. Ek. 4. Pafta No.14	309
Proje. 117. Bölüm 3.2. Ek. 4. Pafta No.15	310

Proje. 118. Bölüm 3.2. Ek. 5. Pafta No.1	311
Proje. 119. Bölüm 3.2. Ek. 5. Pafta No.2	312
Proje. 120. Bölüm 3.2. Ek. 5. Pafta No.3	313
Proje. 121. Bölüm 3.2. Ek. 5. Pafta No.4	314
Proje. 122. Bölüm 3.2. Ek. 5. Pafta No.5	315
Proje. 123. Bölüm 3.2. Ek. 5. Pafta No.6	316
Proje. 124. Bölüm 3.2. Ek. 5. Pafta No.7	317
Proje. 125. Bölüm 3.2. Ek. 5. Pafta No.8	318
Proje. 126. Bölüm 3.2. Ek. 5. Pafta No.9	319
Proje. 127. Bölüm 3.2. Ek. 5. Pafta No.10	320
Proje. 128. Bölüm 3.2. Ek. 5. Pafta No.11	321
Proje. 129. Bölüm 3.2. Ek. 6. Pafta No.1	322
Proje. 130. Bölüm 3.2. Ek. 6. Pafta No.2	323
Proje. 131. Bölüm 3.2. Ek. 6. Pafta No.3	324
Proje. 132. Bölüm 3.2. Ek. 6. Pafta No.4	325
Proje. 133. Bölüm 3.2. Ek. 6. Pafta No.5	326
Proje. 134. Bölüm 3.2. Ek. 6. Pafta No.6	327
Proje. 135. Bölüm 3.2. Ek. 6. Pafta No.7	328
Proje. 136. Bölüm 3.2. Ek. 6. Pafta No.8	329
Proje. 137. Bölüm 3.2. Ek. 6. Pafta No.9	330
Proje. 138. Bölüm 3.2. Ek. 6. Pafta No.10	331
Proje. 139. Bölüm 3.2. Ek. 6. Pafta No.11	332
Proje. 140. Bölüm 3.2. Ek. 6. Pafta No.12	333
Proje. 141. Bölüm 3.2. Ek. 6. Pafta No.13	334
Proje. 142. Bölüm 3.2. Ek. 6. Pafta No.14	335
Proje. 143. Bölüm 3.2. Ek. 6. Pafta No.15	336
Proje. 144. Bölüm 3.2. Ek. 6. Pafta No.16	337
Proje. 145. Bölüm 3.2. Ek. 6. Pafta No.17	338
Proje. 146. Bölüm 3.2. Ek. 6. Pafta No.18	339
Proje. 147. Bölüm 3.2. Ek. 6. Pafta No.19	340
Proje. 148. Bölüm 3.2. Ek. 6. Pafta No.20	341
Proje. 149. Bölüm 3.2. Ek. 6. Pafta No.21	342
Proje. 150. Bölüm 3.2. Ek. 6. Pafta No.22	343
Proje. 151. Bölüm 3.2. Ek. 6. Pafta No.23	344
Proje. 152. Bölüm 3.2. Ek. 6. Pafta No.24	345
Proje. 153. Bölüm 3.2. Ek. 6. Pafta No.25	346
Proje. 154. Bölüm 3.2. Ek. 7. Pafta No.1	347
Proje. 155. Bölüm 3.2. Ek. 7. Pafta No.2	348
Proje. 156. Bölüm 3.2. Ek. 7. Pafta No.3	349
Proje. 157. Bölüm 3.2. Ek. 7. Pafta No.4	350
Proje. 158. Bölüm 3.2. Ek. 7. Pafta No.5	351
Proje. 159. Bölüm 3.2. Ek. 7. Pafta No.6	352
Proje. 160. Bölüm 3.2. Ek. 7. Pafta No.7	353
Proje. 161. Bölüm 3.2. Ek. 7. Pafta No.8	354
Proje. 162. Bölüm 3.2. Ek. 7. Pafta No.9	355
Proje. 163. Bölüm 3.2. Ek. 7. Pafta No.10	356
Proje. 164. Bölüm 3.2. Ek. 7. Pafta No.11	357
Proje. 165. Bölüm 3.2. Ek. 7. Pafta No.12	358
Proje. 166. Bölüm 3.2. Ek. 7. Pafta No.13	359
Proje. 167. Bölüm 3.2. Ek. 7. Pafta No.14	360
Proje. 168. Bölüm 3.2. Ek. 7. Pafta No.15	361
Proje. 169. Bölüm 3.2. Ek. 7. Pafta No.16	362
Proje. 170. Bölüm 3.2. Ek. 7. Pafta No.17	363
Proje. 171. Bölüm 3.2. Ek. 7. Pafta No.18	364
Proje. 172. Bölüm 3.2. Ek. 7. Pafta No.19	365
Proje. 173. Bölüm 3.2. Ek. 7. Pafta No.20	366
Proje. 174. Bölüm 3.2. Ek. 7. Pafta No.21	367
Proje. 175. Bölüm 3.2. Ek. 7. Pafta No.22	368

FIGÜRLER LİSTESİ

Fig. 1. Mısır'dan Çıkış (http://www.luzappy.eu/giudeofobia/exodus.gif)	376
Fig. 2.İsrail ve Yahudi Krallıklarına ait sınırlar (https://www.worldhistory.org/img/r/p/1000x1200/285.png.webp?v=1708896909).....	377
Fig. 3. Fenike Ticaret Ağı (https://www.worldhistory.org/img/r/p/1500x1500/116.png.webp?v=1706256906)	378
Fig. 4.Tabernakl Üç Boyutlu Canlandırma (https://www.thetorah.com/article/the-tabernacle-in-its-ancient-near-eastern-context)	379
Fig. 5.Tabernakl Kutsallar Kutsalının İç Görünümü (https://i0.wp.com/jesusway4you.com/wp-content/uploads/2015/09/tabernacle1.png?ssl=1).....	379
Fig. 6.Süleyman Tapınağına Ait Üçboyutlu Canlandırma. (Perspektif+Kesit+Plan) (Busnik 1970, pl.47-49-48)	380
Fig. 7.Süleyman Tapınağı İç Tasarımı Üç Boyutlu Canlandırma (https://armstronginstitute.org/685-967-bce-how-the-lynchpin-date-for-solomons-temple-was-determined)	381
Fig. 8.Herodes Tapınağına Ait Üç Boyutlu Canlandırma (https://qph.cf2.quoracdn.net/main-qimg-381740161d4a6a10188337eb40da0a62-lq).....	381
Fig. 9.Herodes Tapınağı Üç Boyutlu Canlandırma (https://discoverhistoricijesus.com/wp-content/uploads/2020/09/Herodian-Temple.jpg).....	382
Fig. 10.Günümüzdeki Ağlama Duvarı (https://cdn.britannica.com/59/91859-050-B33FA2CD/Western-Wall-Old-City-of-Jerusalem-Second.jpg)	382
Fig. 11.Herodian Caesarea'nın kuzey şehir kapısının planı. (Levine 2005, 36, 2)	383
Fig. 12.Susiya Sinagogu Konumu (PikiWiki_Israel_67433_the_ancient_synagogue_in_susya.jpg)	384
Fig. 13.Arbel Sinagogu Konumu (http://www.wolffchronicles.com/wp-content/uploads/2015/02/20150216-01.jpg)	384
Fig. 14.Meiron Sinagogu Konumu (https://israelstours.files.wordpress.com/2016/02/meron-synagogue-february-almond-blossoms.jpg)	385
Fig. 15.Capernaum sinagogu Konumu (https://drivethruhistory.com/wp-content/uploads/2020/07/1-5.png)	385
Fig. 16.Gush Halav Sinagogu Konumu (https://www.ancientsynagoguecoins.com/synagogue/gush-halav/)	386
Fig. 17.Gerasa Sinagogu Konumu (https://lh3.googleusercontent.com/p/AF1QipOwr1SKWDjcMJsayG5P9LVUFy2EcBAKmwTxxmY0=s1360-w1360-h1020)	386
Fig. 18.Bova Marina Sinagogu Konumu (https://usefultavelarticles.com/uploads/posts/2019-10/travel-image-579.jpg)	387
Fig. 19.Ostia Sinagog Kompleksi (Levine 2005, 317, fig.61).....	387
Fig. 20.Dura Europos Sinagog Kompleksi (Hachlili 1998, 41).....	388
Fig. 21.Naro Sinagog Kompleksi (https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/ec/Hammam_Lif_Grundriss.jpg)	388
Fig. 22.Capernaum Sinagogu Süslemeleri (https://madainproject.com/content/media/collect/capernaum_synagogue_763.jpg).....	389
Fig. 23.Ma'on (Yahudiye) Sinagogu Evreleri: 1. aşama (solda) ve 2. aşama (sağda). (Levine 2005, 335, Fig.66)	389
Fig. 24.Delos Sinagogundaki Kathedra- Musa Koltuğu (https://holylanphotos.files.wordpress.com/2013/05/delossynagogue-1.jpg).....	390
Fig. 25.Ashdod Sinagoguna ait Chancel parapeti (https://cojs.org/wp-content/uploads/2015/11/41-Ashdod.jpg)	390
Fig. 26.Dura Europos Sinagogu Aediculası (https://evergreene.com/projects/dura-europos-synagogue/)	391
Fig. 27.Nevoraya Sinagogu Tevrat Sandığının Lentosu (https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/45/Lintel_-_Nevoraya_Synagogue.jpg).....	391
Fig. 28.Eshtemoa Sinagogunda Bulunan Menora Tasviri (https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/6f/Eshtemoa_menorah.jpg).....	392
Fig. 29.Capernaum Sinagogu Frizindeki Tevrat Sandığı Tasviri (https://arkofthecovenantindcorationfromcapernaumsynagogue5830942516.jpg).....	392
Fig. 30.Merot Sinagogu Mozaik Zemini (https://warspot.ru/9510-voyna-diaspory-i-vosstanie-bar-kohby).....	393
Fig. 31.Beth Alpha Sinagogu Zodyak Mozaïği. (https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/fc/Beit_Alfa_Synagogue_Mosaic.jpg)	394
Fig. 32.Beth Alpha Sinagogu Zodyak Mozaïği. (https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/2a/Hammam_Lif.jpg)	395
Fig. 33. Roma Dönemi Sınırlarındaki Anadolu Coğrafyası Yahudi İzleri (Öner, 2021: 14-15).....	396
Fig. 34. Doğu Akdeniz Anadolu Coğrafyası Yahudi İzleri (Öner, 2021: 14-15)	397

Fig. 35. Doğu Akdeniz Anadolu Coğrafyası Yahudi İzleri (By Caliniuc since Putzger & Westermann atlases -Atlas zur Weltgeschichte, Stier, H.E., dir., 1985).....	398
Fig. 36.Kronoloji (Öner, 2021: 16-17)	399
Fig. 37.Lydia - İonia Bölgeleri Yahudi İzleri. (Öner, 2021: 20-21)	400
Fig. 38.Thyateira 'daki Yazıtlı Lahit Gövdesi (http://hasanmalay.com/images/stories/keldani-for-web-lahit.jpg)	400
Fig. 39.Philadelphia'daki Dört Adet Mezar Taşı (Ameling, 2004: 569).....	401
Fig. 40.Philadelphia'daki Hanukiye Tasvirli Mezar Taşı (Bora, 2017: 89)	401
Fig. 41.Sardes Sinagogu'ndaki Yazıtlı Mermer Levha (Sardes Kazı Arşivi)	401
Fig. 42.Sardes Kazılarında Bulunan Kaşerut Damgası (https://www.kornbluthphoto.com)	402
Fig. 43. Sardes Sinagogu Önündeki Dükkanlarda Bulunan <i>Menoralı</i> Duvar Bloğu (Sardes Kazı Arşivi).....	402
Fig. 44. Sardes Sinagogu Önündeki İki Dükkan'da Bulunan <i>Menoralı</i> Mermer Parçaları (Rautman, 2015: Fig.3-4)	402
Fig. 45. Sardes Sinagogunda Bulunan Yazıtlı Mermer <i>Menora</i> (Sardes Kazı Arşivi).....	403
Fig. 46. Sardes Kazılardan Bulunan <i>Menoralara</i> Ait Adak Yazıtlı Mermer Panel (Sardes Kazı Arşivi).....	403
Fig. 47. Sardes Kazılarında Bulunan Mermer Levhalar (Sardes Kazı Arşivi).....	404
Fig. 48.Ephesos'da Bulunan Mezar Taşı (Ameling, 2004:567)	404
Fig. 49.Ephesos'da Bulunan <i>Menora</i> Kazınmış Mermer Basama ve Sütun (Mermer Basamak Görseli, Rubi Asa-Sütun Görseli, Bora, 2017: 80).....	404
Fig. 50. Miletos Tiyatrosu'ndaki Yazıtlı Basamak (Görsel: Ferda Öner)	405
Fig. 51. Priene Sinagog Alanında Bulunan <i>Menoralı</i> Anta Payesi (Burkhardt and Wilson, 2013: 192).....	405
Fig. 52. Priene Sinagog Alanında Bulunan <i>Menoralı</i> Rölyef (Burkhardt and Wilson, 2013: 195- Skeç: Burkhardt, 2013: 195)	406
Fig. 53. Priene Tiyatrosu'ndaki Kilisede Bulunan <i>Menoralı</i> Rölyef (Berlin Devlet Müzeleri Bizans Sanatı Heykel Koleksiyonu ve Müzesi, Prusya Kültür Mirası, Görsel: A.Voigt).....	406
Fig. 54. Karia Bölgesi Yahudi İzleri (Öner, 2021: 20-21).....	407
Fig. 55. Aphrodisias Kazılarında Bulunan Yazıtlı Blok (http://holylandphotos.org)	408
Fig. 56. Aphrodisias Sebasteion'da Bulunan <i>Menora</i> , <i>Lulav</i> , <i>Şofar</i> ve <i>Etrog</i> Figürleri (Chaniotis, 2002: 221) .	409
Fig. 57. Aphrodisias Tiyatro Binası'nda Bulunan Yahudi Halkını Temsil Eden Mermer Kabartmalar (vici.org/vici/18175/).....	409
Fig. 58.Tralleis'teki Yazıtlı Bloğa Ait Çizim (Ameling, 2004: 567)	410
Fig. 59.Iasos'ta Bulunan Yazıtlı Blok (Ameling, 2004: 566)	410
Fig. 60. Pisidia, Pamphylia, Isauria, Lykia, Cilicia Bölgeleri Yahudi İzleri (Öner, 2021: 20-21).....	411
Fig. 61. Attaleia'da Bulunan <i>Menoralı</i> Sütun Parçası (Wilson, 2020: 359, Fig.3)	411
Fig. 62.Side'de Bulunan Sinagog Yapısına Ait Döşeme Yazıtı (Side Müzesi Arşivi)	411
Fig. 63. Side Antik Kenti'nde Devşirme Olarak Kullanılan <i>Menoralı</i> Duvar Parçası (Görsel : Ferda Öner).....	412
Fig. 64. Limyra'da Bulunan <i>Menoralı</i> Levhalar (https://library.biblicalarchaeology.org/sites/default/files/bsba420104000l.jpg)	412
Fig. 65. Patara Tiyatrosu'nda Bulunan <i>Menora</i> Kazınmış Oturma Sırası (Şahin 2020:125, Resim 144).....	412
Fig. 66. Phaselis Kazılarında Bulunan Yazıtlı Gümüş Yüzük (Arslan ve Tüner Önen, 2023: 11, Fig.48).....	413
Fig. 67.Andriake Sinagogunda Bulunan <i>Menoralı</i> Mermer Paneller (Çevik vd., 2010: 176-177).....	413
Fig. 68. Andriake Sinagog Alanında Bulunan Yazıtlı Döşeme Malzemesi (Çevik vd., 2010: 176).....	413
Fig. 69.Isauria (Olba)'da Bulunan <i>Menoralı</i> Kabartmalı Sunak (Özyıldırım, 2016: 131, Lev.5 – Görsel: Dr. Tuna Akçay)	414
Fig. 70.Isauria (Olba)'da Bulunan <i>Menoralı</i> Kabartmalı Sunağa Ait Çizimler (Özyıldırım, 2016: 131, Lev.5)	414
Fig. 71.Isauria (Olba)'da Bulunan <i>Menoralı</i> Kabartmalı Sunak (Özyıldırım, 2016: 132, Lev.8).....	414
Fig. 72. Sömek'te Bulunan <i>Menoralı</i> Duvar Kabartması (Özyıldırım, 2016: 129, Lev.2, Görsel: Klaus-Peter Simon)	415
Fig. 73. Korykos'ta Bulunan <i>Menoralı</i> Lahit (A.D. Ancient Dan, Daniel C.Browning Jr)	415
Fig. 74. Korykos Nekropol'ünde Bulunan <i>Menoralı</i> Kapı Lentosu (Görsel: Ingeborg Simon).....	416
Fig. 75. Çatiören'de Bulunan <i>Menoralı</i> Lento (Mörel, 2017: 418, Fig.21)	416
Fig. 76. Diokaisareia'da Bulunan Kulak ve <i>Menora</i> Figürlü Sunak (Özyıldırım, 2016: 130, Lev.4).....	417
Fig. 77. Diokaisareia'da Bulunan <i>Menoralı</i> Lahit Kapakları (Özyıldırım, 2016: 130, Lev.3).....	417
Fig. 78.Sardes Antik Kenti Planı (Archaeological Exploration of Sardis/President and Fellows of Harvard College)	418
Fig. 79. Sardes Sinagogu ve Çevresinin Planı (https://ids.lib.harvard.edu/ids/view/).....	419
Fig. 80.Sinagog ve Çevresinin Güneyden Görünüşü (https://ids.lib.harvard.edu/ids/view/).....	420
Fig. 81.Sinagogun Havadan Görüntüsü (https://ids.lib.harvard.edu/ids/view/).....	420
Fig. 82.Sinagogun Evreleri (https://ids.lib.harvard.edu/ids/view/).....	421

Fig. 83.Ön Avlunun Havadan Görüntüsü (https://www.kulturportali.gov.tr/contents/images/Sardes%20%c3%96renyeri%20(8).jpg)	422
Fig. 84. Ön Avlu Bölümünün Mevcut Durumu (Görsel: Rubi Asa)	422
Fig. 85.Ön Avlu Zemin Mozaikleri (https://ids.lib.harvard.edu/ids/view/)	423
Fig. 86.Ön Avlulu Yazıtlı Zemin Mozaikleri (Seager ve Kraabel, 1983: 323, Fig.254)	424
Fig. 87.Ön Avlu Duvar Süslemeleri (Görsel: Doğan Pinhas).....	424
Fig. 88.Ana ibadet mekanı Havadan Görünüşü (https://www.kulturportali.gov.tr/contents/images/Sardes%20%c3%96renyeri%20(7).jpg)	425
Fig. 89.Ana ibadet mekanı Apsis Bölümü (https://omphale.arthistory.wisc.edu/C1973/C73.046.27.jpg?height=2000&width=2000).....	425
Fig. 90.Ana ibadet mekanı Ehal Bölümü (https://omphale.arthistory.wisc.edu/C1973/C73.046.10.jpg?height=2000&width=2000)=	426
Fig. 91.Apsis Önündeki Mermer Masa. (https://omphale.arthistory.wisc.edu/C1973/C73.046.27.jpg?height=2000&width=2000).....	426
Fig. 92.Mermer Masa Yanındaki Aslan Figürleri (https://omphale.arthistory.wisc.edu/SD2014/SD2014.5951.jpg?height=2000&width=2000).....	427
Fig. 93.Ana ibadet mekanındaki Bima? Alanı (https://omphale.arthistory.wisc.edu/C1973/C73.060.03.jpg?height=2000&width=2000).....	427
Fig. 94.Ana ibadet mekanı Zemin Mozaikleri (https://omphale.arthistory.wisc.edu/SD2021/SD2021.10031.jpg?height=2000&width=2000).....	428
Fig. 95.Apsis Bölümü Önü Mozaigi (https://i0.wp.com/www.ancientsynagoguecoins.com/wp-content/uploads/2021/09/400941568.jpg?ssl=1)	428
Fig. 96.Apsis Önü Mozaik Yazıtı (https://ids.lib.harvard.edu/ids/view/).....	429
Fig. 97.Ana ibadet mekanı Duvar Süslemeleri (https://omphale.arthistory.wisc.edu/C1965/C65.xxx.xy.jpg?height=2000&width=2000).....	429
Fig. 98.Limyra, Şehir Planı (Seyer ve Lotz, 2014: 142, Fig.2)	430
Fig. 99.Limyra'nın Google Earth Görüntüsü (Öner, 2021: 54-55)	431
Fig. 100.Limyra, Doğu Kapısındaki Kazı Çalışmaları (Seyer ve Lotz, 2014: 275, Pl. 3, 1)	431
Fig. 101.Menora Levhaların Bulunduğu Alan (Öner, 2021: 54-55; Seyer, 2013/11: 85, Fig.2)	432
Fig. 102.Menoraların Bulunduğu Alan Dönemsel Perspektifi (Öner, 2021: 54-55)	432
Fig. 103.Menora Bezemeli Levhalar (Seyer, 2013-11: 85, Fig.3).....	433
Fig. 104.Menora Bezemeli Bloklar (Görsel: Ferda Öner).....	433
Fig. 105.Menoraların Rölöveleri (Seyer ve Lotz, 2014: 145-146, Fig.1-2)	433
Fig. 106.Olası Sinagogun Kuzeybatıdan Günümüzdeki Görünüşü (Öner, 2021: 56-57)	434
Fig. 107.Havuz (Mikveh?) (Seyer ve Lotz, 2013: 145, Fig.6).....	434
Fig. 108.Transenna (Seyer ve Lotz, 2013: 145, Fig.6).....	434
Fig. 109.Olası Sinagogun Bulunduğu Batı Kapısı'nın Dönemsel Planı (H. Lotz, 2014, 276, Pl.4).....	435
Fig. 110. Doğu Kapısı'ndaki kazı, kesit (a) ve harita (b) görünümünde 14C ile tarihlenen kül tabakasının yerini gösteriyor. (c)'deki fotoğraf, ilgili kesitteki kül tabakasını göstermektedir. Kül tabakası, yükselen su seviyesine tepki olarak MS VI. yüzyıldan kalma yolu yükseltmek için uygulanan küçük kiremit parçaları, kum ve harçtan oluşan bir tabakanın (bkz. Şekil 3a) üzerinde yer alır. (Rantitsch – Prochasha – Seyer – Lotz – Kurtze 2016, 205, Figure 3.)	435
Fig. 111.Andriake'nin Havadan Kısmi Görüntüsü ve Sinagog Yapısının Konumu (http://galeri3.arkitera.com/var/albums/Haber/2012/11/26/andriake.jpg.jpeg)	436
Fig. 112.Yazıtlı Tam ve Parçalı Levhalar (Öner, 2021: 52-53).....	436
Fig. 113.Granarium ve Sinagog Yapılarının Konumları (http://holylandphotos.org).....	437
Fig. 114.Sinagog Planı (Çevik vd., 2010: 357, Fig 5)	437
Fig. 115.Doğu-Batı Kesiti (Çevik vd., 2010: 358, Fig 6).....	437
Fig. 116.Kuzey-Güney Kesiti (Çevik vd., 2010: 358, Fig 7).....	438
Fig. 117.Ana Salonun ve Güneybatısındaki Odanın Pişmiş Toprak Döşemeleri (Çevik vd., 2010: 361, Fig 18; 362, Fig 23)	438
Fig. 118.Yazıt No:3 (Çevik vd., 2010: 361, Fig 18; 362, Fig 26)	438
Fig. 119. Andriake Sinagogu Hava Fotoğrafı (https://pbs.twimg.com/media/CiF4za3W0AA5U6S?format=jpg&name=medium)	439
Fig. 120.Ana ibadet mekanı - Apsis Arası Duvar ve Dolgu Çıkarıldıktan Sonraki Apsis Alanı (Çevik vd., 2010: 362, Fig.15; 361, Fig.16)	439
Fig. 121.Ana ibadet mekanının Kapı ve Basamaklarla Birlikte Kuzey Kısa Duvarı (Çevik vd., 2010: 362, Fig.14)	440
Fig. 122.Sütun (Çevik vd., 2010: 365, Fig.36)	440

Fig. 123. Ambibulus sikkesi (Çevik, 2015: 226, Abb.10)	441
Fig. 124. Ana ibadet mekanı ile Apsis Arasındaki Ayırıcı Duvarın Önüne Düşmüş Mimari Öğeler (Çevik vd., 2010: 362, Fig.21)	441
Fig. 125. Sinagog Yapısının Apsis Binasında Yaklaşık KD-GB Doğrultulu Sistematik Çatlamalar (Softa vd., 2018: 66, Şekil 6 d-e)	442
Fig. 126. Miletos Antik Kentinin Vaziyet Planı (https://www.ruhr-uni-bochum.de/milet/in/stadt-plan/stadt-pl.jpg)	443
Fig. 127. Miletos Olası Sinagog Yapısının ve Çevresinin Havadan Görüntüsü (Öner, 2021: 34-35)	444
Fig. 128. Miletos Olası Sinagog Yapısının Liman Anıtına Göre Konumu (Öner, 2021: 34-35)	444
Fig. 129. Miletos Olası Sinagog Yapısı ve Çevresinin Rölövesi (Gerkan, 1922: TAFEL XI)	445
Fig. 130. Miletos Olası Sinagog Yapısı ve Çevresinin MS. III. ve IV. Yüzyıl Sonrası Restitüsyon Önerisi (Milet, 1922: 17, Abb.19)	445
Fig. 131. Miletos Olası Sinagog Yapısının İçinde İnsitu Olarak Bulunan Grattius Mezar Anıtı (Öner, 2021: 36-37)	446
Fig. 132. Miletos Olası Sinagog Yapısının Girişinde İn-situ Olarak Bulunan Yazıt (Öner, 2021: 34-35)	446
Fig. 133. Priene Haritası (Burkhardt and Wilson, 2013: 190, Fig.1)	447
Fig. 134. Sinagogda Yapılan 2009-2010 Sondaj Planı (Burkhardt and Wilson, 2013: 191, Fig.4)	447
Fig. 135. Komşu Evin Kapı eşiğindeki <i>Şofar</i> ve Graffiti. (Burkhardt, 2014a: 236, Abb.10)	448
Fig. 136. Sinagogun Evreleri: A) Prosta Evi No. 24; B) Sinagog 1; C) Sinagog 2 (Burkhardt and Wilson, 2013: 191, Fig.3)	448
Fig. 137. Metop ve Triglifler (Görsel: Ferda Öner)	448
Fig. 138. Kuzeyden Sinagogun Ana Giriş Basamakları (Burkhardt and Wilson, 2013: 190, Fig.2)	449
Fig. 139. Sinagogun Yeni Giriş Durumu, Kuzeyden Görünümü (Burkhardt and Wilson, 2013: 192, Fig.5)	449
Fig. 140. A. <i>Menora</i> 'nın Üst Kısmı İle Blok (Ante) B. <i>Menora</i> Grafitosunun Ayağı İle Blok (Ante) (Burkhardt and Wilson, 2013: 192, Fig.6a ve 6b)	450
Fig. 141. Kırk Blok (Ante) Yeniden İnşa Edilmiş Hali ile Birlikte. (Burkhardt and Wilson, 2013: 193, Fig.7)	450
Fig. 142. Doğudan Ana Nefin İç (Burkhardt and Wilson, 2013: 193, Fig.8)	451
Fig. 143. Sinagogun Doğu Duvarında Batıdan Niş ve Mermer Stel (Burkhardt and Wilson, 2013: 193, Fig.9)	451
Fig. 144. <i>Menora</i> ve Harflerle Nişin Önündeki Stel Detayı (Burkhardt and Wilson, 2013: 193, Fig.11)	452
Fig. 145. Devşirme ile İnşa Edilmiş Yeni Kuzey Duvarının Doğusundan Güneyine Bakış (Burkhardt and Wilson, 2013: 194, Fig.12)	452
Fig. 146. Sinagogun Eski ve Yeni Kuzey Dış Duvarı Arasındaki Su Havzası Veya Rezervuarı (Burkhardt and Wilson, 2013: 195, Fig.14)	453
Fig. 147. Sinagogun Güney Koridoru ve Tekne (Burkhardt and Wilson, 2013: 194, Fig.13 ve)	453
Fig. 148. Priene Sinagogunda Bulunan Cam Buluntu (PR 09 SYN 12.1 G 33) (Burkhardt and Wilson, 2013: 195, Fig.15)	454
Fig. 149. Priene Kazılarında Bulunan Cam Buluntu (PR 09 SYN 1.1 G 27) (Burkhardt and Wilson, 2013: 195, Fig.16)	454
Fig. 150. Bronz Sikke (PR09 SYN-1 N 23) (Burkhardt and Wilson, 2013: 195, Fig.17a)	454
Fig. 151. Bronz Sikke (PR09 SYN-1 N 17) (Burkhardt and Wilson, 2013: 195, Fig.17b)	454
Fig. 152. Side Sinagogunun Konumu (Öner, 2021: 58-59)	455
Fig. 153. Side Sinagogunun ve Çevresinin Havadan Görüntüsü (Öner, 2021: 58-59)	455
Fig. 154. Side Sinagogunun Havadan Görüntüsü (Öner, 2021: 58-59)	456
Fig. 155. Side Sinagogunun Ana ibadet mekanı? (Öner, 2021: 58-59)	456
Fig. 156. Side Sinagogu Ana ibadet mekanı? ve Oturma Bölümü (Öner, 2021: 58-59)	457
Fig. 157. Side Sinagogu Ana ibadet mekanı? ve Oturma Bölümü (Side Müzesi Arşivi)	457
Fig. 158. Side Sinagogunun Oturma Sıraları ve Korkulukları (Öner, 2021: 58-59)	458
Fig. 159. Ana ibadet mekanı? Döşemesindeki <i>Menoralı</i> Yazıt (Öner, 2021: 58-59)	458
Fig. 160. Side'deki Arkeolojik Kazı Çalışmalarında Bulunan Sinagog ve Yahudi Buluntuları (DAI Konferansı)	459
Fig. 161. Sinagog Yapısı'nda Bulunan <i>Menoralı</i> Mimari Parça (DAI Konferansı)	459
Fig. 162. Side'deki Arkeolojik Kazı Çalışmalarında Bulunan <i>Menoralı</i> Parçalar (DAI Konferansı)	460
Fig. 163. İzmir Algazi Sinagogu (http://www.izmirjh.com/wp-content/uploads/2021/04/projects-5505-1610464778694-467347.jpg)	461
Fig. 164. İzmir Şalom Sinagogu (https://visitizmiryonetim.izmir.bel.tr/YuklenenDosyalar/DestinyasyonFotograflari/1024/20042021_012926542_1_salomsinagogu%20(6).jpg)	461
Fig. 165. İstanbul Neve Şalom Sinagogu (https://www.salom.com.tr/uploads/news/b_10012024TtKkevOUvDdtsnqqQz4stUyG.jpg)	462

Fig. 166.İzmir Şaar Aşamayim Sinagogu (https://www.turkyahudileri.com/cache/3/b33d0f9497393014265abcac17c3d30a.jpg)	462
Fig. 167.Adana Sinagogu	463
Fig. 168.Antakya Sinagogu (https://www.salom.com.tr/uploads/news/b_1222020TekbPcmCga28qycSyj2jTFYMR.png).....	463
Fig. 169.İzmir Beit Israil Sinagogu (https://visitizmiryonetim.izmir.bel.tr/YuklenenDosyalar/DestinasyonFotograflari/1024/02062021_105545579_3_19042021_010212298_2_DSC_6098%20-%20Kopya.jpg).....	464
Fig. 170.Antakya Sinagogu (google earth'den alınmıştır)	464
Fig. 171.İzmir Beit Israil Sinagogu (https://www.erolsasmaz.com/foto_y/2013/02/b/1572248993.jpg)	465
Fig. 172.Antakya Sinagogu Avlusu (https://www.salom.com.tr/uploads/images/3042024nann8HJUcIgLo6pB.jpg).....	465
Fig. 173.Gaziantep Sinagogu Avlusu (https://lh3.googleusercontent.com/p/AF1QipMno5PNhyoqBrCT-RmlQOj_B8UiDiHgmZO9_58h=s1360-w1360-h1020).....	466
Fig. 174.İzmir Beit Israil Sinagogu (https://lh3.googleusercontent.com/p/AF1QipOmJiAJtc0P4-1PrF0AB1eRnOLilOWaD8OcUhD=s1360-w1360-h1020).....	466
Fig. 175.İzmir Şalom Sinagogu (https://visitizmiryonetim.izmir.bel.tr/YuklenenDosyalar/DestinasyonFotograflari/1024/20042021_012336278_5_salomsinagogu%20(5).jpg).....	467
Fig. 176. Gaziantep Sinagogu (https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/f/f2/Gaziantep_Former_Synagogue_0919.jpg/1200px-Gaziantep_Former_Synagogue_0919.jpg?20231208191444).....	467
Fig. 177.Bar'am Sinagoglarının Konumları (Israel location map with stripes.svg-15.06.2014)	468
Fig. 178.Bar'am Büyük Sinagog (Kohl ve Watzinger, 1916: Tafel XIII).....	468
Fig. 179.Bar'am Küçük Sinagog (Kohl ve Watzinger, 1916: 91).....	469
Fig. 180. Bar'am Küçük Sinagogu Lento Yazıtı (https://youtu.be/iYrZQOHGAn8?si=2BzaiSF9G00m79K0).....	469
Fig. 181. Bar'am Büyük Sinagogu'nun Havadan Görünüşü (Fine, 1996: 1).....	470
Fig. 182.Bar'am Büyük Sinagog'un Havadan Görüntüsü (PikiWiki Israel 73450 the synagogue in baram.jpg-1 Ocak 2016)	470
Fig. 183.Bar'am Büyük Sinagogu Planı ve Kazı Alanları (Aviam, 2002, 121. Courtesy of the Israel Exploration Society © synagogues.kinneret.ac.il)	471
Fig. 184.Büyük Sinagog Kalp Formlu Köşe Kolonları (Kohl ve Watzinger, 1916: 92-93)	472
Fig. 185.Bar'am Büyük Sinagog İlk Evre Planı ve Restitüsyon Önerisi (Kohl ve Watzinger, 1916: Tafel XII)	472
Fig. 186.Büyük Sinagog Ana Giriş Kapısı (https://www.ancientsynagoguecoins.com/synagogue/baram/).....	473
Fig. 187.Büyük Sinagog Ana Giriş Kapısı Üst Bölüm Detayı (Gilead Peli © synagogues.kinneret.ac.il).....	473
Fig. 188.Ana Giriş Konsol Detayı (Aviam, 2002: 124; Kohl and Watzinger, 1916:96 © synagogues.kinneret.ac.il)	474
Fig. 189.Büyük Sinagog Sağ Yan Kapsı (https://www.ancientsynagoguecoins.com/synagogue/baram/)	474
Fig. 190.Büyük Sinagog Sol Yan Kapısı (https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/d/de/Baram-39.jpg)	475
Fig. 191. Kapı Üstündeki Yazıtı (https://youtu.be/iYrZQOHGAn8?si=2BzaiSF9G00m79K0)	475
Fig. 192.Bar'am Küçük Sinagog (Kohl ve Watzinger, 1916: 90).....	476
Fig. 193. Bar'am Küçük Sinagog Giriş Kapısı (https://youtu.be/iYrZQOHGAn8?si=2BzaiSF9G00m79K0)....	476
Fig. 194.Bar'am Küçük Sinagog'un Günümüzdeki Durumu (https://www.iaa-conservation.org.il).....	477
Fig. 195.Bar'am Küçük Sinagog Plan ve Kazı Alanları (Aviam, 2001: Figure F, Plan 2, 177)	477
Fig. 196.Hammath Tiberias Sinagoglarının Konumları (Israel location map with stripes.svg-15.06.2014)	478
Fig. 197.Hammath Tiberias Kuzey Sinagog Yapısı Planı (Ilan, 1991: 139 © synagogues.kinneret.ac.il)	478
Fig. 198.Hammath Tiberias Kuzey Sinagogunda Bulunan <i>Menora</i> (https://cojs.org/wp-content/uploads/2015/11/5.jpg)	479
Fig. 199. <i>Menoralı</i> Sütun Başlığı (Suknik, 1935: plate XIIIb © synagogues.kinneret.ac.il)	479
Fig. 200.Hammath Tiberias Kuzey Sinagogu Korkuluk Buluntuları (Suknik, 1935: plate XIIIa © synagogues.kinneret.ac.il)	480
Fig. 201.Dothan'a göre Stratum IIb (A) ve Stratum IIa (B) Planları (Weiss, 2004: 324, Fig. 1A ve 1B).....	480
Fig. 202.Hammath Tiberias Mozaik Döşemesi (Center for Jewish Art, photo: Zev Radovan, 1994).....	481
Fig. 203.Hammath Tiberias Sinagogu Mozaik Döşemesi (https://cojs.org/wp-content/uploads/2015/11/51.jpg)	481
Fig. 204.Hammath Tiberias Sinagogu Mozaik Detayı (Gilead Peli © synagogues.kinneret.ac.il).....	482
Fig. 205.Hammath Tiberias Sinagogu Mozaik Döşeme Detay Yerleşimi (Brad Erickson, CC BY-NC 4.0) (https://smarthistory.org/wp-content/uploads/2022/07/hammath-tiberias-plan-revised.jpg).....	482

Fig. 206.Hammath Tiberias Sinagogu Stratum IIa (Dothan, 1983: 29) (Courtesy of the Israel Exploration Society © synagogues.kinneret.ac.il)	483
Fig. 207.Hammath Tiberias Sinagogu İthaf Yazıtları (Center for Jewish Art, photo: Zev Radovan, 1994)	483
Fig. 208.Hammath Tiberias Sinagogu İthaf Yazıtları (Center for Jewish Art, photo: Zev Radovan, 1994)	484
Fig. 209.Hammath Tiberias Sinagogu İthaf Yazıtları (Center for Jewish Art, photo: Zev Radovan, 1994)	484
Fig. 210.Hammath Tiberias Sinagogu İthaf Yazıtları (https://smarthistory.org/wp-content/uploads/2022/07/lions-scaled.jpg)	485
Fig. 211.Ze'ev Weiss'in Öneri Planları (Weiss, 2009: 337, Fig. 5)	485
Fig. 212.Hammath Tiberias, Synagogue Ib (Milson, 2004: 379)	486
Fig. 213.Hammath Tiberias Sınagog Evre Ia Planı (Dothan, 1968: 123 Courtesy of the Israel Exploration Society © synagogues.kinneret.ac.il)	486
Fig. 214.Hammath Tiberias Sinagog Evre Ia Havadan Görüntüsü (Center for Jewish Art, Photographer: Radovan, Zev, 1994)	487
Fig. 215.Hammath Tiberias, Öneri Sinagog IC (Milson, 2004: 377)	487
Fig. 216. En-Gedi Sinagogu Konumu ve Çevresine Ait Genel Harita (Israel location map with stripes.svg- 15.06.2014 ve Porath, 2021: 2, Fig.1.2.)	488
Fig. 217. İkinci Sezonun Sonunda Yapılan Kazının Havadan Fotoğrafı; Doğuya Bakış (Porath, 2021: 12, Fig.2.1)	488
Fig. 218. Tabaka II, III ve IV'ün Birleşik Planı (Porath, 2021: 13, Fig. 2.2).....	490
Fig. 219. Tabaka III ve IV'ün Planı (Porath, 2021: 14, Fig. 2.3).....	491
Fig. 220. Mikve 270 (Porath, 2021: 15, Fig. 2.4)	491
Fig. 221. Mikve 270 Planı ve Bitişik Tabaka IV Kalıntıları (Porath, 2021: 15, Fig. 2.5)	492
Fig. 222. L296'daki (Tabaka IV) Sıkıştırılmış Dolgunun Üzerindeki Sıvalı Taban 226'daki (Tabaka II) Çöküntü; Kuzeybatıya Bakış (Porath, 2021: 16, Fig. 2.6)	492
Fig. 223. Dolgu Temizlendikten Sonra L296; Güneydoğuya Bakış (Porath, 2021: 16, Fig. 2.7).....	493
Fig. 224. Mozaik L125'in Kayıp Parçasının Altındaki Tabaka II Öncesi Duvarlar (Evre IIC ve IIB); Batıya Bakış (Porath, 2021: 17, Fig. 2.8).....	493
Fig. 225. Bütün Evreleri ile Tabaka II Planı. (Porath, 2021: 19, Fig.2.10)	494
Fig. 226. Sinagogun Evre IIC ve IIB Evrelerine Ait Planı. (Porath, 2021: 20, Fig.2.11).....	495
Fig. 227. Sinagogun IIA Evresine Ait Çevresi ile Birlikte Planı (Porath, 2021: 29, Fig.2.23).....	496
Fig. 228. IIA Evresinin Salon Zemini Kaldırıldıktan Sonra Dua Salonu 125'in Mozaik Zemini; Doğuya Bakış (Porath, 2021: 21, Fig.2.12).....	497
Fig. 229. Evre IIC ve IIB'ye Ait L125 Mozaik Döşemesi Ve Onarımları (Weiss, 2021: 56, Fig.3.2).....	497
Fig. 230. Evre IIC ve IIB'ye Ait L125 Mozaik Döşemesi Ve Onarımları (Doğudan Bakış) (Weiss, 2021: 57, Fig.3.3)	498
Fig. 231. Kenar Boşluğu Boyunca Beyaz ve Gri Tessera Derz. (Porath, 2021: 22, Fig.2.13).....	498
Fig. 232. IIA Evresinde W288 ve W122 Duvarları İle Tahrip Edilen Kuzey Paneli (Weiss, 2021: 57, Fig.3.4)	499
Fig. 233. IIB-IIC Evresindeki Mozaik Döşemenin Merkez Paneli (Weiss, 2021: 57, Fig.3.5).....	499
Fig. 234. IIB-IIC Evresindeki Mozaik Döşemedeki Damalı Haç Motifli Kuzey Paneli. (Weiss, 2021: 57, Fig.3.6)	500
Fig. 235. IIB Evresinde Yapılan Mozaik Onarımları ve W102 Duvarındaki Niş. (Porath, 2021: 23, Fig.2.14) .	500
Fig. 236. W102 Duvarındaki Niş. (Porath, 2021: 24, Fig.2.15)	501
Fig. 237. Nişin Doğusuna Eklenmiş İki Basamak. (Porath, 2021: 25, Fig.2.18).....	501
Fig. 238. Sinagog ve Çevresinin IIA Evresindeki Planı. (Porath, 2021: 29, Fig.2.23).....	502
Fig. 239. Sinagog ve Çevresinin IIA Evresindeki Durumunun Doğusundan Çekilen Hava Görüntüsü. (Porath, 2021: 29, Fig.2.24)	503
Fig. 240. L101 Ehal Alanında Mozaik Zemin Üzerindeki Yanmış Döküntüler, Kömürleşmiş Ahşap ve Parşömen. (Porath, 2021: 47, Fig.2.46).....	503
Fig. 241. L125 Mozaik Döşeme Üzerine Yerleştirilmiş W124 Sütun Kalıntısı. (Porath, 2021: 26, Fig.2.20)....	504
Fig. 242. IIA Evresindeki Mozaik Döşeme (Weiss, 2021: 59, Fig.3.7)	504
Fig. 243. IIA Evresindeki Mozaik Döşemenin Merkezindeki Motif Grubu (Weiss, 2021: 62, Fig.3.9)	505
Fig. 244. IIA Evresindeki Mozaik Döşemenin Merkezindeki Motif Grubundaki Üçgen Köşeler. (Weiss, 2021: 63, Fig.3.11-12)	505
Fig. 245. IIA Evresindeki Mozaik Döşemenin Merkezindeki Motif Grubundaki Köşe Tavus Kuşları (Weiss, 2021: 64, Fig.3.14-15-16).....	505
Fig. 246. IIA Evresindeki Mozaik Halı Döşemenin Güneyinde, Bimanın Önündeki Menora ve Gül Goncaları (Weiss, 2021: 65, Fig.3.18-19-20-21)	506
Fig. 247. IIA Evresindeki Ehal ve Bima Önündeki Mozaik Döşeme (Weiss, 2021: 67, Fig.3.22)	506
Fig. 248. IIA Evresindeki Bima Mozaik Döşeme Motifi (Weiss, 2021: 67, Fig.3.23).....	507

Fig. 249. IIA Evresindeki L112 Numaralı Koridordaki Mozaik Döşeme ve Kuş Motifli Madalyon (Weiss, 2021: 69, Fig.3.25-26).....	507
Fig. 250. IIA Evresindeki L222 Numaralı Koridordaki Mozaik Döşeme (Weiss, 2021: 70, Fig.3.28).....	507
Fig. 251. IIA Evresindeki L222 Numaralı Koridordaki Yazıtlı Mozaik Döşeme (Misgav, 2021: 85, Fig.4.2)...	508
Fig. 252. IIA Evresindeki L222 Numaralı Koridordaki Yazıtlı Mozaik Döşeme Paragraf 1. (Misgav, 2021: 86, Fig.4.3).....	508
Fig. 253. IIA Evresindeki L222 Numaralı Koridordaki Yazıtlı Mozaik Döşeme Paragraf 2. (Misgav, 2021: 86, Fig.4.4).....	509
Fig. 254. IIA Evresindeki L222 Numaralı Koridordaki Yazıtlı Mozaik Döşeme Paragraf 3. (Misgav, 2021: 87, Fig.4.5).....	509
Fig. 255. IIA Evresindeki L222 Numaralı Koridordaki Yazıtlı Mozaik Döşeme Paragraf 4. (Misgav, 2021: 87, Fig.4.6).....	510
Fig. 256. IIA Evresindeki L222 Numaralı Koridordaki Yazıtlı Mozaik Döşeme Paragraf 5. (Misgav, 2021: 88, Fig.4.7).....	510
Fig. 257. Evre IIA'daki Bima Alanının (L119) Plan ve C-C1 Kesiti. (Porath, 2021: 30, Fig.2.23a).....	511
Fig. 258. Evre IIA'daki Bima Alanının (L119) Plan ve D-D1 Kesiti. (Porath, 2021: 31, Fig.2.23b).....	511
Fig. 259. Evre IIA'daki Bima (L119) ve Ehal (L101) Alanlarının Plan ve B-B1 Kesiti. (Porath, 2021: 33, Fig.2.26).....	512
Fig. 260. Evre IIA'daki Bima (L119) ve Ehal (L101) Alanlarının Görünüşü, Kuzeyden Bakış. (Porath, 2021: 33, Fig.2.27).....	512
Fig. 261. L101 Ehal Bölümü Önündeki Basamak (W93) (Porath, 2021: 34, Fig.2.28).....	513
Fig. 262. Avlu L206'nın Güneybatı Köşesinde Ritüel Yıkama Köşesi L204 (Porath, 2021: 38, Fig.2.34).....	513
Fig. 263. L204 Yıkama Ritüeli Köşesi Ve Taş Tekne (Porath, 2021: 38, Fig.2.35).....	514
Fig. 264. L204 Yakınında Bulunan Restore Edilmiş Çömlek (Porath, 2021: 39, Fig.2.36).....	514
Fig. 265. L204 Yıkama Ritüeli Köşesi Planı (Porath, 2021: 39, Fig.2.37).....	515
Fig. 266. IIA Evresindeki W123 Numaralı Sütündeki Gemi Graffiti (Friedman, 2021: 99-100, Fig.5.1-2).....	515
Fig. 267. IIA Evresinde L285 Numaralı Alanda İn Situ Olarak Bulunan Madeni Paralar (Bijovsky, 2021: 176, Fig.12.1).....	516
Fig. 268. IIA Evresi L222 Mozaik Döşemesine Ait Panel 7. (Weiss, 2021: 73, Fig.3.31).....	516
Fig. 269. Ma'on Nirim Sinagogu Konumu (Israel location map with stripes.svg-15.06.2014).....	517
Fig. 270. Ma'on Nirim Sinagogunun 1957-1958 Kazı Sezonu Sonrası Planı (Levy, 1960a: 8, fig.2, The Institute of Archaeology the Hebrew University of Jerusalem https://synagogues.kinneret.ac.il/).....	517
Fig. 271. Ma'on-Nirim Sinagogu İkinci Evre II. Tabaka Mozaik Halı Çizimi (Avi-Yonah, 1960a: fig. 13).....	518
Fig. 272. Ma'on Nirim Sinagogu Mozaik Halı Detayı (https://i0.wp.com/www.israelandyou.com/wp-content/uploads/2015/01/Maon-1.jpg?w=677&ssl=1).....	519
Fig. 273. Ma'on-Nirim Sinagogu Duvar Planı (Werlin, 2012: 576, fig.162;Yogev, 1987: fig.1).....	519
Fig. 274.Ma'on-Nirim Sinagogunda Orta Sütunda, Altan İkinci Sırada Yer Alan Bir Kartalın Mozaik Tasviri (The Center for Jewish Art, Radovan Zev- https://cja.huji.ac.il/image.php?id=381&m=medium).....	520
Fig. 275. Ma'on-Nirim Sinagogunda Orta Sütunda, 10. ve 11. Sıralardaki Menoranın Mozaik Tasviri (The Center for Jewish Art, Radovan Zev- https://cja.huji.ac.il/image.php?id=381&m=medium).....	520
Fig. 276. Ma'on Nirim Sinagogu Menoranın İki Yanındaki Aslan Figürleri (https://synagogues.kinneret.ac.il/).....	521
Fig. 277. Ma'on Nirim Sinagogu Mozaik Halının Kuzeydoğusundaki Yazıt (Eskiz: Yeivin, 1960: fig.14; Werlin, 2012: 583, Fig.174).....	521
Fig. 278. Ma'on Nirim Sinagogundaki Mozaik Halıdaki Aramice Yazıt (Werlin, 2012: 350).....	521
Fig. 279. Ma'on Nirim Sinagogu Apsis Bölümü ve Önündeki Mozaik Alan (Gilead Peli- https://synagogues.kinneret.ac.il/).....	522
Fig. 280. Mozaığın Güneydoğusundaki Taş Döşemenin 2009'daki Durumu (Werlin, 2012: 584, Fig.176).....	522
Fig. 281. Ma'on-Nirim Sinagogu Alan K ve W20-23 Duvarları 2009'daki Görüntüsü (Werlin, 2012: 585, Fig.177).....	523
Fig. 282. Ma'on-Nirim Sinagogu Alan I, Dairesel Sarnıç, 2009'daki Görüntüsü (Werlin, 2012: 585, Fig.178).....	523
Fig. 283. Ma'on-Nirim Sinagogu Alan L, Su Kanalı, 2009'daki Görüntüsü (Werlin, 2012: 586, Fig.179).....	524
Fig. 284. Ma'on-Nirim Sinagogu Alan S Kazılan Bölümü 1980 Yılı Görüntüsü (Yogev, 1987: fig.2).....	524
Fig. 285. Ma'on Nirim Sinagoguna ait Dunayevsky'nin Rekonstrüksiyon Önerisi (Dunayevsky, 1960: fig.12; https://synagogues.kinneret.ac.il/).....	525
Fig. 286. Ma'on Nirim Sinagoguna Ait Dunayevsky'nin Rekonstrüksiyon Önerisi (Dunayevsky, 1960: fig.12; https://synagogues.kinneret.ac.il/).....	525
Fig. 287. Ma'on Nirim Sinagounun I. Evresi İçin David Milson'a Ait Öneri Plan (Milson, 2007: 423).	526
Fig. 288. Ma'on Nirim Sinagounun I. Evresi İçin David Milson'a Ait Öneri Plan (Milson, 2007: 425).....	526

Fig. 289. Ma'oz Hayyim Sinagogu Konumu (Israel location map with stripes.svg-15.06.2014)	527
Fig. 290. Ma'oz Hayyim Sinagogu Kazısı Sonrası 1976 Yılında Çekilmiş Bir Fotoğrafı (https://www.iaa-conservation.org.il/images/reports/RzntlMozHaim_2015/RozentalMaozHaim_2015_1.jpg)	527
Fig. 291. Ma'oz Hayyim Sinagogu Planı (Tzaferis, 1982: 216, Fig.1)	528
Fig. 292. Ma'oz Hayyim Sinagogu A Binası Planı (Tzaferis, 1982: 217, Fig.2)	529
Fig. 293. Ma'oz Hayyim Sinagogu A Binası İsoometrik Görüntüsü (Tzaferis, 1982: 218, Fig.3).....	529
Fig. 294. Ma'oz Hayyim Sinagogunun Güneyden Gelen Görünüşü (Tzaferis, 1982: 245, Plate 30 A).....	530
Fig. 295. A Binasının Batı Duvarı Daha Sonraki Duvarın Altından Çıkıntı Yapıyor. (Tzaferis, 1982: 245, Plate 30 B).....	530
Fig. 296. Bina A, Güney Duvarı Ve İçine İnşa Edilmiş Platform Ve Sağ Altta Mozaik İçin Kiremit Taban (Tzaferis, 1982: 247, Plate 32 A)	531
Fig. 297. Ma'oz Hayyim Sinagogu B Binası Planı (Tzaferis, 1982: 219, Fig.4).....	531
Fig. 298. Ma'oz Hayyim Sinagogu B Binası İsoometrik Görüntüsü (Tzaferis, 1982: 220, Fig.5)	532
Fig. 299. Ana ibadet mekanındaki Dikdörtgen Dışlar (Tzaferis, 1982: 247, Plate 32 B).....	532
Fig. 300. B ve C Binalarının Apsis ve Mozaik Zeminlerini Gösteren Güneyden Görünüm	533
Fig. 301. Ma'oz Hayyim Sinagogu C Binası Planı (Tzaferis, 1982: 221, Fig.6).....	533
Fig. 302. C Binası İsoometrik Görüntüsü (Tzaferis, 1982: 222, Fig.7).....	534
Fig. 303. Ma'oz Hayyim Sinagogunun Doğusundaki Avlu (Solda), C Binasının Mozaik Zemini (Sağda) (Tzaferis, 1982: 246, Plate 31 B).....	534
Fig. 304. Ma'oz Hayyim Sinagogu C Binası Eşik ve Ona Kadar Uzanan Mozaik (Tzaferis, 1982: 247, Plate 32C)	535
Fig. 305. B Binası Mozaik Döşeme İçin Kullanılan A Binasına Ait Çatı Kiremitleri (Tzaferis, 1974:113; Courtesy of the Israel Exploration Society, https://synagogues.kinneret.ac.il/).....	535
Fig. 306. B ve C Binassı Sinagog Döşemesinin Genel Görünüşü, Kuzeyden Bakış (Tzaferis, 1974:112; Courtesy of the Israel Exploration Society, https://synagogues.kinneret.ac.il/).....	536
Fig. 307. Ma'oz Hayyim Sinagogu B Binası Apsis Önündeki Nef Bölümü Mozaik Döşemesi (Tzaferis, 1982: 248, Plate 33 A).....	536
Fig. 308. Ma'oz Hayyim Sinagogu B Binası Kuş ve Menoralı Mozaik Zemin (Hachlili, 1988: Plt. 75, 95).....	537
Fig. 309. Ma'oz Hayyim Sinagogu B Binası Apsis Önü Menoralı Mozaik Parça (Gilead Peli, https://synagogues.kinneret.ac.il/)	537
Fig. 310. Ma'on-Nirim Sinagogundaki Menora Tasviri (The Center for Jewish Art, Radovan Zev- https://cja.huji.ac.il/image.php?id=381&m=medium).....	538
Fig. 311. Jericho Sinagogundaki Menora Tasviri (Gilead Peli, https://synagogues.kinneret.ac.il/).....	538
Fig. 312. Ma'oz Hayyim Sinagogu B Binasının Batı Koridorunun Güney Ucundaki Onarım (Tzaferis, 1982: 249, Plate 34 A).....	539
Fig. 313. Ma'oz Hayyim Sinagogu B Binası Gökkuşağı Desenli Mozaik (Gilead Peli, https://synagogues.kinneret.ac.il/)	539
Fig. 314. Apameia Mozaigi (https://virtual-museum-syria.org/damascus/wp-content/uploads/sites/13/2021/06/800px)	540
Fig. 315. Apsisin Önündeki Genizgahta Bulunan Üç Adet Kaptan İki Tanesi (Tzaferis, 1982: 249, Plate 34 C)	540
Fig. 316. Genizah Alanında Bulunan Kandil Örnekleri (Tzaferis, 1982: 250, Plate 35 A).....	540
Fig. 317. Horvat Sumaqa Sinagogu Konumu (Israel location map with stripes.svg-15.06.2014).....	541
Fig. 318. Horvat Sumaqa Köyünün ve Sinagogun Konumu (Courtesy of the IAA archives, Jerusalem)	541
Fig. 319. Horvat Sumaqa Sinagogu Konumu (Dar, 1989: Plate XI, fig.1).....	542
Fig. 320. Bar-Ilan Kazıları Öncesi Horvat Sumaqa (Dar, 2023: 118)	542
Fig. 321. Horvat Sumaqa Kazı Görüntüsü (Courtesy of the IAA archives, Jerusalem)	543
Fig. 322. Horvat Sumaqa Sinagogu Kazı Rölövesi (Dar, 2023: 119).....	543
Fig. 323. Horvat Sumaqa Sinagogu 1-1 (Kuzey-Güney) Kesiti (Dar, 2023: 119).....	544
Fig. 324. Horvat Sumaqa Sinagogu 2-2 (Doğu-Batı) Kesiti (Dar, 2023: 119)	544
Fig. 325. Horvat Sumaqa Sinagogu Ana Giriş Cephesi (Dar, 2023: 120).....	544
Fig. 326. Horvat Sumaqa Sinagogu Mimari Elemanları (Yivli Sütunlar-Kaideler) (Courtesy of the IAA archives, Jerusalem).....	545
Fig. 327. Cephe'deki Menora Oyulmuş Taş Blok (Dar, 2023: 122)	545
Fig. 328. Cephe'deki Menora Oyulmuş Diğer Taş Blok (Dar, 2023: 122)	545
Fig. 329. Kohl-Watzinger Tarafından Yapılan Ana Cephe Restitüsyon Önerisi (Kohl ve Watzinger, 1916: 135, Fig.274)	546
Fig. 330. Horvat Sumaqa Sinagogu Ana Cephesi Johanan Mintzker önerisi (Dar, 2023: 122).....	546
Fig. 331. Horvat Sumaqa Sinagogu Ana Cephesi Aaro Söderlund Önerisi (Dar, 2023: 122)	547

Fig. 332. Ana Giriş Kapı Söveleri (Gilead Peli - https://synagogues.kinneret.ac.il)	547
Fig. 333. Ana Cephe Yarı Giriş Kapı Söveleri (Gilead Peli - https://synagogues.kinneret.ac.il)	548
Fig. 334. Ana Cephe Yarı Girişlere Ait Lentolar (Dar, 2023: 123)	548
Fig. 335. Arşitrav Parçası (Dar, 2023: 123).....	549
Fig. 336. Arşitrav Parçaları (Dar, 2023: 123).....	549
Fig. 337. Aslan Yelesi ve Tabula Ansata Parçası (Dar, 2023: 124)	550
Fig. 338. Mason Simgeleri (Turheim, 2023: 1615-16).....	550
Fig. 339. Dabiyye Sinagogu Konumu (Israel location map with stripes.svg-15.06.2014)	551
Fig. 340. Dabiyye Yerleşiminin 1966 Yılına Ait Havadan Görünüşü (https://survey.antiquities.org.il/images/image/qatzrin/IAA-18-1-88-1-1.jpg)	551
Fig. 341. Dabiyye Köyünün Yeri ve Planı (Ma'oz, 1991: 50, Fig.1)	552
Fig. 342. Sinagog Alanının Havadan Görünüşü (https://survey.antiquities.org.il/images/image/qatzrin/IAA-18-1-88-1-24.jpg)	552
Fig. 343. Dabiyye Köyü Güneyinde Bulunan Çatısı Kemerlerle Desteklenen Ana Yapı (https://survey.antiquities.org.il/images/image/qatzrin/IAA-18-1-88-1-25.jpg)	553
Fig. 344. Dabiyye Sinagogu Planı (Ma'oz, 1991: 52, Plan.1)	553
Fig. 345. Güney Cephesi ve A-A, B-B, C-C Kesitleri (Ma'oz, 1991: 53, Plan 2.).....	554
Fig. 346. Sinagogun Güney Cephesi (Ma'oz, 1991: 51, Fig.2)	555
Fig. 347. Evre I'deki Kemerli Bölücüler (Ma'oz, 1991: 51, Fig.3).....	555
Fig. 348. Sinagogun Ana ibadet mekanı ve Farklı Evrelerde Devşirme Olarak Kullanılan Sütun Kaideleri (Ma'oz, 1991: 54, Fig.4).....	555
Fig. 349. Sinagogun Güney Cephesi ve W5 Duvarının Ana Giriş Kapısı ile İlişkisi (https://synagogues.kinneret.ac.il/wp-content/uploads/2015/11/dabiya_3463.jpg).....	556
Fig. 350. Orta ve Duvara Entegre Sütunların Döşemeye Yerleştirme Şekilleri (https://i0.wp.com/www.ancientsynagoguecoins.com/wp-content/uploads/2021/09/Dabiyye-Photo-154286-Locus-105-IAA-archives-2.jpg?ssl=1)	556
Fig. 351. Sinagogun Güney Cephesi (https://synagogues.kinneret.ac.il/wp-content/uploads/2015/11/%D7%93%D7%91%D7%99%D7%94-3.jpg)	557
Fig. 352. Sinagogun Güney Duvarında Yapılan ve Erken Kalıntılarını Gösteren Sondaj (https://i0.wp.com/www.ancientsynagoguecoins.com/wp-content/uploads/2021/09/Dabiyye-Photo-154335-Locus-102-IAA-archives-1.jpg?ssl=1)	557
Fig. 353. Bazalt Zemin Döşemesi (Dabiyye Photo 154341. Courtesy of the IAA archives, Jerusalem).....	558
Fig. 354. Gratianus (MS 367-375) Altın Sikkesi (Ariel, 1991: 79, Fig.1-6)	558
Fig. 355. Dabiyye Sinagogu Rekonstrüksiyon Planı (Ma'oz, 1991: 57, Plan 3)	559
Fig. 356. Yan Girişin Alt Kısmı, Havranın Batı Duvarı - Söve Taşları ve Yan Giriş Eşiği (Ma'oz, 1991: 58, Fig.7 - 9)	559
Fig. 357. Sinagogun Güney Cephesindeki Girişten Kuzeye Bakış - Ana Girişin Söve Taşları (https://synagogues.kinneret.ac.il/wp-content/uploads/2015/11/%D7%93%D7%91%D7%99%D7%94-5.jpg) (Ma'oz, 1991: 59, Fig.8).....	560
Fig. 358. Ana Giriş Kapı Söveleri (https://survey.antiquities.org.il/images/image/qatzrin/IAA-18-1-88-1-26.jpg) (https://survey.antiquities.org.il/images/image/qatzrin/IAA-18-1-88-1-27.jpg)	560
Fig. 359. Sütun Başlıkları ve Tabanı (Ma'oz, 1991: 59, Fig.10).....	561
Fig. 360. Gömme Yarım Sütun, Doğu Duvarında Yeniden Kullanılmış (Ma'oz, 1991: 59, Fig.11- https://survey.antiquities.org.il/images/image/qatzrin/IAA-18-1-88-1-33.jpg).....	561
Fig. 361. Devşirme Olarak Kullanılan Süslü Lento(?) (Ma'oz, 1991: 59, Fig.12)	561
Fig. 362. Devşirme Sütun Altlığı ve Lento (https://survey.antiquities.org.il/images/image/qatzrin/IAA-18-1-88-1-29.jpg)	562
Fig. 363. Rölyef Dekorasyonu (Ma'oz, 1991: 61, Fig.13)	562
Fig. 364. Kesme Taş Taşıyan Oyulmuş Menora (Ma'oz, 1991: 61, Fig.16)	562
Fig. 365. Kemerlerde Devşirme Olarak Kullanılan Menoralı Taş Blok (https://survey.antiquities.org.il/images/image/qatzrin/IAA-18-1-88-1-33.jpg)	563
Fig. 366. Devşirme Olarak Kullanılan Yazıtlı Tabula Ansata (https://survey.antiquities.org.il/images/image/qatzrin/IAA-18-1-88-1-35.jpg) (https://survey.antiquities.org.il/images/image/qatzrin/IAA-18-1-88-1-36.jpg)	563

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. İkinci Tapınak Sinagogları (Hachlili, 1988: 85'ten yeniden düzenlenmiş).....	150
Tablo 2. Anadolu Coğrafyası Sinagogları Karşılaştırma Tablosu.....	157
Tablo 3. İsrail Sinagogları Karşılaştırma Tablosu.....	158
Tablo 4. Samaria Sinagogları.....	369
Tablo 5. Kıyı Ovası Sinagogları.....	369
Tablo 6. Karmel Ovası Sinagogları.....	369
Tablo 7. Beth Shean Vadisi Sinagogları.....	370
Tablo 8. Judea Sinagogları.....	370
Tablo 9. Güney Hebron Dağları Sinagogları.....	370
Tablo 10. Golan Sinagogları.....	371
Tablo 11. Yukarı Galilee Sinagogları.....	372
Tablo 12. Aşağı Galilee Sinagogları.....	373
Tablo 13. Anadolu Coğrafyası Sinagogları Karşılaştırma Tablosu.....	374
Tablo 14. İsrail Sinagogları Karşılaştırma Tablosu.....	375
Tablo 15. En-Gedi'deki Çeşitli Keşiflerin Karşılaştırmalı Stratigrafisi (Porath, 2021: 11, Tablo 2.1.).....	489

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1.Tez Kapsamındaki Sinagog Yapıları.....	153
Grafik 2. İsrail Sinagoglarının Durumu.....	154
Grafik 3.İsrail Coğrafyası Antik Sinagoglarının Bölgelere Göre Dağılımı	154

ÖZET

DOĞU AKDENİZ ANTİK SINAGOG YAPILARININ KARŞILAŞTIRILMALI OLARAK MİMARİ AÇIDAN İRDELENMESİ

Tannaitik literatür ve material kültürel kalıntılar takip edildiğinde Yahudi varlığının antikiteden itibaren tarih sahnesinde yer aldığı görülmektedir. Bu uzun süreç hem Yahudi toplumunun hem de ibadet mekanı olan sinagogların farklı coğrafyalarda farklı evreler geçirmesi sonucunu da beraberinde getirmiştir. Yahudi kimliği yaşanan sürgün dönemlerinin de etkisi ile kimi zaman yaşam biçimlerinde kimi zaman da ibadet mekanlarında değişime hatta dönüşüme izin vermek zorunda kalmıştır.

Tez çalışması MS 11. yüzyıl öncesine ait Geç Antik Çağ'daki Yahudi kimliğinde yaşanan bu değişim ve dönüşümü bütüncül bir bakış açısı ile ele almaktadır. Yahudi izlerinin sınırları Anadolu coğrafyasının batı ve güney kıyıları ile İsrail'i kapsayan Doğu Akdeniz coğrafyası olarak belirlenmiştir. Çalışmanın ana materyali antik sinagog yapılarıdır. Antik sinagog yapıları bu coğrafyada yapılmış olan arkeolojik kazı çalışmaları ve yüzey araştırmaları sonucunda ortaya çıkartılan arkeolojik veriler, antik kaynaklar, epigrafik verilerin ışığında incelenmektedir.

Antik dönem Yahudi kimliğinin iki farklı coğrafyada geçirdiği evreler antik sinagog yapıları özelinde detaylandırılarak benzerlikleri ve farklılıkları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu karşılaştırmanın daha anlaşılır olması amacı ile de güncel teknolojilerden faydalanılmıştır. Sinagog yapılarına ait veriler dijital ortama aktararak kültürel mirasın belgelenmesine katkı sağlanması amaçlanmıştır. İncelenen yapılara sanal yeniden yapılanma yöntemleri kullanılarak restitüsyon önerileri getirilmesi ile de yapıların yorumlanmasında hem multi disiplinler çalışmanın önemine dikkat çekilmesi hem de sonraki dönemlerde yapılarla ilgili çalışmalar yapacak bilim insanlarına destek olunması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yahudi Tarihi, Sinagog Mimarisi, Dijital Arkeoloji, Doğu Akdeniz

ABSTRACT

A COMPARATIVE ARCHITECTURAL ANALYSIS OF THE ANTIQUE SYNAGOGUE BUILDINGS IN THE EASTERN MEDITERRANEAN REGION

When the Tannaitic literature and material cultural remains are followed, it is seen that the Jewish presence has been on the stage of history since antiquity. This long process has brought about the result that both the Jewish community and the synagogues, which are places of worship, have gone through different phases in different geographies. With the effect of the periods of exile, the Jewish identity has had to allow change and even transformation, sometimes in lifestyles and sometimes in places of worship.

This thesis takes a holistic view of this change and transformation in Jewish identity in Late Antiquity before the 11th century AD. The boundaries of the Jewish traces are defined as the western and southern coasts of Anatolia and the Eastern Mediterranean geography covering Israel. The main material of the study is ancient synagogue structures. Ancient synagogue structures are examined in the light of archaeological data, ancient sources and epigraphic data uncovered as a result of archaeological excavations and surveys carried out in this geography.

The phases of the ancient Jewish identity in two different geographies are elaborated in detail in terms of ancient synagogue structures and their similarities and differences are tried to be revealed. In order to make this comparison more understandable, current technologies have been utilised. It is aimed to contribute to the documentation of cultural heritage by transferring the data of the synagogue structures to the digital environment. It is aimed to draw attention to the importance of multidisciplinary work in the interpretation of the structures and to support the scientists who will work on the structures in the following periods by bringing restitution proposals by using virtual reconstruction methods.

Keywords: Jewish History, Synagogue Architecture, Digital Archaeology, Eastern Mediterranean

ÖNSÖZ

Anadolu coğrafyasının kültür çeşitliliği hayatımın her döneminde ilgimi çekmiş ve fırsat buldukça da bu konuda maddi kültür kalıntılarının izini sürmeye çalışmışımdır. Yaş aldıkça bunun sebebinin aslında içine doğduğum ailemin renkli kimliğinden kaynaklandığını anlamış olmak beni her zaman heyecanlandırmıştır. Bir bölümünün Ata toprağı Anadolu iken bir bölümünün dünyanın farklı coğrafyalarından farklı sebeplerle Anadolu'ya gelip burada kök salmış olması sonucunda oluşan aile bütünlüğünde doğmuş olmam her zaman hayata ve insanlara bakışımı olumlu etkilemiştir. Doktora tez konumu seçerken de soyağacımın bir dalı olan ve 1492 yılına dayanan Sefarad kimliğimin izlerini sürme ihtiyacı belirleyici olmuştur. Hayatımın her döneminde var olan bu merakımın hem mimar hem de arkeolog kimliğimle buluşup bir doktora tezine dönüşme sürecinin başlangıcı 2017 yılına dek gitmektedir. Literatür taramalarına yoğunlaştığım bu dönemde karşılaştığım Doç. Dr. İnci Türkoğlu, Dr. Siren Bora ve Naim Avidgor Güteryüz'ün çalışmaları aslında Yahudi izlerinin Anadolu coğrafyasındaki varlığının 1492 yılından çok daha gerilere gittiğini görmemde etkili olan ilk kaynaklarımdır.

Antik Yahudi kimliği izlerine yoğunlaştığım dönemle aynı zaman diliminde son aşamalarında olduğum *Phaselis Küçük Hamam Yapısı ve Latrinası* isimli yüksek lisans tezimin kapsamında hem hamam yapısının hem de *latrina* yapısının üç boyutlu restitüsyonu üzerine de çalışıyordum. İşte bu aşamada Anadolu'daki antik sinagog yapılarının restitüsyonu konusunda çalışmaya karar verdim. İlk olarak Türkiye'deki antik sinagog yapıları özelinde planlanan bu çalışma mezar taşları, yazıtlar kısacası literatürde yer almış tüm Yahudi izlerini kapsayacak şekilde genişledi. Sonuçta gelmek istediğim nokta, bu çalışmalarımı bir sergi ile Türkiye'deki Yahudi kimliğinin varlığının, aslında atalarımın bu topraklara geldiği 1492'lerden çok daha eskilere dayanıyor olmasını sinagoglar için hazırlanmış üç boyutlu görsellerle birlikte paylaşmaktı. Tüm bu çalışmalar *Taşlara Kazınan Yahudi Kimliği* ismi ile hem sergi hem de aynı isimle kitap olarak yayımlandı¹.

Sergi ve kitap çalışması devam ederken yaptığım literatür taramaları Anadolu coğrafyası ile sınırlı kalmadığından benzer bir çalışmanın İsrail'i de kapsar biçimde doktora tezi olarak çalışmak istediğimi danışman hocam sayın Prof. Dr. Nihal Tüner Önen ile paylaştım. Kendisinin de her zaman hissettiğim desteği ile doktora tez konum *Doğu Akdeniz Antik Sinagog Yapılarının Karşılaştırılmalı Olarak Mimari Açıdan İrdelenmesi* olarak belirlendi.

¹ Gerçekleşmesi aşamasında bana inanan, maddi manevi destekleyen başta 500. Yıl Vakfı Başkanı Silviyo Ovadya ve tüm yönetim kuruluna bir kez daha teşekkür etmek isterim.

Literatür taramaları hem Anadolu coğrafyasındaki hem İsrail'deki sinagog yapıları hem de Yahudi kimliği konusunda çok sayıda çalışmanın mevcut olduğunu göstermektedir. Ancak bunlar çoğunlukla birbirinden bağımsız, mevcut durumun tespiti ile sınırlı, kimi zaman Yahudi tarihi, kimi zaman da sinagog yapıları merkeze alınarak yapılan çalışmalardır. Bu doktora tezini daha önce yapılan çalışmalardan farklı kılan Yahudi tarihini, Doğu Akdeniz Anadolu coğrafyasındaki Yahudi izlerini, yine bu coğrafyadaki ve İsrail'deki antik dönem sinagog yapılarını bütüncül bir bakış açısı ile ele alması ve en önemlisi de çoğu ilk kez bu tez ile paylaşılacak olan antik sinagog yapıları için yapılmış olan detaylı belgeleme ve restitüsyon önerilerini kapsıyor olmasıdır.

Hem Anadolu hem de İsrail'deki arkeolojik kazı çalışmalarına her gün bir yenisinin eklendiği bilinmektedir. Çalışılan alanlarda da her gün yeni buluntulara ulaşıldığından Yahudi kimliğinin ya da sinagog yapılarının sınırlarının bu tez ile çizilmesi mümkün değildir. Bu bilinçle tez kapsamında çalışılan konuların özellikle de üç boyutlu görsellerle desteklenen belgeleme ve restitüsyon çalışmalarının sonraki yıllarda çalışacak bilim insanlarına destek olması hedeflenmektedir.

Son olarak 1987 yılında ilk evresi sonlanan ama içimde hep canlı tuttuğum okuma isteğime 2015 yılında tekrar dönmeme şans tanıyan, beni her zaman destekleyen, Phaselis kazı ekibinde yer alarak içimdeki arkeoloji tutkumu canlandırmama vesile olan sayın Prof. Dr. Murat Arslan, yeniden öğrenciliğe döndüğüm andan itibaren her an yanımda hissettiğim, inancımı yitirdiğim anlarda tek bir cümlesi ile beni kendime getiren, danışmanım olduğu için her an minnet duyduğum sayın Prof. Dr. Nihal Tüner Önen, daha yüksek lisans aşamasında iken doktora mı nerde hocam dediğim de beni yüreklendiren buna inanmamı sağlayan sayın Dr. Öğr. Üyesi Leyla Kaderli'ye teşekkürlerimi sunuyorum.

Doktora eğitimim sürecine paralel olarak 2021 yılında başladığım arkeoloji eğitimimde bana sen halledersin diyerek her dönem inanılmaz sayıda dersler almama sebep olarak mucizevi bir sürede bitirmeme sebep olan Dr. Arş. Gör. Elif Alten Güler, gece gündüz ne zaman ihtiyacım olursa en alakasız sorularına dahi cevaplar bulabilen Dr. Şenkal Kileci, Dr. Uğurcan Orhan'a sonsuz teşekkürlerimi iletiyorum. Maddi manevi desteğe sahip olmanın ne kadar büyük bir şans olduğunu ve tez yazım aşamasında kimseyi unutmama çabasını tez aşamasını bilenler beni anlayacaktır. Sinagog yapılarının restitüsyonu konusunda verdikleri destekler için Prof. Dr. Christof Berns, Prof. Dr. Nadin Burkhardt, Prof. Dr. Nicholas Cahill, Prof. Dr. Andrew Seager, Dr. M. Seyer, Prof. Dr. Mordechai Aviam, Prof. Dr. Zeev Weiss ve aynı zamanda öğrencisi olma şerefine de eriştiğim sayın Prof. Dr. Nevzat Çevik, benim için

ulaşılması zor güncel kaynaklara ulaşmamı sağlayan ve hiçbir zaman desteğini esirgemeyen sayın Doç. Dr. İnci Türkoğlu, sayın Doğan Pinhas, tez çalışmasının en önemli bölümü olan ve ilk kez paylaşılacak olan yapılara ait restitüsyon önerilerinin hayata geçmesi için kullandığım Archicad programına sorunsuz ulaşma olanağı tanıyan Bimsoft ekibinden sayın mimar Fethican etinkaya'ya teşekkürlerimi sunuyorum.

Son teşekkürüm de asla ne gerek var demeden yanımda olan oğlum Derinsu Emre niz, hayatını benimle birlikte bu teze adayan, maddi manevi her zaman yanımda olan ve ne desem aslında yetersiz kalacak olan eşim Ferda ner ve o bana yol gösterici olmasa hep bir yanımın eksik kalacak olduğu, Türkiye Mseveleri Hahambaşılığı Genel Sekreteri Sayın Yusuf Altıntaş hakkınızı asla ödeyemem.

Çiğdem ÖNER
ANTALYA 2024

GİRİŞ

Tarihsel süreçte farklı isim ve sınırlarla tanımladıkları Doğu Akdeniz için bilim insanlarının ortak paydası, bölgeyi büyük uygarlıkların kesişim noktası, kültürlerin etkileşimine olanak tanıyan bir köprü hem ticari hem de kültürel transferin gerçekleştiği bir deniz olarak görmek olmuştur (Güler, 2006: 22). Farklı görüşler bulunsa da bu tez kapsamında sınırlar, Anadolu coğrafyasının batı ve güney kıyıları ile İsrail'i merkezine alan Doğu Akdeniz kıyıları ve MS 11. yüzyıl öncesine ait Geç Antik Çağ Yahudi izleri olarak belirlenmiştir. Yahudi halkının geçirdiği evreler, bu evrelerin Yahudi kimliğine etkileri, tapınım alanları, bunların kalıcı yapılara dönüşümü, bu dönüşüm sonucu ortaya çıkan sinagog yapılarının hem Anadolu hem de İsrail'deki konumları, araştırma tarihleri, mimari özellikleri bu çalışmada tanımlanan sınırlar ve tarihsel süreç aralığı kapsamında incelenmektedir. Bunu yaparken Yahudi kimliğine dair izler arkeolojik kazı çalışmaları ya da yüzey araştırmaları sonucunda ortaya çıkartılan maddi kültür kalıntıları ışığında belgelenecektir.

Doğu Akdeniz Antik Sinagog Yapılarının Karşılaştırılmalı Olarak Mimari Açından İrdelenmesi başlıklı söz konusu doktora çalışması üç ana bölüm altında ele alınmıştır. Birinci bölüm altı alt başlığa ayrılmış, ilk iki başlık Yahudi toplumunun tarih sahnesinde yerini alması, *Tanah* çerçevesindeki yolculukları, kimi zaman kendi iradesi ile kimi zaman da zor kullanılarak yeryüzünün farklı coğrafyalarına göçleri, diaspora tecrübesi ve bunun hem kimliğine hem ticaretine hem de politikasına etkileri aktarılmaya çalışılmıştır. Sonraki dört başlık ise Yahudi geleneğinde tapınım alanlarını, Yahudi ibadet mekanı sinagogların ortaya çıkışını, mimarisini, Yahudi izlerini takip edebilmemiz için gerekli olan iç mimari ve litürjik unsurları kapsamaktadır.

Tez kapsamında belirlenen sınırlardaki Doğu Akdeniz Anadolu coğrafyasında bugüne dek tespit edilmiş olan Yahudi izleri ise ikinci bölümde maddi kültür kalıntıları eşliğinde paylaşılmaktadır.

Üçüncü bölüm sinagog yapılarını merkezine alarak bunları iki alt başlık halinde incelemektedir. İlk alt başlık bugüne kadar tespit edilmiş Anadolu coğrafyasındaki Sardes, Limyra, Andriake, Miletos, Priene ve Side'deki sinagog ya da olası sinagog olarak tanımladığımız yapılara ayrılmıştır. Bu yapıların araştırma geçmişleri, mimari özellikleri, günümüze ulaşan veriler ışığında güncel teknoloji ve sunum teknikleri kullanılarak hazırlanan restitüsyon önerileri ile aktarılmaktadır. İlk alt başlığın son bölümünde de incelenen sinagog yapılarına aynı coğrafyadaki güncel örnekler de eklenerek karşılaştırmalı olarak değerlendirmeleri yapılmıştır. Bölümün ikinci alt başlığı ise İsrail'deki sinagog yapılarına

ayrılmıştır. Tezin sonuç bölümünde İsrail’de bugüne dek sinagog olarak tanımlanan 136 adet yapı tümüyle değerlendirmeye katılmış olmakla birlikte bu bölümde her bölgeden bir yapı seçilmiş ve detaylı analizleri yapılmıştır. Bölüm kapsamında Yukarı Galilee’den Bar’am, Aşağı Galilee’den Hammath Tiberias, Golan’dan Dabiyye, Yahudiye²’den En Gedi, Kıyı Ovası’ndan Ma’on Nirim, Beth Shean Vadisi’nden Ma’oz Hayyim ve Karmel’den Horvat Sumaqa sinagog yapılarının araştırma geçmişleri, mimari özellikleri, günümüze ulaşan veriler ışığında güncel teknoloji ve sunum teknikleri kullanılarak hazırlanan restitüsyon önerileri ile paylaşılmıştır. Bu bölümün sonunda da incelenen sinagog yapıları farklı açılardan karşılaştırmaları yapılarak değerlendirilmişlerdir.

Birinci, ikinci ve üçüncü bölümlerde Yahudi kimliğine ve ibadet mekanı olan sinagog yapılarına dair farklı perspektiflerden yapılan incelemeler tezin değerlendirme ve sonuç bölümünde bütüncül bir bakış açısı ile ele alınmıştır. Yahudi toplumunun tarih sahnesinde yerini alması sonrasındaki sürecin, farklı coğrafyalardaki Yahudi topluluklarını ve sinagogları nasıl şekillendirdiği ticaret, göç, diaspora ve sinagog mimarisi bağlamında aktarılmaktadır. Tez kapsamında 142 adet sinagog yapısı 15 adeti ayrıntılı olmak üzere analiz edilmiştir. Bu analiz sonucunda tezde kabul edilen sınırlar içinde Doğu Akdeniz Anadolu coğrafyası ve İsrail’deki sinagogları çok yönlü olarak tartışılmıştır.

Doğu Akdeniz Antik Sinagog Yapılarının Karşılaştırılmalı Olarak Mimari Açından İrdelenmesi başlıklı tez çalışmasına Yahudi tarihi ve Yahudi ibadet mekanı sinagoglarla ilgili olarak literatür taramaları ile başlanmıştır. Literatür taramalarına yoğunlaşılın bu dönemde İ. Türkoğlu’nun hazırlamış olduğu *Antik Çağdan Günümüze Türkiye’de Sinagog Mimarisi* başlıklı yüksek lisans tezi, S. Bora’nın *Anadolu Yahudileri* ve N. A. Güleriyüz’ün iki ciltlik *Tarih Boyunca Trakya ve Anadolu’daki Yahudi Yerleşim Yerleri* kitapları Anadolu coğrafyasındaki Yahudi kimliğine ait izleri takip ettiğim ilk kaynaklarımdır. Daha sonraki süreçte özellikle antik sinagog mimarisi konusunda L. I. Levine’nin *The Ancient Synagogue*, D. Milson’un *Art and Architecture of the Synagogue in Late Antique Palestine*, S. Fine’in *Sacred Realm (The Emergence of the Synagogue in the Ancient World)*, R. Hachlili’nin *Ancient Jewish Art and Archaeology in The Land of Israel* kitapları, S. Werlin’in *The Late Ancient Synagogues of Southern Palestine* ve T. Rassalle’nin *Coin Deposits From Ancient Synagogues In Late Antique Palestine* başlıklı doktora tezlerinden, epigrafik veriler konusunda da P. R.

² Bu coğrafya İbranice Yehuda, Arapça Yahudiye, Latince ise Judea, Judaea veya Iudaea olarak bilinmektedir. Tez kapsamında Yahudiye ve Judea kullanımları tercih edilmiştir. Yahudi adı ve Eskiçağ Yahudi coğrafyası ile ilgili daha detaylı bilgi için bk. Açıll, 2021: 22-37.

Trebilco'nun *Jewish Communities in Asia Minor* ve W. Ameling'in *Inscriptiones Judaicae Orientis* kitaplarından destek alınmıştır.

Literatür çalışmalarına paralel olarak Anadolu coğrafyasında çalışılacak olan sinagog yapıları yerinde görülüp, güncel teknolojiler kullanılarak mimari belgelemeleri yapılmıştır. İsrail sinagog yapılarının mimari belgelerinde daha önce yapılmış çalışmalardan yararlanılmıştır. Mimari belgelemeleri bittikten sonra yapıların restitüsyon önerileri hazırlanmış ve ilgili bilim insanları ile paylaşılmıştır. Onlardan gelen geri bildirimler sonrası varsa düzeltmeler ve eklemeler yapılarak yapılar son sunum hallerine getirilmiştir. Yapılara ait mimari projelerin sanal olarak oluşturulması, 3D modelleme ve görselleştirme teknolojileri için 3D Scanner, Agisoft Metashape, Archicad, Twinmotion, Procreate ve Wondershare Filmora programları kullanılmıştır.

Her iki coğrafyada detaylı analizleri yapılan ve dijital ortama aktarılan bu 13 adet yapının zaman içinde yaşayacağı doğal ya da yapay sebeplerle bozulmalarının izlenebilecek olması ulaşılmak istenen hedeflerden biridir. Bir diğeri de hazırlanan restitüsyon önerilerinin sonraki dönemlerde bu yapıları inceleyecek bilim insanlarının yapıyı anlamlandırma, yorumlama aşamasında destek olabilmektir. Tez çalışması sırasında arkeolojik kazılarda ortaya çıkartılan maddi kültür kalıntılarının doğru ve yeterli belgelenmesinin önemi bir kez daha görülmüştür. Bu sebeple dijital arkeoloji ve multidisipliner çalışmalardan tezin her aşamasında faydalanılmıştır.

Son olarak unutulmamalıdır ki tüm dünyada olduğu gibi tez kapsamına alınan Doğu Akdeniz coğrafyasındaki arkeolojik alanlarda da kazı çalışmaları ve yüzey araştırmaları devam etmekte, her gün yeni bir buluntu ile karşılaşmaktadır. Her ne kadar son ana kadar literatür taramasını devam ettirme çabamız olsa da tez sonrasında da yeni bulgular bilim insanları tarafından paylaşılmaya devam edecektir. Dileğimiz o dur ki *Doğu Akdeniz Antik Sinagog Yapılarının Karşılaştırılmalı Olarak Mimari Açıdan İrdelenmesi* başlıklı tez çalışması sonraki dönemlerde yapılacak çalışmalara ve yeni bulgulara farklı bakış açıları getirerek katkı sağlayabilsin.

BİRİNCİ BÖLÜM

YAHUDİ TARİHİ ve YAHUDİ GELENEĞİNDE TAPINAK/SİNAGOG MİMARİSİ

1.1. Antik Çağlarda Yahudi Tarihi

Yahudi tarihi ve kimliğini anlamak için her ne kadar mitolojik söylence ve eskatolojik hikayeler arasında yorumlama yapılmaya çalışılsa da Yahudi kutsal kitabı *Tanah*³’ın bilinmesi gerekliliği açıktır. Çünkü *Tanah* bir anlamda Yahudi göçü ve kimliğinin manifestosudur ve Yahudiler dün, bugün kutsal kitaplar üzerinden yorumlamaktadırlar. *Tora* (Tevrat), *Neviim* (Peygamberler) ve *Ketuvim* (Yazılar) olarak adlandırılan üç bölümden oluşan *Tanah*’taki kutsal metinler⁴ Yahudi tarihi ile iç içe geçmiştir ve metni şekillendirenler halk ve göç kavramlarıdır (Ballı ve Gökçe, 2021: 60).

Tanah’ın bölümlerinden olan Tevrat beş kitaba bölünmüştür ve Yahudi halkının tarihinin başlıca evrelerine odaklanmaktadır. İlk kitap olan *Tekvin* (Yaratılış) MÖ 2000 - MS 70 yılları arasına tarihlenmektedir. Nuh’un torunlarından, İbrahim’in dedelerinden biri olan “Ever”i de Yahudilerin en eski atası olarak kabul etmektedir. Sonraları “İbrani” anlamına gelen “İvri” olarak kullanılacak olan bu kelime “göçebe”, “göçebe adam” ya da “takasçı” olarak çevrilmektedir. Bu isme gönderme yaparcasına Yahudi halkının kaderinin yolculuk yapmak, takas etmek, iletişim kurmak, aktarmak dolayısı ile ticaret yapmak üzerine kurgulanmış olduğu Yahudiliğin bir yolculukla başladığı belirtilmektedir (Attali, 2022: 17). Tevrat’ın ilk kitabı olan Yaratılış’ın ilk cümlesinin “Başlangıçta” ya da “En başta” olduğu ve dünyanın yaratılışından Yusuf’un Mısır’a gidişine kadar olan yani ilk insanın hür doğumundan kölelik felaketine kadar olan yolculuğunu anlattığı görülmektedir⁵.

Kronolojik olarak aktarılan Tevrat’a göre ilk insan iş veya Âdem Eden Bahçesi’nde yaşamaktadır⁶. Ancak Tanrının emirlerine karşı gelecek ve Âdem Eden Bahçesi’nden

³ Yahudi kutsal kitap koleksiyonu olarak bilinen *Tanah* (Eski Ahit), 24 kitaptan oluşmaktadır ve üç grupta toplanmaktadır. İlk grup *Tora*’dır ve *Tekvin* (Yaratılış), *Çıkış* (Mısır’dan Çıkış), *Levililer*, *Sayılar* (Çölde Sayım) ve *Tesniye* (Yasa’nın Tekrarı) olarak adlandırılan beş kitaptan, *Neviim* olarak bilinen ikinci grup sekiz kitaptan oluşmaktadır. Bunlardan hacim bakımından uzun olan ilk yedi kitap (Yehoşua/Yuşa, Hâkimler, Samuel, Krallar, Yeş’a’yahu /İşaya, Yeremya, Hezekiel) müstakil birer kitap olarak sayıldığı halde 12 peygamberin (Hoşea, Yoel, Amos, Ovadiya, Yunus, Mika, Nahum, Habakkuk, Tzefanya, Hagay, Zekeriya, Malaki) kitapları kısa oldukları için bir araya getirilerek tamamı bir tek kitap sayılmıştır. Son grup *Ketuvim* grubunda ise 11 kitap yer almaktadır. Bunlar Tarihler, Tehillim/Mezmurlar, Eyüp, Mişle/Süleyman’ın Meselleri, Rut, Neşideler Neşidesi, Kohelet/Vaiz, Eha/Ağıtlar, Ester, Daniel, Ezra-Nehemya’dır (Hasanoğlu, 2015: 25).

⁴ *Tanah* ve kanonize edilmesi ile ilgili daha detaylı bilgiler için bk. Hasanoğlu, 2015: 25-48.

⁵ Daha detaylı bilgi için bk. Chouraqui, 1991. Bu eser Kutsal Kitap’ın evrenini ve içeriğini ele alırken, aynı zamanda onun tarihsel, kültürel ve dini bağlamını da incelemektedir.

⁶ Âdem’in bu bahçeyi korumak dışında başka bir görevi yoktur ve bu bahçe önceleri yalnız daha sonra da bir eş ile mesut yaşayabilmesi için ona her türlü olanağı sağlamaktadır. Ancak bunun karşılığında iki şey yasaklanmıştır. Bunlardan ilki Bilgi Ağacı meyvelerinin diğeri de Yaşam Ağacı meyvelerinin yenilmesidir. Eğer Bilgi Ağacı meyvelerini yer ise bilgiyi, kendini, buna bağlı olarak da şüpheyi keşfedebilir. Yaşam Ağacı meyvelerini yer ise de o zaman da sonsuz yaşama kavuşur. İnsan cehaletinin kapsamını ve durumunun sınırlarını bilmezse arzu da

kovularak, kanlı canlı varlık bir insanoğlu haline gelecek hem kendisinin hem ailesinin geçimini sağlamak için çalışmak zorunda kalacaktır. Ancak arzuların artması kıtlığa sebep olduğundan çalışması yeterli olmayacak, bu duruma çözüm olarak da Tanrı'yla insanlığın yazgısı için bir antlaşma yapacaktır. Antlaşmaya göre özel biri haline gelen Ish (Âdem)'in hedefi ahlaki masumiyeti geri kazanmak ve kıtlığı ortadan kaldırmaktır.

Yaratılış'a göre nesiller ilerledikçe hedefe ulaşmak yerine insanlık Tanrı'yı unutacak, kavga ve hırslarının esiri olacak, Habil'den Nuh'a, Nuh'tan İbrahim'e, İbrahim'den Yusuf'a Yaratılış insanın ekonomik baskılarla giriştiği, gittikçe felakete dönüşen savaşımını anlatan bir hikâye halini alacaktır. Bunun üzerine de Tanrı gazabını gösterecek ve Büyük Tufan (Nuh Tufanı)⁷ sonrası insanoğlunun kötü gidişine çözüm üretmek adına yeni bir yola başvurarak bir halkı kendine aracı yapacaktır. Görevleri diğer halklara örnek olmak ve dünyayı günahlardan arındırmak olarak belirlenen sonrasında "Yahudiler" olarak anılacak "İbrani" halkı bu şekilde doğacaktır (Attali, 2022:18-19).

Yaratılış'taki anlatılara göre günümüzden 4000 yıl öncesinde Nuh'un torunlarından Ever yolculuğu sırasında bulunduğu Anadolu'da kendisi gibi göçebe olan halklarla karşılaşmış, sonrasında Sargon tarafından kurulacak Akad İmparatorluğu yönetiminde birleşecek olan Uruk, Lagas, Kirsu ve Kiş gibi şehir devletlerinde bulunmuştur. Gezdiği kentlerdeki insanların bereket tanrılarına taptığını, tunç işleyebildiğini, ticarete altın ve gümüş kullandıklarını, sulama sistemleri kurduklarını ve de yazıyı bildiklerini gözlemlemiştir (Armstrong, 2008: 31). MÖ 1730'lara gelindiğinde Mezopotamya'da Hammurabi tarafından Babil'de bir krallık kurulduğu dönemde Nuh'un soyundan gelen Ever'in kabilesi olan Apirular (Habirular)⁸ kervan tüccarı, eşek yetiştiricisi ve yerleşik düzene geçmekte olan çobanlar olarak hayatlarını sürdürmektedirler. Yine aynı dönemde Apirulardan olan Terah Sümer Keldanistanı'nda yer alan Ur'dan ayrılarak Harran'a yerleşecektir. MÖ 1800'lerde dünyaya geldiği ve adının Tevrat'ta Avram (Abram), Avraham (Abraham) olarak geçen Terah'ın oğlu İbrahim'in ise ailesinden ayrılarak Sara ile evleneceği aktarılmaktadır (Yaratılış 11:31). Ailesinden ayrıldıktan sonra eşi Sara, yeğeni Lut ile Tanrı tarafından gitmesi emredilen ve kendisine verileceği söylenen Kenan topraklarına giderek bir süre burada yaşayacaktır. Ancak daha sonra burada

edemez. Her iki durumda da Tanrı'ya özgü ayrıcalıklar söz konusudur. Ancak yasaklardan birini delip de meyveyi yediği anda hem kendisinin hem de arzularının farkına varır ve çalışmadan hiçbir şeyin elde edilemeyeceği kıtlık dünyası ile tanışmış olur. Kitab-ı Mukaddes'e göre de arzu kıtlığı doğurur (Attali, 2022: 18).

⁷ Büyük Tufan ya da Nuh Tufanı konusunda daha detaylı bilgi için bk. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nuh>

⁸ Habirular hakkında daha detaylı bilgi için bk. Na'aman, 1986: 271-288.

yaşanan kıtlıktan dolayı Mısır'a gitse de orada çok kalmayıp tekrar Beyt-el'e geri dönecektir (Yaratılış 12:1-20).

Tevrat'ın Yaratılış kitabında anlatılanlara göre İbrahim'in hem karısı Sara hem de Mısırlı bir cariye olan Hacer'den iki oğlu olmasına karşın Sara'dan olan oğlu İsaak Yahudi kutsal metinlerinde tercih edilmiştir. Yahudi kaynaklar hem İsaak'ın hem de onun oğlu Yakov'un eş tercihlerini de önemsemişlerdir (Attias ve Benbassa, 2012: 27). Yahudi kimliğinin oluşumu aşamasında İbrahim sonrasında kimi uygulamaların kutsal kitapla da desteklenmiş olduğu hatta bazı uygulamaların Yahudi toplumu tarafından ilke halini getirildiği aktarılmaktadır⁹.

Yahudilerin hayatının şekillenmesinde etkili olan göç unsurunun İbrahim'in oğlu Yakov'un hayatında da belirleyici olduğu ve evlenmek için Harran'a gittiği, dayısının kızları Lea ve Rahel ile evlendiğini, bu evlilikler sonucunda on iki oğlunun bir de kızının olduğunu aktaran Tevrat'ın Yaratılış kitabı, bu on iki oğlunun da sonradan on iki kabile olarak anılacağını belirtmektedir¹⁰. Yakov'un İsrail¹¹ adından dolayı da bu on iki kabilenin İsrailoğulları adını alarak İsrail kavmini oluşturacağı eklemektedir. Bu süreçte Kenan'a dönen Yakov, bölgede yaşanan kıtlıktan dolayı oğulları ile MÖ 1600'lerde Mısır'a gidecek ve MÖ 1200'lere kadar burada ikamet edecektir. Bu süreçten sonra İsrailoğullarının huzurlu yaşamları değişecek ve onlar için ağır koşullar oluşmaya başlayacaktır. Mısır'da yaşadıkları dönemde cemaatlerinin genişlediği, güçlendiği henüz ellerinde yazılı bir kutsal kitap olmasa da başkalarına örnek davranışlar sergiledikleri, Tanrı'nın birliğini kabul ettirmek için seçilmiş halk gibi davrandıkları aktarılmaktadır (Attali, 2022: 24). Cemaatin bir kısmı bir gün vaat edilmiş topraklara dönmeye hazırlanırken bir kısmı da Mısırlılar gibi yaşayarak hayatlarına devam etmektedirler. Tüm cemaat esnaftan duvar ustasına, marangozdan çiftçiye veya ayin yöneticisine meslek sahibi olmuştur. Hem kendi aralarında hem de Mısırlılarla ticaret yapmaya ve bir süre sonra da imparatorluğun en önemli tüccarları arasında yer almaya başlayacaklardır. İktidar el değiştirdiğinde Yahudi cemaatinin nüfusunun artışı yeni gelen Firavun'u kaygılandırmış Yahudiler için işleyen olumlu düzen değişmiş, yaşam koşulları sertleşmiş hatta yeni doğan tüm erkek Yahudi çocuklarının öldürülmesinin emredilmesine kadar varmıştır¹². Ancak bir mucize

⁹ Özgür Yahudi kadının çocuklarının mirasa layık görülmesi, kutsal kitaptaki kurban eyleminde İsaak'ın şahsında bedel ödenmesi, yabancı kadınlarla evlenmek yerine aynı kandan gelen kadınlarla evlenilmesi gibi uygulamalar Yahudi kimliğinin şekillenmesinde referans olabilmektedir (Ballı ve Gökçe, 2021: 64).

¹⁰ Rebeke ve Yakov'un çocukları ile ilgili daha detaylı bilgi için bk. Yaratılış, 25/28, 28/1, 29/31-35, 30/1-30.

¹¹ Yakov'un İsrail adını alma hikayesi için bk. Yaratılış-Tekvin-Genesis 32:22-32.

¹² Mısır'da Yahudilerin gördüğü baskılar hakkında daha detaylı bilgi için bk. Mısır'dan Çıkış 1:1-22.

gerçekleşecek ve kurtulan Musa isimli bir bebek¹³ Yahudilerin Mısır'daki ağır koşullardan çıkması için öncü olacak ve yeni bir göç yolculuğu başlayacaktır. Tevrat'a göre İsrailoğullarının asırları bulan sürgününün bitmesini isteyen Tanrı, Yahudi halkını bırakması için Firavun'a Musa'yı gönderse de sonuç daha da kötüleşecek İsrailoğulları'na yapılan baskı artacak, sonrasında da Musa, Tanrı'dan aldığı söze güvenerek vaadedilen topraklara yolcuğuna başlayacaktır (Mısır'dan Çıkış 5:1-9, 6:1-8).

Anlatılara göre MÖ 1212 civarında gerçekleştiği düşünülen Mısır'dan çıkış ile ilgili olarak Mısır metinleri, hastalıklı ya da cüzzamlı bir kralın yönetimindeki bir halkın atılmasından ve yabancı kölelerin ayaklanmasından bahsetmektedir. Firavun Merenptah'a adanmış MÖ 1207 yılına tarihlenen bir stelde Ever'in kabilelerinden Apirularla ilgili olarak bir atıf görülmekte, II. Ramses'in oğlu ve halefi Merenptah'ın Apiruları Kızıldeniz'in ötesinde, o dönemde kısmen Mısır egemenliğinde olan Kenan'a dek takip ettiği aktarılmaktadır (Attali, 2022: 27-28). Üç ay sonra Sina Çölü'ne ulaşan Musa'nın burada Tanrı'nın huzuruna çıktığı ve bütün milletlerin üzerinde hakimiyet kurmaları için uyulacak buyrukların olduğu "On Emir" ile geri geldiği aktarılmaktadır (Mısır'dan Çıkış 19:1- 5, 20:1-17). Musa'nın Sina Dağı'nda olduğu 40 günlük süreçte çok sayıda insan ile yapılan bu yolculuktan sağ çıkılabilmesi için Musa'nın uyguladığı din ve maddiyatın iç içe geçtiği göçebe ekonomisi dolayısı ile halk huzursuzlanacak ve bu sisteme karşı çıkacaktır. Kısa sürmesini umdukları bu yolculuk için bu sert tedbirlere anlam veremeyecek, tek Tanrı yerine geldikleri toprakların Tanrılarına özenecekler ve ellerindeki tüm ganimeti kullanarak put inşa etmeye başlayacaklardır (Attali, 2022: 28-29). Sina Dağı'ndan dönen Musa bu duruma öfkelenecek ve Mısır'dan gelen tüm zenginlikleri ve halkın elitlerini yok ederek, geçmişi bilmeyen yeni bir nesil yaratacaktır. Kendisi göremese de yolculuğu on iki kabileden biri olan Efraim kabilesinin lideri Yeşu devam ettirecek ve Yahudi halkı vaadedilmiş topraklara ulaşacaktır (Yasa'nın Tekrarı 31:3, 34:1-5) (Fig.1).

Kutsal metinlerde adı geçen ve tarihi gerçekliği tespit edilen ilk kişi olan Davud dönemi İsrailoğulları'nın parlak dönemlerinin başlangıcı olmuştur. Kabilelerin birleşmesi, başkenti Jerusalem (Kudüs) olan bir devletin kurulması, vergi sisteminin getirilmesi, nüfus sayımı yapılması, dini törenlerle ilgili metinlerin kaleme alınması ve İsrailoğulları topraklarının Kızıldeniz'den Fırat'a kadar genişletilmesi Davud dönemine tarihlenmektedir (Dimont, 1994: 54-55). Yine aynı dönemde ülke ekonomisinde hatırı sayılır bir büyüme yaşanmış, kara ve deniz ulaşımı gelişmiş, hatta tüccarlar Yahudiye'deki esnafa aracı olmak üzere yabancı şehirlere yerleşmişlerdir (Birinci Krallar 20:34). Davud MÖ 972'de öldüğünde geride fetih hırısı

¹³ Musa'nın doğumu ile ilgili daha detaylı bilgi için bk. Mısır'dan Çıkış 2:1-10.

olmadığı, doğru bulmadığı için komşu halklardan daha çok vergi almadığından kaynakları tükenmekte olan bir krallık bırakmıştır (Attali, 2022: 40). Davud'dan sonra başa gelen oğlu Süleyman'ın 40 yıl tahtta kaldığı süreçte yaptığı icraatlardan bazıları zorunlu askerlik, ağır vergiler, kabile ruhunu kırmak adına ülkeyi 12 bölgeye ayırmak olarak aktarılmaktadır. Davud döneminde hayata geçirilemeyen tapınak da inşaatı için kaynak sağlanarak bu dönemde inşa edilmiştir¹⁴. İbrani tüccarların sayısı artmış, ticaret ve savaş gemilerinden oluşan bir filo hayata geçirilmiştir. Mimar, zanaatkar veya kuyumcu olan İbraniler başka ülkelere giderek saraylar inşa etmişlerdir. Barışı korumak için Mısır firavununun kızı dahil yabancı pek çok prensesle evlenen (I. Krallar 11:1) Süleyman'dan dolayı krallığı döneminde İbrani kültürü Mısır, Fenike ve Babil kültürleri etkisinde kalmıştır. Tapınak bitirilmiş görkemli bir açılışa sahne olmuş, tapınak merkezli gerçek bir ekonomi hayata geçirilmiştir. Süleyman'ın krallığı döneminde iyimserlik hüküm sürmektedir. Ancak göçebe ekonomisinin hakimiyetinden gelen zenginliğin bir sınırı olması gerektiği görüşünden dolayı Kutsal Kitap'a göre (Süleyman'ın Özdeyişleri 30: 8-9) hayata geçirilen bazı uygulamalar toprağa bağlılığı azaltmış, Süleyman MÖ 932'de öldüğünde toplumsal eşitsizlik derinleşmiş, ülkenin maddi kaynakları azalmış ve krallık dağılmanın eşiğine gelmiştir (Attali, 2022: 40-45). Çok geçmeden dağılma gerçekleşmiş, kuzeydeki on kabile Süleyman'ın oğlu Rehav'am'ı tanımayarak Jeroboam'ı kral ilan etmiş, yaklaşık olarak bugünkü Batı Şeria ve Galilee'yi kapsayan alanda başkenti Samaria (Samiriye) olan İsrail Krallığını kurmuşlardır. Geriye kalan iki kabilenin güneyde kurduğu Kudüs merkezli krallığın adı ise Yahudiye Krallığı olmuş ve İbrani halkı da bundan sonra Yahudi halkı olarak anılmıştır (Fig.2). İki krallık arasında hem siyasi hem de dini açıdan farklılıkların olmasından dolayı yaşanan sorunlar zayıflamalarına sebep olacaktır (Ballı ve Gökçe, 2021: 68). MÖ 750'ye doğru bölgenin en güçlü imparatorluğu olan Asur İmparatorluğu MÖ 721'de önce İsrail Krallığı'na girerek buradaki Yahudi halkı Ninova'ya sürecektir. Kaçabilen Samirilerin bir kısmı Mısır, bir kısmı da Anadolu'ya kaçarak oradaki yerleşik halkla karışacak, bazıları da paralı asker olarak yerel ordulara katılacaklardır. Sonraki süreçte uzun yıllar birlikte yaşamış olan on kabile asimile olarak kaybolmuştur. Kâğıt üzerinde de olsa bir süre daha bağımsızlığını koruyabilen Yehuda Krallığı ise MÖ 701'de Asur Krallığı tarafından istila edilecektir (Attali, 2022: 47-48).

MÖ 612 yılına kadar varlığını sürdürebilen Asur Krallığı'nın yerini Babil Krallığı almış, Babil ordusu MÖ 586'da işgal ettiği Yehuda Krallığı'nın başkenti Kudüs'ü yerle bir etmiş ve

¹⁴ Süleyman Tapınağı olarak tanımlanan yapı ile ilgili detaylı bilgiler tez kapsamında bu bölümün üçüncü alt başlığında paylaşılmıştır.

Süleyman Tapınağı'nı yıkmıştır. Sağ kalan Yahudi halkının bir bölümü Babil'e sürgün edilirken bir bölümü de çalıştırılmak üzere götürüldükleri Galilee ve Gilad'da yaşamak zorunda bırakılmışlardır (Bora, 2022: 66-67). Kutsal kabul ettikleri, kendilerine vaadedilmiş topraklardan uzak kalan Yahudilerin MÖ 538'de Perslerin Kudüs'ü Babil Krallığı'ndan alması ile geri dönme şansları doğar. Yahudilere hoşgörü ile davranan Persler kutsal tapınaklarını tekrar yapmaları için de öncülük ederler. Süleyman Mabedi inşa edildikten sonra Babil ve Mısır'daki Yahudilerin önemli bir bölümü geri dönmeyecek, diasporada yaşamaya devam edecektir (Ballı ve Gökçe, 2021: 68-69). MÖ 333'e gelindiğinde de III. Darius'un Kilikya'da İssus Savaşı'nda Büyük İskender'e yenilmesi ile bölge Perslerden Makedon hakimiyetine geçecektir (Erdemir ve Erdemir, 2010:120).

MÖ 323 - 31 yılları arasına tarihlenen Hellenistik Dönem boyunca Hellen kültürünün dünyanın büyük bölümünü etkisi altına almasıyla Kudüs'ün de Büyük İskender'in¹⁵ MÖ 331'de Persleri Syria'da yenmesi sonucunda Hellenlerin yönetimine geçmiş olduğu aktarılmaktadır. Ancak İskender sayesinde geniş bir coğrafyaya yayılmış olan topraklarının ise onun ölümü ile komutanları tarafından paylaşıldığı, Yahudilerin yaşadığı Yahudiye'nin de Ptolemaios ve Seleukos yönetimindeki devletlerin sınırları¹⁶ arasında kaldığı eklenmektedir. MÖ 320 yılında henüz komutan olduğu sırada Kudüs'e girdiği bilinen Ptolemaios, MÖ 323 yılında Büyük İskender'in ölmesi sonrasında MÖ 305 yılında Mısır'da bağımsız devletini kurmuş, Aleksandreia'yı çevresini de etkisi altına alan bir Hellen kültür merkezi haline getirmiştir (Özyıldırım ve Ayteş Canevello, 2019: 27-28). Ptolemaios Devleti'nin kurucusu olan I. Ptolemaios¹⁷ un Yahudiye'yi ele geçirdikten sonra girdiği Kudüs'ten Yahudileri kalabalık cemaatler halinde Mısır'a gönderdiği bilinmektedir. Gittikleri yerdeki baskın Hellen kültürünü kısa zamanda benimseyen Yahudilerin geleneklerinden giderek uzaklaştıkları hatta Hellence isimler aldıkları aktarılmaktadır (Montefiore, 2016: 57). Ayrıca Hellen dilini benimsemelerinde bu dönemde Doğu Akdeniz'de hem ticaretin hem de Hellen filozof ve şairlerin bu dili kullanmasının etkili olduğu eklenmektedir. Ancak Hellenist Yahudilere karşın özellikle Aleksandreia Maior'daki muhafazakâr Yahudilerin bu kültürü kabul etmedikleri hatta şiddetle karşı çıktıkları da belirtilmektedir (Sivrioğlu, 2015: 100-101). Her ne kadar olumsuz tepki olsa da Hellence'nin Mısır diasporasındaki Yahudi cemaatlerince günlük dil olarak kullanımına

¹⁵ Alexander Magnus MÖ 356 - 323.

¹⁶ Ptolemaios devleti Mısır'ın (Aigypotos) Aleksandreia (İskenderiye) kenti olan bölgede, Seleukos devleti ise merkezi Syria'daki Antiokheia kenti olan bölgede kurulmuştur.

¹⁷ I. Ptolemaios Soter, MÖ 367 - 283.

engel olunamamıştır. Hatta *Tanah*'ın¹⁸ ilk beş kitabı olan Tevrat'ın *Septuagint*¹⁹ adıyla Hellenceye çevrilmesi²⁰ ile Hellenenin ibadet dili olarak da kabul edilmiş olması Hellen kültürünün Yahudiler üzerindeki etkisini göstermesi açısından oldukça önemli kabul edilmektedir. II. Ptolemaios²¹ tarafından yabancı bir kutsal kitabın kendi kütüphanesine kazandırılmasının kendisi için bir prestij, güç gösterisi ve propaganda malzemesi olduğu da aktarılmaktadır (Rajak, 2008: 192). Bu şekilde hem entelektüel bir topluluk olarak gördüğü kendisi için önemli olan Hellence bilen Hellenleşmiş Yahudilerin *Tanah*'a erişimlerinin, hem de Yahudilerin inancının da bir nevi Hellenleşmiş olmasının sağlanmış olduğu belirtilmektedir²². Romalılar tarafından MÖ 31 yılındaki Actium Savaşı'nda uğradıkları yenilgiye dek bölgenin egemen gücü olan Ptolemaios Devleti'nde Yahudilere karşı izlenmiş olan bir asimilasyon hareketi ile ilgili günümüze ulaşan herhangi bir verinin de bulunmadığı eklenmektedir (Özyıldırım ve Ayteş Canevello, 2019: 31).

Hellen kültürünün benimsenmesi Mısır diasporasında başarılı olsa da asıl Yahudi toplumunun yaşadığı ve MÖ 200 civarında III. Antiokhos (MÖ 241 - 187) yönetimindeki Seleukosların eline geçen Yahudiye'de bu denli başarılı olamamıştır (Mørkholm, 2007: 278-290). Seleukosların ordusunun Kudüs'e girmesi ve burada uyguladığı baskı bu asimilasyonda etkili olmuştur (Montefiore, 2016: 58). Her ne kadar başlarda Yahudi etnik kökeninin bütünlüğünün tanınması ve getirilen vergi muafiyetlerinin de etkisi (Ali, 2022: 2473) ile zengin Yahudiler bu baskıyı benimseseler de daha sonra başa geçen IV. Antiokhos (MÖ 175 - 163) mali açıdan zor durumda olmasının da etkisiyle aşırıya kaçmış ve gözünü Kudüs'teki büyük tapınağın hazinelerine dikmiştir. Yahudilerin kendi ibadet ve geleneklerini yerine getirmesini yasaklamış²³, hatta MÖ 167'de Kudüs'te Zeus'a bir tapınak adamaya kalkışmış, bu da İudas Maccabeus liderliğinde başlayan bir gerilla savaşına sebep olmuştur. Aynı zaman diliminde İudas Maccabeus, Seleukos ve Ptolemaios devletleri arasında kaldığından kendilerini desteklemesi için Romalılar ile temasa geçmiştir. Bunun sonucunda da MÖ 139 yılında Yahudi-

¹⁸ Aktarılan bilgilere göre, İbranice yazılmış olan *Tanah*, MÖ yaklaşık 12. yüzyıl itibarıyla yazılmaya başlandığı kabul edilen ve Tevrat ile Zebur'u da kapsayan, Musevilik dininin kutsal yazılarının bütünüdür. Tevrat ise, yirmi dört kitaptan oluşan *Tanah*'ın ilk beş kitabına verilen isimdir ve aynı zamanda İncil'in Eski Ahit kısmını oluşturmaktadır. Bu nedenle Musa'nın Beş Kitabı (Pentatheukos) olarak da bilinmektedir (Durukan, 2017: 114). (bk. www.kitabimukaddes.com).

¹⁹ Latince bir kelime olan *Septuaginta* yetmiş anlamına gelmektedir (Sivrioğlu, 2015: 101)

²⁰ Rivayete göre bu çeviri *Aristeas'ın Mektubu* metnine göre yapılmıştır. Bu çeviri hakkında daha detaylı bilgi için bk. Durukan 2017, 114-119.

²¹ II. Ptolemaios Philadelphos MÖ 282 - 246.

²² *Septuaginta*'nın çevirisinin önemi ve tarihsel sürece etkileri konusunda daha detaylı bilgi için bk. Durukan, 2017: 119-120.

²³ IV. Antiokhos'un Yahudi halkına getirdiği yasaklar I. Makabiler Kitabı'nda detaylı olarak aktarılmaktadır. I.39-60: <https://kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?mc=3&sc=1387>

Haşmoni Krallığı ile Roma Cumhuriyeti arasında dostluk antlaşması imzalanmıştır (Sivrioğlu, 2015: 101). Antlaşma için yapılan görüşmenin Roma'da bulunan Yahudi cemaati tarafından organize edilmesi ise diasporanın bu tarihlerde dahi ne denli yayılmış olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir (Smallwood, 2008: 172). Dostluk antlaşması sonrasında Seleukos yönetimine ve Hellen dostu Yahudilere karşı MÖ 140 yılında kurulan Haşmoni ailesinin başında olduğu Yahudi Krallığı²⁴ bağımsızlığını elde etmiş, güneyde ve Galilee'ye dek kuzeyde genişleyerek başarılı olmuştur (Freeman, 1996: 340).

Romalıların Yahudi Krallığı ile yapmış olduğu bu antlaşma MÖ II. yüzyıl ortalarından itibaren Doğu Akdeniz'de görünür ve etkin olmalarının yolunu açmıştır. Her iki tarafın da fayda sağladığı bu antlaşma ile Seleukos Krallığının ortadan kalkması sayesinde Yahudi kralları etki alanını genişletmiş, Yahudilik Roma yasaları dolayısı ile meşru bir din kabul edilmiş ve diasporanın yayılımının önü açılmıştır (Sivrioğlu, 2015: 101). Gerek çocuk doğumları gerekse Yahudiliğin doğuştan kazanılan bir özellik olduğu yargısına karşın yoğun misyonerlik faaliyetleri sayesinde din değiştirme yolu ile Roma İmparatorluk sınırları içinde Yahudi nüfusu çok artmış, MS 48 yılında İmparator Claudius (MS 41 - 54) döneminde yapılan nüfus sayımında Yahudiye bölgesinde 2,5 milyon civarında olmak üzere toplamda²⁵ 7 milyon civarında Yahudi yaşadığı ve bu sayının da İmparatorluk toplam nüfusunun %10'una karşılık geldiği aktarılmaktadır (Sharf, 1971: 3; Sivrioğlu, 2023: 27). Bu kadar yoğun Yahudi nüfusa sahip olan Roma İmparatorluğu Pagan inancına sahip olmasına karşın Yahudilerin dini, siyasi ve sosyal yapılanmasındaki farklılıkları önemsemiş ve hem Kudüs'teki hem de diasporadaki Yahudi topluluklarına özel kanun ve düzenlemeler yapmışlardır²⁶.

Romalılarla yapılan iş birliği antlaşması Yahudi Kralı Büyük Herodes (MÖ 37 - 4) döneminde her iki taraf için de olumlu gelişmeler sağlasa da Herodes'in oğullarının göreve gelmeleri sonrasında bozulmuş, Roma yanlısı (Ferisiler-Saddukiler-Essenler) ve karşıtı (Zelaotlar) olmak üzere Yahudilerin bölünmesine sebep olmuştur (Johnson, 2001: 154). Ticari hayatta Yahudileri kendilerine en büyük rakip olarak gören Hellenler de bu fırsatı değerlendirmiş ve yoğun bir anti-Yahudi propagandası²⁷ başlatmışlardır. Hem bu olumsuz

²⁴ Haşmoni Krallığı hakkında daha detaylı bilgi için bk. Goldstein, 2007: 290-352.

²⁵ Antik yazarlardan Strabon Roma'dan sonra dönemin en büyük kenti olan Aleksandria'da nüfusun neredeyse yarısının Yahudi olduğunu, Libya, Kıbrıs ve Antakya kentlerinde kalabalık Yahudi cemaatleri yaşadığını, Mısır'daki Yahudi nüfusunun 1 milyona ulaştığını aktarmaktadır (Johnson, 2001: 164-165). Arkeolojik kanıtlarla da Erken İmparatorluk döneminde Batı Akdeniz havzasında İtalya'da, Fas ve Cezayir'de de Yahudi yayılımı görülmektedir (Sivrioğlu, 2015: 102).

²⁶ Tek tanrılı dine inanan Yahudiler Roma'nın ilk karşılaştığı özgün cemaat olması dolayısı ile Roma'nın böyle bir topluma karşı ilk uygulamalarının da muhatabı olmuştur. Daha detaylı bilgi için bk. Mitchell, 1993: 32,37,49; Brown, 2000: 27-69.

²⁷ Anti-semit fikirlerle ilgili daha detaylı bilgiler için bk. Gager, 1985.

propaganda hem de İmparatorluk içindeki tutucu Yahudilerin bulunması ilişkileri zayıflatmış, MS 66 ve MS 135 yıllarında iki büyük Yahudi ayaklanması yaşanmasına sebep olmuştur²⁸. Büyük kayıplar yaşayan Yahudilere Romalıların güveni sarsılmış, sonrasında da Yahudi gelenekleri ile ilgili olumsuz baskılar, yasaklamalar başlamıştır (Sivrioğlu, 2015: 102-103)²⁹.

MS 66'ya tarihlenen ilk ayaklanma Gessius Florus yönetimi sırasında bir Romalı'nın Tapınak hazinesinden 17 altın talanton çalması sonrası yaşanır. Çalınan meblağı az bulan halkın olaylarla alay etmesiyle başlayan olaylar bir grup Zelot'un Masada'yı ele geçirip Roma garnizonundaki tüm askerleri öldürmesi ile kontrolden çıkmış, İmparatorluğun isyanı bastırması katliamlara sebep olmuştur³⁰. Romalılar Kudüs'ü kuşatmış ve anlaşma sağlanamadığı için de Vespasianus 70.000 askerle birlikte Neron tarafından ayaklanmayı bastırması için gönderilmiştir. MS 69'da imparator olan Vespasianus yerine oğlu Titus'u Yahudiye'deki savaşı bitirmesi için Kudüs'e gönderir. Kudüs'ü kuşatan Titus Kutsal Tapınağı kontrolüne alıp zarar vermek niyetinde olmasa da çıkan bir yangın sonucunda İkinci Tapınak yıkılmış ve hazinesi de Romalı askerler tarafından yağmalanmıştır. Savaşın sonunda ortaya çıkan korkunç bilançoya göre hem Yahudiye hem de Samaria'da çok sayıda Yahudi öldürülmüş, sağ kalan erkekler de Roma'ya köle ya da gladyatör olarak gönderilmiştir. Bundan sonraki süreç Yahudiler için yeni bir sürgünün başladığı süreçtir (Attali, 2022: 69-70). Titus'un Kudüs'ten zafer ve ganimetlerle döndüğü dönemde dünyada 7.000.000 civarında Yahudi bulunduğu, bunların da 2.000.000'unun Filistin'de, 3.000.000'unun Roma İmparatorluğu'nun Filistin dışındaki topraklarında, 1.000.000'unun Parth İmparatorluğu'nda geri kalan 1.000.000'unun da farklı coğrafyalarda yaşadığı aktarılmaktadır (Baron, 1937: 132).

Severus Hanedanlığı (MS 193 - 235) döneminde normale dönen Yahudiler ile Romalılar arasındaki ilişkileri pagan imparatorlar döneminde de devam etmiş, sistemli ve sürekli baskı yapılmamıştır³¹. Özellikle diasporadaki Yahudilerin bağımsız bir Yahudiye düşüncesine sahip olmadıkları ve Yahudiye'deki isyana katılmadıkları için herhangi bir baskı görmedikleri bilinmektedir. Ancak Hristiyanlığın yükselişe geçmesi ile bugüne dek herhangi bir dini kısıtlama görmemiş, hukuken imparatorluğun eşit yurttaşları olarak görülen Yahudilere baskılar başlamış, MS IV. yüzyıla yani Büyük Konstantin (MS 324 - 337) dönemine gelindiğinde de yaşanan gelişmeler kaygı verici boyutlara ulaşmıştır. Bu olumsuz gelişmeler

²⁸ Yahudi ayaklanmaları konusunda daha detaylı bilgi için bk. Tural, 2020: 37-48.

²⁹ Yahudilere uygulanan baskı ve yasaklarla ilgili daha detaylı bilgi için bk. Gager, 1985: 46-56; Finkelstein, 2007: 175-194; Ramsay, 2000: 94; Price, 2004: 345; Johnson, 2001: 148.

³⁰ Katliamlarda Antakya'daki Yahudi cemaati yok edilmiş, Aleksandria'da 53.000 Yahudi katledilmiştir.

³¹ İmparator Hadrianus tarafından uygulanan kısa süreli sünnet yasağından dışında tek ayrımcılığın Vespasianus tarafından Iudea'daki büyük isyan sonrası getirildiği düşünülen vergi olduğu söylenebilir (Linder, 2012: 164).

kimi zaman Hristiyan din adamlarının kışkırtmaları ile başlamış, toplu katliamlar, sinagoglara saldırılar, yaşadıkları kentlerden sürülmelerin yaşanmasına sebep olmuştur. Bu durumu Akdeniz havzasında yürütülen arkeolojik kazı çalışmalarında MS V.-VI. yüzyıllardan sonraki sürece ilişkin Yahudi izlerine rastlanamaması da desteklemektedir (Sivrioğlu, 2015: 104-106).

Her yeni gelen imparator yeni yasalar çıkartarak Yahudiler üzerindeki baskıları arttırmaya çalışmış, II. Constantinus (MS 337 - 340) Hristiyanlıktan Yahudiliğe geçilmesi halinde mallara el konulacağını belirtirken, I. Theodosius (MS 378 - 395) Hristiyanların paganlarla ve Yahudilerle evlenmelerini yasaklamıştır (Linder, 2012: 169-170). Hristiyanlığın tek resmi ve meşru din olarak kabulü ile Yahudilere yapılan kanuni engellemeler artmış, idari ve mali hayatın dışına itilmeleri hız kazanmıştır. Deniz ticareti yapmaları, Hristiyanları köle olarak alıp satmaları, askeri ve sivil memurluklara girmeleri çıkartılan yasalarla engellenmiştir³². MS 527 - 565 yıllarına tarihlenen Doğu Roma İmparatorluğu'nun altın çağı kabul edilen (Ostrogorsky, 1996: 64) I. Justinianus dönemine gelindiğinde Yahudilere karşı farklı coğrafyalarda³³ uygulanan baskı ve yasaklar devam etmekle birlikte, bu dönemde daha etkin olan Monofizit kiliselerin Yahudilere Ortodokslardan daha ılımlı davranışlar sergiledikleri aktarılmaktadır. Özellikle Aleksanderia'deki Patrikler sayesinde Yahudi halkı bu bölgede daha rahat yaşama şansı elde etmişlerdir (Sharf, 1971: 27).

Doğu Roma İmparatorluğu dönemi ile Arap fetihleri dönemi arasındaki süreçte Yahudilere yapılan baskılar, katliamlar en üst düzeye taşınmış, halk yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. MS 634 sonrasında Arapların fetihle başarılı olduğu bölgede yaşayan Ortadoğu Yahudilerinin³⁴ yaşamları rahatlamış buna karşın Doğu Roma Yahudileri için ilk elden bilgilere sahip olamasak da karanlık bir çağ başladığı iddia edilmiştir. Arapların müttefiki olarak kabul edilen Yahudilere karşı yaptırımlar daha da artarak Hristiyanların onlara dost olmaları, aynı hamamda yıkanmaları hatta hasta olunca onlardan ilaç almalarına dahi engel olunmuştur (Sivrioğlu, 2015: 112-117).

Başta geçen yöneticilere göre kimi zaman olumlu kimi zaman da olumsuz gelişmeler yaşayan Doğu Roma Yahudileri için dönüm noktası Endülüs Emevi Devleti ile Doğu Roma İmparatorluğu arasında yapılan Endülüs ittifakı olacaktır³⁵. İttifak sonrası Yahudilerin yaşam koşullarında düzelmeler yaşanmış, en önemlisi de gizlenmeden ibadetlerini

³² I. ve II. Theodosius döneminde Yahudilere karşı yapılan engellemeler ile ilgili detaylı bilgi için bk. Sivrioğlu, 2015: 107-108.

³³ Bu dönemdeki Yahudi yaşamı ile ilgili daha detaylı bilgi için bk. De Lange, 2005: 411.

³⁴ İslam Dünyası'ndaki Yahudiler hakkında daha detaylı bilgi için bk. Lewis B. , 1996.

³⁵ Endülüs Emevi Devleti ile Doğu Roma İmparatorluğu arasındaki diplomatik ilişkiler konusunda daha detaylı bilgi için bk. Adıgüzel, 2020: 1-15.

gerçekleştirebilmeleri mümkün olmuştur. Yahudi politikasındaki olumlu gelişmeler sonucunda da çeşitli sebeplerle Doğu Roma topraklarından göç etmek zorunda kalan Yahudiler geri dönmeye başlamıştır. MS VI. yüzyıldan itibaren izleri kaybolmuş olan Doğu Roma Yahudilerinin MS X. ve XI. yüzyıllardan sonra daha görünür olmaya başladıkları aktarılmaktadır³⁶.

1.2. Yahudi Geleneğinde Ticaret

Yaratılış efsanesindeki arzusuna yenik düşen insanın maddi bir varlık olması sonucunda yaşadığı kıtlığı çözmek için Tanrı ile yaptığı antlaşma Tora'nın ekonomi ile ilgili ilk öğretisi kabul edilebilir. Ekonominin işlevi, yeryüzünde Tanrı'nın krallığını kurmak karşılığında kıtlığın ortadan kaldırılması temeline dayanmaktadır. Bu durum yüzyıllarca sürececek sürgünün de maddi çerçevesini şekillendirmiştir (Attali, 2022: 18). Kutsal metinlerde de sürgün süresince yaşamlarını devam ettirmek için ticaretin her zaman Yahudi toplumu ile iç içe olduğu aktarılmaktadır. O kadar ki Tanrı'nın İbrahim'e verdiği söylenen iki emirden biri zenginleşerek sürü, altın ya da paraya sahip olması, diğeri de bu zenginlik sayesinde şiddeti engellemesidir. Yolculuğu boyunca da para şiddetten sakınmak için bir araç olarak görülecek, Yahudi halkı da uzun süre savaş yerine barışı bu yolla korumaya çalışacaktır (Yaratılış 13:2).

Doğu Akdeniz bölgesi “Verimli Hilal” olarak bilinen bereketli topraklara ev sahipliği yaptığından dünya ticaretine öncülük etmiş, bulunduğu coğrafi konum doğu ve batı ticaret yolları arasındaki köprü olmuş, bölge ticaretinde kilit bir rol üstlenmiştir (Harris, 2005: 2). Doğu Akdeniz’de ticarete dair en erken verilerin MÖ 6000 yılına tarihlendiği ve Ras Shamra'nın ilk yerleşimcilerinin Suriye-Kilikya bölgesinin parlak ve siyah cilalı seramik geleneğini paylaştığı aktarılmakta ve muhtemelen Orta Anadolu’dan gelen obsidyenden aletler yapmış oldukları eklenmektedir (Culican, 1966: 11-12). Ticaret ana malzemesi olan obsidyenin farklı maden keşifleri sonrasında önemini yitirmiş olmasından dolayı da onun yerini metal objeler almış, bu durum da ticaretin yönünü değiştirmiştir. Doğu Akdeniz’in Anadolu kıyıları ise tarımsal üretim ve kereste yanında iç kesimlerdeki maden yatakları ile de ticari canlılığını sürdürmüştür (Güler, 2006: 18-19).

MÖ VI. binyıla tarihlenen, kökeni Kapadokya olan çeşitli obsidyen aletlerin Kıbrıs’ta bulunmuş olması Doğu Akdeniz’in ilk denizaşırı ticari faaliyeti olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum da Kıbrıs ve Yakındoğu arasındaki deniz trafiğinin erken dönemlerden itibaren var olduğunu göstermektedir (Renfrew, 1968: 319-331). Erken dönem deniz yolculuğu yapabilecek teknolojik yeterliliğe bir diğer örnek de Kıta Yunanistan’da Üst Paleolitik Dönemde Melos

³⁶ Doğu Roma Yahudileri hakkında daha detaylı bilgi için bk. Sivrioğlu, 2023: 33-144.

obsidyenin bulunmuş olması gösterilebilir (Renfrew, 1966: 53). Özellikle gıda maddelerinin ticaretinde kara yoluna karşın daha güvenli, ucuz ve kısa olması dolayısı ile deniz yolu tercih edilmiştir. Bölge ticaretinde özellikle deniz ticaretinde egemenliğe hakim olma ihtiyacı hem ekonomik hem de siyasal olarak hayati öneme sahip olmuştur. Böyle olunca da doğu batı arasındaki kavşak noktada bulunan bölgede hem kara hem de deniz yolu ile yapılan ticareti kontrol edebilmek, ona hâkim olabilmek uygarlıklar için ana hedef olarak kabul edilmiştir. Bu yüzden de Doğu Akdeniz coğrafyası ve çevresi ilk devletleşme oluşumlarına sahne olmuş, Anadolu’da, Nil Vadisi’nde ve Mezopotamya’da kurulan devletler güçlerinin ve etki alanlarının kesiştiği konumlarından dolayı sürekli olarak birbiri ile mücadele etmek zorunda kalmışlardır (Barsoy, 2015: 14).

Doğu Akdeniz’in antik dönemdeki ticaretinin gelişim ve değişim sürecini incelerken İbranice’de tüccar olarak tanımlanan “Kenaani” sözcüğü ile bilinen Fenikeliler ana aktörlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. MÖ III. bin yılın sonlarında Kilikya’dan Kızıldeniz’e Akdeniz’den Suriye bozkırlarına dek ulaşan topraklarda yaşayan Samilerin Fenike’nin ilk halkı olduğu düşünülmektedir. Önceleri Asi ve Ürdün ırmakları ile sınırlanmış kıyıya yakın bir bölgede yaşayan halkın sonrasında MÖ 1200 civarından başlayarak artan hem Aramilerin hem de Ege’den gelen denizci halkların baskınları sonucunda kıyı şeridinde yerleştikleri ve hayatta kalan Kenanlıların da Fenikeliler olarak anılmaya başlandığı aktarılmaktadır (Güler, 2006: 58). Günümüzde İsrail, Ürdün, Suriye ve Lübnan kıyılarını kapsayan Fenike uygarlığı bu sınırlar içinde doğmuş olsa da yayılımı Akdeniz’in Batı kıyılarına hatta Portekiz ve Afrika’nın Atlas Okyanusu kıyılarına kadar ulaşmıştır (Fig.3). Ulaştıkları kıyılarda kurdukları çok sayıdaki koloni sayesinde denizcilik faaliyetlerini daha da geliştirmişler, ticari ağlarını genişletmiş ve antik dünyanın en iyi tüccarları haline gelip zenginleşmişlerdir. Antik Akdeniz’de MÖ III. bin yılda Mısırlılar tarafından başlatılan deniz taşımacılığı Fenikeliler ile devam etmiştir. Yunanlıların Fenikelilerden öğrendiği denizciliği antik dönemin en ileri seviyesine taşıyan da Romalılar olmuştur (Girgin, 2006: 4).

Kutsal metinlere göre MÖ 2000 yılına tarihlense de İbrahim’in ortaya çıkışı MÖ 18. yüzyıla tarihlenmektedir. Yolculuğa başladığı bölge Verimli Hilal olarak adlandırılmakta, Mısır’da Nil nehrinin suladığı alanı, Levant’ı ve Fırat’la Dicle nehirlerinin suladıkları alanı kapsamaktadır. Üç büyük nehrin verimliliği, bu alanın insanlar tarafından her zaman arzu edilmesine sebep olmuş, bu yüzden de pek çok medeniyete de ev sahipliği yapmıştır. Yahudi tarihi de işte bu kargaşalı bölgede başlamıştır. Bu bölgenin seçilmesi hem medeniyetin hem de İbrahim’in ortaya çıkması için oldukça doğru seçimler gibi gözükmektedir. Bu bereketli

topraklar ziraat ve kültürün gelişmesi, medeniyetin başlaması için yeterli şartları sağlamaktadır. Aynı zamanda eski göç yollarının kesişme noktası, en erken medeniyetlerin merkezi, kozmopolit bir bölge olması açısından da İbrahim'in dünyayı bu denli etkileyecek yolculuğunun başlangıç noktası olarak kabul edilmesi şaşırtıcı olmamalıdır. Kutsal metinlerin aktardığına göre Yahudi halkının İbrahim ile başlayan yolculuğu Süleyman dönemine gelindiğinde farklı bir boyut kazanmıştır. Süleyman ülke topraklarının Mısır ve Mezopotamya gibi verimli olmamasından dolayı komşuları ile iyi geçinmiş, antlaşmalar yapmış hem onların tecrübelerinden hem de donanmalarından faydalanmayı başarmıştır (Örs, 1999: 187). Hakimiyetini kuzeyinde Hamat ve Tadmor (II. Tarihler 8:3-5) gibi ambar kentler inşa ederek genişletmiş, bu sayede politik ve ekonomik avantajlar sağlamış, Mezopotamya, Anadolu ve Mısır arasındaki ana taşıma yollarının kontrolünü de alarak buradan da ticari bir kazanç elde etmiştir. Geçim kaynağı zanaat, madencilik ve ticaret olan Yahudi halkının da sürgünler öncesi farklı coğrafyalarla tanışmasına Süleyman dönemindeki bu yayılımın etkisi olmalıdır. Özellikle Süleyman'ın gemi filosu sayesinde Kızıldeniz'in güneyindeki ülkelere ve Akdeniz kıyılarına uzun mesafeli gemi ticaretinin gelişimi Yahudi halkının buralardaki varlığına dair izleri açıklamamıza yardımcı olmaktadır (Toski, 2004: 67). Örneğin Tora Süleyman'ın atlara olan düşkünlüğüne yer verirken at tüccarlarının atları Mısır ve Keve³⁷'den satın aldığına yer vermektedir (I. Krallar 10:28). Ancak burada bahsedilen tüccarların bu bölgede yaşayan Kilikya'lı Yahudi tüccarlar mı yoksa bu bölge ile ticaret yapan Yahudiler mi olduğu konusu açık değildir. Burada önemli olan nokta zorunlu göç öncesinde de Anadolu toprakları ile ticari bir alışverişin varlığıdır (Özyıldırım ve Ayteş Canevello, 2019: 19). Kutsal metinlerde de Yahudiye'deki esnafa destek amaçlı yabancı şehirlere yerleşen İbrani tüccarların varlığının konu edildiği görülmektedir (I. Krallar 20:34).

Tevrat'ta Yahudi topluluklarının farklı sebeplerle hem kendileri ile hem de çevreleri ile ticaret yaptığını³⁸ görsek de asıl gelişmenin Doğu Akdeniz ticaretinde öncü rol oynayan Fenikeliler ile aynı coğrafyada yaşamaları sayesinde geliştiğini eklemek yerinde olacaktır. Yahudi ticari hayatının en parlak dönemi İsrailoğulları döneminde Süleyman'ın kral olduğunda yaşanmıştır. Kutsal metinlerdeki anlatılarda da tapınak inşası sırasında sedir ve çam tomrukları yollayan ve dostane ilişkiler içinde olunan Fenike Kralı Hiram (Bora, 2022: 66-67) gibi Süleyman'ın da gemilerinin olduğu, bu gemilerin üç yıllık seferleri sonrası altın, gümüş, fildişi

³⁷ Buradaki Keve'nin büyük olasılıkla Kilikya yani bugünkü Çukurova bölgesi olduğu aktarılmaktadır. <https://kutsalkitap.info.tr/>

³⁸ Yahudi topluluklarında ticaretin hayatlarındaki yeri konusunda daha detaylı bilgi için bk. Yaratılış 34:10; 34:21; 42: 34.

ve türlü maymunla yüklü olarak döndüğü (I. Krallar 10:22), İspanya'nın güneyindeki Tarış gibi uzak topraklarla ticaret yaptığı, sattığı mallar karşılığında gümüş, demir, kalay ve kurşun aldığı (Hezekiel 27:12), Yâvan (Yunanistan), Tuval (Kızılırmak'ın güneyinde bir yerleşim) ve Meşek (Doğu Anadolu'da bulunan bir yerleşim) ile ticaret yaptığı, karşılığında köle ve tunç kaplar aldığı (Hezekiel 27:13), yine Rodos gibi pek çok kıyı halkı ile ticaret yaptığı (Hezekiel 27:15), aldıkları mallara karşılık fildişi ve abanoz verdikleri belirtilmektedir. Anlatılarda öne çıkan ticaret yapılan kentlerden biri de İbrahim'in Kenan topraklarına gitmek üzere yola çıktığı günümüzde Şanlıurfa yakınlarında yer alan, antik dönemlerde hem ticaret hem de ay tanrısı Sin'in tapınma merkezi olarak bilinen Harran'dır (Hezekiel 27:23).

Yahudilerin MÖ VI. yüzyılda Babil İmparatorluğu'nun Yahudi Krallığı'nı fethetmesiyle başlayan Babil sürgünü, Yahudilerin Anadolu, Mısır, Mezopotamya ve diğer bölgelere dağılmalarına neden olmuş, sonrasında da MÖ I. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun Yahudiye'yi fethetmesiyle de Yahudi diasporası genişlemiştir (Sivrioğlu, 2015: 101; Smallwood, 2008: 172). Bu dönemde Yahudiler, farklı kültürlerle etkileşimde bulunarak ticaret yolları üzerinde yer almışlardır. Hem Babil'in hem Roma İmparatorluğu'nun gelişmiş ticaret ağları üzerinde yer alan Yahudilerin bu entegrasyon süreci, Yahudilerin ticaret yoluyla ekonomik güç kazanmalarına ve farklı toplumlarla etkileşimde bulunmalarına imkân tanımıştır. Bu etkileşim arkeolojik verilerle de kanıtlanmıştır. Fırat Nehri'nin doğusunda yer alan önceleri Sümerlerin sonrasında da Babillilerin yönetimine geçmiş olan Sippar'da kentin baş tüccarı Yahudi kökenli Arih oğlu Ahî-Yâma'dan bahseden altı adet çivi yazılı tablet bulunmuştur. Arih'in soyundan olan Amuşê adlı tüccara ait bir yazıtta “...Amuşê 42 şeqel 5 mina altını 36 şeqel gümüşe sattı...” ibaresi geçmektedir. Nabonidus kralının hüküm sürdüğü dönemin MÖ 550 ila 549 yıllarına tarihlenen Arih torunlarına ait olduğu tespit edilen çivi yazılı belgeler uzun yıllar boyunca Yahudi tüccarların bölgede iskân ettiğini göstermesi açısından oldukça önemlidir (Coşkun vd., 2021: 51).

1.3.Yahudi Geleneğinde Tapınak

Yahudi tarihinde Musa tarafından vaat edilmiş topraklara varışlarına dek olan süreçte İbrani kabileleri için ibadet yeri olarak inşa edilen taşınabilir tapınak batı dillerinde tabernakl³⁹, İbranice'de ise Mişkan (mesken) olarak tanımlanmaktadır. MÖ 950 yılındaki Kudüs'te Süleyman Tapınağı'nın inşasına kadar kullanılmış sonrasında kullanımı sona ermiştir⁴⁰. İçinde Tanrı'nın varlığını gösterdiğine, iradesini ilettiğine inanılan İsrail'in en eski tapınağının

³⁹ Tabernak hakkında daha detaylı bilgiler için bk. <https://www.jewishencyclopedia.com/tabernacle>

⁴⁰ <https://www.britannica.com/topic/Tabernacle>

Tevrat'ta yapılan ayrıntılı tarifine göre, Kutsallar Kutsalı denilen kapalı bölüm, ön giriş mekanı ve Ahit Sandığı'nın saklandığı odadan oluşmaktadır. Tanrı'nın da burada ikamet ettiğine inanıldığı aktarılmaktadır (Türkoğlu, 2001: 11) (Fig.4-5). Kutsallar Kutsalı olarak kabul edilen bölümün önünde altın şamdan, tütsü sunağı ve üzerinde ekmek bulunan bir masanın yer aldığı, tüm çevresinin de ahşap direklere asılı perdelerle oluşturulmuş duvarları olan bir avlu ile çevrili olduğu belirtilmektedir. Bu avluda da kurban sunularının yapıldığı bir sunak ile hahamların abdest almaları için kullandığı pirinç bir teknenin yer aldığı eklenmektedir (Meek, 1995: 28-35). İnşa tarihi tartışmalı da olsa⁴¹ Süleyman Tapınağı'nın⁴² yedi yılda inşa edildiği ve bazı yönleri ile Tabernakl'ın taştan bir versiyonu olduğu aktarılmaktadır (Fig.6-7). Yahudi olmayanların da girebildiği dış avlu sonrası sırası ile Kadınlar Avlusu, İsrailoğulları Avlusu ve son olarak da kurban törenlerinin gerçekleştiği Rahipler Avlusu'nun bulunduğu belirtilmektedir (Türkoğlu, 2001: 11). Tapınak ana girişinin doğuda yer aldığı, girişin önünde de Jachin ve Boaz olarak isimlendirilen süslü sütunların yer aldığı eklenmektedir⁴³. Kutsallar Kutsalı'nın ön mekanında (Ehal alanına) tütsü sunağı, *menora*, ekmek tahtası, Kutsallar Kutsalı'nda ise Nirengi Taşı'nın⁴⁴ (Alalu et al., 1996: 206-207; Türkoğlu, 2001: 11) üzerinde zeytin ağacından oyulmuş, kanatlarını açmış kerubların⁴⁵ koruduğu düşünülen Ahit Sandığı yer almaktadır (Meek, 1995: 36-40).

Kral Süleyman'ın MÖ 930'lara tarihlenen ölümü sonrası krallığı parçalanmış, kuzeydeki Ephraim olarak tanımlanan bölgede tapınak benzeri yeni inşaatlar yapılmıştır. Ancak MÖ 621 ya da 622 yıllarında Süleyman Mabedi'nde kahinler tarafından bulunduğu iddia edilen ve Kral Yoşiya'ya sunulan Dvarim (Şeyler) isimli bir kitabın gerçekte şeriatı yenilemeyi amaçladığı, bu dönemden sonra da Kudüs'te Tapınak haricindeki kutsal mekan ve sunaklarda tapınmanın yasaklandığı aktarılmaktadır (Günaltay, 1947: 425-426). Sonraki süreçte Asur ve

⁴¹ Süleyman tarafından inşa edilen tapınağın inşa tarihi konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. İnşaatin Süleyman'ın tahta çıkışının dördüncü yılında başladığı ve kendisinin de 40 yıl tahtta kaldığı bilinmektedir. H. A. Meek inşa tarihi olarak MÖ 957-50 yılları arasını (Meek, 1995: 36), M. Rowton ise Prof. W. F. Albright tarafından Süleyman'ın ölüm tarihini 923-2 olarak hesaplamasından dolayı başlangıç tarihi olarak 959 yılını önermektedirler (Rowton, 1950: 20-22).

⁴² Süleyman Tapınağı hakkında daha detaylı bilgiler için bk. Busink, 1970.

⁴³ Jachin ve Boaz sütunları hakkında daha detaylı bilgiler için bk. Scott, 1939: 143-149.

⁴⁴ Nirengi Taş/Even Şatih: Suriçi eski Kudüs en ünlüsü Moriya olan, Bezeta, Akra ve Siyon isimli dört tepe üzerinde kurulmuştur. Yahudilere göre hem Hz. İbrahim oğlunu bu tepenin üzerinde kurban etmek istemiş hem de Hz. İbrahim'i kutsayan Yüce Tanrı'nın hizmetkârı Melkizedek'in mescidi bu tepenin üzerindedir. Hz. Süleyman, Hz. Davut'un Tanrı için Moriya Tepesi üzerine yaptırmak istediği mabedi hayata geçirmiştir. Moriya Tepesi'nin Yahudiler için en önemli noktası da Tanrı'nın tahtına bağlı olan Nirengi Taş/Even Şatih yani dünyanın merkez noktası olan taş bu tepededir. Günümüzde de Kible Mescidi, Kubbetu's-Sahra camileri ve Harem-i Şerif' de Moriya Tepesi üzerinde bulunmaktadır (Hasanoğlu, 2020: 9).

⁴⁵ Kerub-Kerubim Eski ve Yeni Ahit'te tanımlanan göksel yaratıktır. Daha detaylı bilgi için bk. Ünal, 2011: 111-132.

Mısır arasındaki savaşta Kudüs zarar görmüş ve haraç ödeyebilmek adına Tapınak'taki hazineleri kullanmak zorunda kalmışlardır. Tapınağın Yeni Babil Kralı Nebukhadnezzar tarafından iki kez yağmalanıp, MÖ 586 yılındaki son yağmada da tamamen yıkılması sonrasında İsrail halkı da Babil'e sürgün edilmiştir (Türkoğlu, 2001: 12). Yıkım sırasında Ahit Sandığını da kaybeden (Cohn-Sherbok and Cohn-Sherbok, 1997: 63) İsrailoğulları Babil sürgününde kendilerini geliştirerek, ticareti, melekler ve ikinci dünya inancını, köşeli harflerden meydana gelen alfabeyi, ay adlarını öğrenmiş ve de geliştirmiştir (Meek, 1995: 40-44; Türkoğlu, 2001: 12). İsrailoğullarına geri dönmelerine ancak MÖ 538 yılına tarihlenen İran Akhamenid Sülalesinin kralı II. Kyros'un Babil'i ele geçirmesi sonrası izin verilmiş, ancak tam bir geri dönüş yaşanmamıştır. Geri dönenler de yağmalanan Tapınak ganimetinin geri verilmesi ve yeni bir Tapınak inşası için maddi destek sözü almak şartı ile Kudüs'e gelmişlerdir (Türkoğlu, 2001: 12). İkinci Tapınak MÖ 12 Mart 515 yılında Zerubbabel önderliğinde tamamlanmıştır⁴⁶. Süleyman'ın Birinci Tapınağı kadar özenle dekore edilmemiş olsa da İkinci Tapınak, biri dış diğeri iç olmak üzere iki avludan meydana gelmekte, iç avluda da Tapınak binasına ait bir dış mekan ve Kutsallar Kutsal'ı bulunmaktaydı. Perslerin desteği ile yapılmış olan sade yapı, sonrasında Yahudi cemaatinin katkıları ile zengin dekorasyona sahip olmuştur, ancak bu kez de MÖ 175 yılında tahta çıkan Hellenistik kral Antiokhos IV. Epiphanes'in İkinci Tapınağı pagan Zeus Tapınağı'na çevirmeye zorlaması sorunu ile karşı karşıya gelinmiştir (Meek, 1995: 45; Türkoğlu, 2001: 12). Bu zorlama sonucu ortaya çıkan Makabi isyanı⁴⁷ başarılı olmuş, Tapınağın kutsallığı geri alınmış⁴⁸ ve Ioudas Makabi tarafından kurulan Haşmoni Sülalesi MÖ I. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür. MÖ 63 yılında Pompeius döneminde de Ioudaia⁴⁹ Suriye Eyaletinin bir parçası haline gelmiştir. Pompeius Kutsallar Kutsalı'na girmiş olsa da Tapınak zarar görmemiş, ancak MÖ 54 yılında Crassus Tapınak hazinesini yağmalamıştır. MÖ 37 - MS 4 yılları arasında Yahudiye (Ioudaia) kralı olan Herodes İkinci Tapınağın yeniden inşasına büyük önem vermiş ve MÖ 20 yılında başlayan inşaat 46 yıl sürmüştür (Fig.8-9)⁵⁰. Herodes'in ölümü sonrası hem krallığın Suriye Eyaleti'ne bağlı bir il konumuna indirilmesinden hem de valilerin yönetiminden memnun olmayan Yahudi halkının MS 66'da başlayan Roma'ya karşı olan isyanı Vespasianus ve oğlu Titus tarafından dört yıllık

⁴⁶ İkinci Tapınak hakkında daha detaylı bilgiler için bk. Busink, 1980.

⁴⁷ Makabi İsyanı hakkında daha detaylı bilgiler için bk. Ali, 2022: 2469-2478.

⁴⁸ Başarılı olunan bu isyan sonucunda Hanuka Bayramı kutlanmaya başlanmıştır. Bu bayram hakkında daha detaylı bilgiler için bk. <http://www.sevivon.com/>

⁴⁹ Hellence Ioudaia kelimesinin farklı dillerde kullanım şekilleri konusunda daha detaylı bilgiler için bk. Tenney ve Douglas, 1987: 555; Türkoğlu, 2001: 13; <https://www.britannica.com/Judaea>

⁵⁰ İkinci Tapınak'ın Herodes dönemindeki yenilenmesi konusunda daha detaylı bilgiler için bk. <https://www.britannica.com/Temple of Jerusalem>

bir süreç sonunda MS 70 yılında bastırılarak, Kudüs ele geçirilmiş ve isyanın merkezi konumundaki Tapınak yıkılmıştır (Meek, 1995: 49-52; Türkoğlu, 2001: 13). Kentin yeniden ayağa kaldırılması çalışmaları MS 130 yılında kenti ziyaret eden İmparator Hadrianus tarafından başlatılmış, ancak bu sefer de MS 132 - 135 yılları arasında gerçekleşen Bar Kochbar liderliğinde II. Yahudi ayaklanması ile karşılaşmıştır. Ayaklanma bastırılmış, Yahudilerin Kudüs'e girmeleri yasaklanmış, bu kentin yani Yerusâlim'in yerine Aelia Capotilina olarak adlandırılan yeni bir kent kurulmuş, Tapınak yerine de İupiter Capitolinus için bir pagan tapınak inşa edilmiştir. Kentin Kudüs adını geri alması MS IV. yüzyılda İmparator Büyük Constantinus'un zamanında olmuş, yeni Tapınak inşa etme çabaları sonuç vermemiş, bir daha da böyle bir girişimde bulunulmamıştır (Meek, 1995: 52; Türkoğlu, 2001: 13). Tapınak Tepesini çevreleyen istinat duvarından geriye kalan tek şey, Yahudiler için hac ziyaretlerinin odağı olmaya devam eden Ağlama Duvarı'dır (Fig.10). MS 691'de Müslüman Kubbetü's-Sahra'yı ve Mescid-i Aksa'yı çevreleyen duvarın bir parçası haline getirilen bu yapı, 1967'de Yahudi Kontrolüne geri dönmüştür⁵¹.

1.4. Yahudi Geleneğinde Sinagog

Yahudilerin ibadet yeri olan sinagog, Hellence “bir araya toplamak, bir araya getirmek” anlamındaki συνάγω [=synago] fiilinden gelmektedir. Bu terim günümüzde Yahudi ibadethaneleri için tercih edilmekle birlikte, Antikçağ sinagogları için “dua evi” anlamında yine Hellence'de προσευχή [=proseukhe], İbranice'de hevra (birlik) terimleri de kullanılmaktadır. İbranicede hevra, bet ha tefilla (dua evi), bet ha knesset (toplantı evi) ve bet ha midraş (eğitim evi) olarak adlandırılan sinagog Türkçe'de “havra” olarak da bilinmektedir (Türkoğlu, 2003: 10; Öner, 2022: 495).

Günümüze ulaşabilen kaynaklar antik sinagog kurumunun ilk ne zaman ortaya çıktığı, gelişmesinde hangi faktörlerin belirleyici olduğu, bu ortaya çıkışın kim ya da kimler tarafından ve tam olarak nerede gerçekleştiği bilgilerine ulaşmamızda yetersiz kalmaktadır (Levine, 2005: 21). Bir sinagogun varlığına dair günümüze ulaşan en önemli kanıt MÖ III. yüzyıla tarihlenen Ptolemaios Krallığı dönemi Mısır'ında bulunan bir dizi yazıtta *proseuche*'den bahsediliyor olmasıdır. Günümüze dek ulaşan Hellenistik döneme ait yazıt dizisi ve papirüs sayesinde Ege'deki Delos adasında bulunan bir sinagog binasına ait arkeolojik kalıntıların da MÖ II veya muhtemelen I. yüzyılın ortalarına ait bir inşaat tarihine işaret ettiği eklenmektedir⁵².

⁵¹ <https://www.britannica.com/topic/Temple-of-Jerusalem>

⁵² Kanıtlar ile ilgili olarak daha detaylı bilgiler için bk. Levine, 2005: 81-134.

İlk sinagog yapılarının ortaya çıkış tarihi konusunda farklı görüşler öne sürülmekte, bazı bilim insanları sinagogun kökenlerinin bağlamı olarak Birinci Tapınak dönemine odaklanmaktadır. Özellikle Kral Yeşu'nun MÖ 622 - 621'deki reformlarının etkisine yoğunlaşmakta, Kudüs dışında kurban kesilmesinin yasaklanmasının, kurban dışı ibadete dayalı yeni bir dini çerçevenin yaratılmasına yol açan önemli faktör olduğunu düşünmektedirler (Morgenstern, 1956: 192; Weingreen, 1964: 68-84; Weinfeld, 1972: 44; Wellhausen, 1909: 184). Yıllar boyunca çoğu bilim insanı tarafından tercih edilen ikinci yaklaşım ise sinagogun kökeninin altıncı yüzyıldaki Babil Sürgün ortamına yerleştirilmesidir (Gutmann, 1972: 209-212; Schürer, 1973: 426; Wellhausen, 1909: 196; Bacher, 1901: 619). Alternatif bir dini ibadet biçiminin yaratılmasında Birinci Tapınağın yıkılmasının ardından gelen sürgünün yol açtığı travmatik ve belirleyici faktörlerin etkili olduğu öne sürülmüştür (Landman, 1979: 322-325). Başka bir görüş de Ezra ve Nehemya'nın MÖ V. yüzyılda Kudüs'teki faaliyetlerini, sinagogun başlangıç zamanı olarak kabul eder (Schürer, 1973: 426; Bacher, 1901: 619; Safrai, 1976: 909-913; Smith, 1984: 258-260; Weinfeld, 1996: 547-563). Geçtiğimiz yüzyılda, bilimsel görüşler genellikle MÖ VII. yüzyıla tarihlenen Kral Yeşu'nun reformlarına, Babil Sürgünü'ne ya da merkezinde Tevrat okuma töreni olan ve MÖ V. yüzyıl Kudüs'ünün Pers dönemine odaklanmaktadır. Her üçü de öncelikli olarak dini bir kurum olarak sinagogla ilgilidir; ilk ikisi kutsallıklar yerine bir ibadet yeri, sonuncusu ise Tevrat okumasının odak noktası olduğu litürjik-yazınsal bir bağlamdadır (Levine, 2005: 26). Popülerlikleri ne olursa olsun, bu seçenekler özellikle son yıllarda konuyla ilgili görüşlerin kapsamını ve çeşitliliğini tüketmekten uzaktır⁵³.

Sinagog orijini ile ilgili kanıtlarla desteklenen bir öneri de sinagogların varlığına dair ilk net göstergenin MÖ III. yüzyıl Hellenistik Mısır ortamı yazıtlarında ortaya çıktığı görüşüdür. Bu görüşe göre sinagog topluluğunun aslında Ptolemaios Mısır'ında yaygın olan Hellenistik dini birliğin Yahudi formu olduğunun savunulduğu, bu durumda da sinagogun ortaya çıkışının sadece Yahudi cemaati içindeki gelişmelerin bir sonucu değil, aynı zamanda dışarıdan gelen güçlerin de bir ürünü olduğu aktarılmaktadır (Hengel, 1975: 161-180).

Sinagogların MÖ I. yüzyılda mahkeme salonu, okul, pansiyon, sosyal ve siyasi toplantılar için bir mekan, kutsal ya da başka amaçlı yemek yeme ortamı ya da dini-litürjik işleve hizmet etmiş bir yapı olarak kullanıldığının belgelenmiş olduğu⁵⁴, tüm bu faaliyetlerinin

⁵³ Sinagog orijinine ilişkin daha detaylı bilgiler ve alternatif öneriler için bk. Zeitlin, 1973: 1-13; Landman, 1979: 317-325; Löw, 1884: 11.

⁵⁴ Daha detaylı bilgiler için bk. Horsley, 1995: 222-223.

çoğunun da kentlerdeki ana toplumsal ortam olan şehir kapılarında gerçekleştirildiği aktarılmaktadır⁵⁵. Hellenistik Dönem'e gelindiğinde ise şehir kapılarının mimarilerinde büyük değişimler yaşandığı, meydanlar ve açık alanların yerine (Arav, 1986: 159) yuvarlak ya da kare kulelerle çevrili onların arasındaki bir geçite dönüştüğü eklenmektedir (Shatzman, 1991: 94-104; Sharon, 1991: 105-113; Winter, 1971: 222-233 ve 324-332). MÖ III. yüzyıla gelindiğinde de Yahudiye'nin güney kıyı ovasındaki Marisa'nın kapı alanının çeşitli dini, idari ve askeri faaliyetler için kullanılmaya devam edilen binalarla çevrili bir meydana sahip iken (Avi-Yonah, 1993: 948-951) İsrail'deki Dor (Stern, 1995: 277-278), Samiriye-Sebaste (Crowfoot et al., 1942: 24-27) gibi kentlerde, MÖ I. yüzyıla gelindiğinde de Caesarea'da (Frova, 1966: 249-271) (Fig.11) ve Jerusalem'deki Ganet kapısında ise Hellenistik modelin tercih edildiği belirtilmektedir (Avigad, 1983: 50-69). Tüm bu veriler ışığında da birinci yüzyıl sinagogu bağlamında yürütülen faaliyetlerin çoğunun Birinci Tapınak döneminde kent kapısı alanı için zaten belgelenmiş olduğu ve İncil'deki şehir kapısı kompleksinin kentsel faaliyetlerin merkezi olmaktan çıkıp basit, işlevsel bir giriş çıkış kapısına dönüştüğü; Hellenistik Dönem'e gelindiğinde de daha önce şehir kapısı ve bitişiğindeki meydanla ilişkilendirilen faaliyetlerin son aşamada sinagog olarak bilinen bir yapıya taşındığı aktarılmaktadır (Levine, 2005: 35). Ancak kent kapısının işlevindeki bu değişikliğin özellikle Yahudiye'nin kıyı bölgesinde yer alan ve neredeyse sadece bu bölgedeki birkaç pagan kentle (örneğin Dor) ilgili olan bazı yerleşmelerde belgelendiği, ülkenin diğer bölgelerinin de benzer şekilde etkilenip etkilenmediği ile ilgili olarak arkeolojik kanıtlara sahip olunmadığı da eklenmektedir⁵⁶.

Sinagogun (mimari açıdan olmasa da sosyo-dini açıdan) İkinci Tapınak döneminin başlarında, Pers ya da Hellenistik Dönem'de ortaya çıkmaya başladığı süreçte Yahudiye'de yaşayanlar cemaat faaliyetleri için şehir kapısına ya da bir köyün kamusal alanına sahip iken, Erken Hellenistik dönemde Mısır'a ve başka yerlere yerleşen Yahudilerin, somut, yerleşik bir çerçevelerinin olmadığı belirtilmektedir. Yeni bir ortama adapte olurken ve toplumsal işlevleri için bir ortam ararken de kendileri için uygun modeller için yakın çevrelerinden etkilendikleri aktarılmaktadır⁵⁷.

Sinagog hem Yahudiye'de hem de diaspora'da aşağı yukarı eş zamanlı olarak, farklı koşullar altında ve çok farklı nedenlerle gelişmiştir. Yahudiye'deki Yahudiler için, artık hızla

⁵⁵ Şehir kapısı hakkında daha detaylı bilgiler için bk. Köhler, 1953: 143-171; Frick, 1977: 78-91; Kenyon, 1973: 57-61; Fritz, 1995: 35-37 ve 138-140.

⁵⁶ İç bölgelere ait arkeolojik malzemenin azlığı ve Perslerin şehir tahkimatını sınırlama politikası hakkında bk. Ahlström, 1993: 828-829; Stern, 2001: 461-468.

⁵⁷ Diaspora sinagoglarının gelişimi konusunda daha detaylı bilgi için bk. Levine, 2005: 81-134.

yok olan şehir kapısı alanına ya da yavaş yavaş yerini kapalı kamu binalarına bırakan köy açık hava ortamına bir alternatif bulma ihtiyacı doğmuş, Hellenistik ve Roma diasporasındaki Yahudiler için ise pagan egemenliğindeki bir kasaba ya da şehirde şehir kapısı alanını kullanmak imkânsız hale gelmiştir. Bu nedenle de Yahudi cemaatinin toplumsal kimliğini koruyabileceği, sosyal ve dini ihtiyaçlarını ifade edebileceği bir çerçeve oluşturmak zorunluluğu ortaya çıkmış, bu değişken koşullarda sinagog ve *proseuche*⁵⁸ doğmasına sebep olmuştur (Levine, 2005: 44).

1.5. Sinagog Mimarisi

Sinagog binası ile ilgili olarak günümüze ulaşan arkeolojik veriler ve edebi malzemenin zenginliği sinagogun fiziksel özelliklerine ilişkin önemli bilgilere ulaşmamıza katkı sağlamaktadır. Bugüne dek Geç Antik Çağ'a tarihlenen çok sayıdaki sinagog binası bizlerin yapının konumuna ya da iç ve dış görünümüne dair pek çok ipucuna ulaşmasına yardımcı olmaktadır (Krauss, 1966: 267-364). Bu döneme ait bir sinagog binası, dönemin birçok kamu binası gibi, bir avlu, girişler, oturma sıraları olan bir ana ibadet mekanı, sütunlar, çeşitli süslemeler ve genellikle bir dizi yardımcı oda içerebilmektedir. Bu binanın sinagog olarak ayırt edilmesi için ise Yahudi sembollerine (örneğin *menora*), “sinagog” veya *proseuche* teriminden bahseden yazıtlara, genellikle bu kurumla ilişkilendirilen görevlilerin isimlerine, ayırt edici Yahudi kişi isimlerine, sütunların ve/veya sıraların Kudüs’e doğru iç yönelimine ve Kudüs odaklı duvar boyunca bir *bima*, niş veya *aediculanın* varlığına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu özelliklerin kimi zaman tamamının kimi zaman sadece bir tanesinin varlığı dahi binanın sinagog olarak tanımlanmasına olanak vermektedir (Levine, 2005: 313). Sinagog binalarının dini ibadet için ayrılmış Yahudi sembolleri ile bezenmiş iç unsurlarına geçmeden, sinagogun bir topluluktaki konumunun, ortak bir kompleks olarak planının, mimarisinin, yönünün varsa avlusunun, su tesisatlarının ve de cephesinin öncelikle incelenmesinin⁵⁹ binadaki bazı mimari unsurların antik sinagogun litürjik işlevleriyle ilişkilendirme konusunda faydalı olacaktır⁶⁰.

Sinagog binalarının konumları yerel Yahudi cemaatleri arasında farklılıklar olsa da genellikle kolay erişime sahip olmaları için Chorazim, Susiya (Fig.12), Eshtemoa, ‘Amin ve Merot gibi kentlerde görüldüğü gibi köy ya da kasaba merkezine inşa edilmişlerdir. Ancak kimi zaman Gamla, Meron ve Arbel (Fig.13) kentlerinde olduğu gibi merkezi olmayan konumda, hatta Gush Halav kentinde olduğu gibi şehirden oldukça uzağa da konumlanması tercih

⁵⁸ Daha detaylı bilgi için bk. https://biblehub.com/sermons/auth/denton/the_proseuche.htm

⁵⁹ Su tesisatları hakkında detaylı bilgi için bk. Levine, 1990: 36-84; Safrai, 1993: 33-40; Amit, 1995: 181-195.

⁶⁰ Antik sinagogların mimarisi ve sanatının Kudüs Tapınağı'nı (hem göksel hem de dünyevi) yansıttığı konusunda daha detaylı bilgi için bk. Wilkinson, 2002: 14-113.

edilebilmiştir (Levine, 2005: 314). Sinagogların antik kentler içindeki konumlarındaki farklılıklar binaların yerleştirildikleri yükseklikler konusunda da görülmekte, kimi zaman Golan'daki Meiron (Fig.14), Kanaf ve Hammat Gader gibi sinagoglar rabinik literatürüne uygun olarak yüksek bir noktaya, hatta kentin ya da kasabanın en yüksek noktasına (B Shabbat 11a), kimi zaman Susiya, Merot, Capernaum (Fig.15) ve Chorazim'de olduğu gibi mimari bir podyum üzerine yerleştirebildiği gibi kimi zaman da Golan'daki 'En Nashut', Galilee'deki Arbel ve Gush Halav (Fig.16)'da olduğu gibi kentin en yüksek noktasında konumlanmamış olabilmektedir (Levine, 2005: 315). Yerel Yahudi cemaatlerine göre sinagog binalarının farklı konumlanma durumu diaspora sinagoglarında da devam etmektedir. Bir yandan Anadolu coğrafyasındaki Andriake ve Sardes sinagogları, Apamea, Philippopolis'teki (Filibe) sinagoglar gibi, şehrin çok merkezi bir yerinde yer alırken, Gerasa'daki sinagog (Fig.17) hem kentin merkezi bir konumunda hem de kentin en yüksek noktasında bulunmaktadır. Diğer yandan Delos, Bova Marina (Fig.18) ve Ostia'daki sinagoglar gibi Dura Europos'taki sinagog kentin çeperine inşa edilebilirken, Makedonya'daki Philippi'deki gibi bir su kütesinin yakınına konumlandırılabilmiştir (Acts 16:13).

Günümüze dek yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkartılan sinagog yapılarında çoğunlukla bir ana mekan, ona bitişik bir avlu ve işlevleri her yapı için farklılık gösteren bazen tek bazen çoklu odaların oluşturduğu bir kompleks yapı tespit edilmiştir. Özellikle diasporadaki Ostia (Fig.19), Dura Europos (Fig.20), Stobi ve Naro sinagoglarında bu durum ana ibadet mekanı da diyebileceğimiz ana kutsal alanın yapı kompleksinin odak noktası olarak öne çıkması ile kendini göstermektedir. Örneğin Dura'da dokuz ek oda, bir giriş ve bir ön avlu bulunurken, Naro'da (Fig.21) bir dizi ön avlu ve uzun bir geçide ek olarak on iki oda vardır. Priene, Aegina ve Philippopolis'teki (ve muhtemelen Elche ve Bova Marina'daki) sinagog binalarında da ek odaların varlığı günümüze ulaşabilen az sayıdaki kalıttan anlaşılmaktadır. Sardes bu açıdan biraz sıra dışıdır, çünkü anıtsal ana ibadet mekanı tek başına durmaktadır; bitişikteki 20 metre uzunluğundaki büyük atrium ve batıdaki apsis bölümünün iki yanında karanlık birer oda dışında, bu sinagoga ilişkili başka hiçbir oda görünmemektedir. Filistin'deki tablo daha az nettir, çünkü birçok sinagog binasının ana ibadet mekanları kazılmış olmasına rağmen Horvat 'Ammudim, Jericho, Eştemoa, 'En Nashut, Khirbet e-Dikke, Bar'am gibi sinagogların yakın çevreleri kazılmamıştır. Bununla birlikte, Hammat Tiberias (son evre), Ma'on Nirim, Hammat Gader, 'En Gedi, Khirbet Shema', Khirbet Rimmon, Gush Halav, Merot ve Na'aran gibi sinagoglarda oda komplekslerinin varlığı bilinmektedir. Meiron ve Arbel

sinagoglarında ise inşa edildikleri konumdan dolayı eklenti yapılmasına olanak yoktur (Levine, 2005: 316).

Sinagog komplekslerindeki ek odaların işlevleri çoğu durumda bilinemese de arkeolojik kazılarda elde edilen sonuçlardan nadiren tanımlanabilmiş ve oldukça geniş bir yelpazede hizmet etmiş oldukları görülmüştür. Örneğin Qatzrin sinagogundaki bir ek odanın sinagogda bulunan bir yazıttan (Naveh, 1978: 110; Urman, 1995: 533-535) şenlikli yemekli toplantı ya da dinlenmek için kullanılabildiğini (Jastrow, 1971: 1444-1445; Sokoloff, 1990: 514; Urman, 1995: 469-472), Nabatean sinagoguna ait başka bir yazıtta da ek odanın benzer işlevlerde kullanıldığı belirtilmiştir (Glueck, 1965: 163-191). Biri Caesarea'dan, diğeri Stobi'den olmak üzere birkaç Hellence yazıtta sinagog kompleksinin bir parçası olarak bir *triclinium*'dan bahsedilirken (Lifshitz, 1967: nos. 10 ve 66), Ostia, Gamla ve Khirbet Shema sinagoglarında kimi zaman çocuklar için sınıflar ya da yetişkinler için akademiler gibi çalışma yerleri olarak da tanımlanabilmiştir. Merot'taki sinagogun avlusunda bulunan iki odanın kalıntıları ise her iki işlev için tanımlanırken, yine aynı alanda bulunan bir başka odanın da toplumsal fonların depolanması için kullanıldığı tespit edilmiştir (İlan, 1989: 275-285).

Sinagog komplekslerinin bazılarının da ilk evresinde özel bir ev olarak inşa edildiği daha sonraki evrede ise sinagoga dönüştürüldüğü belirtilmektedir. Bu yapılara örnek olarak da diaspora sinagoglarından Dura Europos (Kraeling, 1967: 10), Priene, Naro, Delos ve Stobi'deki sinagoglar verilmektedir. Ancak Bet Shean'daki Leontis kompleksi dışında Roma-Bizans dönemi Filistin'inden günümüze ulaşan hiçbir sinagog özel bir evden dönüştürülmüş (ya da ona eklenmiş) gibi görünmemektedir; hepsi başlangıçtan itibaren ortak yapılar olarak tasarlanmış gibi görünmektedir (Levine, 2005: 319).

Sinagog yapılarının inşa edilme şekillerinde de bulundukları kentlerdeki konumlarında olduğu gibi farklılıklar görülmektedir. Kimileri Sardes gibi anıtsal ve heybetli ya da Dura Europos gibi mütevazı ve gösterişsiz iken, bazıları Meiron gibi uzun ve bazilikal planlı, bir diğeri Susiya gibi geniş ev formunda daha kompakt bir plana sahip, bazılarının cepheleri ve ana girişleri Galilee tiplerindeki gibi Kudüs'e bakarken, Bet Alpha gibi tasarlanmış olanların apsisleri, nişleri veya podyumları aracılığıyla ana girişleri salonun diğer ucuna yerleştirilmiştir. Capernaum'da (Fig.22) olduğu gibi kimileri zengin süslemelere sahip iken kimileri de Meiron gibi tamamen süsten yoksun sade tasarlanmıştır. Kısacası, coğrafi ya da kronolojik olarak birbirlerine ne kadar yakın olurlarsa olsunlar, hiçbir sinagog şekil, boyut ya da tasarım açısından birbirinin aynısı değildir. Hem diasporada hem de Filistin'deki sinagog yapıları için geçerli olan bu çeşitlilik özellikle Na'aran ve Jericho, Khirbet Shema' ve Meiron, ReHov ve Bet Alpha ya

da Dura Europos ve Sardis'teki sinagogları karşılaştırıldığında çok daha net olarak görülebilmektedir (Levine, 2005: 319). Ancak günümüzde kabul gören bu görüş daha önceki yıllardaki sinagog mimarisi ile ilgili kabullerle çelişmektedir. Önceki dönemlere ait H. Kohl, C. Watzinger ve E. L. Sukenik tarafından yapılan yayınlarda kronolojik değerlendirmelere dayalı olarak binaların iki ve daha sonra üç katlı tipolojik ayrımları kabul edilmiş⁶¹, Chorazim ve Capernaum gibi erken ya da Galilee tipi kabul edilen sinagoglar ikinci yüzyılın sonları ve üçüncü yüzyılın başlarına, Khirbet Shema' ve Eshtemoa gibi geçiş dönemi ya da geniş ev tipi sinagoglar üçüncü yüzyılın sonları ve dördüncü yüzyıla, Bet Alpha gibi geç dönem ya da bazilikal tip sinagoglar ise altıncı ve yedinci yüzyıla tarihlendirilmiştir. Öncelikle tarihsel ve sanatsal değerlendirmelere dayanan bu anlayış sonraları M. Avi-Yonah ve E. R. Goodenough tarafından da kabul görmüştür (Levine, 2005: 319).

Filistin sinagoglarının, özellikle de Galilee tipi sinagogların tarihlendirilmesiyle ilgili tartışmalar, birbirinden çok farklı yaklaşımları karşı karşıya getirmiştir. Bu konuda arkeolojik, sanatsal ve tarihsel olmak üzere üç tür değerlendirme yapılmıştır. Bir yandan, daha geç bir tarihlendirmeyi tercih edenler bir yapıyı stratigrafik olarak ilgili en son kalıntılarına göre değerlendirerek beşinci ila altıncı yüzyıla tarihlenmesine yol açmışlardır. Öte yandan, sanatsal değerlendirmeleri temel alanlar ikinci ya da üçüncü yüzyıla tarihlemeyi tercih etmişlerdir. H. Kohl ve C. Watzinger tarafından öne sürülen tarihsel unsur, bölgenin üçüncü yüzyılda ya da sonrasında topyekûn bir ekonomik gerileme yaşamadığının, aksine Geç Antik Çağ'ın büyük bölümünde uzun bir istikrar ve refah dönemi geçirdiğinin giderek daha iyi anlaşılmasıyla birlikte daha az önemli bir etken haline gelmiştir (Bar, 2002: 43-54; Bar, 2003: 27-46). Bu tür yapıların üçüncü yüzyıldan yedinci yüzyıla kadar herhangi bir zamanda inşa edilmiş olabilme olasılığından dolayı arkeolojik mi yoksa sanatsal faktörün mü önemli sayılacağı konusunda iki görüş söz konusudur. Bu iki farklı görüşü ortak bir payda da buluşturmak amacı ile G. Foerster, M. Aviam ve Z. U. Ma'oz, daha sonraki evrede yapılan Doğu Roma sinagoglarının daha önceki binalardan arta kalanları kullandığını öne sürmüşlerdir (Foerster, 2004: 526-529; Aviam, 2004: 155-169; Ma'oz, 1999: 37-48).

Sinagogların olduğu alanlarda yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında çok sayıda buluntunun ortaya çıkartılması ile yapılara ait bölgesel özellikler daha net bir şekilde tanımlanabilmektedir. Genellikle anıtsal cephelere, bazen süslü taş silmelere, Kudüs'e bakan bir ya da üç girişe (Arbel sinagogu hariç), iki ya da üç duvar boyunca devam eden oturma sıralarına,

⁶¹ İki katlı tipoloji için bk. Sukenik, 1934: 27; May, 1944: 231-237. Üç katlı tipoloji için bk. Goodenough, 1937: 178-267; Avi-Yonah, 1961: 65-82.

kesme taştan zeminlere (Horvat ‘Ammudim sinagogu hariç) ve nispeten az dini temsile (Capernaum ve Chorazim sinagogları hariç) ya da Yahudi sembolizmine sahip olan tip Galilee tipi olarak tanımlanmıştır. Ancak tüm bu çarpıcı benzerliklere rağmen, Galilee tipi sinagoglar birbirinden farklı mimari planlarda inşa edilmişlerdir. Bazıları diğerlerinden daha dikdörtgendir, bir ya da üç girişi, az ya da çok özenli tasarımları ve iki ya da üç sıra iç sütunları bulunmaktadır. Ancak yine de bu binalar arasındaki tüm farklılıklara rağmen, genel bir birlik ve plan ortaklığı olduğu aktarılmaktadır (Levine, 2005: 323).

Golan tipi olarak adlandırılan sinagog binalarına baktığımızda da anıtsal ve süslü bir cepheye sahip olmaları bakımından Galilee tipine benzemekle birlikte, daha yaygın olarak tercih edilmeleri, inşasında yerel bazaltın kullanılmış olması, Yahudi ve dini tasvirlerle bünyesinde daha fazla yer vermesi en önemli farklılıklarıdır. Bunların dışında e-Dikke sinagogu hariç olmak üzere her yönde tek giriş ve sürekli olarak güney veya batıya yönlendirilmiş bir iç mekana sahip olmaları da Golan tipine özgü özelliklerdir (Ma’oz, 1981: 98-115; Ma’oz, 1993: 539-545; Hachlili, 1995: 183-212).

Yahudiye’nin güneyinde yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda keşfedilen Eshtemoa, Susiya, ‘Anim ve Ma’on (Yahudiye) sinagogları incelendiğinde tüm farklılıklarına rağmen girişlerinin doğuya yönelmiş olmaları ortak özellikleridir. Ma’on (Yahudiye) hariç ana ibadet mekanlarında sütun bulunmamaktadır (Amit, 1995: 129-156). Çoğu büyük Roma şehirlerinde olan Gadara, Tiberias, Bet Shean, Caesarea, Ashkelon ve Gaza ya da yakınlarında bulunan kentlerde bulunan diğer sinagoglar ise Doğu Roma toplumunda baskın olan bazilikal modeli takip etmişlerdir (Levine, 2005: 324).

Sinagog binalarının yönü kutsal metinlerde de belirtildiği gibi Kudüs’e doğrudur (Landsberger, 1957: 181-203)⁶². Bu yönelim, binanın cephesine, kapıları veya varsa bitişik avlusu ile gösterilen dış yönüne, sütunların, oturma sıralarının, *bimanın* ve Tevrat dolabının (Ehal) yerleştirildiği ana ibadet mekanının iç tasarımına ve son olarak da istisnai durumlar dışında Kudüs’e bakmayı gerektiren ‘*Amidah*’⁶³ için dua yönü ile tanımlanabilmektedir. Sinagog binaları kazılarında çalışan bilim insanları sinagog yönünü belirlemek için genellikle sinagog cephelerinin ve kapılarının yönünü kullanmış olsalar da çoğunlukla bir stil veya topografik gereklilik meselesi olan bu dış mimari unsurların konumlandırılması, ana ibadet mekanının iç tasarımı ve kullanımı ile karşılaştırıldığında ikincil öneme sahip bir husus gibi

⁶² Sinagog yönelimi için daha detaylı bilgi için bk. Levine 2005: 210-249.

⁶³ Amidah, Yahudilikte sabah, öğle ve akşam dualarının ayakta iken okunan ana bölümüdür. Daha detaylı bilgi için bk. <https://www.britannica.com/topic/amidah>

görülmektedir (Amit, 1993: 26-34). Birincil ve belirleyici faktörün ana ibadet mekanının duvarları boyunca uzanan oturma düzenlerine dayanarak, tüm sinagoglarda odak noktasının hem salonun merkezi hem de Tevrat dolabı, apsis veya *biman*ın bulunabileceği Kudüs duvarı olabileceği aktarılmakta, dolayısıyla da ibadet yönünün binanın iç tasarımını takip ettiği, hatta çoğu kez belirlediği eklenmektedir. Galilee sinagoglarında olduğu gibi kimi zaman da istisnai olarak bir binanın dış cephesinin de bu iç yönelimi yansıtabileceği belirtilmektedir (Levine, 2005: 326). Bir sinagogun Kudüs'e doğru yönlendirilmesi uygulaması diaspora sinagoglarında da geçerli olmuş, Dura Europos ve Gerasa sinagogları batıya, Apamea sinagogu güneye, Delos, Priene, Aegina, Stobi, Sardis, Ostia ve Naro sinagogları ise doğuya ya da güneydoğuya bakmaktadır (Kraabel, 1979: 504; Foerster, 1981: 164-171). Roma Dönemi Filistin sinagoglarında da aynı norm geçerli olmuş, Galilee'deki sinagoglar güneye, ülkenin güneyindeki sinagoglar kuzeye, güneydeki Shephelah'takiler ise kuzeydoğuya yönelmişlerdir (Levine, 2005: 327).

Golan sinagoglarını incelediğimizde de MS 70 öncesi bir yapı olan Gamla sinagogu⁶⁴ haricindeki bölgedeki tüm Doğu Roma sinagogları ya güneye ya da batıya bakmaktadır. Hiçbiri güneybatıya, yani doğrudan Kudüs'e dönük değildir. Belki de bunun sebebini Doğu Romalı mimarlar tarafından benimsenen güney ve batı yönleri ile açıklamak doğru olacaktır, kabullerine göre batı yönü, diaspora Yahudileri arasında da kabul gören Yahudi uygulamasına göre, birincil odağın Kutsal Topraklar'a doğru kabul edilmesi (Sifre—Deuteronomy, 1969: 29; Gafni, 1997: 58-73), güneye bakması ise Golan'a göre Kudüs'ün esas olarak bu yönde yer almasıyla açıklanabilse de yine de bu küçük alanda bu kadar çok sinagog binasının bu iki alternatif arasında oldukça eşit bir şekilde bölünmüş olması ve görünürde hiçbir coğrafi, topografik ya da kentsel-kırsal açıklama olmaması oldukça şaşırtıcı kabul edilmektedir (İlan, 1991: 63-113). Karmel sıradağlarındaki Horvat Sumaqa sinagogunda da yönelim farklılığı vardır, bina doğu-batı ekseninde inşa edilmiştir ve yönü şüphesiz doğuya doğrudur (Dar ve Mintzer, 1995: 157-165; Dar, 1998: 73). Ancak Kudüs bu alanın güneydoğusunda yer almaktadır ve bu nedenle bina, yakındaki Huseifa ve Bet She'arim sinagoglarına yönelmiş olmalıdır (İlan, 1991: 198-200). Eğer kıyı bölgesinin bu kısmı Kutsal Topraklar'ın bir parçası olarak görülüyorsa, o zaman doğuya bakmanın, belki de birçok Golan sinagogunun batıya yönelmesine benzer olduğu düşünülmüş olabilir⁶⁵.

⁶⁴ Binanın kendisi açıkça güneybatı-kuzeydoğu eksenindedir, ancak iç odağı, dört duvarının her birinde dört sıra sütun ve bank bulunan salonun merkezindedir. Belirli bir eksen topografik nedenlerle seçilmiş gibi görünmektedir. (Gutman, 1981: 30-34).

⁶⁵ Geç Antik Çağ'da Karmel statüsü hakkında daha detaylı bilgi için bk. Safrai, 1980: 42-45.

Duanın Yahudi toplu ibadetinde daha baskın bir bileşen haline gelmesi ve sinagogun daha geniş ve açıkça tanımlanmış bir dini karaktere bürünmesi ile sinagog ana ibadet mekanının Kudüs'e doğru yönlendirme geleneği aynı zaman dilimine denk düşmektedir. Bu duruma neden olan etkenler zaten tannaitik literatürde⁶⁶ mevcut iken arkeolojik olarak da bu olguya ilk kez üçüncü yüzyılın sonlarında rastlanmaktadır (B Bava Batra 25a-b).

Sinagog mimarisinde sinagog kompleksinin genellikle ayrılmaz bir parçası olan *atrium*ları incelediğimizde de Filistin'de Bet Alpha ve Susiya ya da Diaspora'da Dura Europos, Sardis ve Gerasa sinagoglarında olduğu gibi çoğu kez sinagog salonunun ana girişinin hemen dışında ya da Capernaum sinagogunda olduğu gibi binanın yan tarafında yer aldığı ya da Na'aran ve Ma'on Nirim sinagoglarındaki gibi binanın birkaç tarafını sınırlamış olduğu görülmektedir. Bir avlunun olmadığı Ostia ve En Gedi sinagoglarında da sinagog binasında bir dizi odaya açılan bir salon bulunmaktadır. *Atrium* sinagog binası için toplantı ya da ziyafet salonu gibi bir dizi işleve hizmet etmiş olması yanında en temel işlevinin sinagog kutsal alanına giden bir geçiş yolu olarak kabul edilmektedir (Levine, 2005: 330).

Sinagoglarda yaygın olarak kullanılan bir diğer unsur da avlulardaki su tesisatlarıdır. Bunlar sinagogun ana ibadet mekanının dışında durmakla birlikte, içeride gerçekleştirilen ritüel ile ilişkilendirilmektedir ve bu tür tesisatların en sık karşılaşılması da su tekneleridir⁶⁷. Edebi kaynaklara ve arkeolojik verilere dayanarak bu su teknelerinin iki işlevi olduğu anlaşılmaktadır. Talmud'da geçtiği şekliyle hazne-leğen ya da גורנה (gurna), el ve ayakların yıkanması için kullanılmakta⁶⁸ ve avlunun (*atrium*) ortasına, sinagogun ana girişinin hemen dışına, sokaktan sinagog kutsal alanına açılan salona veya nartekse yerleştirilebilmekteydi (Brand, 1953: 96-97). Gaza ve En Gedi'nin yanı sıra Dura Europos, Ostia, Küçük Asya (Lydia'daki Sardis, İonia'daki Priene), Delos ve Gerasa'da bu türden yapılar bulunmuştur⁶⁹. Bunlardan başka Bet Shean'da avlusunda bir גורנה (hazne-leğen) bulunan ve dua etmeye gelenler tarafından kullanılan bir sinagogdan bahsedilmektedir (Levine, 2005: 332). Pamphylia, Küçük Asya'daki Side'de bulunan bir yazıtta da yerel sinagogun liderlerinden Yakov oğlu Leontius'un zamanında sinagog avlusunda bir çeşme (κρήνη) inşa ettirdiği bildirilmektedir

⁶⁶ Tannaitik literatür yaklaşık MS 10 - 220 yılları arasında yazılan rabinik eserlerini içermektedir. Daha detaylı bilgi için bk. https://www.sefaria.org/Introductions_to_Tanaitic_Literature?tab=contents

⁶⁷ Priene ve Bet She'arim gibi sinagoglarda bu tekneler ana salonun içinde bulunmuştur.

⁶⁸ Dua etmeden önce ayak yıkamak Geç Antik Çağ'da bilinen bir Yahudi geleneğidir. Daha detaylı bilgi için bk. Bar Ilan, 1992: 162-169.

⁶⁹ Gaza için: Ovadiah, 1981: 130; 'En Gedi için: Barag et al., 1981: 117; Dura Europos için: Kraeling, 1979: 13 ve 28; Ostia için: Squarciapino, 1964: 22; Sardis için: Seager, 1972: 425; Priene için: Goodenough, 1953-1968: 77; Delos için: Levine, 2005: 81-134; Gerasa için: Crowfoot ve Hamilton, 1929: 216. Sinagoglardaki su tesisatları ile ilgili daha detaylı bilgi için bk. Runesson, 2001: 115-129.

(Lifshitz, 1967: no.37). Bazı yerlerde su tesisatları insan yapımı olmayıp, suyun çekildiği yerdeki doğal oyuklar da olabilmektedir⁷⁰. Bir başka su tesisatı türü de basamaklı çeşmelerdir. Bunlar sinagogların yakınlarında bulunduklarından mikve olarak adlandırılan ritüel hamamlardır. Masada, Herodium ve Gamla gibi 70 öncesi Yahudiye'den üç sinagogun yakınında da bu tür çeşmeler mevcuttur (Foerster, 1981: 26; Ma'oz, 1981: 36; Ma'oz, 1987: 157; Reich, 1995: 290-292). Geç Antik Çağ boyunca Yahudi cemaatlerindeki mikve sayısının hızla azaldığı hatta basamaklı bir çeşmenin var olduğu ve arınma amacıyla kullanılmış olabileceği durumlarda bile, cemaatlerin bunları sinagogların yakınına yerleştirme konusuna çok önem vermedikleri aktarılmaktadır (Reich, 1995: 292-297). İkinci Tapınağın yıkılması sonrasında Yahudiler arasında ritüel arınmanın önemi azalmış, mikvelere daha az ihtiyaç duyulmuş, dolayısı ile de Merot, Ma'on Nirim, Susiya ve Ma'on (Yahudiye) sinagogları haricinde Geç Antik Çağ sinagog komplekslerinin çoğunda yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında bu tür basamaklı çeşme kalıntılarına rastlanmamıştır (Reich, 1995: 292-295; Ilan ve Damati, 1987: 45; Amit ve Ilan, 1990: 121-122). Caesarea, Gaza, Delos ve Ostia sinagoglarının da su kaynaklarının yakınına inşa edildiği görülmektedir⁷¹.

Mimari açıdan bakıldığında, antik sinagog binasının en önemli bileşenlerinden biri de giriş yönleri olarak öne çıkmaktadır. Arbel sinagogu gibi az sayıda istisna dışında Galilee tipi sinagogların ana girişleri binanın güney tarafında, Kudüs yönünde iken bazilika tipi sinagogların ise girişler neredeyse her zaman Kudüs'e bakan apsis ya da bimanın tam tersi yönde konumlanmıştır. Golan sinagogları incelediğinde ise girişlerinin tutarlı bir düzeninin olmadığı ve herhangi bir yöne bakabildikleri aktarılmaktadır (Levine, 2005: 335). Güney Yahudiye'de bugüne kadar keşfedilen Susiya, Esthemoa, Ma'on (Fig.23) ve 'Anim sinagoglarının ise girişlerinin doğuya baktığı eklenmektedir (Amit, 1995: 136-155).

Antik sinagog binalarının bulunduğu alanlarda yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda gözlemlenen bir başka tespit de genellikle sinagog binalarına ait girişlerin süslenmesine gösterilen özen ve buralara yapılan yatırımların fazlalığıdır. Özellikle Galilee ve Golan sinagoglarında ister tek girişli küçük binalar isterse üç girişli büyük binalar olsun giriş cephelerindeki süslemeler oldukça dikkat çekicidir. Ayrıca sinagog cephelerinin işlev olarak yalnızca binaya bir giriş yolu olmakla kalmadığı, dış dünya ile kutsallığın hüküm sürdüğü binanın içi arasındaki sınırı da belirlediği aktarılmaktadır (Levine, 2005: 335). Hatta Babil'li

⁷⁰ Bet Alpha için: Stern, 1993: 190-192; Sumaqa için: Stern, 1993: 1412-1415.

⁷¹ Caesarea için: Levine, 1975: 45; Gaza için: Ovadia, 1981: 129; Delos için: Bruneau, 1982: 465; Ostia için: Squarciapino, 1964: 20-21.

bilge Rav Hisda'ya göre de bir kişi dua etmeye başlamadan önce mabede “iki kapıdan girmelidir”, bu da kelimenin tam anlamıyla “iki açıklıktan geçmek” veya daha sonraki bir haşiyeye göre “iki açıklığın mesafesi” (פתחים שני כשיעור) olarak anlaşılabilen eklenmektedir (B Berakhot 8a). Bazilika tipi sinagogların da genellikle biri *atrium*dan nartekse, diğeri de narteksten ana dua salonuna ulaşmayı sağlayan iki ayrı girişinin olması da bu durumla ilişkilendirilmektedir. Sinagog ana kapılarının bir işlevi de Dabbura, ‘Alma, Tiberias, Kokhav Hayarden ve Rama sinagoglarında da görüldüğü gibi genellikle ithaf yazıtlarının sergileneceği yerler olarak seçilmiş olmalarıdır (Levine, 2005: 336)⁷².

1.6. Sinagog İç Mimari Elemanları

Sinagogun iç mimari unsurlarından ilk olarak mobilyaları incelediğimizde iki grup öne çıkmaktadır. Bunlardan biri Yahudi olsun ya da olmasın herhangi bir kamu binasında bulunabilecek ortak unsurlar bir diğeri de sinagog ortamına özgü olanlardır. Arkeolojik kazı çalışmalarının en yaygın buluntuları arasında yer alan ortak unsurlar taş banklar ve sütunlardır. Taş bankların sinagog binası içindeki konumlarında bir standart olmamakla birlikte genellikle ana ibadet mekanın iki ya da üç duvarı boyunca, bazen de En Gedi ve ‘Amin sinagoglarında olduğu gibi sadece bir kenar boyunca yerleştirilmişlerdir. Kimi zaman da Gamla, Masada ve Dura sinagoglarındaki gibi dört duvarı da kapladığı görülmektedir (Levine, 2005: 337). Taş sıralar yanında sinagogların çoğunda ahşap sıraların⁷³ ve hasırların da kullandığı günümüze ulaşan Talmud metinlerinden bilinmektedir (Sukkah 20a). Arkeolojik kazı çalışmalarındaki bazı bulgular sinagog liderlerinin özel koltuklar kullandığını göstermektedir. Bunun için diasporadaki Naro sinagogu örnek olarak gösterilmekte, Sardes sinagogunun batı ucundaki apsisin de cemaatin önde gelen üyeleri için ayrılmış olduğu eklenmektedir⁷⁴. Benzer bir örnek olarak da Hammat Tiberias sinagogunun yedinci ila sekizinci yüzyıllara tarihlenen son evrelerinde yapılmış olan apsiste bulunan cemaat liderleri için ayrılmış sıra verilmektedir (Dothan, 1983: 41). Özel olarak ayrılmış oturma sıralarından başka bir de ‘Kathedra=Musa Koltuğu’ olarak tanımlanan özel koltuklar da yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında ortaya çıkartılmıştır. En erken örnekler MÖ III. yüzyıla tarihlenen Dura Europos ve MÖ I. yüzyıla tarihlenen Delos (Fig.24) sinagogunda bulunmuştur⁷⁵. Roma-Bizans dönemi Filistin’inde hepsi MS IV. ya da V. yüzyıla tarihlenen Hammat Tiberias (1920’lerin başındaki Slousch

⁷² Yazıtlarla ilgili daha detaylı bilgi için bk. Naveh, 1978: no. 4-11-15-21-22-42.

⁷³ Hareketli- ahşap- bir sıra örneği için bk. B Shabbat 29a: <https://www.sefaria.org/Shabbat.29a.9?lang=bi>; Kalıcı olmayan sıralar hakkında bk. B Berakhot 28a: <https://www.sefaria.org/Berakhot.28a.6?lang=bi>

⁷⁴ Sardis için: Seager, 1972: 426-427; Naro için: Goodenough, 1953-1968: 91-93.

⁷⁵ Delos için: Sukenik, 1929: 145-147; Dura Europos için: Kraeling, 1967: 260.

kazılarında), Chorazim ve En Gedi’de üç kathedra bulunmuştur (Sukenik, 1929: 147-151). “Musa’nın Katedrası” terimine hiçbir arkeolojik eserde rastlanmamış olmasına karşın Yukarı Galilee’deki Dalton’da bulunan bir yazıt parçasında sadece “katedral” kelimesi geçmekte olduğu aktarılmaktadır (Naveh, 1978: no. 107).

Günümüze dek yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sonuçlarına ve edebi verilere dayanarak, sinagog kutsal alanının kalıcı bir iç bölünmeye sahip olmadığı aktarılmakta, bölücülerin özel durumlar, örneğin bir cüzzamlının sinagoga gelmesi gibi durumlar için inşa edildiği belirtilmektedir (M Nega’im 13, 12). Belirli bir sıklıkta görülen tek bölme türü, apsis veya *bima* alanını ana ibadet mekanını geri kalanından ayıran *chancel* parapetidir (Crowfoot, 1941: 46-52; Xydis, 1947: 1-11; Foerster, 1989: 1809-1820). Hiyerarşik bölünmenin sinagog ibadetinde yeri olmamasına rağmen, *chancel parapeti*, Hristiyan bazilika modelinin ayrılmaz bir parçası olarak sinagog bağlamına dahil edilmiştir. S. Fine bunun sebebinin bu mimari elemana zaman içinde sinagog salonunun daha kutsal alanını (yani Tevrat tomarlarının yerleştirildiği yeri) daha az kutsal alandan ayıran bir anlam kazandırılmış olması olarak aktarmaktadır (Fine, 1998: 67-85).

Kimi zaman yazıtlar kimi zaman da ki çoğunlukla *menora* ile süslenmiş olan *chancel* parapetlerin aralarına mermer plakalar veya levhalar yerleştirilmiş küçük sütunlardan (bazen başlıkları olan) oluşmaktadır. Yazıt ya da *menora* dışında Tevrat dolabı, üzüm salkımları, narlar, geometrik şekiller ve çiçek desenlerinin yanı sıra kuşlar, kartallar ve aslanlar da bu paravanların üzerlerinde görülen motiflerdendir (Levine, 2005: 342) (Fig.25). Antik sinagog alanlarında yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda Galilee Denizi çevresindeki Hammat Tiberias, Hammat Gader sinagoglarında, Bet Shean yakınlarındaki Ma’oz Hayyim, ReHov sinagoglarında, güney Filistin’de En Gedi, Susiya sinagoglarında ve kıyı ovasında Caesarea, Ashdod, Ashkelon ve Gaza sinagoglarında *chancel* parapet kalıntıları bulunmuştur (Hachlili, 1988: 187-191). Bunların dışında diasporada Syracuse’deki bir sinagogda, *bimanın* etrafına bir *chancel parapeti* inşa edilmiş olduğu görülürken (Lifshitz, 1967: no.102), Sardes sinagogunda da sinagog liderleri için tasarlanan sıraları cemaatin geri kalanından ayıran bir parmaklık bulunduğu aktarılmaktadır (Seager, 1972: 433).

Antik sinagog binalarının Capernaum, Chorazim ve Susiya’da olduğu gibi ikinci bir katın varlığına işaret eden arkeolojik buluntular (Hachlili, 1988: 194-195) olmasına karşın çoğu kez böyle bir katın varlığı ya da olsa bile işlevi henüz netlik kazanmamıştır. Olası bir ikinci katın kimi zaman kadınlar için ayrılmış bir bölüm olduğu öne sürülse de bunu destekleyecek bir kanıt bulunamamıştır (Levine, 2005: 499-518). Talmudik kaynaklarda bu üst oda ya da üst

kattan zaman zaman şenlikli yemeklerin düzenlendiği bir yer olarak bahsedilse de aynı zamanda bir din adamının ikametgâhı veya çalışma yeri olarak da hizmet ettiği aktarılmaktadır (Y Berakhot 2, 8, 5d)⁷⁶.

Sinagog binalarındaki en önemli unsurlardan biri de ana dua salonundaki başlıca odak noktası olan *bimadır*. Bu önemli mimari elemanın kimi zaman apsisin önünde yer alan yükseltilmiş bir platform formunda kimi zaman da Kudüs'e bakan duvarın ortasında yer alan niş olarak eklenmesi Doğu Roma Dönemi'ne tarihlenmektedir (Habas, 2000: 111). Hem arkeolojik hem de edebi kaynaklardan dolayı bilinen *bima-bimah-bema* yükseltilmiş döşeme olarak rabinik literatüründe Kutsal Yazıların okunduğu kürsü için sıklıkla kullanılan bir terimdir (Loosley, 2012: 22). Aleksandreia'daki bir sinagogun merkezinde bulunan ahşaptan yapılmış bir *bimadan* bahseden bir metinden (Fine, 1998: 67-85) de anlaşılacağı üzere ahşabın bozulabilir doğası nedeniyle, arkeolojik buluntular arasında bir *bimanın* günümüze ulaşması mümkün olamamıştır. Buna karşın Syracusae'dan bir yazıtta, *bima* (βῆμα) terimi açıkça belirtilmiştir (Lifshitz, 1967: no. 102). Bunun dışında Küçük Asya'da Karia'da Tralleis'teki bir platformdan (τὸ βῆμα[v]) bahseden bir yazıt ve Sardes'teki ana ibadet mekanının ortasında mermer bir masa bulunmuştur⁷⁷. Ancak, Geç Antik Çağ Diasporası'na ait yukarıda bahsedilen arkeolojik verilerin aksine, Roma-Doğu Roma Filistin'indeki sinagogların merkezinde bir *bima* bulunduğuna dair neredeyse hiçbir arkeolojik kanıt mevcut değildir. Nevoraya ve Kefar Hanania sinagoglarının tabanlarındaki çöküntüleri ipucu kabul edersek bunların dışında, *bimanın* ibadet mekanının ortasında yer aldığını doğrulayacak hiçbir veri yoktur (Meyers, 1982: 40). *Bimanın* apsisin önünde yükseltilmiş döşemeden farklı olarak kimi zaman da ana ibadet mekanının başka bir yerine örneğin bazı sinagog binalarında olduğu gibi ibadet mekanının arka tarafında, Kudüs yönünün karşısındaki duvara da yerleştirilmesi durumu Ostia, Bet She'arim ve Naro sinagoglarında görülmektedir⁷⁸.

MÖ I. yüzyıla tarihlenen erken dönem sinagogları ile MS III. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar tarihlenen geç antik dönem sinagogları arasındaki en önemli farklardan biri, Kudüs'e bakan duvar boyunca uzanan ve daha sonraki yapılarda düzenli olarak görülen ancak İkinci Tapınak sinagoglarında bulunmayan henüz işlevi tam olarak tanımlanamayan bir platform-podyumun varlığıdır (Levine, 2005: 346). Arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda bazı

⁷⁶ Y Berakhot 2, 8, 5d: Burada bilgelerin bir sinagogun üst odasında ya da balkonunda (עליה) yemek yedikleri belirtilmektedir.

⁷⁷ Tralles için: Lifshitz, 1967: no. 30; Sardis için: Seager, 1972: 426.

⁷⁸ Ostia için: Squarciapino, 1963: 24; Kraabel, 1979: 498; Bet She'arim için: Stern, 1993; Naro için: Goodenough, 1953-1968: 91.

sinagoglarda bir adet olan bu mimari unsur, Merot sinagogunda sinagogun güney duvarı boyunca iki adet bulunmuştur. Bunlardan birinin bir Tevrat dolabının tabanı olduğu, ikincisinin ise muhtemelen Tevrat okumak, büyük bir *menora*, ilave Tevrat ruloları ya da dua lideri için kullanılmış olabileceği önerilmektedir (İlan, 1989: 258-259). Sinagogların Kudüs duvarı boyunca yerleştirilmiş olan bu platformlardan dolayı ana ibadet mekanında Tevrat ruloları için kalıcı bir yer de tahsis edilmiş bulunmaktadır⁷⁹. Bu durum sinagog binasını kutsal bir mekana dönüştürmeye yönelik atılan ek bir adım olarak kabul edilmektedir⁸⁰. Sinagogun ana ibadet mekanının dini statüsündeki bu önemli gelişmeye uyum sağlayabilmek için Hammat Tiberias, En Gedi, Merot ve Bet She’arim sinagoglarında plan değişikliklerine gidilmiş olsa da Horvat ‘Ammudim, Meiron ve Chorazim sinagoglarında platform olduğuna dair arkeolojik bir ize rastlanmadığı durumların olduğu da aktarılmaktadır. Bu sinagoglarda cemaatin Tevrat rulolarının halka açık okunması için ana ibadet mekanına getirme ve okuma tamamlandıktan sonra kaldırma şeklindeki eski geleneği sürdürmüş olabileceği de eklenmektedir (Levine, 2005: 347).

Günümüz sinagog binalarında olduğu gibi antik dönem sinagog binalarının da tartışmasız en önemli unsuru dini odak noktası olan ehal bölümü yani Tevrat rulolarının bulunduğu sandık ya da dolaptır. Tevrat rulolarının rabinik literatüründe tevah (T Megillah 3, 21)⁸¹ ya da ‘aron (Exodus 25:10-14)⁸² (ארון) olarak adlandırılan bir sandığa ya da dolaba yerleştirildiği aktarılmaktadır (Kraeling, 1967: 269). Bu sandık, Mişna’nın sinagog içindeki kutsallık derecelerini sıraladığı listede, sinagog binasından daha kutsal, ancak Tevrat rulolarını örten giysilerden (parohet-מטפחות) daha az kutsal olarak listelenmiştir. Elbette Tevrat rulolarının kendisi de en kutsal nesne olarak kabul edilmektedir (M Megillah 3, 1; Fine, 1997: 112-121). Yahudi sanatında Tevrat sandığı genellikle ahşaptan yapıldığı tahmin edilen, ayaklı ve Roma cam tasvirlerinde olduğu gibi dışı açılan iki kapılı bir sandık olarak tasvir edilmektedir (Goodenough, 1953-1968: 99-144; Rutgers, 1995: 81-85; Hachili, 1998: 292-304). İkinci Tapınak sonrası sinagoglarda kullanılan Tevrat dolabının İkinci Tapınak öncesi sinagoglarında hareketli olduğu ve sadece okunacağı zaman ana ibadet mekanına getirilmiş olabileceği düşünülmektedir. Bu durumun da arkeolojik kazı çalışmaları sonrası bu döneme tarihlenen

⁷⁹ Tevrat ruloları için ayrılmış bölümler hakkında daha detaylı bilgi için bk. Weiss, 1990: 8-21.

⁸⁰ Doğu Roma Dönemi’nde Tevrat sandığının ön plana çıkması bazı tartışmalara sebep olmuştur. Bu tartışma hakkında daha detaylı bilgi için bk. Lieberman, 1940: 24-25.

⁸¹ Bu terim bazı istisnalar olsa da (bu istisnalar için bk. Safrai, 1989: 71-72) tannaitik literatürde (yaklaşık MS 10-220 yılları arasında yazılan haham eserleri) yaygın olarak kullanılmaktadır.

⁸² Bu terim amoraik literatürde (yaklaşık MS 200-500 yılları arasındaki Tevrat öğretilerini öğreten-aktaran Yahudi alimleri) yaygın olarak kullanılmaktadır.

sinagoglarda podyum, niş ya da apsisin bulunmaması ile açıklanabileceği aktarılmaktadır (Levine, 2005: 352).

İkinci Tapınak sonrası İsrail ve diasporadaki sinagoglar incelendiğinde çok sayıda sinagogda Tevrat dolabı ya da sandığının ya tek başına ya da platform-podyum, *aedicula*, niş ve apsis kombinasyonu (Hachlili, 1976: 43-53; Hachlili, 1988: 166-194; Kraabel, 1981: 82) ile kalıcı bir mimari unsur olarak bulunduğu görülmektedir. Bu unsurlarda podyum-platform; genellikle Kudüs'e bakan duvar boyunca yer alan taş ya da ahşaptan olabilen ve üzerine Tevrat sandığı ya da dolabının yerleştirildiği bir tür döşeme olarak tanımlanabilmektedir. Horvat Rimon, Hammat Tiberias, Rehov, Qatzrin ve 'Anim sinagoglarında olduğu gibi kimi zaman duvarın ortasında ya da Gush Halav ve 'En Neshut sinagoglarında olduğu gibi ana girişin uygun olan bir yerinde kimi zaman da Nevora, Sardes ve Merot sinagoglarında olduğu gibi ana girişin her iki tarafında iki küçük podyum olarak inşa edildikleri görülmektedir⁸³. Bir diğer mimari unsur olan *aedicula* ise; en basit tanımı ile üzerlerinde üçgen alınlığı olan ve bitiştiği duvardan öne doğru taşıntı yapan niş olarak tanımlayabileceğimiz⁸⁴ taştan yapılmış (günümüz sinagoglarında ahşap olarak da inşa edilmektedir) ya bir podyum üzerine serbest duran ya da duvara gömülü basamaklarla çıkılarak inşa edilebilen mimari bir elemandır. Arkeolojik kazı çalışmalarında nadir olarak ortaya çıkartılan bu mimari unsura örnek olarak Filistin'de Nevora sinagogu buluntusu verilebildiği gibi Hammat Tiberias mozaik zemininde tasvir edilen Tevrat dolabındaki *aedicula* da verilebilmektedir. Bunların dışında diasporadaki sinagoglar incelendiğinde Sardes sinagogunun ana girişinin her iki yanında ve Ostia sinagog salonunun ana girişinin bir yanında *aediculalar* olduğu görülmektedir (Squarciapino, 1964: 23; Runesson, 2001: 50-56; Fine ve Della Pergola, 1995: 50-57; Kraabel, 1979: 498-500). Duvara gömülü ikinci tip niş ise Dura Europos sinagogunda bulunmaktadır ve Kudüs'e bakan batı duvarının ortasına doğru yerleştirilmiştir (Kraeling, 1967:16; Hachili, 1998: 167-187) (Fig.26). Tevrat sandığı ya da dolabının yerleştirilmesi için Kudüs'e bakan duvarın içine oyulmuş yarım daire ya da dikdörtgen bir girinti gibi çok daha basit bir diğer mimari unsur niştir. Bu tür nişler diasporada Apamea, Bova Marina ve Priene sinagoglarında, ayrıca Filistin'de Arbel, 'En Gedi (son evresi), Eshtemoa ve Susiya sinagoglarında yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında ortaya çıkartılmıştır (Hachili, 1998: 179-180; Hachlili, 1976: 43-53). Tevrat dolabının kombinasyonu içinde olması muhtemel son mimari unsur olan apsis, Doğu Roma dönemi boyunca, Hristiyan

⁸³ Sardis için: Seager, 1972: 426; Merot için: Ilan ve Damati, 1987: 49; Nevora için: Meyers, 1982: 40-43; Chorazim için: Yeivin, 1969: 26-27, 63.

⁸⁴ *Aedicula* hakkında daha detaylı bilgi için bk. Erol, 2009: 55-75.

bazilikasının etkisi altında ortaya çıkmış, Galilee ve Golan sinagoglarda daha az görülmekle birlikte Filistin'in her yerindeki sinagoglara girmiştir (Foerster, 1995: 87-94). Yarım daire şeklinde olan ve ana kutsal alanın bir ucunda yer alan apsis, Hammat Gader, Hammat Tiberias (son evre), Bet Shean (kuzey), Bet Alfa, Ma'oz Hayyim, Jericho, Ma'on Nirim ve Gazze sinagoglarında tespit edildiği gibi (Hachlili, 1988: 180-182; Ovadiah, 1977: 163-166) diasporada da Andriake, Elche ve Aegina sinagoglarında bulunmuştur (Roth Gerson, 2001: no. 31; Çevik vd., 2010: 338). Tevrat sandığının yerleştirildiği bir yer olmasının yanı sıra, bu mimari özelliğin başka işlevlere de hizmet ettiği görülmüş, Bet Alpha sinagogu örneğinde olduğu gibi zeminde bir oyuk açıldığı; bazen de bu oyuklarda olası bir cemaat kasasının varlığını gösteren sikkelerin de bulunduğu aktarılmıştır (Suknik, 1932: 13).

Geç Antik Çağ'da sinagog binasına girmiş hem dini sembol hem de sanatsal bir süs olarak hizmet veren bir unsur da *menoradır*⁸⁵. Tevrat dolabının üzerine asılan ebedi ışık (תמיד נר, ner tamid) hakkında çok az şey bilinmektedir. Tevrat'ta bahsedilen ner tamid sürekli yanan bir kandil değil, akşamdan sabaha kadar yanan bir kandil olarak tanımlanmaktadır (Mısır'dan Çıkış 27:20; Mısır'dan Çıkış 30:7; Levililer 24:3-4). Tannaitik midraşlarda⁸⁶ belirtilmesine karşın ner tamid terimi daha sonra sinagogdaki Tevrat sandığının üzerinde asılı duran ve sürekli yanan bir lambaya atıfta bulunarak "ebedi ışık" anlamında kullanılmıştır. Böyle bir ışık (veya ışıklar) Tapınağın ışıklarını hatırlatmaya yarayabilir, ancak şüphesiz kısa süre sonra Tanrı'nın sinagogda devam eden varlığını ve İsrail ile devam eden ilişkisini sembolize etmek gibi başka anlamlar da kazanmış olmalıdır (B Shabbat 22b).

Menora ile ilgili arkeolojik kanıtlar incelendiğinde ortaya çıkartılan bulgulardan biri Yukarı Galilee'deki Nevoraya sinagogunun hemen güneyinde bulunmuştur. Üzerinde Tevrat sandığı ve asılı bir kandil gibi görünen bir tasarım ve siyah seramik bir kabın birkaç parçasıdır. Bir diğeri de yapıya ait Tevrat dolabı olarak tanımlanan bir alınlıktır ve yapının III. evresinin *bimasına* gömülü olarak bulunmuştur. Bu alınlıkta iki aslan bir beşik üzerinde sıralanırken resmedilmiştir; bu beşiğin altında, muhtemelen ebedi bir ışığı tutan bir zincirin geçtiği delikli bir kabuk bulunmaktadır (Meyers ve Meyers, 1981: 24-36; Meyers, 1993: 1077-1079) (Fig.27). Geç Antik Çağ Yahudi sanatında taş pervazlarda, kil kandillerde, mozaik zeminlerde ve cam kaplarda görülen en yaygın sembol (Hachlili, 2001: 204-209; Sperber, 1965: 135-159; Negev, 1967: 193-210; Levine, 2000: 145-153) olan *menora* hem Filistin hem de diaspora sinagoglarında yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında sıklıkla ortaya çıkartılmıştır. Örneğin

⁸⁵ *Menora* hakkında daha detaylı bilgi için bk. <https://www.britannica.com/topic/menorah>

⁸⁶ Midraşim (midraşlar) hakkında daha detaylı bilgi için bk. <https://www.britannica.com/topic/Midrash>

Filistin’de Hammat Tiberias, Sepphoris, Bet Alpha, Bet Shean, Na’aran, Susiya, Merot, Tiberias, ‘En Gedi, Horvat Rimmon, Eshtemoa (Fig.28), Susiya ve Ma’on’daki (Yahudiye) sinagoglarında bulunan üç boyutlu *menora* parçalarının sadece süs olarak değil aynı zamanda sinagog salonunun ışık kaynağı olarak da kullanılmış olabileceği aktarılmaktadır (İlan ve Damati, 1987: 50; Yeivin, 1974: 209; Amit, 1998: 155-168; Fine, 1997: 114-121). Diaspora sinagoglarında da Bova Marina ve Plovdiv sinagoglarında mozaik zeminlerde, Dura Europos sinagogunda *aediculanın* tepesindeki duvarda, Sardes’te kimi zaman yazıtta kimi zaman üç boyutlu örneklerde kimi zaman da tuğla, taş ya da seramik üzerine kazınmış olarak karşımıza çıkmaktadırlar (Seager and Kraabel, 1983: 176).

Sinagog binasını incelerken hem konu hem de sanatsal kalite açısından çeşitlilik gösteren süslemeleri de incelemek yerinde olacaktır. Bu süslemeleri üç grupta toplayabiliriz, ilki esas olarak binanın cephesinde ama aynı zamanda ana ibadet mekanının içinde, frizlerde, arşitravlarda, sütun başlıklarında ve başka yerlerde bulunan taş oymalar, ikincisi özellikle ibadet mekanında olmak üzere mozaik kaplamalar ve son olarak da binanın iç duvarlarındaki freskler. Bir sinagog binasında bu üç süsleme türünün bir arada bulunduğu nadiren görülmüştür; daha ziyade, herhangi bir zaman ve yerde yalnızca bir tür ya da en fazla iki tür kullanılmıştır (Vitto, 1995: 290-300). İlk süsleme grubumuz olan taş oymalar, Galilee tipi ve Golan sinagoglarında yaygın olan bu bezeme, binanın dış ve iç kısımlarında, yani kapı ve pencere alanlarında, sütun başlıklarında, lentolarda, kapı sövelerinde, frizlerde, pilasterlarda, kalkanlarda ve kemerlerde görülmektedir (Foerster, 1992: 290; Hachlili, 1988: 143-166). Taş oymalarda, çok ayrıntılı ve zaman zaman sofistike bir teknik düzeyde gerçekleştirilen çeşitli tasarımlar da yer almıştır. Örneğin Capernaum (Fig.29) ve Chorazim’deki bu tür oymalar, motif zenginliği ve genel olarak etkileyici işçilikleriyle özellikle dikkate değerdir. Meiron, Gush Halav, Horvat ‘Ammudim, Nevoraya ve Merot sinagoglarındaki süslemelerin çok daha basit ve uygulama seviyesinin genellikle daha düşük olması zengin süslemelere sahip sinagoglarla keskin bir tezat oluşturmaktadır (Levine, 2005: 360). Golan sinagoglarındaki sanatsal ifade Galilee sinagoglarından farklıdır, ilkinde Yahudi sembolleri ve figüral semboller çokça görülmesine karşın Golan sinagoglarında aşırıya kaçmayan sembollerin tercih edildiği görülmektedir (Hachlili, 1995: 183-212). Hem Galilee hem de Golan sinagoglarındaki süslemeler genellikle geometrik ve bitkiselidir, ancak belirtildiği gibi faunal ve daha nadiren insan temsilleri de gözlenmektedir (Kohl ve Watzinger, 1916: 138-203). Hayvan tasvirleri genellikle lentolarda (Horvat ‘Ammudim, Safed, Gush Halav, Capernaum ve Dabbura), kapılarda (Chorazim) ve bir ortostatta (‘En Samsam) görülürken, insan veya mitolojik figürler

frizleri (Chorazim) ve lentoları (Capernaum, Rama ve e-Dikke) süslemektedirler (Levine, 2005: 361).

İkinci grubumuz olan mozaik zeminler ise Galilee ya da Golan'da başka yerlerde olduğu kadar yaygın değildir; bu bölgelerdeki zeminler daha çok toprak ya da taştan imal edilmişlerdir. Keşfedilen mozaik döşemeler, genellikle çok basit tasarımlara sahiptir ve mozaik döşemelerin orijinal evrenin bir parçası olduğu Merot (Fig.30) ve Horvat 'Ammudim sinagogları hariç, yalnızca binaların sonraki evrelerinde ortaya çıkmışlardır (Levine, 1981: 10-12). Sonraki evrelerde yapılmış olsa da Galilee'deki, Sepphoris ve Hammat Tiberias'taki sinagoglarda oldukça özenli bir şekilde dekore edilmiş mozaik döşemeleri de bulunmaktadır. Ancak Galilee Denizi'nden güneye doğru Ürdün Vadisi, Bet Shean bölgesi, Yahudiye ve kıyı bölgesine inildikçe mozaikler sinagog dekorasyonunun ana aracı olarak kabul edilmektedir ve Jericho, 'En Gedi ve ReHov sinagoglarında en basitlerinden en karmaşık olanlara kadar oldukça detaylı figürlü sahneler içerenlere kadar çok çeşitli motifler ve tasarımlar bulunmaktadır (Ovadiah, 1987: 185-203). Özellikle Doğu Roma dönemine tarihlenen Filistin'deki Hammat Tiberias, Bet Alpha (Fig.31), Karmel üzerindeki Huseifa, Na'aran, Sepphoris ve Susiya sinagoglarında Helios ve zodyak figürlerinden oluşan mozaikler öne çıkmaktadır. Zodyak motiflerinden başka Tevrat dolabı, *menora*, *lulav*, *etrog*, *şofar* ve tütsü küreğini içeren Yahudi sembolleri de kullanılan diğer sembollerdir (Hachlili, 2002: 61-77; Goodenough, 1953-1968: 167-218). Mozaik döşemeler diaspora sinagogları arasında da oldukça yoğun kullanılmışlardır ve bugüne kadar keşfedilen hemen hemen her yapının bu tür zeminlere sahip olduğu görülmektedir. Özellikle Gerasa, Apamea, Delos, Aegina, Stobi, Plovdiv, Ostia, Bova Marina, Naro, Elche ve Sardes sinagoglarındaki mozaik döşemeler dikkat çekicidir. En çok da Gerasa'daki Nuh hikayesi ve Naro (Fig.32)'daki hayvan, balık ve kuş motifleri öne çıkmaktadır (Levine, 2005: 263). Sinagog süslemelerindeki son grup olan freskler hakkında mozaik kalıntılarının aksine ne arkeolojik ne de edebi kaynaklardan çok az kanıt bulunmaktadır. Bunlara örnek olarak Dura Europos duvarlarındaki boyalı freskler ya da Sardes'te olduğu gibi mermer kaplamalar (*skoutlosis*) verilebilmektedir (Majewski, 1967: 46-50). Bizans Filistini'ndeki birkaç alanda, enkazlar arasında fresk kalıntıları olduğu anlaşılan boyalı sıva parçaları (Vitto, 1993: 1272), Susiya'dan bir yazıtta da bir sinagogun duvarlarının sıvanmasına özel bir atıf bulunmaktadır (Naveh, 1978: no. 75). Bugüne kadar, Dura Europos sinagogundaki muhteşem duvar resimleri, Yahudi sanatının insan ve hayvan tasvirlerinin bolca yer aldığı fresklerle temsil edilen tek örneğini oluşturmaktadır. Benzer fresk süslemeleri Dura Europos'un her yerinde hem dini hem de seküler bağlamlarda bilinmektedir (Kraeling, 1979: 366; Wharton, 1995: 23-63).

İKİNCİ BÖLÜM

DOĞU AKDENİZ (ANADOLU COĞRAFYASI) YAHUDİ İZLERİ

Hellenistik ve Roma dönemlerinde Anadolu coğrafyasındaki Yahudi varlığı pek çok edebi kaynak aracılığıyla bizlere ulaşmıştır. Iosephus, Philo, Cicero, Yeni Ahit ve Patristik kaynaklar Küçük Asya olarak kabul edilen topraklara Yahudi toplumunun nasıl geldiğini ve buradaki yaşamları konusunda farklı perspektiflerden bakış açıları ile aktarımlar yapmaktadırlar⁸⁷. Bu tez kapsamı her ne kadar Doğu Akdeniz Anadolu coğrafyası olarak belirlenmiş olsa da hazırlanan harita ile Yahudi diasporası'nın izleri yazıtlar, mezar taşları ve sinagog yapıları gibi material kültürel kalıntıları eşliğinde tüm Anadolu coğrafyasındaki durumu aktarılmaktadır (Fig.33). Günümüze kadar yapılan yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda ulaşılan izler Eskiçağ uygarlıklarının sınırlarının Roma Dönemi'ndeki siyasi konjonktür dikkate alınarak belirlenmiş olan harita üzerinde konumlandırılmış (Fig.34-35) ve bir kronolojiye yerleştirilmiştir (Fig.36).

2.1. Lydia ve İonia Bölgeleri

2.1.1. Lydia Bölgesi

Lydia bölgesindeki Yahudi varlığı ilk kez Iosephus tarafından aktarıldığına göre, MÖ 212 ile 205/4 yılları arasında III. Antiokhos tarafından Lydia valisi Zeuksis'e yazılmış bir mektup ile belgelenmektedir (Alten, 2015: 65). Söz konusu mektup, 2000 Yahudi ailenin karışıklıkların olduğu bölgelere iç güvenliği sağlamak amacı ile yerleştirilmesini kapsayan bir talimatı içerir⁸⁸. Mektubun gerçekliği tartışmalı olsa da form olarak bir kralın bir bireye yazdığı geleneksel Hellenistik forma, tarz olarak Seleukos belgelerine ve Seleukosların koloni kurarken

⁸⁷ Ioseph. Ant. Iud. (çeviri Marcus, R.) VII.12. 119: Titus Flavius Iosephus, Antiquitates Iudaicae'da Syria Kralı MÖ 358 ila MÖ 281 yılları arasında yaşamış olan Seleukos I. Nikator'un Anadolu seferi sırasında Yahudilerin Anadolu'nun güneyindeki bölgelerde ve Syria'da yaşadıklarına yer vermektedir. Iosephus Flavius'un aktardığına göre Yahudiler Anadolu'daki birçok savaşta Hellen kralların emrinde savaştıkları için birçok kral tarafından onurlandırılmıştır. Örneğin Seleukos Nikator; Asya'da kurduğu kentlerde, Güney Syria'da ve onun metropolisi Antiochia ad Orontem'de yaşayan Yahudilere vatandaşlık vermiş, onların, bu kentlerde yasayan Makedon ve Hellenlilerle eşit haklara sahip olduğunu ilan etmiştir.

⁸⁸ Ioseph. Ant. Iud. 12. 148-53: "Kral Antiokhos, saygıdeğer Zeuksis'i selamlar. İyi ve sıhhatliysen bizzat ben de iyiyim. Lydia ve Phrygia'daki halkların isyanda olduğunu öğrendiğim zaman, bu durumun benim tarafımdan ciddi şekilde ele alınması gerektiğini düşündüm ve ne yapılması gerektiği konusunda dostlarıma danıştıktan sonra, Mezopotamya ve Babil'den 2000 Yahudi aileyi eşyalarıyla birlikte kalelere ve en zaruri yerlere yerleştirmeye karar verdim. Çünkü Yahudilerin, tanrılarına olan dindarlıklarından dolayı bizim çıkarlarımızı da iyi niyetle koruyacaklarını ve de atalarımızdan onların güvenilir olduklarını biliyorum. Bu nedenle, nakil sırasında sorun çıksa dahi söz vermiş bulunduğum için kendi atalarının yasalarına göre yaşamalarını istiyorum. Onları adı geçen yerlere getirdiğin zaman, her birine ev inşa edebilecekleri bir yer ve ekip biçebilecekleri ve üzüm yetiştirebilecekleri arazi vereceksin ve on yıl süreyle tarım ürünleri vergisinden muaf tutacaksın. Bunun yanı sıra, topraktan ürün alıncaya dek, hizmetlilerini besleyebilmeleri için tahıl verilsin, ayrıca kamu hizmetinde çalışanlara da ihtiyaçlarına yetecek miktarda verilsin ki, böylece bizden gördükleri iyi muamelenin karşılığında bizim çıkarlarımız için daha istekli olsunlar. Onların halkına mümkün olduğunca özen göster ki, başkaları tarafından rahatsız edilmesinler". Mektupla ilgili olarak ayrıca bk. Alten, 2015: 65; Schalit, 1960: 289.

izledikleri normal prosedüre uygunluğu dolayısıyla pek çok bilim insanı tarafından özgün kabul edilmiş ve Yahudilerin Küçük Asya'ya yerleşmesine ilişkin ilk kanıt olarak verilmektedir (Trebilco, 1991: 5; Kraabel, 1983: 179; Willrich, 1924: 21-23; Niese, 1914: 574-575; Smallwood, 1981: 121).

Lydia bölgesinde bugüne dek yapılan arkeolojik yüzey araştırması ve kazı çalışmalarında antik dönem yerleşimlerinden olan Hypaipa (İzmir, Ödemiş, Günlüce), Magnesia ad Sipylum (Manisa), Philadelphia (Manisa, Alaşehir), Thyateira (Manisa, Akhisar) ve Sardes'te (Manisa, Salihli, Sart) Yahudi yaşamına ait mezar taşları, yazıtlar ve sinagog yapısı kalıntıları gibi pek çok somut veriye ulaşılmıştır (Fig.37). Bölgedeki Yahudi varlığı izlerine ulaştığımız şehirlerden biri olan Hypaipa'daki ilk bulgu Sardes'te yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkartılan bir yazıttır. Yazıt MS IV. yüzyılın son çeyreğine tarihlenmekte ve Sardes sinagogu dekorasyonuna Hypaipa'dan bir Yahudi meclis üyesinin bağış yaptığını aktarmaktadır⁸⁹. Şehirde bulunan bir diğer yazıt da MS III. yüzyıl başlarına tarihlenmekte ve üzerinde Hellence "Genç Yahudiler" ibaresi bulunmaktadır⁹⁰. Magnesia ad Sipylum'da da MÖ II. yüzyıla tarihlenen Sipylos Yahudilerine ait olduğu düşünülen bir mezar taşı bulunmuştur⁹¹. Thyateira antik şehrindeki Yahudi varlığı ise MS II. yüzyıla tarihlenen ve ilk kez 1679 tarihinde yayınlanmış olan Hellence bir yazıt ile belgelenmektedir ve yazıtta geçen Sambatheion sözcüğü Iosephus'un *Yahudi Tarihi* eserine⁹² (XVI, 164) dayanarak sinagog olarak yorumlanmaktadır (Kraabel, 1968: 160; Safrai and Stern, 1974: 151). Yazıtta lahit mezarın Fabius Zosimos'a ait olduğu aktarılmaktadır⁹³ (Fig.38). Philadelphia'da bulunan ilk kanıt ise MS II. ila IV. yüzyıllara

⁸⁹ (Ameling, 2004: 266-267): ὁ αὐτὸς Σαμουήλ ὁ καὶ Ἰουλιανὸς Ὑπατινός, βουλ., | [...] AKKO [...] ὑπ[ε]ρ ε[ν]χ[ρ]ῆς [...] EM [...] ἐπ[ὶ]οίησα: "Aynı Samuel, aynı zamanda Julianos olarak da anılır, Hypaipa'nın meclis üyesi [...] yerine getirdiğim bir adak olarak [...]"

⁹⁰ (Ameling, 2004:200): Ἰουδα- | [ἰ]ων νε- | ωτέ- | ρων: "Genç Yahudiler"

⁹¹ (Ameling, 2004: 201-202): Στράτων Τυράννου | Ἰουδαῖος ζῶν τὸ μνη- | μεῖον κατεσκέασε | ἑαυτῷ καὶ γυναικὶ | καὶ τέκνοις: "Straton, S. d. bir Yahudi olan Tyrannos, kendisi, karısı ve çocukları için o hayatta iken bu mezarı yaptırmıştır".

⁹² Ioseph. Ant. Iud. 16. 164.

⁹³ <https://www.hasanmalay.com/index.php/yasam/keldani>: Φάβιος Ζώσιμος κατασκευάσας σορὸν ἔθετο ἐπὶ τόπου | καθαροῦ, ὄντος πρὸ τῆς πόλεως, πρὸς τῷ συμβαθειῷ, ἐν τῷ | Χαλδαίου περι- | βόλῳ, παρὰ τὴν δημοσίαν ὁδόν, ἑαυτῷ ἐφ' ᾧ τεθῆ, καὶ τῇ | γλυκυτάτῃ αὐτοῦ γυναικὶ Αὐρηλία Ποντιανῇ, μηδενὸς ἔχοντος | ἐτέρου | ἐξουσίαν θεῖναι τινα εἰς τὴν σορὸν ταύτην. ὅς δ' ἂν τολμήσῃ | ἢ ποιήσῃ παρὰ ταῦτα, δώσει εἰς μὲν τὴν πόλιν τὴν Θυαττεινῶν | ἀρ- | γυρίου δηνάρια χεῖλια πεντακόσια, εἰς δὲ τὸ ἱερώτατον | ταμεῖον δηνάρια δισχεῖλια πεντακόσια, γεινόμενος υπεύθυνος | ἔξωθεν | τῆς τυμβωρυχίας νόμοι. ταύτης τῆς ἐπιγραφῆς ἐγράφη ἅπλᾳ | δύο ὦν τὸ ἕτερον ἐτέθη εἰς τὸ ἀρχεῖον. ἐγένετο ἐν τῇ | λαμπροτάτῃ | Θυαττεινῶν πόλει ἀνθυπάτῳ Κατιλλίῳ Σεβήρῳ μηνὸς | Αὐθναίου τρισκαίδεκάτῃ ὑπὸ Μηνόφιλον Ἰουλιανοῦ δημόσιον.: "Fabius Zosimos bu lahi kendisi ve pek sevgili karısı Aurelia Pontiane için yaptırıp, kentin dışında ve Sambatheion'un yanında ve Khaldailıların mahallesinde ve resmi yolun kıyısında bulunan boş bir alana yerleştirdi. Hiçbir kimsenin bu mezara bir başkasını gömmeye yetkisi yoktur. Buna aykırı davranmaya cüret eden kişi Thyateira kentine 1500, kutsal hazineye ise 2500 gümüş Dinar ödeyecek ve ayrıca mezar soygunculuğuna ilişkin yasayı çiğnemekle suçlanacaktır. İki nüsha olarak yazılan bu belgenin diğer kopyası arşivde korunmaktadır. Bu belge, Iulianus oğlu, devlet memuru (resmî noter)

tarihlenen dört adet mezar taşıdır ve üzerlerinde *lulav*, *etrog* ve *menora* gibi Yahudi varlığını işaret eden figürler bulunmaktadır⁹⁴ (Fig.39). Yine aynı şehirdeki Hellence “Iosef” ismi yazılı olan ve MS IV. yüzyıla tarihlenen başka bir mezar taşı da Yahudi varlığının izlerini sürmemize yardımcı olmaktadır⁹⁵ (Fig.40). Yahudi varlığına dair oldukça önemli izler taşıyan bir diğer kent olan Sardes (Manisa, Salihli) ise bünyesinde pek çok yazıt, duvarlarında *menora* simgeleri, mezar taşları ve en önemlisi bir sinagog yapısı barındırmaktadır. Sinagog yapısının konumu, boyutları ve iç mimari süslemeleri bölgede kalabalık ve varlıklı bir Yahudi cemaatine işaret etmektedir. Yahudi kimliğine ait pek çok veri barındıran Sardes antik dönemde gerek Pers hakimiyeti gerekse Hellenistik Dönemde satraplık merkezi olmuş ve Lydia Devleti’ne de başkentlik yapmıştır. Bölgeye Yahudi göçleri Lydia satrabı olan Zeuksis döneminde hız kazanmıştır. Buna III. Antiokhos döneminde Yahudilere tanınan ayrıcalıkların neden olduğu söylenebilir. Yahudi diasporasının Sardes’teki varlığına dair ilk somut bilgiye tarihçi Iosephus Flavius tarafından paylaşılan bir belge sayesinde ulaşılmaktadır. Bu belge Romalı bir politikacı olan Marcus Antonius’un küçük kardeşi Lucius Antonius tarafından yayınlanan, MÖ 50-49’lu yıllara tarihlenen, Sardes’te yaşayan Yahudilerin korunması, dinlerini özgürce yaşamaları, hatta kendi meclisi olan bir sinagog oluşturmalarına izin verilmesinin gerektiğini, bildiren bir kararnamedir (Davidoff, 2018: 15). Kararname ile yapımına izin verilen ve 1962 yılındaki kazılarla ortaya çıkartılan Sardes sinagog yapısı diasporada bugüne kadar tespit edilmiş en büyük sinagog yapısıdır. Sardes’te kazı çalışmaları devam etmektedir ve sonraki süreçlerdeki bulguların bu topluluk hakkında daha geniş ve kapsamlı bilgilere ulaşılmasına katkı sağlayacağı açıktır. Sardes’te Yahudi varlığına dair izlerden biri de sinagog çeşmesinin de bulunduğu şehir çeşmelerinin listesinin bulunduğu bir yazıttır⁹⁶. Sardes Artemis Tapınağı’ndaki sunağın yanında bulunan ve kapı çerçevesinin bir parçası olduğu düşünülen ve üzerinde yazıttaki Yahudi isimlerinin bulunduğu mermer blok da MS IV. yüzyıla tarihlenmektedir⁹⁷. Sardes Sinagog yapısı ana ibadet mekanında bulunan ve MS V-VI. yüzyıllara tarihlenen mermer bir

Menophilos tarafından, görkemli Thyateira kentinde ve Catilius Severus’un Asia Eyaleti valisi (proconsul) olarak görev yaptığı yılın Audnaios ayının 13. gününde hazırlandı”.

⁹⁴ (Ameling, 2004: 207): Ἡσυχι[ου] | καὶ Εἰου- | δᾶ μὴμό- | ρια: “Hesychios ve Yahuda’nın mezarı...”, Εὐτο- | Χίας | ΕΥΔΑ | MET: “Eutychia...”

⁹⁵ (Ameling, 2004: 208): [] | [] [I-] | ωσηφ: “... Joseph”

⁹⁶ (Ameling, 2004: 211-213): καὶ ὅσοις ἀπενεμ[ήθη] ὕδωρ (?) ... | ... | κρήνη Ληναεῖτ(ις) πρὸς τοῖς [ca. 10 litt. ?] | κρήνη μυστηρίῳ Ἀττει ἐνά[ντια ἀπόρρου-] | τος εἰς τὸ Διός· συναγωγῇ[ς κρήνη ...] | κρήνη πρὸς τῷ ὠδεῖῳ, (ἐκατοντά)χ(ους) γ’...: “...ve bu sulara tahsis edildi: attis’in “Mysterion”unun karşısındaki Lenaitis çeşmesi, Zeus’un o (kutsal alanına) taştan çeşmesi; sinagogun çeşmesi...”

⁹⁷ (Ameling, 2004: 214): Γητιωρής | ἡ Μεν(άνδρου) Ἐβρέ- | α: “Menander’in (kızı) Getiores, İbranice...”

kaplama üzerindeki bir başka yazıtta da inançlı bir Yahudi olan Leontios'un sinagog kaplamalarının yapımına katkı sağladığı belirtilmektedir (Fig.41)⁹⁸.

Günümüzde The British Museum envanterinde kayıtlı olan MS IV-VI. yüzyıllara tarihlenen 76x42 mm ölçülerinde 158 gr ağırlığa sahip olan tunç kaşerut damgası da yine Sardes'te bulunmuştur. *Menora*, hurma dalı ve üzüm salkımı ile süslenmiştir. Yahudi inancına göre kaşerut damgasına sahip ürünlerin yenilmesinde ve kullanılmasında dinen sakınca olmadığı kabul edilmektedir. Damganın üzerinde tersten ΑΕΟΝΤΙΟΥ yazısı bulunmaktadır ve çevirisi “Leontios’un [Mülkiyeti-Mührü]” olarak yapılmaktadır (Fig.42)⁹⁹.

Sardes sinagog yapısının güneybatısında mermer cadde üzerinde konumlanan sıralı dükkanlardan birbiri ile bağlantılı mimariye sahip E6 ve E7 nolu dükkanlarda bulunan iki adet amfora parçası, bu dükkanların Jacob isimli bir Yahudi'ye ait olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca E7 nolu dükkânın duvarında bulunan iki adet *menora* kazınmış olan duvar malzemesi de bu dükkânın sahibinin Yahudi kökeni ile bağlantılı olmalıdır (Fig. 43)¹⁰⁰. Yine aynı bölgedeki E12 ve E13 nolu dükkanlarda bulunan ve üzerlerinde Johannes, Theoktistos MEAROU? ve Sabbatios isimlerinin kazınmış olduğu üç adet amfora parçası da Doğu Roma döneminde kullanılan Yahudi isimlerini bize aktarmaktadır¹⁰¹. Ayrıca E12 nolu dükkânda iki parçası tespit edilmiş olan *menoralı* mermer parçalarının varlığı da buradaki Yahudi varlığını desteklemektedir. E12 nolu dükkân yakınında başka bir dükkânda bulunan yine *menora* figürlü mermer panelleri birlikte ise sinagog yakınındaki dükkân sahiplerinin ağırlıklı olarak Yahudi oldukları görüşü ön plana çıkmaktadır (Rautman, 2015: 435-436) (Fig.44). Bugüne kadarki kazılarda ele geçen dükkân bölgesindeki son buluntulardan olan E14 nolu dükkânda bulunan oldukça iyi durumdaki amforadaki yazı da yine dükkân sahibinin Yahudi olduğunu bize göstermesi açısından önemlidir¹⁰².

Sardes'teki sinagog alanında yapılan kazılarda bulunan ve MS IV. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen yazıtlı mermer *menora* oldukça ehil bir usta tarafından yapıldığını gösteren işçiliği ile özel bir bulgudur. Yüksekliği yaklaşık 56 cm, çapı da yaklaşık 100 cm varan ölçülerdedir¹⁰³ (Fig.45). Sardes kazılarında *menoralar* için hazırlanmış adak yazıtları da buluntular arasındadır.

⁹⁸ (Petzl, 2019: 509): Λεόντιος θεοσεβῆς ἐκ | τῶν τῆς Προνοίας δομά- | των τὸ διάχωρον ὑπὲρ εὐ- | χῆς ἐσκοῦτλωσα.: “Tanrıdan korkan Leontios, Tanrı'nın armağanlarından, bir yemini yerine getirmek için körfezin kaplamasını verdim”.

⁹⁹ https://www.britishmuseum.org/collection_ (7 Eylül 2022).

¹⁰⁰ <http://sardisexpedition.org> (8 Eylül 2022): a) Ἰακώβ | b) Ἰακω[β]: (sahip olduğu) Jakob, Jakob'un Dükkânı.

¹⁰¹ (Ameling, 2004: 221-223): a) [Ι]οάννου | b) Θεοκτίστου | MEAPOY | c) Σαββα- | τίου: “a) (sahip olduğu) Johannes b) (sahip olduğu) Theokistos MEAROU (?) c) (sahip olduğu) Sabbatios.”

¹⁰² (Ameling, 2004: 223): Ἰακωβ πρ(εσβυτέρου) : “(sahip olduğu) Yaşlı Jakob, Yaşlı Jakob'un Dükkânı.”

¹⁰³ (Petzl, 2019: 556): (a) Σωκράτης [- - - - τοῦ οἴκου [- - - -] | (b) [- - -] ΣΙ[- - - - - γ]λόφου. : “(a) “Evin Sokrates [- - -] (yani sinagogun) [- - -]” (b) “[- - -] heykeltıraşın.”

Bunlardan biri MS IV. ila VI. yüzyıl aralığına tarihlenmektedir. Mermerden olan panel 21 cm genişliğinde 57 cm yüksekliğindedir¹⁰⁴ (Fig.46). Sardes'teki kazılarda MS III-V. yüzyıla tarihlenen, Yahudi varlığına dair *menora*, *lulav* ve *şofar* gibi izler taşıyan diğer buluntulardan biri, alçak bir korkuluğa ait olması muhtemel dikdörtgen bir levha (Fig.47A), diğeri de yine *menora*, *etrog* ve *lulav* simgeleri bulunan başka bir levhadır (Öner, 2021: 22-23) (Fig.47B).

2.1.2. İonia Bölgesi

İonia Bölgesi'ne Yahudilerin ilk gelişi konusunda net bir bilginiz bulunmamaktadır. Ancak tarihçi Iosephus Hellenistik Dönemde Lydia ile eş zamanlı olarak bölgeye yerleşmiş olabilecekleri bilgisini aktarmaktadır (Rajak, 1984: 109-110). Bölgede geç antik çağlara kadar Yahudi varlığının devam ettiğini hatta bu süreçte Yahudi cemaatine ait ve kiliseye dönüştürülmüş olan yedi adet sinagogun Asia, Karia, Phrygia, Lydia ve İonia eyaletlerinde olduğunu antik yazarların paylaşımlarından öğrenmekteyiz (Ameling, 2004: 145). Bu bölgede yapılan arkeolojik kazılar sonucunda bugüne dek ulaşılabilen Yahudi varlığı izlerinin bulunduğu antik dönem yerleşimleri de Phokaia (İzmir, Foça), Smyrna (İzmir), Teos (İzmir, Seferihisar, Sığacık), Ephesos (İzmir, Selçuk), Priene (Aydın, Söke) ve Miletos (Aydın, Didim)'dir (Fig.37).

Phokaia'daki MS III. yüzyıla tarihlenen Yahudi varlığına ait buluntu bir yazıttır. Yazıtta Tation isimli bir kadının buradaki Yahudi toplumu için bir sinagog yaptırdığı, bundan dolayı da kendisine altın bir taç ve onur koltuğunda oturma ayrıcalığı verildiği belirtilmektedir¹⁰⁵.

Smyrna antik kentinde bulunan yazıtlar Roma Dönemi Yahudilerinin bölgedeki varlığına dikkat çekmektedir. Bu yazıtlardan ilki bir şehrin genel ihtiyaçları için bir grup Yahudi tarafından kurulan bir vakfı bize göstermesi açısından önemlidir. Yazıtta vakıf adına bağış yapanların ve ne kadar bağış yaptıklarının bir listesi aktarılmaktadır¹⁰⁶. Kentte 1718-1727 yılları arasında bulunan ancak kopyalanma sonrası kaybolan iki adet yazıttan ilkinde bir sinagog

¹⁰⁴ (Petzl, 2019: 553): Αὐρ. | Ἐρμούε- | νης Σαρδ. | θεοσε- | βής ἐκ | τῶν τῆς | προνοίας | εὐξάμε- | νος τὸ ἐ- | παμύ- | ξιον ἐ- | ποίησα. : “Sardis vatandaşı Aurelius Hermogenes, Allah'tan korkan, İlahi Takdir'in (armağanlarından) bir yemin ettikten sonra yedi kollu şamdanı verdim?”.

¹⁰⁵ (Ameling, 2004: 162-163): Τατίων Στράτωνος τοῦ Ἑν- | πέδωνος τὸν οἶκον καὶ τὸν πε- | ρίβολον τοῦ ὑπαίθρου κατασκευ- | άσασα ἐκ τῶ[ν | ἰδ]ίων | ἐχαρίσατο τ[οῖς] Ἰο[υ]δαίοις. | ἡ συναγωγὴ ἐ[| τεῖμη]σεν τῶν Ἰουδαί- | ῶν Τατίων Σ[| τράτ]ωνος τοῦ Ἑνπέ- | δωνος χρυσῶ στεφάνῳ | καὶ προεδρίᾳ : “Tation, Straton'un kızı, S. d. Enpedon, evi ve avlunun etrafındaki revağı kendi parasıyla yaptırmış ve daha sonra Yahudilere vermiştir. Yahudilerin sinagogu, Straton'un kızı Tation'ı onurlandırdı, S. d. Enpedon, altın bir çelenk ve şeref yeri ile.”

¹⁰⁶ (Ameling, 2004: 177): ... ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ Εὐ[ἡ]ρέστος τὸ ζ'· | ἐφ' οὗ στρατηγούντος ὑπέσχοντο | οἶδε· Κλ. Βάσσος ἀγωνοθέτης | Νεμεσεῶν στρώσειν τὴν βασι- | λικὴν ... | ... οἱ ποτὲ Ἰουδαῖοι· μυ(ριάδα) α' | ... : “...kutsal alana 6. kez başkanlık eden Euarestos yönetiminde, stratejisi sırasında aşağıdakiler vaat edildi: Kl. Bassos, Nemeseia'lı Agonothet, Bazilikayı döşemek için... eski Yahudiler: 10.000 (denarii vermek için) ...”

için yapılan bağış aktarılmaktadır¹⁰⁷. Diğer yazıtta da Dosas isimli bir Yahudiden ve denetlediği bir işten bahsedilmektedir¹⁰⁸. Smyrna’da bulunan archisynagoge (sinagog başı) Rufina, devlet görevlisi Lucius Lollius Iustus ve halktan Anna ve oğlu Iudas’a ait mezarlar ve üzerlerindeki yazıtlar da bu kentteki diğer Yahudi varlığı izleridir (Ameling, 2004: 187-195).

Teos antik kentindeki Yahudi varlığı da Yahudilere ait gri mermerden bir yazıtla belgelenmektedir. Formundan ve yazıtın içeriğinden büyük olasılıkla bir sinagog binasının parçası olan mermer yazıt, kaybedilen bir archisynagoge (sinagog başı) için hazırlanmıştır¹⁰⁹.

Bir diğer kent, Roma Dönemi’nde oldukça kalabalık bir Yahudi cemaatine sahip olduğu bölgede yapılan kazılarda bulunan yazıtlarla belgelenen Ephesos’tur. Bölgede 1926 yılında bulunan mermer bir levhada, özellikle MS V. yüzyıldan itibaren sıklıkla karşılaşılan bir övgü yazıtı mevcuttur. Yazıtta archisynagoge (sinagogun başına) ve yaşlılara alkış, nice yıllar ibaresi bulunmaktadır. Alkışlamanın nedeni yeni bir seçim yapılması, yeni görevlendirme yapılması ya da alınan bazı kararlar olabilir. Bu yazıt bize günümüze dek tespit edilememiş olmakla birlikte bu kentte bir sinagogun varlığını göstermesi açısından önemlidir¹¹⁰. Yine aynı kentte yapılan arkeolojik kazılarda bir sunağa ait olduğu düşünülen üzerindeki yazıtın sağ tarafına kazınmış *menora* olan bir levha bulunmuştur¹¹¹. Ephesos’daki Yahudi varlığına ait bilgi veren bir başka yazıtta da baş doktor Iulius ve ailesine ait olan mezarın bakımının Ephesos Yahudilerinin üstlendiği aktarılmakta ve yazıt harflerin üslubu dolayısı ile Antoninler dönemine MS II. yüzyıla tarihlenmektedir¹¹². Ephesos’ta bulunmuş olan bir diğer mezar taşı MS 212 tarihinde Caracalla tarafından yayınlanan Antonine Anayasası olarak bilinen fermanla ilişkilendirilmekte ve burada geçen Aur(elius) isminin bu ferman ile Roma vatandaşlığı alan erkeklerin çoğunun imparator Marcus Aurelius Antoninus onuruna Aurelius ismi almasından

¹⁰⁷ (Ameling, 2004: 180-186): Ἡρηνοποιῶς πρ(εσβύτερος) κὲ πατὴρ τοῦ στέμα- | tos, υἱὸς Εἰακωβ κὲ αὐτοῦ πρ(εσβυτέρου), ὑπὲρ εὐ- | χῆς ἑαυτοῦ κὲ τῆς συνβίου μου κὲ τοῦ | γνισίου μου τέκνου ἐποίησα τὴν στρο- | σιν τοῦ εἰσοτικοῦ σὺν τῷ σκαμνοκανκέ- | λυς καλιεργίας νο(μίσμασι) ζ’. πῆψ’. : “Ben, Eirenopoios, kabilenin büyüğü ve babası, S. d. En büyükleri olan Yakov, kendisi, eşim ve sevgili çocuğumun yeminleri nedeniyle içerideki zemin kaplamasını bariyerlerle birlikte yedi altına bir süsleme yaptırdı. Barış.”

¹⁰⁸ (Ameling, 2004: 186-187): ἐγένετο τὸ ἔργον σπουδάζον- | τος Δοσᾶ : “Çalışma, Dosa'nın gözetiminde gerçekleştirildi.”

¹⁰⁹ (Ameling, 2004: 195-196): Π. ‘Ρουτ(ίλιος) Ἰωσήs, ὁ ἀξιολογωτάτος, ὁ διὰ βίου | ἀρχισυνάγωγ[ος] | σὺν Βισιννίᾳ Δημῶ τῇ συνβίῳ αὐτοῦ ἐκ θεμελίων ἐκ τῶν | ἰ[δί]ων : “P. Rutilius, eşi Visinnia Demo ile birlikte vakıflardan kendi fonlarından çok saygı duyulan Archsynagogos'u (bina vel sim'i kurdu) ömür boyu kaybeder.”

¹¹⁰ (Ameling, 2004: 152-153): τῶν ἀρ- | χι[σ]υνα | γώγ[ω]ν | καὶ τῶν | πρεσβ(υτέρων) | πολλὰ | τὰ {TA} ἔτη : “Archisynagogoι ve Yaşlılara nice yıllar!”

¹¹¹ (Ameling, 2004: 153):]] τὸ θυσιαστήριον : “...sunak.”

¹¹² (Ameling, 2004: 155): [τὸ μνημεῖον (?) ἐστίν] Ἰο[υ]λίου [?] | [] ἀρχιατροῦ [καὶ] | [τῆς γυναικ]ὸς αὐτοῦ Ἰουλίᾱς | [] ης καὶ τέκνων αὐτῶν. | [ζῶ]σιν. | [ταύτης τῆ]ς σοροῦ κήδον- | [ται οἱ ἐν Ἐφέ]σῳ Ἰουδαῖοι. : “Mezar ... Iulius... başdoktor ve eşi Iulia...e ve çocuklarına aittir. Sen yaşıyorsun. Efes Yahudileri bu lahdin bakımını üstlenirler.”

kaynaklandığı belirtilmektedir¹¹³ (Fig.48). Yazıtlar dışında kentteki Yahudi varlığının izleri Ephesos Celsus Kütüphanesi'nin merdivenlerinde, Liman caddesi üzerinde, liman yönüne doğru sağdaki iki sütun üzerinde ve kütüphanenin solunda yer alan agoranın girişine çizilen *menora* tasvirlerinde de görülmektedir (Öner, 2021: 20-21) (Fig. 49).

Henüz kazıları tamamlanmayan antik kentlerden olan Miletos'taki Yahudi varlığına ait en önemli iz ise tiyatrodan cavea'nın beşinci oturma sırasında bulunan "Yahudilerin Yeri" yazılı koltuktur. MS II. yüzyıl sonu MS III. yüzyılın başına tarihlenmektedir¹¹⁴ (Fig.50). Ayrıca kente ait kazı sonuçlarının aktarıldığı 1922 tarihli kitapla bilim dünyası ile paylaşılan Armin von Gerkan tarafından bulunan ve Galilee'deki sinagoglara plan benzerliği dolayısı ile sinagog olarak yorumlanan bir de yapı bulunmaktadır. Bu alandaki kazı çalışmaları sonlandığında yapı ile ilgili daha detaylı sonuçlara ulaşılması beklenmektedir (Gerkan, 1922: 81).

İonia bölgesinde bugüne dek yapılan arkeolojik yüzey araştırmaları ve kazılarda Yahudi varlığına dair tespit edilen buluntuların son konumu Priene antik kentidir. Priene'de henüz bir Yahudi yazıtı bulunamamış olsa da ilk kullanımı konut olan ve sonraki evreleri sinagog olan üç evreli bir yapının varlığı antik kentteki Yahudi varlığının en önemli kanıtıdır. Bu yapı alanında ehal olarak kullanılan nişin önünde bulunan *menora* işlenmiş dikdörtgen sütun (Fig.51) ile sağında ve solunda tavuskuşları ile süslenmiş *menoralı* kabartma (Fig.52), yapının sinagog olması konusunda bize somut kanıtlar sunmaktadır. Yapıda ele geçen verilerden MS IV. yüzyıl sonlarından MS VII. yüzyıl başlarına kadar sinagog olarak kullanılmış olduğu kabul edilmektedir. Priene Tiyatrosu'ndaki kilise zemininde bulunan ve MS III. yüzyıl ila MS. IV. yüzyıla tarihlenen rölyefin de sinagog yapısına ait olduğu görüşü hakimdir. Rölyefin merkezindeki *menora lulav, etrog* ve *şofar*la çevrilidir. *Menoranın* altında da Tevrat rulolarını sembolize eden sarmal figürler bulunmaktadır (Öner, 2021: 42-43) (Fig.53).

2.2. Karia Bölgesi

Karia'daki Yahudilerin varlığını MÖ 139 - 138 yıllarına tarihlenen Pergamon Kralı II. Attalos ile Kappadokia Kralı V. Ariarethes'in Lykia'daki Phaselis, Pamphylia'daki Side kentleri ile bu bölgedeki Myndos, Halikarnasos ve Knidos kentlerini de konu alan mektuplarından öğrenmekteyiz (Trebilco, 1991: 6-7). Knidos (Muğla, Datça)'daki Yahudi kimliğine dair henüz bu kentin de listede olduğu mektuplar dışında somut bir veri olmamasına

¹¹³ (Ameling, 2004: 159-160): [τοῦτο τὸ μ(ν)η-] τοῦτο τ[ὸ μ(ν)η-] | [μὸριόν ἐστι]ν μὸριόν ἐ[στιν Μ.] | [] ΙΟΓ Αὐρ. Σαμ[βαθίου] | [] Ἐφε- Ἰουδα Ἐφ[εσίου], | [σίου, Ἰουδ]έου Ἰουδέου [καὶ γυ-] | [] ΠΙΟ νεκὸς [αὐτοῦ ...] | [] Α Α.[] : "Bu mezar ...Jos, S. d. Efesli, Yahudi - Bu mezar Aur'a aittir. Sambathios, S.d. ludas, Efesli, Yahudi ve karısı..."

¹¹⁴ (Trebilco, 1991: 159-160): τόπος Εἰουδέων τῶν καὶ θεοσεβίων : "Aynı zamanda Allah'tan korkan (denilen) Yahudilerin yeri."

karşın, Karia Bölgesi'nde yapılan yüzey araştırmaları ve arkeolojik kazılar sonucunda ulaşılan Yahudi izlerine sahip kentler, Aphrodisias (Aydın, Karacasu, Geyre), Hyllarima (Muğla, Kavaklıdere), Nysa (Aydın, Sultanhisar), Tralleis (Aydın), Iasos (Muğla, Milas), Kaunos (Muğla, Dalyan), Myndos (Muğla, Bodrum, Gümüşlük), Strobilos (Astervilo, Aspat, Çıfıt Kalesi) ve Halikarnasos (Muğla, Bodrum)'dur (Fig.54).

Bölgedeki Yahudi varlığına dair en önemli iz, Aphrodisias antik kentinde 1976 yılında bulunan ve MS III. ya da IV. yüzyıla tarihlenen yazıttır. Bugüne dek İsrail dışında tespit edilmiş en büyük boyutlu Yahudi yazıtı olma özelliğini de taşıyan yazıtta yerel sinagoga mensup ya da sinagoga bağlı bulunanların isimleri listelenmektedir. Bir sinagog yapısına ait olma olasılığı da düşünülen yazıtın ön yüzündeki listenin bir bölümünde Benjamin, Yehuda, Ioseph, Iouds, İakob, Samuel, Zacharias ve Eusabbathios gibi bazı isimler bulunmaktadır. Bir diğer kısmında da Tanrıdan korkanlar başlığı altında değişik meslek gruplarının isimleri listelenmiştir (Karahan, 2017: 409; Ameling, 2004: 73-76) (Fig.55). Bu kentteki Yahudi varlığını belgeleyen buluntulardan biri de MS V. veya VI. yüzyıla tarihlenen Aphrodisias tiyatrosundaki bir koltukta bulunan bir yazıttır¹¹⁵. En erken MS IV. yüzyıla tarihlenen ve üzerinde *menora* simgeleri ve bir yazıt bulunan mermer blok da bu kentteki Yahudi varlığını bize göstermesi açısından önemlidir¹¹⁶. Yazıtlardan başka Sebasteion'daki işyerlerinde bulunan *menora*, *şofar*, *etrog* ve *lulav* figürleri de bize bu antik kentteki Yahudi varlığını belgelemektedir (Karahan, 2017: 410; Chaniotis, 2002: 221-222) (Fig.56). Aphrodisias'taki son Yahudi izi de tiyatro binasında bulunan ve Doğu Afrika'dan Batı İspanya'ya kadar uzanan bölge ve halkları temsil eden 50 adet kabartma arasında Yahudilere ait bir kabartmanın da yerini almış olmasıdır. Figürler bir portikonun sütunları arasında duran heykelleri andıracak şekilde kaideler üzerine yerleştirilmiştir ve bu figürler kaidelerdeki yazıtlarla tanımlanarak Augustus tarafından kurulan kentler görsel olarak listelenmektedir. Bu kentlerde yaşayan topluluklardan biri de "Ethnous Ioudaion" olarak tanımlanan Yahudilerdir (Öner, 2021: 36-37) (Fig.57).

Karia bölgesindeki bir diğer kent ise Yahudi varlığı kentteki bir sinagogdan bahseden yazıtı ile belgelenen Hyllarima'dır¹¹⁷. Nysa antik kentindeki Yahudi varlığı günümüze değin ulaşılan tek bir yazıtlı belgelenmektedir. Yazıt genellikle MS III. ila IV. yüzyıla tarihlense de

¹¹⁵ (Ameling, 2004: 112): τόπος Ἑβραίων : "İbranilerin Yeri".

¹¹⁶ (Ameling, 2004: 117):]ΩΡΑ | τῷ οἴκῳ | τοῦτῳ | [.] ΝΔΙ | [...]: "...bu ev ..."

¹¹⁷ (Ameling, 2004: 123-124): ὑπὲρ ὑγίας [.]ΝΟ[...]ΙΑΙ | [...] βασιλέως Ι[.] | Αὐρ. Εὐσανβάτιος πρε<σ>βύτερος καὶ Αὐρ. Ἐπιτυνχ<αν>ούσα | ὑπὲρ τῆς ἐατῶν σωτηρίας καὶ παίδων αὐτῶν καὶ | ΚΙΦΙΙ [...] ΟΓ | τῇ ἀγιωτάτῃ συναγωγῇ τὰ ΠΙΡΑ[... ἐκ τῶν ...]άτων | Α : "Sağlığı için... İmparatorun... Aur. En büyükleri Eusanbatios ve Aur. pitynchanousa (verilen) kendilerinin (kendi) kurtuluşları ve çocukları için ve... en kutsal sinagog... fonlar (?)."

kullanılan isimlerde Roma etkisi olmaması ait olduğu zaman aralığı bakımından bazı epigraflar tarafından hala net değildir (Williams, 1998: 27). Yazıt sinagog olarak yorumlanan bir yapının onarımına katkı sağlayan bir Yahudi ve çevresindeki insanları konu etmektedir¹¹⁸.

Tralleis'teki Yahudi varlığına dair antik kentte bulunmuş olan bir dua ya da teşekkür yazıtı MS III. yüzyılın ortasına tarihlenmektedir ve Capitolina isimli kadının bir yapı -ki olasılıkla sinagogun- inşasına verdiği katkıya karşı ona duyulan minnete karşılık yazılmıştır¹¹⁹. Bu kentteki bir diğer yazıtta MÖ I. yüzyılın öncesine tarihlenememektedir ve archisynagogos (sinagog başı) olan kişiyi onurlandırmaktadır¹²⁰. Kentteki son Yahudi varlığı izi ise Tralleis'teki Yahudi cemaati tarafından burada köprü yapan bir hanımefendiye teşekkür etmek için dikilmiş olan yazıttır (Ameling, 2004: 144) (Fig.58).

Iasos'taki Yahudi varlığına dair ilk olarak MS II. yüzyıla tarihlenen ve bir Yahudi olan M. Aurelius Papas'a ait olan mezar yazıtından bahsedebiliriz (Baldoni ve Franco, 1995: 134)¹²¹. Bu kentte yapılan 1960 yılındaki kazılarda bulunan ve MS 80 ila MS 174 yıllarına tarihlenen Yahudi isimlerinin olduğu yazıtta başka bir Yahudi varlığı belgesi olarak kabul edilmektedir (Ameling, 2004: 129-130) (Fig.59).

Kaunos'ta bulunan ve Erken İmparatorluk Dönemine tarihlenen Yahudi bir aileye ait mezar yazıtı da bu kentteki Yahudi varlığının belgesi olarak kabul edilmektedir¹²². Myndos antik kentinde bulunan ve mimari özelliklerinden dolayı bir sinagoga ait olarak yorumlanan mermer sütun MS IV. ila MS VI. yüzyıllara tarihlenmektedir ve üzerindeki yazıtta kullanılan archisynagoge (sinagog başı) kelimesinden dolayı bu kentteki Yahudi varlığını belgelemektedir (Trebilco, 1991: 107)¹²³.

Strotilos antik kenti MÖ VII. ila MS 12. yüzyıllar arasında kesintisiz iskân görmüş, 11. yüzyılda stratejik öneme sahip bir liman kent ve ticaret merkezi olarak ön plana çıkmıştır.

¹¹⁸ (Ameling, 2004: 136-137): Μένανδρος Ἀπολλων<ι>δου ἐποίησεν | οἰκοδομήσας τὸν τόπον ἀπὸ τῆς | ἐπιγραφῆς τὸν πρὸς ἀνατ[ολ]ῆν | τῶι λαῶι καὶ τῇ συνόδῳ τ[ῆ]ι περὶ | Δωσίθεον θεογένου : “Menandros, S.d. Apollonides (bunu), Dositheos çevresindeki insanlar ve dernek için doğudaki yazıttan yeri bölerek, S. d. Theogenes, inşa edildi.”

¹¹⁹ (Ameling, 2004: 140): Καπετωλῖνα | ἡ ἀξιολογ(ωτάτη) καὶ | θεοσεβ(ῆς) <π>οιήσα- | σα τὸ πᾶμ <β>άθρο[v] | ἐσκοῦτλωσα τ[ὸ]ν | <ἀ>ναβασμὸν ὑπ[ὲρ] | εὐχῆς ἑαυτῆς [καὶ] | πεδίων τε <κα>ὶ ἐγ- | γόνων. εὐλογία. . “Son derece saygın ve dindar olan Capitolina hem kendi hem de çocuklarının ve torunlarının yeminleri nedeniyle tüm temeli inşa ettirdi ve ardından merdiveni (mermerle) kaplattı.”

¹²⁰ (Ameling, 2004: 143): Ἰοῦλιο[] ἀνδρο[] πολλ[ά]κις ἀρχω[] | ἀρχισυναγ[ωγ] |] κατεσκε[υασ] |] τασα[] : “... Julius... genellikle Archisynagogos... inşa etti...”

¹²¹ (Ameling, 2004: 132): τοῦτο τὸ ἥρωον Ἀ. Αὐρη. Παπί- | ου Εἰούδα : “Bu Neroon (aittir) L. Aure(lius) Papias ludas'a aittir”.

¹²² (Ameling, 2004: 133): Εὐφάνης Ἀριστίωνος, | Διονυσία Σίμωνος | ἡ γυνὴ αὐτοῦ, | Κλεupaτρα καὶ ΦιλοΓΛ[] | Εὐφάνου, Σικμιῖται, | πήχεις εῖ : “Euphanes, S.d. Aristion, Dionysia'nın kızı Simon, eşi Kleupatra ve Philo..., kızları d. Euphanes, Sichimites. Ellen”

¹²³ (Ameling, 2004: 134): [εὐχῇ Θ]εωπέμπτῃς | [ἀρ]χισυν(αγώγου) κὲ τοῦ υἱ- | οῦ αὐτῆς Εὐσεβίου : “Theopempte, Archisynagogos ve oğulları Eusebius'un yeminleri”.

Strobilos Yahudileri ise, Doğu Roma İmparatorluğu'nun en zengin Yahudi topluluğudur. Zenginlikleriyle ünlenen bu topluluktan dolayı Konstantinopolis'te bir mahalleye Strobilos adı verilmiştir. Bu zenginliklerinden dolayı da Arap korsanlar tarafından fidye için kaçırılan Strobilos'lu Yahudiler söz konusu olmuştur (Holo, 2009: 221; Öner, 2021: 42-43).

Iosephus'un Halikarnassos Yahudileri ile ilgili aktardığı bir imparatorluk kararnamesinde¹²⁴ cemaatin kutsal günlerinin ve toplantılarının dokunulmazlığının güvence altına alındığı, kendi yerel geleneklerine uygun olarak dua yerleri inşa edebilme hakları olduğu aktarılmaktadır (Sanders, 1990: 259; Pucci Ben Zeev, 1998: 206-216).

2.3. Pisidia-Pamphylia-Isauria-Lykia-Kilikya Bölgeleri

2.3.1. Pisidia-Pamphylia-Isauria Bölgeleri

Söz konusu bölgelerdeki Yahudi varlığına ait pek çok maddi kültür malzemesi bulunmaktadır. Bu somut verilerden ilki MÖ 139'a tarihlenen Roma Senatosu emriyle Romalı konsül Lucius'un yazdığı genelgedir (Williams, 1998: 2)¹²⁵. Genelgede hükümdarlar, ülkeler ve şehirler aralarında bu bölgede bulunan kentlerinin de içinde bulunduğu kentte yaşayanların Yahudi halkları ile dost olmaları konusunda uyarılmaktadır. Bunun dışında I. Herodes'in Gaius Caligula'ya yazdığı mektupta da Pentekost gününde Jerusalem'de toplanan diaspora toplulukları arasında Pamphylia'daki Yahudi cemaatinin varlığından bahsedilmektedir

¹²⁴ Ioseph. Ant. Iud 14, 258.

¹²⁵ 1 Maccabees 15:23: Antiokhos VII'nin Mektubu: Kral Demetrius'un oğlu Antiokhos, deniz adalarından Yahudiler'in kâhini ve yöneticisi Simun'a ve bütün ulusa bir mektup gönderdi: Kral Antiyokus'tan başkâhin ve yönetici Simun'a ve Yahudi ulusuna. Selamlar! Bazı baş belaları atalarımızın krallığının kontrolünü ele geçirdi. Krallığı eski haline getirmek için komutasını devralmak niyetindeyim. Çok sayıda yabancı asker topladım ve savaş gemilerini donattım. Ülkemizi harap eden ve krallığımdaki birçok şehri harap eden insanlara karşı harekete geçmek için kırlara geleceğim. Bu nedenle, önceki kralların size sağladığı tüm avantajlı vergi muafiyetlerini onaylıyorum. Ayrıca, sizi diğer ödemelerden muaf tutmak için onlarla yaptığınız tüm sözleşmelere de izin veriyorum. Ülkenizde kullanmak üzere kendi madeni paralarınızı basmak için benden izin aldınız. Ayrıca Yeruşalim'e ve kutsal yere özgürlük veriyorum. Yaptığınız tüm silahlar ve inşa ettiğiniz kale sizin mülkiyetinizde kalacak. Kraliyet hazinesine şimdi veya gelecekte borçlu olduğunuz tüm borçları iptal ediyorum. Krallığı ele geçirdiğimde size büyük ödüller vereceğim. Seni, ulusunu ve tapınağı onurlandıracağım. Ününüz tüm dünyada belli olacak. 174 yılında Antiyokus atalarının ülkesini işgal etti. Bütün birlikler onun yanına gitti. Trypho'da sadece birkaç tane kalmıştı. Antiokhos onun peşine düştü ve Trypho deniz kıyısındaki Dor'a kaçtı. Durumun kendisi için kötü olduğunu ve askerlerinin onu terk ettiğini biliyordu. Antiokhos yüz yirmi bin savaşçı ve sekiz bin süvariyle Dor'a karşı ordugâh kurdu. Kenti kuşattı ve gemiler denizden savaşa katıldı. Kasabaya karadan ve denizden baskı yaptı, kimsenin çıkmasına ve girmesine izin vermedi. (Roma Yahudileri destekliyor): Sonra Numenius ve arkadaşları, krallara ve ülkelere mektuplarla Roma'dan geldiler: Lucius, Romalıların konsülü. Kral Batlamyus'a. Selamlar! Yahudi haberci, eski dostluğumuzu ve ittifakımızı yenilemek için dost ve müttefikimiz olarak bize geldi. Başkâhin Simon ve Yahudi halkı onları gönderdi. Bize bin mane ağırlığında altın bir kalkan getirdiler. Bu nedenle krallara ve ülkelere, kendilerine, kentlerine ya da ülkelerine karşı savaşmamaları, onlara zarar vermeye çalışmamaları, onlara karşı savaşanlarla ittifak yapmamaları gerektiğini yazmaya karar verdik. Kalkanı memnuniyetle kabul ediyoruz. Bu nedenle, ülkelerinden ülkenize kaçan sorun çıkaranlar varsa, onları başkâhin Simun'a teslim edin. Sonra onları Yahudi kanununa göre cezalandırabilir. Konsül aynı şeyi Kral Demetrius'a, Attalus'a, Ariarathes'e ve Arşak'a da yazdı. Ayrıca bütün ülkelere, Sampsames'e, Spartalı'lar'a, Delos'a, Myndos'a, Sicyon'a, Karya'ya, Sisam'a, Pamfilya'ya, Likya'ya, Halikarnassos'a, Rodos'a, Phaselis'e, Kos'a, Side'ye, Aradus'a, Gortyna'ya, Knidos'a, Kıbrıs'a ve Kirene'ye yazdı. Bunların bir örneğini de başkâhin Simun'a gönderdiler.

(Wilson, 2020: 344). Küçük Asya toprakları dışında da Pamphylia'daki Yahudi cemaati ile ilgili veriler mevcuttur. İsrail'de Beth She'arim'deki nekropol alanında yapılan arkeolojik kazılarda bir sinagog yapısı içinde bulunan yazıt Pamphylia'daki bir archisynagogedan yani sinagog başından bahsetmektedir ve MS III. ila IV. yüzyıllara tarihlenmektedir (Wilson, 2020: 345)¹²⁶.

Bölgede bugüne değin Yahudi izleri tespit edilen kentler, Sibidounda (Antalya, Korkuteli, Zivint, Bozova), Attaleia (Antalya), Termessos (Antalya, Döşemealtı), Aspendos (Antalya, Serik, Belkıs), Side (Antalya, Manavgat), Perge (Antalya, Aksu) ve son olarak da Oinoanda (Muğla, Seydikemer)'dir (Fig.60).

Sibidounda'daki Yahudi varlığı kentte bulunan yazıtta geçen ve oldukça popüler bir Yahudi ismi olarak kullanılan Artimas ismi ile belgelenmektedir¹²⁷. Pamphylia'nın en önemli antik kentlerinden olan Attaleia (Antalya)'daki Yahudi varlığı 2013 yılında Antalya Kaleiçi'nde yapılan kurtarma kazılarında belgelenmiştir. Bu kazılar sırasında 11,5 cm yüksekliğinde 9-3 cm çapında mermer bir sütunçe parçası bulunmuştur. Üzerine *menora* kazınmış olan parça MS IV. ila V. yüzyıllar arasına tarihlenmektedir (Wilson, 2020: 349) (Fig.61).

MS III. yüzyıla tarihlenen Termessos'daki bir mezar yazıtı da bize bu kentte yaşamış Aurelia Artemeis isimli bir Yahudi'nin varlığını aktarmaktadır¹²⁸. Aspendos'ta bulunan ve en erken MS I.-II. yüzyıllara tarihlenen yazıtta kullanılan dil ve Tanrının gerçek adının kullanılmaması Yahudi etkisinde yazılmış olması açısından oldukça önemlidir¹²⁹.

Hem yazıtları hem de 2019 yılında Side Müzesi tarafından yapılan kurtarma kazılarında bulunan sinagog yapısı ile bölgedeki Yahudi varlığı net olarak belgelenen bir diğer kent Side'dir. Side'de öncelikle iki yazıttan bahsetmek gerekir. Bunlardan biri MS IV. yüzyıla tarihlenen ve Isaakos isimli bir kişinin, inşaat şefi olarak ilk sinagog yapımı için

¹²⁶ (Ameling, 2004: 457): Ἰακὼς Καισαρεύς, | ἀρχισυνάγωγος, Παμφυλίας | ας. διῆψ. : “*Iakos, Sezariye vatandaşı, Pamphylia'dan sinagogun hükümdarı. Bariş.*”

¹²⁷ (Ameling, 2004: 451): θεῷ ὑψίστῳ καὶ | ἀγείᾳ καταφυγῇ | Ἀρτιμάς υἱὸς Ἀρ- | τίμου Μομμίου | καὶ [Μ]αρκίας, ὁ αὐ- | τὸς κτίστης·, ἁ- | νέστησεν καὶ | τὸν θυμιατισ- | τήρον καὶ κέον<α> | ἐκ τῶν ιδίων : “*Yüce tanrı ve kutsal sığınak çizmeli Artimas'a, d. Artimas Mommios'tan S. ve aynı kurucu olan Markia hem buhurdan hem de sütun kendi fonlarından.*”

¹²⁸ (Ameling, 2004: 453): Μ. Αὐρ. Ἑρμαῖο<ς> δις Κεῦη τὴν σωματοθήκην τῇ θυγατρὶ | αὐτοῦ Αὐρ. Ἀρτεμει, | Ἰουδέα, μόνῃ· ἄλλῳ δὲ μ<η>δενὶ ἐξὸν εἶναι ἐπειθάσῃ τινά, ἐπὶ | ὁ πειράσας ἐκτίσ[ει] | vac. ΠΑΙ ? vac. τῷ ἱερωτάτῳ ταμίῳ (δηναρία) μύρια | καὶ ἔνοχος ἔσται ἐν κλήματι | [τυμβωρυχίας] : “*M Au. Hermaios, (S. d. Hermaios), torunu d. Keues, kızı Aur için lahit (inşa etti). Artemeis, Yahudi, (yani) yalnız onun için. Bir başkasının ayrıca kimseyi gömmesine izin verilmeyecek, çünkü deneyen ... en kutsal fiscus'a 10.000 (denarii) ödeyecek ve izinsiz girme suçundan sorumlu olmak zorunda kalacak.*”

¹²⁹ (Ameling, 2004: 459): θεῷ ἄψευ[δεῖ καὶ] | ἀχειροποιήτῳ | εὐχὴν : “*Tanrı'ya, yanılmaz ve bir adak yerine getirmek için elle yapılmamıştır.*”

görevlendirildiğini, mermer zemin döşemesini tamamladığını ve iki sütun başlığı ile *menoranın* temizliğini yaptırttığını (Wilson, 2020: 346)¹³⁰, diğer yazıt ise MS IV ila MS VI. yüzyıllar arasına tarihlenmektedir ve bir sinagogun iç avlusuna yapılan çeşmenin yerleştirilmesine, archisynagoge (sinagog başı) Jacob adında bir ağırlık denetçisinin yine aynı görevdeki oğlu Leontios'un nezaret ettiğini aktarmaktadır (Wilson, 2020: 346)¹³¹. Bu yazıtların işaret ettiği sinagog yapısının Side'de 2019 yılında tespit edilmiş olan yapı olup olmadığı henüz net olarak belli olmamakla birlikte, bu tespit edilen yapı da plan düzeni ve oldukça iyi korunmuş olan oturma bölümleri, *bima* alanında bulunan *menora* ve atıf yazıtının mevcudiyeti ile sinagog olarak tanımlanmaktadır ¹³² (Fig.62). Side'de hem kurtarma kazıları hem de arkeolojik kazı çalışmaları devam etmektedir ve bu süreçte Yahudi varlığına dair yeni bulgular ortaya çıkması beklenmelidir. Side antik kentinde devşirme olarak kullanılmış *menoralı* duvar malzemesi de kentteki Yahudi varlığının izleri arasında sayılmaktadır (Fig.63)¹³³.

Perge antik kentinde Yahudilere ait maalesef henüz somut bir veri bulunamamıştır, ancak Aphrodisias'ta bulunan bir ithaf yazıtı Perge'de yaşamış yaşlı bir Yahudi olan Samuel'den bahsetmektedir ve yazıt MS II. yüzyıla tarihlenmektedir (Wilson, 2020: 345-346)¹³⁴. Pisidia bölgesinde bulunan Oinoanda antik kentinde de Diogenes'e ait bir yazıt vardır. Yazıt Yahudileri incelemekte ve MS II. yüzyılın ilk yarısına (Hadrian zamanına) tarihlenmektedir (Öner, 2021: 44-45)¹³⁵.

¹³⁰ (Ameling, 2004: 462-463): [Ισ]άκις φροντιστής τῆς ἀγιωτάτ- | [ης] πρώτης συναγωγῆς ἔστην εὐτ- | [υχ]ῶς καὶ ἀνεπλήρωσα τὴν μαρμάρωσιν ἀπὸ | [τοῦ] ἄμβωνος ἕως τοῦ σῆμμα · καὶ ἔσμηξα | [τὰς] δύο ἐπαμύζους καὶ τὰ δύο κιονοκέ- | φαλα, ἰνδ(ικτιῶνος) ἱε', μη(νὸς) δ' : “*Ben Isakis, en kutsal ilk sinagogun inşaat şefi olarak mutlu bir şekilde atandım ve ambodan sigmaya kadar mermer zeminin döşenmesini tamamladım ve 15. bölümde yedi kollu iki şamdanı ve iki sütun başlığını temizlettim. 4. Ayda.*”

¹³¹ (Ameling, 2004: 466): [Ἐ]πὶ Λεοντίου πρεσβ(υτέρου) καὶ ζυγ(οστάτου) | [κ]αὶ φροντιστοῦ υειοῦ Ἰακωβ | ἄρχ(οντος) καὶ ζυγ(οστάτου) ἐγένετον ἡ κρήνη | σὺν τῷ μεσαύλῳ, ἰνδ(ικτιῶνος) γ', μη(νὸς) ζ' : “*Binanın yaşlısı ve kantarı ve gözetmeni Leontios yönetiminde, S. d. Arhont ve terazi ustası Yakov, sütunlu avlulu çeşme, 3. yılda, 7. ayda inşa edilmiştir.*”

¹³² Side Sinagogu ile ilgili detay bilgiler ayrı bir bölüm olarak tez kapsamında aktarılmaktadır.

¹³³ (Öner 2021: 58-59): εὐχὴ Ἰωσή | κ(αὶ) Δανιήλ υἱοῦ αὐ- | τοῦ τοῦ Κορακισοῦ- | του τοῦ ὑπὲρ ἀναπαύ- | σεος αὐτο (ῦ). πλῆ. : “*Ioseph ve onun oğlu Korakesionlu Daniel'in onun (babasının) huzuru için duası. Huzurla!*”

¹³⁴ (Ameling, 2004: 461): Σαμουηλ πρεσβευτῆς Περγεσούς: “*Pergeli Yaşlı Samuel*”

¹³⁵ (Ameling, 2004: 473): Ι [σημεῖον δ' ὅτι οἱ ἄδικοι | φαίνονται οὔτε φοβοῦμενοι με- | γά]λας [ζ]η[μ]ίας | [οὐδ' αὖ δεδ]οικότες τοὺς | [φόνους συ]ν- | κεχωρημέ[5] [νους ἐστὶ τ]οῦτο· εἰ γὰρ | [φοβεροὶ | γ' ἦ]σαν, οὐκ | ἂν | [ἡδίκουν. τ]ῶν δ' ἄλλων | [ἀνδρῶν οἴ]μαι τοὺς μὲν | [σο-]φοὺς τοῦτο μὲν οὐ – λό¹⁰ | [γος αἰρεῖ - δι]ὰ τοὺς θεοὺς εἶ[ναι | δικαί]ους, διὰ δὲ τὸ | [φρονεῖν ὀ]ρθῶς, τὰς τε | [δόξας αἷς εἶ]ς | τιν' ἔχουσιν | [καὶ μάλιστα] τὰς ἀληθό- Π νας καὶ τὸν θάνατον | - πάντη τε γὰρ πάντως | ἡ διὰ φόβον | ἡ διὰ ἡδονὰς ἀδικοῦσιν ἀνθρῶ⁵ποι -τοὺς δ' αὖ χυδαίους διὰ | τοὺς νόμους εἶναι δικαί[ους, ἐφ' ὅσον γέ εἰσιν δι]καίοι, καὶ | τὰς ἀπὸ τοῦτων ἐπικρεμαμένας |¹⁰ αὐτοῖς ζημίας. ἀλλὰ κἂν | ὥσιν τινες ἐν αὐτοῖς διὰ | τοὺς θεοὺς εὐγνώμονες, | οὐ διὰ | τοὺς νόμους, ὀλίγοι | δὲ οὔτοι· καὶ δὴ | τρεῖς ΙΙΙ μόλις κατὰ μεγάλας | πληθῶν ἀποτομὰς εὐρισκόμενοι, βε-|βαίως οὐδὲ οὔτοι δικαιοπραγοῦσιν· ⁵ οὐ γὰρ ἀσφαλῶς εἰσι | πεπεισμένοι περὶ τῆς προνοίας. ἐναργὲς δὲ σημεῖον τοῦ μη- | δὲν δύνασθαι τοὺς θεοὺς πρὸς |¹⁰ τὸ ἀπερῦκεν τὰ δίκη[ματα] | τὰ Ἰουδαίων καὶ | Αἰγυπτίων ἔθνη· πάντων γὰρ ὄντες ἐκεῖνοι | δεισιδαιμονέστατοι, | ΙV πάντων εἰσὶ μιαιφῶτα[ι]τοι. : “*Zalimlerin büyük bir azaptan korkmuyor gibi göründüklerinin ve hatta kanuna uygun adam öldürmekten(?) bile korkmadıklarının delili şudur: Eğer korkmuş olsalardı, yanlış yapmazlardı. Ama diğer insanlara gelince, bence bilgiler için durum BÖYLEDİR: akıl der ki, onlar sadece tanrılar yüzünden değil,*

2.3.2. Lykia Bölgesi

Yahudi varlığı izlerinin önemli buluntularla belgelendiği bölgelerden biri de Lykia'dır ve Yahudi kimliği kimi zaman yazıtlar, mezar taşları kimi zamanda sinagog ya da Yahudi simgelerinin bulunduğu yapılarla karşımıza çıkmaktadır. Bölgede bulunan Limyra (Antalya, Finike), Tlos (Muğla, Fethiye, Yakaköy), Patara (Antalya, Kaş, Kalkan, Gelemiş), Phaselis (Antalya, Tekirova), Myra (Antalya, Demre) ve Andriake (Antalya, Demre, Çayağzı) Yahudi varlığının maddi kültür kalıntıları ile belgelendiği antik kentlerdir (Fig.60).

Limyra'daki Yahudi kimliğine ait ilk buluntu nekropol alanında bulunan tek kapılı, küçük mütevazı bir mezarın sağ tarafındaki düz bir kayada bulunan ve mezarın Yahuda'ya ait olduğunu belirten adak yazıtıdır¹³⁶. Günümüze kadar yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında başka bir yazıtta rastlanmazken 2012 kazı sezonunda kent surlarına bitişik olarak inşa edilmiş, bünyesinde Yahudi inancında ritüel temizlik için kullanılan bir mikve bulunmuştur. Alanda olası sinagog kullanımı sonrasında devşirme olarak kullanılmış olduğu düşünülen *menoralı* iki adet buluntunun olması da Limyra'da Yahudi varlığının en önemli kanıtları arasında kabul edilmektedir (Seyer, 2013: 83-89) (Fig.64).

Tlos akropolünün kuzeyindeki bir derenin yanında bulunan ve bir mezara ait olan yazıttan bu antik kentteki Yahudi varlığı belgelenmektedir¹³⁷. Hristiyanlığı yaymak için çaba harcayan ilk azizlerden olan MS 250 – 260 yılları civarına tarihlenen bir el yazmasında da Aziz Paregorios ve Aziz Leo'nun Patara'da paganlara karşı verdiği mücadele aktarılmakta ve kentte yaşayan bir Yahudi cemaatinden bahsedilmektedir. Patara antik kentindeki bir başka Yahudi varlığına dair iz de tiyatronun 14. oturma sırasında tespit edilmiş olan stilize bir *menoradır* (Şahin, 2020: 125) (Fig.65).

Bölge sınırları içindeki Phaselis antik kentinde bugüne kadar yapılan kazı çalışmalarında Yahudi kimliğine ait somut herhangi bir iz bulunamamış olunmasına karşın

doğru düşündükleri için ve belirli şeyler hakkında, her şeyden önce acı ve ölüm hakkında sahip oldukları görüşler yüzündendir. : her zaman ve her yerde insanlar korku ya da şehvet nedeniyle yanlış yapar. Ancak sıradan insanlar söz konusu olduğunda, onlar - eğer adillerse - yasalar ve onların tehdit ettiği cezalar nedeniyle adildirler. Ama bazıları yasalar yüzünden değil de tanrılar yüzünden vicdanlı olsalar bile, sayıları azdır. Kitlelerin büyük bölümlerinde nadiren iki veya üç tane bulunur ve bunlar bile tutarlı hareket etmezler, çünkü onlar Tanrı'dan emin değildirler. Tanrıların suçu savuşturmak konusunda güçsüz olduğuna dair güçlü kanıtlar, Yahudiler ve Mısırlıların halklarıdır: Tanrılardan en çok onlar korkar, ama hepsinden daha çok hor görülürler.”

¹³⁶ (Ameling, 2004: 471): Εἰούδα ΕἰPON : “Yahuda'nın mezarı”

¹³⁷ (Ameling, 2004: 477-478): Πτολεμαῖος Λευ- | κίου Τλωεύς κατεσκεύασεν ἐκ | τῶν ιδίων τὸ ἱρῶον ἀπὸ θεμελίων αὐ- | τὸς καὶ ὑπὲρ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Πτολεμαίου β' | τοῦ Λευκίου ὑπὲρ ἀρχοντείας τελου- | μένας παρ' ἡμεῖν Ἰουδαίους ὥστε αὐ- | τὸ εἶναι πάντων τῶν Ἰουδαίων καὶ | μηδένα ἐξὸν εἶναι ἕτερον τεθῆναι | ἐν αὐτῷ. ἐὰν δέ τις εὐρεθεῖη τινα | τιθῶν, ὀφειλέσει Τλωέων τῷ δήμῳ | [] : “Ptolemy, S. d. Tloslu Leukios, Neroon'u kendi imkanlarıyla temelden kendisi ve oğlu Ptolemy, (S. d. Ptolemy), torunu d. Leucios, biz Yahudiler tarafından yerine getirilen bir görev nedeniyle, tüm Yahudilere ait olsun ve başka hiç kimse oraya bir başkasını koymaya izin vermesin. Ama içine birisini koyarken yakalanırsa, bunu Tlos halkına borçlu olacak...”

adının geçtiği iki belge Yahudi varlığını kanıtlamaktadır. Bu belgelerden ilki M.Ö. 138 yılında, Ptolemaios'a yazılan bir mektuptur¹³⁸ ve bu mektupta Yahudiler lehine yasaların çıkarıldığı kentler listesi bulunmaktadır. Kentler arasında Phaselis'in adı mevcuttur. İkinci belge ise, Yahudi Kralı I. Agrippa'nın Phaselis adına yıllık harç ödediğini gösteren, MS 38 ila 44 yılları arasına tarihlenen belgedir (Dönmez Öztürk ve Öztürk, 2010: 93)¹³⁹. Ayrıca 2023 yılı Phaselis kazılarında Geç Roma Dönemi'ne tarihlenen gümüş bir yüzük bulunmuştur. Gümüş yüzüğün üst yüzeyinde kazıma şekiller ve çerçevesinde de yine kazıma olarak Mezmurlar 90.1 satırı bulunmaktadır. Bu buluntu da kentteki Yahudi varlığına dair başka bir bulgu olarak kayıtlarda yerini almıştır (Arslan ve Tüner Önen, 2023: 11, Fig.48) (Fig.66). Bugüne dek Phaselis'te yapılan arkeolojik kazı çalışmaları ya da yüzey araştırmalarında her ne kadar bir sinagog yapısı varlığına rastlanmamış olursa da 2020 yılında alanda yapılan çalışmalarda 2,73 m'lik çapa sahip doğuya yönelmiş bir apsis bölümü bulunan bir yapı tespit edilmiştir. Konumu, apsisin yönü, yapının batısında ve güneyinde bulunan portikli alan dolayısı ile de yapının bir dini yapı olabileceği yorumu yapılmıştır. Özellikle Andriake Sinagog yapısı ile olan konum ve apsis bölümünün benzer olması yapı ile ilgili sinagog önerisi getirilmesine neden olmuştur. Yapıya ait temizlik ve kazı çalışmaları yapıldığında da daha somut verilere ulaşmanın mümkün olabileceği eklenmektedir (Arslan ve Tüner Önen, 2020: 260, Fig.24).

Antik dönemin en önemli kentleri arasında olan Myra hem Aziz Nikolaos Kilise'sinde bulunan MS III. yüzyıla tarihlenen Yahudi bir aileye ait mezar yazıtı¹⁴⁰ hem de Myra'nın liman kenti olan Andriake'deki Granarium önünde bulunan sinagog yapısı ile Yahudi varlığını net olarak ortaya koymaktadır. Sinagog yapısı içinde ve bitişik olarak inşa edilmiş olan yapılarda birden fazla adak yazıtı bulunmuştur. Bunlardan biri tam olarak ele geçirilmiş olan ve üzerinde yazıtı ile birlikte *menora*, *şofar* ve *lulav* figürleri olan mermer bir paneldir. MS IV. ila V.

¹³⁸ I. Makabiler 15,15-24. Çeviri için bk. Tüner Önen, 2008: 230-231), TLit.48: "Bu sırada Noumenios ve yanındakiler Roma'dan geri geldiler, onlar yanlarında farklı krallar ve ülkeler için mektuplar getirdiler, bu mektuplarda şunlar yazılıydı: Romalılar'ın consul'ü Lucius kral Ptolemaios'a selam eder. Yahudiler'in elçileri ve rahip Simeon, Yahudi demos'u tarafından yollanınca, başlangıçtan beri var olan dostluk ve müttefikliği tazelemek için, dost ve müttefik olarak yanımıza geldiler ve bin mina değerinde altın bir kalkan getirdiler. Bundan dolayı biz de Iudaia'lılara karşı kötü şeyler talep etmesinler, onlara, onların kentlerine ve ülkelerine karşı savaş yapmasınlar ve onlara karşı düşmanla müttefiklik yapmasınlar diye krallara ve ülkelere yazmayı uygun gördük. Bizler onlardan gelen kalkanı kabul etmeye karar verdik. Eğer onların ülkesinden suçlu size kaçarsa onları kendi yasalarına göre yargılaması için rahip Simeon'a teslim edin. Lucius bunları Kral Demetrios'a, Attalos'a, Ariarathes'e, Arsakes'e, bütün ülkelere, Sampsames'e, Sparta'lılara, Delos'a, Myndos'a, Sikyon'a, Karia'ya, Samos'a, Pamphylia'ya, Lykia'ya, Halikarnassos'a, Rhodos'a, Phaselis'e, Kos'a, Side'ye, Arados'a, Gortyna'ya, Knidos'a, Kypros'a ve Kyrene'ye yazdı".

¹³⁹ Ioseph. Bel. Iud. I 428: Halkların borçlarını, haraçlarını onların adına ödemesini saymakla bitiremem çünkü Phaselis halkını, Batanea halkını ve Kilikya civarındaki küçük kentlerin halklarını daha önce ödemekte oldukları yıllık harçlardan rahatlattı.

¹⁴⁰ (Ötügen, 1998: 487): Μυρεῖς Ἰουδαῖοι : "Myralı Yahudiler".

yüzyıllara tarihlenmektedir. Bir diğer adak yazıtı ise aynı yerde yani sinagog ana odasında apsisin önünde bulunmuş ancak diğeri gibi tamamlanma şansı olamamıştır. Bu iki yazıtın tespit edildikleri konum, paleografik ve arkeolojik benzerlikleri dolayısıyla birlikte kullanılarak birbirlerini tamamladıkları önerilmiştir¹⁴¹ (Fig.67). Sinagog yapısında bulunan son yazıt ise yine aynı tarih aralığında verilen sinagogun batısındaki yapının zemininde devşirme olarak bulunmuştur¹⁴² (Fig.68).

2.3.3. Kilikya Bölgesi

Anadolu coğrafyasında Yahudi diasporasının konumu dolayısı ile ilk ulaştığı topraklar Kilikya Bölgesi olmalıdır. Bölgedeki Selinus (Antalya, Gazipaşa), Anemurium (Anamur), Olba (Mersin), Seleukeia - Lyrbe (Antalya, Manavgat, Bucakşeyhler), Korykos (Mersin, Erdemli), Aegae (Manisa, Köşeler), Tarsos (Tarsus), Çatıören (Mersin, Erdemli) ve Diokaisareia (Mersin, Silifke, Uzuncaburç) antik kentlerindeki Yahudi varlığı material kültür kalıntıları ile belgelenmiştir. Kutsal metinlerde karşımıza çıkan ve Yahudi varlığına dair bilgilere sahip olduğumuz bir diğer kent ise Antiokheia (Antakya)'dır (Fig.60).

Selinus antik kentinde bulunmuş olan bir Yahudi mezar taşı MS II. yüzyıla tarihlenmektedir¹⁴³. Anemurium'daki bir mezar yazıtında da Yahudi bir aileden bahsedilmektedir¹⁴⁴. Geç Antik Çağ'da Isauria olarak bilinen alanda bulunan Olba Manastırı'nda yapılan 2015 yılındaki kazılarda bulunan *menora* kabartmalı bir sunak bu kentteki Yahudi varlığını belgelemesi açısından oldukça önemlidir. MS IV ila V. yüzyıllara tarihlenen sunakta *menoradan* farklı olarak diğer cephelerini süsleyen *lulav* olarak yorumlanan bitkisi ve ters çevrilmiş kadeh figürleri de Yahudilerin günümüzde de kutlamaya devam ettiği Sukot Bayramı ile ilişkilendirilmektedir (Özyıldırım, 2016: 126-128) (Fig.69-70-71). Bu sunaktakine benzer bir *menora* da aynı bölgedeki Silifke'nin Sömek Köyü'nde tespit edilmiş olan Athena Oreia Krisoa'nın tasvir edildiği kaya kabartmasının yanındaki *menoradır*¹⁴⁵ (Fig.72).

¹⁴¹ (Çevik vd., 2010b: 176-177): Εὐχὴ Μακεδονίου Ῥωμα[vo]ῦ καὶ α[ὐτ]οῦ γαμετῆς | Πρόκλης καὶ Ῥωμανοῦ [καὶ] Θεοδότης τῶν αὐτῶν | γονῶν. Εὐλογία καὶ ἰρή[ν]η παντὶ τῷ Ἰσραὴλ ἀμήν. ψ : “*Romanos oğlu Makedonios ve O'nun (Makedonios) eşi Prokle ile onların ebeveynleri Romanos ve Theodote'nin adağı. Rahmet ve barış tüm İsrail (Halkı'nın üzerinde olsun!) Amen! Şalom*”

¹⁴² (Çevik vd., 2010b: 176): εὐχὴ Θεο<ι>δοσίου | καὶ Ιουσουα υἱὸν ΓΜ... | ἡλτου Μακα[ρίου?] περὶ αμπρα | ς ? τὸν Ἑλίκονος καὶ | τὸν αὐ[τ]ὸν πεδίον | ἐρήνη ἐπὶ τὸν Ἰσραήλ. : “*Falanca oğlu(?) Samuel'in oğulları Theodosios ve Iusua'nın ... Helikonos'un ve onların çocuklarının adağı. Barış tüm İsrail (halkının üzerine olsun!).*”

¹⁴³ (Ameling, 2004: 524): Ἰωσῆς θεουδίωνος | τὸ ἡρώον : “*Ioses, S.d. Theudion, (inşa edilmiş) Neroon.*”

¹⁴⁴ (Ameling, 2004: 498): ἐνθάδε κεῖται Ἀλέξανδρος Ἀνεμουριεύς Ἰουδαῖος σὺν τῇ συνβίῳ αὐτοῦ. : “*Anemurionlu Alexandros, Yahudi, karısıyla burada yatıyor. Şimdi biri bizi rahatsız ederse en kutsal fisküse 2500 (denarii) verecek.*”

¹⁴⁵ https://en.wikipedia.org/wiki/Athena_relief_of_Sömek

Bünyesinde Yahudi ailelerden bahseden çok sayıda yazıtı barındıran bir diğer antik kent Seleukeia'dır. Seleukeia nekropol alanında bulunan ve en erken MS IV. yüzyıla tarihlenen bir mezarda bulunan yazıttan mezarın bir Yahudiye ait olduğu görülmektedir¹⁴⁶. Yine aynı zamana tarihlenen nekropol alanındaki bir mezar odasının üzerindeki tabula ansata üzerindeki yazıt ve iki adet *menoranın* varlığı bu mezarın da bir Yahudiye ait olduğunu belgelemektedir¹⁴⁷.

Korykos'ta Yahudi varlığının MS 14. yüzyılda kentin Karamanoğulları tarafından kuşatılması sırasında da devam ettiğini yazılı kaynaklardan bilinmektedir. MS IV. yüzyıla tarihlenen *menoralı* mezar yazıtının olduğu lahitin varlığı da daha önceki dönemler için bilgi sahibi olmamıza yardımcı olmaktadır¹⁴⁸. Bu kentteki bir başka *menoralı* mezar yazıtı da MS V. ila VI. yüzyıllara tarihlenmektedir ve mesleği kunduracılık olan baba ve oğula aittir¹⁴⁹. Oldukça fazla sayıda olan Yahudi mezar yazıtlarında ortak olan özellikler *menoralı* olmaları ve mezar sahibinin mesleğinin belirtilmiş olmasıdır¹⁵⁰ (Fig.73). Korykos nekropolündeki bazı yapılara ait lentolardaki *menoralar* da bu bölgedeki Yahudi kimliğini belgelemektedir (Öner, 2021: 44) (Fig.74).

Aigeai antik kentinde benzer örneklerine Suriye ve Filistin'deki arkeolojik kazılarda rastlanan 1,8 metre uzunluğundaki kurşun mezar, MS II. ila IV. yüzyıllar arasına tarihlenmektedir. Prokla isimli bir Yahudiye ait olduğu belirtilen kurşun lahitin içinde aynı boyutta ve dört tane *menora* ile süslenmiş ikinci bir tabutun olması önemli bir buluntu olarak kabul edilmektedir. Yazıtta bulunan "mutlu ol" ibaresi ölümden sonraki hayata olan inanç olarak yorumlanmaktadır¹⁵¹. Kapı lentosu üzerine hayat ağacı ve *menora* motifinin işlenmiş olduğu bir diğer antik kent Çatiören'dir. Bu semboller de bize bu kentteki Yahudi varlığını kanıtlamaktadır (Mörel, 2017: 395) (Fig.75). Roma İmparatorluğu'nun Yahudilere verdiği Roma yurttaşlığı olma hakkına dair bilinen en iyi örnek olarak Tarsuslu Paulus verilebilir. Ailesi ile birlikte Tarsus'ta yaşayan Paulus'un MS I. yüzyılda kendisinin Roma vatandaşı olduğunu ifade etmesi Tarsus'taki Yahudi varlığını göstermesi açısından oldukça önemlidir¹⁵². Aynı

¹⁴⁶ (Ameling, 2004: 521): παραστατικὸν | Ἑβραίων : "İbranilerin Mezarı".

¹⁴⁷ (Ameling, 2004: 522-523): μνημεῖον | Θεοδώρου | δὲ τοῦ θεοδώρου : "Theodoros'un Mezarı, (S. d. Theodoros), torunu d. Theodoros".

¹⁴⁸ (Ameling, 2004: 501-502): σωματοθήκη Αβὰ Σύμωνος | τοῦ μακαρίου εἰερέων : "Rahipler arasında kutsanmış olan Abas, S. d. Symon'un Lahdi".

¹⁴⁹ (Ameling, 2004: 504): σωματοθήκη Ἀναστασίου καὶ Ἰακω | καλιγαρίων, υἱοὶ Διογένοῦ τοῦ μ- | ακαρίου : "Kutsanmış Diyojen'in oğulları Anastasios ve kunduracı Lako'nun lahdi".

¹⁵⁰ (Ameling, 2004: 514 – 520): Parfümcü, yaşlı, Yahudi Eusambatios , kuyumcu Musa, Kürekçi Samoes mesleğinde aktarıldığı yazıtlı mezarlardır.

¹⁵¹ (Ameling, 2004: 497-498): εὐμοίρι, Πρόκλα : "Mutlu ol, Prokla."

¹⁵² Actus apostolorum (Elçilerin İşleri) XXII, 25,27 ve 28. Bu eserin Latince'den çevirisi ile Tarsuslu Paulus'un yaşam öyküsünün kapsamlı inceleme çalışması için bk. (Dürüşken, 2003).

kentte MS VI. yüzyıla tarihlenen bir adak yazıtındaki Yahudi isimleri de bize buradaki Yahudi varlığını belgelemektedir¹⁵³. Günümüz Filistin’inde bulunmuş başka bir yazıt yine Tarsus vatandaşı Isakis’ten bahsetmektedir¹⁵⁴. Tarsus’taki Yahudi varlığına dair bir mezar yazıtı da günümüz Tel Aviv’de eski yerleşim alanı Yafa’da bulunmaktadır ve Tarsus’lu Yahuda’ya ait bir mezar olduğu aktarılmaktadır¹⁵⁵.

Antiocheia Yahudi cemaati¹⁵⁶ hakkında bildiklerimiz kısıtlı olmakla birlikte Iosephus’un aktardığına göre Hirodes’in bu şehre yaptığı cömert katkının sebebi buradaki Yahudi topluluğunun büyüklüğü ve önemi olabilir¹⁵⁷. Yine Iosephus’a göre I. Seleukos döneminden itibaren ya da en geç III. Antiokhos’un saltanatından itibaren burada yaşayan¹⁵⁸ Yahudilerin erken tarihli bir sinagoga sahip olmaları olasıdır. Çünkü aktarıldığına göre IV. Antiokhos’un haleflerinden birinin şehrin sinagoguna Kudüs Tapınağı’ndan yağmalanan pirinç süs eşyaları hediye olarak verilmiştir. Eğer bu durum doğru ise o zaman MÖ 163 ila 165 yılları arasında yani IV. Antiochos’un ölümü sonrası gerçekleşmiş olmalıdır. Bu durumda da hediyeler ikinci yüzyıl ortalarında Yahudiye’deki Yahudilerle ilişkilerin geliştiği Balas ve Demetrius dönemine tarihlenmelidir¹⁵⁹. Kilikya Bölgesindeki Yahudi varlığı izlerini taşıyan son kentimiz Diokaisareia’dır. Kentteki ilk buluntu kireçtaşından bir sunaktır. Her iki yüzünde kulak, cephelerinden birinde de beş kollu bir *menora* bulunmaktadır. Buradaki kulak figürleri dinleyen bir Tanrı’yı işaret etmektedir¹⁶⁰ (Fig.76). MS III. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen başka bir yazıtta da iki Yahudi’ye ait mezarın varlığı belgelenmektedir¹⁶¹. Kentte bulunan boya teknikleri ile işlenmiş *menoraların* olduğu lahit kapakları Yahudi varlığının belgelenmesi açısından önemlidir (Özyıldırım, 2016: 122-123) (Fig.77).

¹⁵³ (Ameling, 2004: 527): [... πρεζβύ(τερος)] | υἱὸς τοῦ τῆς | μακαρίας μνή- | μης Ἰακωβ καὶ | αὐτοῦ πρεζ- | βυ(τέρου) ὑπὲρ μνή- | μης καὶ ἀνα- | παύσεως τῶν ὁ- | σίων γονέων | μου (καὶ) ὑπὲρ ἑλα- | φρίας τῶν μα- | καριοτάτων | μου ἀδελφῶν | τῶν προλαβῶ- | τον (καὶ) ὑπὲρ σω- | τηρίας ἐμοῦ | τε αὐτοῦ (καὶ) τοῦ | ἐμοῦ ἀδελφοῦ] | τιμιοτάτο[υ] | Παλλαδί [ου] | πρεζβυ(τέρου) [(καὶ) ὁ-] | περ σωτ[ηρί-] | [α][ς] τοῦ ἐμ[ου υ-] | [ιο]ῦ Νικί[ο]υ καὶ | [κ]ύρας [...] | [..]Σ (καὶ) ὁ[υ]πὲρ ...: “...Yakov’un mübarek hatırasının oğlu, kendisi de Yaşlı, muhterem anne babamın anılması ve geri kalanı için ve daha önce ölen mübarek kardeşlerimin rahatı için, kendimin ve en sevdiğimin kurtuluşu için (bunu bağışladı) kardeşim Palladio, yaşlı ve oğlum Nicias ile hanımefendinin kurtuluşu için...”

¹⁵⁴ (Ameling 2004, 531): ἐνθάδε κ<τ>ε | Ἰσάκις πρεσ- | βύτερος τῆς | Καπαδοκῶ- | ν, Ταρσοῦ, λι- | νοπώλ- | ου: “Kapadokya’nın (havrasının) büyüğü, Tarsuslu, keten tüccarı Isakis burada yatıyor”.

¹⁵⁵ (Ameling, 2004: 533): [ἐνθά-] | δε κ<τ>ε | τε Ἰού- | δας υἱ- | ὁς Ἰοσῆ | Ταρσεὺς : “Tarsus’tan Ioses’in oğlu Yahuda”

¹⁵⁶ Bu dönemde Antakya Yahudileri hakkında bk. Krauss, 1966: 27-49; Kraeling, 1932: 130-160; Meeks ve Wilken, 1978: 2-13; Stern, 1974: 137-142.

¹⁵⁷ Ioseph. War I, 328,425.

¹⁵⁸ Ioseph. Ant. Iud. 12. 119; Apion 2, 39’a (Seleukos I) karşı, bununla birlikte, Ioseph. War 7. 44- 45’teki ifadesi (Antiokhos IV). Ayrıca bk. Kraeling, 1932: 138-139.

¹⁵⁹ Ancak güvenilirliği konusunda şüpheleri hakkında bk. Downey, 1961: 109.

¹⁶⁰ (Ameling, 2004: 499):]Α[...]]Σ | εὐχῆν : “bir yemine göre”

¹⁶¹ (Ameling, 2004: 500): μνημῖον Μ. Αὐρή- | λίων Ζοῖλου | καὶ Διογένους | Ἰουδέων : “Yahudiler M. Aurelii Zoilos ve Diogenes’in Mezarı”

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DOĞU AKDENİZ ANTİK SİNAGOG YAPILARI

3.1. Doğu Akdeniz (Anadolu Coğrafyası) Sinagog Yapıları

3.1.1. Sardes Sinagogu

Araştırma Tarihi

Sardes'teki sinagog yapısı 1962 yılında Hanfmann ve Detweiler yönetimindeki Harvard-Cornell ekibi tarafından yapılan bir keşif gezisinde tespit edilmiştir (Seager, 1972: 425). Sardes'in Yahudi mahallesi ile ilgili günümüze dek yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında henüz somut verilere ulaşılamamıştır. Bu sebepten kentteki Yahudi yaşamına ait cevaplanmamış pek çok soru bulunmaktadır. Ancak sinagog alanında yapılan çalışmalarla ortaya çıkartılan yapıya ait zengin dekorasyon malzemeleri, yapı evrelerine ait yüksek maliyet gerektiren onarım ve restorasyonlar bize kentteki Yahudi topluluğunun zenginliği konusunda fikir vermektedir. Sinagog yapısı, yaklaşık 1000 kişilik bir cemaati bünyesine alabilecek boyutlara sahip diasporada bugüne dek keşfedilen en büyük antik sinagogdur (Davidoff, 2018: 15).

Antik Sardes varlığını sürdürdüğü uzun yıllar boyunca Lidya, Kimmer, Hellen, Pers, Roma ve Doğu Roma uygarlıklarının ayrılmaz bir parçası olmuş, sinagog yapısının kullanılmaya başlandığı MS III. yüzyılın sonlarında da şehrin sınırları oldukça geniş bir alana yayılmıştır (Fig.78).

Önemli bir ticaret yolu üzerinde etkin bir konumda olan ve Roma döneminde daha da gelişen kent, MS IV. ve V. yüzyıllarda en görkemli dönemini yaşamıştır. Ancak bu görkemli dönem öncesinde MS 17'de yıkıcı bir deprem yaşanmış ve sonrasında sinagog yapısını da kapsayan Roma hamam-gymnasium kompleksi gibi Sardes'teki önemli yapılarda kapsamlı yeniden yapılanma süreci başlamıştır (Yegül, 1986: 1-17). Bu yeniden yapılanma sürecinde de MS III. yüzyıl sonlarında MS 270'te Roma hamam-gymnasium kompleksinin bir bölümü Yahudi cemaatine verilmiştir (Bonz, 1993: 151; Bonz, 1990: 356; Hanfmann, 1983: 179). Cemaat de sinagog yapılması için kendisine verilen bu bölümde önemli mimari değişiklikler yaparak mekanı dini kullanım için uygun hale getirmiştir (Davidoff, 2018: 19).

Sardes sinagog yapısı, boyutlarının yaklaşık olarak 180 x100 metreyi bulduğu hamam-gymnasium kompleksinin güney bölümünde küçük bir alanı kaplamaktadır (Fig.79). Yapının doğu ve güneyinde kolonatl bir cadde, kuzeyinde hamam-gymnasium kompleksinin palaestrası, batısında ise komplekse ait mekanlar bulunmaktadır. Güneydeki kolonatl cadde boyunca dükkanlar yer almaktadır. Sinagogun mimari özellikleri ve merkezi konumu yapının

önemini vurgulamaktadır. Zemini mozaik döşeli karşılıklı dükkanların bulunduğu ana cadde ve üç geçişli görkemli boyutlardaki tak ile ilişkisi de Yahudi cemaatinin Sardes kentinde etkin bir topluluk olduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir (Öner, 2022b: 349) (Fig.80).

Mimari ve Yapı Evreleri

Günümüze ulaşan hali ile sinagog, uzunlukları farklı genişlikleri eşit olan iki mekandan oluşmaktadır. Bunlar, ön avlu olarak tanımlanan sütunlu bir giriş ve ana ibadet mekanı olarak tanımlanan uzun bir toplantı salonudur. Toplam ölçüleri olan 20 x 85 m ile yaklaşık 1700 m²'lik bir alanı kaplamaktadır (Seager and Kraabel, 1983: 168) (Fig.81).

Keşfedilmesi sonrasında yapı ile ilgili daha somut verilere ulaşmak için 1964 - 1971 yıllarında sinagog alanında yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında ana ibadet mekanında bulunan mozaik döşeme kaldırılarak çok sayıda sondaj yapılmıştır. Sondajlar sonucunda da yapıya ait dört ayrı plan şemasına ulaşılmıştır. Birinci evresi (Fig.82) hamam-gymnasium kompleksinin orijinal planı olarak kabul görmektedir ve palaestranın güneyinde yaklaşık boyutları eşit üç odadan oluşmaktadır ve kapıları kuzey yönüne açılmaktadır. Palaestranın kuzeyinde yer alan sinagog yapısının simetrisi konumundaki LNH binası (Fig.79) ile karşılaştırıldığında Doğu Roma dönemindeki birkaç değişikliği dışında benzer bir plana sahip olduğu görülmektedir. Her iki binanın da palaestranın kuzey ve güneyinde simetrik olarak konumlandığı, hamam-gymnasium aktivitelerine hizmet eden egzersiz, soyunma ya da depolama amaçlı tasarlanmış mekanlar olarak benzer işlevlere sahip olduğu söylenebilir. Birinci evredeki plan şemasının hiçbir zaman bitirilmediği, yapılmış temellerin bazılarının olduğu gibi bırakıldığı ve bazılarının üst kotlara kadar devam eden bölme duvar imalatlarının zemin seviyesinden sonra yıkılmış olduğu yapılan sondajlarla tespit edilmiştir (Seager and Kraabel, 1983: 172).

İlk evresi hamam-gymnasium kompleksinin bir parçası iken inşası MS II. yüzyıl sonlarında başlayan MS III. yüzyıl başlarına kadar devam eden yapının ikinci evresi (Fig.82) iki mekanlı bir mimari plana dönüştürülmüştür. Daha küçük bir alana sahip olan doğudaki mekanın doğu duvarına üç tane, güney duvarına da bir adet yeni kapı eklenmiş ve kapılarla yapı kompleksi çevresindeki sokaklarla bağlantılı kılınmıştır. Bu evrenin batı bölümündeki büyük alanda ise girişten tek bir geçiş ile ulaşılan apsisle sonlanan uzun bazilikal bir salon bulunmaktadır. Apsisin kuzeyine palaestra için iki çapraz geçiş, batısına da imparator heykelleri için olduğu düşünülen üç tane niş eklenmiştir. Salon iki katlı olduğu düşünülen iki sıra sütunla, ortada geniş bir nef ve iki tarafında koridor olacak şekilde üç bölüme ayrılmıştır. Yapının bu evresinin tartışması hala devam etmekle birlikte, apsisindeki palaestra ile bağlantısından dolayı

sinagog değil, apsisinin bir mahkeme için kullanıldığı Roma sivil bazilikası olduğu görüşü hakimdir (Trebilco, 1991: 40).

İkinci evresinde doğu yönüne eklenen bağımsız giriş, yapının sonraki evresinde sinagoga dönüştürülmesine zemin hazırlamış ve yapı MS III. yüzyılın II. yarısında Yahudi cemaatine verilmiştir (Hanfmann, 1983: 179). Yapının 85 x 20 m ölçülerine sahip olan dördüncü evresindeki inşa aşamasında mozaik döşeme altında bulunan sikkelerden dolayı MS 270 yılına tarihlenen üçüncü evreye ait plandaki önemli değişiklikler, ön avlu ve ibadet ana mekanını ayıran duvarın kaldırılması, duvarın olduğu aksa sütun sırası ve apsise üç basamaklı bir *synthronon* eklenmesidir (Davidoff, 2018: 35) (Fig.82).

Yapının dördüncü evresinin yapımı MS 320 tarihinde başlayıp MS 360 civarında tamamlanmıştır. Günümüzdeki halini alan yapı toplamda 85 m uzunluğunda 20 m genişliğinde bir alanı kaplamakta, ön avlu diye tanımlanan bir giriş, bu avludan biri ana ekseninde ve daha büyük boyutlarda olmak üzere üç adet kapı ile ulaşılan ana ibadet mekanından oluşmaktadır. Ön avlu peristyl diye tanımladığımız sütunlu koridorlar ile çevrelenmiş dikdörtgen biçimli, üstü orta kısmında açık bir avludur (Fig.83). Bu alan doğudaki sütunlu caddeye ve güneydeki ana caddeye birer kapı ile bağlanmıştır. Güneydeki kapı iki dükkân arasındaki bir koridordan ana caddeye açılmaktadır. Avlunun dört tarafı İon başlığa sahip toplam 14 adet sütunla çevrilidir. Köşelerdeki sütunlar kalp formundadır (Seager and Kraabel, 1983: 168) (Fig.82).

Avlunun merkezinde ritüel amaçlı kullanıldığı düşünülen volütlü kulplu, dikey yivli bir gövdeye sahip olan oldukça büyük boyutlarda bir krater bulunmaktadır. Kraterin bulunduğu alanın zemini in situ olarak bir kısmının günümüze ulaştığı büyük taş plaklarla kaplıdır ve bu alan hem döşeme malzemesinin farkı hem de bir basamak alt kotta olması dolayısı ile sütunlu alandan ayrılmaktadır. Ön avlu merkezinde konumlanan ritüel amaçlı krater dini işlevi ötesinde ana ibadet salonuna girmek isteyenler için dış dünyadan kendini temizlemenin gerekliliğini vurgulamaktadır. Böylece ön avlu, dış sundurma ile ana ibadet salonu arasında, dış dünya-manevi iç mekan arasında arındırıcı bir alan rolünü üstlenmektedir (Davidoff, 2018: 26) (Fig.84).

Avlunun kenarlarındaki yürüme bölümü zemin mozaikleri çok renkli ve geometrik desenlidir (Fig.85). Taş mozaik çerçevelerle ayrılmış olan döşeme panellerinin dört tanesinde, birbirinin kopyası ancak farklı isimli hayırseverlere ait yazıtlar bulunmaktadır (Seager and Kraabel, 1983: 169) (Fig.86).

Ön avluya ait duvarlar koyu kahverengi tuğla ve açık renkli kesme taş örülerek yapılmış ve büyük bir bölümü günümüze ulaşmıştır. Yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sırasında MS V.

yüzyıla tarihlenen bir zamanda sıvanın mermer ile değiştirildiği tespit edilmiştir. Her duvarın üzerinde süslemeli başlıklı sütunlarla desteklenen kemerli frizler bulunmaktadır. Frizin parçalarında yapılan çalışmalarda bir dönem kırmızı boyalı, kuş ve vazo bezemeleri ile süslendiği görülmektedir (Trebilco, 1991: 41) (Fig.87).

Ön avludan üç kapı ile uzunluğu yaklaşık 60 metreyi bulan ve yaklaşık 1000 kişiyi ağırlama kapasitesine sahip olabileceği yorumu yapılan ana ibadet mekanına girilmektedir. Bu mekanda ikinci bir katın varlığını düşündürecek kadar büyük boyutlu, kareye yakın formda, devşirme malzeme ile yapılmış, simetrik olarak karşılıklı konumlanmış altışar adet sütun bulunmaktadır (Fig.88). Yapının zemin katının en az 9 m, toplam yüksekliğinin ise ek olarak yapılan galeri katı ile 20 metreyi bulabileceği, ayrıca makaslardan oluşan ve bu büyük sütunlar tarafından taşınan ahşap konstrüksiyon çatının alt kotunda da temiz hava ve aydınlatma amaçlı yapılan çatı altı pencereleri olabileceği önerilmektedir (Seager and Kraabel, 1983: 169).

Sinagogun ana ibadet mekanı batıda bir apsisle sonlanmaktadır. Yapıda tespit edilen tek oturma alanı da bu apsisde bulunmaktadır. Üç basamaklı olan ve apsisin tamamını kaplayan mermer oturma alanı yaklaşık 70 kişilik kapasitesi ile Yahudi cemaatinin önemli figürlerine, yaşlı ve onur konuklarına ayrılmış olmalıdır (Fig.89). Ana ibadet mekanının doğu-batı aksına, oturma sıralarının bulunduğu apsis bölümü, dualar sırasında Tevrat rulolarının konduğu mermer masa, henüz net verilere ulaşılmamakla birlikte *bima* olarak yorumlanan vaaz kürsüsü konumlanmıştır. Aynı aksın Kudüs yönü olan doğu yönünde ön avlu ile ortak olan duvarda birkaç basamakla çıkılan Tevrat rulolarının konduğu iki adet *aedicula* bulunmaktadır (Davidoff, 2018: 29). Genellikle sinagoglarda bir adet olarak karşımıza çıkan, Khirbet Sussiya, Beth Alpha, Hammath Tiberias ve Beth Shean sinagog mozaiklerindeki benzer formda üçgen alınlıklı ehal bölümü, Sardes'te iki adettir. Bu durumun yapının işlevinin dönüştürülmesinden kaynaklı olduğu düşünülmektedir (Seager and Kraabel, 1983: 169; Öner, 2022b: 351) (Fig.90).

Apsis önünde bulunan mermer masa 2,43 x 1,23 m ölçülerinde ve iki tonun üzerinde bir ağırlığa sahiptir ve bugüne kadar bulunmuş olan antik sinagog yapıları içinde başka bir örneğine rastlanmamıştır. Orijinal konumundan bu alana taşındığı düşünülen masanın taşıyıcı ayaklarında şimşek tutan kartal figürleri bulunmaktadır (Fig.91). Mermer masanın her iki yanında da dik pozisyonda ve sırt sırta duran bir çift aslan heykeli vardır (Fig.92). Kartallar gibi, bu aslanlar da Yahudi sembolleri değildir; bunlar daha çok Lidya dini pratiğinden uyarlanmış Hellen sembolleridir (Hanfmann, 1972: 138, fig.98, A-B). Sardes'teki Yahudilerin, Yahudi cemaati için görünüşte kutsal bir alan içinde Roma sembollerinin mimari tarzına, konumuna ve kullanımına bağlı olarak Greko-Romen çevrelerinde kendilerini rahat

hissettiklerini göstermektedir (Davidoff, 2018: 30). Aslan heykellerinin de mermer masada olduğu gibi, farklı bir konumdan hatta Sardes'teki Tanrıça Kybele'ye adanmış bir tapınaktan bu alana taşınmış olması muhtemeldir (Hanfmann, 1972: 138, fig.98, A-B). Zira Yahudi cemaatinin aslan sembolünün Sardes'in pagan kültürlerindeki, kartalların da Roma toplumu içindeki önemini biliyor olmalarına karşın Yahudiliğin en kutsal sembolü olan Tevrat'ı desteklemek ve korumak için bile kullanıyor olmaları dikkat çekici bir durumdur. Aslanların biri apside ve sinagogun ön avlusuna, diğeri de mermer masanın arkasındaki yarı dairesel, amfityatro benzeri *synthronona* doğru yönlendirilmiştir. Bu durum sinagogun kutsallığına yönelik herhangi bir saldırının acımasızca savunulacağına dair bir uyarıyı ve Tora tarafından atfedilen yasaların ve ritüellerin kalıcı koruyuculuğunu göstermektedir. Aynı zamanda, Yahudi olmayan bir bağlamdan uyarlanmış sanat eserleri oldukları için, Yahudi cemaatinin çoğulcu uygulamalarının sürekli hatırlatıcıları durumundadırlar (Hanfmann and Ramage, 1978: 63).

Ana ibadet mekanında, mermer masa ile aynı ekseninde, mozaikler döşendikten bir süre sonra eklenmiş olduğu gözlenen ve salonun ortasına konumlandırılmış dört taş levhadan oluşan bir alan bulunmaktadır. Kenar uzunluğu yaklaşık 3 m olan bir kare oluşturan bu taşların her birinin üst tarafında birer dübel deliği bulunmaktadır ve bir gölgeliği desteklemek için kullanılmış olmalıdır. Taşların oluşturduğu karenin merkezinde MS V. yüzyılın sonlarına veya VI. yüzyılın başlarına tarihlenen mozaik bir yazıt (Kroll, 2001: 17-18) vardır. Yazıt, “rahip ve sophodidaskalos” (bilge öğretmen? bilgelik öğretmeni? haham?) olan topluluğun bir üyesi tarafından yapılan bağışı ifade eder (Trebilco, 1991: 42) (Fig.93).

Ana ibadet mekanının zemin döşemesi genellikle ön avludaki gibi karmaşık geometrik tasarımlardan meydana gelen mozaiklerle kaplanmıştır (Fig.94). Apsis bölümündeki oturma sıralarının önündeki yarım daireye belirgin bir şekilde yerleştirilmiş olan apsis mozaığının orijinali Manisa müzesinde sergilenmektedir. Mozaikte, ön avluda bulunan ayaklı vazodan, asma dallarının büyüdüğü betimlenmiştir (Fig.95). Yan taraflarda bulunan tavus kuşu tasvirleri ise antik dönemde silinmiştir. Bu mozaığın merkezinde bulunan çelenkteki yazıta göre (Kroll, 2001: 15-16), MS IV. yüzyılda, Stratoneikianos ve Synphoros Flavius kardeşler tarafından hediye edilmiştir (Seager and Kraabel, 1983: 170) (Fig.96).

Ana ibadet mekanındaki arkeolojik kazılar sırasında bu mekanın duvar dekorasyonunda kullanılmış olduğu düşünülen küçük mermerler ile döşeli panoların (*skoutlosisi*) oluşumuna yardımcı olacak çeşitli renklerde, yüzlerce, kesilmiş mermer parçaları bulunmuştur. Zemin mozaiklerinde de görülen desenlere çok benzemektedir. Restorasyon sırasında yeni yapılan panolar, örnek olarak kullanılmıştır (Fig.97) Aynı alanda yapılan kazı çalışmalarında bulunan

parlak renkli cam parçaları da bize ana ibadet mekanının üst kotlarındaki pencerelerinden gelen gün ışığıyla aydınlatılmış olabileceğini düşündürmektedir (Davidoff, 2018: 32).

Sardes hamam-gymnasium kompleksinin bulunduğu yapay olarak oluşturulmuş terastaki toprak dolguda yapılan arkeolojik kazılardaki buluntular, genellikle Hellenistik ve Erken Roma İmparatorluk dönemine ait malzemeler içermektedir. Bu da kompleks için alan çalışmaları ve yapı temellerinin büyük ölçüde MS I. yüzyılda yapıldığını göstermektedir. Ancak yapıya ait temel üstü kısımları çok daha uzun süre tamamlanamamıştır. Batı bloğundaki odaların inşası MS II. yüzyılın ortalarına kadar sürerken, doğusundaki palaestranın inşasının sonraki yüzyıla kadar devam ettiği aktarılmaktadır (Yegül, 1983: 149).

Sinagog yapısının inşa süreci de palaestradan daha hızlı ilerlememiştir ve yapının ilk evresi duvarlarda kullanılan örgü tekniğinden dolayı MS II. yüzyıla tarihlenmektedir (Seager, 1972: 428). Apsis bölümünün temeline inşa edilmiş olarak bulunan friz blokları Severuslar dönemine tarihlenmektedir ve bu da bizi yapının ikinci evresinin MS III. yüzyıl başlarında hala yapım aşamasında olduğunu göstermektedir. Alanda yapılan kazılarda ikinci evre katmanı ile ilgili kesin tarih verecek herhangi bir veri bulunamamış, sadece MS 161-180 yıllarında imparator olan M. Aurelius Caesar (MS 161-180) veya MS 180-192 yıllarında imparator olan Commodus'a tarihlenebilecek tek bir sikke ele geçmiştir (Seager and Kraabel, 1983: 173).

İkinci evrenin üst döşeme kotu ile dördüncü evreye ait mozaikle kaplı döşemenin 30 cm altında gerçekleşen arkeolojik kazı çalışmalarında bulunan çok sayıda sikke, çanak çömlek parçaları ve kandiller sayesinde üçüncü ve dördüncü evrelerin tarihlenmesi için oldukça önemli verilere ulaşılmıştır. Dördüncü evre döşemesinin hemen altında bulunan 300 tanesi oldukça iyi korunmuş olan yaklaşık 400 adet sikke sayesinde yapı ile ilgili bir tarih aralığı öngörülebilmektedir. Nümismatik verilere göre sinagog, MS IV. yüzyılın ortalarından on ya da iki yıl önce, belki de biraz daha erken (yani 320-340) başlayarak, mozaiklerin yerleştirilmesinin yüzyıl ortasından on yıl veya daha uzun bir süre sonra devam etmesiyle şekillenmiş gibi görünmektedir (Buttrey et al., 1981: 146, no.374). Dördüncü evre gibi üçüncü evrenin tarihlendirilmesi için de ana ibadet mekanındaki mozaiklerin hemen altında bulunan sikkelerden faydalanılmıştır. Burada bulunan sekiz adet sikke için en erken tarih MS 270' dir. Diğerleri daha sonraki tarihlere aittir. Bu durum da bize bu tabakalaşmanın MS III. yüzyıl sonlarına ait zemin döşemesinin yaklaşık yetmiş veya seksen yıl sonra kaldırılarak günümüze ulaşan mozaiklerle değiştirilmiş olacağını göstermektedir (Seager and Kraabel, 1983: 174).

Sinagog yapısının farklı işlevleri olmakla birlikte MS II. yüzyıldan kentin MS 616'da Sasani Persleri tarafından yağmalanması ve kentin terkedilmesine kadar kullanımda kaldığı

arkeolojik ve nümismatik verilerle belgelenmiş durumdadır (Trebilco, 1991: 43). Ancak yapının tarihlendirmesi konusunda genel kabul bu olmakla birlikte tarihlendirme ile ilgili farklı görüşlerin de olduğunu belirtmekte fayda görülmektedir. Yapının keşfinden sonraki süreçte alanda çalışan Seager, Hanfmann gibi bilim insanları binanın temelini incelenmesinden elde edilen nümismatik ve diğer arkeolojik kanıtlara dayanarak, sinagogun tarihlendirilmesinin ikna edici bir portresini sunmaktadır (Davidoff, 2018: 36). Buna rağmen J. Magness, sinagogun geniş çapta kabul gören tarihini aynı nümismatik kanıtların analizine dayanarak incelemektedir. Magness, Hanfmann ve diğer kazıcıların, sinagogun temellerindeki IV. yüzyıldan sonraya tarihlenen birçok sikkenin varlığını ve IV. yüzyıl sikkelerinin eksikliğini kasıtlı olarak görmezden gelindiğini savunmaktadır. Bu sikkelerin kasıtlı olarak gömülmüş olabileceğini ya da adak sunuları olarak kullanılmış olabileceğini belirterek, tarihlenen kesin olarak nümismatik kanıtlara dayanamayacağını, ancak IV. yüzyıl sikkelerinin eksikliğini, binanın V. veya VI. yüzyıllarda bir Yahudi alanı olarak ortaya çıktığını öne sürmektedir (Magness, 2005: 443). VI. yüzyıla kadar uzanan sikkelerin kapsamının, yanlışlıkla mozaiklerin altına düşürülemeyecek kadar fazla olduğunu, yani sikkelerin bu amaçlı yerleşiminin, Hanfmann ve Seager tarafından sunulan mozaiklerin IV. yüzyıl onarım tarihinden daha sonra gerçekleştiğini savunmaktadır. Sonuç olarak da alanda arkeolojik kazıları yapan bilim insanlarından farklı olarak sinagog yapısını VI. yüzyılın ortalarına tarihlendirmektedir (Magness, 2005: 468). Ancak Magness'in bu tarihlendirmesi çeşitli nedenlerle sorunludur. Bunlardan ilki binanın birinci ve ikinci evrelerinde alanın kullanıldığına dair bir kanıt yoktur. Gymnasium bölümünün MS III. yüzyılın başlarında tamamlandığı kabul edilse bile hamam-gymnasium kompleksinin güneyindeki odaların Yahudi cemaati tarafından kullanılmadan önce yaklaşık beş yüz yıl boyunca bitmemiş bir inşaat durumunda atıl kaldığı, hatta çürüdüğü anlamına gelir. İkinci neden Yahudi sinagogunun da şehrin çoğu gibi, MS 17 depreminde yıkıldığını varsayarsak, nispeten küçük bir sinagog, belki de bir evde ibadete devam edildiğini kabul etsek bile Yahudiliğin önemli bir merkezi olarak Yahudi cemaatinin bu kadar küçük bir alandan bu kadar uzun bir süre memnun kalması pek mümkün görünmemektedir. Üçüncüsü, MS VI. yüzyıla gelindiğinde, Hristiyan topluluğu önemli bir güce yükselmiş; ancak, IV. ve VI. yüzyıllar arasında şehir surlarının ötesinde, sadece şehrin eteklerinde kiliseler inşa etmişlerdir. Eğer bu alan kullanımda değilse veya bakımsızsa, Hristiyan cemaati bu alanı kullanabilirdi, kullanmamasının en makul açıklaması, alanın bu dönemde, büyük olasılıkla Yahudi cemaati tarafından kullanılıyor olmasıdır. Dördüncüsü, duvarlarda ve zemin süslemelerinde bulunan yazıtlarda, neredeyse kesin olarak MS IV. yüzyılın ortalarına tarihlenen yazı, sözdizimi ve

dilbilgisi kullanılmaktadır. Hatta bazı yazıtlar daha erken zamanlara ait olup MS III. yüzyıl sonlarından itibaren Yahudi varlığını belgelemektedir (Davidoff, 2018: 38). Bunların dışında sinagogdaki çeşitli yazıtlarda bulunan siyasi unvanların IV. yüzyılın sonlarından sonra Yahudiler tarafından kullanılmadığı belirtilmektedir (Levine, 2012: 313) Son olarak da MS III. yüzyıla tarihlenen sinagogun III. evresinde binanın doğuya doğru yeniden yönlendirilmesi için çaba sarf edildiğini gösteren arkeolojik kanıtlar vardır (Bonz, 1993: 145).

3.1.2. Limyra Olası Sinagogu

Araştırma Tarihi

Limyra'daki arkeolojik kazı çalışmaları 1969 yılında Prof. Dr. J. Borchhardt tarafından başlatılmıştır. Günümüzde M. Seyer başkanlığında sürmektedir ve 2011 yılında başlanan Limyra şehirciliğine odaklanan çalışmalar 2012 sezonunda da devam ettirilmiştir (Fig.98). Bu süreçte Bizans surunun içindeki ve dışındaki alanlarda yapılan çalışmalarda Doğu Kapısı'ndan şehre girilen caddenin hemen güneyinde, şehrin doğusunda surun iç kısmına entegre olmuş bir yapı tespit edilmiştir (Fig.99-100). İlk kazı çalışmasında yapının kuzey-doğu alanında küçük bir bölüm günışığına çıkarılabilmiş, bir odası tamamen kazılmış, iki oda ise kısmen açılabilmiştir. Bu çalışmalar sonucunda da yapının batıya ve sur boyunca güneye doğru devam ettiği tespit edilse bile yapı alanının toplam boyutu hakkında bilgi vermek mümkün değildir (Seyer and Lotz, 2013a: 134) (Fig.101-102). Yapı kısmen ortaya çıkartılırken bulunan maddi kültür kalıntılarının Yahudi sembollerine sahip olması dolayısı ile kentteki Yahudi cemaati ile ilişkilendirilmiş, ancak alan kazısı sonlanmadığından yapı ile ilgili kesin bir yorum yapılamamıştır (Seyer, 2013: 84) (Fig.103-104-105). Alandaki kazılar henüz erken bir aşamada olmasına ve çoğu yerleşim yerindeki devşirme malzemeler uzun mesafelerden taşınma eğiliminde olmadığından, Yahudi sembollerinin bulunduğu blokların yakındaki bir odadan veya sinagog olarak kullanılmış yakındaki bir binadan alındığı varsayılmaktadır. Şehirde büyük olasılıkla sinagogun sahibi olan nispeten küçük bir Yahudi cemaatinin varlığı, bölgede bulunan ve bir Yahudiye ait olan bir mezar yazıtıyla da doğrulanmaktadır (Weiss, 2014: 154).

Arkeolojik kazı çalışmaları sırasında in situ olarak bulunan *menora* tasvirli blokların günümüzde de alanda önemli bir sorun olan yükselen zemin suyundan (Fig.106) yapıyı korumak amaçlı devşirme olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Yapının sinagog yapısı olabileceği, kazı çalışmaları devam ederken alanda bulunan ve değerli bir iç dekorasyona işaret eden farklı renklerdeki pencere camları, mermer ve kireçtaşıdan yapılmış duvar kaplamaları gibi maddi kültür kalıntılarının varlığı ile açıklanmaktadır (Seyer, 2021: 110). Ayrıca Tora (Tevrat) dolabını ayırmak amacıyla balustrat olarak kullanıldığı düşünülebilecek *menoralı*

levhaların varlığı (Fig.104) ve her şeyden önce akarsu (kaynaktan, zeminden ya da yağmurdan elde edilen doğal su) ile beslenen bir havuzun varlığı, bu yapının bir sinagog olduğunu kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde göstermektedir. Havuz, Yahudi toplumunda son derece önemli olan ritüel temizlik amaçlı mikve olarak tanımlanabilir (Seyer, 2013: 85). Limyra’da bulunan mikvenin varlığı, diasporada bir sinagog olarak tanımlanabilecek bir binada bulunan en çarpıcı kanıttır (Fig.107). Önemi sadece mikvenin kendi varlığı ile açıklamak yeterli olmayacaktır, aynı zamanda Limyra’daki Yahudi cemaatinin bu kadar geç bir tarihte ve anavatanından uzak bir coğrafyada saflık yasalarına sıkı sıkıya bağlı kaldığını ve rabinik kararlarına uyduğunu da göstermektedir (Weiss, 2014: 159).

Mimari ve Yapı Evreleri

2012 yılındaki arkeolojik kazı çalışmalarında, sura bitişik oda (oda 1) tamamen kazılmış, o odanın batısında kalan alandaki iki oda (oda 2 – oda 3) ise kısmen ortaya çıkartılmıştır (Seyer and Lotz, 2013b: 405). Limyra antik kentinin doğu kapısına bitişik olarak tespit edilmiş olan yapının şehir surlarına bitişik olan doğu odası (oda 1) 14 m²’lik bir alanı kaplamaktadır. Oda pişmiş toprak, mermer ve kayrak taşı gibi farklı malzemelerden oluşan karma bir döşemeye sahiptir (Seyer, 2013: 84). Bu odanın kuzeydoğu köşesinde 1,3 x 1,3 m boyutlarında yaklaşık 1 m derinliğinde kare formlu bir su havuzu mevcuttur. Kuzeyindeki cadde kotundan yaklaşık 50 cm’lik bir yüksekliğe sahip olan döşemesi mermer kaplı olan havuzun iç ve dış duvarları su izolasyonu için özel harçla kaplanmıştır (Seyer and Lotz, 2013a: 135). Havuzun güney bölümünde taşlardan yapılmış bir seki bulunmaktadır. Havuzun ihtiyacı olan suyun temini binanın çatısında toplanan yağmur suyu ile çözülmüş olmalıdır, bu durumu in situ olarak bulunmuş olan pişmiş toprak boru da desteklemektedir. Havuz suyunun da kuzeybatı köşesindeki bir borudan sokağa bırakıldığı belirtilmektedir (Seyer and Lotz, 2014: 144). Havuzun bulunduğu odada da havuzun içindeki gibi oturma sekileri vardır ve bunlar da taştan imal edilmişlerdir. Mikve olarak kullanıldığı düşünülen havuzun girişinin hemen önünde 1,7 x 1,05 m’lik ölçülere sahip küçük parçalardan yapılmış havuzdan çıkanların sularının süzülmesi amaçla konumlanmış kireçtaşı levha (*transenne*) mevcuttur (Seyer, 2013: 85). (Fig.108). Orijinalde bir Bizans yapısında, muhtemelen bir kilisede inşa edilmiş sonrasında bu alanda ikinci bir amaca hizmet etmiştir (Seyer and Lotz, 2014: 144).

Binaya kuzeyindeki sokakla bağlantılı yaklaşık 1 m’lik eni olan ve bugüne kadar ki kazı çalışmalarında 3,7 m’lik uzunluğa kadar ortaya çıkartılmış bir giriş holü ile ulaşılmaktadır. İlk evresinde tamamen açık olan bu giriş daha sonra farklı dönemlere tarihlenen duvarlarla kapatılmış, sadece bir kapı boşluğu bırakılmıştır. Girişin orijinal zemini tespit edilememekle

birlikte, henüz kesin olarak belli olmayan daha sonraki bir dönemde, bu amaçla kasıtlı olarak kırılan, ikincil olarak kullanılan çok sayıda taş levha ve sütun ile bugünkü seviyesine yükseltilmiştir (Seyer and Lotz, 2014: 145). Tam olarak sokak girişinin ekseninde yer alan bir giriş holü (oda 2), zemini tamamen kare ve dikdörtgen pişmiş toprak levhalarla döşeli olan başka bir odaya (oda 3) açılmaktadır. Bu katın zemin kotu – giriş holünde olduğu gibi – oda 1’in kotundan daha alçaktır ve cadde döşemesinin seviyesiyle uyumludur. 3 no’lu odanın doğu duvarı boyunca oda 1’dekine benzer kesme taştan iki sıra seki kalıntısı görülmektedir (Seyer and Lotz, 2013a: 136).

Yapıya ait şu ana kadar açılmış her üç odanın zemininde de çok sayıda kiremit parçasının bulunması, yapıya ait kiremit kaplı bir çatı örtüsü olduğunu ve çatının çökmüş olabileceğini göstermesi açısından önemlidir. Oda 1’in kuzey bölgesinde döşeme üzerinde bulunan çok sayıda pencere camı da bu mekanda sokağa bakan bir pencerenin varlığına işaret etmektedir. Bu pencere de çatı çökmesi ile birlikte yıkılmış olmalıdır. Yine aynı mekanda bulunan kırık mermer ve kireçtaşı levhaların da mekanın duvarları ve oturma amaçlı sekileri için kaplama görevi gördüğü aktarılmaktadır (Seyer and Lotz, 2013a: 136).

Yapıda ilk kazı sezonunun hemen sonrasında üç farklı yapı evresi saptanabilmiştir (Fig.109). Bu lokasyondaki ilk yapı muhtemelen Roma İmparatorluk döneminde ve dolayısıyla MS V. yüzyılda Geç Antik sur inşa edilmeden önce ve Doğu Kapısı’na giden caddeden önce inşa edilmiş olmalıdır. Bina, yeniden tasarım sürecinde büyütülmüş ve şehir duvarının karşısına inşa edilmiştir. Bu değişiklikler sırasında, 1 nolu odanın kuzey duvarı ile güney duvarının bir kısmı inşa edilmiş ve holün kuzey cephesi kapatılmıştır. Şu anda, oda 1’e sokaktan küçük bir girişle erişim sağlamak mümkün olabilmektedir. Belli bir alanda iki farklı üslubu açıkça gösteren surdaki gözlemlere göre ve batıdaki Limyra kentindeki farklı yapı evrelerine benzetilerek MS VII. yüzyılda bu duvarın sağlamlaştırıldığı belirtilmektedir (Seyer and Lotz, 2013a: 136). Bununla birlikte, bu gözlem, binanın MS VII. yüzyıldan önce genişletilemeyeceğini varsaymaktadır, ancak bu tarih halka açık bir Yahudi binasındaki büyük değişiklikler için çok geç bir tarih olarak kabul edilmektedir (Weiss, 2014: 161).

Son inşaat aşamasında havuz ve oturma yerleri inşa edilmiş ve oda 1’in kuzey duvarı kapatılmıştır. Bununla bağlantılı olarak, zemine döşenen farklı malzemelerden oluşan döşeme levhaları halihazırda tahrip olmuş yapılardan alınarak burada ikincil olarak kullanılmışlardır; bu konuda en dikkat çekici parça, daha önce bahsedilen havuz-mikve önünde kullanılmış olan *transennadır* (Seyer and Lotz, 2013a: 136).

Olası Yahudi yapısı olarak tarif edebileceğimiz yapının bitişik olarak inşa edildiği Bizans suru, arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkartılan kalıntıların stratigrafik analizine (Fig.110) göre MS VII. yüzyıllara tarihlense (Seyer and Lotz, 2013a: 139) de yapının tarihi şu an tam olarak belirlenememektedir, çünkü özellikle en alt seviyesi yüksek yeraltı suyu seviyesinden 30 cm aşağıda kalmıştır¹⁶². Bu nedenle yapının zemini tam bir stratigrafi çalışmasını neredeyse imkânsız hale getiren çamur içindedir (Seyer and Lotz, 2014: 148). Ancak, yapının daha eski bir yapının üzerine inşa edildiği ileri sürülebilir, çünkü pek çok yapım evresi zaten açıkça görülmektedir (Weiss, 2014: 159). Olası sinagog yapısının ne kadar süreyle kullanıldığı kesin bir biçimde ortaya konulamamaktadır. Bununla birlikte, *menora* betimli levhaların döşeme levhası olarak yeniden kullanılması, bu dönemde sinagogun zaten terkedildiğini ve yapıya başka bir işlev yüklendiğini varsaymaya imkân tanımaktadır (Seyer, 2013: 85).

Limyra'daki yapının inşa tarihi henüz tam olarak netlik kazanmamış olup, kapsamlı bir kazı ve araştırma yapılması beklenmektedir. Alanda yapılacak küçük sondajlarla ortaya çıkartılacak olan tarihlenebilir çanak çömlek, cam ve özellikle madeni para gibi küçük buluntuların yapı hakkında daha fazla bilgi edinmemize katkı sağlayacağı muhakkaktır. Küçük Asya'daki bilinen tüm sinagoglar ya MS IV. ya da MS V. yüzyılda inşa edilmiş, MS VII yüzyılda da kullanım dışı kalmıştır (Seager and Kraabel, 1983: 172-174). Ancak alanda ortaya çıkartılan maddi kültür kalıntılarının işçiliği ve stilleri daha erken bir tarihe işaret etmektedir. Limyra'daki kazılardan şu ana kadar elde edilen kanıtlar yetersizdir, ancak bu kalıntıların Küçük Asya'daki ve başka yerlerdeki diğer kazılmış sinagoglarla karşılaştırmalı bir analizi, gerçekten de bölgede veya yakın çevrede benzer bir bina türüne işaret etmektedir. Diğer diaspora sinagoglarında olduğu gibi, binanın konumu, daha önceki bir yapı üzerine inşası, devşirme kullanımı, bir su tesisatı (havuz-mikve) ve süslü bir *bimaya* dair izler, böyle bir teori için bir argümanı destekleyen ana unsurlardır. Yine de belirtildiği gibi, sadece şehir duvarının batı ve güneybatısındaki alan, yapıyı doğru tanımlamak için yetersiz kalmaktadır (Weiss, 2014: 161).

¹⁶² Limyra'daki yeraltı suyunun yükselmesi ve alanda yapılan stragigrafik çalışmalar hakkında daha detaylı bilgi için bk. Rantitsch et al., 2016: 203-210.

3.1.3. Andriake Sinagogu

Araştırma Tarihi

Klasik Dönem'den Bizans Dönemi'ne dek yerleşim görmüş Myra antik kenti ve uluslararası ticaret merkezi konumundaki limanı Andriake'de 1803 yılında L. Meyer tarafından başlatılan araştırmalar farklı zaman dilimlerinde farklı bilim insanları tarafından devam ettirilmiş, 1964 - 1968 yıllarını kapsayan ilk yüzey araştırmaları da J. Borchhardt tarafından yapılarak 1975'te yayımlanmıştır¹⁶³. Andriake ile ilgili yüzey araştırmaları ise 2004 - 2008 yılları arasında T. Marksteiner¹⁶⁴ tarafından gerçekleştirilmiştir. 2009 yılından itibaren de Myra ve Liman Andriake kazıları N. Çevik ve ekibi tarafından yapılmaktadır¹⁶⁵.

Andriake sinagog yapısı Myra-Andriake arkeolojik kazılarının ilk sezonunda 2009 yılında bulunmuştur (Fig.111). Yapının kazı çalışmaları öncesinde yalnızca apsisinin görünür durumda olmasından dolayı daha önce bölgede çalışan bilim insanları tarafından apsisli bina olarak tanımlanmış, yapının işlevi konusunda bir yorumda bulunulmamıştır (Borchhardt, 1975: 71). Yapıda yürütülen arkeolojik kazı çalışmalarının ilk aşamasında iki bölümden oluşan yapının ana odasında iki sütun, iki sütun altlığı, iki korkuluk payesi, mimari bezemeli ve soffitli arkhitrav parçaları ile biri düz üç tanesi figürlü dört plakaya ait parçalar ortaya çıkartılmıştır. Yapının tanımlanması için oldukça önemli olan parçalar ise apsis bölümünden yapının zeminine düşmüş olan biri bütün olarak diğeri ise yazıtı dahil bazı parçaları günümüze ulaşan mermer levhalardır. Üzerlerinde *menora* olarak tanımlanan yedi kollu Yahudi kandilliği, *şofar* ve *lulav* işlemeleri ile adak yazıtlarında da Amen ve Şalom ifadeleri bulunmaktadır (Çevik vd., 2010a: 59) (Fig.112).

Sinagog olarak tanımlanmış yapı Andriake limanının güney kıyısında yer alan kamu yapılarının yoğun olduğu bölgede Horrea Hadriani'nin (Granarium) kuzeybatı köşesinde bulunmaktadır (Fig.113). Yapı antik limana yönelmiş ve limanın her noktasından görünür durumdadır. Konumunun bu denli özenli seçilmesinin sebebi, sinagogun aktif cemaatinin olduğu dönem ile limanın ve granariumun yoğun kullanımda olduğu dönemin paralel olmasından kaynaklanıyor olmalıdır (Çevik vd., 2010: 337).

Mimari ve Yapı Evreleri

Andriake sinagogu, güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda 5,15 x 6,9 m ölçülerine sahip bir ana ibadet mekanı ve ona bitişik olarak güney-güneybatısında konumlanmış ek iki odadan

¹⁶³ Detaylı bilgiler için bk. Borchhardt, 1975: 43-85.

¹⁶⁴ Detaylı bilgiler için bk. Marksteiner, 2006: 71-74; Marksteiner, 2007: 98-101; Marksteiner, 2009: 105-107.

¹⁶⁵ Detaylı bilgiler için bk. Çevik, 2010: 53-82; Çevik vd., 2010a: 55-60.

oluşmaktadır. Ana ibadet mekanı güneyinde bulunan bir apsisle sonlanmaktadır (Fig.114). Apsis yarım daire ve 3,90 m çapındadır (Çevik, 2021: 102-103). Ancak dış cephesine güçlendirme amaçlı örülen duvar dolayısı ile beş yüzlü çokgen bir görüntüye sahiptir. Apsis bölümünün yaklaşık olarak orta aksına denk gelen yerinde 1,85 m yüksekliğe, 0,98 m genişliğe ve 0,79 m derinliğe sahip, ana ibadet mekanı döşeme kotundan 4,24 m daha üst bir kotta başlayan bir niş bulunmaktadır (Çevik vd., 2010b: 170). Alanda bulunan parçalardan bu nişin bir kemerle sonlanmış olduğu söylenebilmektedir. Apsis bölümünün duvarları yalnızca nişin kemerli bölümünün üst kotuna kadar izlenebildiğinden çatı örtüsünü yorumlamak oldukça güçtür (Fig.115-116). Ancak apsisle ait dikey duvarların üst yapı ile buluştuğu noktada bir sıra profilli bloğun varlığı ve apsis ile beden duvarlarının duvar işçiliklerinin farklılığı bu iki bölümün farklı zamanlarda inşa edildiğini göstermesi açısından önemlidir (Çevik vd., 2010: 338).

Ana ibadet mekanına giriş güneybatı ve kuzeybatı duvarlarında bulunan kapılar ile sağlanmaktadır. Güneybatıdaki kapı ile iki ek odaya ulaşılmaktadır. 9 x 5 m ölçülerine sahip bu odaların ilk yapı planlanmasında olmadığı, sonradan bu alana eklendiği duvarlardaki farklı işçilikler dolayısı ile rahatlıkla söylenebilmektedir. Ana ibadet mekanı ve ek iki odanın zemin döşemeleri benzer form ve renkte pişmiş toprak levhalarla kaplıdır (Fig.117). Bu benzer döşeme ana ibadet mekanı ve ek odalar farklı zamanlarda yapılmış olsalar da ana ibadet mekanının zemin döşemesinin ek odaların döşemeleri ile aynı zamanda yenilenmiş olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Ek odalardan doğudakinin zemininde in situ olarak bulunan kitabenin varlığı bize iki olasılık düşündürmektedir (Fig.118). Birincisi ek odaların sinagog kullanım dışı kaldıktan sonra da kullanılmaya devam etmiş olabileceği, ikincisi de kitabede adı geçen kişinin bu döşemeyi yaptıran kişi olabileceğidir (Çevik vd., 2010b: 171).

Alanda yapılan çalışmalarda ana ibadet mekanının doğu duvarına paralel olarak uzanan bir duvar tespit edilmiştir (Fig.119). Bu duvar, ana ibadet mekanının üstünde olması muhtemel kata girişi sağlayan kapının sahanlığını desteklemek amaçlı olmalıdır. Zira bu alanda yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında döşeme izine rastlanmamış, ancak ana kayaya ulaşılmıştır (Çevik vd., 2010: 338).

Ana ibadet mekanının güneydoğusunda yüksekliği 1,30 - 1,40 m'ye kadar korunmuş olan bir duvar bulunmaktadır. Bu duvar ile apsis duvarı arası bir platform oluşturmak amaçlı molozla doldurulmuştur ve kazılar sırasında bu alanda da ana kayaya ulaşılmış, ancak bir döşemeye rastlanmamıştır (Fig.120). Moloz dökülerek oluşturulmuş olan platformlu alanın apsis ile birlikte günümüze ulaşmamış olsa da aynı kottaki bir döşeme ile birleşerek, sinagog

yapısının ana dua salonunu oluşturmuş olması olasıdır. Şu anda ana ibadet mekanı olarak kabul ettiğimiz mekan ile apsis bölümüne bir geçişin olmaması ve apsis duvarında ana ibadet mekanından 3,20 m yükseklikte tespit edilmiş olan süpürgelik amaçlı olabilecek duvardan dışarı taşan bir sıva kalıntısının varlığı da ikinci kat ile ilgili olasılığı güçlendirmektedir (Çevik vd., 2010b: 172).

Ana ibadet mekanının kuzeybatısındaki kapının yanında duvara entegre olarak yükselen üç basamak gözlemlenmektedir (Fig.121). Bu merdiven basamaklarının varlığı ikinci kat görüşünü desteklemektedir. Olası ahşap üst kat döşemesinden günümüze ulaşan herhangi bir buluntu yoktur. Ancak sağlam bir sütun (Fig.122), bir kaide ve apsis duvarında bugüne ulaşan izler bizim ikinci katı düşünmemize olanak sağlamaktadır. Sütun yüksekliği 1,85 m, kaide ve sütun başlığı 0,25 m'dir. Toplamda 2,35 m'ye ulaşan bu yükseklikteki bir sütunun zemin kat tavanını desteklemek ya da üst kottaki ehal bölümü önündeki bir düzenleme için kullanılmış olması mümkündür (Çevik vd., 2010: 339).

MS V. yüzyılda Hac yolculuğuna çıkanların başta Saint Nikolaus gibi azizlerin martyrionlarını ziyaret etmek amacı ile inşa edilmiş çok sayıda kilisenin var olduğu Myra ve Andriake'de merkezi bir konumda bulunan bir sinagog yapısının bulunması bölgede farklı inançtan olanların özgürce yaşayabildiği kozmopolit bir yapıya işaret etmesi açısından oldukça önemlidir. MS V.-VI yüzyıllara tarihlenen sinagog yapısının apsis alanında ele geçen seramiklerin değerlendirilmesi sonucunda buradaki malzemenin homojen olmayıp, ana kayaya kadar olan alanın doldurulması amacı ile kentte bulunan seramik çöplüğünden getirildiği anlaşılmıştır. Çalışılan seramik buluntular Hellenistik ve Roma dönemine tarihlenmiş, alandaki en yoğun seramik grubunun da terra sigillata olduğu tespit edilmiştir (Özdilek, 2018: 69-70).

Andriake sinagog yapısında gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda özellikle apsis bölümüne ait dolgu alanda Hellenistik ve Roma dönemlerine ait pek çok bulguya ulaşılmıştır. Erken Bizans dönemini aşmayan buluntuların içinde en geç tarihli eser MS IV. yüzyıla tarihlenen bir kandildir. Sinagog kazısında apsis dışındaki alanlarda ele geçen 282 parça erken buluntu sözkonusudur, ancak pekçoğunun sinagog ve ait olduğu dönemle ilgili bağlantıları tespit edilememiştir (Çevik vd., 2010: 336).

Arkeolojik kazı alanlarında ortaya çıkan sikkeler yapıları tarihlememizde bize destek veren önemli buluntulardır. Andriake kazılarında da sikkeler bulundukları yapılar hakkında bilgi edinmemize katkı sağlamışlardır. Kentte bulunan ilk Yahudi sikkesi olmasından dolayı Şarap Atölyesi kazılarında bulunan ve MS 9 - 12 yıllarına tarihlenen Yahudi kralı Marcus Ambibulus'a ait bronz sikke (Bulut ve Şengül, 2013: 82) (Fig.123) oldukça önemlidir.

Likya'daki Yahudi Cemaati'nin varlığı antik kaynaklar ve epigrafik verilerin ışığında MÖ II. yüzyıla dek izlenebilmekte, Andriake sinagog yapısındaki buluntulardan da yapı MS V. yüzyıla tarihlense de bu sikkenin varlığı kentte sürekli ikamet eden ya da geçici olarak bulunan Yahudi izlerinin takip edilmesi açısından dikkate değerdir (Bulut ve Şengül, 2013: 84).

Andriake genelinde olduğu gibi sinagogda da yapılan arkeolojik kazılarda ele geçen ve tarihlemeye bize yardımcı olan önemli unsurlar sikkeler olmuştur. Bunların çoğu sinagogun ana ibadet mekanının kazılarında bulunmuş olan I. Justinianus (527 - 565), Phocas (602 - 610), II. Justinus (565 - 578) ve Galerius Valerius Maximianus (305 - 311)'a ait sikkelerdir. Sinagogun apsis bölümündeki dolgu malzemesi içinde bulunan II. Valentinianus (375 - 392) dönemine ait olan sikke ise bize apsisin eklenmiş olabileceği en erken tarihi vermesinden dolayı önemlidir (Çevik vd., 2010: 336).

Sinagog yapısının planı, duvar işçiliği, mimari bezeklerinin stili ve diğer bulgular MS IV. – V. yüzyıllara tarihlense de yapı ile ilgili bilimsel çalışmalar devam etmektedir (Çevik, 2021: 104-105). Yapının apsis duvarları dışında duvar ve zemin döşemelerinin tahrip olmuş olması tarihleme konusuna destek olamamaktadır. Ancak Andriake sinagogunun korkuluk levhalarının apsis bölümünün önüne düştüğü dönemin yapı için son dönem olduğu söylenebilir (Çevik vd., 2010b: 169) (Fig.124).

Andriake liman yapılarında ve sinagogda yapılan jeolojik bulgu ve gözlemlerde sinagog yapısının apsis bölümünde kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu sistemli çatlamlar ve ayrılmalar tespit edilmiştir (Fig.125). Yapıda gözlenen sistematik çatlakların sismik sarsıntılar sonucu oluşmuş yan yana birkaç tuğlayı kesen boylu boyunca uzanan çatlaklar olduğu aktarılmaktadır. En erken MS IV. yüzyıla tarihlenen yapı ile ilgili belli bir yönde oluşmuş olan bu düşme, çatlama ve ayrılmaların MS IV. yüzyıl sonrası bölgede oluşan depremler sonucu olması olasıdır (Softa et al., 2018: 67).

3.1.4. Miletos Olası Sinagogu

Araştırma Tarihi

MÖ IV. binyılın sonundaki Kalkolitik dönemden, MS 15. yüzyıl başlarına tarihlenen Beylikler dönemine kadar aralıklı olsa da sürekli yerleşim gören, Akdeniz dünyasının farklı bölgelerinden gelen insanlara ev sahipliği yapan Miletos (Berns, 2021: 114-115), günümüz coğrafyasında denizden yaklaşık 9 km içeride kalmış olsa da yerleşim gördüğü dönemlerde Menderes vadisinin çıkış noktasındaki konumu ile antik dünyanın önemli bir liman kenti idi (Berns, 2021a: 106) (Fig.126).

Antik kentte 1873 yılında başlayan ilk kazı çalışmaları 1899 yılından itibaren T. Wiegand başkanlığında Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir. Günümüze dek aralıklarla devam eden arkeolojik kazı çalışmaları 2018 yılından beri Hamburg Üniversitesi desteği ile C. Berns başkanlığında uluslararası bir ekiple devam etmektedir¹⁶⁶.

Miletos'daki yapının olası sinagog yapısı olarak ilk tanımlaması yirminci yüzyıl başlarında A. V. Gerkan tarafından yapılmıştır (Fig.127-128). Yapının işlevi konusunda net sonuçlara ulaşabileceğimiz verilere sahip olmamakla birlikte Galilee sinagog binası ile karşılaştırıldığında elde edilen sonuçlar bu yapının sinagog olma olasılığını güçlendirmektedir. Giriş cephesinin (15⁰'lık küçük bir sapma da olsa ki bu durum güneydeki sokak aksından kaynaklanıyor olmalıdır) doğuya yönelmiş ve üç nefe sahip olması önemli benzerliklerdir. Ayrıca üç tarafı portikolu bir vestibulun varlığı da geç Roma Dönemi'ne ait hem Filistin'deki hem de diasporadaki sinagog planları ile paralellik göstermektedir (von Gerkan, 1922: 80).

Mimari ve Yapı Evreleri

Miletos'da henüz arkeolojik kazılar tam olarak bitirilemediğinden dolayı yeterli verilere ulaşılamamış olmakla birlikte Galilee'deki sinagog yapıları ile olan benzerliğinden dolayı olası sinagog yapısı tanımını kullandığımız yapı ona bitişik bölümlerle birlikte 28,51 x 40,10 m ölçülerinde bir alanı kaplamaktadır (Öner, 2021: 32-33) (Fig.129).

Yapıya giriş üç tarafı portikolu peristylli bir avlu ile sağlanmaktadır. Girilen avlu alanının güney bölümünde duvarlar boyunca uzanan seki bulunmaktadır ve avlunun orta bölümü mermer kaplanmıştır. Avlunun kuzey duvarının ortasına konumlanmış eski Grattius mezar anıtı üzerine denk gelen bir kapı ile batı yönü sütunlarla çevrili farklı işlevleri olduğu tahmin edilen mekanların bulunduğu daha büyük bir avluya geçilmektedir. Batı yönündeki sütunların gerisinde üç oda, kuzey dış duvarına bitişik olarak da beş oda konumlanmıştır. İlk girilen küçük peristyl avlunun batısında bulunan girişten de bazilikal planlı, üç sahınlı bir ana ibadet mekanına ulaşılmaktadır. Sinagog ana mekanı olduğu düşünülen bu mekanın zemini iri taşlar ve kaba beyaz bir mozaikle kaplıdır (Öner, 2021: 32-33). Ana ibadet mekanı 11,06 x 18,51 m ölçülerindedir ve 1,80 m aralıklarla konumlanmış karşılıklı iki sıra sütunla üç nefe ayrılmıştır. Orta neften 1,62 m lik bir kapı ile ulaşılan giriş bölümünün ölçüleri 7,96x10,23 m'dir. Giriş avlusu ana ibadet mekanı ekseninde olmakla birlikte Grattius anıtının temeli in situ olarak kullanıldığından kuzey koridoru daha dar olarak yapılmıştır (Gerkan, 1922: 80). (Fig.130).

¹⁶⁶ (Ohlrogge, 2022): <https://www.miletgrabung.uni-hamburg.de/tr/milet/forschungsgeschichte.html>

Olası sinagog yapısı kompleksi, Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait kent merkezindeki Aslanlı Liman'da konumlanmaktadır. Yapıya ait tarihlemeye bize yardımcı olan en önemli unsur komplekse alan sağlamak için yıkılan ve mimari öğeleri devşirme olarak kullanılan Erken Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen Küçük Liman Anıtı diye tanımlanan (Kleiner, 1968: 56) üç yan yüzü konkav bir stylobata sahip mezar anıtıdır (Koçak, 2015: 277) (Fig.131). Komplekse giriş yapılan avlu önündeki kapıda basamak amaçlı in situ olarak bulunan yazıttan Saguntumlu Gaius Grattius Cerialis isimli bir Romalı'yı onurlandırmak üzere inşa edilmiş olduğu bilinmektedir (Schupp, 2014: 662) (Fig.132). Yazıt MS I. yüzyıla tarihlenmektedir ve "Gaius'un oğlu Galeria Tribus'undan Gaius Grattius için" olarak çevrilmiştir¹⁶⁷. Aynı zamanda Poseidon'a ait bir sunağın kalıntılarının temellerin bir parçası olmasından dolayı, sunağın MS IV. yüzyılın sonlarında pagan inancının sona ermesinden önce yok edilmiş olamayacağından sinagog muhtemelen en erken bu tarihte inşa edilmiş olmalıdır (Berns, 2021: 116-117).

3.1.5. Priene Sinagogu

Araştırma Tarihi

Priene'deki sinagog yapısındaki arkeolojik kazı çalışmaları ilk kez T. Wiegand ve H. Schröder tarafından yapılmıştır (Wiegand ve Schröder, 1904: 480-481, şek.585). Yirminci yüzyılın başlarına tarihlenen bu kazı çalışmaları sonucunda yapı, ev kilise olarak yorumlanmış, sonraki bir evrede ise ilk kez E. L. Sukenik, tarafından sinagog olarak tanımlanmıştır (Sukenik, 1934: 42-43, şek.12). Yapıya ait son çalışmalar ise M. Wilson ve N. Burkhardt tarafından 2009 – 2011 kazı sezonlarında gerçekleştirilmiştir. Üç kazı sezonunda gerçekleştirilen çalışmalarda yapının ayrıntıları, özellikle de farklı yapı evreleri araştırılmış, farklı noktalarda sondajlar yapılarak bu evrelerin tarihlendirilmesi hakkında yeni bilgilere ulaşılmıştır (Burkhardt and Wilson, 2013: 166) (Fig.133).

Diğer pek çok diaspora sinagog yapısında olduğu gibi Priene sinagog yapısı da kentin merkezine yakın, çevresinde çok sayıda ev ve dükkânın yan yana bulunduğu, kentsel dokudan soyutlanmamış (Burkhardt, 2021: 122), İmparatorluk döneminde ve Geç Antik Çağ'da yerleşim gören Priene antik kentinin batısında, şehir merkezi ile kentin liman bölgesini birbirlerine bağlayan Batı Kapısı Caddesi'nin güneyinde duvarlarla çevrili kentsel alandaki yerleşim bölgesinde konumlanmaktadır (Fig.134). Yapının sinagog olarak tanımlanması arkeolojik kazı çalışmaları sırasında bulunan *menora* grafitisi ve *menora* kabartmalı levhanın varlığı ile yapılabilmektedir (Burkhardt, 2014a: 236). Batı Kapısı Caddesi'nin özellikle güneyindeki

¹⁶⁷ Milet yazıtları hakkında daha detaylı bilgi için bk. Dessau et al., 1997.

yerleşim alanlarındaki yeniden yapılaşma izlerinin varlığı bu alanın Geç Antik Dönem’de de yoğun olarak kullanıldığını göstermesi açısından önemlidir. Arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda sinagog yapısının kuzeyine Roma Dönemi’nde bir dizi dükkân inşa edildiği tespit edilmiştir. Sinagogun doğusundaki komşu evin, Batı Kapısı Caddesi’ne açılan ana girişinin eşliğinde bulunan küçük bir *şofar* veya *lulavla* çevrili bir *menora* ile küçük ama açıkça görülebilen bir duvar yazısı (grafiti) bulunması bu yapının da Yahudi yapı kompleksinin bir parçası olması gerektiğini düşündürmektedir (Fig.135). Ayrıca sinagog yapısının ana ibadet mekanının da bulunan nişin de doğudaki bu konutun avlusunun sınırlarını geçiyor olması bu görüşü desteklemektedir (Burkhardt, 2014b: 170) (Fig.136B-C).

Mimari ve Yapı Evreleri

Priene Sinagog yapısında yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda ilk evresi konut, sonraki iki evresi ise bazı revizyonlar olsa da sinagog olarak kullanılmış olan üç yapı evresi tespit edilmiştir (Fig.136). İlk evresi konut olan Priene Sinagogu, kentin kuruluşu sırasında yapılmış olan Hellenistik bir evin güney avlusuna entegre edilerek inşa edilmiştir. 24 numara ile tanımlanan bu ev Priene’deki diğer benzer mimariye sahip prostaslı evlerle aynı döneme yani MÖ II. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlenmektedir. Daha sonraki süreçte sinagoga dönüşmesinde ise iki ana yapı evresi söz konusudur. Son evrede gözlenen tadilatlar ikinci yapı evresi aşamasında yaşanmış bir depreme ait izler taşımaktadır. Doğu-batı yönünde düzenlenmiş olan birinci evre büyük bazilikal planlıdır ve yapıda narteks olduğuna dair bir iz rastlanmamıştır. Yaşanan deprem sonrası inşa edilen ikinci evrede ise her iki yanında koridorlar olan bir ana nef ve narteksi bulunan birinci sinagog evresine göre daha küçük boyutlarda bazilikal planlı bir mimariye sahiptir. Bu evrenin güneybatısına eklenen ve Roma dönemine ait üç adet odanın MS IV. yüzyılda doldurulmuş olduğu yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda tespit edilmiştir (Türkoğlu, 2000: 19-20; Burkhardt and Wilson, 2013: 166-167; Burkhardt, 2021: 120).

Priene Sinagog yapısının ilk konut evresine ait mimari plan incelendiğinde kuzeyde büyük bir oikos, önünde güney avlusuna açılan, saçaklı bir çatıyı taşıyan bir Dor prostası ve oikosun her iki yanında dikdörtgen formlu iki uzun odanın bulunduğu görülmektedir (Burkhardt, 2014b: 174). Prostasin önünde bulunan metoplu ve triglifli frizlere sahip Dor sütunlarının yapı malzemelerinin pek çok parçası yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sırasında alanda tespit edilmiştir (Koenigs et al., 1996: 78) (Fig.137). Son evresinde batısında bulunan 14 nolu sokaktaki girişin konut evresinde ana giriş olduğu kabul edilmektedir. Ayrıca avlunun güney ve batısında da küçük odalar bulunmaktadır, özellikle güneyinde bulunan alanda

arkeolojik kazı çalışmaları tamamlanamadığından bu alanlar ile ilgili bilgilerimiz yetersizdir. Sinagogun 24 nolu konut olduğu evresine ait döşeme altında su kanalları (Fig.134: Sondajlar 3, 11, 25) ve bazı duvarlarda tadilat izleri (Fig.134: Sondajlar 3, 9, 13, 16-17; 2/3; oikos) olması bu yapının Hellenistik Dönem içinde bazı revizyon geçirdiğini göstermesi açısından önemlidir. Batı Kapısı Caddesi üzerinde oikosun kuzey duvarında sinagog evresinde kullanılmak üzere bir kapı açılmıştır (Fig.138). Kapıya ait eşik bloğu in situ olarak yerindedir ve 1,09 x 0,72 x 0,09 m boyutlarındadır, ancak temeli orijinal konumunda değildir (Fig.139). Cadde ile konutun giriş kotuna ulaşmak için üç basamaklı bir merdiven yapılmıştır, merdivenin bina sınırından 2,11 m caddeye uzuyor olması her iki yandan yaklaşanlar tarafından rahatlıkla fark edilmesine sebep olmaktadır (Burkhardt, 2014b: 189). 14 numaralı sokak ile Batı Kapısı Caddesi'nin kesişme noktasına yakın bir noktada yapının batı duvarında iki duvar taşı kapı çerçevesi oluşturacak şekilde konumlanmıştır. Ayrıca arkeolojik kazı çalışmaları sırasında yapılan sondajlarda bu yan giriş olması muhtemel kapının önünde ahşap bir merdiven için kullanılmış olabileceği düşünülen düz taş bir kaide yer almaktadır (Burkhardt and Wilson, 2013: 168-169) (Fig.134: Sondaj 2/2).

Yahudi sembollerinin konumlandığı kapı pervazları korunamadığı için yapının Batı Kapısı Caddesi'ne bakan cephesinin üst kotları ile ilgili bilgilerimiz yetersizdir. Ancak dış duvarların büyük mermer kesme taşlarından birinin yüzeyinde küçük bir *menora* grafitisi görülmektedir. Konut evresinde prostas olan alan, sinagoga kuzeydeki ana caddeden bir giriş oluşturmak için taş döşeli açık bir avlu halini almıştır. Bu alana girenler doğu ve batısında küçük odalar olan avludan geçerek ana toplantı salonuna ulaşabilmektedir. Ana ibadet mekanının girişinde bulunan kapı, daha önceki Hellenistik evin prostasının bir sütunundan ve payandasından oluşturulmuştur ve üzerinde büyük bir Yahudi sembolü bulunmaktadır. Prostasının batı sütununun kuzey tarafında bulunan bu sembol, 65,50 cm boyunda bir *menorah* ve göz hizasında bir *etrogdan* oluşmaktadır ve konumu gereği avludan geçen her ziyaretçi tarafından görülebilmektedir (Burkhardt, 2021: 120) (Fig.140-141).

Avlu ile ulaşılan ana ibadet mekanı doğu-batı ekseninde oluşturulmuş iki koridorla iki nefe bölünmüştür. Kuzey koridoru 4,09 m, güney koridoru ise 3,40 m genişliğe sahiptirler (Fig.136B). Ahşap olduğu düşünülen çatının taşıyıcı dikmeleri günümüze ulaşamamıştır. Ancak bu ahşap dikmelerin yerleştirildiği ve koridorları ayıran stylobatın taş sırası in situ olarak günümüze ulaşmıştır. Nefi ayıran bu stylobatın taş sıraları paralel değildir. Kuzey stylobatın batı ucu, doğu ucundan yaklaşık 0,80 m daha kuzeyde sonlanmaktadır. Ayrıca uzun doğu duvarının hattı Hellenistik insula sistemi gibi tam olarak kuzey-güney doğrultusunda

uzanmamaktadır. Bunun yerine, yeni doğu duvarı kuzeydoğudan güney-güneybatıya uzanmaktadır. Bu düzensizliklerin, Hellenistik insula sisteminde mümkün olandan daha özel bir Kudüs yönelimi elde etmek için kasıtlı olabileceği de düşünülmektedir (Fig.142). Yapının Geç Antik Döneme ait katı korunagelmediği için yapının batı bölümü ile ilgili bilgilerimiz yetersizdir (Burkhardt, 2014b: 180).

Ana ibadet mekanının nef bölümünün doğu duvarında merkezi bir konumda bulunan 1,30 x 1,40 m ölçülerinde dikdörtgen bir niş yer almaktadır (Fig.143). Nişin günümüz sinagoglarında da bulunan ve Tevrat tomarları için kullanılan ehal bölümü olduğu düşünülmektedir, bu durumu nişin yönünün Kudüs'e doğru olması da desteklemektedir (Burkhardt, 2014a: 233). Kudüs yönü olan doğuya yerleştirilmiş olarak yapılan sabit ehal bölümleri MS III. yüzyılda yapılmaya başlanmış ve MS III. yüzyılın sonundan IV. yüzyılın başına kadar inşa edilmişlerdir (Dothan, 1983: 32). Nişe ait iç duvarlarda bulunan duvar resmine ait izleri taşıyan sıva kalıntıları günümüze kadar ulaşmıştır. Yapıda gerçekleştirilen ilk arkeolojik kazı çalışmaları sırasında nişin önünde, devşirme kullanılmış, üzerinde yıpranmış olduğu için okunamayan çok sayıda satırı olan uzun bir mermer stel ortaya çıkarılmıştır (Fig.144). Mermerin yazıtlı kısmı ön tarafta yer alırken, arka kısmı boştur. Daha eskiye tarihlenen yazıtın altında tamamlanmamış sadece yuvarlak ayak kısmı belirtilmiş bir *menora* kazınmıştır (Burkhardt, 2014b: 171).

Ana ibadet mekanının çatısının beşik çatı olarak yapılmış olması durumunda, nef alanında 14,40 x 13,00 m ölçülerinde ve yaklaşık 7,50 m yüksekliğinde geniş ve yüksek bir iç mekan ortaya çıkmaktadır. Sinagogun ilk evresinde ana binanın alanı 187,20 m²'dir, bu da 93 ila 125 kişilik bir ayakta durma kapasitesi sunmaktadır (Burkhardt and Wilson, 2013: 168-169). Yeni avluyla ek odaları ve ayrıca doğudaki komşu evin bir kısım odaları ile birlikte 450 - 510 m²'lik bir Yahudi yapı kompleksinin varlığından söz edilebilmektedir (Burkhardt, 2021: 120).

Priene sinagogunun ilk evresinin bir deprem yaşadığını bazı duvar ve çatı bölümlerindeki çökmelerden söylemek mümkündür. Depremde gördüğü yıkımlar sonrasında tekrar inşa edilen yapı evresinde kuzey ve güney duvarlarının hemen önüne yeni duvarlar yerleştirilmiş, içteki sıvalı kuzey duvarının önüne de bir seki eklenmiştir (Fig.136C-145). Ayrıca nefler için yeni kuzey ve güney duvarları ile bir narteks –atriyum– yapılmıştır. Yeni eklenen kuzey duvarının dış bölümü ile prostas arasında bir tekne konumlanmıştır (Fig.134: Sondaj 7). Ayrıca sinagog yapısının ilk kazı çalışmaları sırasında Wiegand ve Schrader tarafından nişin yanında bulunmuş olan 0,95 m çapındaki bir başka ritüel amaçlı kullanılmış

olması muhtemel bir tekne (Wiegand and Schrader, 1904: 480, şek.585) günümüzde yapının güney tarafında in situ olarak yer almaktadır (Fig.147). İkinci evredeki narteks alanına hem kuzeyden hem de batıdaki 14 nolu cadde tarafındaki küçük bir koridordan bağlantı sağlanmıştır. Yine yapılan kazı çalışmalarında kuzey ve ana koridorların döşeme kaplamalarında devşirme malzemelerin kullanıldığı tespit edilmiştir (Burkhardt, 2014b: 183).

Deprem sonrası inşa edilen sinagog yapısının ikinci evresinde kuzey avlu ve odalarda herhangi bir değişiklik yapılmamakla birlikte, yapının alanı 54 m² küçültülerek, 13,20 m²'lik bir narteks ile 187,20 m²'den 120 m²'ye indirilmiştir. Ayrıca ana ibadet mekanının kuzey duvarının önüne yeni bir duvar eklenmiş, önüne de yaşlı cemaat üyelerinin oturması için seki inşa edilmiştir (Burkhardt, 2014a: 234) (Fig.136C-145). Sinagog yapısında arkeolojik kazı çalışmaları sırasında bulunan mermer objeler, niş içindeki duvar resimleri, iç duvarlardaki sıvalar, grafitiler, sinagogun iç kısmının zengin dekorasyona sahip olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir (Burkhardt and Wilson, 2013: 178). Priene'deki Yahudi cemaati hakkında bilgi vermesi açısından incelendiğimizde de sinagogda gerçekleştirilen yeniden inşa faaliyeti özelinde Yahudi cemaatinin şehrin yeniden inşasına katkı sağlamak için hâlâ mali imkânlarla sahip olduğunu göstermektedir (Burkhardt, 2021: 122).

Mimari üslup olarak Geç Antik Dönem'e tarihlenen sinagog yapısının yine arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkartılan buluntular ışığında MS IV. yüzyılın sonlarından MS VI-VII. yüzyılın başlarına kadar kullanılmış olduğu belirtilmektedir (Burkhardt, 2021: 120). Sinagogun ikinci aşamasının zemin kaplamasının altında bulunan cam parçaları ve sikkelerden dolayı MS IV. yüzyılın sonlarına tarihlenmekte, bu nedenle de sinagogun MS IV. yüzyılda kullanımda olduğu belirtilmektedir. Binanın sinagog olarak ilk kullanımı konusunda bir tarih verebilmek için veriler yeterli olmamakla birlikte, başlangıçta bir sinagog inşasından önce Yahudi topluluğu tarafından bir dua veya toplanma yeri olarak kullanılmış olması mümkündür (Burkhardt and Wilson, 2013: 174).

Kazılarda bulunan sikkeler, camlar ve lambalar ışığında sinagogun MS IV. yüzyılın sonları ile VI.-VII. yüzyılın başları arasında kullanıldığı aktarılmaktadır (Burkhardt, 2021: 120). Bu tarihleme Priene Sinagogunun çalışma alanının yüzeyinde ve sondajlarda bulunan seramik, lamba, madeni para, cam, demir çiviler ve kurşun şeritleri gibi bazı küçük metal nesnelerde de desteklenmektedir. Seramiklerin Hellenistik ve Erken Roma Dönemlerine, lambalar, camlar ve sikkelerin ise Geç Antik Dönem'e ait olduğu tespit edilmiştir. Geç Roma seramiklerinin altında tarihlendirilebilir özelliklere sahip sadece birkaç parça ile sinagog Hellenistik bir eve entegre inşa edildiğinden dolayı da alanda birçok Hellenistik malzeme

bulunmuştur. 24 nolu evin de Priene'deki 33 nolu ev gibi diğer büyük prostas evleri ile birlikte MÖ II. yüzyılın üçüncü çeyreğinde inşa edilmiş olabileceği belirtilmekte, ancak ne zaman bir prostas evine dönüştürüldüğü bilinmemektedir. Yapının güneydoğusundaki ek odalarda yapılan sondajlarda (Fig.134: Sondage 2/3) iki kat seviyesi ayırt edilebilmiştir. Bu ek odaların birinci ve ikinci sıva zemininin altında ve arasındaki malzeme, Hellenistiktir. Bu nedenle Batı Kapısı Caddesi'nden girişin kapatılması, prostas evinin kurulumundan kaynaklanmış olmalıdır. Ek odaların, sadece eşiklerindeki Geç Antik seviyesi nedeniyle değil, aynı zamanda ikinci kat ile çökmüş enkaz tabakası arasında seramik, cam ve I. Theodosius' un (MS 379 - 95) bir sikkesinin bulunması nedeniyle de Geç Roma Döneminde kullanılmış olabileceği aktarılmaktadır (Burkhardt and Wilson, 2013: 173).

Hellenistik evin eski güney avlusu, zeminin aynı kota getirilmesi amacı ile dolgu yapılmıştır. Bu dolgu altında ulaşılan seramikler ve kuzeydoğudan güneybatıya uzanan su kanalı (Fig.134: Sondages 11, 25) da sinagog yapısının Hellenistik evin bir parçası olduğunu ortaya koymaktadır. Erken Roma Dönemi'nde yapının güneybatısına farklı işlevleri olan üç oda eklenmiş, ancak daha sonra MS IV. yüzyıldan önce doldurulmuştur (Burkhardt, 2014a: 234).

Geç Antik Dönem için daha kesin veriler sadece sikkelerden ve cam kaplardan elde edilebilmiştir. Kaldırımın boşluklarında ve oturma sırasında yapılan temizlik sırasında, MS IV. yüzyılın sonlarından MS VI. yüzyılın ortalarına kadar olan sikkeler, MS IV. yüzyıldan MS VI.-VII. yüzyılın başlarına kadar tarihlenen formlarda cam eşyalar bulunmuştur. Batı Kapısı Caddesi'nden 24 no'lu binaya girişin eşik alanında, yüzey temizliği sırasında MS V. yüzyılın ilk yarısından kalma küçük bir kil lamba bulunmuştur. MS V. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen bir başka lamba da nefteki kaldırımın derzlerinde bulunmuştur. Bu az sayıdaki buluntu, sinagogun MS IV. yüzyılın sonlarından VI.-VII. yüzyılın başlarına kadar kullanılmış olabileceğini göstermesi açısından önemlidir (Burkhardt, 2014a: 236). Kaldırım boşluklarında bulunan cam kaplardan biri, MS V. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan bir forma karşılık gelmektedir (Fig.148). Aynı yerde ancak kaldırımın biraz daha derininde, Arcadius (MS 395 - 408) veya Honorius (MS 393 - 423) zamanında basılmış iki sikke bulunmuş olduğundan kaldırım V. yüzyılın ikinci yarısında döşenmiş olmalıdır. Kaldırım derzlerinde bulunmuş bir diğer cam parçası da nişin önünde bulunmuş olan dar bir cam kadehe aittir (Burkhardt and Wilson, 2013: 174-175) (Fig.149). Priene Sinagog yapısında yapılan yüzey temizliği sırasında ikisi tanımlanabilir on iki adet bronz sikke bulunmuştur. Tanımlanabilir durumdaki sikkelerden biri, Nikomedia'da Justinianus (MS 527 - 65) zamanında basılmıştır. Sikkenin ön yüzünde Justinianus'un portresi olan bir dekanummium ve arka yüzünde ise bir Yunan iota'sı ile ANNO

ve NIK lejantı bulunmaktadır (Fig. 150), ancak tarih eksiktir. Diğer sikke ise, büyük olasılıkla I. Theodosius (MS 379 - 95) zamanında basılmıştır (Fig. 151). Bu sikkenin ön yüzünde imparatorun portresi, arka yüzünde ise sağ elinde mızrak, sol elinde bir küre olan Konstantinopolis'in tahttan indirilmesi betimlenmektedir. Sinagog alanında bulunan sikkeler MS IV. ve VI. yüzyılın sonlarına tarihlenmektedir ve kaldırım seviyesinin altında bulunmuşlardır (Burkhardt and Wilson, 2013: 176).

3.1.6. Side Sinagogu¹⁶⁸

Araştırma Tarihi

Antalya ili, Manavgat ilçesi sınırları içinde yer alan Side antik kenti Geç Hitit Dönem'ine kadar uzandığı tahmin edilen bir Pamphylia kentidir. Sinagog yapısı 2019 yılında Side Müzesi tarafından gerçekleştirilen kurtarma kazıları sırasında ortaya çıkartılmıştır (Fig. 152-153). 2020 yılında Prof. Dr. F. Alanyalı başkanlığında devam ettirilen arkeolojik kazı çalışmaları Tapınaklar alanı olarak tanımlanan alanda başlatılmıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda Side Kenti'nin MÖ VII. yüzyıldan MS VII. yüzyıla kadar kesintisiz olarak tüm tarihsel aşamalarının izlenebildiği aktarılmaktadır. Ayrıca Orta çağ'a ait izlerin de bu süreçte yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkartıldığı eklenmektedir¹⁶⁹.

Mimari ve Yapı Evreleri

Sinagog yapısı günümüzde 810 ada 1 parselde yer almaktadır. Yapının bulunduğu bu parsel tiyatrodan gelen sütunlu caddenin üzerinde konumlanmaktadır. Bu caddenin arkasında bir stoa ve ona açılan dükkanlar arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkartılmıştır. Yapı bu dükkanların sonraki bir evresinde sinagoga dönüştürülmüştür. Çevresi anıtsal ve son derece gösterişli yapılarla çevrilidir ve sinagog yapısının hemen üstünde ana sütunlu caddeye bağlanan bir de sokak tespit edilmiştir. Bu sokakla bağlantılı mekanlarda ortaya çıkartılan pitos ve terazi buluntularından bu alanların dükkan olarak kullanılmış olabileceği düşünülmektedir¹⁷⁰.

Sinagog dikdörtgen formlu bir mimari plana sahiptir. Duvarlara bitişik olarak inşa edilmiş basamak şeklinde oturma bankları mevcuttur. Oldukça iyi korunmuş olarak günümüze

¹⁶⁸ Side sinagogu ile ilgili görseller için Side Müze Müdürlüğü'ne teşekkür ederiz. Side Sinagog binası ile ilgili bilgiler için Prof. Dr. F. S. Alanyalı tarafından yapılan ASTAM ve DAI seminerlerindeki sunumlarından faydalanılmıştır.

¹⁶⁹ Tapınaklar Bölgesi olarak tanımlanan alan; 798 Ada 7-3 parsel, 812 Ada 1 parsel, 812-1 ve 798-7 parseller arasındaki modern yolu kapsamaktadır. Detaylı bilgi için bk. ASTAM Seminerleri Dizisi. Prof. Dr. F. S. Alanyalı "Side'de Yeni Kazılar Işığında Yeni Keşifler" seminer sunumu, (Erişim Tarihi: 30.06.2024) <https://www.youtube.com/watch?v=tS6RrXTB0zc&list=PPSV>

¹⁷⁰ Detaylı bilgi için bk. ASTAM Seminerleri Dizisi. Prof. Dr. F. S. Alanyalı "Side'de Yeni Kazılar Işığında Yeni Keşifler" <https://www.youtube.com/watch?v=tS6RrXTB0zc&list=PPSV>

ulaşmış olan üç taraftaki oturma sıraları ortadaki yazıtlı mekanı çevrelemektedir. Orta bölümünde dairesel formda bir yazıt¹⁷¹ bulunan döşeme *opus sectile* döşelidir. Sinagog alanında ortaya çıkartılan kandil içinde tespit edilmiş olan altın sikkeler MS VI. yüzyıla tarihlendiğinden yazıt için de benzer bir tarih önerilmekte ve sinagogun da MS V. ila MS VII. yüzyıl ortalarına kadar kullanılmış olabileceği belirtilmektedir. Ayrıca yapılan arkeolojik kazılar sonucunda bu alanın önceki evrede de sinagog olarak kullanılmış ve seramiklerden dolayı da MS IV. yüzyıl sonunda bir onarım geçirmiş olabileceği aktarılmaktadır (Fig. 154-162)¹⁷².

3.1.7. Doğu Akdeniz Anadolu Coğrafyası Sinagog Yapılarının Değerlendirilmesi

Tez kapsamında sınırları belirlenen Doğu Akdeniz Anadolu coğrafyasında Yahudi varlığına dair ortaya çıkartılan maddi kültür kalıntılarının zenginliğine karşın günümüze ulaşmış antik dönem sinagog yapısının sayısı oldukça yetersizdir. Pek çok kentte sinagog yapısı olduğuna dair kimi yazıtlara ulaşılmış olsa da yapılara ait herhangi bir kanıt bulunamamıştır¹⁷³. Tez kapsamında detaylı analizleri yapılan binaların bölgelere göre dağılımı Lydia bölgesinden Sardes Sinagogu, Ionia bölgesinden Priene Sinagogu, Miletos Olası Sinagogu, Lykia bölgesinden Andriake Sinagogu, Limyra Olası Sinagogu ve son olarak da Pamphylia bölgesinden Side Sinagogu'dur.

Diaspora sinagogları olarak tanımlayacağımız bu yapılar mimari planları, boyutları ve mimari süslemeleri açısından çeşitlilik göstermektedir. Bazıları yeni yapılmış bazıları da yeniden düzenlenmiş mimarileri ile birkaç evreye sahip yapılardır. Bu düzenlemeler yapılırken önceki evrelere ait mimari planlardan etkilenildiği görülmektedir. Sardes sinagogunda dört (Seager and Kraabel, 1983: 172), Priene sinagogunda da üç (Burkhardt, 2021: 120) yapım evresi tespit edilmiştir. Her iki yapının da ilk yapım evresi sinagog dışında farklı işlevlere sahiptir. Sonraki evreleri sinagog olarak kullanılmış olsa da belli zamanlarda mimari planlarında farklı düzenlemeler yapıldığı anlaşılmaktadır. Andriake sinagogunda farklı inşa evreleri tespit edilse de her aşamada sinagog olarak kullanıldığı düşünülmektedir (Çevik vd.,

¹⁷¹ Yazıtı dipnot 132'de de yer verilmiştir. Burada J. Nolle tarafından yapılan çeviriye de yer verilmektedir: "Korakesionlu (Alanyalı) Joseph (Yusuf) ile onun 2,5 yıl yaşayan oğlu Daniel'in ruhlarının özgürlüğü için adandı" (Adak, bir adağın yerine getirilmesi şeklinde J. Nolle tarafından çevrilmiştir).

¹⁷² Detaylı bilgi için bk. ASTAM Seminerleri Dizisi, Prof. Dr. F. S. Alanyalı "Side'de Yeni Kazılar Işığında Yeni Keşifler" <https://www.youtube.com/watch?v=tS6RrXTB0zc&list=PPSV>

¹⁷³ Bu konuda birkaç örnek vermek gerekirse, Thyateria'daki olası sinagog için bk. Kraabel A. T., 1968: 160; Safrai ve Stern, 1974: 151; kiliseye dönüştürülen sinagog yapıları için bk. Ameling, 2004: 145; Phokaia'daki olası sinagog için bk. Ameling, 2004: 162-163. Yahudi diasporasının ticaretin olduğu kentlerde yoğunlaştığı görülmektedir. Her ne kadar hepsi tez kapsamındaki sınırlarımız içinde olmasa da Efes Gümrük Yazıtı'nda belirtilen Küçük Asya'daki gümrük istasyonlarından pek çoğunda Yahudi izleri arkeolojik buluntularla belgelenmiştir (Palaz Erdemir ve Gökbunar, 2007: 230).

2010, 338). Limyra olası sinagog yapısında ise ilk yapım evresi hakkında bir yorum yapılamamakla birlikte en azından sinagog sonrası bir evrenin olduğu arkeolojik kazı sonuçlarına göre söylenebilmektedir (Seyer and Lotz, 2014: 145). Sinagog yapılarına inşa teknikleri açısından bakıldığında da bulundukları kente ait yerel geleneklerin izleri takip edilebilmektedir (Rutgers, 1998: 100-110; Burkhardt and Wilson, 2013: 184).

Sinagog yapılarının kültürel, politik ve sosyal amaçlarla kullanılması diaspora sinagogları için de geçerlidir. Çok sayıda mekana sahip kompleks yapılar dua ve ibadet için kullanıldığı gibi aynı zamanda misafirlerin konaklamasına da hizmet etmektedir (Bloedhorn and Hüttenmeister, 1999: 269). Sardes sinagogu bir Roma hamamı ve gymnasium kompleksinin parçasıdır ve çevresinde olası farklı işlevlere sahip ek mekanlar bulunsa da sinagogla ilişkileri tespit edilememiştir (Seager and Kraabel, 1983: 171).

Kompleks yapılar içinde olabildiği gibi kimi zaman da özel bir evin sinagog olarak işlevlendirildiği örneklerle de rastlanmaktadır. Priene sinagogu örneğindeki gibi ilk kullanım evresinde konut olan bu yapı sonraki evrelerinde mimarisinde değişiklik yapılarak ev sinagog olarak kullanılmaya devam edilmiştir. Bir evin sinagog olarak kullanılması ekonomik nedenlerle olabileceği gibi Yahudi cemaatinin kurucusunun evine kutsallık katmak amaçlı da gerçekleşmiş olabilmektedir (Claußen, 2002: 39-42).

Diaspora Yahudi topluluklarının sinagog binaları çoğunlukla hem ibadet ettikleri hem de ek mekanları ile pansiyon, okul, yemek odası, mutfak ya da konut olarak kullandıkları yapılardır. Bu ek mekanlar Priene sinagogundaki gibi sinagog yapısı ile aynı dış duvarların sınırları içinde (Burkhardt and Wilson, 2013: 184) ya da Andriake sinagogunda olduğu gibi ana dua salonu altında ya da yakınında farklı girişlere sahip mekanlar olarak da karşımıza çıkabilmektedirler (Çevik vd., 2010, 338). Diaspora sinagoglarının mimari planlarındaki heterojen bu durumdan dolayı yapıların tarihlenmesinde plan tipinin kullanılması mümkün olamamaktadır (Kraabel, 1995: 119-120).

Arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkartılmış bir yapının sinagog olarak tanımlanması Yahudi sembollerini barındırması ve bazı mimari unsurlara sahip olması ile mümkün olabilmektedir. Özellikle diasporada Yahudi sembolleri yoğun kullanılarak yapıların tanınabilirliği ve kutsallığı arttırılmaya çalışılmıştır. Tevrat ruloları için de sinagog yapısı bünyesinde ehal dediğimiz sabit kutsal bölümler, nişler inşa edilmeye ve karakteristik mimari unsurlar olarak kullanılmaya başlanmıştır (Burkhardt and Wilson, 2013: 184). Kazılarda ortaya çıkartılan bir yapıda bulunan böyle bir niş ve ona eşlik eden bir Yahudi sembolü de yapının sinagog kimliği kazanmasına destek olmaktadır. Sardes, Andriake, Priene sinagog yapılarında

da durum değişmemiştir ve arkeolojik kazı çalışmaları sonrasında ortaya çıkartılan hem Yahudi sembolleri hem de Tevrat ruloları için ayrılmış nişlerin varlığı bu yapıları sinagog olarak tanımlamamıza yardımcı olmuştur¹⁷⁴. Ancak bazı durumlarda yapılarda Yahudi sembollerinin tespit edilmesi tek başına yapının sinagog yapısı olduğunu söylememize imkân vermemektedir. Örneğin Limyra örneğinde olduğu gibi arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda Yahudi sembolü olan *menoralı* bloklar tespit edilmiştir, ancak devşirme olarak zeminde kullanılmış olan bu semboller yapının sinagog olarak tanımlamamıza yeterli olmamaktadır. Bu durumda başka unsurların da varlığı araştırılmalıdır. Limyra’da olası sinagog olarak tanımlanan yapıdaki su havuzu, birçok sinagogda kutsal temizlik için yaygın olarak tespit edilmiş (Krauss, 1922: 273-383) olan mikve olarak kullanılan ritüel su havuzlarındandır. Havuzun varlığı yapının bulunduğu alanda bir sinagogun varlığına işaret etmektedir. Yoğun zemin suyu probleminden dolayı tamamlanamayan arkeolojik kazı çalışmaları sonlandığında yapı ile ilgili daha somut verilere ulaşılabilmesi mümkün olacak, bu alanda bir sinagogun var olup olmadığı kesinlik kazanacaktır¹⁷⁵. Mikve işlevine sahip olmamakla birlikte ritüel amaçlı kullanılmış olduğu düşünülen Priene ve Sardes sinagoglarında da küçük boyutlu su hazneleri arkeolojik kazılar sırasında ortaya çıkartılmıştır¹⁷⁶.

Doğu Akdeniz Anadolu coğrafyasında diaspora sinagoglarının konumları incelendiğinde de ya bulundukları antik kentlerin merkezlerinde ya da merkeze ulaşılan ana caddeler üzerinde kolay ulaşılabilir noktalarda tanımlanabilir alanlarda oldukları görülmektedir. Sardes ve Andriake sinagogları kentin merkezi bir konumunda iken Priene sinagogu kent merkezine ulaşılan ana caddelerden birinin üzerinde daha az görünür bir pozisyonudadır. Limyra olası sinagogu da yine kenti çevreleyen surlardan kente giriş yapılabilen ana kapılardan birine bitişiktir. Arkeolojik kazı çalışmaları henüz yapılamadığından yapı ile ilgili bilgilerimiz yetersiz olmakla birlikte Miletos olası sinagog yapısının kentin limanındaki konumu da Andriake sinagogunun konumuna benzer özellikler taşımaktadır¹⁷⁷.

Antik sinagog yapılarında görülen ana ibadet mekanı ve ona bitişik konumlanmış avlulu plan incelenen sinagog yapılarında da görülmektedir. Sardes sinagogunun doğusunda, Priene sinagogunun ilk evresinde güneyde bulunan ancak ikinci ve üçüncü evrelerinde kuzeye

¹⁷⁴ Bu sinagog yapıları ile ilgili detaylı analizler tez kapsamında paylaşılmıştır. Ayrıca daha detaylı bilgi için bk.: Sardes sinagogu için bk. Seager, 1972: 425-435; Andriake sinagogu için bk. Çevik vd., 2010: 335-366; Priene sinagogu için bk. Burkhardt ve Wilson, 2013: 169-199.

¹⁷⁵ Limyra olası sinagogu ile ilgili detaylı bilgiler tez kapsamında paylaşılmıştır. Daha detaylı bilgi için bk. Seyer ve Lotz, 2014: 142-152.

¹⁷⁶ Priene sinagogu için bk. Burkhardt ve Wilson, 2013: 185; Sardes sinagogu için bk. Ovadia, 1978: 260.

¹⁷⁷ Miletos olası sinagogu ile ilgili detaylı bilgiler tez kapsamında paylaşılmıştır. Ayrıca daha detaylı bilgi için bk. Gerkan, 1922: 80.

konumlanmış avlu bölümleri bulunmaktadır. Andriake sinagogunun böyle bir avluya sahip olduğuna dair yorum yapabilmemiz elimizdeki verilerin yetersizliğinden dolayı oldukça zordur. Ancak binanın batısında bulunan ek yapıların önünde avlu olarak işlevlendirilebilecek bir alan mevcuttur. Binanın çevresindeki binalardan bağımsız konumu dolayısı ile de tüm çevresinin avlu amaçlı kullanılmış olabileceği de önerilebilir (Öner, 2021: 50-51). Miletos olası sinagogunun ana ibadet mekanının hem doğusunda hem de daha büyük boyutlu olmak üzere kuzeyinde birer avlu bulunmaktadır (Gerkan, 1922: 80).

Sinagog yapılarının boyutları ise bulundukları kentlerdeki konumları kadar ortak özellikler taşımamaktadır. Kimi zaman Sardes sinagogu gibi anıtsal ve heybetli bir şekilde, kimi zaman Andriake sinagogu gibi daha mütevazı boyutlarda, kimi zaman da Priene sinagogu gibi ev formuna yakın ve kompakt bir planla inşa edilmişlerdir. Limyra ve Miletos olası sinagoglarının da günümüze ulaşan verilerinden mütevazı boyutlarda olduğunu söyleyebiliriz. Boyutlarındaki farklılıklar mimari süslemelerinde de görülmektedir. Sardes sinagogu özenle döşenmiş görkemli mozaik zeminlere sahip iken Andriake sinagogunun zemini pişmiş toprak levhalarla kaplıdır. Priene sinagogu yerel taşlarla döşeli iken Limyra olası sinagogu zemininde hem yerel taşlar hem de pişmiş toprak zemin döşemeleri mevcuttur. Miletos olası sinagogunun zemin kaplamasının ise ulaşılabilinen az sayıda veri ile iri taşlar ve kaba beyaz bir mozaikle kaplı olduğu söylenilebilir. Side sinagogunun bugüne dek ortaya çıkartılan zemininin bir bölümünün devşirme mermer levhalarla bir bölümünün de *opus sectile* döşeli olduğu görülmektedir. Doğu Akdeniz Anadolu diasporasında günümüze ulaşan antik sinagog yapılarının duvar kaplamalarında da yine zemin döşeme kaplamalarına benzer bir durum sözkonusudur. Sardes sinagogunun duvarlarını mermer kaplamalar ve sinagoga bağışta bulunanların isimlerinin yer aldığı yazıtlar süslemektedirken Andriake sinagogunda yalnızca duvar beden duvarları üzerindeki sıva izleri günümüze ulaşabilmiştir. Priene sinagogu, Limyra ve Miletos olası sinagoglarının duvar kaplamaları hakkında günümüze ulaşan veriler ise oldukça yetersizdir.

Antik sinagog yapılarında ikinci bir katın varlığına dair arkeolojik kalıntılar olmasına karşın bugüne dek böyle bir katın varlığı ve işlevi netlik kazanamamıştır (Hachlili, 1988: 194-195). Sardes sinagogunun ana ibadet mekanında bulunan kareye yakın formda büyük boyutlu taş kolonların karşılıklı olarak yerleştirilmiş olması bu yapıda bir ikinci katın var olduğunu düşündürmektedir. 1000 kişiyi ağırlama kapasitesine sahip bu kadar büyük boyutlara sahip bir yapının zemin katının en az 9 m, toplam yüksekliğinin de galeri katı ile birlikte 20 m'ye ulaşabileceği önerilmektedir (Seager and Kraabel, 1983: 169). Bir ikinci kata sahip olması

muhtemel diğ er sinagog yapısı da Andriake sinagogudur. Arkeolojik kazı çalışmalarında tespit edilmiş olan merdiven basamaklarının varlığı da bu görüşü destekler niteliktedir ( evik vd., 2010: 339).

Antik sinagog yapılarında sıklıkla kullanılan Yahudi sembolleri diaspora sinagoglarında da bazı yeniliklerle karşımıza çıkmaktadır. Özellikle *menora* sembolleri Sardes, Andriake, Priene, Limyra ve Side sinagoglarında yoğun olarak kullanılmıştır. Diaspora Yahudi sanatına özgü olan *menora* sembollerinin alt kısımlarında bulunan sağ ve sola yerleştirilmiş vol tler Tevrat rulolarının uçları olarak yorumlanmaktadır (Ovadi ah, 1978: 860).

Tevrat rulolarının saklandığı kutsal alan olan ehal bölümü kimi zaman Priene'deki gibi dikdörtgen niş, kimi zaman Sardes'teki gibi birkaç basamakla ulaşılan iki tane *aedicula*, kimi zaman da Andriake'de olduğu gibi bünyesinde niş barındıran bir apsis olarak karşımıza çıkmaktadır. Formları farklı da olsa hepsinin ortak özellikleri hepsinin Kudüs'e bakan duvar boyunca ve ana ibadet mekanından yükseltilmiş bir seviyeye yerleştirilmiş olmalarıdır (Burkhardt and Wilson, 2013: 185). Tevrat ruloları için ayrılmış özel bir bölümden başka bir de Yahudi cemaatinin  nde gelenleri için ayrılmış olan oturma yerleri de sinagog yapılarının önemli iç mimari unsurlarındandır. Bu taş oturma sıraları Sardes sinagogunun batı ucundaki apsiste    basamakla, Priene sinagogunun üçüncü evresinde ana ibadet mekanıun kuzey ve doğu duvarının bir bölümünde ve Side sinagogunda    yönde birer basamakla karşımıza çıkmaktadır (Suknik, 1934: 42-43; Burkhardt and Wilson, 2013: 185). Ayrıca Sardes sinagogundaki bu bölümü ana ibadet mekanından ayıran taş *chancel* perdeler (alçak taş bölücüler) de arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkartılmıştır (Seagar, 1972: 433). Andriake sinagogunun ana ibadet mekanıu günümüze ulaşamadığından cemaat liderleri için ayrılmış özel bir bölümün varlığı konusunda yorum yapılamamaktadır. Ancak Andriake sinagogu kazılarında Sardes sinagogundakilerle aynı işlevde kullanılmış olması muhtemel taş balustrad levhaları tespit edilmiştir ( evik vd., 2010b: 169).

Hem arkeolojik hem de edebi kaynaklardan Tevrat rulolarının okunduğu k rs  olarak tanımlanan *bima*, sinagog binalarındaki en önemli unsurlardandır ve ana dua salonunun odak noktasıdır. Sardes sinagogunda cemaatin ileri gelenlerinin oturması için ayrılan apsis bölümünün ön tarafında bulunan büyük mermer masanın da bu amaçla kullanılmış olduğu önerilmektedir. Priene sinagogunun ikinci evresinin ana girişinin veya nişin önünde bir dua kürsüsünün durması olasıdır. Yapının ilk evresi olan 24 Nolu evin oikos bölgesinde devşirme masa ayakları ve delikli bir masa tablasının varlığı da bu fikri destekler niteliktedir (Burkhardt and Wilson, 2013: 185). Andriake'de böyle bir dua kürsüsüne işaret eden bir bulgu yoktur,

bunun sebebinin *bimanın* bazı edebi metinlerde de aktarıldığına benzer biçimde ahşap malzemeden yapılmış olabileceği söylenebilir (Fine, 1998: 67-85).

Doğu Akdeniz Anadolu coğrafyası'ndaki antik sinagog yapılarının tarihlemeleri açısından değerlendirildiğinde Sardes sinagogunun tarihlemesi konusunda farklı görüşler olmakla birlikte genel kabul MS II. yüzyıldan MS 616 yılına dek kullanıldığı yönündedir¹⁷⁸. Andriake sinagogundaki arkeolojik kazı çalışmalarındaki en erken buluntu MS IV. yüzyıla tarihlense de sinagog MS V.-VI. yüzyıllara tarihlenmektedir (Çevik, 2021: 104-105). Miletos olası sinagogu için en erken inşa tarihi MS IV. yüzyılın sonları olarak önerilmektedir (Berns 2021: 116-117). Priene sinagogunun da arkeolojik kazılardaki buluntular ışığında MS IV. yüzyılın sonları ile MS VI.-VII. yüzyılın başları arasında kullanıldığı belirtilmektedir. Limyra olası sinagog yapısı da alanda yürütülen arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkartılan kalıntıların stratigrafik analizine göre MS VII. yüzyıllara tarihlense de binanın net tarihini belirlemek için yeterli değildir (Seyer and Lotz, 2013: 139).

Doğu Akdeniz Anadolu diasporasındaki antik sinagog yapıları ile günümüz sinagog yapıları karşılaştırıldığında farklı mimari planlara, boyutlara ve mimari süslemelere sahip oldukları görülmektedir. Tüm bu farklılıklara karşın ortak olan sinagogun en kutsal yerinin Tevrat rulolarının saklandığı ehal bölümü olmasıdır. Bu bölüm yapının Kudüs'ü gösteren duvarı üzerinde bir dolap ya da niş şeklindedir. Ana odak noktası günümüzde de teva okuma kürsüsüdür. Ancak teva kürsüsünün (*bimanın*) konumu Aşkenaz sinagoglarında ibadet mekanının ortasında iken, İtalyan sinagoglarında bazen ehalin tam karşısındaki duvarın önünde (bu durum çift odaklı düzen olarak tanımlanır) bazen de bir balkon üzerine konumlanmaktadır (Fig. 163-164). Sefarad sinagoglarında ise önceleri ehalin karşı duvarında yer alırken daha sonra ortaya yerleştirilmiştir. 19. yüzyılda da ehalin önüne taşınarak tiyatro düzenindeki oturma sıraları ile daha çok kişinin ibadet edebilmesi sağlanmıştır (Türkoğlu, 2001: 25) (Fig. 165-166).

Günümüz sinagogları da antik dönem sinagoglarına benzer şekilde kültürel, sosyal faaliyetler için kullanılmakta, dua, ibadet, toplantı, yemek, düğün, misafir ağırlama gibi işlevlere ev sahipliği yapmaktadır. Yapıların iç süslemelerinde Yahudi sembolleri günümüzde de yoğun olarak kullanılmaktadır. Adana, Antakya, Gaziantep, İzmir Şalom ve İzmir Bet İsrail sinagogları örneklerinde de görüldüğü gibi sinagogların tamamında Yahudi sembolleri mevcuttur. Bu semboller yapıların boyutlarına ve inşa şekillerine göre farklı formlarda ve boyutlarda iç-dış süslemelere eşlik etmektedirler. Örneğin Adana, Antakya, Gaziantep

¹⁷⁸ Sardes sinagogu tarihlemesi ile ilgili farklı görüşler tez kapsamında Sardes sinagogu başlığı altında paylaşılmıştır.

sinagoglarında yapılarında boyutlarına bağlı olarak daha mütevazı (Fig. 167-168) kullanım sözkonusu iken İzmir Şalom ve özellikle İzmir Bet İsrail sinagoglarında yapıların görkemli inşalarına paralel olarak iç-dış süslemelerde oldukça gösterişli kullanımlar sergilemektedirler (Fig. 169). Mikve-arınma havuzları günümüz yapılarında antik sinagoglar kadar yoğun olarak karşımıza çıkmamaktadır. Konum açısından değerlendirildiğinde ise çoğunluğunun kolay erişilebilir olduğu, bazılarının yerleşim yerlerinin merkezlerinde bazılarının da daha az görünür konumda oldukları söylenebilir. Örneğin Adana, Antakya, Gaziantep, İzmir Şalom ve İzmir Beit-Israel sinagogları kolay erişilebilir ve bulundukları kentlerin merkezi konumlarındadırlar (Fig. 170-171). Boyutları bulundukları kentlere ve buradaki cemaatin yoğunluğuna bağlı olarak farklılık göstermektedir. Yoğun cemaate sahip İzmir gibi kentlerde birden çok sinagog yapısı bulunmaktadır. Algazi, Beit İsrail, Şalom, La Sinyora İzmir'deki sinagoglardan bazılarıdır. Antik dönem sinagog yapılarında sıklıkla rastlanan avlu, kentlerdeki günümüz sinagoglarında ancak uygun bir alan bulunabilirse yapılabilmektedir. Adana, Antakya, Gaziantep ve İzmir Şalom sinagogları avluya sahip sinagoglardandır (Fig. 172-173). İkinci katın varlığı günümüz sinagoglarının çoğunda mevcuttur ve antik dönemde işlevleri konusunda belli bir tanım yoksa da günümüzde kadınlar tarafından kullanılmaktadır. İkinci bir galeri katına sahip sinagoglara da Gaziantep, İzmir Şalom ve İzmir Beit İsrail sinagogları örnek olarak verilebilmektedir (Fig. 174-175-176).

3.2. Doğu Akdeniz (İsrail) Sinagog Yapıları

3.2.1. Bar'am Sinagogları

Araştırma Tarihi

Baram'daki sinagog yapıları (Fig.177) ile ilgili ilk bilgiler 13. yüzyılda Yukarı Galilee'de bulunan bir Arap köyü olan Biri'm'i ziyaret eden Haham Samuel bar-Samson isimli bir gezgin tarafından paylaşılmıştır (Eisenstein, 1969: 64). Bu ilk keşif sonrası pek çok kişi tarafından ziyaret edilen sinagoglardan birinin köyün merkezinde, üç kapısının korunmuş, süslü bir ön cepheye sahip (Fig.178), diğerinin ise boyutlarının daha küçük, uzun bir ibrance yazıtla çevrili yine süslü bir girişe (Fig.179-180) sahip olduğu aktarılmıştır (Aviam, 2001: 155). İlk arkeolojik kazı çalışmaları 1865-1866 yılları arasında C. Wilson tarafından yapılmış ve küçük sinagog yapısının boyutlarını ve mimari unsurları hakkında bilgileri içeren bir raporla paylaşılmıştır (Wilson, 1869: 37-41). Daha sonraki çalışmalar 1881 yılında C. Conder ve H. Kitchener tarafından bölgede yapılan yüzey araştırmaları (Conder and Kitchener, 1881: 230-234) ve 1905-1907 yıllarını kapsayan H. Kohl ve C. Watzinger tarafından yapılan ilk sistematik arkeolojik kazı çalışmalarıdır. Kohl ve Watzinger Bar'am'daki küçük sinagog hakkındaki

raporlarında yapı ile ilgili daha önceki çalışmalarda aktarılan in situ olarak tespit yapılmış pek çok unsurun yerinde olmadığını ya da tahrip olduğunu, özellikle üzerinde İbranice yazıt bulunan lentonun bir parçasının Louvre'da bulunduğunu belirtmişler. Ayrıca büyük sinagogun da ¾'lük bölümünde arkeolojik kazı çalışmaları gerçekleştirmişler ve yapıyı zemine kadar temizlemişlerdir (Kohl and Watzinger, 1916: 89-100).

Bar'am'daki büyük sinagog ile ilgili sonraki çalışma 1959 yılında yapılmıştır. Bu yapıyı da kapsayan alanda, milli park yapılması ve yapının yeniden inşa çalışmasında G. Foerster'in İsrail Eski Eserler Dairesi'ne ait arşivlerde bulunan sinagogun batı duvarı boyunca yaptığı arkeolojik kontrolü içeren kısa bir raporu kullanılmıştır. Bar'am büyük sinagogunda 1907-1998 yılları arasında herhangi bir arkeolojik kazı yapılmamış olmasına rağmen Galilee tipi sinagogların en önemlilerinden biri olarak kabul edilmektedir¹⁷⁹.

Bölgedeki son arkeolojik kazı çalışmaları ise 1998 yılı yaz döneminde M. Aviam başkanlığında Rochester Üniversitesi ve İsrail Eski Eserler Kurumu'ndan oluşan bir ekip ile yapılmıştır. İki farklı alanda yapılan çalışmaların ilki terk edilmiş olan köyün merkezi konumundaki büyük sinagog yapısında, diğeri de bu yapıdan yaklaşık 300 m kuzeyinde olduğu düşünülen küçük sinagog yapısının olduğu alanda gerçekleşmiştir (Aviam, 2001: 157).

Mimari ve Yapı Evreleri

Bar'am'da 1998 yılında M. Aviam başkanlığında iki farklı alanda yapılan arkeolojik kazı çalışmalarının ilki büyük sinagog yapısında gerçekleşmiştir (Fig.181-182). Beş farklı alanda yapılan çalışmalarda (Fig.183) ana ibadet mekanına girilen ortadaki ana kapının önündeki alanda (A alanı) daha önceki evresinin de sinagog olduğu düşünülen daha küçük boyutlardaki yapıya ait en erken evre duvarları ile yine A, B ve D alanlarında yapılan kazılarda yapıya ait sütunların stylobatları ortaya çıkartılmıştır. Yapının güneyinde bulunan revak bölümündeki E alanında yapılan kazılarda da ana ibadet mekanındaki köşe sütunlarla benzer şekilde olan kalp formu sütunlara ait temeller (Fig.184), erken evre sinagog yapısına ait duvarlar ve yapının son evresine ait en erken imalat olarak kabul edilen sarnıça su taşımak amaçlı yapılan drenaj kanalı açığa çıkartılmıştır. Ayrıca sinagog terk edildikten sonra Osmanlı dönemine tarihlenen bir eve ait duvarlar da yine E alanında yapılan çalışmalarda tespit edilmiştir. Bize büyük sinagog yapısının evreleri ile ilgili bilgileri verecek en önemli açma üç tabaka tespit edilen F alanında yapılan arkeolojik kazı çalışmaları olmuştur. Bu alandaki birinci tabaka, sinagogun doğu duvarının temelini oturduğu ana kaya, ikinci tabaka, Arap köyünde yaşamın olduğu dönem,

¹⁷⁹ Arkeolojik kazı çalışmaları konusunda detaylı bilgiler için bk. <http://www.iaa-archives.org.il/>

son tabaka ise bölgede yapılan milli parkın kurulması ile ilgili olan ve bünyesinde Hellenistik, Roma, Bizans, Geç Arap ve modern kalıntılar barındıran tabakadır (Aviam, 2001: 158-160).

Büyük sinagog (Fig.185) kuzey güney doğrultusunda konumlanmış, toplamda 24,82 x 15,32 m ölçülerindedir. 18,1 x 13,35 m ölçülerine sahip üç nefli ana ibadet mekanına sahiptir ve bu salona giriş, yapının güneyindeki sekiz sütunlu revakta bulunan üç ayrı kapıdan yapılmaktadır. Ana ibadet mekanı karşılıklı olarak her biri stylobat üzerine yerleştirilmiş altışar sütun ile üç nefe ayrılmaktadır. Orta nefin genişliği 6,2 m'dir. Hem ana ibadet mekanındaki hem de revaktaki köşe kolonların kalp formunda yapılması ile hem boyuna hem de enine kirişlerin tek bir kaide üzerine yerleştirilmesine olanak sağlanmıştır. Ana ibadet mekanının kuzeyinde sütunlarla ayrılmış enine bir koridor, doğu ve batı duvarlarında da iki sıra seki bulunmaktadır (Milson, 2007: 79). Arkeolojik kazı çalışmaları sırasında in situ olarak tespit edilen özenle işlenmiş mimari parçaların varlığı Bar'am'daki büyük sinagogun oldukça zengin bir cemaate sahip olduğu konusunda fikir vermektedir. Merkezde bulunan ana kapı üzerindeki söve ve lento kireçtaşından imal edilmişlerdir. Lento üzerlerine çelenk taşıyan kanatlı viktoryalar işlenmiştir. Lentonun üzerinde asma motifleri ile süslü bir friz, bunun üzerinde de yine kabartmalı kemerli pencereyi destekleme amacı ile yapılmış bir korniş bulunmaktadır (Fig.186-187). Ayrıca lentonun her iki yanında sarmal konsollar mevcuttur (Milson, 2007: 80) (Fig.188). Güney duvarının merkezdeki girişin iki yanında bulunan her iki kapının da üzerinde bir üst sıra için süslü alınlığa sahip pencereler mevcuttur (Fig.189-190). Bu pencerelerden doğudakinin pervaz bölümünde sinagogu yaptıran Yudan oğlu Eleazar'dan bahseden Aramice bir de yazıt vardır¹⁸⁰ (Fig.191).

Bar'am'da 1998 yılında M. Aviam başkanlığında yapılan arkeolojik kazı çalışmalarının ikinci alanı küçük sinagog yapısının bulunduğu bölgedir. Bu yapı ile ilgili olarak günümüze ulaşan az sayıda görselden biri pervazları ve yazıtlı lentosu¹⁸¹ ile tahrip edilmediği döneme ait görkemli giriş kapısına ait fotoğraftır (Fig.192-193). Lento sonraki evrede kırılmış, bir kısmı Louvre Müzesi'ne taşınmış, diğer parçalar yağmalanmış ve bugüne sadece birkaç duvar temeli ulaşabilmiştir (Fig.194)¹⁸². Günümüze ulaşan veriler oldukça yetersiz olduğundan sadece iki alanda gerçekleşen çalışmaların ilki binanın içinde yapılmış, bina temelleri ortaya çıkartılmış ve temellerin 70 x 35 cm boyutlarında olduğu ve direk ana kaya üzerine inşa edildiği görülmüştür (Fig.195). Büyük sinagog yapısında olduğu gibi burada da yapı ile aynı anda inşa

¹⁸⁰ Yazıt şöyledir (Hüttenmeister ve Reeg, 1977: 33): בן[ה] אלעזר בר יודן

¹⁸¹ Yazıt şöyledir (Fine, 2005: 12-21): שלום על המקום ועל כל מקומות ישראל. "Eyalet üzerine ve İsrail'in tüm yerleri üzerine esenlik olsun".

¹⁸² Bar'am Küçük sinagog kazıları ile ilgili bk. <https://www.iaa-conservation.org.il/Projects/Galilee>

edilmiş olan kapaklı bir drenaj kanalı bulunmaktadır. Küçük sinagog yapısı 16 x 12 m ölçülerinde dikdörtgen bir yapıdır. Duvarlarına ait temel genişlikleri farklılık göstermekte, batı, kuzey, doğu duvarlarına ait temeller 0,6 - 0,8 m, güney duvarının temeli ise cephesindeki ağır mimari elemanların taşıma zorluğu dolayısı ile 1,1 m genişliğindedir. Sinagog yapısının iç bölümünde stylobatlara ait temel olarak yorumlanan üç duvar bulunmaktadır. Sylobatın kuzeydoğu köşesinin ikinci kullanım evresinde bir duvarla kapatılmış olduğu tespit edilmiştir. Stylobatın kuzeybatı köşesinde de kuzeydeki odaya giriş olarak kullanılmış olabileceği önerilen bir kapıya ait eşik bulunmuştur (Aviam, 2001: 162-163).

Bar'am büyük sinagog yapısının hemen altında ortaya çıkartılan yapının ana kaya üzerine inşa edilen ve sonraki evreye göre daha küçük boyutlu erken evre bir sinagog olabileceği belirtilmektedir. Arkeolojik kazı çalışmaları sırasında ortaya çıkarılan yegane unsurlar güney-kuzey duvarı, dikdörtgen biçimli bir yapı ve doğu tarafında muhtemelen döşeme izleri bulunan bir zeminin parçalarıdır. Tabanın altında bulunan dolguda ele geçen en son çanak çömlek MS II. veya III. yüzyıla aittir. Sinagogun güney cephesi birinci kata kadar in situ olarak bozulmadan korunduğundan zemin ile cephe duvarı arasındaki stratigrafik ilişkileri, mimari parçaların ilişkileri ve konumları incelenebilmiş, bu sayede de yapının tarihlenmesi yapmak mümkün olabilmektedir. Tabanın altında yapılan kazı ile ilk önce cephe duvarının inşa edildiği ve daha eski bir beyaz sıvanın zemini kestiği tespit edilmiştir. Kaldırım taşı zemin, duvarla birlikte var olan tek zemindir; her ikisinin de MS dördüncü yüzyılın sonlarında, beşinci yüzyılın başlarında inşa edildiği aktarılmaktadır. Ayakta kalan cephenin de detaylı incelenmesi sonucunda, devşirme malzemeye inşa edildiği açıkça görülmüştür (Aviam, 2001:164)

Yeni bina inşa edildiğinde, ilk kalıntıların düzleştirilerek, dolguyla kaplandığı ve duvarların etrafına dört sıra halinde kendi kendine ayakta duran stylobatlar üzerinde dört köşe (kalp şeklinde) sütun ve on dört normal sütun inşa edildiği aktarılmaktadır. Büyük sinagog, yalnızca dört sıra sütun dizilişiyle değil, aynı zamanda revaklarıyla da benzersizdir. Geleneksel bilimsel görüş, Galilee sinagoglarındaki ibadet salonunun düzeninin, dinleyicilerin görüşünü Tevrat dolabının yerleştirildiği güney duvarına odaklayan üç sıra sütuna (ya da küçük sinagoglarda sadece iki sıra) dayalı olduğu yönündedir. Ancak Bar'am büyük sinagogunun ibadet salonunun güney tarafında iki sütunlu bir dördüncü sıranın bulunduğu kanıtlanması bu geleneksel görüşü çürütmektedir (Aviam, 2001: 165).

Büyük sinagogun tarihlenmesinde arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkartılan çok sayıda kandil ve nümismatik buluntulardan da faydalanılmıştır. Büyük sinagogda yapılan kazılarda bulunan çanak çömlek parçalarının çeşitliliği, köyün MÖ II. yüzyılda

Hellenistik dönemde, 1948'e kadar da Roma, Bizans, Osmanlı ve Manda dönemlerinde iskan edildiğini göstermektedir. D Alanının tabanının altındaki en derin dolgularda MS V. yüzyıla ait çok sayıda çanak çömlek parçası bulunmuştur. A Alanında keşfedilen 14 madeni para MS 317 ile 346 arasına, B Alanında bulunan 24 madeni para MS 217 ile 395 arasına ve D Alanında bulunan 32 madeni para Hellenistik Döneme ait tek bir madeni para hariç MS 276 ile 450 arasına tarihlenmektedir (Aviam, 2023: 6). Büyük sinagog kazılarında ortaya çıkartılan yirmi topuzlu kulp ve çok sayıda parçadan oluşan kandil grubu ise MS III. yüzyılın sonundan VII. yüzyılın başlarına kadar olan döneme tarihlenebilmiştir (Milson, 2007: 80).

Küçük sinagog yapısı ağır bir tahribata maruz kaldığı için günümüze neredeyse hiçbir mimari unsuru ulaşamamasına rağmen alanda yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında, yapının batı duvarı ile batı stylobatı arasındaki döşeme taşlarının kaldırılması ile dolgu amaçlı kullanılmış olması olası çok sayıda kandil parçası tespit edilmiştir. Parçaların tamamı “Kuzey Damgalı Kandil” olarak tanımlanan kandil grubuna aittir¹⁸³. Yapıdaki drenaj kanalında bulunan farklı bir kandil grubu da kandillerin tasarımı, yanma kalitesi ve süslemeleri ile Galilee'nin batısında yer alan kaya mezarlarında bulunan kandillere benzemektedir ve MS IV. yüzyılın üçüncü çeyreği ile MS VII. yüzyıla arasına tarihlenmektedir¹⁸⁴.

Alanda yapılan çalışmalarda bulunan çanak çömlekler en erken Pers dönemine tarihlenmekle birlikte Hellenistik, Roma ve Bizans döneminin sonuna kadar süreklilik göstermektedir. Ancak bölgede aktif yaşamın olduğu dönem olan Arap dönemine ait herhangi bir kalıntıya rastlanmamıştır. Hem büyük hem de küçük sinagogun bulundukları tepeler arasındaki açık alanda herhangi bir duvar izine ya da çanak çömlek kalıntısına rastlanmamış olması, her iki yapının da aynı zaman diliminde ayrı ayrı cemaate sahip olduklarını göstermesi açısından oldukça önemlidir (Aviam, 2001: 168). Küçük sinagog yapısındaki arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkartılan mimari buluntular ise binanın içinde ve dışında Bizans dönemi üslubunda iki küçük Korint sütun başlığı parçasıdır. Aynı stilde fakat daha küçük (25 cm çapında) bir Korinth başlığının diğer yarısı 10 m sinagogun batısında ortaya çıkartılmıştır. Sütunların işlevleri konusunda C. Wilson, sütun başlıklarının büyük sinagogunkilerle aynı stilde olduğunu vurgulayarak Korint sütun başlıklarını yapının ikinci katı ile küçük olan parçayı ise ehal mimarisıyla ilişkilendirmiştir (Aviam, 2001: 163).

Her ne kadar geleneksel görüş Bar'am da iki sinagog olduğu yönünde olsa da M. Aviam iki sinagog olmadığını, bunun yerine iki farklı yerleşimde iki sinagog olduğunu öne

¹⁸³ Detaylı bilgiler için bk. Sussman, 1989: 23-58.

¹⁸⁴ Bu konudaki detaylı bilgiler ve ayrıntılı tartışmalar için bk. Aviam ve Stern, 1997: 92-96.

sürmektedir. Antik köyde büyük bir sinagog bulunduğunu, bölgede bulunan çanak çömleklerden Hellenistik Dönemden Doğu Roma Döneminin sonlarına hatta modern dönemlere kadar tarihlenebileceğini aktarmaktadır. Küçük sinagogun ise ortaya çıkan buluntulardan aynı şekilde, Hellenistik Dönemden Doğu Roma Döneminin sonuna kadar tarihlenebildiğini ancak farklı bir antik yerleşimde yer aldığını eklemektedir (Aviam, 2023: 9)¹⁸⁵.

3.2.2. Hammath Tiberias Sinagogları

Araştırma Tarihi

Kaplıcaları ile bilinen Roma ve Erken Bizans dönemleri boyunca eski Filistin ve diaspora Yahudileri için öğrenme ve liderlik merkezi olmuş olan Tiberias, Galilee'deki Yahudi yerleşiminde her zaman önemli bir rol oynamıştır (Weiss, 2009: 321). Tiberias ve Hammath başlangıçta her biri kendi duvarlarıyla çevrili iki ayrı şehir iken MS I. yüzyılda birleşmişlerdir. MS III. yüzyılda Tiberias ruhani bir merkez ve Sanhedrin'in merkezi haline geldiğinde de Hammath banliyösü onun bu önemine ortak olmuştur. MS 429'da ise Tiberias'taki Patrikhane'nin kaldırılmasıyla gerilemeye başlayan Hammath, kaplıcalara sahip bir şehir olarak varlığını sürdürmüş, Yahudi cemaati de Arap dönemi boyunca Orta Çağ'a kadar şehirde yaşamaya devam etmiştir (Dothan, 1983: 24-31). Sinagog yapıları da bu bölgenin her zaman ayrılmaz parçaları olmuştur. Bu yapılarla ilgili bilgilerin büyük bölümü MS III. ve IV. yüzyıllara aittir (Weiss, 2009: 321). Tiberias'daki sinagogların birçoğundan rabinik literatüründe bahsedilmektedir ve sayısının Hammath'dakilerle birlikte onüç olduğu aktarılmaktadır (Miller, 1998: 55-58). Talmud literatüründen bilinen bu sinagog yapılarına günümüze kadar bölgede yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkartılan üç yapı da eklenmiştir (Weiss 2009: 321). Bunlardan bir tanesi kısmen şehir sınırlarının içinde ve MS V. yüzyıldan MS VII. yüzyıla kadar kullanılmış olduğu aktarılan bir sinagog yapısıdır (Berman, 1988: 49-52). Diğer iki yapıdan biri Hammath Tiberias Kuzey olarak isimlendirilen ve ilk olarak N. Slouschz tarafından 1920-21 yıllarında daha sonra da E. Oren tarafından 1971 yılında arkeolojik kazıları yapılan Tiberias şehir surlarının güneyindeki sinagog (Slouschz, 1921a: 5-27; Oren, 1977: 277), diğeri ise M. Dothan tarafından 1961-65 yıllarında ilkinin güneyinde, bölgede oldukça önemli olan kaplıcaların yakınında bulunan sinagogdur (Fig.196).

¹⁸⁵ İki köyün birbirinden yaklaşık 400 m mesafede olduğu ve burada herhangi bir çanak çömlek veya inşa edilmiş yapı kalıntı bulunamadığı belirtilmektedir. Bu durumun Gush Halav ile benzer olabileceği ve benzer seramik topluluklarına sahip iki komşu köy olabileceğinin varsayılabilirliği aktarılmaktadır.

Yapılan arkeolojik kazılar sonucunda bu sinagog yapısının dört evresi olduğu tespit edilmiştir (Dothan, 1983: 24-31).

Mimari ve Yapı Evreleri

Günümüzde Ganei-Hamat oteli bahçesinde bulunan Hammath Tiberias Kuzey sinagog yapısı (Fig.197) Tiberias gölü kıyısında 1920-21 yıllarında N. Slouschz tarafından, İsrail ve Eski Eserlerini Keşif Derneği adına Gdud HaAvoda' daki yol inşaatında çalışan işçiler tarafından tesadüfen keşfedilen buluntular sonrasında, bölgede yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sırasında bulunmuştur. Alanda eski bir sinagogun kalıntılarının yanı sıra çömlek ve mermerden yapılmış çeşitli arkeolojik buluntular ve *menora* gibi Yahudi sembolleri de tespit edilmiştir (Fine, 2005: 22-27) (Fig.198-199-200). Yapıdaki ikinci dönem arkeolojik kazıları, İsrail Eski Eserler ve Müzeler Dairesi adına E. Oren başkanlığında Mayıs-Ağustos 1970 tarihlerinde yapılmıştır. Geç Roma döneminden (yaklaşık MS 250) 10. veya 11. yüzyıldaki erken İslam dönemine kadar uzanan kamu ve özel yapılar da dahil olmak üzere yaklaşık bir dönümlük bir alanın ortaya çıkartıldığı arkeolojik kazı yapılan alanın merkezinde, her iki tarafta bazalt yapılarla çevrili halka açık bir meydan gibi görünen bir cadde bulunmuştur (Oren et al., 1971: 234). Ayrıca bu dönem kazılarında 1921'de Slouschz tarafından kazılan sinagog binasının kuzeybatı kanadı da ortaya çıkartılmıştır (Slouschz, 1921: 5-37). Çalışılan alanda yapıya ait batı nefi ve bir stylobat üzerine oturan bir dizi bazalt sütun, kuzey-batıdaki girişleri, ön avlunun bir kısmı ve antre açığa çıkartılmıştır. Açığa çıkartılan alanın kısmen mozaik kaplı bir zemin ve kısmen de bazalt kaldırım taşları ile döşeli olduğu aktarılmaktadır. Arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda sinagogun ilk olarak MS III. yüzyılda inşa edildiği, döşemesinin bazalt taşlarla döşeli ve giriş yönünün de güneyden olduğu, MS IV.-V. yüzyıla tarihlenen ana yapı evresinde ise yapıya kuzeyden girildiği ve bazalt döşeme üzerine mozaik döşeme yapıldığı, erken İslami dönemde de sinagogda bir dizi değişiklik yapıldığı, örneğin kuzey duvarındaki girişlerin kapatıldığı ve batıya yeni girişlerin açıldığı belirtilmektedir. Yapının zemininin, civardaki eski yapılardan alınan devşirme mermer plakalarla art arda iki kez kaplanmış olduğu da yine ikinci dönemde yapılan arkeolojik kazılar sonrası tespit edilmiştir (Oren et al., 1971: 235). Hammath Tiberias Kuzey binasının ana ibadet mekanı 12 x 12 m, doğu avlusu ise 12 x 8 m ölçülerindedir. Bina kuzey-güney doğrultuda konumlanmıştır. İlk evrelerde bina cephesi güney yani Kudüs'e doğru iken güney yönündeki kapılar kapatılınca o alanlara eklenen nişler yapının odak noktası haline gelmiştir (Segal Chiat, 2020: 104).

Bölgedeki ikinci sinagog olan Hammath Tiberias sinagog yapısının mimari özellikleri ve yapı evreleri konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Her görüşe ait verilerin paylaşılması

yapıyı sağlıklı bir şekilde tanımlamak ve yorumlayabilmek için faydalı olacaktır. İlk görüş yapının ortaya çıkmasını sağlayan M. Dothan'a aittir ve birbiri üzerine inşa edilmiş olan farklı planlara sahip dört sinagog evresi bulunduğunu belirtmektedir. İlk evredeki sinagog Straum (Tabaka) II olarak tanımlanmaktadır ve geniş bir kamu yapısıdır. Bunun üzerine inşa edilmiş olan yapı ise ehal bölümü Kudüs'e yönlendirilmiş, güneyinde dış apsisli bir bazilikadır ve Straum (Tabaka) I olarak tanımlanmaktadır. Her iki sinagog da Hammath Yahudi cemaati tarafından MS III. ila MS VIII. yüzyılları arasında aktif olarak kullanılmışlardır (Dothan and Johnson, 2000: 45-52).

Straum II sinagogunun da arkeolojik kazılar sonucunda iki evresinin bulunduğu aktarılmaktadır. Straum IIb (Fig. 201A) olarak tanımlanan ilk evre yapı MS III. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiştir ve 14 x 11,5 m ölçülerinde, üç sıra sütun ile dört alana ayrılmış düzgün olmayan kare plana sahiptir (Weiss, 2009: 323). Yapıya doğusunda bir açıklık bulunan güneydeki dikdörtgen planlı 34 nolu mahalden girilmektedir. Ana ibadet mekanına da bu mekandan ulaşılmaktadır. Yapının kuzeyinde ise ana ibadet mekanından girilebilen 89 nolu mahal olarak isimlendirilen ek bir oda mevcuttur. Arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda yapının ana duvar malzemesinin kireçtaşı ve bazalt olduğu, her iki yüzünde de beyaz sıva yapıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca kazılarda bulunan boyalı sıva parçaları, binanın iç duvarlarının yazıtların yanı sıra renkli süslemelerle de süslendiğini göstermektedir. Zemin döşemeleri ise mozaiktir (Dothan, 1983: 20-24).

Yapının ilk evresinin MS 306 yılındaki deprem sonrası kısmen yıkılmış olduğu ve yerel halk tarafından yenilendiği, bu yenilenme işlemi sırasında da orijinal plana sadık kalırsa da iç bölümlerde bazı revizyonlar yapıldığı ve Stratum IIa (Fig. 201B) planının ortaya çıktığı aktarılmaktadır (Milson, 2007: 66). Bu yeni evredeki önemli revizyonlardan biri yapının güneyindeki mekanın doğusuna 36 numaralı olarak tanımlanan ek bir oda yapılarak daha önceki evrede binaya giriş sağlanan geçişin kapatılmış olmasıdır. Bir diğer revizyon ise daha önce tek bir mekan olan alanda 35 numara ile tanımlanan *bima* ve onun iki yanında *bimadan* merdivenle ulaşılan 109 ve 34 numaralı iki mahal oluşturulmasıdır. 33 numaralı ana nefin tam aksına konumlanan 35 nolu *bimaya* da yine birkaç basamakla çıkılmaktadır. Bu evrede zemin döşemesinin tamamı üç bölümde tasarlanan mozaik¹⁸⁶ kaplanmıştır (Fig.202-203-204) ve mozaik zeminin odak noktasında zodyak motifi bulunmaktadır (Weiss, 2009: 324). Zodyak motifinin kuzey panelinde iki aslanla çevrelenmiş Hellence bir yazıt, üstteki güney panelinde ise *bima* alanı ile birlikte her iki tarafta *menoralarla* ve Yahudi sembolleri ile çevrelenmiş

¹⁸⁶ Detaylı bilgiler için bk. <https://smarthistory.org/mosaic-decoration-at-the-hammath-tiberias-synagogue/>

mimari bir cephe tasviri bulunmaktadır. Koridorlara konumlanmış geometrik mozaikler ise her biri kendi çerçevesinde Hellence ve Aramice ithaf yazıtlarıyla birlikte yerleştirilmiştir (Milson, 2007: 66) (Fig.205).

Sinagog binasına giriş ile ilgili olarak günümüze kalan duvar izleri net bir görüş bildirmek için yeterli olmamakla birlikte, arkeolojik kazıları yapan ekip tarafından çağdaş sinagog yapılarının incelenmesi sonucunda bazı öneriler getirilmiştir. Yapının ilk evresi olan Stratum IIb yapısı için girişin Galilee'deki sinagoglarda tipik olduğu gibi güneyde bulunan koridordan 119 nolu duvardaki bir açıklıktan yapıldığı, iki mahal arasında bulunan 50 cm'lik kot farkını çözmek için de ahşap merdiven kullanılmış olabileceği önerilmektedir. MS IV. yüzyılda da depremde yıkılan bu binanın yerine inşa edilen Stratum IIa'da ise sinagog girişinin 122 numaralı kuzey duvarına taşınmış olabileceği aktarılmaktadır (Dothan, 1983: 28-32) (Fig.206).

M. Dothan'ın yapının ilk iki evresi için yapmış olduğu özellikle giriş kapılarının konumu konusundaki paylaşımlarda bazı çelişkiler olduğunu belirten ve hem yapı hem de giriş kapıları ile ilgili bazı farklı görüşler belirten Z. Weiss'e göre yapıya giriş yönü olarak güney yönünün Galilee sinagoglarının plan benzerliği ile yapılabilmesi için Hammath Tiberias sinagogunun tipolojik olarak benzerliğini incelemenin öncelikle yapılması gerekmektedir. Anıtsal özellikler taşımaması, tek tip ölçüler yerine kuzeyde 12,55 m, güneyde 13,10 m arasında değişen bir genişliğe, kuzeydoğu köşesindeki niş ile birlikte batıda 9,00 m, doğuda 10.20 m'lik uzunluktan oluşan asimetrik ölçülere ve dört koridora sahip olması, özellikle de cemaatin oturması için taş bankların bulunmayışı yapıyı Galilee sinagoglarından ayırmaktadır. Ayrıca yapıdaki giriş olduğu önerilen duvarın iki tarafındaki kot farkı için bir merdiven olasılığı da zemin mozaigini, özellikle de bağışçıların isimlerinin bulunduğu yazıtları örteceğinden bu görüşün kabul edilmesini zorlaştırmaktadır (Weiss, 2009: 326). Hammath Tiberias'taki girişin yeri ile ilgili seçim "Galilee" sinagoglarından etkilenmiş olsa bile, bu durumda da genellikle bu tip sinagogları karakterize eden anıtsal girişlerin önüne ayrı bir giriş bölümüne ait izlerin olması gerekmektedir (Meyers et al., 1979: 35-40).

M. Dothan'ın öneri planına alternatif olarak farklı bir plan önerisi getiren Z. Weiss Hammath Tiberias sinagoguna ait giriş yerlerinin açıklığa kavuşturulması için binanın bileşenlerinin yenilenmiş bir analizinin yapılması gerekliliğini ve bu sorunun çözümünün yapıya eklenen ana ibadet mekanındaki 57 nolu (Fig. 201B) ek doğu koridorunun işlevini tanımlanması ile mümkün olabileceğini savunmaktadır (Weiss, 2009: 329). Galilee, Golan, Ürdün vadisi ve Yahudiye'deki birçok antik sinagog yapısında ana ibadet mekanlarının

genellikle simetrik olarak iki sıra sütun ve iki yan koridordan oluşan simetrik planlı yapılar olduğu görülmektedir¹⁸⁷. Eğer bu ek koridor sinagogun iç alanının genişletilmesi amaçlı ise bu durumda da Gazze'deki sinagog yapısında olduğu gibi her iki tarafa da iki simetrik koridor eklenmesinin gerektiği aktarılmaktadır (Ovadia, 1981: 129-132). Ek koridor alanının Galilee sinagoglarında olduğu konusunda bazı bilim insanlarının (Suknik, 1934: 48; Avi-Yonah, 1961: 163; Hachlili, 1988: 194-196) belirttiği gibi kadınlara ait bir galerinin yerini almış olacağı belirtilse de bu konuda günümüze dek ulaşan bir kanıt bulunamamıştır. Hatta Talmudik kaynaklar bir galerinin olduğuna ve sinagogda kadın erkek ayrımı olduğuna dair hiçbir kanıt göstermemektedir (Safrai, 1963: 329-339; Levine, 2005: 502-505). Günümüze kadar ortaya çıkartılan eski Filistin ve diaspora'daki pek çok sinagogda da kadın erken ayrımını kanıtlayacak herhangi bir veri yoktur¹⁸⁸. Bu sebeplerden dolayı, Hammath Tiberias sinagogundaki 57 numaralı doğu koridorunun, sinagogun kadınlar bölümü olarak düşünülmemesi gerektiği aktarılmaktadır (Weiss, 2009: 330).

Galilee'deki sinagogların çoğunun girişleri güney veya kuzey yönlerinde iken (Foerster, 1983: 231-256), Horvat Sumaqa, Arbel, Hammath Gaber ve Ma'oz Hayyim'deki sinagoglardaki giriş yönü binaların doğu yönündedir¹⁸⁹. Hammath Tiberias sinagogunun girişinin de bu sinagoglar gibi doğudaki bu ek koridorda bulunan bir kapı ile sağlandığı, bu koridorun, kişinin dua salonuna girdiği bir narteks veya antre olarak işlev görmüş olabileceği, ana ibadet mekanının da iki koridorla çevrili merkezi bir alanlı bir plana sahip olduğu önerilmektedir. Çünkü narteks alanının sinagoga girenleri laik olandan kutsala geçişini sağladığını ve bu duruma göre davranmaları konusunda uyarmak amaçlı bir geçiş alanı olduğu aktarılmaktadır. Ayrıca girişin 127 numaralı doğu duvarında (Fig. 206) olması durumu sinagogda bulunan üç adet ithaf yazıtının yerleştirilme yönü ile de desteklenmektedir (Weiss, 2009: 331). Bu yazıtlardan ikisi 56 ile 33 nolu mahallerin (Fig. 201B) sınırına yerleştirilmiştir, yazıtlardan biri Aramice diğeri ise Hellenice'dir (Fig. 207). Sinagogun en doğudaki 57 numaralı (Fig. 201B) mahalın olduğu alana da Hellenice bir yazıt yerleştirilmiştir (Dothan, 1983: 53-54, 60-62) (Fig. 208-209). Her üç yazıt da önerilen doğu girişinden salona girenlere bakacak şekilde yerleştirilmiştir. Bu yazıtlar, sinagogun ana başışçılarından isimlerinden bahseder ve sinagoga "sadaka veren" veya gelecekte bunu yapacak olan topluluğun diğer üyelerini kutsar. En

¹⁸⁷ Yapılar ile ilgili detaylı bilgiler için bk. Foerster, 1983: 231-256; Hachlili, 1988: 141-160.

¹⁸⁸ Kadın-erkek ayrımı ve kadın galerilerinin inşası ancak Doğu Roma Döneminin sonlarında veya erken Arap döneminde başlamıştır. Detaylı bilgiler için bk. Safrai, 1989: 78-79.

¹⁸⁹ Detaylı bilgiler için bk., Horvat Sumaqa: Dar, 1999: 17-33; Arbel: Kohl and Watzinger, 1916: 59-70; Ilan ve Izdarechet, 1989: 111-117 ; Hammat-Gader: Suknik, E. L., 1935: 78-80; Ma'oz Hayyim: Tzaferis, 1982: 215-227.

doğudaki koridorda yer alan Hellence yazıttaki kutsama özellikle önemlidir; mozaik halının ortasına yerleştirilmiş, “kutsal yerin bu koridorunu yapan” yaşlı Profotouros’tan bahsetmektedir. Diğer yazıtta ise koridorun bir birim olarak tanımlanması, bu alanın sinagogda başka bir işlevi olduğunun dolaylı bir göstergesi olarak yorumlanmaktadır (Roth Gerson, 1977: 69-71). İki aslan arasında görünen bir dizi Hellence yazıt ise (Fig. 210), ana ibadet mekanındaki mozaik kuzey panelinde yer almaktadır (Dothan, 1983: 54-60). Her biri bağışçıların isimlerini içeren dokuz kareye bölünmüş bir çerçevedir ve Stratum Ila evresinin Severos Sinagogu olarak anılmasına sebep olan yazıtta bu paneldedir (Milson, 2007: 67). Yazıtların yönlerine bakıldığında beş tanesinin okuyucunun güneye bakması durumuna göre dördünün ise kuzeye bakması durumuna göre baş aşağı yerleştirildiği görülmektedir. Bu bölümdeki yazıtların mozaik tabanın ve binanın eksenindeki konumu, ilk başta M. Dothan tarafından önerilen sinagoga girişin Stratum Ila binasının kuzey duvarında olduğu teorisini güçlendirdiği görüşü aktarılsa da bir sinagogun bağışçıların övmek amacıyla yapılan ithaf yazıtlarının, binaya girenlerden hak ettikleri takdiri alabilmeleri için girişe bakan belirgin bir konuma yerleştirilmiş olmasının daha doğru bir tercih olduğu kabul edilmektedir (Weiss, 2009: 334). Bina çevresinde yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda sinagogun doğusundaki alanın binasız boş bir alan olduğunun tespit edilmesi de (Dothan, 1983: 32) bu alanın özel günlerde Tora parşömenlerinin halka açık alanlara çıkarılarak cemaat üyelerine vaaz verilmesi için toplanma yeri olarak kullanılmasına olanak sağlaması açısından önemlidir (Safrai, 1987: 47). Tüm bu incelemeler sonucunda Z. Weiss tarafından önerilen planlardan ilk evre için hazırlanmış (Fig. 211A) olan da doğudaki koridorun M. Dothan’ın önerdiği daha erken tarihli Stratum IIB sinagogunun giriş odası olarak kullanılmış ve zeminin de mozaik zeminden daha alçak bir kotta olan taş levhalarla döşenmiş ve sinagogun bağımsız bir birimi olarak hizmet etmiş olabileceği aktarılmaktadır. MS IV. yüzyılda yenilenen Stratum Ila sinagogunun (Fig. 211B) ise, daha önceki Stratum IIB sinagogunun planına sadık kalarak inşa edildiği, ilk evrede bağımsız bir birim olan 34 nolu mahalın bu evredeki sinagoga dahil edilerek, her iki tarafında farklı işlevlerde olan odaların merkezine ise *bima* yerleştirilerek inşa edildiği belirtilmektedir. Ayrıca bu ikinci planda orijinal giriş taşınmadığı ancak en doğu koridorda ilk evredeki merdivenin iptal edilmesi, taş zeminin üzerine mozaik döşeme yapılması gibi bazı değişiklikler yapıldığı eklenmektedir. Bu değişikliklerle de yenilenmiş sinagog ana ibadet mekanı ile tek kotta bütünleştirilmiştir, ayrıca doğu koridorunun yenilenmesini sağlayan bağışçıdan bahseden bir yazıtın (Fig. 208-209) varlığı da bu görüşü desteklemektedir (Weiss, 2009: 336). Sonuç olarak, Hammath Tiberias sinagogunun varoluş yılları boyunca birkaç iç değişikliğe uğramış aynı

sinagog¹⁹⁰ ve girişinin de her zaman doğu duvarında olduğu önerilmektedir. Ayrıca doğu koridorunun da dua salonuna açılan bir giriş odası olarak hizmet etmiş olacağı da aktarılmaktadır (Weiss 2009, 338).

M. Dothan tarafından geç sinagog olarak tanımlanan yapıya ait III. aşama kendi içinde iki evreye ayrılmaktadır. İlk aşaması olan Stratum Ib Severos sinagogunun kalıntıları üzerine inşa edilmiş bir sinagog binasıdır (Fig. 212). Kuzeyinde dua alanına giden bir nartekse, ana ibadet mekanını bir nef ve iki koridora bölen iki sıra sütun ile bazilikal bir plana sahiptir. Üçüncü bir sütun sırası, kuzeyde enine bir sıra oluşturmaktadır. Batı koridorundan üç kapı, taş döşeli bir avluya açılmaktadır. İç mekan 18,45 x 16,00 m ölçülerindedir ve salonun güney ucuna, önünde üç basamakla çıkılan yükseltilmiş bir *bima* ile bir apsis yapılmıştır. Ib olarak adlandırılan bu sinagog, MS VII. yüzyılın ilk yarısında kısmen yıkılmış, ancak kısa süre sonra yeniden inşa edilmiştir (Stratum Ia) (Fig. 213-214). Binanın zemini genellikle geometrik desenlere sahip mozaik ile döşenmiştir ve arkeolojik kazılar sonucu elde edilen veriler ışığında MS VIII. yüzyılın ortalarında yıkılmış olabileceği aktarılmaktadır (Dothan, 1981: 69).

Hammath Tiberias sinagog yapısının geç sinagog tabakası ile ilgili de bazı farklı görüşler aktarılmaktadır. D. Milson antik kentte yaptığı gözlemlerle yapı ile ilgili yayınlanan verilerin örtüşmediğini, alanda olan bazı mimari parçaların raporlarda yer almadığını, yapılan incelemeler sonucunda yapının daha öncesine ait bir evresinin daha olabileceği o evrenin de kilise olma olasılığını belirtmektedir¹⁹¹. Ancak bu görüş yani Hammath Tiberias sinagogunun son evresinin kesin tarihi konusunda bir kanıt sunulamamakla birlikte bir aşamada kiliseye dönüştürülmüş olduğu görüşü¹⁹² (Fig.215) özellikle Z. Weiss tarafından geç sinagog yapısının mozaik döşemesindeki *menoranın* (Dothan and Johnson, 2000: 45-52) varlığından dolayı kabul görmemektedir¹⁹³.

Hammath Tiberias Kuzey binasının çevresinde yapılan arkeolojik kazılar sırasında antre ve batı koridordaki zeminleri kesen bir dizi deneme çukurunda yapılan sondajlarda MS III. ve X. veya on birinci yüzyıllar arasındaki inşaat ve tadilat aşamaları mimari, nümismatik ve seramik buluntular sayesinde önemli ölçüde belirlenmiştir. Bu verilere göre sinagogun ilk olarak III. yüzyılda inşa edildiği, daha sonraki dönemlerinin ise IV. ve V. yüzyıllara tarihlendiği aktarılmaktadır. Erken İslami dönemde sinagogun bir dizi değişikliğe uğradığı, zemininin bu

¹⁹⁰ Benzer bir yaklaşım Netzer tarafından Khirbet Shema'nın sinagog kalıntılarına ilişkin analizinde de uygulanmıştır; bk. Netzer, 1996: 453-455.

¹⁹¹ Detaylı bilgi için bk. Milson, 2007: 68.

¹⁹² Detaylı bilgi için bk. Milson, 2004: 45, 56, 376-377.

¹⁹³ Detaylı bilgi için bk. Weiss, 2009: 322.

aşamada civardaki daha öncelere tarihlenen yapılara ait mermer plakalarla ard arda iki kez kaplandığı, bu kaplamaların altındaki seramik buluntular ve sikkelerin de yapının 10. veya 11. yüzyıllara kadar kullanıldığı görüşünü desteklediği belirtilmektedir (Oren et al., 1971: 235).

Alanda bulunan diğer yapı olan Hammath Tiberias sinagoguna ait yapım evreleri için önerilen tarihlerde de yapıya ait planlarda olduğu gibi tam bir fikir birliği olmadığı görülmektedir¹⁹⁴. Alanda arkeolojik kazıları gerçekleştiren M. Dothan'a göre üst üste dört evresi tespit edilmiş olan yapının Stratum Iİb evresinin en eski sinagog ve MS III. yüzyılın ilk yarısında yaklaşık 230 yılında inşa edilmiş olduğu (Dothan, 1983: 26,66-67), bu yapının 306 yılındaki depremde yıkıldığı ve sonraki evre olan Stratum Iİa (Severos sinagogu) yapısının ise MS IV. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edildiği belirtilmektedir. Arkeolojik kazılarda ortaya çıkartılan çanak çömlek ve en son tarihi 395 olarak tespit edilen sikkelerin ışığında bu sinagogun da MS IV. yüzyılın sonlarına veya MS V. yüzyıl başlarına kadar kullanıldığı (Dothan, 1983: 64-67) ve 419 yılındaki deprem ile de yıkılmış olabileceği aktarılmaktadır. Bu deprem sonrası inşa edilmiş olduğu belirtilen Stratum Ib evresinin 413 yılında tamamlandığı (Dothan, 2000: 12), MS VII. yüzyılda Müslümanların fethi sırasında hasar gördüğü ve sonrasında da son evre olan Stratum Ia sinagogunun inşa edildiği, son evre sinagog yapısının da MS VIII. yüzyılın ortalarında belki de bir deprem ile tahrip olana dek kullanılmış olabileceği belirtilmektedir (Dothan, 2000: 93).

Arkeolojik kazıları yapan M. Dothan'a göre Stratum Iİb evresi için önerilen tarih III. tabakada bulunan en son tarihli madeni para ve MS III. yüzyıl başlarında Galilee'deki tarihi olaylara dayanmaktadır. Ancak bu tarihle ilgili olarak J. Magness, çanak çömlek, madeni para ve yazıtlara ilişkin MS IV. yüzyılın sonları veya MS V. yüzyılın başları tarihini savunmaktadır. Tabaka Iİa evresi için M. Dothan sinagog binasının içinde bulunan yazıtlara dayanarak, yapının MS 286'da Diocletianus'un Filistin'i ziyareti ile Büyük Konstantin'in MS 337'deki saltanatının sonu arasında inşa edildiğini belirtmektedir. Ancak J. Magness bu evreyi de MS IV. yüzyılın sonları veya MS V. yüzyılın başlarına tarihlendirmektedir (Dothan, 1983: 66-67; Magness, 2005: 8-13). Yapıya ait son geç sinagog evrelerinden olan Tabaka Ib için M. Dothan'ın önerdiği MS V. yüzyıl tarihi de sinagogun Severos sinagogunun MS 419 depreminde yıkılmasından hemen sonra inşa edildiği teorisine dayanmaktadır. Bununla birlikte, çanak çömlek ve madeni paraların tarihlemesine dayanarak J. Magness, Stratum Ib sinagogunun MS VI. ve VII. yüzyıl sonları arasında bir *terminus post quem*'e sahip olduğuna inanmaktadır (Dothan, 2000: 93-94; Magness, 2005: 10). M. Dothan tarafından MS VII. yüzyıl sonlarına tarihlenen son tabaka olan

¹⁹⁴ Hammath Tiberias sinagogu tarihlemesi detaylı analizi için bk. Magness, 2005: 8-13.

Ia tabakası ise J. Magnes tarafından MS IX. ila X. yüzyıl olarak önerilmektedir (Dothan, 2000: 95-99; Magness, 2005: 10-11). Stratum Ib ve Ia sinagoglarının tarihlenmesini yeniden değerlendiren D. Stacey Ib sinagogunun VII. yüzyılın başlarında inşa edildiğini ve 749 depremine kadar da ayakta kaldığını öne sürmektedir (Stacey, 2002: 253-260).

3.2.3. En-Gedi Sinagogu

Araştırma Tarihi

Ölü Deniz'in batı kıyısındaki en büyük vahası olan En-Gedi, Ürdün Rift Vadisi'nin batı yakasına hakim yüksek kayalıkların eteğinde Filistin'in en kurak bölgesinde yer almaktadır (Porath, 2021: 1). İklim güneydeki Arava Vadisi ve Negev'e çok benzerken, Ölü Deniz Havzası tarihsel ve ekonomik olarak hem Judean Tepeleri, Ürdün Vadisi hem de Ölü Deniz'in doğu kıyısındaki yerleşimlerle bağlantılıdır (Orni and Efrat, 1973: 5). Ölü Deniz Bölgesi'nin topografyası, Judean Tepeleri'nden batıya doğru keskin yükseklikte ve engebeli arazi ile sınırlandırılmıştır (Werlin, 2012: 109) (Fig. 216).

En-Gedi'de yapılan arkeolojik araştırmalar iki ana döneme ayrılmaktadır. İlk dönem, 1949 yılından önce vahayı ziyaret eden kaşiflerin kaydettiği görüş ve izlenimlerdir. Bu dönemdeki araştırmalar, vaha hakkındaki izlenimleri, Tel Goren'in eski bir yerleşim yeri olarak tanımlanmasını ve eski su temini sistemlerinin kısa açıklamalarını kapsamaktadır¹⁹⁵. İkinci dönem ise arkeolojik kazı çalışmalarıdır. Tel Goren'deki ilk arkeolojik kazı 1949 yılında, İsrail Devleti'nin kuruluşundan bir yıldan kısa bir süre sonra gerçekleştirilmiştir. B. Mazar (daha sonra Maisler) tarafından yönetilen bu kazıda bir Hasmonean kalesinin kalıntıları ile geç Demir Çağı ve Pers dönemine ait bazı çanak çömlekler ortaya çıkarılmıştır (Maisler, 1949: 25-28). Sonraki dönemde, antik terasların modern tarımsal kullanım için dönüştürülmesine paralel olarak geniş çaplı bir arkeolojik yüzey araştırması gerçekleştirilmiştir (Naveh, 1957: 264; Naveh, 1958: 46-48; Aharoni, 1958: 27-45). Ayrıca aynı dönemde Y. Aharoni "Otuz Oda" olarak adlandırdığı Roma dönemi yapılarında bir kazı gerçekleştirmiş (Aharoni, 1958: 35-36), J. Naveh ise En-Gedi kaynağının üzerindeki büyük bir yapıda sondaj çalışması yapmış, bu çalışma sonunda ortaya çıkartılan yapının Kalkolitik döneme ait bir kamu mimarisi olduğu tespit edilmiştir (Naveh, 1958: 46-48). Tapınak olarak tanımlanan bu yapıdaki kazılar 1962 yılında B. Mazar başkanlığındaki bir ekip tarafından devam etmiştir (Ussishkin, 2007: 29-38). Sonraki yıllarda da bölgede arkeolojik kazı çalışmaları ve yüzey araştırmaları devam etmiş¹⁹⁶,

¹⁹⁵ Daha detaylı bilgi için bk. Robinson, 1867: 507-509; Conder and Kitchener, 1883: 384-387; Albright, 1925: 11-15; Sandel, 1907: 79-84; Hirschfeld, 2007: 17; Stern 2007: 11.

¹⁹⁶ Daha detaylı bilgi için bk. Avigah, 1962: 169-183; Mazar et al., 1966; Hirschfeld, 2007: 105-111; Stern, 2007: 301-359.

Roma-Bizans dönemine ait sinagog ve bitişiğindeki birkaç evin açığa çıkarılması 29 Mart 1970 tarihinde D. Barag ve Y. Porath tarafından bir kurtarma kazısı olarak başlatılmış, 1972 yılı Aralık ayına kadar aralıklarla devam ettirilmiştir (Porath, 2021: 5). 1980 yılında G. Hadas tarafından vahada çoğunlukla gömüler olmak üzere yürütülen birkaç kurtarma kazısından (Hadas, 1994) başka, 1993 - 1995 yılları arasında da sinagogun üzerine yerleştirilen büyük bir gölgeyi desteklemek için temel çukurlarının kazılmasını da içeren, alanı halkın tanıtımına hazırlamak için sinagogun çevresindeki Roma-Bizans köyünde ek bir kurtarma kazısı daha gerçekleştirilmiştir (Hadas, 2005: 41-71). Son dönem kazılarından biri de Y. Hirschfeld tarafından 1996 - 2002 yılları arasında sinagogun kuzeyindeki Roma-Bizans köyü ve onu takip eden Eyyubi-Memlûk yerleşiminde, Metzad 'Arugot'unda ve Mitspeh En-Gedi'nin altındaki kaya yamacının bir terasında kabaca inşa edilmiş bazı binalarda yapılan arkeolojik kazı çalışmalarıdır ve bu dönemde ayrıca yaklaşık 40 yıl önce Benjamin Mazar tarafından kazılan Roma hamamı da yeniden ortaya çıkartılmıştır (Hirschfeld, 2007: 105-111). Alandaki en son kazı ise G. Hadas tarafından daha önce kazılmamış ek bir alanda gerçekleştirilmiştir (Hadas, 2005: 41-71). Bizans köyünü ve sinagogu kazmış olan üç ekibin de (D. Barag-Y. Porath, G. Hadas ve Y. Hirschfeld) alanda yaptıkları arkeolojik kazı çalışmalarında vardıkları sonuç değişmemiş ve köyün tamamının Geç Doğu Roma döneminde bir yangın sonucu tamamen yok olduğu ortak görüşü paylaşılmıştır (Porath, 2021: 5).

Mimari ve Yapı Evreleri

En-Gedi sinagog binası ve çevresinde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda beş tabakanın ortaya çıkartıldığı belirtilmektedir (Fig. 217 – Tablo. 1). Demir Çağı'ndan Memlûk dönemine (MÖ yedinci yüzyıldan MS on dördüncü yüzyıla), Erken İslam döneminden Erken Haçlı dönemlerine (MS yedinci yüzyıldan MS on ikinci yüzyıla) kadar uzanan buluntuların ortaya çıkartıldığı çalışmalarda öncelikle Roma ve Bizans dönemlerine ait olarak tabakalar tanımlanabilmiş, çoğu alanda, Tabaka II katlarının, yani Geç Roma ve Bizans dönemi mimarisinin ortaya çıkarılmasıyla arkeolojik kazı çalışmalarına son verilmiştir (Fig. 218). Daha geç evrelere tarihlenen tabakalar açığa çıkartılmış olsa da bu alanlar çok sınırlı kalmıştır (Porath, 2021: 11).

En-Gedi sinagog ve çevresinde yapılan üç farklı döneme ait kazılarda aynı köyün farklı sektörlerinde çalışmalar yapıldığından Tabaka II'ye ait ortaya çıkartılan mimari kalıntılar aynı stratigrafik sırayı takip etmişlerdir. Ancak Geç Roma döneminde kurulan ve Bizans döneminin sonunda (MS III. yüzyıldan VII. yüzyılın başlarına kadar) yıkılan köy, Y.Porath tarafından

yapılan yayınlarda alt evreleri olan tek bir tabaka olarak ele alınırken, Y. Hirschfeld iki ayrı tabakaya ayırmıştır (Hirschfeld, 2007: 25).

Alanda yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında yalnızca sinagog binasının birkaç evresinin net olarak tanımlanabildiği ve Bizans köyünün şiddetli bir yangınla yok olmasından dolayı üç dönem yapılan kazıların mimari ve stratigrafi aşamaları için bir eşzamanlılık görevi gördüğü aktarılmaktadır. Mümkün olan her yerde, sinagogun etrafındaki yapıların inşasının, sinagogun tabakalarına karşılık gelen evrelere atandığı, kesin olarak II. Tabaka'nın belirli bir evresine atfedilemeyen, ancak sinagogu IIA evresini sonlandıran yangında tahrip olan yapıların ise, genel olarak II. Tabaka olarak adlandırıldığı belirtilmektedir (Hadas, 2005: 41-71; Porath, 2021: 12) (Fig.218). Tabaka II kalıntılarının altında Tabaka III'e ait birkaç mimari parça ortaya çıkartıldığı, az sayıda olmasına rağmen bu parçaların Tabaka III ile II arasındaki evrede bir boşluk olduğunu göstermesi açısından yeterli olduğu aktarılmaktadır. Sinagog alanında Tabaka IV'de ortaya çıkartılan mimari kalıntılar, çoğunlukla ana toprağa kazılmış çukurlarda düzenlenmiş su temin sistemlerinden oluşmaktadır. Sinagog çevresinde Tabaka V'e ait herhangi bir mimari ortaya çıkarılamamıştır ve bu döneme atfedilebilecek tek buluntu, ana toprakta ve Tabaka IV veya III yapılarının altında ele geçen birkaç çanak çömlek parçasıdır¹⁹⁷.

Tabaka IV'e ait olduğu aktarılan maddi kültür kalıntıları, taştan inşa edilmiş, sıvalı su tesisatları ile küçük taş temel parçalarından oluşmaktadır (Fig.219). Bunlar, kazının Tabaka III ve II mimarisinin altına girdiği sınırlı alanlarda ortaya çıkarılmıştır. Su tesisatları, duvarları tarla taşlarından inşa edilmiş, kalın bir tabaka (1,0 - 1,5 cm) su geçirmez kireç sıva ile sıvanmış üç havuz (L195, L270 ve L296) içermektedir (Porath, 2002: 25-36) (Fig.219). Her bir havuz, ana toprağa kazılmış bir çukurun içine inşa edilmiştir. L270 havuzu basamaklı, 1,5 x 3,2 m ölçülerinde ve 1,75 m derinliğe sahiptir (Fig.220-221) ve Y. Hirschfeld tarafından yapılan araştırmalar sırasında köyün kuzey kesiminde tespit edilen havuzla benzer olarak mikve olarak tanımlanmıştır (Hirschfeld, 2007: 27-28, Şek. 7-11). L296 havuzu 1,95 x 1,3 m ölçülerinde ve 0,76 m derinliktedir, kısmen kazılmış olduğundan mikveler için tipik olan basamaklarının olup olmadığı ya da yerel bir sulama sistemi için besleyici bir havuz olarak işlev görüp görmediği netleştirilememiştir (Fig.222-223). L195 havuzunda da basamakların olmadığı ölçülerinin 2,3 x 2,8 m, derinliğinin de 1,25 m olduğu ve boyutlarından dolayı da suyun çekilmesiyle gerçekleştirilen yerel sulama için küçük bir besleme havuzu olarak da kullanıldığı aktarılmaktadır (Porath, 2021: 15). Yeterli arkeolojik kazı çalışmaları yapılamadığından özellikle II. Tabaka'nın alt katmanında ortaya çıkartılan W279 (Fig.224) duvarı gibi bazı yapı

¹⁹⁷ En-Gedi sinagogu çanak çömlek buluntuları ile ilgili detaylı bilgi için bk. Porath, 2021: 133-139.

kalıntılarının Tabaka IV olarak mı yoksa Tabaka III olarak mı erken kabul edilmesi gerektiği de belirsizdir. Bu duvara bitişik L278 döşemesinde ortaya çıkan bir testi ve çanak çömlek parçalarından dolayı bu kalıntılar Tabaka III'ten ziyade Tabaka IV'e tarihlenmektedir (Porath, 2021: 51). En-Gedi'deki hamam yapısında gerçekleşen arkeolojik kazı çalışmaları sırasında ortaya çıkartılan çeşitli mimari öğeler hamamın MS 68'de En-Gedi'de konuşlanan garnizon tarafından inşa edilmesinden dolayı Tabaka III'ün erken bir evresi ile çağdaş kabul edilmektedir. Aynı zamanda yeri ve işlevi belirsiz olan IV. Tabaka'ya ait saray gibi özel bir yapı ya da sinagog gibi kamusal bir yapıdan devşirme olarak kullanılmış olabileceği de aktarılmaktadır (Mazar et al., 1966; Stern, 2007: 364-365; Hirschfeld, 2007: 105-112).

III. Tabaka (Fig.219), Tabaka II sinagog kompleksi ve bitişigindeki köy evlerinin altında bulunan stratigrafi ve yönelim nedeniyle Tabaka IV'e atanamayan duvar bölümlerinden oluşmaktadır. Tabaka III yapılarının duvarları kısmen açığa çıkarılabilmektedir. Bunun bir sebebi bu tabakaya ait çoğu alanın, ya sinagogun mozaik tabanlarının (L125 ve L206) altında yer alması ya da arkeolojik araştırmaların yapıldığı ilk dönemlerdeki zaman ve kaynak yetersizliğinden II. Tabakanın altına inilememesidir. Ancak ortaya çıkarıldığı kadarı ile duvar parçalarının kalitesinden dolayı III. Tabaka'ya ait sinagog gibi özel bir kamu binasına ait olabileceği belirtilmektedir (Barag and Porat, 1970: 97-100).

Tabaka II (Fig.225), Caesarea'lı Eusebius (Onomasticon 86, 16) tarafından bahsedilen Geç Roma ve Bizans dönemlerine tarihlenen Yahudi köyünün bir kısmından oluşmaktadır (Porath, 2021: 18). Köyde ortaya çıkarılan en büyük ve en önemli mimari birim, MS III. yüzyıldan VII. yüzyılın başlarına kadar dış duvarlarının aynı planını koruyan sinagog kompleksidir ve tüm bu uzun IIC-IIA evreleri arasındaki süreç boyunca kompleks bünyesinde çeşitli onarımlar ve değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Sinagogun ilk evresi olan IIC evresi bir dua salonu (L125) ve batısındaki bir avludan (L235) oluşmaktadır (Fig.226) ve her iki alanın hem boyutları hem de mozaik döşemenin çok renkli, özenli işçiliği Roma-Bizans köyündeki diğer yapılara göre oldukça özgündür. Sinagog dışında köydeki zeminlerin çoğu dövülmüş topraktan, bazıları kireç sıvadan ve sadece birkaçı kötü korunmuş durumda bulunan düz mozaik tesseradan yapılmıştır (Hirschfeld, 2007: 63).

Sinagog kompleksinde yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda üç mimari evrenin tanımlanabildiği aktarılmaktadır¹⁹⁸. İlk sinagog evresi basit mozaik döşemeli (L125) IIC'dir

¹⁹⁸ En-Gedi sinagog yapısının evrelerinin tanımlamalarında bilim insanları arasında farklılıklar bulunmaktadır. Bu tez kapsamında Y. Porath'ın 2021 yayınında kullandığı tanımlar esas alınacaktır. Y. Porath tarafından tanımlanan IIC evresini S. H. Werlin 2012 doktora tezinde IIIB, D. Milson 2007 yayınında IIIA, Y. Porath tarafından tanımlanan IIB evresini S. H. Werlin 2012 doktora tezinde IIIA, D. Milson 2007 yayınında IIIB, son olarak Y.

(Fig. 226). İkinci evre sinagogun ilk inşasından en son evre olan IIA'ya kadar geniş kapsamlı yenilemeye kadar geçen uzun süreçte yapılan çeşitli onarım ve yenileme çalışmalarını kapsayan IIB evresidir. Bu evrede yapının kuzey duvarına mütevazı bir ehal alanı (L94) eklenmiştir (Fig. 226). Son evre olan IIA ise dua salonu olarak tanımlanan mekanın büyük, sade bir salondan bazilikaya dönüştürülmesi, önünde bima bulunan (L119) yeni, daha büyük bir ehal alanının (L101) oluşturulmasını içeren büyük ölçekli bir yenileme ve yeni, özenli, çok renkli bir mozaik zeminin döşenmesi evresidir (Porath, 2021: 18-19) (Fig. 227).

En-Gedi sinagogu, etrafındaki açık alanlar ve ekli yapılar ile birlikte yaklaşık 260 m²'lik bir alanı kaplayan köydeki en büyük ve en süslü bina olarak tanımlanmaktadır. Kompleksin IIC evresindeki dış çevre duvarları, her bir kenarı farklı uzunlukta olan ve hiçbir köşesi 90 derecelik açıda olmayan yamuk bir plana sahiptir. IIC evresine ait planın kuzey duvarı 16,70 m, güney duvarı 17,2 m, doğu duvarı 13,5 m ve batı duvarı 16,8 m uzunluğundadır (Werlin, 2012: 114). Kuzey duvarı olan W102'nin temel ve duvarların alt kısmı zeminden maksimum 1,3 m yüksekliğe kadar korunmuş ve beyaz kireç sıva ile kaplı, çamur harçla yapıştırılmış tarla taşlarından örülmüş olduğu aktarılmaktadır. Büyük bir bölümü yıkılmış olan duvarların üst kısımlarının ise güneşte kurutulmuş kerpiçten örüldüğü eklenmektedir (Porath, 2021: 20-21).

Kompleks kapsamındaki IIC evresindeki sinagog, planda L125 olarak tanımlanan çok renkli mozaik döşemeye sahip 8,4 x 13,8 m boyutlarında büyük bir dua salonu (Fig. 228) ve L235 olarak tanımlanan salonun batı tarafında sade, tek renkli mozaikle döşeli 6,3 x 15,2 m boyutlarında geniş bir avlu olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır. Avlunun batı bölümü sinagogun her evresinde revizyonlar yaşasa da işlevi aynı kalmıştır (Porath, 2021: 21).

L235 avlusunun doğusundaki W140 ile W365 arasında kalan bölümde aralıklı olarak konumlanmış olan kaidelerin bu bölümdeki olası çatıyı taşımak için kullanıldığı önerilmektedir. Bu dikdörtgen sütunların W365 hattı boyunca, sırasıyla kompleksin orijinal güney (W209) ve kuzey (W102) duvarlarına dahil edilen W366 ve W367 duvar dışları arasında yerleştirildiği düşünülmektedir (Werlin, 2012: 116). Bu kalıntılar, IIA evresi'nde IIC evresi dua salonu batıya doğru genişletildiğinde W365'in yerini alan ve içinde üç kapı bulunan IIA evresi W120'nin altında korunmuş olarak günümüze ulaşmıştır. Benzer bir durum W140'ta, ibadet mekanını (L125) avlunun olası çatılı doğu kısmından (L235) ayıran W103 ve W142 duvar dışları arasında da mevcuttur ve W140, IIA evresi sinagogundaki duruma benzer şekilde üç kapı içermektedir (Milson, 2007: 354).

Porath tarafından tanımlanan IIA evresini S. H. Werlin 2012 doktora tezinde ve D. Milson 2007 yayınında aynı tanıımı kullanarak II olarak kullanmışlardır.

Sinagog kompleksinin çevre duvarları boyunca dört kapı yer almaktadır, bunlardan ikisi kuzey duvarında (W102) doğrudan kompleksin doğu kısmındaki dua salonuna (L125), diğer ikisi ise biri W102 kuzey duvarında, diğeri de güneydeki W203 ile W209 arasında olan batı kısmındaki 235 numaralı avluya açılmaktadır (Werlin, 2012: 497). L235'ten dua salonuna (L125)'e geçişin W140'taki (korunmamış) kapılardan sağlandığı belirtilmektedir. Kuzey duvarının (W102) W142 sıvalı T şeklindeki köşesinden (W140'ın kuzey bölümü), batıdaki avluya (L235) açılan duvardaki açıklığa kadar olan mesafe 3,65 m'dir. Benzer şekilde, güney duvarı W209, W103 sıvalı T şeklindeki köşenin (W140'ın güney bölümü) 3 m batısına kadar, avluya açılan güney açıklığına kadar devam etmiştir (Porath, 2021: 21).

Dua salonu (L125)'in üzerine inşa edildiği teras için bir set görevi gören doğu duvarının (W202) çoğu yamaç aşağı çökmüş ve bu nedenle diğer sinagog duvarlarından daha fazla hasar gördüğü, W202 ve W209'un doğu bölümündeki eski hasarın da 1960'larda alanda yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sırasındaki taş sökümü nedeniyle daha da kötüleştiği belirtilmektedir. Tabaka II'nin daha geç bir evresine ait (IIB evresi) olan W106 taş bankları, W209'a dayanacak şekilde inşa edilmiş ve L125 numaralı mozaik zemini kaplamıştır. Banklar yerinde bırakıldığından, L125 numaralı mozaik tabanın güney kısmı bu bankların altında kalmıştır. Batıdaki W140'ın büyük bir kısmı IIA evresindeki yenileme sırasında dua salonu ile avluyu (L235) birbirine bağlayan kapılı bir duvardan dikdörtgen sütunlar için bir kaideye dönüştürüldüğünde, mozaik zemin L125'in seviyesinin altına kadar yıkılmıştır (Barag et al., 1972: 54). Bununla birlikte, IIA evresi mozaïği koruma amacıyla kaldırıldığında, L125 numaralı mozaik zeminin ya da onarım yamasının, W140'ın doğu yüzüne, daha sonraki duvar dışı L271'in ve bankların kuzeybatı kısmının (W106) altına ulaştığını gözlemlemenin mümkün olduğu aktarılmaktadır (Porath, 2021: 22).

IIC evresindeki mozaik döşeme 8,03 x 3,23 m ölçülerinde dikdörtgen formudur (Milson, 2007: 352) ve L125'in yaklaşık olarak ortalarına denk gelecek şekilde uzun duvarlara paralel olarak döşenmiştir (Fig. 229-230). Renkli mozaïğin arka planı iki farklı kalitede beyaz tesseredan oluşmaktadır (Fig. 231), çerçevenin çevrelediği alan ve ona bitişik bir dış şerit (yaklaşık 0,2 m genişliğinde) sert, beyaz kireçtaşından metrekare başına 30-35 tessera kullanılarak yapılmıştır. Şeritten salonun duvarlarının iç yüzüne kadar zeminin geri kalanı, beyaz zemine göre daha yumuşak, daha büyük ve muhtemelen daha ucuz olan çok açık gri, kireç tebeşiri tesseralarla döşenmiştir (Werlin, 2012: 131). Orta bölümlerinde her biri farklı geometrik tasarımlarla döşenmiş, 1,55 x 1,45 m ölçülerinde üç farklı kare bulunmaktadır ve

bunlar 5,5 cm genişliğinde farklı formlarda siyah-beyaz renkli tesseralarla çevrilidir¹⁹⁹. Kare paneller ana mozağin uzun kenarlarına paralel 0,90 m uzağa konumlanmıştır. Paneller ise araları 0,9 - 1,0 m ölçülerinde ve çoğunlukla kuzey panelin sınırında rastgele serpiştirilmiş kırmızımsı taşlarla dönüşümlü siyah ve beyaz tesseralara sahiptir. Bu evredeki mozaik döşemedeki kuzey paneli IIA evresinde yapılan W288 ve W122 duvarları dolayısı ile tahrip olmuş hatta merkez karenin orta bölümünde olması muhtemel motif günümüze ulaşamamıştır (Weiss, 2021:56) (Fig. 232). IIB ve IIC evresindeki mozaik döşemenin merkezine konumlanmış panel kısmen hasar görmüş, sonraki evrede beyaz sıva ve ikincil kullanımdaki tesseralarla onarılmıştır. Kenar bordürü iki sıra dama şeklinde siyah-beyaz tesseralardan meydana gelmektedir. Dıştaki bu bordür ölçülebildiğinden bu panelin iç ölçülerinin yaklaşık 0,56 x 0,66 m olduğu öngörülmektedir (Fig. 233). Bu evredeki mozaik döşemedeki panellerden günümüze neredeyse tamamen korunmuş olarak ulaşan tek panel kuzey panelidir ve en dış bordürü testere dişi formunda beyaz siyah tesseralardan, iç motifi de 0,45 x 0,45 m boyutlarında çift kollu gamalı haçtan²⁰⁰ oluşmaktadır (Weiss, 2021: 57) (Fig. 234).

Dua salonunun batısında uzanan ve W201'e ulaşan büyük avlunun (L235) zemini, yukarıda bahsedilen L125 numaralı mozaik zeminin dış şeridindeki tesseralarla aynı olan açık gri kireç-tebeşir tesseralarla döşenmiştir. IIC evresinde 235 numaralı avlunun döşenmesinde açık gri tesseraların kullanılması, IIA evresi sinagogunun stratigrafisini ve evrimini anlamak için önemli bir faktördür (Werlin, 2012:122). Bu mozaik taban hafifçe güneye doğru eğimlidir ve 9,05 - 8,82 m²⁰¹ yükseklikte döşenmiştir. W140'ın batı yüzüne, bu duvarın doğu yüzüne yakın mozaik taban seviyesinden (L125) daha yüksek bir kotta (0,15 - 0,2 m) ulaşmaktadır. L235'in doğu kısmı IIA evresi dua salonuna bir koridor olarak entegre edildiğinden, L222'deki mozağin yüksekliği (8,81-8,87 m) IIA orta nefininkine (L100; 8,74-8,81 m) göre ayarlanmış ve nef ile koridor arasında bir basamak oluşmasını önlemek için daha önceki mozağin kaldırılması gerekmiştir. IIB evresinde yapılan ve IIA evresinde de devam ettirilen bir değişiklik nedeniyle, ilk mozaik zeminin sadece bir bölümü L224'te korunmuştur. Evre IIC ve IIB'de var olan L235 ve L125 arasındaki kapılar evre IIA sinagogu için yapılan hazırlıklar sırasında kaldırılmıştır (Porath, 2021: 22).

En-Gedi sinagogunun L125 numaralı dua salonu ve L235 numaralı avludan oluşan ilk evresi olan IIC sonrasındaki IIB evresinde mozaik döşemede yapılmış onarımların öne çıktığı

¹⁹⁹ IIC-IIB evresindeki mozaik döşeme ile ilgili detaylı bilgi için bk. Weiss, 2021: 55-82.

²⁰⁰ Gamalı haç motifi hakkında daha detaylı bilgi için bk. Rahmani, 1994: 33, Kat. No. 78, 334, 517, 746; Hachlili, 2009: 10; Hachlili, 2013: 39-40.

²⁰¹ En Gedi sinagogunda seviye yükseklikleri deniz seviyesi sıfır kabul edilerek verilmiştir.

aktarılmaktadır. Bu onarımların çoğunun da mozaikteki deliklerin kireç harcı yamalarla doldurulması ve daha özensiz işçilikle yapılan tessera tamiratların olduğu eklenmektedir. Ayrıca sinagogun bu evresindeki onarım ve yenileme işlerindeki durumdan da bu işler için cemaatin profesyonel mozaik ustalarını işe alamadığının ve En-Gedi topluluğunun ekonomik durumunun çok da iyi olmadığı anlaşıldığı belirtilmektedir (Werlin, 2012:117). IIB evresinde mozaik döşemenin bakım-onarımı dışında çeşitli mimari değişikliklerin de yapıldığı, en önemli değişikliğin de W102'deki 1,15 m genişliğindeki batı açıklığının 0,36 m'lik dar bir duvarla kapatılarak, bu bölüme aynı genişliği koruyarak 0,39 m derinliğinde 1,33 m yüksekliğinde bir nişin eklenmesi olduğu aktarılmaktadır (Milson, 2007: 354) (Fig. 235-236). Geç Roma ve Bizans dönemlerine tarihlenen Kutsal Topraklar'daki sinagogların çoğundaki taşınabilir sandıktan, Kudüs'e yönelmiş sabit bir sandık alanına (ehal) dönüşümünün ilk kanıtı olması açısından da En-Gedi sinagogunun IIB evresindeki nişin önemi ayrıca vurgulanmaktadır (Porath, 2021: 23). Bu evredeki bir diğer mimari değişiklik de oluşturulan yeni niş bölümünün batısına iki basamağın eklenmiş olmasıdır. Basamaklar 1,0 m genişliğinde 0,35 m derinliğindedir. Rıht yükseklikleri de alt basamak 0,3 m, üst basamak ise 0,4 m'dir ve basamaklar mozaik döşemenin üzerine yerleştirilmiştir (Werlin, 2012:118) (Fig. 237). Bu W114 olarak tanımlanan basamakların sinagogun IIA evresinde de kullanılmaya devam ettiği ve bu bölümün basamaklı bir koltuk veya bir okuma kürsüsü işlevi görmüş olabileceği belirtilmektedir (Yeivin, 2000: 54). IIB evresinde sinagog binasına eklenen bir diğer mimari eleman grubu da dua salonunun güneyindeki L106 numara ile tanımlanan oturma sıralarıdır. IIB evresindeki sinagogun güneydoğu köşesinde bulunan W202 ve W209 duvarları günümüze ulaşmadığı için mimarisi tanımlanamasa da W103-W209 köşesinin mimarisine benzer durumun simetrik olması ve oturma sıralarının L106, W209 boyunca üç sıra, W103 ve W202 boyunca da birer tane olmak üzere devasa bir U şekline sahip olması gerektiği önerilmektedir. Arkeolojik kazı çalışmalarında oturma sıralarının işlevine dair herhangi bir iz ortaya çıkarılamamıştır (Porath, 2021: 25). Oturma sıralarının kuzeyindeki IIB evresinde 0,60 x 0,70 m ölçülerindeki W315 sütununun da sonraki evre olan IIA'da hem doğu hem de batı yönlerine eklemelerle 0,60 x 1,70 ölçülerine ulaşan W113 sütununa dönüştüğü ve işlevinin de ya çatı için destek görevi görmesi ya da oturma sıralarının dua salonundan ayırma amaçlı kullanılmış olabileceği belirtilmektedir (Werlin, 2012:139). IIB evresindeki son mimari eklemenin de L235 numaralı avlunun güneydoğusunda 2,10 x 3,4 m boyutlarında, içindeki sekiden depo olarak yorumlanan L224 nolu odanın inşa edilmiş olması olarak aktarılmaktadır (Porath, 2021: 26-28).

En-Gedi sinagog kompleksindeki büyük ölçekli yenilenmelerin olduğu evre sinagogun son evresi olan IIA evresidir (Fig. 238-239). Bu evrede sinagogun dahil olduğu tüm köyün yok olmasına sebep olan yangın arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkartılan kömürleşmiş hurma kütükleri, yanmış dallar ve çökmüş çatılardan gelen sazlar, kırık çanak çömlek, cam ve diğer toprak karışımı ve yanmış parşömenler ile de kanıtlanmıştır (Hirschfeld, 2007: 25) (Fig. 240). IIB evresindeki kapsamlı mimari değişikliğin dua salonunun batıya doğru 2,75 m genişletilerek L235 mekanının doğu bölümünün dua salonuna dahil edilmesi olduğu aktarılmaktadır. Evre IIC ve IIB'nin büyük, L125 dua salonunun yerini de yeni sütun sıralarıyla yaklaşık 6,5 m genişliğinde bir nef (L100), doğuda (L99) yaklaşık 1,4 m genişliğinde, güneyde (L112) yaklaşık 2,9 m genişliğinde ve batıda da (L222) yaklaşık 2,15 m genişliğinde koridorlara bölünmüş bazilikal biçimli bir salonun aldığı eklenmektedir (Werlin, 2012:140). Nefin kuzeyinde L101 alanında bir ehal, onun önünde de L119 olarak tanımlanan *bima* alanı oluşturulmuş ve nef, *bima* ve koridorların döşemesi de IIB mozaığının üzerine döşenen yeni, çok renkli bir mozaik ile kaplanmıştır. Nefi doğu koridordan ayıran yeni dikdörtgen sütunlar (W123²⁰² ve W124) ve 104 olarak tanımlanan duvar dişi ile güneydeki sütun W113 doğrudan önceki mozaik zeminin (L125) üzerine yerleştirilmiştir, ancak ona zarar vermediği tespit edilmiştir (Porath, 2021: 28) (Fig. 241). Batıdaki dikdörtgen sütunlar (W117 ve W121) ve kısa duvarlar (güneyde W103 ve kuzeyde W142) başlangıçtaki W140'ın (evre IIC ve IIB'deki L125'in batı sınırı) yerini almış ve arada üç boşluk bırakmışlardır. Bu aralıkların, evre IIC ve IIB sırasında L125 ve L235'i birbirine bağlayan W140'taki üç kapının varlığını işaret ettiği kabul edilmektedir (Werlin, 2012:166). Nef L100 ile koridorları L99, L112 ve L222'yi kapsayan, ancak ehal (L101) ve *bima* alanını (L119) içermeyen IIA evresi dua salonunun mozaik zemin, herhangi bir basamak olmaksızın, neredeyse yatay bir seviyede ve kesintisiz olarak döşenmiştir. Mozaik zemin L125 üzerine, ortalama 8,80 m yükseklikteki yeni mozaik için sağlam bir altyapı oluşturması amacıyla kireç harcı ile karıştırılmış çakıl taşlarından oluşan bir alt tabaka uygulanmıştır. Batı koridorunu (L222) oluşturmak için, önceki avlunun doğu kısmı (L235) IIA evresi dua salonu için tahsis edilmiştir (Porath, 2021: 28).

En-Gedi sinagogunda yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında IIA evresinin MS V. yüzyılın sonlarında veya VI. yüzyılın başlarına tarihlenen sinagog yenilenmesi aşamasında L100 numaralı nefin, figürlü resimler, geometrik ve stilize çiçek desenleri ve *menora* içeren

²⁰² IIA evresindeki bima alanının doğusundaki W123 sütununda iki gemi ve iki teknenin graffitileri tasvir edilmiştir (Res.53). Bu tasvirler İsrail'deki antik sinagoglarda unik bir örnektir ve diasporada da son derece nadirdir. Daha detaylı bilgi için bk. Friedman, 2021: 99-104.

renkli mozaik bir döşeme²⁰³ ile L222 numaralı batı koridorunun da birkaç paragrafa bölünmüş uzun bir yazıtı da olan yine mozaik bir döşeme ile kaplanmış olduğu ortaya çıkartılmıştır (Fig. 242)²⁰⁴. Ortasında 2,5 m² alana sahip kare bir pano bulunan 5,7 x 5,76 m boyutlarındaki mozaik halı döşeme *bimanın* güneyindeki alanda konumlanmıştır ve hem mozaik halı hem de yazıtlar sinagogun bu evresindeki uzun duvarları ile aynı hizada hatta neredeyse paralel bir formdadır. Mozaik halı ana hatları siyah, iç kısımları kırmızı tesseralarla döşenmiş dairelerin kesişmeleri ile oluşturulmuş bir ana döşemeye sahiptir (Weiss, 2021: 58). Mozaik halının ortasındaki iç panelde (Fig. 243), aralarında 45 derecelik bir farkla (1,70 x 1,77 m ve 1,68 x 1,66 m) bir karenin diğerinin üzerine bindirilmesiyle oluşan yıldız içeren bir kare bulunur. Yıldızın içindeki bir daire (dış çapı 1,49 m), kırmızı ve siyah renkli iki çift sırada oluşan tesseralarla çerçevelenmiştir ve beyaz bir arka plan üzerinde üst üste yerleştirilmiş iki çift kuşu tasvir etmektedir. Ortadaki madalyon ile yıldızın sekiz üçgeni arasındaki alanı pembe ve koyu kırmızı renklerin etkileşimi ile akan yaprak ve üzümler doldurur; tırtıklı yapraklar ya siyah-yeşil ya da siyah-pembe görünür, kırmızimsı kahverengi üzümler siyahla çerçevelenmiştir ve merkezlerinde beyaz bir nokta bulunur (Barag, 1993: 408). Yıldızın sekiz üçgeni, her biri dört tessera içeren karelerden oluşan alternatif bir dama tahtası deseni, deniz kabuğu deseni veya stilize çiçek deseni olarak tanımlanabilen bir motifle dekore edilmiştir (Fig. 244). Dış karenin köşelerindeki eğimli şeritlerin her biri, aralarında bir salkım üzüm bulunan, birbirine bakan bir çift tavus kuşu içermektedir ve tavus kuşları, güneybatı eğimli köşeli çift ayraçta bulunan çift dışında, asma dalını gagalarında tutuyor gibi görünmektedirler (Weiss, 2021: 63) (Fig. 245). Ortadaki mozaik halıyı dört yandan aralıklı, yaslanmış, siyah saplı pembe gül goncaları çevrelemektedir²⁰⁵. Üç adet yedi kollu şamdan (*menora*), bimanın yanında, kuzey sırası boyunca değişen mesafelerde serpiştirilmiştir (Fig. 242). Hardal sarısı renginde yapılmış yedi kollu üç *menora*, şekil olarak aynıdır, ancak yükseklik olarak farklıdır (Weiss, 2021: 64) (Fig. 246).

IIA sinagog evresinde ana nef dışında L119 numaralı bima alanına da üç ila beş sıra beyaz tesseredan oluşan bir bordürle çevrelenmiş, 2,82 x 1,40 m ölçülerinde ayrı bir mozaik halı döşemesi yapılmıştır. Bu alanın çevresindeki kısa duvarların üzerindeki deliklere dayanılarak ahşap parapet olabileceği önerilmektedir (Fig. 247). Mozaik halının ortası bitkisel ve geometrik desenler içeren 1,18 x 1,19 m ölçülerinde kare bir panel ile süslenmiştir ve panel

²⁰³ IIA evresindeki mozaik döşeme ile ilgili detaylı bilgi için bk. Weiss, 2021: 55-82.

²⁰⁴ Yazıtlar ile ilgili daha detaylı bilgi için bk. Misgav, 2021: 83-97.

²⁰⁵ Çok renkli gül guncası sıraları ile süslenmiş mozaikler hakkında daha detaylı bilgi için bk. Ovadia ve Ovadia, 1987: Kat. No. 114, 215, 227; Weiss, 2005: 161-162; Miller, 2015: 251-252.

içinde 0,81 x 0,84 m ölçülerinde ayrı bir kare 45 derece çapraz yerleştirilmiş, onun orta kısmına da beyaz zemini üzerine keklik betimlenmiş, dış çapı 0,66 m olan bir daire konumlanmıştır (Weiss, 2021: 66) (Fig. 248).

En-Gedi sinagogunun IIA evresinde L100 ve L119 numaralı mozaik halı döşemesi dışında L99 numaralı doğu ve L112 numaralı güney koridorları da mozaik döşenmiştir. L99 koridoru basit, bezemesiz beyaz bir mozaik döşeli iken, güney koridoru olan L112'nin güneybatı köşesine yakın bir yerde, bir kuş ve tek bir goncayı betimleyen yuvarlak 0,47 m çapında bir madalyon günümüze dek korunagelmıştır (Fig. 249). Bu madalyonun 1,57 m doğusundaki bir başka madalyonun ise tahrip olmuş, yeri sıva ile onarılmıştır. Güney koridorda iki madalyonun varlığı ve bunların bitişik sütunlar ve sıralarla ilişkisi, binada yaşanan tahribat sonrası salonun simetrisini korumak için kaybolan üçüncü bir madalyonun daha doğuya, mozaığın aşındığı yere yerleştirildiği varsayılmaktadır (Weiss, 2021: 69).

IIA evresindeki planda L222 olarak tanımlanan batı koridoru sekiz panele bölünmüş ince uzun bir mozaik döşemeye sahiptir, yamuk bir planı vardır ve 8,26 m uzunluğunda, 1,57 m (kuzey)-1,82 m (güney) genişliğindedir (Fig. 250). Beş bölmeli olan bu mozaik döşemede de gül goncaları mevcuttur²⁰⁶ ve birkaç paragrafa bölünmüş 21 satırlık İbranice-Aramice (üstteki iki paragraf İbranice ve diğer üçü Aramice) uzunca bir de yazıt bulunmaktadır. Birbirini takip eden ve kuzeyden güneye konumlanmış beş paragrafa bölünmüş olan yazıtın (Fig. 251) alanda yapılan arkeolojik kazı çalışmalarının 1970 yılındaki ilk sezonunda dört paragraf (Mazar, 1971: 20-21; Barag and Porat, 1970: 100)²⁰⁷, 1972 yılındaki ikinci sezonunda da beşinci paragraf ortaya çıkartılmıştır (Misgav, 2021: 83). Kuzeydeki birinci paragraf (Fig. 252) Masoretik metinden²⁰⁸ sadece küçük seslendirme farklılıkları ile İncil'deki Tarihler kitabının (1. Tarihler 1-4) açılış satırlarını alıntılarını almaktadır (Kalimi, 2009: 133-134). Bu figürler tipik olarak “dünyanın ataları” (Naveh, 1978: 108) veya en eski “İsrail'in ataları” (De Vries, 1989: 22) olarak tanımlanır ve sıralama Tarihler'e kasıtlı bir gönderme olduğunu düşündürse de hepsi Yaratılış 4-6'da da yer almaktadır (Kalimi, 2009: 133). İkinci paragraf (Fig. 253) birincinin hemen güneyinde konumlanmıştır. 1-2. satırlarında zodyakın on iki burcu, 3-5. satırlarında da yılın on iki ayı listelenmiştir. Listeler, burçlar Nisan-Koç ile başlayarak ilgili aylarla aynı sırada olacak şekilde ayarlanmıştır. Son ay olan Adar'ın ardından, 5. satırda Kutsal Kitap'taki üç

²⁰⁶ Bu bölmelere ait mozaik döşeme hakkında detaylı bilgi için bk. Weiss, 2021: 70-72.

²⁰⁷ Arkeolojik kazı çalışmalarındaki yazıtlar hakkında daha detaylı bilgi için bk. Lieberman, 1970-71: 24-26; Mirsky, 1970-71: 376-384; Urbach, 1970-71: 27-30.

²⁰⁸ Masoretik metin (İbranice masoreth, “gelenek”), Yahudi İncilinin geleneksel İbranice metni titizlikle bir araya getirilmiş, kodlanmış ve doğru telaffuzu sağlamak için aksan işaretleri ile verilmiştir. MS VI. yüzyılda başlamış olan bu çalışma hakkında detaylı bilgi için bk. <https://www.britannica.com/topic/Masoretic-text>

Patrik listelenir. Altıncı satırda Daniel'in üç yoldaşı sıralanmaktadır (Werlin, 2012: 143). Üçüncü paragraf (Fig. 254), cemaatin özel meseleleri ve günlük yaşamı ile ilgili olduğu için yazıtın odak noktası kabul edilmektedir. Bağışçı olduğu tahmin edilen belirli figürlerin geleneksel bir kutsamasıyla başlamakta, bunu takiben, her birinde bir cemaat üyesinin arkadaşlarına veya bütün cemaate zarar verebileceği dört durum aktarılmaktadır. Bunları, günahkarın yok edilmesini ve yok edilmesini vaat eden ve yukarıdaki taleplerin tüm topluluk tarafından onaylanmasıyla sona eren şiddetli bir lanet izlemektedir (Misgav, 2021: 91). Dördüncü paragrafın (Fig. 255) tasarımı diğerlerinden çok daha özensizdir ve tüm paragrafın dili Aramice'dir. Tesseraların yerleşimi, paragraf 4'ün sonradan eklendiğini gösterir. Bu paragrafın üst çerçevesinin tesseraları, metnin alanından farklı bir şekilde yerleştirilmiştir, çünkü metninkiler üsttekilere 45 derecelik bir açıyla döşenmiştir. Başlangıçta buradaki çerçevenin içinde bazı dekoratif tasarımlar bulunduğu ve sonrasında bu bölümün kaldırılarak yerine yazıtı oluşturan tesseraların yerleştirilmiş olabileceği aktarılmaktadır (Werlin, 2012: 143). Beşinci paragraf (Fig. 256) sinagogun onarımına katılan kasabanın tüm sakinlerine bir kutsama ile başlamakta, cömert bir bağışçı ya da organizatör olması muhtemel yeni bir kişinin tanıtımı ile devam etmektedir (Misgav, 2021: 93-94).

Güney koridoru (L112) neften, ortada dikdörtgen W113, batıda W271 ve doğuda korunmamış olan ancak L formunda olması gerektiği önerilen üç sütunla ayrılmıştır. Nef L100 ve W103 arasındaki geçiş yolunun daralmasının IIB evresindeki tek sütun olan W315'in aksine, IIA evresindeki güney koridorunun, oturma sıraları (W106) ile ilgili faaliyetin dua salonunda gerçekleştirilen faaliyetten farklı olduğu önerisini de desteklemesi açısından önemli olduğu belirtilmektedir. Batı koridorunun (L222), nef (L100) den önceki W365'in yerini alan W120'ye kadar uzandığı ve üzerinde koridoru batıdaki avluya (L206) bağlayan her biri yaklaşık 1,5 m genişliğinde olan üç kapı bulunduğu aktarılmaktadır. İlk evre olan IIC bir avlu durumundaki L235 mahalinin de sinagogun ayakta kaldığı süre boyunca küçük değişikliklerle işlevini sürdürdüğü eklenmektedir (Porath, 2021: 29).

IIA evresindeki en önemli değişikliklerden biri dua salonunun kuzey kısmında gerçekleşmiş, W102'nin güney yüzüne eklenmiş olan çok daha büyük bir ehal alanı (L101), mütevazı IIB evresindeki L94 nişinin yerini almış olmasıdır. Ehal alanının bitişiğinde ve güneyinde, taş kaidelerle sınırlandırılmış dikdörtgen bir alan (L119) bima işlevi görecektir şekilde düzenlenmiştir (Werlin, 2012: 166) (Fig. 257-258). Ehal alanı (L101) dikdörtgen planlı ve 1,0 x 3,3 m ölçülerindedir ve kuzeyinde W102, güneyinde W96, doğusunda W98 batısında da W97 duvarları bulunmaktadır (Fig. 259-260). W102 duvarı dışındakiler ahşap bir çerçeveye

bağlanmış ya da çivilenmiş dikey olarak yerleştirilmiş, birbirine bitişik kamışlardan oluşan bir altlık üzerine uygulanan kireç sıvadan imal edilmişlerdir. Bu duvarlardaki ahşap elemanlar tamamen yanmış, kireç sıva ise parçalanmıştır. Ehal alanının güneyindeki W96 duvarının ortasına W93 olarak tanımlanan bir basamak inşa edilmiştir (Fig. 261). Basamağın üst kısmı W115'in üst kısmından 22 cm ve L119'un mozaik zemininden 39 cm yukarıdadır ve zeminin düzensizliğinden dolayı kuzey tarafı güney tarafından 6,0 cm (kuzey 8,87, güney 8,81 m) daha yüksektir (Milson, 2007: 356). Ahşap ehal dolabının bu yarı dairesel basamağın üst kotunda ve arkeolojik kazı çalışmalarında metal menteşe bulunmadığından dolayı da dolabın parohet (perde) ile kapatılmış olduğu önerilmektedir. Bima alanı (L119), mozaik döşemeden (L100) her biri 26-28 cm genişliğinde ve 8-10 cm yüksekliğinde küçük duvarlarla (W116-W122-W288) ayrılmışlardır. Nefin mozaik tabanının (L100) tesseraları, parapet duvarlarındaki mozaiklerle güzel bir şekilde bitişik olmaları IIA evresinin başlangıcında eş zamanlı olarak inşa edildiklerini göstermektedir (Porath, 2021: 32). Bimayı çevreleyen alçak duvarların her bir köşesinde ve W288'in ortasında dikdörtgen çukurlar bulunmaktadır ve bunların bir perde için ahşap dikmelere ait olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca En-Gedi sinagogunun IIA evresinde L100 mozaik döşemenin W115 ve W116'nın köşesine yakın bir yerde bulunan *menoranın* da W115'in üzerinde bulunan küçük bir çukura monteli ahşap bir taşıyıcı tarafından ayakta duruyor olduğu önerilmektedir (Barag et al., 1972: 54).

IIA evresinde yapılan diğer bir mimari değişiklik de IIC ve IIB evrelerinde açık olan dua salonuna doğrudan giriş sağlayan W102'deki doğu açıklığının işlevini yitirmiş olmasıdır. Bunun sebebi de W102'nin kuzeyindeki açık alan L168'in yerine IIA evresinde L110 numaralı depo inşa edilmiştir ve bu alana giriş de yalnızca W102 duvarındaki doğu açıklığı ile mümkün kılınmıştır (Porath, 2021: 34). IIA evresinde dua salonuna giriş L206 avlusundan ulaşılan ve W120 duvarı üzerinde konumlanmış dişli sövelere sahip üç adet kapıdan yapılmıştır ve arkeolojik kazı çalışmalarında ortaya çıkartılan verilerden de her bir açıklığın dua salonuna açılan ikişer kapıdan meydana geldiği ve her sövenin alt kısmında da kapı eşiği olarak kullanılmak üzere ahşap bir kalas yerleştirilmiş olduğu tespit edilmiştir (Hadas, 2005: 19).

II A evresi sinagogunun duvarları pencere seviyesinin altında korunabildiği için pencere açıklıklarına dair bir iz tespit edilememiştir. Buna karşın dua salonunun gün ışığıyla aydınlatılması ve özellikle yaz aylarında havalandırılması için pencerelerin var olduğu önerilmektedir. Ancak arkeolojik kazı çalışmalarında pencere camı ya da ahşap kepenk için metal menteşeler bulunamadığından pencerelerin doğramasız boşluklar olarak kullanılmış olması muhtemeldir (Porath, 2021: 35).

IIA evresi sinagogunun çatısı ile ilgili arkeolojik kazı çalışmaları yapan Y. Hirschfeld'in kiremit örtülü kırma çatı önerisini (Hirschfeld, 2007: 35) alanda tek bir parça bile pişmiş toprak çatı kiremidi bulunamamasından dolayı desteklenememekte, sinagogun çatısının düz olduğu ve muhtemelen çamurdan yapıldığı, duvarları kaplayan uzun hurma kütükleri tarafından desteklendiği önerilmektedir (Porath, 2021: 36).

L206 numaralı IIA evresi avlusu yaklaşık 3,5 x 15,0 m ölçülerindedir. IIB evresindeki L235 numaralı avlunun doğu bölümünün L222 numaralı koridor için tahsis edilmesi sonrası küçültülmüş avlunun kuzey, batı ve güney duvarları ile orijinal mozaik döşeme işlevini sürdürmüştür. IIC evresinde ortaya çıkan L206 ve L224 numaralı mozaik döşemeler, IIA evresi dua salonunununkinden çok daha düşük kalitededir ve burada çok sayıda boşluk, gevşek yama ve onarım gözlemlenmiştir (Porath, 2021: 36-37).

L206 numaralı avlunun güneybatı köşesinde tabanı kalın kireç sıva tabakasıyla kaplı, tarla taşları ve kireç harcıyla inşa edilmiş, L204 olarak tanımlanan ritüel amaçlı el-ayak yıkama bölümü bulunmaktadır (Fig. 261-263). Bu alanın yakınında da bir su kabına ait olması muhtemel konik bir obje, kırık bir çömlek, bir taş ayak ve büyük bir taş tekne ortaya çıkartılmıştır (Fig. 264-265). L204 etrafındaki mozaik döşeme W203 duvarında açılan bir delikten L206 avlusundan güneye doğru su tahliyesi sağlanması amacı ile eğimli döşendiği tespit edilmiştir (Porath, 2021: 37).

Geç Roma ve Bizans dönemlerine tarihlenen bir Yahudi köyü olan En-Gedi'deki sinagog binasının bu vaha alanındaki en büyük ve en görkemli yapı olduğu belirtilmektedir. Binanın IIC evresinin dua salonunun planı her ne kadar kamusal, ritüel bir yapı olarak işlevine işaret edebilecek herhangi bir mimari ifadeden veya inşaat kalitesinden yoksun büyük bir yamuk olsa da sadece mozaik zemin döşemesinden bile diğer köy yapılarının üzerindeki yüksek durumunu göstermesinin önemi vurgulanmaktadır. Sinagogun kuruluş tarihi kesin olarak belirlenemese de erken mozaik zeminin altında önemli bir kazı yapılamadığından, MS III. yüzyılın sonlarında ya da IV. yüzyılın başlarında, yerel Yahudi cemaati Bar Kokhba İsyanı'nın (MS 132 - 135) yarattığı baskının ekonomik, sosyal ve politik trajik sonuçlarından kurtulduktan sonra inşa edildiği önerilmektedir (Porath, 2021: 233). Önerilen bu tarihin, IIC evresi mozaik tabanının sanatsal üslubu ve IIA evresindeki sinagogunun ehal bölümündeki genizada bulunan günümüze ulaşan en eski eserlerin tarihi ile de uyumlu olduğu eklenmektedir. Ayrıca ne evre IIC binasının altında ne de bölgede gerçekleştirilen diğer kazıların hiçbirinde daha eski bir sinagog kalıntısına henüz rastlanmamış olması da bu durumu desteklemektedir. Ancak Mektuplar Mağarası'ndaki Papirüs Yadin 19'da bahsedilen sinagogun (Lewis, 1989: 83-87).

Tabaka II sinagogunun inşa edildiği arsa üzerinde değil, başka bir yerde henüz kazılmamış bir alanda inşa edildiği, yani böyle bir yapının var olduğu ve En-Gedi vahasında yaşayan Yahudi topluluğa hizmet etmiş olabileceği tahmin edilmektedir (Porath, 2021:233).

En-Gedi'nin dua salonunun uzun kullanım süresi boyunca çeşitli onarım ve tadilatlardan geçtiği ve bu değişikliklerin de bizlere sinagog ritüelinin gelişimini de yansıtmaları açısından önemi vurgulanmaktadır. İlk göze çarpan değişikliğin IIB evresindeki dua salonunun kuzey duvarındaki batı açıklığının dar bir duvarla kapatılması ve yeni oluşturulan nişin basit, sabit bir sandık-ehal bölümü için kullanılması olduğu ve aynı süreçte sandığın bulunduğu nişin hemen doğusundaki duvara, “Musa'nın Koltuğu” işlevi gördüğü anlaşılan basamaklı bir yapının eklendiği belirtilmektedir (Werlin, 2012: 120). Sinagog binasındaki en önemli değişikliğin de IIA evresinde yapılan dua salonundaki avlunun batıya doğru uzatılarak bazilikal bir plana dönüştürülmesi olduğu aktarılmaktadır. Bu dönüşüm sonucu oluşan yeni nef alanının da İsrail'deki Bizans dönemindeki birçok sinagogda ortak olan, görkemli, renkli bir mozaik zeminle süslenmiş olduğu eklenmektedir. Evre IIB'deki basit ehale alanının da önünde bir bima bulunan çok daha büyük bir ehale ile değiştirildiği ve yeni ehale ahşap, saz ve kireç sıvadan inşa edildiği belirtilmekte, bu durumun da onu yıkan yangında ayrıntılı mimarisinin çoğunun kaybolmasına neden olduğu, hatta ehale ve bima yapımında organik hammaddelerin yoğun kullanımının da En-Gedi'de ekonomik olarak mütevazı bir Yahudi topluluğunun yaşamış olduğu görüşü paylaşılmaktadır (Porath, 2021: 233).

Sinagog binasındaki tüm bu onarımların ve değişikliklerin tarihlenmesinde zorluklar olsa da L168'de, evre IIA'da yapıya eklenen L110 numaralı bir deponun tabanının altında 150 sikkenin ortaya çıkartılmasının yine de bazı sonuçlar için yardımcı olduğu belirtilmektedir. Arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda bulunan sikkelerden yalnızca birkaç madeni para tanımlanabilmiş en son tarih olarak MS 395 - 408'e tarihlenmiştir. Bunun da yenileme çalışmalarının yani IIB ve IIA evrelerinin MS IV. yüzyılın son on iki yılının ikinci yarısından önce başlatılmadığını göstermesi açısından önemli olduğu aktarılmaktadır (Bijovsky, 2021: 176).

IIA evresindeki mozağin neredeyse tamamının tahrip olmadan günümüze kadar ulaşabilmesinin kısa bir kullanıma işaret etmekte olduğu ve mozağin döşenmesi ile Tabaka II yerleşiminin sona ermesi arasında geçen sürenin muhtemelen bir asırdan az olduğu önerilmektedir. Bu verilerden de destek alarak Y. Porath evre IIA sinagogunun MS VI. yüzyılın ortalarında inşa edildiğini öne sürmekte iken, Z. Weiss MS V. yüzyılın sonu veya VI. yüzyılın

başına ve G. Bijovsky ise yalnızca nümizmatik buluntulara dayanarak MS V. yüzyılın başlarına tarihlemektedir (Porath, 2021: 151; Weiss, 2021: 79-80; Bijovsky, 2021: 179-180).

En- Gedi’de sinagog da dahil olmak üzere tüm köyün II. tabakanın sonunda, yani sinagogun IIA evresinin sonunda şiddetli bir yangında yok olduğu bölgeye yapılan tüm gezi ve arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda elde edilen veriler ışığında kabul edilmektedir. En son tabaka olan II. Tabakaya ait binaların hiçbirinde insan iskeletinin bulunmamış olması, onun yerine değerli eserlerin ve madeni paraların bulunmuş olmasından dolayı, II. tabakada yaşamış olan topluluk üyelerinin bölgeden sürüldüğü, herhangi bir değerli mülk toplamak veya yeniden inşa etmek için harap olmuş köye geri dönmelerinin yasaklanmış olabileceği öngörülmektedir. Zira yanmış köyün harabelerinde, asıl sakinler tarafından geri dönüş veya yeniden yerleşime ya da değerli eşyalar için herhangi bir arama belirtisine rastlanmadığı aktarılmaktadır (Hirschfeld, 2007: 98–105). Hiçbir tarihsel belge veya eski yazıt, En-Gedi’nin II. Tabakasının sonundaki yangın felaketinden bahsetmediğinden bu köyün yıkımını tarihlendirmenin tek yolunun alanda yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkartılan tarihlenebilir en son eserlerin *terminus post quem* tarihi olduğu, bunun kanıtlarının da alanda ortaya çıkartılan madeni paralar, çanak çömlek, kandiller, cam kapları ve radyokarbon tarihlemesi ile mümkün olabileceği belirtilmektedir²⁰⁹.

L168’de bulunan sikke grubuna ek olarak, biri IIA evresi L101 numaralı ehalinin enkazında sinagogun hazinesine ait, diğeri de sinagogun batısındaki L285 numaralı alanda bulunan özel bir hazinedeki (Fig. 267) iki madeni para deposu daha ortaya çıkartıldığı aktarılmaktadır. Sinagogdaki ve L285’teki en geç sikkeler MS 538’e İmparator I. Justinianus’un (MS 527 - 565) saltanatının başlarına dek tarihlenmektedir (Bijovsky, 2021: 176) ve bu durum G. Hadas tarafından yönetilen arkeolojik kazıda bulunan son sikkelerin I. Justinianus dönemine tarihlenmiş olması ile de desteklenmektedir. Bu nümizmatik buluntulara göre de Tabaka II’nin yıkımının MS 539’dan önce gerçekleşmemiş olduğu belirtilmektedir (Porath 2021, 234). Bununla birlikte, Y. Hirschfeld tarafından kazılan Bizans köyünün yıkıntı enkazından çıkan ve sinagogun IIA evresinin sonuyla diğer tüm maddi kültürel yönlerden aynı olan en son sikkelerin de imparatorlar Maurice (MS 582 - 602) ve Phocas (MS 602 - 610) döneminde basılmış olduğu eklenmektedir (Bijovsky, 2021: 164). Ancak Y. Hirschfeld’in kazısından elde edilen bu nümizmatik kanıtlar, sinagog ve bitişindeki L285’ten elde edilen kanıtlarla karşılaştırıldığında, yıkımın *terminus post quem*’inin yaklaşık 65 yıl ertelenmesi gerektiği önerilmektedir (Porath 2021, 234). I. Justinianus sikkeleri ile Maurice ve Phocas

²⁰⁹ En-Gedi sinagogu radyokarbon tarihlemeleri ile ilgili detaylı bilgi için bk. Carmi & Segal, 2005: 103-104.

sikkeleri arasındaki bu kronolojik boşluk, Y. Hirschfeld'in kazısında Tabaka II'nin enkazında ortaya çıkarılan Justin II'ye (MS 565 - 578) ait yedi sikke ile kapatılmakta (Bijovsky, 2021: 162) ve nümizmatik kanıtlara göre, En-Gedi'deki Bizans köyünün ve sinagogun varsayılan yıkımı MS 602'ye veya biraz daha sonrasına tarihlenmektedir (Porath 2021, 234).

En-Gedi sinagogunda ve bitişik binalarda yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında tarihlemeye destek olacak hem tam hem de parça halinde kandillerin ortaya çıkartıldığı ve bunların sonucunda da köyün MÖ I. yüzyıldan geç Bizans dönemine yani MS VII. yüzyılın başlarına dek tarihlendirilebileceği aktarılmaktadır. Buluntular arasındaki en eski neredeyse tamamlanmış lambalar IV. tabakanın sonunu tanımlayan dolguda bulunmuştur ve Herodian dönemine tarihlenmektedir (Werlin, 2012: 114). En-Gedi sakinleri köyü yok eden şiddetli yangında evleri çöktüğü için eşyalarını dışarıya çıkarmayı başaramadıklarından dolayı da tamamlanmış lambaların çoğunun II. Tabakanın son evresinin yani sinagogun IIA evresinin zeminlerinde veya enkazında bulunduğu belirtilmektedir (Porath 2021, 151).

IIA evresindeki L101 numaralı ehal bölümünde bulunan 14 sağlam ya da neredeyse tamamlanmış kandil grubu miktar ve çeşitlilik açısından evlerdekilere göre çok daha zengindir ve sinagogdaki IIC evresinin başlangıcını tarihleyebilmek için en güvenilir kanıt olarak kabul edilmektedir. IIA evresi L101'in aynı zamanda bir genizah olarak da işlev gördüğü varsayılırsa, içinde bulunan en erken kandillerin sinagogun daha erken bir evresine ait dini kalıntıların korunması amacıyla orada bırakılmış olması mümkündür (Werlin, 2012: 164). Sandıktan çıkan en eski çömlek kandiller MS II. yüzyılın sonları ile III. yüzyılın başlarından daha erken bir tarihe ait değildir ve MS III. ve IV. yüzyıllara tarihlenen tiplere atfedilmektedir. Çanak çömlek, cam veya metal eserler dışında tarihlenebilir kanıt bulunmaması nedeniyle, IIA evresi ehal bölümündeki buluntular sinagogun tarihi için kronolojik bir çerçeve önermektedir. Çanak çömlek kandiller, sinagogun geç MS III. yüzyılda inşa edildiğini ve MS VII. yüzyılın başına kadar MS IV., V. ve VI. yüzyıllar boyunca işlev gördüğünü göstermektedir²¹⁰.

Ehalde ortaya çıkartılan cam malzemenin çoğunun da kandillere ait olduğu tespit edilmiş ve hakim tipin de MS VI. yüzyıla tarihlenen "çanak şeklindeki" kandiller olduğu aktarılmaktadır. Kandil dışındaki cam kapların da sinagogun IIB evresinden kalmış olabileceği ve genizahda korunmuş olabileceği aktarılmaktadır. Ehalde bulunan tüm cam kapların basit ve bezemesiz olmasının da MS VI. yüzyılda ve VII yüzyılın başlarında En-Gedi'deki Yahudi cemaatinin mütevazı ekonomik durumunu gösterdiği eklenmektedir²¹¹.

²¹⁰ En-Gedi sinagogu kandilleri ilgili olarak daha detaylı bilgi için bk. Porath, 2021: 141-152.

²¹¹ En-Gedi sinagogu cam objeler ile ilgili olarak daha detaylı bilgi için bk. Gorin Rosen, 2021: 153-174.

En-Gedi sinagogundaki arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkartılan IIB ve IIC evrelerine ait olan erken dönem sinagog mozağinde üslup özelliklerinin bulunmaması, kabaca yapılış tarihinin belirlenmesini güçleştirmektedir. Bununla birlikte, Bizans döneminden geometrik veya çiçek desenli halıların tercih edilmesinin aksine, Roma evlerinde bilinenlere benzeyen mozağin düzeni ve dekorasyonundaki sadelik, özellikle IIC evresini MS III. yüzyılın sonları veya IV. yüzyılın başlarına tarihlenebileceği aktarılmaktadır (Weiss, 2021: 58).

IIA evresinde L222 koridoruna döşenmiş olan yazıtlı mozaik döşemeye ait Paragraf 1'in bulunduğu panel her birinde çok renkli gül goncaları bulunan uzun pullardan oluşan bir kafes deseniyle süslenmiştir (Fig. 252). Beyaz pullar, birbirini izleyen pembe ve siyah tessera sıralarıyla çevrelenmiştir; gül goncaları pembe ve sapları siyahtır. Çok renkli goncalı bu tür bir kafes deseni, bölgede ilk kez MS IV. yüzyılın hem sinagoglarında hem de kiliselerinde görülür (Dothan, 1983: 51; Ovadiah and Ovadiah, 1987: Cat. No. 8, 122, 168; Netzer, 1990: 166 –169, Şekil 5–6). Yine alanda Zeev Weiss tarafından panel 7 (Fig. 268) olarak tanımlanan panel ise kareler, dikdörtgen ve altıgenler oluşturmak için kısa kenarı kesen ve bitişik olan düzensiz sekizgenlerden oluşan çerçeveli ortogonal bir desene dekore edilmiştir. Bu paneldeki tasarımın MS V. yüzyıl ve VI. yüzyılın sonlarında bölgede iyi bilindiği ve örneğin Bahan, el-Makr ve Hazor-Ashdod'daki kiliselerde bulunduğu; bu sitelerdeki bölmelerin zaman zaman daha karmaşık bir tasarıma sahip olduğu ve En-Gedi ile karşılaştırıldığında daha iyi bir denge ve simetri sergilediği aktarılmaktadır (Ovadiah and Ovadiah, 1987: Cat. No. 8, 76, 93).

En-Gedi sinagogunun kesin yapım tarihi, inşası ve ilk kullanımından önceki veya bu döneme tarihlenen buluntuların azlığı nedeniyle belirsiz kabul edilmektedir. Mozağin sanatsal tarzı L125, MS III. yüzyılda veya IV. yüzyılın ilk on yıllarında döşendiğini düşünülmektedir. Bu nedenle, Bar Kokhba İsyanı'nın (MS 132 - 135) bastırılmasından sonra inşa edilen daha önce bilinen sinagoglar arasına yerleştirilebileceği önerilmektedir. Gerçekten de Mektuplar Mağarası'nda bulunan belgelerin (Lewis, 1989: 83-87) En-Gedi sakinlerinin çöl mağaralarına kaçışlarıyla sona eren isyana derinden dahil olduklarını gösterdiği, En-Gedi köyünün yaklaşık MS 135 ve Yahudi cemaatinin, ilk evre IIC sinagogunu inşa edecek ekonomik güce sahip olacak kadar yeterince toparlanmasının birkaç nesil sürmüş olabileceği eklenmektedir (Porath, 2021: 118).

Sinagogun yapım zamanına (IIC evresi) ait nümizmatik bir kanıt bulunamamıştır ve ön raporda, arkeolojik kazıları yapanlar tarafından MS III. yüzyılın ilk yarısındaki Severuslar dönemine tarihlenmiştir ve bu binanın MS IV. yüzyılın ortalarına kadar (IIB evresinin sonu) kullanıldığını iddia etmektedirler. Mevcut raporda, evre IIC sinagogunun temeli MS III. yüzyıla

tarihlenmektedir. Kazılar sırasında bulunan ve bu döneme ait madeni paraların çoğunun ehal bölümünde bulunduğu ve bu madeni paraların da MS III. yüzyılda topluluk üyeleri tarafından sinagoga bağışlanmış olabileceği aktarılmaktadır (Werlin, 2012: 166-168).

3.2.4. Ma'on Nirim Sinagogu

Araştırma Tarihi

Gazze'nin yaklaşık 20 km güneyinde, Kibbutz Nirim'in 1 km güneydoğusunda yer alan 93 m yükseklikteki Ma'on Nirim, kıydan yaklaşık 12 km uzaklıkta ve İsrail Devleti ile Gazze Şeridi arasındaki sınırın hemen doğusunda yer almaktadır (Fig. 269) ve sinagog 1957'deki bir yol inşaatı sırasında keşfedilmiştir. Öncesinde az sayıda çalışma yapılmış olan alandaki ilk arkeolojik kazı çalışmaları 1958 yılında S. Levy tarafından yapılmış ve bu çalışmalar 1960 yılında nihai kazı raporu olarak yayınlanmıştır (Levy, 1960: 6-13). Sinagog yapısının çevresinde yapılan sonraki çalışmalar sırasıyla 1980 yılında O. Yogev (Yogev, 1987: 208-205; Magnes, 1987: 216-224)²¹², 1998 - 99 yıllarında da G. Seriy ve P. Nahshoni tarafından gerçekleştirilmiştir. Sinagog yapısının 700 m batısındaki üç alanda 38 adet 5 x 5 m'lik açmalar ile yapılan bu dönem arkeolojik kazı çalışmalarında Pers, Bizans ve Memlük dönemlerine ait kalıntılar ortaya çıkartılmıştır. MS IV. yüzyıl öncesine ait çok az olan buluntu olsa da alanda kapsamlı bir araştırma yapılmamış ve maalesef kısa bir ön raporla bu çalışmalar paylaşılmıştır (Seri and Nahshoni, 2004: 116).

Mimari ve Yapı Evreleri

Alanda yapılan arkeolojik kazı çalışmalarının kapsamı yeterli olmadığından tesadüfen bulunan sinagog yapısının antik kent merkezine göre nerede konumlandığı tam olarak söylenememektedir. Sinagogun mimari planında belirsiz noktalar bulunmakla birlikte yapı mozaik döşemesi ve yazıtları dolayısı ile Yahudi cemmati ve sinagog mimari süslemeleri konusunda daha fazla veriye ulaşmak isteyen bilim insanları tarafından her dönem ilgi odağı olmuştur. Günümüze harç, moloz ya da tuğladan yapılmış olan yapıya ait duvarlardan pek azı ulaşabilmiştir. Yetersiz verilerden dolayı da sinagog yerleşimi ile ilgili tartışmalar konusunda henüz bir fikir birliğine ulaşılamamıştır. Bu sebepten ilk etapta sinagog yapısının mimarisi ve evrelerini tanımlamamıza yardımcı olacak mozaik ve yazıtlar incelenecektir (Werlin, 2012: 343-344).

²¹² Bu dönem çalışmaları ile ilgili ön rapor ve kazı sonuçları O. Yogev tarafından 1987 yılında yayınlanmıştır. Bu yayında Magnes tarafından aynı yıla ait çanak çömlek raporu da bulunmaktadır. Ancak sonrasında bu döneme ait kazı ve buluntularla ilgili ayrıntılı ve kapsamlı bir çalışma yayınlanmamıştır.

Arkeolojik kazı çalışmaları da öncelikle dikdörtgen formlu, polikrom (çok renkli) mozaik halı etrafında yoğunlaştırılmıştır²¹³. Mozaik döşeme kotunun yaklaşık 5 cm altında sinagog yapısının ilk evresi ve II. tabaka ile ilişkilendirilen ağırlıklı olarak beyaz tesseralardan oluşan başka bir zemin ortaya çıkartılmıştır. Sinagogun ikinci evresindeki I. tabakadaki polikrom mozaik için koruma çalışması yapılırsa da daha alt kottaki mozaik zemin için herhangi bir arkeolojik kazı yapılmamış, yalnızca hangi tasarımların temsil edildiğini belirlemek için çok az bir kısmı kurtarılmıştır (Levy, 1960: 9; Yögev, 1987: 211).

Geç tarihli mozağin yaklaşık olarak 2/3'ü günümüze ulaşmış olduğundan boyutları ve planı rahatlıkla belirlenebilmektedir (Fig. 270-271-272). Mozaik halı 10,2 m NE (Kuzeydoğu)-SW (Güneybatı) x 5,4 m NW (Kuzeybatı)-SE (Güneydoğu) ölçülerindedir, geniş bir sınırı olan bir panelle çevrilidir ve çerçevenin kuzeydoğusunda yazıtlı bir tabula ansata bulunmaktadır (Avi-Yonah, 1960: 25). Hem yazıt hem de imgeler güneybatıdan okunacak ve kuzeydoğuya bakacak şekilde konumlandırılmıştır. Yazıtın kuzeydoğusunda keşfedilen apsis ise yapının Kudüs'e doğru yönelimini göstermektedir. Ancak binanın 1957 - 58 kazı sezonu raporunda kuzeye doğru, 1980 kazı sezonu raporunda ise doğuya doğru yönelimli aktarılmakla birlikte (Levy, 1960: 6-13; Yögev, 1987: 208-205), mozaik döşeme yönünün de desteklediği gibi kuzeydoğu-güneybatı yönlendirmesinin daha kabul gördüğü belirtilmektedir. Ayrıca raporlarda farklı bina yönlendirilmesi gibi farklı tanımlamalar da olduğundan her iki kazı raporunda bulunan duvar numaralarına atıfta bulunularak plan tanımları kullanılacaktır (Werlin, 2012: 345) (Fig. 273).

Ma'on Nirim sinagogundaki mozaik halı stilize çiçek motiflerinden oluşan bir bordürle çevrilidir ve bordürün iç bölümünde günümüze on sekiz adeti ulaşmamış olsa da beş sıra, on bir sütundan oluşan elli beş adet madalyon bulunmaktadır. Madalyonların yönü apside doğrudur ve hepsi en alt sıradaki amforadan çıkan asma dalları ve kafeslerden oluşmaktadır. Mozaik halının tamamı korunamamış olmakla birlikte günümüze ulaşan bölümleri madalyonların içindeki faunal motiflerin iki sol sütunun iki sağ sütunun ayna görüntüleri olduğunu göstermektedir (Avi-Yonah, 1960: 25). Mozaik halının orta aksında bulunan madalyonların alttan ikinci sırasında hanedan pozunda yayılmış kanatlı bir kartal²¹⁴(Fig. 274), onuncu ve on birinci (en üstteki) sıraların üst üste binmesi ile oluşmuş alanda da yedi kollu bir *menora* bulunmaktadır (Fig. 275). En üst sırada, Yahudi sanatında yaygın bir motif olan *menora*'nın her iki tarafındaki sütunlarda aslanlar bulunmaktadır (Hachlili, 2001: 230) (Fig. 276).

²¹³ Bu mozağin kapsamlı çalışması için bk. Avi-Yonah, 1960: 25-35.

²¹⁴ Yahudi sanatında kartalların biçimi ve anlamı hakkında detaylı bilgi için bk. Werlin, 2006.

Mozaik halının kuzeydoğu bordürünün üstünde dört satırlık Aramice yazıt içeren bir tabula ansata vardır²¹⁵. 1 - 3. satırların başları kısmen zarar görmüş olup, harflerin işlenişi okumayı güçleştirmektedir (Fig. 277-278). Nitekim bu mozaik tartışan herkes, yazıtı yazanın yazıya ve belki de yazdığı dile aşina olmadığını öne sürmektedir²¹⁶. Yazıtın 1. satırındaki tüm topluluğa yapılan atıf için S. Yeivin yazıtın Ma'on-Nirim'deki Yahudi cemaatinin tamamını değil, sadece bu sinagogun cemaatini kastettiğini belirterek "cemaat" olarak tercüme etmeyi tercih etmektedir (Yeivin, 1960: 37). Bu ince ama önemli bir ayrımdır, çünkü kasabada bu cemaatin bir parçası olmayan Yahudilerin yaşadığını, muhtemelen toplulukta birden fazla sinagog bulunduğunu veya Ma'on-Nirim'deki herhangi bir sinagogun cemaatinin bir parçası olmayan Yahudilerin bulunduğunu akla getirmektedir. Özellikle de orada yaşayan Yahudi cemaatinin büyüklüğü bir yana, kasabanın ne kadar büyük olduğunu bilmediğimiz gerçeği de ortadadır ve tarihi kaynaklar Yahudi kasabalarında birden fazla sinagog olduğunu doğrulamaktadır (Werlin, 2012: 350).

Yazıtın son satırında ne Hellence'ye ne de başka bir yazıya çok az benzerlik gösteren J. Naveh'in tamamen görmezden geldiği karakterler, S. Yeivin tarafından dekoratif karalamalar olarak tanımlanmaktadır (Yeivin, 1960: 40). Ma'on Nirim sinagogunun apsisinde bulunan on dokuz adet muskanın²¹⁷ varlığı bu cemaatin bazı üyelerinin büyümlü sözler ve anlaşılabilir bir dilin kullanıldığı bir tür Yahudi büyümlü uyguladığını göstermesi açısından önemlidir. Bu durumdan dolayı yazıtın anlaşılabilir son satırındaki karakterlerinin bu cemaate ait kodlu bir dilin parçası olabileceği görüşü aktarılmaktadır (Werlin, 2012: 353).

Ma'on Nirim sinagogunun Aramice yazıtının kuzeydoğusundaki apsis ile arasında geometrik tasarımları olan planda C ve F olarak gösterilen iki küçük dikdörtgen mozaik panel bulunmaktadır (Fig. 273). Bu mozaiklerin alt köşelerinde ehal bölümünü ana ibadet mekanından ayıran parohet perdeleri için kullanılmış olması muhtemel dikmelerin deliklerine ait izler vardır. Dikmelerle ilgili günümüze ulaşmış bir veri olmamasından dolayı dikmelerin ahşap olduğu görüşü hakimdir (Levy, 1960: 7-9; Werlin, 2012: 353) (Fig. 273- 279).

Sinagog yapısındaki yazıtın kuzeydoğusunda, yaklaşık 3,2 m genişliğinde, 1,8 m derinliğinde ve yaklaşık 60 cm kalınlığında, çok kabaca işlenmiş kireçtaşı kesme taşlardan inşa edilmiş bir apsis (W8) bulunmaktadır. Apsis rahatlıkla gözlemlenebildiği üzere mozaik halının orta ekseni (kuzeydoğu-güneybatı) boyunca konumlandırılmış ve güneydoğuya doğru uzanan

²¹⁵ Yazıt ile ilgili detaylı bilgi için bk. Yeivin, 1960: 36-40; Naveh, 1978: no.57; Barag, 1993: 944-946.

²¹⁶ Yazıt ile ilgili detaylı bilgi için bk. Yeivin, 1960: 38; Werlin, 2012: 349; Barag, 1993: 944-946.

²¹⁷ Muskalar hakkında detaylı bilgi için bk. Werlin, 2012: 372-378.

(W7) dış duvarına entegre edilmiştir (Levy, 1960: 7) (Fig. 273). S. Levy'nin bu tespitine karşın, Orah Yogev apsisin sinagog inşaatının ikinci bir evresinde yapılmış olabileceğini belirtirken (Yogev, 1987: 212-214), D. Milson sinagogun erken evresindeki apsisin varlığından bahsetmemektedir (Milson, 2007: 422-425)²¹⁸. Apsis alanında (alan A) yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında kemik ve fildişi nesneler, kandiller, on dokuz adet metal muska ve demir çiviler tespit edilmiştir (Levy, 1960: 9) (Fig. 273). Demir çivilerin, kemik ve fildişi nesnelerin varlığı bu alanda duran ahşap bir Tora dolabının varlığına işaret etmesi bakımından oldukça önemli kabul edilmektedir (Rahmani, 1960: 14-16).

Ma'on Nirim sinagogunda arkeolojik kazılar yürüten bilim insanlarından hem S. Levy hem de O. Yogev'in yapının bazı bölümleri ile ilgili görüşlerinde farklılık ve çelişkiler bulunmaktadır. Özellikle apsisin bulunduğu alan ve çevresi ile ilgili olarak günümüze ulaşan verileri inceleyip yerinde yaptıkları kot ölçümlerinde her ikisi de nef bölümünden bima alanına nefin ölçülerinde bir genişlikle 9 cm lik bir kot inip daha sonra oradan da apsise ulaşmak için tekrar o ölçüye yakın bir kot çıkmak gerektiğini savunsa da S. Levy bunun kullanımda da bu şekilde olduğunu (Levy, 1960: 9) (Fig. 273'teki kesitte de görüldüğü gibi), O. Yogev ise mozaik halı seviyesinin altındaki derinliğin kabaca önceki evrenin (Tabaka II / Sinagog 1) tek renkli mozaikinkine eşit olduğunu ve bu nedenle muhtemelen sonraki evrenin mozaik halı döşemesi yapılırken o alanın kaplanmamış olan orijinal zemin olduğunu belirtmektedir (Yogev, 1987: 211-212). Günümüze ulaşan veriler incelendiğinde de nef alanından ehal bölümüne geçerken yazıtın hemen üst bölümünde bulunan mozaik panellerin olduğu bölüme yaklaşık bir basamak inildiği sonrasında da olası bima olan alana da yine basamaklarla çıkmak gerektiği görülmektedir (Werlin, 2012: 355). Apsis alanı ile ilgili olarak bir diğer farklı görüşte arkeolojik kazı çalışmaları sırasında düşük kottaki alanın kuzeydoğusunda ortaya çıkartılan kaba bir şekilde işlenmiş dört adet bloğun işlevi konusundadır (Fig. 273). S. Levy kuzeydoğu-güneybatı kesitte (Fig. 273), blokların yapının II. evresindeki mozaik halı ile aynı seviyeye oturduğunu, bu alanda 60 x 75 cm boyutlarında bir podyum olduğunu bunun da ehal bölümündeki dolap için altlık oluşturacak bir bimaya işaret ettiğini savunmaktadır (Levy, 1960: 7). O. Yogev ise bu blokların, neften apsise giden bir dizi basamak görevi gördüğünü savunmakta, bu görüşünü de düşük kotta ve apsis hizasındaki benzer blokların silik hatlarıyla da desteklenmektedir (Yogev, 1987: 212). Ancak bu iki farklı görüşünde kabul edilmesinin, hem taşların tesadüfen aynı hizada duruyor izlenimi vermesinden dolayı, bu blokların basamak işlevi görmesinin, hem de konumlarının rastgele, kotlarının da farklı seviyelerde olmasından dolayı, basamak

²¹⁸ I. Evre sinagog öneri planı için bk. Res. 287.

olmasının zorlayıcı olacağı belirtilmektedir. Ayrıca bu taşların sinagogun kullanım dışı kalmasından sonra yıkılan W8 duvarının bir parçası olabileceği, düşük kottaki alan ile nefin aynı kotta olması gerektiği, apsis ile ahşap dikmelerin olduğu önerilen alan arasında da ahşap bir platform bulunması ihtimalinin yüksek olduğu aktarılmaktadır (Werlin, 2012: 356) (Fig. 273).

Ma'on Nirim sinagogunun ilk arkeolojik kazılarını yürüten S. Levy yapıya ait malzemelerin çoğunun artık yerinde olmadığından binanın duvarlarına ait hatların yeniden inşasının mümkün olamayacağını, çünkü apsis alanı dışında yapının geri kalanının ana hatlarının belirsiz olduğunu aktarmaktadır (Levy, 1960: 6)²¹⁹. Yapıda arkeolojik kazıları gerçekleştiren her iki bilim insanı da mozaik halıyı güneybatı ve güneydoğusunda çevreleyen taş bir döşeme tespit etmişlerdir (Fig. 280). Günümüze az bir bölümünün ulaşmasına rağmen mozaik halıyı çerçeveleyen bu döşemenin güneybatıda kuzeybatı-güneydoğu (W1-W2) doğrultusunda uzanan moloz taş ve harçtan yapılmış bir duvarın yüzünde sona erdiği görülmüştür (Levy, 1960: 6). Yapının dış duvarı olması muhtemel duvarın kalınlığı ve bu duvarda olması muhtemel giriş kapıları konusunda da farklı görüşler mevcuttur. S. Levy yaklaşık 1,25 m kalınlıkta olduğunu aktardığı duvarda üç ayrı noktadan giriş önermekteyken (Fig. 273), O. Yorgev bir metrenin üçte birinden fazlası kadar bir kalınlık olması gerektiğini savunduğu duvarda tek bir giriş önerisi getirmektedir (Levy, 1960: 6; Yorgev, 1987: 212) (Fig. 273)

Sinagog alanında yapılan ilk arkeolojik kazı çalışmalarında mozaik halının 6,2 m güneydoğusunda, temel ve devamına ait bölümleri günümüze ulaşmış W3 duvarı ortaya çıkartılmıştır. Duvar 45x30 cm ölçülerinde kurkar (eolianit)²²⁰ bloklardan inşa edilmiştir ve 90 cm kalınlıktadır. Güneybatı ve kuzeydoğu surlarının oluşturduğu köşenin varsayılan konumundan yaklaşık 6 m uzaklıkta, güneydoğudaki W3 duvarı sona erer ve 80-120 cm genişliğinde arnavut kaldırımlı bir yol ile Alan N'ye geçilir (Levy, 1960: 6-11). Yol, W3'ün iç yüzünün hemen içinden güneydoğuya, sinagogun (tahmin edilen) dış duvarının ötesine uzanır ve kareye yakın planlı içinde su tesisatı bulunan Alan K'nin sonunda biter. Alan K (Fig. 281), 2,5x2,25 m ölçülerinde iç yüzleri sıvalı dört dar duvardan (W20-W23) oluşmaktadır. Shalom Levy alan K'nin kuzeydoğu duvarından (W20) bir giriş olmasının uygun olacağını ancak bu konuda günümüze ulaşan net bir bulgu olmadığını belirtmektedir (Werlin, 2012: 358).

²¹⁹ Bu konuda farklı yorumlar için bk. Dunayevsky, 1960: 22-24; Hiram, 1960: 19-21.

²²⁰ Kurkar (eolianit) hakkında detaylı bilgi için bk. Brooke, 2001: 136.

Alan K'nın içindeki üç basamak, zemin seviyesinden yaklaşık 74 cm aşağıda olan tabana inmektedir. Bünyesinde bulundurduğu su tesisatı, alanın boyutu, şekli, yapısı alanda arkeolojik kazı yapanlar tarafından mikve olarak tanımlamışlar (Fig. 273), ancak sinagog ile çağdaş olup olmadığı konusuna açıklık getirememişlerdir (Levy, 1960: 11; Yorgev, 1987: 212). R. Reich ise bu yapının mikveh olarak tanımlanmasını sorgulamakta, nispeten sığ olan derinliği duvarların kısmen yer üstüne uzanmasını gerektirdiğini ve çatıdan gelen yağmur suyuyla doldurulmuş olamayacağını savunmaktadır (Reich, 1995: 295). Ancak bu iddialarından ilki yani geç antik dönem mikvelerinin biçim olarak İkinci Tapınak dönemindekiler kadar standart olması gerektiğini varsaymak için hiçbir neden yoktur (Galor, 2007: 201-212; Miller, 2007: 215-234), ikinci nokta ile ilgili olarak da Ma'on-Nirim'deki sinagog kompleksinin hangi bölümlerinin çatılı olduğu belirsizdir (Werlin, 2012: 358).

Alanda arkeolojik kazıları yapan her iki bilim insanı da mikveye giden yolun sinagogun dış duvarından geçtiğini belirtse de mikvenin kuzeydoğusundaki duvara dair hiçbir kanıt ortaya çıkarılamamıştır. Mozaik halının yaklaşık 10 m güneydoğusunda ve 4 m kuzeydoğusunda kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan kısa, dar bir taş sırasının (W5) buradaki bir dış duvarın kanıtı olabileceği belirtilmektedir. Sinagogun güneydoğu duvarı, W3 tarafından ikinci bir su tesisatı (alan I) ve bir kanal (alan L) ile kazılan alanın doğu köşesindeki taş döşemenin bir bölümü nedeniyle hat boyunca devam edememiştir (Werlin, 2012: 359) (Fig. 273). S. Levy bu su tesisatını, yaklaşık 3,5 m çapında ve en az 1,5 m derinliğe kadar toprağa yerleştirilmiş, kesme taştan yapılmış, dairesel bir sarnıç olarak tanımlamıştır (Fig. 282). Sarnıcın, sinagog çevresindeki alanın güney köşesinden başlayıp kuzeydoğuya doğru sarnıca dek uzanan kanaldan beslendiği (Fig. 283) ve mikveye su sağlamadığı aktarılmaktadır. Kanalin yönü, sarnıcın etrafında kuzeydoğu tarafına doğru kıvrılmakta ve suyun sarnıca aktığı daha küçük bir havzada (belki de bir çökeltme tankı) sona ermektedir (Levy, 1960: 9). Eğer W3 duvarı belirlenen yönü boyunca kuzeydoğuya doğru devam etmiş olsaydı, kanalın ve sarnıcın üzerinden geçmesi gerekeceğinden bu pek olası kabul edilmemektedir. Sarnıcın kuzeydoğu tarafında, ikinci bir su girişi ile çökeltme tankına su geldiği ve bunun kazılan alanın kuzeydoğusunda belli bir mesafe boyunca izlenebildiği belirtilmiştir. Bu ikinci su kaynağının, önerilen kuzeydoğu duvarının (W6) altından geçmiş olabileceği aktarılsa da buna dair kesin bir veriye ulaşılamamıştır. Ancak taş döşemenin kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanan alanın doğu köşesindeki mevcut kısmının düz kenarından dolayı olasılık dahilinde de olduğu eklenmektedir (Werlin, 2012: 359). Bu döşeme taşlarının, W7 duvarının kuzeydoğu sınırının ötesine uzanan bir alanı, apsise bitişik kuzeydoğu duvarının kısa bir bölümünü kaplaması, yani

yapının kuzeydoğu duvarının düz ve kesintisiz bir hat olmamasından dolayı, taş döşemeyi, sarnıç ve su kanalını dikkate alarak, O.Yogev ve A.S. Hiram sinagog binasının bulunduğu alanın doğu köşesinin planını, dikdörtgen plandan dışarı çıkacak şekilde yeniden inşa etmişlerdir (Werlin, 2012: 360).

1957'de S. Levy'nin ekibi tarafından başlatılan mozaik halının kuzeybatısındaki alandaki (alan S) kazı çalışmaları O. Yogev tarafından genişletilerek sürdürülmüştür. 1957 kazı sezonunda ortaya çıkartılan düzensiz taş döşeme sinagog yapısının hangi evresine ait olduğu konusunda yeterli veri vermemiştir (Levy, 1960: 9). 5 x 6 m ölçülerdeki dikdörtgen açmadaki taş döşeme kotu 91,02 m ölçülmüştür ve bu mozaik halı döşeme kotundan yaklaşık çeyrek metre daha yüksektir. Ancak bu duruma rağmen O. Yogev bu döşemeyi Ma'on Nirim sinagog yapısının 2.evresinin I. tabakasına ait olduğunu aktarmaktadır (Yogev, 1987: 208). Aynı alanda yapılan arkeolojik kazı çalışmalarının sonraki bir aşamasında da bu döşemenin altında 90,90 m kotunda üst kottakine benzer düzensiz ve kaba taşlardan yapılmış daha eski bir taş döşeme ortaya çıkartmışlardır (Fig. 284). Bulunan bu taş döşeme kotu mozaik halı kotundan 15-20 cm daha yüksekte olmasına karşın O. Yogev bu yeni döşemeyi de sinagogun 1. evresinin II. tabakasına ait olabileceğini belirtmektedir. S alanındaki bu tespit ve önerilerinden dolayı da O. Yogev'in yapı ve çevresi ile ilgili yapmış olduğu planda mozaik halıyı büyük bir komplekste izole etmek için bir duvar (W16) önermesi gerekmiştir (Yogev, 1987: 208-209) (Fig. 273). Sinagogun 1. evresinin II. tabakasına ait olduğunu önerilen taş döşemenin altında yine bu dönemdeki kazı çalışmalarında bulunan 90,70 ila 90,81 m kotları ile kabaca mozaik halı aynı yükseklikte olan ve 1957-58 arkeolojik kazı çalışmalarında tanımlanmayan bu aşamanın III. tabaka, bunun altında tespit edilen 90,60 m kotunda birkaç cm kalınlıkta kül lekeleriyle kaplı sert, beyaz bir sıva tabakasının da belki bir IV. tabaka olabileceğini görüşü aktarılmaktadır (Werlin, 2012: 361).

O. Yogev tarafından yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında bir başka açmada S alanının yaklaşık 1,5 m kuzeybatısında yeni açılan R alanında yapılmıştır. Alanda 90,30 m kotunda yaklaşık 4,5 m kuzeydoğu-güneybatı yönünde devam eden yaklaşık 75 cm kalınlığında temeller tespit edilmiştir ve W10 duvarına ait olabileceği belirtilmiştir. Ayrıca W3 duvarına ait temel kotları ile örtüştüğü için de W10 ve W3 ün çağdaş olabileceği aktarılmıştır (Yogev, 1987: 208).

1957-58 arkeolojik kazı çalışmaları sırasında P ve Q alanlarında ortaya çıkartılan ve bir köşe oluşturduğu gözlenen W11 ve W12 duvarının (Levy, 1960: 9) W10 duvarının güneydoğuya doğru devam etmesi durumunda O. Yogev W11 doğrultusunda oluşacak W13 duvarı ile birlikte bu alanda 4 x 1,5 m ölçülerinde küçük bir oda oluşmasının mümkün

olabileceğini belirtmekte ve 90,80 m'lik kotu ile de sinagogun III. evresine ait olabileceğini ileri sürmektedir (Yogev, 1987: 211). Ma'on Nirim sinagogunun bulunduğu alanda duvarların parçalı kalıntılarına ek olarak, alanda beş adette sütun kaidesi bulunmuştur. Her iki kazı ekibi tarafından da W12'nin hemen kuzeydoğusunda bulunan ve taş döşemeye yerleştirilmiş olan sütunlardan yalnızca birinin orijinal konumunda olduğu doğrulanabilmiştir (Werlin, 2012: 363) (Fig. 273).

Ma'on Nirim sinagogu konusunda çalışmalar yapan bilim insanlarının en çok tartıştığı alan, S. Levy tarafından ortaya çıkartılan mozaik halının güneydoğu kenarı boyunca mozaikğin sınırı ile taş döşemenin sınırı arasındaki yaklaşık 45 cm'lik boşluk alanıdır (Fig. 273). Ayrıca yine aynı kazı döneminde tespit edilen mozaikğin güney köşesinin hemen ötesinde bulunan bir sütun kaidesinin de apsise doğru kuzeydoğuya uzanan bir çizgide olması muhtemel dört sütundan ilkinde ait olduğu aktarılmıştır. Diğer sütunlara ait konum ve temellerine ait izlerin de kazı alanında görülebildiği belirtilmektedir (Levy, 1960: 9; Yogev, 1987: 211; Werlin, 2012: 364).

S. Levy tarafından ortaya çıkartılan 45 cm'lik boşluğa getirilen önerilerden biri M. Avi-Yonah tarafından da desteklenen I. Dunayevsky'a aittir. Bu boşluğa, güney köşedeki sütun tabanına ve apsise doğru kuzeydoğuya doğru aynı hizada konumlanmış üç kare taş dayanarak, bu sütun sırasının mozaikğin kuzeybatı tarafında merkezi bir nef oluşturmak amaçlı olduğunu ileri sürmektedir (Dunayevsky, 1960: 23-24) (Fig. 285). Önerilen plana göre nefin her iki yanındaki ve güneybatısındaki alanların taş döşeli ve sinagogun da üç kapılı bir cepheye sahip standart bir bazilika olduğu kabul edilmektedir. Ancak bu kabul durumunda güneydoğudaki W3 duvarının dikkate alınmadığı, mikve ve sarnıcın bu plana göre yapının dışında kaldığı görülmektedir (Werlin, 2012: 365).

45 cm'lik boşluğun işlevi konusunda bir diğer öneri de A. S. Hiram'a aittir ve S. Levy'nin kazısında ortaya çıkartılan sütun tabanı ve temellerin yapısal destek sağladığı mozaik halının yanındaki bir duvara (Fig. 273'teki W14-W15) ait ve bu duvarların karşısında onlara paralel konumda W18 olarak tanımlanan başka bir duvarın olabileceğini önermektedir (Fig. 286). Ayrıca ana ibadet mekanının güneybatısında, iki başıboş sütun kaidesi ve kabaca kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanan taş döşemeye yerleştirilmiş üçüncü sütunun varlığının da bu alanın çatı ile örtülü olmasına işaret edebileceğini belirtmekte, W14-W15 duvarı üzerinde de miqveh yönünde güneydoğu avluya açılan bir yan kapı eşiği olduğunu öne sürmektedir (Hiram, 1960: 19-21). Ancak Ma'on-Nirim'de çatı kiremitlerinin bulunmaması, sinagogun çatısının daha hafif, bozulabilir malzemelerden inşa edildiğini düşündürebilmektedir (Werlin,

2012: 367). O. Yögev'de A.S. Hiram'ın 45 cm'lik boşluğun bir duvarın tabanı olduğu önerisine destek vermektedir ve boşluğun içine dağılmış küçük taşların çevredeki tuğla duvarların temelleri olabileceğine dikkat çekmektedir (Yögev, 1987: 211). Bu durum S. Levy'nin boşluk için yaptığı "enkazla dolu" olduğu yorumu ile de desteklenmektedir (Levy, 1960: 9; Yögev, 1987: 211).

Ma'on Nirim sinagog yapısı ile ilgili yapılan arkeolojik kazı çalışmaları ve sonrasındaki restitüsyon önerileri sonucunda, tüm alanın kuzeydoğu tarafı boyunca yaklaşık 23,2 m genişliğinde, güneybatı tarafı boyunca 21,0 m genişliğinde ve 17,2 m uzunluğunda (Yögev, 1987: 212) kuzeydoğu-güneybatı genişliğinde çatılı bir bina tarafından çevrelendiği görüşü paylaşılmaktadır. Günümüze kadar yapılan çalışmalarla henüz tarihi netlik kazanmamış olsa da yapının birinci ya da ikinci evresinde orta nefin mozaik, çevresindeki bölümlerin de taş döşeme ile kaplanmış olduğu aktarılmaktadır. Beş veya altı sütundan oluşan bir sıra, güneybatı duvarının yaklaşık 3 m kuzeydoğusunda (W1-W2) binanın genişliği boyunca güneydoğu-kuzeybatıya doğru uzanmaktadır (Werlin, 2012: 370). Her biri dört sütundan oluşan iki ek sıra, polikrom mozaik her iki tarafı boyunca güneybatı-kuzeydoğuya doğru uzanmakta, zeminin altından geçen bir drenaj kanalı da binanın doğu köşesinde bulunan bir sarnıçta sonlanmaktadır. Yapının güneydoğu duvarının hemen dışında bir mikveh bulunmaktadır ve yapının kuzeybatı tarafında zemin seviyesi yükseltilmiştir. Ayrıca çalışılan alanda çok sayıda sütunun varlığı bugüne kadar tespit edilememiş olsa yapının farklı evrelerinin olabileceğine işaret etmektedir (Werlin, 2012: 370). İç zemin alanı yaklaşık 360 m²'yi kapsamaktadır ve yaklaşık 480 ila 1.122 kişilik bir cemaate hizmet verecek kapasitede bir sinagog yapısı önerilmektedir (Spigel, 2008: 178).

Ma'on Nirim sinagog yapısında ilk dönem arkeolojik kazıları yapan S. Levy sinagogun iki aşamasını tespit etmiştir. Daha sonraki aşama (Tabaka I / Sinagog 2), polikrom mozaik, mozaik güneydoğu ve güneybatısındaki taş döşeme ve çeşitli mimari parçalar da dahil olmak üzere mevcut özelliklerin çoğu ile doğrulanmakta, S Alanı'nda O. Yögev, mozaik seviyesinden birkaç santimetre daha yüksek olmasına rağmen, en üstteki taş kaldırımı binanın bu sonraki aşamasıyla (Tabaka I / Sinagog 2) ilişkilendirmektedir (Werlin, 2012: 371).

İlk aşama (Tabaka II / Sinagog 1), yalnızca polikrom mozaik altında bazı kırmızı tesseralara sahip beyaz bir mozaik yetersiz kalıntıları ile temsil edilmektedir. Apsisin bu evreye dahil edilip edilmediği veya Sinagog 2'ye eklenip eklenmediği belirlenmemektedir. O. Yögev apsisi ikinci aşamaya tarihlese de bu konuda herhangi bir veri paylaşmamıştır (Yögev,

1987: 214; Milson, 2007: 425)²²¹. Apsis bölümü ile ilgili olarak elimize ulaşan verilerden W7 duvarı (Fig. 273) ile bağlanmadığı görülmektedir ve bu da apsisin orijinal yapının bir parçası olmadığını düşündürmektedir. S alanında ortaya çıkarılan küçük bir kaldırım bölümü, nefteki alt mozaik döşemeden birkaç santimetre daha yüksek olmasına rağmen, Tabaka II ile ilişkilendirilmiştir (Werlin, 2012: 371).

Ma'on Nirim sinagogunda bize tarihleme için yol gösterici veriler az sayıda da olsa yardımcı olmaktadır. Sinagog nef bölümünün zeminindeki mozaik halının bordüründe bulunan stilize çiçek motifleri MS V. ve VI. yüzyıllarda yaygın olarak kullanılan mozaik bordür stillerindendir (Werlin, 2012: 345) (Fig. 271).

İnşaat malzemesinin çoğu antik çağda soyulduğundan, sitenin stratigrafisi bozulmuştur (Levy, 1960: 6; Magness, 1987: 223). Sinagogun ikinci evresinin (Tabaka I) tarihini belirlemek için en önemli kanıt polikrom mozağin altından gelmesi gerekirken ne yazık ki, mozağin altından tarihlendirilebilir bir buluntu bildirilmemiştir. Bununla birlikte, 527-538 yıllarına tarihlenen temele ait taşların arasından (muhtemelen W3'ün) birkaç sikke ortaya çıkarılmıştır (Rahmani, 1960: 18). Bu duvarın ve temellerinin Tabaka II'ye mi yoksa Tabaka I'e mi ait olduğu belli değildir. Arkeolojik kazı çalışmalarını yapan S. Levy Tabaka II'yi tercih ederken, O. Yorgev Tabaka I olabileceğini belirtmektedir (Levy, 1960: 11; Yorgev, 1987: 214). Her halükârda VI. yüzyıldan kalma bir yapıymı tarihi, 1980 kazılarında elde edilen seramik raporuyla tutarlıdır (Magness, 1987: 223) ve hem nümizmatik hem de seramik kanıtlar, sinagogun VII. yüzyılın ortalarında kullanım dışı kaldığını göstermektedir (Levy, 1960:11; Rahmani, 1960: 18; Magness, 1987: 223). Binanın bir yangın veya kasıtlı olarak tahrip edildiğine dair hiçbir kanıt yoktur. Sinagog basitçe terk edilmiş gibi görünmektedir (Werlin, 2012: 371).

3.2.5. Ma'oz Hayyim Sinagogu

Araştırma Tarihi

Ma'oz Hayyim sinagogu Beth She'an Vadisi'ndeki Kibbutz²²² Ma'oz Hayyim'de (Fig. 289) 1974 yılı şubat ayında güvenlik çitleri kurulurken mozaik bir zemine ait parçaların bulunması ile keşfedilmiştir. Kibbutz'un batısında alçak bir tepede yer alan ve Bet She'an olarak tanımlanan²²³ kentte keşif sonrası Eski Eserler ve Müzeler Dairesi adına V. Tzaferis

²²¹ II. Evre sinagog öneri planı için bk. Res. 288.

²²² Kibbutz, bütün değerlerin toplu mülkiyet altında bulunduğu, çalışma, çocuk bakımı gibi yaşama koşullarının büyük bir bölümünün toplu olarak düzenlendiği tarımsal bir köy olarak tanımlanmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Yasa, 1972: 9-15.

²²³ https://www.iaa-conservation.org.il/Projects_Item_eng.asp?subject_id=10&site_id=80&id=166

tarafından 1974 - 1976 yılları arasında üç sezon süren arkeolojik kazı çalışmaları yapılmıştır (Fig. 290). Bu çalışmalar sonucunda yapı hem doğal etkenler hem de insanlar tarafından tahrip edilmiş olsa da MS III ila VII. yüzyıllara tarihlenen üç evresi olan bir sinagog yapısı ortaya çıkartılmıştır (Milson, 2007: 59).

Mimari ve Yapı Evreleri

Sinagogun planının tamamlanabilmesi eldeki verilerle yapılabilmiş olsa da (Fig. 291) in-situ olarak bulunamayan birçok duvar malzemesinin yirminci yüzyılda bölgedeki bir Bedevi mezarlığında devşirme malzeme olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Apsis de dahil olmak üzere sadece güney duvarının yarım metrelik yüksekliğe kadar olan bölümü korunabilmiş, kuzeybatı duvarına ait bazı duvar izleri günümüze ulaşmış, diğer duvarlardan ise sadece kaideler ayakta kalmış durumdadır (Tzaferis, 1982: 215).

Sinagogun en erken evresinin A binası olduğu (Fig. 292-293-294) ve bu binaya ait döşemenin bir sonraki evre olan B binasının tabanının 10 cm altında tespit edildiği belirtilmektedir. Binanın orta ve batı kısmı boyunca iyi korunmuş olan taş döşeme, doğu kısmında birkaç alan dışında tamamen kaybolmuştur. Güney ve doğuda, taş döşemenin sınırı daha sonraki evrelere ait B ve C binalarının duvarlarıyla hizalanırken, batıda en eski duvarın iç yüzünün kalıntıları ile daha sonraki duvarın çizgileri birkaç santimetre çıkıntı yapmaktadır (Fig. 295). İki metrelik bir bölümü bulunan ve muhtemelen erken binanın kuzey sınırı olarak hizmet veren kuzeydeki döşeme, W19 duvarı ile sınırlanan düz bir çizgide sona ermektedir (Fig.292). Yapının güney ucunda yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında, daha sonraki yapının apsisinin altında yer alan erken duvarın kalıntılarının da bulunduğu ve bu duvarların apsis hariç bu hizayı aynen takip ettiği belirtilmektedir (Tzaferis, 1982: 217) (Fig. 296).

12,5 x 14 m ölçülerinde (iç ölçüleri=10,70 x 11,87 m) olan A binası yaklaşık kare formundadır (Chen, 1988: 247) ve sonraki evre olan B binasındaki sütun kaidelerinin altında 0,6 x 1 m ölçülerinde, her biri dörderli iki sıra halinde düzenlenmiş, dikdörtgen sütunların kaidelerinin ortaya çıkartıldığı aktarılmaktadır. Bu sütunların da yapıyı bir nef ve iki yan koridora böldüğü eklenmektedir. Ayrıca A evresinde apsis izine rastlanmamış, ancak Kudüs'e bakan güney duvarının ortasından nefe doğru çıkıntı yapan ve sütun kaidelerinin malzemesi olan küçük yontulmamış taşlardan inşa edilmiş, dikdörtgen bir platform bulunmuştur (Milson, 2007: 59) (Fig. 296). Bu platformun ahşap ve taş bir üstyapıya sahip olabileceği bu durumda da ehal bölümünün bulunduğu en erken bima örneği olarak önerilebileceği belirtilmektedir. Binanın A evresinin girişinin nerede olduğu bilinmemektedir. Kuzey duvarına ait çok az kalıntıya ulaşılmış ve batı duvarında bir giriş olduğuna dair bir bulgu tespit edilememiştir. Daha

sonraki evre binalarında doğu duvarında iki giriş bulunduğundan, A binasında da doğu girişi plan üzerinde önerilmektedir. Bu aşamada bir avlunun varlığına dair bir veri yoktur, ancak olması durumunda da daha sonraki evrelerdeki binalarla aynı yerde olmasının uygun olacağı aktarılmaktadır (Tzaferis, 1982: 218). A binasının bir kamu işlevi taşıdığı kabul edilmektedir ve sonraki evre olan B binasının da bu eski kalıntıların üzerinde yer alan bir sinagog olması dolayısı ile A binası da sinagog olarak hizmet etmiş olarak varsayılmaktadır (Milson, 2007: 60).

Ma'oz Hayyim sinagog binasının bir sonraki evresi olan B binasında (Fig. 297-298), A binasına göre binanın genişliğinde bir değişikliğin olmadığı, doğu ve batı duvarlarının A binasına ait hizayı takip ettiği, ancak W8 duvarının kuzey yönünde 4 m uzatılmış olduğu ve güneyde yaklaşık 3 m'lik bir çıkıntı ile bir apsis inşa edildiği aktarılmaktadır. Bu değişikliklerin sonucunda da 14 x 16,4 m ölçülerinde bazilikal bir plana dönüşen yapının doğu duvarında her biri 1,3 m genişlikte iki giriş açılmış, bu girişlerin güneyinin olduğu alana W29 duvarı ve doğusuna da W30 duvarları eklenerek 4 m genişliğinde döşemesi taş olan bir avlu eklenmiştir. Bu duvarların kalıntıları çok net görülemese de yapının kuzeyindeki taş levha zemine ait kalıntılar, avlunun burada da devam ettiğini kanıtlamakta, ancak kapsamı hakkında yeterli veri bulunamamaktadır (Milson, 2007: 60). B binası iç ölçüleri 12,2 x 14,5 m olan ve karşılıklı konumlanmış beşer sütunla iki koridor ve bir neften oluşan bir salona sahiptir. Kuzey duvarında sütunlarla yakın ölçülerde ve aynı aksta olan, salona doğru iki dikdörtgen dış bulunmaktadır (Fig. 299). Arkeolojik kazı çalışmaları sırasında az sayıda ve dağılmış olarak bulunan sütun tamburlarının daha sonraki binalara dahil edilmiş olabileceği belirtilmektedir. Ayrıca B binasına ait olduğu düşünülen basit bir İon başlığının da sonraki evre olan C binasında ikincil bir kullanımı olduğu aktarılmaktadır (Tzaferis, 1982: 219).

B binasının apsis ve avlu duvarları da dahil olmak üzere duvar malzemesi olarak tarla taşı ve harç kullanılmış, ayrıca yüksekliğini az olsa da korumuş olan duvarlarda sıva kalıntıları tespit edilmiştir. Günümüze sadece güneydeki bölümler ile doğu ve batı duvarları boyunca olanlar ulaşabilmiş olsa da tüm zeminin oldukça güzel mozaiklerle kaplı olduğu görülebilmektedir (Hachlili, 1988: 399) (Fig. 300). Duvarlar boyunca inşa edilmesi gereken sıralar için alan bırakılmadığı ve katın apsis bitiminde düz bir çizgide son bulduğu, bu yüzden de bima için yer kalmadığı aktarılmaktadır. Apsisin döşemesi bulunmamakla birlikte, alt kattan daha yüksekte döşendiği ve apsisin bulunduğu alanın bima olarak kullanılmış olabileceği belirtilmekte, sonraki evre olan C binasının bimasına dahil edilen mermer bir paravanın parçalarının da apsisi kapatmış olabileceği eklenmektedir (Tzaferis, 1982: 220).

Yapının bir diğer evresi olan C binasında (Fig. 301-302) dış cephede herhangi bir değişiklik yapılmadığı, ancak iç mekanda önemli değişiklikler yapıldığı belirtilmektedir. Önemli değişikliklerden ilki B binasının yaklaşık 30 cm üst kotunda yeni bir mozaik zemin döşeme yapıldığı ve bu döneme ait mozaik kalıntılarının doğu nefte ve nefin kuzey kesiminde günümüze dek ulaştığı aktarılmaktadır. Bu yeni mozaik döşemenin de bir önceki evre döşemeden farklı olarak duvarlara kadar değil oradan 60 cm daha geride bitirildiği eklenmektedir (Fig. 303). 60 cm'lik bu alanın oturma bankları için tasarlanmış bir alan olduğu ancak hiçbirinin günümüze ulaşmadığı, ayrıca doğu duvarında her iki girişin önünde de eşiklere ulaşan mozaik bir panelin olduğu belirtilmektedir (Milson, 2007: 62) (Fig. 304).

C binasında yapılmış olan bir diğer önemli değişiklik ise apsis alanında, nefin içine doğru çıkıntı yapan, taş levhalarla döşenmiş olan 2 x 6 m ölçülerinde bir bimanın inşa edilmiş olmasıdır. Bimanın duvarları B binasının zeminine dayanmakta ve mozaik zeminden de 10 cm daha yüksekte bulunmaktadır (Fig. 300-301-302). Apsis alanında bir döşemeye rastlanmazken arka bölümünde mozaik döşemeden daha yüksek bir kotta taş ve sıvadan inşa edilmiş karo zemini olan bir tesisat bölümü tespit edilmiştir (Milson, 2007: 63) (Fig. 296). Apsisin zemin kotunun da olası bir genizah²²⁴ oluşturmak üzere bu tesisat alanının kotuna kadar yükseltilmiş olduğu aktarılmaktadır. Ayrıca bima ve apsis alanını çevreleyen mermer bir paravanın kalıntılarının da bu alanda ortaya çıkartıldığı belirtilmektedir (Tzaferis, 1982: 223).

B binasına benzer biçimde C binasının salon bölümü de iki sıra sütunla bir nef ve iki koridora bölünmüştür. Ancak farklı olan sütunların kaidelerinin yekpare olmayıp küçük taşlardan inşa edilmiş olmasıdır ve bunun da sütunların ahşap olmasından kaynaklanmış olabileceği aktarılmaktadır. Bir diğer fark da bir İon sütun başlığının ters çevrilerek kaide olarak yeniden kullanılmış olması durumudur. Avluda belirgin bir değişiklik yapılmamış, girişlerde, yeni zeminin daha yüksek seviyesine monolitik bazalt eşikler döşenmiştir. Eşiğin her iki yanında da içe doğru açılan çift kapının menteşeleri için bir dikme deliği tespit edilmiştir (Milson, 2007: 62) (Fig. 304).

Ma'oz Hayyim arkeolojik kazı çalışmaları yalnızca güneyde sinagog duvarlarının ötesine dek genişletilmiş, kısmen sinagog ile ilişkili batı ile güneye doğru yayılan yapı kalıntıları bulunmuştur. Hem duvar hem de taban seviyeleri sinagogun içinde bulunanlarla yakından örtüşmektedir. Tüm bu çalışmalar sonucunda bulunan binaların niteliğini ortaya

²²⁴ Genizah ya da geniza, ibrance saklanma yeri anlamında gelmektedir. Genellikle sinagog ve mezarlıklarda bulunan eskimiş ve aşınmış İbrance metinlerin dini törenle gömülmeden önce saklandığı yerdir. Detaylı bilgi için bk. <https://www.britannica.com/topic/genizah>

çıkarmak için yeterli veriye ulaşılamamış, bu yüzden de sinagog kompleksinin mi yoksa ana yerleşimin mi bir parçası oldukları hakkında bilgi aktarılamamıştır (Tzaferis, 1982: 223). Sinagogun yıkılmasından kısa bir süre sonra da sinagogun üzerine sinagogun planına uymayan farklı karakterde yeni binalar inşa edilmiş bu yapılırken de C binasının mozaik zeminini kısmen tahrip ederek onun duvarlarına ve zeminine gömülmüşlerdir. Sonrasında da kentte hayat uzun sürmemiş ve terk edilmiştir (Tzaferis, 1982: 223).

Ma'oz Hayyim sinagogunda arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkartılan mozaik döşemelerde çok renkli ve yerel taşların kullanıldığı belirtilmektedir. Ayrıca erken evredeki (B binası) mozaikte homojen boyutlu, metrekare başına 70 adet taş kullanılmıştır. Bu özelliğinden dolayı da bu döşemenin günümüze dek ulaşmış bilinen önemli ince mozaik örnekleri arasında sayıldığı aktarılmaktadır (Avi-Yonah, 1934: 72). Batı koridorundaki zeminin onarımında ise mozaik ustalarının mümkün olduğunda orijinal mozağin taşlarını kullandıkları ve mozağin orijinal karakterine aldırış etmeden gerektiğinde farklı boyutlarda yeni taşlar kesmiş olabilecekleri de eklenmektedir. Sinagogun dört bir yanındaki büyük miktarlarda küçük taş yongalarının olması da tüm mozağin taşlarının yerinde kesilme durumuna kanıt olarak gösterilmektedir. Daha önceki mozağin A binasının taş döşeme zemini üzerinde, 10 cm. kalınlığında bir sıva tabakası üzerinde durmakta olduğu, doğu koridorunda taban olarak kullanılacak uygun taş malzeme bulunmadığından dolayı da imalatı yapanların A binasından devşirilen çatı kiremitlerinden (Fig. 296-305) bir taban inşa etmiş oldukları aktarılmaktadır (Tzaferis, 1982: 223).

C binasındaki daha geç tarihli mozaik zemin için hem daha düşük kalitede işçilik ile hem de aynı tür taş kullanılmış olmasına rağmen, zengin renk çeşitliliği olmaksızın, boyutları daha büyük tesseralar ile imal edildiği belirtilmektedir. Ayrıca metrekare başına ortalama 50 adet taş kullanılmış olduğu da eklenmektedir. Mozağin arka plan taşlarının çoğu beyazdır, desenler siyah, turuncu ve koyu kırmızı taşlardan oluşmaktadır ve Hammadia bölgesinden getirilmiş olabileceği belirtilen yoğun kırmızı bir toprak olan hamranın 30 cm'lik bir tabaka halinde daha önceki mozağin üzerine taban olarak döküldüğü belirtilmektedir (Tzaferis, 1982: 224). C binasına ait mozaik zeminin günümüze ulaşabildiği kadarıyla sade basit bir tasarıma sahip olduğu, kullanılan motiflerin çok fazla ustalık gerektirmeyen motifler olduğu aktarılmaktadır (Fig. 306). Nef mozağının arka planı beyaz gibi görünse de daha yakından incelendiğinde, bazı bölgelerde, gelişigüzel döşenmiş, birçok renkli taşın varlığı ortaya çıkmaktadır. Nefin doğu koridorunun mozağı (Fig. 304) siyah çift konturlu beyaz sekizgenlerden oluşmakta ve sekizgenin küçük köşelerine denk gelen her kenarda siyah, beyaz

ve turuncu renkli küçük bir meander kare yer almaktadır. Bu desenin sadeliğine rağmen nef mozaikinden daha karmaşık ve daha özel bir işçiliğe sahip olduğu aktarılmaktadır (Tzaferis, 1982: 224).

B binasının mozaik döşemesinin ise C binasına oranla çok daha az bir bölümünün günümüze kaldığı ve hem koridorlarda hem de nefteki mozaik döşemelerin tamamen geometrik desenlerde yüksek kaliteli işçilik ile yapıldığı belirtilmektedir (Tzaferis, 1982: 224) (Fig. 300). Küçük siyah üçgenler, şematik yapraklar ve çiçekler içeren beyaz bir çerçeve tüm zemini çevrelemekte, nefi koridorlardan ayırmakta, bunlara ek olarak, başka bir iç çerçevede de turuncu, şarap kırmızısı, siyah ve gri renkte, küçük 40 - 50 cm. figürlü kareleri içine alan perspektif bir meander deseni bulunmaktadır (Fig. 307-308). İki köşe karesinde üzüm salkımları tasvir edilmiştir, diğer iki karede bir kuş ve bir meyve, muhtemelen bir *etrog* görünmektedir (Levy, 1960: 29) (Fig. 309). Apsis açıklığının ortasındaki 53 cm ölçülerindeki kare bölümde bir *menora* ve *şofar* bulunan mozaik döşemeden günümüze ulaşan bölümlerin yetersiz olduğu, sinagoglardaki *menora* betimlemeleri genellikle Ma'on Nirim'deki (Fig. 310) gibi gerçekçi bir şekilde (Levy, 1960: 29) ya da Jericho'daki (Fig. 311) gibi şematik olarak temsil edilmektedir (Suknik, 1949: Pl. VII). Ma'oz Hayyim'de ise stillerin bir kombinasyonunun olması dikkat çekici olarak kabul edilmekte, stand ve taban gerçekçi bir şekilde temsil edilirken, dallar ve mumlar sadece kahverengi renkle şematik olarak yapıldığı belirtilmektedir. B sinagogunun batı koridorunun güney ucundaki zemindeki onarım işçiliğinin kalitesinin düşüklüğünden, meanderlerin hem boyut hem de yönleri konusunda gözlemlenen hatalardan dolayı bu alanın geç dönemde onarılmış olabileceği aktarılmaktadır (Tzaferis, 1982: 225-226) (Fig. 312).

Ma'oz Hayyim sinagogundaki arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkartılan üç yapı evresinden en erken evreye ait olan A binasının, MS III. yüzyılın sonlarına doğru inşa edilmiş olduğu ve MS IV. yüzyıl boyunca kullanılmış olduğu, ikinci evreye ait olan B binasının MS IV. yüzyıl sonunda inşa edildiği ve MS V. yüzyıl başına dek kullanıldığı, son evreye ait olan C binasının da MS V. yüzyılda inşa edildiği, MS VI. yüzyıl boyunca, MS VII. yüzyıl başlarına kadar hizmet ettiği, olası bir Arap fethinin sonucu olarak da terk edilmiş olduğu belirtilmektedir (Tzaferis, 1982: 215).

Sinagogun içinde yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında, İsrailoğulları döneminin sonlarına ait çanak çömlekler bulunduğu, ancak mimari kalıntılara dair hiçbir kanıt bulunamadığı aktarılmaktadır. Bu durumdan dolayı da sinagogun bulunduğu yerde, sinagogun en erken evresi olan A binasından önce hiçbir binanın inşa edilmediğinin kabul edildiği

eklenmektedir (Milson, 2007: 59). Son evre olan C binasındaki geç dönem mozağının sade karakteri ve işçiliğindeki özensiz durumun da geç bir dönem imalatından çok cemaat içinde bir gerileme dönemine dikkat çekilmekte ve burada kullanılan desenlerde yaşanan dejenerasyonun Filistin’de MS VI. yüzyılın sanatsal eğilimleri bağlamında değerlendirmenin yanlış olacağı aktarılmaktadır (Tzaferis, 1982: 226). B binasının mozaik işçiliği incelendiğinde de mozaği yapan ustaların motifler hakkındaki bilgisi, mükemmel perspektif kullanımı, mozaiklerin kalitesi ile bu evredeki toplumun zenginliği, mozaik ustalarının yetenekleri ve kültürel çevre ile olan ilişkileri konusunda bilgi edinildiği belirtilmektedir. Mozaik döşemede kullanılan geometrik desenler MS IV. yüzyıl ila V. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmektedir (Idem, 1960: 16). Gökkuşağı stilinin tam ve gelişmiş haliyle MS IV. yüzyılın başında kullanılmaya başlanması da *terminus post quem* olarak kabul edilmektedir. Gökkuşağı stili ana dolgu unsuru olarak kullanılmış ve çizgilerin farklı yönelimleri ile dalgalı hareket vurgulanmıştır (Fig. 313) (Levi, 1947: 418, Fig.157). Filistin’de MS IV. yüzyılın sonları ila MS V. yüzyılın başlarında mozaik döşemeli sinagoglar nadirdir. Hammat Tiberias’taki Severus mozağı, Ma’oz Hayyim sinagogu B binasının mozağı ile stilistik olarak karşılaştırılmış ve buna göre oldukça erken bir döneme tarihlenmektedir (Dothan, 1981: 65-68). Bir başka mozaik döşemeye sahip olan Apamea sinagogunun MS 391’de “Antiokhenes’in arkhisynagogos’u” tarafından bağışlanan mozağı ise Ma’oz Hayyim sinagogunun B binasının döşemesine en çok benzeyen mozaik döşeme olarak aktarılmaktadır (Suknik, 1950-51: 543) (Fig. 314).

Ma’oz Hayyim sinagogunda yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sırasında yapı alanının A, B ve C evreleri arasında terk edilmeyip, birbiri üstüne inşa edilmesinden dolayı alandaki buluntular yeterli değildir. Çanak çömlek dışında birkaç cam ve mermer parçası ile sikkeler²²⁵ ortaya çıkarılmıştır. Sinagogda Erken veya Orta Roma dönemlerine ait hiçbir çanak çömlek bulunamamıştır (Milson, 2007: 428). Yağ lambaları da dahil olmak üzere erken mozaik zeminle ilgili çanak çömlekler MS IV.-V. yüzyıla işaret ederken, geç mozaik zemine ait çanak çömlekler MS VI.-VII. yüzyılların başlarında bir tarihe işaret etmektedir. Apsisin ortasında, genizahın önünde üç adet tam kap (Fig. 315), genizahtan da dört kandil ve oval tipte kandil parçaları ortaya çıkartılmıştır (Fig. 316) ve bu buluntular sinagogun C binasının tarihlenmesine katkı sağlamaktadırlar (Tzaferis, 1982: 228). Genizah alanında bulunan her üç tam kap da bulundukları yerin de gösterdiği gibi sinagogta gerçekleştirilen ritüel ile bağlantılı olabileceği,

²²⁵ Arkeolojik kazı çalışmaları sırasında ilki güney duvarının hemen dışında apside yakın bir alanda, diğeri de apside olmak üzere iki alanda bulunan sikkeler ile ilgili olarak günümüze dek herhangi bir katalog çalışması yapılmamıştır. İlk buluntu sinagog evreleri ilişkilendirilememiş olsa da ikinci buluntu C binası ile ilişkilendirilmiştir. Detaylı bilgi için bk., <https://www.ancientsynagoguecoins.com/synagogue/maoz-hayyim/>

benzer kapların Beth She'an'da da bulunmuş ve Bizans döneminin sonlarına tarihlendirilmiştir (Fitzgerald, 1931: 37).

3.2.6. Horvat Sumaqa Sinagogu

Araştırma Tarihi

Horvat Sumaqa Yukarı Karmel bölgesinde Daliyat el-Karmil'in 2,5 km güneyinde yer almaktadır (Fig. 317-318). Bölge 19. yüzyılda kaşifler tarafından ziyaret edilmiş olduğundan komşu köylerin sakinleri tarafından yapı taşı kaynağı olarak kullanılmadan önce yapının görünümüne ilişkin kısa da olsa bazı verilere ulaşılması mümkün olmaktadır. V. Guérin (Guerin, 1880: 297-298), S. L. Oliphant (Oliphant, 1887: 94-95) tarafından da araştırılan alanda Horvat Sumaqa sinagogu kalıntıları ilk kez on dokuzuncu yüzyıl sonu yirminci yüzyıl başlarında Karmel Dağı'nda ve dağın eteklerindeki köylerdeki yapıların yeniden inşasında antik kalıntıların devşirme olarak kullanıldığını tespit eden C. R. Conder ve H. H. Kitchener tarafından ortaya çıkartılmıştır (Conder and Kitchener, 1881: 318-320) (Fig. 319-320). Alan 20. yüzyıl başlarında K. V. Mülinen (Mülinen, 1908: 157-160) tarafından da araştırılmış sonrasında da H. Kohl ve C. Watzinger (Kohl and Watzinger, 1916: 145-147) sinagogda ilk arkeolojik kazı çalışmalarını yapmışlardır. Sonraki yıllarda ise yaklaşık 3 km uzaklıkta bulunan Umm-ez-Zinat köylüleri tarafından alanın taşlarının yağmalandığı ve yapıların çoğunun da kaybolduğu aktarılmaktadır. Horvat Sumaqa'nın tekrar gündeme gelmesi Y. Olami yönetimindeki bir ekip tarafından yapılan arkeolojik yüzey araştırmaları sonrasında olmuştur (Sopher and Kipnis, 1980: 39-41). Sinagog Filistin'deki İngiliz Mandası zamanından kalma açık bir atış poligonunun arazisinde bulunduğu büyük ölçüde hasar görmüş durumdadır. 1983'ten 1990'a kadar Bar-Ilan Üniversitesi İsrail Toprakları Araştırmaları ve Arkeoloji Bölümü tarafından bölgede yapılan arkeolojik kazılar sonucunda köy yerleşimi çevresindeki sinagog binası, konutları, atölyeleri, yağ-şarap presleri ve mezar mağaraları açığa çıkartılmışlardır (Dar, 2014: 10) (Fig. 321).

Mimari ve Yapı Evreleri

Horvat Sumaqa sinagog binasının dini amaçlarla kullanımı aralıksız 400 yıl boyunca devam etmiştir. On üç ila on dördüncü yüzyıllar arasına tarihlenen üçüncü evresinde binanın bir bölümü konut olarak işlevlendirilmiştir. Uzun süre aralıksız kullanılmış olması bu süreçte yapının kimi zaman yıkımlarla kimi zaman da yeniden inşası sırasında yapı taşlarının ve mimari süslemelerinin çoğunun kaldırılmasına ya da ikincil olarak kullanılmasına sebep olmuştur. Ancak tüm bu tahribata rağmen günümüze dek ulaşması yapının ilk inşasının sağlamlığını göstermesi açısından önemlidir. Sinagogda yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda üç

ana evre belirlenmiş olsa da özellikle geç evrelerinde birçok mimari unsurun yok olması ya da devşirme kullanımı evreler arası geçişin tanımlanmasını zorlaştırmaktadır (Dar, 2023: 118).

Sinagog Horvat Sumaqa'nın güney yamacında merkezi bir konumda ve yamacın kenarına oyulmuş bir teras üzerine inşa edilmiştir. Cephesi İsrail'in başka coğrafyalarındaki sinagoglar için alışılmadık olsa da kıyı ovasındaki diğer sinagoglarda da olduğu gibi doğuya bakmaktadır (Avi -Yonah, 1976: 524-526).

Sinagog binasının ilk evresi bir bazilika olarak inşa edilmiştir (Foerster, 1983: 231-256). Bir orta iki de yan nefe sahiptir ve her birinde beş sütun bulunan iki sıra kaide binayı uzunlamasına bölmektedir. Ana ibadet mekanının batısında yapının uzunluğundan dolayı karşılıklı iki adet daha sütun olması gerektiği aktarılmaktadır. Dış ölçüleri 19,40 x 14,80 m olan bina doğu-batı ekseninde yerleştirilmiştir (Hachili, 1988:149). Doğuya bakan üç adet girişi olan bir cephesi mevcuttur, inşasında iyi işlenmiş kesme taşlar kullanılmış olan cephedeki girişlerden yalnızca 2,46 m yüksekliğe kadar söveleri ile kuzeydeki giriş korunmuştur (Dar, 1988: 37). İlk evresinde narteks bölümü yoktur. Ancak daha sonrasında eklenmiş ve yapının uzunluğu arttırılarak 23,80 m olarak belirlenmiştir (Dar, 2023: 118) (Fig. 322-323-324).

Sinagog binasının ilk evresinin hem İsrail ve çevresindeki Hellenistik-Roma yapıları ile karşılaştırılmasına dayanarak MS II. yüzyılın sonlarına doğru veya MS III. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiş olabileceği önerilmektedir (Dar, 1999: 31). J. Mintzker ve Y. Turnheim'de binaya ait mimari unsurların aynı dönemlere tarihlenen Bar'am²²⁶, Meiron²²⁷, Horvat She'ma²²⁸, Gush Halav²²⁹ ve Korazim²³⁰ sinagogları gibi yaygın kullanımı olan Galilee tipinde inşa edilmiş olduğunu aktarmaktadır. Ancak S. Dar tarafından sinagogun mimarisine ve Helenistik-Roma dünyasındaki diğer sinagoglarla karşılaştırılmasına dayanarak önerilen bu tarih (Dar, 1999: 31) arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkartılan nümizmatik verilerle daha sonraki bir tarihe ötelenmektedir. Örneğin 171 nolu alandaki doğal bir mağarada tespit edilen sikkeler binanın temel duvarının yanında bulunmuşlardır ve MS IV. yüzyıla tarihlendirilmektedir. 171 nolu sondajda bulunan mağara, yapının batı duvarının (W15) kuzey kısmında 2,10 x 2,40 m ölçülerinde, 1,70 m yüksekliğinde küçük, doğal bir mağaradır (Dar, 1999: 23-29). Mağaranın içinde bronz bir kaşık ve iğne, siyah taştan bir ağırşak, demir işleme aletleri, dikdörtgen kesitli iki büyük çivi ve MS IV. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen üç adet

²²⁶ Daha detaylı bilgi için bk. Aviam, 2001: 155-173.

²²⁷ Daha detaylı bilgi için bk. Meyers and Meyers, 2023: 28-33.

²²⁸ Daha detaylı bilgi için bk. Meyers, 2015: 414-423.

²²⁹ Daha detaylı bilgi için bk. Meyers, 1993: 546-549.

²³⁰ Daha detaylı bilgi için bk. Kohn Tavor and Arubas, 2023: 34-39.

madeni para bulunmuştur (Dar, 1998: 377; 1999: 350). Tüm buluntuların çağdaş olduğu aktarılmaktadır. Mağaranın sinagog inşası sırasında molozla doldurulmamış olmasının da her ikisinin aynı dönemde kullanılmış olabileceğini göstermesi açısından önemlidir (Rassalle, 2021: 388-389).

Binanın ilk evre inşası sonrasında mimari süslemelerin kırılarak dolgu ya da inşa malzemesi olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Arkeolojik kazı çalışmalarında çoğu alanda sonraki inşa evrelerinin üzerinde kalın bir yanık tabakasının izleri görülmüştür. Bu şiddetli tahribatın seramik, cam ve nümizmatik buluntulara dayanarak, MS IV. veya V. yüzyılın başlarında yapıldığı aktarılmaktadır (Milson, 2007: 402).

İlk evrenin ağır tahribatı sonrasında kalan yapı elemanlarının devşirme olarak kullanılarak sinagogun kısa bir süre sonrasında yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır. İkinci evrede değişmeden kalan yalnızca ana giriş cephesinin büyük bir bölümüdür (Fig. 325). Tahrip edilmiş olan orijinal kesme taş duvarlar yerine ilk evreden kalan tarla taşları ve mimari elemanlarının birlikte kullanılması ile kuzey ve güney taraflarına bitişik yeni kalın duvarların inşa edildiği görülmektedir. Batı duvarına ait duvarın kalıntıları ise orijinal hali ile kalmıştır. Bu evrede cephedeki kuzey girişi, yeni duvar ve bitişik sekinin inşası sonucunda önemli ölçüde daraltılmıştır. Sinagog salonunun boyutunun yaklaşık olarak 10 x 15 m'ye indirildiği aktarılmaktadır (Dar, 2023: 120-121). II. Evre salonu altı adet sütunla desteklenen bir çatı örtüsüne sahiptir. Bu sütunlardan beş adeti yivlidir ve devşirme olarak kullanılmıştır. Horvat Sumaqa'daki endüstriyel tesislerde düzinelerce bulunmasından dolayı bu yivli taş sütunlar (Fig. 326) Karmel'deki atölyelerle ilişkilendirilmiştir. Sinagog salonunun zemin döşemesi çok özenli olmayan taş işçiliğine sahiptir. Orijinal sinagogun batı kısmı, birkaç küçük odası olan bir avluya dönüştürülmüştür (Dar, 1999: 32).

Binanın ikinci evresinde ortaya çıkartılan arkeolojik buluntulardan dolayı MS V. yüzyıldan VII. yüzyılın ilk yarısına kadar kullanılmış olduğu aktarılmaktadır. Bu evrede yapılan mimari değişiklikler ve yenilenen inşa ile ilgili yeterli veri olmamakla birlikte sinagog cephesinde bulunan *menoralar* (Fig. 327-328) ve iki adet *menora* gravürü taşıyan kandilin varlığı dolayısıyla binada Yahudi ritüel işlevi sürdürülmüş gibi görünmektedir. Horvat Sumaqa sinagogunda son yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda herhangi bir yıkım veya yangın belirtisine rastlanılmadığı için barışçıl bir şekilde terk edilmiş olduğu düşünülmektedir. Yapının Erken İslami dönemden itibaren kullanıldığına dair arkeolojik bir kanıt ise bulunmamaktadır (Dar, 2023: 121).

II. Evre tarihinin belirlenmesi için binaya sonradan eklenen narteks zemininin taş döşemelerinin aralarında tespit edilmiş olan 11 adet madeni paradan yararlanılmıştır²³¹. MS 318-320'den 610-613'e kadar geniş bir tarih aralığına sahip olan bu madeni paraların beş adeti MS IV., üç adeti MS VI. ve üç adeti de MS VII. yüzyıla tarihlenmektedir (Rassalle, 2021: 387).

Kazılarda, çoğunlukla bağlam dışı ve orijinal binayı takip eden dönemlerde ikincil kullanımda çok sayıda mimari eleman bulunmuştur. Günümüze yapının sadece üç girişi olan doğu cephesi ulaşmıştır. Bu cepheye ait mimari unsurları inceleyen H. Kohl-C. Watzinger (Fig. 329), Y. Turnheim, J. Mintzker (Fig. 330) ve A. Söderlund'da (Fig. 331) ana giriş cephesi için restitüsyon önerileri getirmişlerdir (Dar, 2023: 121).

Günümüze ulaşan ana giriş cephesine ait kapı sövelerini (Fig. 332-333), lentoları (Fig. 334), korniş parçalarını (Fig. 335) ve arşitrav parçasını (Fig. 336) inceleyen Y. Turnheim dış cephede özenle işlenmiş bir saçak olması gerektiğini önermektedir. Ayrıca, orijinal olarak Attika tarzı kaideler üzerinde duran ikincil kullanımda üç tip monolitik sütun ve bunları aşan sütunlarla birlikte oyulmuş iki ek Attika kaide türü de alanda yapılan kazılarda ortaya çıkartılmıştır. Sütun başlıklarının çoğu İyon tarzında olmasına karşın bir adet Dor-Toskana başlık parçası ve küçük bir Korint anta başlığı da buluntular arasındadır. Mimari elemanlara ek olarak, bir kartal veya akbaba kanadı, bir aslan yelesi (Fig. 337) ve küçük bir deniz kabuğu gibi heykel ve kabartma parçaları ortaya çıkartılmıştır. Muhtemelen sinagogun ikinci evresine ait dikkate değer bir buluntu ise, iki İbranice harfli (belki de şalom veya mashkof (İbr.lintel) kelimesine ait) bir *tabula ansata* parçasının (Fig. 337) yanı sıra yedi dallı şamdan ve mason işaretlerinden (Fig. 338) oluşan iki gravürdür. Tüm bu buluntular sonucunda Y. Turnheim Horvat Sumaqa Sinagogu'nun tasarımında süslü girişler, lentolar, Attika kaideleri olan kare kaideler ve süslemeli korniş gibi popüler dekor unsurların, ikincil kullanımda olan çeşitli tekdüze olmayan mimari öğelerin, Roma Doğu'sundan (kuzey Filistin ve Suriye) Roma pagan mimarisine özgü alışılmadık süsleme ve tasarımların kullanılmasının dikkat çekici özellikler olduğunu aktarmaktadır (Dar, 2023: 124).

3.2.7. Dabiyye Sinagogu

Araştırma Tarihi

Antik Qasrin kentinin yaklaşık üç kilometre kuzeydoğusunda yer alan Dabiyye köyü Golan'da iki tepe üzerindedir. Köy kuzey ve güney olmak üzere iki merkeze bölünmüştür (Fig. 339-340). Kuzey kümesi, üç tarafı dik yamaçlarla çevrili bir çıkıntının ucundaki bir tepe

²³¹ Horvat Sumaqa sinagogunun nümismatik buluntuları hakkında daha detaylı bilgi için bk. Rassalle, 2021: 384-389.

üzerinde kurulmuştur. Sinagog köyün dışında diğerinden daha büyük ancak daha az yerleşime sahip olan güney tepesindedir ve antik kentin en güneyindeki yapıdır. Tepenin en üst seviyesinde bulunan yapı güneybatıda Galilee Tepeleri ve Kinneret Gölü'nü kapsayan geniş bir manzaraya sahiptir (Ma'oz, 1991: 49-50) (Fig. 341-342).

İlk kez S. Gutman tarafından 1967 yılında Golan Tepeleri'nde Dabiyye köyünü araştırmak amaçlı yapılan çalışmalar sonucunda sinagogun yeri tespit edilememiş olmakla birlikte alanda yapılan araştırmalarda ikincil kullanımda kaideler, lentolar, sütunlar ve sütun başlıkları ortaya çıkartılmıştır. Modern yerleşimin İslam mezarlığının güneybatısına konumlanmış olduğu ve bu antik kalıntıların üzerine inşa edildiği belirtilmektedir (Epstein ve Gutman, 1972: 269, no.73). Daha sonra 1972 yılı başında D. Urman başkanlığında gerçekleştirilen arkeolojik yüzey araştırmasında köyün güneyinde büyük bir yapı tespit edilmiş ve yeterli veri olmadığından geçici de olsa sinagog olarak tanımlanmıştır (HA, 1972: 41-42). Tespit edilen yapının güney duvarında oymalı söveleri bulunan bir kapı, yapı içinde devşirme olarak kullanılan sütunlar, lentolar, mimari parçalar ve bazalt döşeme taşlarının da bulunduğu eklenmektedir²³² (Fig. 343). Yapının sinagog olarak tanımlanmasının 1975 yılında yaşanan çatı çökmesi sonrasında ortaya çıkan ve ikinci kullanımda bulunan üzerinde iki adet *menora* oyması olan taş blok sonrası netleştiği belirtilmektedir (HA, 1976: 2).

Dabiyye sinagogundaki arkeolojik kazı çalışmaları 1978 ila 1982 yılları arasındaki dönemde Z. U. Ma'oz tarafından gerçekleştirilmiştir. 1981 yılına kadar olan bölümde sinagogun bulunduğu köyde yüzey araştırmalarının devam ettiği hem yapıya hem de buluntulara ait belgeleme çalışmalarının yürütüldüğü aktarılmaktadır (Ma'oz, 1980: 19). Bu süreçte yapının ana girişinin Kudüs'e doğru güneye bakan sütunlu bir salon planına sahip olması ve *menora* oymaları bulunan taşın varlığı dolayısı ile sinagog olarak tanımlanmasının netlik kazandığı eklenmektedir (Ma'oz, 1991: 49). 1982 yılının Ağustos ayında yapılan son kurtarma kazısında ise yapının güney kısmı ortaya çıkartılmıştır (Ma'oz, 1983: 21).

Mimari ve Yapı Evreleri

Dabiyye sinagogunda yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında üç stratigrafik evre tespit edilmiştir (Fig. 344-345). Sinagogun en geç evresi (I. Evre) ahır olarak kullanıldığı evredir ve kullanımı 1967 yılına dek sürmüştür. Ahır olarak kullanımı iç mekanlara oldukça zarar vermiş olmakla birlikte cephe duvarı hariç tüm dış duvarlar yaklaşık 4,5 metre yüksekliğe karar korunmuştur. Dış duvarların malzemesi kabaca kesilmiş küçük tarla taşlarıdır ve kaba taş

²³² Daha sonra yapılan tespitlerde bu evrede belirtilen bina boyutlarının yanlış olduğu aktarılmaktadır. Bu konu için bk. Ma'oz, 1991: 62, not.1.

örgüsü yapılarak yükseltilmiştir (Fig. 346). Sinagogun mimari planında kuzey-güney doğrultuda yerleştirilmiş her birinde üç adet kemer bulunan üç sıra bölücü bulunmaktadır (Fig. 347). Bu kemerler ya kuzey ve güney duvarlarındaki payelere ya da bağımsız konumdaki sütunlara dayalı olarak inşa edilmişlerdir. Sütun kaidelerinde devşirme olarak kullanılan eski sütun tamburları ve kabartmalarla süslenmiş antik kesme taşları da görülebilmektedir (Ma'oz, 1991: 51). (Fig. 348).

Sinagog binasının bu evresinde güneydeki giriş kapısının bir kısmını kapatacak şekilde kuzey-güney doğrultuda ek bir duvar (W5) örülmüştür (Fig. 349). Bu duvarın geniş bir açıklığa sahip olan en doğudaki kemerli geçiş ile ortadaki kemerli geçiş arasına yapılmış olmasının statik kaygıdan kaynaklanmış olabileceği belirtilmektedir. Binanın zemin döşemesi incelendiğinde de korunmuş olan kısımların taş döşeli diğer yerlerin ise taş ve topraktan oluşan temelin üzerinde sıkıştırılmış toprak bir zemin olduğu aktarılmaktadır. Orta sütunların tabanlarının II. Evre döşemesinin altında, güney duvarında bitişik sütunların ise II. Evre döşemesinin üzerine inşa edildiği görülmektedir. Bu durumdan dolayı da döşeme kaplamasının I. Evreye ait kemerlerin yapımı aşamasında ya da öncesinde kaldırılmış olduğu söylenebilmektedir (Ma'oz, 1991: 52) (Fig. 350).

Sinagog binasının çatısı arkeolojik kazı çalışmaları başlamadan önce 1975 yılında çökmüştür. Bu yüzden kazı aşamasına ulaşan verilerden çatının sazlıklarla kaplanmış ahşap kirişler ve sıkıştırılmış çamur ve saman tabakasından oluştuğu görülebilmektedir (Ma'oz, 1991: 52). Ana sinagog binasının batı duvarına bitişik bu evrede inşa edilmiş üç adet oda bulunmaktadır. Bu odalardan en güneyinde bulunan erken dönem cephe duvarı çizgisinin ötesine, güneye doğru uzanmaktadır. Sinagogun W2 duvarında kuzeydeki odayla bağlantıyı sağlayan geçişin eşik seviyesinin odanın taban seviyesinden 50 cm daha yüksek olması, II. Evre havrasının dışındaki seviyenin bugüne göre daha yüksek olduğu ve I. Evre'nin inşası sırasında veya öncesinde alt seviyeye indirilmiş olabileceği önerilmektedir. Sinagog ana ibadet mekanının tabanından bu evrenin tarihlenmesine yardımcı olacak herhangi bir bulgu tespit edilememiştir. Bu evreye ait son kullanım için tarihleme binanın batısında inşa edilmiş olan ortadaki odada bulunan taş bir yem teknesi dolayısı ile yapılabilmektedir. Bulunan yem teknesi içinde 1905 tarihli üretici markasının taşıyan porselen kasedir (Ma'oz, 1991: 54).

Dabiyye sinagogunun II. Evresi 13,35 x 15,10 m ölçülerinde dikdörtgen bir yapıdır. Ana ibadet mekanını güneyinde ana giriş (Fig. 351) batı duvarında da bir yan giriş bulunmaktadır. Yapıya ait çatının günümüze sadece batı sırasındaki iki tanesinin ulaştığı (B3 ve B2), ana ibadet mekanında konumlanmış iki sıra sütun tarafından taşınmış olabileceği önerilmektedir (Fig.

344). Yapının bu evresine ait dış güney cephe duvarının sadece bir kesme taş sırası eşik hizasında korunmuştur. Ayrıca ana giriş kapısının da kapı söveleri günümüze ulaşan mimari elemanlardır. Doğu cephe duvarının arkeolojik kazı çalışmaları bitirilemediğinden bu bölümde duvara ait günümüze ulaşan parçalar hakkından bilgi verilememektedir. Batı duvarında ise ikinci sıraya ait iki kesme taş in situ olarak bulunmuştur. Güney duvarının dış cephesine yapılan 102 numaralı sondajda da (Fig. 352), günümüze ulaşan duvarın en alttaki kesme taş sırasının bu duvar çizgisinden 5 cm dışarı taşan kabaca kesilmiş taşlardan oluşan bir taban üzerine inşa edildiği görülmüştür. Bu tabanın da oldukça iyi bir işçilikle yapılmış daha erken evre bir duvarın üzerine inşa edildiği ve bu duvarın da güneydeki W17 duvarına dik açı yapacak şekilde bağlandığı ortaya çıkartılmıştır. Evre I deki güney duvarından biraz daha geride ve daha kuzeyde bir hat boyunca uzanan bu erken evre duvarının sonraki evredeki bir duvarın temeli olarak kullanılmış olduğu eklenmektedir. Ayrıca 102 nolu sondaj dolgusunda da erken evre duvarın yıkılmasından kalan kare formlu çok sayıda taşın tespit edildiği belirtilmektedir (Ma'oz, 1991: 54).

Binada yapılan 121, 116 ve 118 sondajları sonucunda sinagogun I. Evresine ait batı duvarının (W2) temellerinin altında bu duvarın tüm uzunluğu boyunca devam eden bir duvar daha ortaya çıkarılmıştır. En kuzeyindeki 118 numaralı sondaj ile de duvarın bu noktada ana kaya üzerine yerleştirildiği ve önceden var olan doğu-batı aksındaki bir duvarın üzerine oturduğu tespit edilmiştir. Sinagog batı koridorunda yapılan temizlik çalışmaları ile zeminin düzgün bir bazalt kaldırım taşı döşemesi ile döşeli olduğu ortaya çıkartılmıştır (Fig. 353). Bu evreye ait zemin döşemesi ile aynı seviyede in situ olarak bir stylobat (Fig. 345/A-A) ve güney duvarı boyunca ve ana girişe bitişik dört sıra kaldırım taşı da yine binada yapılan arkeolojik kazı çalışmaları buluntuları arasındadır. Kaldırım taşları doğu-batı ekseninde düzgün sıralar halinde döşeli, 0,35 x 0,55 m ölçülerinde ve üst yüzleri düzleştirilmiş bazalt levhalardır. Bu evrede ortaya çıkarılan zemin döşemesi batı duvarının yaklaşık 0,8 - 1 m daha geride düzensiz bir şekilde sonlandığı görülmekte, bu durumun da duvar boyunca inşa edilmiş olan ancak günümüze ulaşamayan sekilerin varlığına işaret ettiği aktarılmaktadır. Bu döşemenin sekilerin altlarına dek devam etmiş olabileceği önerilmektedir (Ma'oz, 1991: 55).

Evre I'de de kullanılmış olan zemin döşemesinde herhangi bir erken dönem esere rastlanmamıştır. Sinagog iç mekanında döşemenin eksik olduğu dolgu bölümlerinde 108-114-115 - 117 numaralı sondajlarda yapılan arkeolojik kazılarda ise çok sayıda sikke ortaya çıkartılmıştır. İç mekanda dolgu alanlar dışında 124 nolu 0,7 x 1,5 m lik bir alanda mevcut döşeme taşları kaldırılarak yapılan kazılarda da döşemenin hemen altında 312 sikke içeren

birkaç santimetre kalınlığında sıkıştırılmış kahverengi bir toprak tabakası tespit edilmiştir ²³³. Döşeme taşlarının alt kısımlarına yapışık ve korozyona uğramış olarak bulunan sikkelerden biri imparator Gratianus'a (MS 367 - 375) ait altın bir sikkedir (Fig. 354). Toprak tabakasının altında yuvarlak taşlar ve sıkıştırılmış topraktan oluşan bir dolguda da (129) 24 adet sikke daha ortaya çıkartılmıştır (Ariel, 1991: 74).

Sinagog binasında yapılan arkeolojik kazılarda taş döşemenin ve temel dolgusunun altında III. Evreye ait bir duvar sistemi bulunmuş, ancak döşemenin ne üstünde ne de altında II. Evreye ait başka bir zemin tespit edilememiş olduğundan bu döşeme II. Evre sinagogunun orijinal döşemesi olarak kabul edilmiştir. Sinagogun alt evrelerine ya da onarımlarına dair herhangi bir kanıt bulunamamış olması da binanın I. Evrede yeniden kullanılmış olması olarak yorumlanmaktadır. Arkeolojik kazı çalışmaları sonrasında I. Evre binanın duvar ve döşemesinin altında bir bölümü W1 ve W2, bir bölümü de döşeme temelinin altında olmak üzere bir duvar sistemi bulunmuştur (W6-W7-W14-W15). Duvarların bazıları kat yüksekliğinde korunmuş, temelde birbirine benzer şekilde düzgün formda ve düzgün sıralar halinde örülmüşlerdir. Sinagog döşemesinin temelinin hemen altında bulunan duvarlar ve tabanlar, duvarlarında ve stylobatlarında bazı unsurlar kullanılmış olsa da sinagogun planıyla doğrudan ilişkisi olmayan bir yapı sisteminin parçası olduğu görülmektedir. Görünüşe göre II. evreyi inşa edenlerin III. evrenin duvarlarıyla karşılaşmış ve sinagogun inşasına devam edebilmek için bunları düzeltmek zorunda kaldıkları düşünülmektedir. Sinagogun doğu duvarı olan W4 boyunca yapılan temel açması dışında sinagogun temel dolgusunun alt kısmı ile Evre III katlarının üzerinde herhangi bir stratigrafik bir ayrım tespit edilememiştir (Ma'oz, 1991: 55). Bununla birlikte, bu dolguda kaydedilen en alt kotlardaki açmalarda bulunan birkaç çanak çömlek parçasının MS III. - IV. yüzyıllara Geç Roma dönemine tarihleniyor olmasının III. Evrenin tarihi konusunda fikir verebileceği düşünülmektedir (Killebrew, 1991: 66).

Dabiyye sinagog binasının günümüze ulaşan duvarlarının büyük olasılıkla sinagogun original duvarları olduğu (Fig. 355), tamamının bazalttan inşa edildiği ve bloklarda da bağlayıcı malzeme olarak harç yerine çamur kullanıldığı aktarılmaktadır. Binanın sadece ana cephe olarak kabul edilen güney cephesinin duvarlarının kesme taştan örüldüğü görülmektedir. Dabiyye sinagogunun yaklaşık 15 km güneyinde bulunan Salabeh sinagogunda ve Hauran bölgesindeki köylerde bulunan pek çok sinagogda kesme taştan inşa edilmiş cephe duvarı

²³³ Bu kadar kısa süreli ve küçük ölçekli bir kazıda bu denli büyük miktarda sikkenin varlığı bölgedeki diğer antik sinagog yapılarındaki sikke buluntuları ile karşılaştırıldığında şaşırtıcı olarak yorumlanmaktadır. Bu yorumlar için bk. Ariel, 1987: 147-148.

oldukça sık rastlanan inşaat yöntemidir (Ma'oz, 1980: 34). Dabiyye sinagogunun diğer duvarları ise yatay sıralar halinde özenle birleştirilen büyük, kaba kare taşlarla inşa edilmiştir. Duvar kalınlıkları 0,8 - 1 m arasında değişen bina dış duvarlarının ölçüleri (W2 15,10 m-W4 15 m) farklılık gösterdiğinden tam bir dikdörtgen değildir. Bina iç ölçüleri kuzey duvarı 11,30 m, güney duvarı 11,60 m, doğu duvarı 13,05 m, batı duvarı da 13,10 m'dir. Sinagog ana ibadet mekanı da 152 m²'lik bir alana sahiptir. Binaya ana giriş kapısı 1,43 m genişliğindedir ve ana duvar aksından doğu yönüne doğru kaymış durumdadır. Kapının bu şekilde kaymış olması 1,75 x 0,9 m lik bir boşluk oluşturmaktadır. Bu boşluğun varlığı da güney duvarının iç yüzüne ehal bölümü için uygun bir alan yaratmaktadır. 'En Nashut, 'Umm el-Kanatir, Bet Lavi ve Zumeimrah gibi diğer Golan sinagoglarında da benzer uygulamalar görülmesi de bu öneriyi destekler niteliktedir. Dabiyye sinagogunda taş bir bimaya dair herhangi bir veri olmadığından ahşap bir bimanın var olduğu önerilmektedir (Ma'oz, 1987: 19).

Sinagogda yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında in situ olarak bulunan B2 ve B3 stylobatlarının batı kenarlarının kemerli revakların hizasını gösteren düz bir çizgi oluşturduğu görülmektedir. B2 sütunu batı duvarından 3,15 m, B3 sütunu ise 3,10 m mesafede ortalanmış konumdadırlar. Salonun kuzey tarafının güney tarafına göre 0,30 m daha dar olduğu dikkate alınırsa ve bu fark iki nefe bölünürse güney ucunda 3,20 m genişliğinde (sütun ortasından duvara) bir batı nefi öngörülebilir ve bu nef kuzey ucuna doğru 3,05 m'ye kadar daralacaktır. Günümüze ulaşan iki sütun arası mesafe 2,4 m'dir ve bundan hareketle sinagog planı salon uzunluğunun 13,15 olmasından dolayı beş sütun arası ve dört sütuna olanak tanımaktadır. Sütun arası açıklıkların 2,40 m ile 2,70 m gibi farklı ölçülerde olması durumu Golan sinagoglarında sık rastlanan bir durum olarak da karşımıza çıkmaktadır. Elimizdeki verilerle önerilen restitüsyon projesi sonucunda da 5,25 m genişliğinde orta nef ve her biri 3,15 m genişliğinde iki yan nefe sahip her biri dört sütunlu iki sıralı ana ibadet mekanına sahip mimari bir plan ortaya çıkmaktadır. Ayrıca döşeme kenarları ile batı duvarı arasındaki boşluğun da tüm binayı çevreleyecek şekilde iki sıra bank için kullanılmış olması da kabul edilebilir bir öneridir (Ma'oz, 1991: 57).

Sinagog binasının batı duvarının 0,80 m genişliğindeki yan girişe ait eşikteki zıvanalardan kapının dışarıdan sürgülendiği anlaşılmaktadır (Fig. 356). Ayrıca bu eşiğin ana girişe ait eşikten 0,80 m daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu alan tam olarak kazılamamış olmakla birlikte 'En-Nashut sinagoguna benzer şekilde, girişe giden ve bankların arasından geçen birkaç basamak olduğu önerilmektedir (Ma'oz, 1980: 23).

Dabiyye sinagogunda yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda tespit edilen mimari elemanlar incelendiğinde ana girişe ait dört adet söve taşının güney cephe duvarında in situ olarak bulunduğu görülmektedir. Her iki tarafta ikişer adet olmak üzere günümüze ulaşan söve taşlarından alt sıradaki çiftin yüksekliği 0,60 m, diğerlerinin yüksekliği ise 0,68 ve 0,72 m'dir. 1,13 m uzunluğundaki sağ alttaki taşın sağ kenarı duvarın üç sırasını da karşılamak amacıyla basamaklı yapılmıştır (Fig. 357-358). Özellikle kapı sövelerinin en alt sıralarında büyük taş blokların kullanıldığı örneklerle Golan'daki Kanaf ve Qasrin'deki sinagog binalarında da rastlanmaktadır (Ma'oz, 1987: 15-21). Ana girişe ait kapı çerçevesinin genişliği 0,49 m'dir ve içeriden dışarıya doğru sıralanan birkaç kavisli ve düz banttıan oluşmaktadır. Yan girişin de kesme taşlardan imal edilmiş, bitişikteki pürüzlü duvar yüzeyiyle belirgin bir kontrast oluşturan ve ana ibadet mekana bakan süslü bir çerçevesi bulunmaktadır. İn situ olmasa da I. Evrede devşirme olarak kullanılan beş adet sütun kaidesi sinagog alanında tespit edilmiştir. Bir adette yerleşmenin kuzey tepesinde bulunan altı adet sütun kaidesinin tamamının formu aynıdır ve alçak bir torusa sahip Attika tipi tabanlardır. Taban kaidesi alanı 0,55 m² ve sütunların alt çapları 0,41-0,42 m'dir. Kaide pervazının yüksekliği 0,35 m olduğundan, havra yapılarında en yaygın olan oran 1:8'dir ve kaide, başlık yükseklikleri de eklendiğinde toplam sütun yüksekliğinin 3,70 m'yi geçemeyeceği aktarılmaktadır (Ma'oz, 1991: 58). Sinagog alanı ve çevresinde ortaya çıkarılan az sayıdaki sütun başlıklarının da devşirme olarak kullanıldığı görülmektedir (Fig. 359a-359b). Basit formlara sahip olan başlıklar Geç Roma ve Doğu Roma dönemlerinde Hauran köylerinde oldukça sık rastlanan özelliklere sahiplerdir. Başlıkların abaküs bölümlerinin alanı 0,54 m², sütunların üst çapları da 0,40-0,41 m'dir²³⁴. Beş sütun tamburu da alanda bulunan mimari parçalardandır (Fig. 359c). Bunlardan ikisi sinagog alanında devşirme kullanılmış, üçü ise köyün kuzey tepesinde bulundu. Hepsinin çapı yaklaşık 0,40 m'dir ve yükseklikleri 0,50 ila 1,12 m arasında değişmektedir. Bir başka mimari parça ise doğu duvarında ikincil kullanıma dahil edilmiştir. Bu, kabaca yontulmuş kesme taştan (0,43 x 0,80 m) ve ankastre yarım sütunlu bir yapıdır (Fig. 360). Ankastre yarım sütun üzerinde kaba formu toruslu bir kaidedir, 0,23 m genişliğindedir ve 0,10 m çıkıntı yapmaktadır. Sinagogun içinde ve çevresinde bulunan mimari detayların sayısı oldukça azlığı oldukça sade tasarlanmış ve sade dekore edilmiş bir yapıya işaret etmektedir. Cephe süslemesi için herhangi bir ek mimari elemana ya da binanın ikinci katını gösteren parçalara rastlanmamıştır. Sütunların çaplarının 0,40 m gibi küçük bir ölçüde olması Dabiyye'deki sinagog binasının basit, tek katlı bir yapı

²³⁴ Basitleştirilmiş Dor başlığı, Doğu Roma dönemi Suriye'sinde çoğunlukla villa ve kiliselerin ön sundurmalarında sık bulunan mimari bir elemandır. Daha detaylı bilgi için bk. Butler, 1916: 78-79, 96.

olduğunu göstermektedir. Çatısı da iç sütunlar ve ahşap kirişlerle desteklenen düz veya alçak eğimli bir çatı olarak önerilebilir. Bununla birlikte, her zamanki ön alınlığa dair herhangi bir ipucunun bulunmaması ve özellikle Golan'daki diğer sinagog kazılarında bolca bulunan kil çatı kiremitlerinin açıklanamaz şekilde yokluğu, binanın hiçbir zaman tamamlanmamış olabileceği ihtimalinin de düşünülmesine sebep olmaktadır (Ma'oz, 1991: 60).

Sinagogda yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında ikincil kullanımda kısmen oyulmuş veya kabartma bezemeli birkaç taş ve bir adet Hellence mezar yazıtı da buluntular arasında yer almaktadır. Binadaki süslemelerin orijinal konumuna dair herhangi bir belirti bulunamamakla birlikte salonun iç duvarlarının süslenmesi için kullanılmış olması mümkündür. Tüm parçalar I. Evre yapısına dahil edildiğinden, olası konumları ve işlevlerinin tespit edilebilmesi mümkün olamamıştır. Bu parçalardan ilki lento olma ihtimali olan uzunluğu 1,30 m olan 0,37 x 0,67 m boyutlarında kırık dikdörtgen bir taştır (Fig. 361-362); Taşın solunda, Herkül düğümünden çıkan bir kurdelenin ucu kabartma olarak kısmen korunmuştur. Sağda ise 0,13 m çapında geometrik dönen rozet motifiyle oyulmuş bir disk kabartması bulunmaktadır²³⁵. İkinci buluntu bir çelenk ve içinden sarmaşık dalları çıkan bir Herkül düğümünden oluşmakta, yıpranmış bir taş malzemedir (Fig. 363)²³⁶. Dabıyye'de bulunan bu yapıyı sinagog olarak tanımlamamıza olanak tanıyan en önemli buluntu üzerinde iki adet *menora* oyulmuş 0,55 m uzunluğunda, 0,22 m kalınlığında ve 0,27 m yüksekliğinde olan yapı bloğu veya lento olarak kullanılmış olması muhtemel bir taş bloktur (Fig. 364-365)²³⁷.

Arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkartılan önemli bir buluntu da toplamda 0,38 x 1,10 m ölçülerinde ancak iki parçaya bölünerek I. Evrede salonun farklı uçlarındaki kemerlere yerleştirilmiş olan ve üzerinde kabartma olarak işlenmiş *tabula ansata* bulunan bir taş bloktur. Üzerinde Hellence “ΙΗΣΟΥ ΣΕΙΛΑΟΥ ΕΤΩΝ Ξ” yazıtının yer aldığı *tabula ansata* kabartmasını taşıyan iki taş parçası, “Silos’un oğlu Yesus. Altmış yaşında” olarak tercüme edilmektedir (Fig. 366)²³⁸.

Dabıyye sinagogunda yapılan arkeolojik kazılar sonucunda yapının tek sinagog evresine sahip olduğu ve Doğu Roma döneminde inşa edilmiş olduğu aktarılmaktadır. Gösterişsiz mimarisi ve sade dekoratif tarzının, Golan'daki sinagog sanatına çok uygun olmadığı, bu

²³⁵ Bu motif bölgedeki Erken Roma kemik sandıklarında karşımıza çıkmaktadır. Daha detaylı bilgi için bk. Avi-Yonah, 1981: 110.

²³⁶ Golan'daki hemen hemen her sinagogda bulunan bu motif her zaman yaygın olarak kullanılmıştır. (Avi-Yonah, 1981: 76). Ancak Hauran bölgesinde özellikle Doğu Roma Döneminde daha yoğun olarak karşımıza çıkmaktadır (Dentzer Feydy, 1986: 299).

²³⁷ Bu eser Qasrin'deki Golan Arkeoloji Müzesinde sergilenmektedir (Ma'oz 1987, 17-31-33).

²³⁸ https://survey.antiquities.org.il/index_Eng.html#/MapSurvey/43/site/5734

durumun da ekonomik nedenlerden kaynaklı olabileceği eklenmektedir. Bir diğer alternatif olarak da binanın tamamlanmamış olması önerilmektedir. Bu düşüncenin de nümizmatik ve seramik malzemeler arasında sinagog evresine tarihlenen hiçbir buluntunun görülmediği gerçeğiyle örtüştüğü belirtilmektedir. Bu sinagogun köyün merkezinin dışında inşa edildiği ve bu nedenle kuzeydeki tepedeki yerleşim alanı içinde halihazırda mevcut olan bir sinagogun tamamlayıcısı olabileceği de bir diğer düşünce olarak öne sürülmektedir. Sinagog binasının modern zamanlarda yeniden kullanım görmesinden dolayı yapının önceki evreleri ile ilgili kanıtlara ulaşılamamıştır. Binadaki mimari elemanların yoğun olarak çalınmış olması da bu yapının tamamlanmamış ya da kullanıldığı dönemdeki kötü ekonomik koşullarla açıklanmaya çalışılmaktadır (Ma'oz, 1991: 62).

Dabıyye'de yapılan kısa süreli kurtarma kazısı sonucunda işlevini tam olarak tanımlayabilmek için daha fazla arkeolojik kazı çalışmasına ihtiyaç duyulan III. Evrede ortogonal bir duvar sisteminin bulunduğu ve 113 numaralı alanın alt bölümünün iki yapı arasında bir geçit görevi görmüş olabileceği aktarılmaktadır. III. Evre Geç Roma dönemine (MS III.-IV. yüzyıllar) ait görünmektedir. Kazıda, bu evrenin gerçekten de alandaki en erken evre olup olmadığı sonucuna varabilmek için arkeolojik kazılarda yeterince derine inilmemiş olduğu da belirtilmektedir. II. Evrenin, III. Evre kalıntılarının yıkılmasıyla inşa edilen sinagog binası olduğu ve III. Evreye ait malzemelerin de kısmen sinagogun duvarları ve stylobatları için temel görevi görmüş olabileceği eklenmektedir. Sinagog, toprak ve kayalardan oluşan bir dolgu üzerine döşenmiş bir kaldırım taşına sahiptir. İnşaatin herhangi bir alt evresi kaydedilmemiştir. Stratigrafik ve mimari değerlendirmelere göre bu evrenin tarihi Doğu Roma dönemine denk gelmektedir. Nümizmatik ve seramik kanıtlara dayanılarak MS V. yüzyılda bir inşa tarihi önerilmektedir²³⁹. Ancak, MS V. yüzyılın ikinci on yılından itibaren basılan sikkelerin genel olarak azlığı nedeniyle, daha yakın bir tarih vermenin sakıncalı olduğu aktarılmaktadır. Sinagog evresiyle ilişkilendirilebilecek en geç tarihli seramik malzeme 'Bet-Shean Çömlekleri'dir. Bu çömlekler genellikle MS V. yüzyıldan daha eski olmayan yerleşimlerle ilişkilendirilir ve VI. - VII. yüzyıllarda daha da yaygın görünmektedir. Bu nedenle, seramik kanıtların ağırlığı, henüz bir saha izleniminden öteye gitmese de MS V. yüzyıl sonu VI. yüzyıl başına işaret etmektedir (Killebrew, 1991: 67).

Yapıdaki arkeolojik kazılarda MS V. yüzyıla özgü olan kaidelerin, frizlerin ve süslü pencerelerin ele geçmemiş olması Dabıyye Sinagogu'nun üslup açısından Golan'daki

²³⁹ Yapının tarihlenmesindeki farklı görüşler konusunda daha detaylı bilgi için bk. Ariel, 1991: 74-80; Killebrew, 1991: 66-73.

sinagoglar dizisinin oldukça geç bir dönemine, yani MS V. yüzyılın sonlarına veya MS VI. yüzyıla yerleştirilmesi gerektiğini aktarılmaktadır (Ma'oz, 1991: 62).

I. Evredeki, sinagog binasının kalıntıları 1967 yılına dek yenilenen işlevlerle kullanılmıştır. Kemerler, duvarlar ve yeni bir çatının yanı sıra batıya bir dizi oda eklenmiştir. Bu odalar, o noktada bulunan bir II. Evre odasını yok etmiş gibi görünmektedir (bir yan girişin daha yüksek eşiğinden de anlaşılabileceği üzere). Her yere eklenen çok sayıda yalak, hayvancılığı da içeren bir ekonomiye işaret etmektedir. Dabiyye köyü, Golan Tepeleri'nin en doğusundaki antik Yahudi köyüdür ve Doğu Roma dönemindeki kırsal Yahudi yerleşiminin sınırını temsil etmektedir. Böyle küçük bir köyde 150 m²'lik bir sinagogun varlığı dikkate değer bulunmakta daha fazla bilgiye ulaşmak için daha detaylı arkeolojik kazıların gerekliliği vurgulanmaktadır (Ma'oz, 1985: 59-68).

3.2.8. İsrail Antik Sinagog Yapılarının Genel Değerlendirilmesi

Doğu Akdeniz İsrail coğrafyasında yer alan sinagog yapılarına örnek olarak Yukarı Galilee, Aşağı Galilee, Karmel, Golan, Beth Shean Vadisi, Kıyı Ovası ve Judea bölgelerinden birer sinagog yapısı seçilmiş ve detaylı analizleri yapılmıştır. Bölgesel açıdan kimi zaman ortak kimi zaman da farklı özelliklerinin öne çıktığı bu yapılar Yukarı Galilee'den Bar'am, Aşağı Galilee'den Hammath Tiberias, Judea'dan En-Gedi, Kıyı Ovasından Ma'on Nirim, Beth Shean vadisinden Ma'oz Hayyim, Karmel'den Horvat Sumaqa ve Golan'dan Dabiyye sinagoglarıdır.

Doğu Akdeniz İsrail sinagogları olarak tanımlayacağımız bu yapılar farklı mimari planlara, boyutlara ve mimari süslemelere sahip çeşitlilikte yapılardır. Bazıları tek evreli bazıları da farklı evrelere sahip, yeniden inşa edilmiş ya da düzenlenmiş yapılardır. Yeniden düzenlenen yapılarda önceki evrelere ait mimari planların etkileri görülmektedir. Hammath Tiberias, En-Gedi, Ma'on Nirim, Ma'oz Hayyim sinagoglarında evreler arasındaki düzenlemeler rahatlıkla izlenebilmektedir. Sinagog yapılarının kültürel, politik ve sosyal amaçlarla farklı işlevlere ev sahipliği yaptığı anlaşılmaktadır. Çok sayıda mekana sahip kompleks yapılar dua ve ibadet için kullanıldığı gibi aynı zamanda misafirlerin konaklamasına da hizmet etmişlerdir. En-Gedi ve Hammath Tiberias sinagog yapılarının her evresinde ek odalara rastlanmakta iken Bar'am, Ma'on Nirim, Ma'oz Hayyim sinagoglarında ek mekanlara rastlanmamaktadır. Dabiyye ve Horvat Sumaqa sinagoglarında da ana ibadet mekanına bağlantılı ek bölümler bulunmakla birlikte arkeolojik kazılar sonlanmadığı için işlevleri konusunda net bir yorum yapmak mümkün olamamaktadır.

Bir yapının sinagog olarak tanımlanmasının Yahudi sembollerini barındırması ve bazı mimari unsurlara sahip olması ile mümkün olabileceği tez kapsamındaki birinci bölümde

belirtilmiştir. Kimi zaman Bar'am sinagogunun güney duvarındaki doğu penceresinin pervaz bölümünde sinagogu yaptıran Yudan oğlu Eleazar'dan bahseden Aramice bir yazıt, kimi zaman Hammath Tiberias, En-Gedi, Ma'on Nirim, Ma'oz Hayyim sinagoglarında olduğu gibi zemin döşemelerindeki Yahudi sembolleri, kimi zaman da Dabiyye ve Horvat Sumaqa sinagoglarındaki duvarlara kazınan *menoraların* varlığı yapıları sinagog olarak tanımlamamıza olanak tanımaktadır.

Bazı durumlarda yapılarda Yahudi sembollerinin tespit edilmesi tek başına yapının sinagog yapısı olduğunu söylememize imkan vermemektedir. Bu durumda da mikve gibi arınma havuzlarının varlığı araştırılmalıdır. Bu havuzun varlığı yapının bulunduğu alanda bir sinagogun varlığına işaret etmektedir. Sinagog yapılarında mikve her zaman tespit edilemese de Bar'am sinagogu örneğinde olduğu gibi kimi zaman bir su tesisat kanalı karşımıza çıkmakta kimi zaman da Ma'on Nirim'deki gibi bir sarnıç arınma için kullanılmaktadır.

Doğu Akdeniz İsrail coğrafyasındaki sinagoglarının konumları incelendiğinde Bar'am sinagogunda olduğu gibi bulunduğu köyün yüksek bir noktasında merkezde olabildiği gibi Hammath Tiberias sinagogunda olduğu gibi merkeze ulaşılan ana caddeler üzerinde kimi zaman da En-Gedi sinagogunda olduğu gibi kent merkezinde ve kompleks bir yapının sınırları içinde konumlanabilmektedir. Konumları ne olursa olsun tamamının kolay ulaşılabilir, tanımlanabilir alanlarda oldukları görülmektedir.

Genellikle antik sinagog yapılarında karşımıza çıkan ana ibadet mekanı ve ona bitişik konumlanmış üstü kapalı ya da açık avlu, Bar'am, Hammath Tiberias (son evre), En-Gedi (son evre), Ma'on Nirim, Ma'oz Hayyim ve Horvat Sumaqa (son evre) sinagoglarında mevcuttur. Bazı yapıların ilk evrelerinde olmayan avlu alanının sonraki evrelerinde eklendiği anlaşılmaktadır.

Sinagog yapılarının boyutları ise bulundukları bölgeye ve kentteki konumlarına göre çeşitlilik göstermektedir. Kimi zaman Bar'am, Hammath Tiberias, En-Gedi sinagogu gibi anıtsal ve heybetli bir şekilde, kimi zaman Ma'oz Hayyim, Ma'on Nirim, Horvat Sumaqa ve Dabiyye sinagogları gibi daha mütevazı boyutlarda inşa edilmişlerdir. Boyutlarındaki farklılıklar mimari süslemelerinde de görülmektedir. Hammeth Tiberias, En-Gedi, Ma'oz Hayyim, Ma'on Nirim sinagogları özenle döşenmiş görkemli mozaik zeminlere sahip iken Bar'am ve Dabiyye sinagoglarının zemini yerel taşlarla döşelidir. Antik sinagog yapılarında ikinci bir katın varlığı edebi ve talmudik kaynaklarda bulunmasına karşın günümüze ulaşan kanıtlar yeterli değildir. Bu sebepten ikinci bir katın varlığı restitüsyon önerilerinden öteye gidememektedir.

Tevrat rulolarının saklandığı kutsal ehal bölümü, incelenen yapılarda En-Gedi sinagogunda dikdörtgen bir niş, Hammath-Tiberias (son evre), En-Gedi (son evre), Ma'on Nirim ve Ma'oz Hayyim (son evreleri) sinagoglarında bir apsis, Hammath Tiberias'ın ilk evresinde birkaç basamakla ulaşılan bir bölüm olarak karşımıza çıkmaktadır. Bar'am, Dabiyye ve Horvat Sumaqa sinagoglarında bir niş ya da apsis bulunmamasına karşın Kudüs'e yönelmiş olan duvarlarında birkaç basamakla ulaşılan *aedicula* olabileceği önerilmektedir. Formları farklı da olsa hepsinin ortak özellikleri Kudüs'e yönelmiş ve ana ibadet mekanından yükseltilmiş bir seviyeye yerleştirilmiş olmalarıdır.

Hem arkeolojik hem de edebi kaynaklardan Tevrat rulolarının okunduğu kürsü olarak tanımlanan bima, sinagog binalarındaki en önemli unsurlardandır ve ana dua salonunun odak noktasıdır. İncelenen yapılarda taş bir kürsü olduğuna dair bir bulgu mevcut değildir. Bunun sebebinin de bu masaların ahşap olmaları ya da devşirme olarak farklı yapılarda işlevi dışında kullanılmış olabilecekleri yönündedir.

Tevrat ruloları için ayrılmış özel bir bölümden başka bir de Yahudi cemaatinin önde gelenleri için ayrılmış olan oturma yerleri de sinagog yapılarının önemli iç mimari unsurlarındandır. Bu taş oturma sıraları Hammath Tiberias sinagogunun IA evresinin güney ucundaki apsiste üç basamakla, En-Gedi sinagogunun II. evresinde ana ibadet mekanının güneyindeki duvarın önünde, Ma'on Hayyim sinagogunun da C binası evresinde batı duvarına bitişik şekilde karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Hammath Tiberias Kuzey sinagogu gibi bazı sinagoglarda bu bölümü ana ibadet mekanından ayıran taş *chancel* perdeler (alçak taş perdeler) de arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkartılmıştır.

Bu bölümde incelenen Bar'am sinagogu MS V. yüzyıl sonlarına, Hammath Tiberias sinagogu MS III. yüzyılın ilk yarısından MS VII. yüzyılın ortasına, En-Gedi sinagogu MS II. yüzyılın sonundan MS V. yüzyılın ikinci yarısına, Ma'oz Hayyim sinagogu MS III. yüzyılın sonundan MS VI. yüzyıla, Ma'on Nirim sinagogu MS VI. yüzyıl başlarından MS VII. yüzyıl ortalarına, Horvat Sumaqa sinagogu MS III. yüzyıldan MS V.-VII. yüzyıla, Dabiyye sinagogu ise MS V. yüzyıl başlarına tarihlenmektedir. Yapılar arasındaki mimari çeşitlilik kronolojilerinde de karşımıza çıkmaktadır. Ortak olan nokta her bölgede Yahudi ibadet mekanının sinagogların varlığını Hristiyanlığın yükseldiği süreçte de sürdürmüş olmasıdır. Ayrıca bölgenin demografik yapısının da yapıların mimarilerine yansıdığı görülmektedir. Yahudi nüfusun yoğun olduğu Galilee ve yakın çevresindekilerin daha gösterişli dış cephelere sahip, daha görünür oldukları, Judea ve Kıyı Ovasındaki yapıların ise süslemelerinin iç mimaride yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Golan bölgesinde ise daha mütevazı bir mimari tercih edildiği

anlaşılmaktadır. Bu bölümde analizleri yapılmış sinagog yapıları özelinde değerlendirme yapılmıştır. Hem Anadolu hem de İsrail sinagoglarının bütüncül olarak değerlendirmesi sonuç bölümünde grafiklerle birlikte ayrıca paylaşılmıştır.

DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Tora, sinagoglar ve ticaret, Yahudi kimliğinin farklı yönlerini yansıtan ve aralarında güçlü bağlar olan unsurlardır. Tora'nın öğretileri Yahudi toplumunun yaşamını yönlendirirken, sinagoglar ibadet ve toplumsal etkileşim için bir merkez olarak hizmet etmekte ve ticaret, Yahudi topluluklarının ekonomik ve sosyal hayatında önemli bir rol oynamaktadır.

Tora, Yahudi inanç ve geleneklerinin temelini oluşturan kutsal bir metindir. Yahudi kimliğinin korunması ve aktarılmasında merkezi bir rol oynamaktadır. Sinagoglar, Yahudi topluluğunun ibadet, öğrenme ve toplumsal etkileşim için bir araya geldiği, Tora'nın öğretildiği, dua ve ritüellerin gerçekleştiği mekanlardır. Tora ve ticaret ilişkisine baktığımızda da Tora'da etik ve adalet ilkelerine yer verildiğini, ticaret yaparken dürüstlük, adalet, diğer insanlarla empati kurma gibi değerlerin öneminin vurgulanmakta olduğu görülür. Yahudi geleneğinde Tora bir tarih kitabından çok bir öğreti kitabı olarak kabul edilmektedir. Tarih, ekonomi ve kültür içermektedir. Doğrudan delil az olsa da isimler, yerler, iş ve evlilik akitleri, göç yolları gibi ikincil deliller Tora'nın ilk kitaplarında mevcuttur. Maddi kanıt yetersizliğine rağmen etkisinin siyasi, ekonomik, ahlaki ve sosyal davranışlar kılavuzu ve Tanrı'nın krallığına olan inancın kanıtı olarak yüzyıllarca daha süreceği düşünülmektedir²⁴⁰.

Kutsal metinlere göre Yahudi toplumunun MÖ 18. yüzyıla tarihlenen ve İbrahim ile başlayan yolculuğunda yaşadığı süreç Süleyman dönemine gelindiğinde farklı bir boyut kazanmıştır. Bu dönemde krallığın ticaret filosu sayesinde Yahudi tüccarlar Anadolu kentleri ile ticaret yapmaya başlamışlar, zengin yer üstü ve yer altı kaynaklarına²⁴¹ sahip topraklarla da tanışma olanağına sahip olmuşlardır²⁴². Anadolu coğrafyasındaki maddi kültür kalıntılarını takip ettiğimizde de ürettiği yünü ile Miletos, tekstil üretimi ile Sardis, Thyateira, Laodikeia hem yün hem de boya endüstrisi ile Hierapolis, şarap üretimi ile Smyrna ve Apameia, bal üretimi ile ünlü Pergamon gibi antik yerleşimlerde Yahudi kimliğine ait izleri bulmamız pek de tesadüf olmamalıdır (Bora, 2022: 68-69).

Babil ve sonrasındaki tarihsel süreçte ise devam eden zorunlu göçlerle karşı karşıya kalan Yahudi halkının kendisine bir ekonomi doktrini belirlediği aktarılmaktadır. Bu doktrinin ana amacı yabancı ortamlarda yaşayan halkın hayatta kalması için yapılması gerekenlerin belirlenmesi olmuş ve iş, rekabet, dayanışma temelleri üzerine kurulmuştur. Her üç temelde de

²⁴⁰ Tora'nın Yahudi halkının yaşamına olan etkileri konusunda detaylı bilgi için bk. <https://www.sevivon.com/>

²⁴¹ Batı Anadolu'nun antik dönem ekonomik durumu zengin kaynakları konusunda daha detaylı bilgi için bk. Malay, 1983: 50-61.

²⁴² Yahudi geleneğinde ticaret tez kapsamında birinci bölümün ikinci alt başlığında detaylı olarak aktarılmaktadır.

hem bireysel hem de cemaatin faydaları birlikte gözetilmiştir²⁴³. Her ne kadar yaşadığı sürgünler ve Kudüs'ün kaybedilmesiyle birlikte Yahudi tarihinin sona erdiği genel kanı ise de aslında her şeyin o tarihten itibaren başladığı söylenebilir. Çünkü küçük bir toprak parçasını kaybedip bunun yerine dünya ile temasa geçmiş bir toplum gerçeği yaşanmıştır. Diasporanın bir gerçekliği de başka halklarla birlikte yaşayan bu halkın devlet kurmadan örgütlenmiş olmasıdır (Kahraman ve Aydın, 2017: 26)²⁴⁴.

Babil sürgünü paralel olarak gelişen iki din duygusunun da ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Yahudi halkı ya Yahudiye'de ikamet edecek ve merkezine mabedi alarak eski dini hayatına devam edecek ya da bir sinagog etrafında teşkilatlanmış diaspora cemaatine ait olacaktır. Diasporada mabed kültürünün yerini Yahudiye'nin de izni alınarak sinagog ile ilgili kurallar almıştır.

İkinci Tapınak döneminin başlarında, Pers ya da Hellenistik Dönem'de sinagogun, mimari açıdan olmasa da sosyo-dini açıdan ortaya çıkmaya başladığı süreçte Yahudiye'deki Yahudiler cemaat faaliyetleri için önceleri şehir kapısına ya da bir köyün kamusal alanına sahip iken, Erken Hellenistik Dönem'de diaspora Yahudilerinin somut, yerleşik bir çerçeveleri olmamıştır. Sonraki süreçte hem Yahudiye'deki hem de diasporadaki Yahudi cemaatleri toplumsal kimliğini koruyabileceği, sosyal ve dini ihtiyaçlarını ifade edebileceği bir çerçeveye ihtiyaç duymuşlar ve bu durum da sinagog ve *proseuche*'nin doğmasına sebep olmuştur. Bu ortak doğuş amacına karşın sinagogun hem Yahudiye'de hem de diasporada aşağı yukarı eş zamanlı olarak, farklı koşullar altında geliştiği, Doğu Akdeniz Anadolu ve İsrail'deki sinagog yapılarının her birinin kendine özgü ve bulunduğu yerel topluluğa odaklı bir çerçeveye uyan bir tarza sahip oldukları görülmektedir.

Yahudiye'de yaşayan halkın MS I. yüzyıla tarihlenen sinagogları incelendiğinde de Hellenistik Dönem *bouleuterion* veya *eklesiasterion*'a benzer formda siyasi, dini veya sosyal işlevler için toplumsal olarak katılımı kolaylaştıran bir düzenlemesi olan sütunlar ve banklarla çevrili kare ya da dikdörtgen planlı yapılar karşımıza çıkmaktadır (Levine, 2005: 75) (Tab.1). Bu dönemdeki sinagoglarda bölgesel çeşitlilik de görülmekte, kıyı bölgelerindeki sinagogların²⁴⁵ daha yüksek profile ve statüye sahip merkezi kurumlar olduğu hem Yahudi halkı hem de Yahudi olmayan halklar tarafından daha görünür oldukları anlaşılmaktadır. Ancak bu

²⁴³ Diasporanın ekonomik doktrini hakkında daha detaylı bilgi için bk. Attali, 2022: 52-53.

²⁴⁴ Yahudilerin devletsiz bir toplum olmalarına karşın hiçbir zaman dağılarak yok olmaması konusunun detaylı olarak incelemesi için bk. Kahraman ve Aydın, 2017.

²⁴⁵ Pagan şehir merkezlerinde bulunan Dor ve Caesarea'nın kıyı sinagogları, Diaspora Yahudilerinin aşına olduğu, ancak Yahudilerin çoğunluğu oluşturduğu bölgelerde nispeten bilinmeyen konularla uğraşmak zorunda kalmışlardır (Levine, 2005: 77).

görünürlüğün ve toplumsal boyutun varlığı siyasi stresin yüksek olduğu durumlarda hedef olmalarına, saldırıya uğramalarına kimi zaman da kiliseye dönüştürülmelerine sebep olmuştur (Simon, 1996: 224-233)²⁴⁶. Yahudiye'nin kıyı bölgelerinde ve diasporada yaşayan Yahudilerin iç kesimlerde yaşayanların aksine sinagoglarına pagan tapınağından etkilenecek bir dereceye kadar kutsallık atfettikleri de görülmektedir²⁴⁷. Bu döneme ait yapılarla ilgili edebi kaynaklar her ne kadar dini yönünü ön plana çıkartmaya çalışsa da arkeolojik buluntular binaları, yazıtları, sanatsal simgeleri veya ehal gibi dini birleşenleri bulunmayan tarafsız yapılar olduklarını göstermektedir. Sadece bina yakınlarında bulunan bir mikvenin varlığı Yahudiye sinagogları için dini bir unsur olarak görülebilmektedir²⁴⁸. Mikvelerin yoğun olarak bulunması, MÖ II. yüzyılın ortalarına tarihlenen dönemde başlayan İkinci Tapınak döneminin sonlarında arınma kaygılarının Yahudiye toplumu için çok büyük önem taşıdığını göstermektedir (Sanders, 1992: 214-230).

Tablo 1.İkinci Tapınak Sinagogları (Hachlili, 1988: 85'ten yeniden düzenlenmiş)

İKİNCİ TAPINAK SİNAGOGLARI

BULUNDUĞU COĞRAFYA		DOĞU AKDENİZ İSRAİL				
ANTİK SİNAGOG ADI		MASADA (A)	HERODIUM (B)	GAMLA (C)	KAFERNAUM (D)	MİGDAL (OLASI SİNAGOG)
BÖLGE		JUDEA	JUDEA	GOLAN	AŞAĞI GALİLEE	AŞAĞI GALİLEE
TARİH		MS I	MS I	MÖ I - MS I	MS I	MS I
ÖLÇÜLER (m)		12 x 15	10,5 x 15	15,1 x 19,6	18,5 x 24,2	7 x 8
GİRİŞ YÖNÜ		DOĞU	DOĞU	GÜNEYBATI	DOĞU	KUZEYBATI (?)
KOLONLAR	2 SIRA					
	4 SIRA					
	KÖŞE					
BANKLAR						
ZEMİN	HARÇ					
	TAŞ					

²⁴⁶ Kilise ve sinagog çatışması hakkında daha detaylı bilgi için bk. Parkes, 1961.

²⁴⁷ Ioseph. Ant. Iud. (çeviri Marcus, R.) XIX.6. 3: MS 39-42 yıllarında Suriye valisi olan Petronius döneminde Dor sinagoguna Yahudi olmayan gençler tarafından İmparator Agrippa'nın heykelinin yerleştirilmiş olması sinagoga kutsallık atfedildiğini gösteren önemli bir olaydır.

²⁴⁸ Gamla, Masada, Herodium, Qumran, Modi yapıları bu duruma örnek olarak verilebilir (Levine, 2005: 75).

Rabinik literatüründe MS 70 öncesi diaspora sinagogları ile ilgili kaynaklar oldukça yetersizdir. Ancak MS III. yüzyıla tarihlenen Tosefta'da²⁴⁹ bulunan ve Aleksandreia sinagoguna yapılan bir atıf dikkate değer bilgiler vermekte ve tez kapsamımızda incelenen Sardes sinagogunun çoğu özelliği ile örtüşmektedir²⁵⁰. MÖ I. yüzyıl diaspora Yahudi toplulukları ile ilgili Iosephus'un aktardığı bir dizi imparatorluk fermanından Yahudilerin iyi örgütlenmiş, kendi toplumsal çerçevelerini oluşturmuş ve kendi sosyal ve dini adetlerine sahip bir yapıda oldukları anlaşılmaktadır. Bu durum bir ibadet yeri varlığına işaret etse de fermanlarda yapılar ile ilgili yeterli veri mevcut değildir²⁵¹.

Diaspora sürecinde Doğu Roma dönemine gelindiğinde ise özellikle Justinianus Kanunları (Codex Justinianus) tarafından sinagog yapımı ve onarımı defalarca yasaklansa da (Linder, 1987: 332-333)²⁵² arkeolojik kazı çalışmaları hem İsrail hem de diasporada Geç Antik Çağ süresince yeni sinagogların inşa edildiğini, eskilerinin onarım ve bakımının yapıldığını, hatta özellikle bu dönemde gelişmenin yaşandığını somut olarak ortaya koymaktadır (Levine, 2023: ix-x). İmparatorluk kanunları incelendiğinde kimi zaman da Yahudilerin statüsüne dair diğer etnik grupların aksine daha olumlu davranışlarla karşı karşıya kaldıkları da görülebilmektedir. MS 370 yılına tarihlenen 14 numaralı kanunda sinagogların da kiliseler ve pagan tapınakları gibi meşru dini kurumlar olarak tanındığı ve bundan dolayı bu alanlarda çadır kurmanın yasaklandığı (Levine, 2023: xi), MS 396 yılına tarihlenen 24 numaralı kanunla imparatorluk genelinde Yahudi lideri Tiberya Yahudi Patriği'ne hakaret eden herkesin kamu önünde cezalandırılacağı aktarılmaktadır²⁵³ (Linder, 1987: 196-197). MS 399 yılında çıkartılan 30 numaralı kanunla²⁵⁴ (Linder, 1987: 215-217) imparatorluğun batı kesiminde yaşayan Yahudilerin Patrikhane'yi mali olarak desteklenmesi yasağının MS 404 yılında iptal edildiği

²⁴⁹ Haham edebiyatındaki bireysel eserlerin çoğunun adında olduğu gibi, kelimenin tam anlamıyla “ek” olan “Tosefta” adı da başlangıçta belirli bir çalışmayı değil, daha ziyade tannaitik dönemin geleneksel öğretisinin karakteristik bir türünü ifade etmektedir. Bu dönemin öğretileri kısa sözler şeklinde sözlü olarak aktarılmış, isimsiz olarak sunulmuş veya belirli bir bilgiye atfedilmiştir; bu gelenekler tekrar yoluyla ezberlenmiştir. Bu sözler, yalnızca olmasa da esas olarak yasayla (halakhah) ilgilidir ve daha sonra “Sözlü Tora” veya “sözlü olarak aktarılan talimat” olarak adlandırılan şeyin temelini oluşturmuştur (Mandel, 2006: 316-335).

²⁵⁰ Bu kaynak hakkında detaylı bilgi için bk. Lieberman, IV: 889-892; Krauss, 1967: 261-263; Kasher, 1985: 349-355). Atıfta aktarıldığına benzer şekilde Sardes sinagogu da anıtsal boyutlardadır. Yaklaşık 70 kişinin oturabileceği özel bir oturma yeri mevcuttur. Ayrıca yine aktarıldığı gibi kutsal metinlerin okunması için orta bölümde bir masa ve gölgeliğine dair izlerinin günümüze ulaştığı ahşap bir platform bulunmaktadır. Bir diğer paralellikte çoğu Yahudilere ait olduğu arkeolojik buluntularla belgelenmiş olan bir dizi dükkana bitişik bir yapı olması durumudur.

²⁵¹ Ioseph. Ant. Iud. 14. 213-64; 16. 160-73. Bu fermanlar hakkında daha detaylı bilgi için bk. Smallwood, 1976: 120-143; Applebaum, 1974: 420-463.

²⁵² Justinianus Kanunları 1.9.17 (1): “Aynı nedenle, hiçbir Yahudi sinagogunun yeni malzemelerden inşa edilmemesini, ancak yıkılma tehlikesi altındaki eski sinagogların onarılmasına izin verilmesini de emrediyoruz.”

²⁵³ Cod. Theod. 16.8.11 <https://www.thelatinlibrary.com/theodosius/theod16.shtml>

²⁵⁴ Cod. Theod. 16.8.14 <https://www.thelatinlibrary.com/theodosius/theod16.shtml>

eklenmektedir²⁵⁵ (Linder, 1987: 220-222). Yalnızca Yahudilere yönelik olan bu yasanın iptali de o dönemde etkin olan Yahudi lobisinin imparatorlukta etkin güce sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir (Levine, 2018:12).

İmparatorluk döneminde dikkat çeken bir konu da Yahudilerin artık Hristiyan ritüel uygulamalarının yeni biçimlerini ve kutsal mekan kavramlarını aktif olarak benimsemiş ve bunları kendi merkezi kurumları olan sinagoglara uyarlamaya başlamış olmalarıdır. Aynı şekilde Yahudi ritüellerinin de erken kilise ayinlerini etkilediği, MS III. yüzyıldan itibaren sinagog binasının gelişiminin MS IV. yüzyılda inşa edilen kiliselerin mimari tasarımlarını da şekillendirdiği aktarılmaktadır (Grabar, 1967: 171-173). Geç Antik Çağ'da özellikle İsrail'deki kilise türlerindeki çeşitlilik incelendiğinde yuvarlak, sekizgen bazilikalar ya da haç formunda planlar mevcutken sinagog yapılarında bazilika ya da geniş konut formunda yapılar görülmektedir (Hachlili, 1988: 374). Kilise ve sinagog yapılarının bulundukları kent içindeki konumlarına baktığımızda da sinagogların yüksek noktalara, deniz kenarına ya da kent merkezine inşa edilmesine karşın kiliseler bazı istisnalar bulunmakla birlikte kent merkezlerine inşa edilmiş olan örnekleri de bulunmaktadır. Sinagoglarda en kutsal bölüm olan ehal bölümü ana ibadet mekanından sadece bir niş ya da apsis ile ayrılmış iken kiliselerde kutsal alanın önündeki alan yalnızca din adamlarının erişimine açıktır. Bir önemli fark da sinagogların yönünü Tevrat dolabının konumu belirlerken, kiliselerin apsisleri doğu duvarındadır ve yükselen güneşi işaret etmektedir (Avi-Yonah, 1957: 264-270). Sinagog ve kilise mimarileri arasındaki farkların en önemli sebebi her dinin geliştiği ayin ve ibadet türlerinin sonucu olmalıdır. Bununla birlikte özellikle aynı zanaatkar ve sanatçıların hem Hristiyan kiliseleri hem de Yahudi sinagogları için çalışmış olabilecekleri gerçeği nedeniyle de her iki dinin sanatı ve mimarisinde ortak unsurlar olması kaçınılmazdır (Hachlili, 1988: 375)²⁵⁶. Sonuç olarak Geç Antik Çağ'da sinagogların sanatsal ve mimari formları Akdeniz çağdaş kilise yapılarını karakterize ederken birçok yerel Yahudi topluluğunun da sinagog tabanlarındaki mozaikler ya da ehal bölümlerinin önündeki paneller ile Akdeniz'de ortak sanatsal temaları uygulamaya başladıkları görülmektedir.

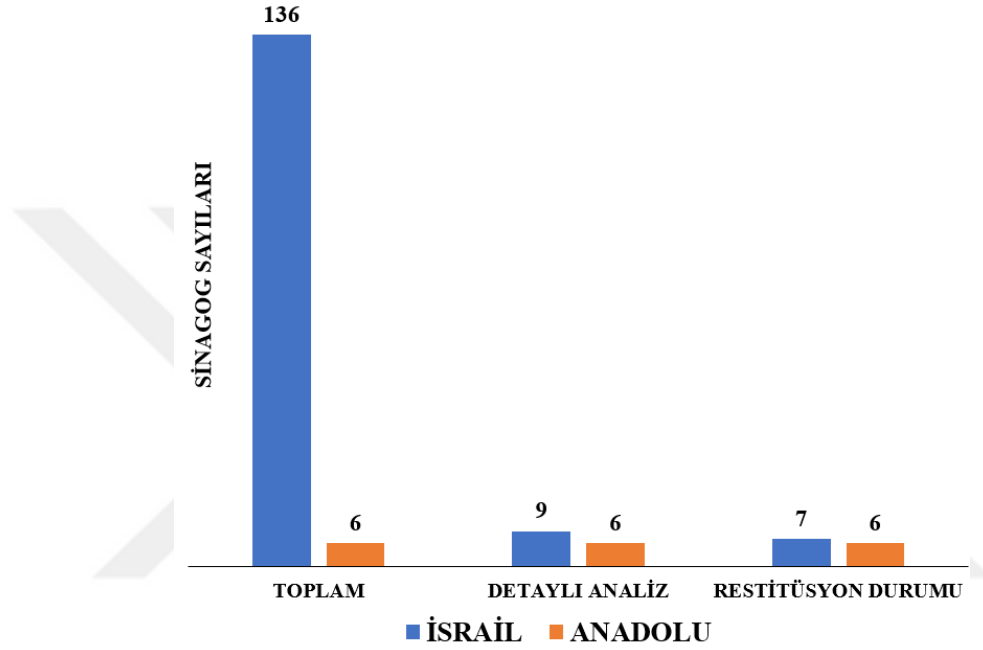
İsrail'de incelenen sinagog yapılarının mimari özelliklerindeki çeşitlilikte kuzey ve güney Filistin'deki Yahudi nüfusunun demografik eşitsizliğinin de etkisi olduğu görülmektedir. Güney Filistin'de yaşayan Yahudi nüfusu kuzeydeki Yahudi nüfusuna göre yerel nüfusun

²⁵⁵ *Cod. Theod.* 16.8.15 <https://www.thelatinlibrary.com/theodosius/theod16.shtml>

²⁵⁶ İsrail coğrafyası'ndaki eski sinagog ve kiliselerin mimarisi ve sanatındaki benzerlik ve çeşitlilik konusunda daha detaylı bilgi bk. Hachlili, 1997: 92-122.

küçük bir bölümünü oluşturmaktadırlar. Bu bölgedeki sinagog yapılarının kronolojik olarak Doğu Roma Dönemi'ne tarihlenmesinde de Yahudi-Hristiyan ilişkilerinin rol oynadığı düşünülebilir²⁵⁷.

Tez kapsamında İsrail coğrafyasından 136, Anadolu coğrafyasından 6 olmak üzere toplam 142 adet yapı incelenmiştir. Anadolu coğrafyasındaki 6 yapı ve İsrail coğrafyasındaki 9 yapının detaylı olarak analizleri yapılmış, 13 adetinin restitüsyon önerileri gerçekleştirilmiştir (Gra.1).

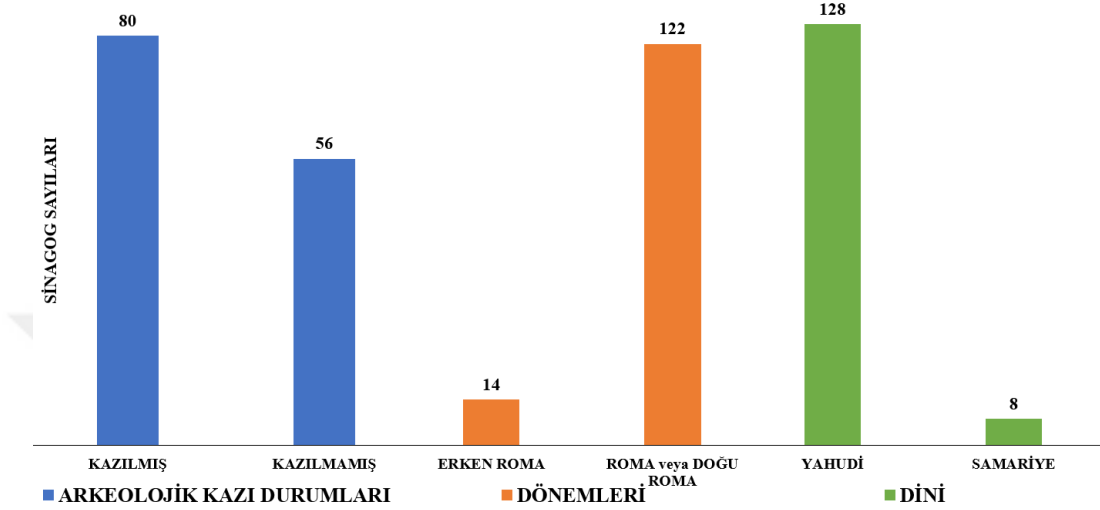
Grafik 1. Tez Kapsamındaki Sinagog Yapıları

Anadolu coğrafyasında çok sayıda antik kentte Yahudi izleri maddi kültür kalıntıları ile belgelenmiş olmasına karşın ulaşılan sinagogların sayısı oldukça azdır. Phokaia, Thyateira, Smyrna, Teos, Ephesos, Aphrodisias, Nysa, Tralleis, Myndos antik kentlerinde bir sinagogun var olduğu epigrafik belgelerle paylaşılmasına karşın henüz somut bir yapıya ulaşamamıştır. Bu durum ya sinagog yapısı olma ihtimali olan alanlarda henüz arkeolojik kazı çalışmalarının yapılmamış olmasından ya da İsrail'de sıkça rastlandığı gibi sinagog kalıntıları üzerine kilise ya da farklı işlevlere sahip yeni yapıların inşa edilmesinden dolayı Yahudi kimliğinin kaybolmasından kaynaklanıyor olabilir. İsrail'deki arkeolojik kazılarda da görüldüğü üzere pek çok antik dönem sinagog yapısı arkeologların binaların altında ve çevresindeki geniş alanlarda yaptıkları kazılar sonucu ortaya çıkartılmıştır²⁵⁸.

²⁵⁷ Avi-Yonah 1976; Strousma 1989: 27-28; Sivan 2008.

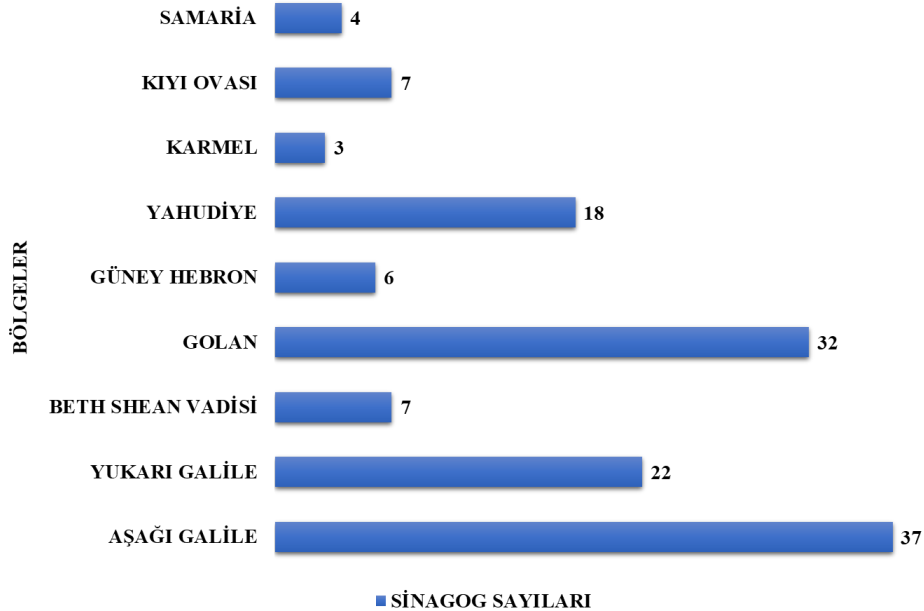
²⁵⁸ Her yapılan arkeolojik kazı çalışması ve yüzey araştırması sonucunda yeni sinagog yapıları ve Yahudi izleri ortaya çıkartılmaktadır. Çalışmalar göstermektedir ki; çoğu yeni buluntu bilim insanlarının multidisipliner bakış açısı ve inadı sayesinde bizimle buluşmaktadır (Leibner, 2023: xvii).

İsrail’de bugüne dek yapılan arkeolojik kazılar sonucunda 136 adet yapı sinagog olarak tanımlanmıştır. 80 adetinin arkeolojik kazıları başlamış ve devam etmekte, 56 adetinin ise yalnızca yüzey araştırması yapılabilmiş, 14 adeti Erken Roma Dönemi’ne, 122 adeti ise Roma ve-veya Doğu Roma (Bizans) dönemlerine tarihlenmektedir. Bu sinagogların 128 adetinin Yahudi sinagogu, 8 adetinin de Samariye sinagogu olduğu aktarılmaktadır (Gra.2).

Grafik 2. İsrail Sinagoglarının Durumu

Bölgelere göre dağılımları ise 37 adeti Aşağı Galilee, 22 adeti Yukarı Galilee, 7 adeti Beth Shean Vadisi, 32 adeti Golan, 6 adeti Güney Hebron, 18 adeti Yahudiye, 3 adeti Karmel, 7 adeti Kıyı Ovası, 4 adeti de Samaria şeklindedir (Grf.3) (Tablo. 4-12).

Grafik 3.İsrail Coğrafyası Antik Sinagoglarının Bölgelere Göre Dağılımı

İsrail’de son yıllarda yapılan arkeolojik kazı çalışmaları ya da yüzey araştırmalarında tespit edilen sinagog sayısındaki artış daha önceki dönemlerde yapılar için tanımlanan

tipolojilerin sorgulanmasına da sebep olmuştur. Güncel teknolojiler arkeologların sinagog binalarını tarihlendirmek için mimari özellikleri veya tarihi olayları kullanmaktan kaçınmasına, bir binanın ne zaman inşa edildiğini belirlemek için stratigrafik değerlendirmelerden ve ilgili buluntulardan yararlanması gerekliliğini öne çıkarmaktadır (Rassalle, 2021: 29)²⁵⁹.

Günümüzde yapılan antik dönem sinagog araştırmalarında MS I. yüzyıldan MS VII. yüzyıla kadar farklı planların kullanılmış olduğu doğrusal bir evrim olmadığı görülmektedir. Bu durumdan dolayı tez yazarının da katıldığı bir görüş olarak İsrail antik sinagoglarının kronolojik ayırmadan ziyade bölgesel tipolojilere göre ayrılmasının daha doğru bir yaklaşım olacağı aktarılmaktadır. Elbette bazı istisnaların varlığının kabulü ile Galilee sinagoglarının Dağlık Galilee (Bar'am) ve Kuzey Vadileri (Ma'oz Hayyim ve Hammath Tiberias) olmak üzere iki grupta toplanması önerilmektedir. Bunların dışında da Golan, Güney Hebron Tepeleri Grupları ve de herhangi bir gruba ait olmayan antik sinagog yapıları da mevcuttur. Kırsal bölgelerdeki bu gruplar dışındaki kentsel alanlardaki yapıların ise ayrı ve çok çeşitli bir grup olması uygun olacaktır²⁶⁰.

Galilee sinagogları İkinci Tapınak döneminden MS ikinci yüzyılın ikinci yarısına kadar önemli bir mimari değişiklik olmadan işlevlerini sürdürmüş olmalıdır, çünkü Roma'ya karşı yaşanan İkinci İsyân sırasında Yahudiye'de yaşanan yıkıcı olayların Galilee'deki Yahudi topluluklulukları üzerinde güçlü bir etkisi olmadığı belirtilmektedir. Ancak İkinci İsyân sonrasında sinagog mimarisinde değişime gidilmiş, kare tasarımın yerini bazilikal plan, tarla taşı duvarların yerini kesme taşlar almış, dinleyicilerin odağı da merkezden, kayıp Kudüs Tapınağı'nı sembolize eden etkileyici bir Tevrat dolabının bulunduğu güney duvarına kaydırılmıştır. Bu gruptaki sinagoglar Roma unsurları taşımaktadır ve MS III. yüzyılda inşa edilmeye başlanmıştır. Doğu Roma Dönemi'ne gelindiğinde de Galilee kırsalında yaşayanlar aynı tasarımı kullanmaya ve yeni sinagoglar inşa etmeye devam etmişlerdir. Bu gruptaki yapılarla ilgili en etkileyici olgu devşirme malzemelerin yaygın kullanımının olmasıdır (Aviam, 2019: 304).

Kuzey Vadileri grubuna ait olan sinagogların en belirgin özellikleri ise tüm sinagoglarda tarla taşının kullanılmış olması, neredeyse hiç süslü mimari unsurun olmaması, girişlerin çoğunlukla kuzey duvarında bulunması, çatıların yekpare sütunlar olmaksızın inşa edilmiş pilasterlerle desteklenmesi, güney duvarlarında da genellikle büyük bir niş veya bir bimanın

²⁵⁹ Binaların tarihlendirilmesi sorununa sanatsal unsurlar açısından değerlendirmeler için bk. Gal, 1995: 166-173; Schwartz, 2001; Mages, 2001.

²⁶⁰ Galilee sinagoglarının mimari evrimi ile ilgili detaylı değerlendirmeler için bk. Aviam 2019.

bulunmasıdır. Mimari planları kare ya da dikdörtgen ikinci yüzyıla benzeyen erken yapıdan üçüncü yüzyıl sinagog binalarına geçişi göstermektedir. Galilee ve Golan sinagoglarında neredeyse hiç bulunmayan mihrabı çevreleyen mermer şanel paravanların bulunması kilise mimarisinin bu yapılar üzerindeki etkisini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bu gruptaki yapıların en belirgin özelliği de Yahudi sembollerini ve figüratif sanatın yoğun kullanımını gösteren renkli mozaik zeminlerin sıklıkla görülmesidir (Aviam, 2019: 306-307).

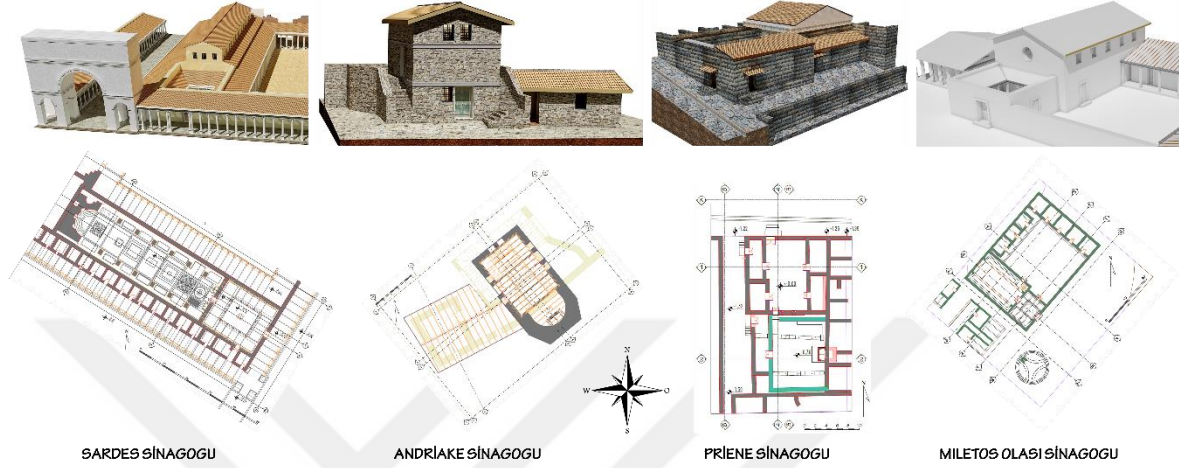
Binaların mimarilerinin şekillenmesinde inşa edildiği dönemin tek başına belirleyici olmadığı yerel topoğrafyanın, bina için ayrılan alanın boyutlarının, yerel inşaat malzemelerinin, yerel halkın becerilerinin, ustanın ve inşaatı sipariş edenlerin estetik zevkinin ve bina için ayrılan bütçenin de etkili olduğu belirtilmektedir (Aviam, 2019: 295-297). Bu tez kapsamında hem Anadolu hem de İsrail’de analiz edilen yapılar da göstermiştir ki kronolojik ve coğrafi olarak birbirine yakın inşa edilmiş olsalar dahi, hiçbir sinagog binası şekil, boyut ve tasarım açısından kimi benzerlikler gösterseler de birbirinin aynısı değildir. Her topluluğun kendi ihtiyaç ve tercihlerine göre unsurları benimseyip uyarladığı ve yerel toplulukların önemli ölçüde özgür hareket ettiği açıktır²⁶¹. Anadolu coğrafyasında bugüne dek tespit edilen antik sinagog yapılarında dikkat çekici bir unsur da hiçbirinin yeni bir yapı olarak inşa edilmediği, Hellenistik Dönemden itibaren var olan bir yapının üzerine ya da mevcut yapıda yapılan revizyonlarla sinagog işlevine dönüştürülmüş olmalarıdır.

Yahudi topluluklarının ibadet mekanı olan sinagog binaları günümüzde olduğu gibi antik dönemde de yerel cemaatin toplantı salonu olmasının yanı sıra manevi, dini ve sosyal bir merkez olarak da işlev görmüştür. Sinagog binalarında yürütülen arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkarılan pek çok farklı mimari üslup ve bulgu, evrensel ya da tek tip bir sinagog planının var olmadığını doğrulamaktadır.

Doğu Akdeniz Anadolu coğrafyası (Tablo. 3) ve İsrail’deki (Tablo. 4) antik dönem sinagog binaları birlikte analiz edildiğinde her biri bağımsız yapılar olsa da bazı ortak özellikler barındırdıkları görülmektedir (Tablo. 13-14: Tablo 3 ve 4’ün büyük ölçekli paylaşımları). Örneğin Tevrat dolabı Geç Antik Çağ’ın neredeyse tüm sinagoglarında kimi zaman bir niş (Priene-Hammath Tiberias-En Gedi-Andriake), kimi zaman bir apsis (Andriake-Ma’on Nirim-Ma’oz Hayyim) , kimi zaman da *aedicula* (Sardes-Bar’am-En Gedi-Horvat Sumaqa-Dabiyye) olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna paralel olarak da Tevrat’ın Yahudi litürjisindeki

²⁶¹ Her sinagog binasının benzersizliğine rağmen, bazı bilim adamlarının yapıları bölgesel veya tipolojik gruplara ayırdığı görülmektedir. (Aviam, 2019: 299): Galilee sinagoglarını iki gruba ayırmaktadır. Dağlık Galilee Grubu ve Kuzey Vadiler Grubu; (Magne, 2021: 155-174): Galilee sinagoglarını dört gruba ayırmaktadır. Galilee Tipi Sinagoglar, Geçiş Sinagogları, Bizans Sinagogları ve Geç Antik Sinagoglar.

merkeziliği evrensel olarak kabul edilmektedir (Levine, 2005: 305). Bir başka ortak özellik de diaspora için yaşanan saflık kaygılarının Filistin Yahudileri arasında da yaygın olduğudur. Bu ritüel için ülkenin her yerinde bu amaca yönelik her türden su tesisatı tespit edilmiştir. Hatta hem antik İsrail hem de diasporadaki sinagogların genellikle kıyıya ya da su kaynaklarına yakın yerlere inşa edildikleri de görülmektedir²⁶².

Tablo 2. Anadolu Coğrafyası Sinagogları Karşılaştırma Tablosu

ANADOLU COĞRAFYASI SINAGOGLARI																				
ANTİKSİNAGÖĞ ADI		BÖLGE	TARİH	ÖLÇÜLER (M)	KUDÜS'E YÖNELME		AVLU	DİŞİ CEPHE			İÇ MEKAN				ZEMİN DÖŞEMESİ		DUVAR MALZEMESİ			
					CEPHE	TEVRAT MABEDİ		NARTİKS-PORTİKO	GİRİŞLER		TEVRAT MABEDİ - KUTSALLAR KUTSALI - EHİL									
SARDES	I	LYDIA	MS II- MS 616												MOZAIK ÖRÜŞ SECTİLE	TAŞ LEVHALAR	KIREÇTAŞI	BAZALT	TAŞ+ PETON	
	II																			
	III																			
	IV																			
LIMYRA		LYKIA	MS VII ?																	
ANDRIAKE		LYKIA	MS V-MS VI	5,15x6,9																
MİLETOS		İONIA	MS IV	11,06x18,51																
PRIENE	24 NÖLÜY EY	İONIA	MS IV - MS VII	14,4x13																
	SİNAGÖĞ I																			
	SİNAGÖĞ II			14,4x13																
SIDE		PAMPHYLIA	MS V																	

Hem antik İsrail hem de diasporadaki sinagoglar için ortak bir başka nokta da kutsal statü olma durumudur. Sinagoglar Doğu Roma dünyasının her yerinde “kutsal” (ve bazen de “en kutsal”) olarak tanımlanmıştır. Diaspora sinagogları MS 70 öncesi dönemde bu statüyü kazanan ilk sinagog olsa da geç Roma ve Bizans dönemlerinde Filistin’deki gelişmeler yerel sinagogları da benzer bir seviyeye yükseltmiştir (Levine, 2005: 631).

En önemli ortak özelliklerinden biri de konumlarıdır. Büyük çoğunluğu tanımlanabilir alanlarda inşa edilmişlerdir. Özellikle Anadolu coğrafyasındaki Sardes ve Andriake sinagogları kamu yapılarına yakın, yaşamın yoğun olduğu alanlara inşa edilmiş görünür yapılardır. İsrail

²⁶² Antik dönem su kaynakları ile ilgili daha detaylı bilgi için bk. Sanders, 1990: 255-271; Alon, 1977: 146-234

sinagogları için de seçilen konumlar, kentin merkezi²⁶³, kentin en yüksek noktası²⁶⁴ ya da kamu binalarına yakın bir nokta olabilmektedir²⁶⁵. Sinagog binasının kolayca görülebilmesi ve erişilebilir olması tercih edilmiştir. Priene gibi kentin dokusu içine gömülü olan binaların da en azından yoldan geçenler tarafından fark edilebilmeleri için Yahudi unsurlar ile görünür kılındığı görülmektedir.

Tablo 3. . İsrail Sinagogları Karşılaştırma Tablosu

İSRAİL SINAGOGLARI																
ANTIKSINAGOG ADI	BÖLGE	TARİH	ÖLÇÜLER (M)	KUDÜS'E YÖNELME		AVLU	DIŞ CEPHE		İÇ MEKAN				ZEMİN DÖŞEMESİ		DUVAR MALZEMESİ	
				CEPHE	TEVRAT MAREDE		NARTİKS- FÖRTEKO	GİRİŞLER	TEVRAT MAREDE - KUTSALLAR KUTSALI - ENAL	NEŞ	APŞİS	BEMA	NOZAIK	TAŞ LEVHALAR	KİREÇTAŞI	BAZALT
BARAN	KÜÇÜK	YUKARI GALİLEE	MS IV	14,81 x 10,85												
	BÜYÜK		MS V	15,20 x 20												
HAMMATH TİBERİAS	KUZİY	AŞAĞI GALİLEE	MS VI-MS VII	12 x 12,5												
	A		MS IV-V	12 x 12												
	III		MS III	13 x 15												
	IIA		MS IV	13 x 15												
	IA-IB		MS VI-VIII	24 x 31												
EN GEDİ	II	YAHÜDİYE	MS III	10 x 15,5												
	III		MS IV-V	10 x 15,5												
	IIA		MS VI	10 x 15,5												
MA'ON NİRİM	I	KİYOVASI	MS V-VII	10,2 x 5,4												
	II		MS VI-VII	10,2 x 5,4												
MA'UZ HAYYİM	A	BETH SHEAN VADI	MS III-IV	12,5 x 14												
	B		MS IV-V	12 x 14,5												
	C		MS VI-VII	12 x 14,5												
HORVAT SUMAGA	KARMEL VADİSİ		MS III-IV	14 x 19,3												
DABİYYE	GÖLAN		MS V	13,2 x 15,1												

²⁶³ Side, Kefernahum, Eştemoa, Korazin, Susiya ve Merot kent merkezine inşa edilmişlerdir.

²⁶⁴ Horvat Kur, Meiron ve Khirbet Kanaftaki gibi doğal tepelere inşa edilebildiği gibi böyle bir tepenin bulunmadığı durumlarda da Kefernahum, Susiya ve Korazin'deki gibi yapay bir platformun üzerine inşa edilmişlerdir.

²⁶⁵ Korazin ve H. Şema gibi kamu binalarına yakın konumlanma örnekleri de mevcuttur.

İsrail'deki kimi binalar için ortak olsa da özellikle diaspora sinagoglarında çeşitlilik göstermekte olan bir diğer unsur binanın anıtsallığı ya da mütevazı oluşlarıdır. Özellikle İsrail sinagogları genellikle bulunduğu kentin en büyük binası ya da binalarından biri olarak inşa edilmişlerdir. Kentteki yapıların inşasında kesilmemiş tarla taşları yoğun olarak kullanılmışken sinagog yapısının genellikle masif, özenle kesilmiş dikdörtgen taşlardan veya kesme taşlardan inşa edildiği görülmektedir. Kimi zaman da sinagogda farklı yapı malzemeleri kullanılarak diğer yapılardan ayrılması sağlanmıştır. Ancak Anadolu coğrafyasının sinagog binalarına bakıldığında kimi zaman Sardes gibi anıtsal görkemli yapılar kimi zaman ise Priene gibi kentin içinde ev sinagog diye nitelendirebileceğimiz yapılar olarak karşımıza çıkmaktadırlar. İnşa malzemelerinde de bu çeşitlilik görülmekte kimi zaman yapının görünür olması için özel malzemeler kullanılırken kimi zaman da kentin genelinde kullanılan malzemelerle inşa edildikleri ve kent dokusu içinde kayboldukları görülmektedir²⁶⁶.

Üçüncü bir unsur ise yönlendirmedir. Bu özellik her ne kadar ortak bir özellik olarak görülse de binaların bulundukları coğrafyayla ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Diaspora sinagoglarının her birinin istisnasız Kudüs'e yönlendirilmiş olmasına karşın İsrail'deki sinagoglar bulundukları bölgelere göre farklı uygulamalara sahiptir. Kimi zaman binanın cephesi, kimi zaman ana girişi, kimi zaman avlusu kimi zaman da iç mimari unsurları Kudüs'e yönlendirilerek inşa edilmişlerdir. Ana amaç ibadet için gelenlerin bir zamanlar Tapınağın bulunduğu yere yani Kudüs'e yönelmesidir (Rassalle, 2021: 32)²⁶⁷.

Bir atrium veya avlu genellikle sinagog kompleksinin ayrılmaz bir parçası kabul edilmektedir. Avlu muhtemelen yerleşimde ne kadar yer olduğuna bağlı olarak kimi zaman binanın önünde²⁶⁸ kimi zaman da yan tarafında²⁶⁹ olabilmektedir. Avlu toplantılar için kullanılmış olabileceği gibi arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkan bulgulardan derslik veya pazar yeri gibi başka amaçlarla da kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bazen de havraya gelen ziyaretçilerin ellerini yıkamasına olanak sağlamak için ortasına bir çeşme veya su havuzu inşa edildiği örneklerle de rastlanmaktadır. Avlunun zemini dövülmüş topraktan yapılmış olabildiği gibi taş bloklar veya mozaiklerle kaplanmış olabilmektedir. Bazı durumlarda da avlunun

²⁶⁶ En-Gedi ve Ma'on Nirim'deki yapılar kabaca yontulmuş bloklardan ve tarla taşlarından inşa edilirken, Sardes, Bar'am, Priene gibi sinagogların çoğunlukla iyi kesilmiş kesme taşlardan inşa edilmiş ya da büyük bloklarla kaplanmış olduğu görülmektedir.

²⁶⁷ Sinagog yapılarında Tevrat türbesini barındıracak ana salona bir niş veya apsis eklenmesi kimi zaman Hristiyan kiliselerinin ve sunak konumlarının bir taklidi olarak da görülebilmektedir. Bu konuda daha detaylı bilgi için bk. Milson, 2007: 84-105; Meyer, 2010: 435-448; Rutgers, 2010: 449-468.

²⁶⁸ Beth Alpha, Beth She'an, Ma'oz Hayim, Rehob, Na'aran, Gerasa, Hammath Gader, Ma'on-Nirim, Sardis ve Dura-Europos örneklerinde sinagog binasının önünde bir avlu bulunmaktadır.

²⁶⁹ Kefernahum ve Susiya'da da binanın yan tarafında bir avlu mevcuttur.

yerleşimin geri kalanından ayrılması için duvarlarla çevrilmiş olduğu görülmektedir (Levine, 2005: 201)²⁷⁰.

Arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkartılan bazı buluntular, incelenen yapıların işlevleri konusunda farklı öneriler getirmemize de neden olabilmektedir. Özellikle İsrail’de gruplar halinde ortaya çıkartılan madeni paralar sinagog binalarının yeni bir işlevinin daha olabileceğini göstermesi açısından oldukça önemlidir. İlk kez 1968 yılında yapılan arkeolojik kazılarda Aşağı Galilee’deki Kefernaum sinagogunda tespit edilen sikke gruplarının ünik bir örnek olduğu düşünülse de sonrasında 1972’de Yahudiye’deki En-Gedi, 1977’de Yukarı Galilee’deki Gush Halav ve 1978’de Golan’daki En Nashut sinagoglarında sikke buluntularının kimi zaman ayrı ayrı kimi zaman da gruplar halinde bulunması durumun böyle olmadığını göstermiştir. Günümüze dek yapılan arkeolojik kazılarda onlarca sinagogda ortaya çıkartılan bu durum bölgelerarası ve yüzyıllar boyunca süregelen sinagog binalarında madeni paraların saklanması olgusu olarak yorumlanmaktadır. Kimi zaman kümeler halinde veya kaplarda, kimi zaman dağınık, kimi zaman zeminin altına yayılmış olarak, kimi zaman bima zemininde özel bir bölümde kimi zaman da bankların arkasında, zeminin altında veya duvarlardaki gizli bölmelerde bulunan bu madeni paraların farklı işlevlere hizmet ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır (Rassalle, 2021: 1)²⁷¹. Sinagoglarda bulunan madeni paraların nasıl ve kimler tarafından neden yerleştirildiği konusundaki farklı görüşler olsa da özellikle bima zeminindeki gizli bölümlerde bulunan madeni paralar için M. Avi-Yonah’ın görüşü tez kapsamında özellikle dikkate değer bulunmaktadır. M. Avi-Yonah’a göre, “Bu istifler, sinagog görevlilerinin saldırı ve yıkımdan korktuklarını gösteriyor. Beşinci yüzyıl Filistin’indeki Yahudi tarihine aşina olan herkes için, bu tür korkular çok sağlam temellere dayanıyordu. Zulaların hiçbir zaman bulunamamış olması, yerlerini bilen herkesin ya öldüğünün ya da sürüldüğünün açık bir kanıtıdır” (Avi-Yonah, 1973: 44). İsrail’de sıklıkla karşımıza çıkan bima bölümündeki özel bölmelerdeki buluntulara karşın Anadolu coğrafyasındaki sinagoglardaki sikke buluntuları için bima ile ilişkili özel bir bölme tespit edilememiştir.

İncelenen sinagog yapılarında Bar’am sinagogu gibi dış görünüşleri ile öne çıkmayan yapıların En-Gedi ve Ma’on Nirim örneklerinde olduğu gibi özenle döşenmiş mozaik zeminleri dikkat çekicidir. Diasporada olduğu gibi Filistin’deki topluluklar arasında da sanata ve figüral temsile yönelik tutumların geniş bir yelpazede olduğu görülmektedir. Muhafazakâr ve

²⁷⁰ Sardes sinagogu önündeki avlu buna en iyi olarak gösterilebilir.

²⁷¹ Antik İsrail sinagog yapılarında bulunan bu madeni paraların işlevleri konusunda görüşler çeşitlidir. Bu görüşler ile ilgili daha detaylı bilgiler için bk. Rassalle, 2021: 3-12.

Hellenleşmiş Yahudi toplulukları arasında bazı sanatsal anlatımlar konusunda farklı tercihler öne çıkmaktadır. Özellikle burçların ve Helios'un daha Hellenleşmiş ortamlarda tam olarak temsil edilmesine karşın daha muhafazakâr topluluklarda ya tamamen göz ardı edilen ya da sadece ismen belirtilen temsilleri açısından ele alınmıştır. Hatta İncil anlatılarıyla süslenmiş mozaik zemin ya da duvar boyamaları gibi mimari süslemeleri karşılaştırdığımızda, diasporada da figüral temsile yönelik aynı tutum yelpazesi bulunur. Sinagog binalarının zemin döşemelerinde Anadolu diasporasında sadece Sardes sinagogunda özenli bir mozaik döşemeye rastlanmaktadır. Buna karşın detaylı analizleri yapılan antik İsrail sinagog yapılarından Bar'am, Horvat Sumaqa ve Dabiyye sinagogları hariç Hammath Tiberias, En-Gedi, Ma'on Nirim ve Ma'oz Hayyim sinagoglarında oldukça özenli işçilikle döşenmiş mozaik zeminler mevcuttur.

Yahudi sembolizminin, özellikle de *menora*, *şofar*, *lulav*, *etrog* ve Tevrat dolabının kullanımı, diaspora ve Filistin sinagoglarının bir diğer ortak olgusudur. Özellikle aynı zamana tarihlenen sinagog yapılarında bu durum rahatlıkla gözlenebilmektedir. Örneğin MS IV. yüzyıl Sardes Yahudi sembolleri Hammat Tiberias ve 'En Gedi'deki sembollerle benzeşmektedir. Sembol kullanımının yoğunluğu açısından baktığımız zaman ise ister mozaik zeminlerde ister taş pervazlarda olsun, Yahudi sembollerinin yoğun kullanımının Filistin'deki sinagoglarda diasporadakinden çok daha fazla olduğu görülmektedir (Hachlili, 1988: 347-365)²⁷². Dikkat çeken bir diğer durum da Filistin sinagoglarının, diasporadaki benzerlerine kıyasla, belirgin bir şekilde pagan çağrışımları olanlar da dahil olmak üzere, figüral temsillere yer verme konusunda çok daha büyük bir eğilimin mevcut olmasıdır. Belki de kendi topraklarında ve büyük ölçüde Yahudi bir nüfus arasında yaşamanın göreceli güvenliği, birçok Filistinli topluluğun, diasporada sakıncalı veya tehdit edici görülen sanatsal ifadelere düşkün olmalarına izin vermiş olabilir. Bu açıdan diaspora sinagoglarının genel olarak çok daha muhafazakâr oldukları söylenebilir (Levine, 2005: 308).

Doğu Akdeniz antik sinagog yapılarında yerel geleneklerin benimsenen mimari ve sanatsal üsluplar açısından belirleyici bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Diaspora yapılarında çok açık bir şekilde görülen bu durum antik İsrail yapılarında da geçerlidir.

²⁷² Örneğin, Bet Shean, Hammat Tiberias, Bet Alpha, Na'aran ve Susiya'nın mozaik zeminlerinde sabit bir desende görünen birçok Yahudi sembolü arasında Tevrat dolabı, *menora*, *şofar*, *ethrog*, *lulav* bulunur. Bu şekilde bir sembollerden oluşan küme Dura Europos hariç korunmuş herhangi bir diaspora sinagogunda karşımıza çıkmamaktadır.

Özellikle İsrail’de Galilee, Golan ve güney Yahudiye bölgelerinin her biri yerel sinagog binalarının doğası ve planları üzerinde çok etkili olmuşlardır²⁷³.

Antik dönem sinagog yapıları incelendiğinde sinagog sanatı ve mimarisinin, bireysel topluluk ile daha geniş bölgesel bağlam arasında hassas bir dengeyi yansıtmış olduğu görülmektedir. Her sinagog bir yandan yerel topluluğun ekonomik kaynaklarını, sosyal yapısını ve kültürel olduğu kadar dini eğilimlerini yansıtırken, diğer yandan belirli bir bölgede ya da Roma dünyasındaki diğer sinagoglarda ortak olan özellikleri de paylaşmıştır²⁷⁴.

Anadolu coğrafyasındaki sinagog yapılarındaki çeşitliliğin bir sebebinin de bulundukları antik kentlerdeki Yahudi cemaatinin sosyal durumu ve yoğunluğu ile ilgili olduğu söylenebilir. Örneğin Sardes sinagog binasının boyutları kentteki Yahudi cemaatinin kalabalık bir nüfusa sahip olduğunu, binanın konumu da sosyal statüsünün üst seviyelerde olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Andriake sinagogunun boyutlarının Sardes sinagoguna göre daha küçük ve mütevazî olması ise antik dönem ticaretinin yoğun yaşandığı bir liman kentinin Granarium’unun hemen yanıbaşında olmasından dolayı limana ziyarete gelen çok da yoğun olmayan bir Yahudi cemaatinin varlığına işaret etmektedir. Yalnızca kente gelen Yahudi gezginlerin ibadet ihtiyacına hizmet etmek üzere inşa edilmiş olmalıdır. Priene sinagogunun ilk evresinin bir konut olması ve sonrasında sinagog olarak kullanılması ve de yapının merkezi bir yerde değil de agoraya çıkan ana caddelerden birinde olsa da az görünür bir konumundan dolayı daha küçük bir Yahudi cemaatinin varlığından söz etmek mümkündür.

Doğu Akdeniz Anadolu coğrafyası antik sinagoglarının dış beden duvarlarının günümüze ulaşan bölümlerinden yapıların dış cephelerinin yorumlanması restitüsyon önerisinden öteye gidemediğinden, özellikle Galilee sinagogları olan Bar’am ve Hammath Tiberias sinagoglarında karşımıza çıkan görkemli dış cepheler ve özenli süslemelerinin Anadolu diaspora antik sinagoglarında da olup olmadığı bilinmemektedir.

Tez kapsamında yapılan tüm literatür taramaları göstermiştir ki sinagog ister İsrail ister Anadolu coğrafyası olsun her yerde yerel toplulukların odak noktası, ihtiyaçlarını karşılamaya ve ortak yaşamın tüm yönleri için bir ortam olarak hizmet etmeye yönelik bir Yahudi cemaat kurumu olarak kabul edilmektedir. Özellikle antik çağdaki Yahudilerin kimliklerini koruyabilme istekleri ancak böyle bir kurumun varlığı ile mümkün olabilmiştir. Kudüs ve

²⁷³ Bölgeler arası yerel etkiler konusunda, Golan sinagogları için bk. Ma’oz, 1981: 98-115; Güney Yahudiye sinagogları için bk. Amit ve Ilan, 1990: 115-125; Ilan, 1991: 166-199; Yukarı ve Aşağı Galilee sinagogları için bk. Meyers, 1985: 93-101.

²⁷⁴ Diaspora Yahudi topluluklarının yakın coğrafi ve sosyal çevreleriyle ilişkileri hakkında daha detaylı bilgi için bk. Gafni, 1997: 41-57.

Tapınağı ile olan özel ilişkileri, ortak tarihi kökleri, hatıraları, etnik ve ailevi bağları Yahudi halkını çevrelerindeki toplumlardan ayıran ve güçlendiren unsurlar olmuşlardır (Levine, 2005: 127).

Yahudi topluluklarının Doğu Roma Dönemi'ne dek varan ekonomik, sosyal ve politik görünürlüğünün sebebi, özellikle imparatorluk boyunca Hristiyan ve Pagan kimliklerle içi içe yaşamış olmaları ve Yahudi cemaatinin özellikle de yerel sinagogların özerk yapısı olarak düşünülebilir. Bu durumun da Geç Antik Çağ'daki Yahudi yaşamının ve sanatının bölgeden bölgeye neden bu denli çeşitlilik gösterdiğini anlamlandırmamıza olanak tanıyabilir.

Bu çalışma ile; ilk ortaya çıkışından Doğu Roma İmparatorluğu Dönemi sonuna kadar olan tarihsel süreçte sınırları tez kapsamında belirlenen Doğu Akdeniz Anadolu ve İsrail'deki Yahudi kimliği, maddi kültür kalıntıları ışığında izlenmiştir. İlk kez hem Yahudi kimliği hem de Yahudi ibadet mekanı olan sinagog yapıları bütüncül bir bakış açısı ile bu ölçekte çalışılmıştır. Günümüze ulaşan arkeolojik kalıntıların ve edebi referansların zenginliği ile Yahudilik, Hellenizm ve Roma-Doğu Roma dünyasındaki merkezi konumu ile antik sinagog çok yönlü incelenmiştir. Zira hem diaspora hem de Filistin ortamlarında kentsel - kırsal alanlarda, dış - iç fiziksel özellikleri ile eski Yahudiliğin mümkün olduğunca kapsamlı bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlayacak bir kurum olarak kabul edilmektedir.

Etki derecesi bir topluluktan diğerine ve kurumun bir bileşeninden diğerine farklılık gösterse de sinagogun Yahudi bileşeni, mimari, sanatsal ve litürjik olarak aynı şekilde değerlendirilmiştir. Çeşitliliğin antik sinagoglar arasında ayırt edici bir özellik olması büyük ölçüde her topluluğun dış dünyadan gelen etkiler ve bu etkilerle ilişki kurma biçimlerinin farklı olmasından kaynaklanıyor olmalıdır²⁷⁵. Tarihsel süreçte Yahudiler her dönem farklılaşan baskın geleneklerle pek çok eski kültürle birlikte yaşamak durumunda kalmışlardır. Her zaman Yahudi hayatının problematiği olarak görülen Yahudiler ve dış dünya arasındaki süregelen bu temas çoğu zaman verimli sonuçlar da vermiştir. Roma ve Doğu Roma egemenliği altında yaşayan diğer halklar gibi, Yahudiler de imparatorluğun her yerinde iş başında olan kültürel, sosyal, politik ve ekonomik güçlere çeşitli şekillerde tepkiler göstermişler, kimi zaman uygun gördüklerini kendi kültürlerine dahil etmiş, kimi zaman çok seçici olmadan imparatorluk kalıplarını benimsemişler, kimi zaman da istemedikleri unsurları reddetmişlerdir. Ancak

²⁷⁵ Bu tür etkiler Yahudi yaşamının diğer yönlerinde de belirgindir. Bu etkiler konusunda daha detaylı bilgi için bk. Rutgers, 1995; Williams, 1994: 173, 177-178.

tepkileri ne olursa olsun ortaya çıkan çoğu zaman yeni ve öngörülemeyen gerçekliklere uyum sağlayıp varlıklarını devam ettirmeyi başarmış olmalarıdır²⁷⁶.

Sonuç olarak bu tez kapsamında incelenen Doğu Akdeniz Anadolu ve İsrail'deki antik dönem sinagog yapılarının kimi zaman ortak kimi zaman da farklı bileşenleri ile sinagog mimarisine farklı bir perspektif sunulmaya çalışılmıştır. Her iki coğrafyadaki antik sinagog yapılarında gözlemlenen hem birbirleri ile hem de kendi içlerindeki değişkenlerin çeşitliliğidir. Mimari planları, konumları, bina boyutları, mimari süslemeleri, litürjik unsurları kimi zaman benzer olsa da çoğu özellikleri ile her bir yapı kendine özgüdür. Ortak olan en önemli unsur Yahudi sembollerinden birinin mutlaka her sinagog binasında mevcut olmasıdır.

Dünya kültürel mirası antik dönem maddi kültür kalıntılarından olan bu yapıların genellikle dış etkenlere karşı korumasız olma gerçeği ile tez kapsamında incelenen antik sinagog yapıları dijital ortama aktarılmıştır. Yapılara ait restitüsyon önerileri de tez kapsamına alınarak antik dönem yapılarının dijital arkeoloji ile buluşması, güncel teknolojiler kullanılarak belgelenmesi sağlanmıştır. Hazırlanan üç boyutlu görseller incelenen yapılarla daha sonra çalışacak bilim insanlarının bakış açılarına çeşitlilik getirilmesi hedeflenmektedir.

²⁷⁶ Yahudi tarihinin sinagog bağlamında artzamanlı ve eş zamanlı boyutları konusunda daha detaylı bilgi için bk. Levine, 2005: 613- 636.

KAYNAKÇA

- Açıl, O. (2021). Eskiçağda Yahudiye Tarihi Coğrafyası. *Filistin Araştırmaları Dergisi*(10), s. 22-37.
- Adıgüzel, C. E. (2020). Endülüs Emevî Devleti ile Bizans İmparatorluğu Arasındaki Diplomatik Münasebetler ve Bunun Endülüs'te İlmî Hayat ve Sanat Üzerindeki Etkileri. *İstem*, 18(35), s. 1-15.
- Aharoni, Y. (1958). Archaeological Survey at En Gedi. *Bulletin of the Israel Exploration Society* (22), s. 27-45.
- Ahlström, G. W. (1993). *The History of Ancient Palestine from the Palaeolithic Period to Alexander's Conquest*. Sheffield: JSOT.
- Alalu, S., Arditi, K., Asayas, E., Basmacı, T., Ender, F., Haleva, B., . . . Yanarocak, S. (1996). *Yahudilikte Kavram ve Değerler*. (Y. Altıntaş, Dü.) İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş.
- Albright, W. F. (1925). To En Gedi and Masada. *BASOR*(18), s. 11-15.
- Ali, M. (2022). IV. Antiochos Epiphanes'in Yahudi Politikası ve Makkabi İsyanı (MÖ 175-163). *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 21(4), s. 2469-2478.
- Alon, G. (1977). *Jews, Judaism and the Classical World*. Jerusalem: Magnes.
- Alten, E. (2015). III. Antiokhos'un Hellenistik Krallıklar ve Roma ile Olan İlişkileri. Antalya.
- Ameling, W. (2004). *Inscriptiones Judaicae Orientis II : Kleinasien (Texts and Studies in Ancient Judaism 99)*. Tübingen.
- Amit, D. (1993). Excavations at Ma'on and 'Anim: Their Contribution to the Study of Ancient Synagogues in Southern Judea. *Cathedra*(68).
- Amit, D. (1995). Architectural Plans of Synagogues in the Southern Judean Hills and the 'Halakah'. D. Urman, & P. M. Flesher (Dü) içinde, *Ancient Synagogues: Historical Analysis and Archaeological Discovery, I*. Leiden: Brill.
- Amit, D. (1998). A Marble Menorah from the Synagogue at Ma'on-Judea. Y. Eshel (Dü.), *Studies in Judea and Samaria—Proceedings of the Seventh Conference 1997*. içinde Qedumim-Ariel: College of Judea and Samaria,.
- Amit, D., & Ilan, Z. (1990). The Synagogue at Ma'on in Judah. *Qadmoniot*, 23(91-92), s. 115-125.
- Applebaum, S. (1974). The Legal Status of the Jewish Communities in the Diaspora. S. Safrai, & M. Stern (Dü) içinde, *The Jewish People in the First Century*. Philadelphia: Fortress.

- Arav, R. (1986). *Settlement Patterns and City Planning in Palestine during the Hellenistic Period. 322–37 B.C.E.* New York: New York University Press.
- Ariel, D. T. (1987). Coins from the Synagogue at `En Nashut. *Israel Exploration Journal*(37), s. 147-157.
- Ariel, D. T. (1991). Coins from the Ancient Synagogue at Dabiyye. *'Atiqot*(20), s. 74-80.
- Armstrong, K. (2008). *Tanrı'nın Tarihi*. Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Arslan, M., & Tüner Önen, N. (2020). Phaselis 2020 Yılı Kazı ve Yüzey Araştırmaları. *Phaselis*(VI), s. 251-276.
- Arslan, M., & Tüner Önen, N. (2023). 2023 Yılı Phaselis Kazıları. *Phaselis*(IX), s. 107-148. doi:<https://doi.org/10.5281/zenodo.10439520>
- Attali, J. (2022). *Yahudiler, Dünya ve Para Yahudi Halkının Ekonomik Tarihi*. (B. Güven, Çev.) İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları.
- Attias, J., & Benbassa, E. (2012). *Paylaşılamayan kutsal topraklar ve İsrail*. (N. Önel, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aviam, M. (2001). The Ancient Synagogues at Bar'am,' in Judaism in Late Antiquity. A. J. Avery Peck, & J. Neusner (Dü) içinde, *Where We Stand: Issues and Debates in Ancient Judaism* (Part Three b., Cilt 4, s. 155-181). Leiden, Boston, Köln.
- Aviam, M. (2004). The Ancient Synagogue at Bar'am. (A. J. Avery-Peck, & J. Neusner, Dü) *Judaism in Late Antiquity, IV*.
- Aviam, M. (2019). The Ancient Synagogues in Galilee. *Early Christianity; Galilee in the Hellenistic and Roman Periods: New Perspectives on a Dynamic Region*, 10(3), s. 292-314.
- Aviam, M. (2023). The Ancient Synagogues at Bar'am" in Ancient Synagogues Revealed: 1981-2022. (L. I. Levine, Z. Weiss, & U. Leibner, Dü) s. 3-10.
- Aviam, M., & Stern, E. J. (1997). Burial Caves near H. Sugar. *Atiqot*(33), s. 89-102.
- Avigad, N. (1983). *Discovering Jerusalem*. Nashville: Thomas Nelson.
- Avigah, N. (1962). Expedition A. *IEJ*(12), s. 169-183.
- Avi-Yonah, M. (1934). Mosaic Pavements in Palestine. *QDAP*(3).
- Avi-Yonah, M. (1957). Places of Worship in the Roman and Byzantine Periods. *Antiquity and Survival*(3), s. 262-272.
- Avi-Yonah, M. (1960). The Ancient Synagogue of Ma'on (Nirim): The Mosaic Pavement. *BRF*, 3, III-VIII, s. 25-35.

- Avi-Yonah, M. (1961). Synagogue Architecture in the Late Classical Period. C. Roth (Dü.) içinde, *Jewish Art: An Illustrated History*. Greenwich: New York Graphic Society.
- Avi-Yonah, M. (1973). Ancient Synagogues. *Ariel*(32), s. 29-43.
- Avi-Yonah, M. (1976). Husifah. *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the* (Cilt II). içinde Jerusalem: Israel Exploration Society.
- Avi-Yonah, M. (1981). *Art in Ancient Palestine*. Jerusalem.
- Avi-Yonah, M. (1993). Maresha. (E. Stern, Dü.) *NEAEHL*, III.
- Bacher, W. (1901, 6). Synagogue. *JE*(XI).
- Baldoni, D., & Franco, C. (1995). Unguentaria Tardo-Antichi da Iasos. *Rivista di Archeologia*(XIX), s. 121-134.
- Ballı, A., & Gökçe, A. (2021). Yahudi göçleri ve Yahudi kimliğinin oluşumu. *İletişim ve Diplomasi*(5), s. 57-80.
- Bar Ilan, M. (1992). Washing Feet before Prayer. *Maḥanaim*(I).
- Bar, D. (2002). Was There a 3rd-c. Economic Crisis in Palestine? J. Humphrey (Dü.) içinde, *The Roman and Byzantine Near East* (Cilt III). Portsmouth: Journal of Roman Archaeology.
- Bar, D. (2003). Settlement and Economy in Eretz-Israel during the Late Roman and the Byzantine Periods (70–640 ce). *Cathedra*(107).
- Barag, D. (1993). En-Gedi: The Synagogue. *NEAEHL*(2), s. 405-409.
- Barag, D., & Porat, Y. (1970). 1970 . “בית-הכנסת בעין-גדי” [The Synagogue at En-Gedi]. *Qadmoniyot*(3), s. 97-100.
- Barag, D., Porat, Y., & Netzer, E. (1972). “עונת-החפירה השנייה בבית-הכנסת של עין-גדי” The Second Season of. *Qadmoniyot*(5), s. 52-57.
- Barag, D., Porat, Y., & Netzer, E. (1981). The Synagogue at ‘En-Gedi. L. I. Levine (Dü.) içinde, *Ancient Synagogues Revealed* (s. 116-119). Jerusalem: Israel Exploration Society.
- Baron, S. W. (1937). *A Social and Religious History of the Jews* (Cilt Volume 1). Columbia University Press.
- Barsoy, E. (2015). Antik Dönem Doğu Akdeniz Jeopolitiği. *BJSS Balkan Journal of Social Sciences / Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(8), s. 13-21.
- Berman, A. (1988). Preliminary Discovery of a Synagogue in Tiberias. Y. Hirschfeld (Dü.) içinde, *Tiberias: From Its Foundation until the Muslim Conquest* (Cilt Idan, s. 49-52). Jerusalem.

- Berns, C. (2021). Miletus-Palatia. S. Ovadya, & Ç. Öner (Dü) içinde, *Taşlara Kazınan Yahudi Kimliği* (s. 114-117). İstanbul: 500.Yıl Vakfı Türk Müsevileri Müzesi.
- Berns, C. (2021a). *Encyclopedia of the Bible and Its Reception* (Cilt 19). Berlin/Boston: Walter de Gruyter.
- Bijovsky, G. (2021). Coins from The En-Gedi Synagogue and Its Environs. *The Synagogue At En-Gedi* (Cilt 64, III-XVI, s. 175-203). içinde Institute of Archaeology, Hebrew University of Jerusalem.
- Bloedhorn, H., & Hüttenmeister, G. (1999). The Synagogue. (W. Horbury , W. D. Davies, & J. Sturdy , Dü) *Cambridge History of Judaism: The Early Roman Period*, 3, s. 267-297.
- Bonz, M. P. (1990). The Jewish Community of Ancient Sardis: A Reassessment of its Rise to Prominence. *Harvard Studies in Classical Philology*(93), s. 343-359.
- Bonz, M. P. (1993). Differing Approaches to Religious Benefaction: The Late Third-Century Acquisition of the Sardis Synagogue. *The Harvard Theological Review*, 86(2), s. 139-154.
- Bora, S. (2022). Anadolu’da Yahudiler - Başlangıç. S. Ovadya (Dü.) içinde, *Taşlara Kazınan Yahudi Kimliği*. 500. Yıl Vakfı Türk Müsevileri Müzesi.
- Borchhardt, J. (1975). Myra: Eine lykische Metropole in antiker und byzantinischer Zeit. *Istforsch*(30).
- Brand, Y. (1953). *Ceramics in Talmudic Literature*. Jerusalem: Harav Kook.
- Brooke, B. (2001). The distribution of carbonate eolianite. *Earth-Science Reviews*(55), s. 135-164.
- Brown, P. (2000). *Geç Antikçağ’da Roma ve Bizans Dünyası*. (T. Kaçar, Çev.) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Bruneau, P. (1982). ‘Les Israélites de Délos’ et la juiverie délienne. *BCH*(106).
- Bulut, S., & Şengül, M. (2013). 2009-2012 Yılları Andriake Kazı Sikkeleri ve Yerleşim Tarihine Katkıları. *Birinci Uluslararası Anadolu Para Tarihi ve Numismatik Kongresi 25-28 Şubat* (s. 79-110). Suna – İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.
- Burkhardt, N. (2014a). Die jüdische Gemeinde der antiken Stadt Priene: Bilder, Synagoge, Funde. R. Gross, S. Hansen, & M. Lenarz (Dü.), *In Im Licht der Menora: jüdisches Leben in der römischen Provinz* içinde, (s. 231-247). Frankfurt am Main.
- Burkhardt, N. (2014b). Uncomparable Buildings? The Synagogues in Priene and Sardis. *Journal of Ancient Judaism*, 5(2), s. 167-203.

- Burkhardt, N. (2021). Priene Antik Sinagogu. S. Ovadya, & Ç. Öner (Dü) içinde, *Taşlara Kazınan Yahudi Kimliği* (s. 118-123). İstanbul: 500.Yıl Vakfı Türk Müseveleri Müzesi,.
- Burkhardt, N., & Wilson, M. (2013). The Late Antique Synagogue in Priene: Its History, Architecture, and Context. *Gephyra*(10), s. 169-199.
- Busink, T. A. (1970). Der Tempel von Jerusalem von Salomon bis Herodes. *Studia Francisci Scholten Memoriae Dicata*, 3.
- Busink, T. A. (1980). Der Tempel von Jerusalem von Salomon bis Herodes. *Studia Francisci Scholten Memoriae Dicata*, 2.
- Butler, H. C. (1916). *Ancient Architecture in Syria II, A. Southern Syria*. Princeton University Archaeological Expeditions to Syria 1904-1905, 1909. Leiden.
- Buttrey, T. V., Johnston, A., MacKenzie, K. M., & Bates, M. L. (1981). *Greek, Roman and Islamic Coins from Sardis* (Cilt M7). (G. A. Hanfmann, & J. A. Scott, Dü) Cambridge, Massachusetts London, England: Harvard University Press.
- Carmi, I., & Segal, D. (2005). Radiocarbon Dating of Samples from the Village at En-Gedi. *Atiqot*(49), s. 103-104.
- Chaniotis, A. (2002). The Jews of Aphrodisias: New Evidence and Old Problems. *Originalveröffentlichung in: Classica Israelica*(21), s. 209-242.
- Chen, D. (1988). The Design of the Ancient Synagogues in Galilee, iv. *LA*(38), s. 247-252.
- Chouraqui, A. (1991). *L'Univers de la Bible*. Lidis, Paris.
- Claussen, C. (2002). *Versammlung, Gemeinde, Synagoge: Das hellenistisch-jüdische Umfeld der frühchristlichen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Cohn-Sherbok, L., & Cohn-Sherbok, D. (1997). *A Short Introduction to Judaism*. Oxford: Oneworld Publications.
- Conder, C. K., & Kitchener, H. H. (1881). *The Survey of Western Palestine* (Cilt I). Galilee.
- Conder, C. R., & Kitchener, H. H. (1883). *The Survey of Western Palestine III: Judea*. London.
- Coşkun, İ., Çavuşoğlu, R., & Demirtaş, D. (2021). *MÖ I. binde Anadolu Ve Mezopotamya Arasındaki Ticari İlişkiler*. Ankara: İlksad Yayınevi.
- Crowfoot, J. W. (1941). *Early Churches in Palestine*. London: British Academy.
- Crowfoot, J. W., & Hamilton, R. W. (1929). The Discovery of a Synagogue at Jerash. *PEFQSt*(61).
- Crowfoot, J. W., Kenyon, K. M., & Sukenik, E. L. (1942). *The Buildings in Samaria*. London: Palestine Exploration Fund.
- Culican, W. (1966). *The First Merchant Venturers*. Londra.

- Çevik, N., Çömezoğlu, Ö., Öztürk, H. S., & Türkoğlu, İ. (2010). Unique Discovery in Lykia: The Ancient Synagogue at Andriake, Port of Myra. *Adalya*(XIII), s. 335-366.
- Çevik, N., Bulut, S., Tıbıkoğlu, O., Özdilek, B., & Aygün, A. Ç. (2010a). Myra-Andriake Kazılarında İlk Yıl: 2009/The First Season of Excavations in Myra and Andriake: 2009. *Anmed*(8), s. 55-60.
- Çevik, N., Çömezoğlu, Ö., Öztürk, H. S., & Türkoğlu, İ. (2010b). Andriake Sinagogu ve Bölgede Yahudi Kimliği. N. Çevik (Dü.) içinde, *Arkeolojisinden Doğasına Myra/Demre ve Çevresi* (s. 169-180). Antalya: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını.
- Çevik, N. (2010c, Nisan-Mayıs). Myra ve Limanı Andriake: Kazıları Başlarken Ön-Düşünceler. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*(134), s. 53-82.
- Çevik, N. (2021). Myra ve Limanı Andriake ve Anadolu Akdenizi'nin İlk Sinagogu. S. Ovadya, & Ç. Öner (Dü.) içinde, *Taşlara Kazınan Yahudi Kimliği* (s. 94-105). İstanbul: 500.Yıl Vakfı Türk Müsevileri Müzesi.
- Dar, S. (1988). Horvat Sumaqa: Settlement from the Roman and Byzantine Periods in the Carmel. *Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society*, 8, s. 34-48.
- Dar, S. (1998). *Sumaqa: A Jewish Village on the Carmel*. Tel Aviv: Eretz&Israel Exploration Society.
- Dar, S. (1999). *Sumaqa: A Roman and Byzantine Jewish Village on Mount Carmel, Israel*. Oxford: BAR International Series 815.
- Dar, S. (2014). *Rural Settlements on Mount Carmel in Antiquity*. Archaeopress Archaeology.
- Dar, S. (2023). The Synagogue at Horvat Sumaqa. L. I. Levine, Z. Weiss, & U. Leibner (Dü.) içinde, *Ancient Synagogues Revealed: 1981-2022* (s. 118-124). Jerusalem: Israel Exploration Society.
- Dar, S., & Mintzer, Y. (1995). The Synagogue of Horvat Sumaqa, 1983–1993. D. Urman, & V. M. Flesher (Dü.) içinde, *Ancient Synagogues: Historical Analysis and Archaeological Discovery* (Cilt I). Leiden: Brill.
- Davidoff, B. P. (2018). *The Ancient Synagogue at Sardis: Religious Pluralism in the Late Roman Empire*. United States of America: Bowdoin Journal Of Art.
- De Lange, N. (2005). Jews in the Age of Justinian. M. Michael (Dü.) içinde, *The Cambridge Companion to the Age of Justinian* (s. 401-426). Cambridge: Cambridge University Press.
- De Vries, S. J. (1989). *1 and 2 Chronicles*. (T. F. XI, Dü.) Grand Rapids: MI: Eerdmans.

- Demetrescu, E. (2018). Virtual Reconstruction as a Scientific Tool: The Extended Matrix and Source-Based Modelling Approach. *Digital Research and Education in Architectural Heritage*(817), s. 102-116. doi:10.1007/978-3-319-76992-9
- Demetrescu, E., & Ferdani, D. (2021, 11). From Field Archaeology to Virtual Reconstruction: A Five Steps Method Using the Extended Matrix. (M. L. Brutto, Dü.) *Appl. Sci.*(5206). <https://doi.org/10.3390/app11115206> adresinden alındı
- Dentzer Feydy, J. (1986). Décor architectural et développement du Hauran dans l'antiquité. (J. M. Dentzer, Dü.) *Hauran, I*(2), s. 261-309.
- Dessau, H., Rehm, A., & Hermann, P. (1997). *Inschriften Von Milet*. Berlin - New York: Walter De Gruyter.
- Dimont, M. J. (1994). *Jews, God and History* (First Mentor Printing b.). Penguin Books,.
- Dothan, M. (1981). The Synagogue at Hammath-Tiberias. L. I. Levine (Dü.) içinde, *Ancient Synagogues Revealed* (s. 65-68). Jerusalem.
- Dothan, M. (1983). *Hammath Tiberias: Early Synagogues and the Hellenistic and Roman Remains*. Jerusalem: Israel Exploration Society.
- Dothan, M. (2000). *Hammath Tiberias, Volume II: The Late Synagogues*. (L. Johnson, Dü.) Jerusalem: IES.
- Dothan, M., & Johnson, R. L. (2000). *(Late Synagogues) of Hammath Tiberias* (Cilt 2). Jerusalem.
- Downey, G. (1961). *A History of Antioch in Syria*. Princeton: Princeton University Press.
- Dönmez Öztürk, F., & Öztürk, H. S. (2010). *Kadir Has Üniversitesi ile Rezan Has Müzesi tarafından 14-15 Ekim 2010 yılında gerçekleştirilen "Küçükasya Tarihi ve Epigrafiyası Sempozyumu I" in düzenlenmesi*, (s. 93).
- Dunayevsky, I. (1960). The Ancient Synagogue of Ma'on (Nirim): Reconstruction (II). *BRF*(3), s. 22-24.
- Durukan, E. (2017). Tarihe Yön Veren Çeviriler, Septuaginta ve Reşid Taşı (Rosetta). *Diyalog*(1), s. 113-130.
- Dürüşken, Ç. (2003). *Paulus'un Kutsal Görev Gezileri ve Anadolu Halklarına Mektupları*. Homer Yayınları.
- Eisenstein, J. D. (1969). *Ozan Massaot, Collection of itineraries by Jewish Travelers*.
- Epstein, C., & Gutman, S. (1972). The Golan. M. Kochavi (Dü.) içinde, *Judea, Samaria and the Golan, Archaeological Survey 1967-1968*. Jerusalem.

- Erdemir, H. P., & Erdemir, H. (2010). Kudüs'te Yahudi İsyanı ve Yahudiler. *History Studies*(Ortadoğu Özel Sayısı), s. 117-136.
- Erol, A. F. (2009, 1). Aedicula Mimarisinin Orijini ve Mimari İkonografisi Üzerine Bir Gözlem. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(16), s. 55-75.
- Fine, S. (1997). *This Holy Place: On the Sanctity of Synagogues during the Greco-Roman Period*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Fine, S. (1998). 'Chancel' Screens in Late Antique Palestinian Synagogues: A Source from the Cairo Genizah. H. Lapin (Dü.) içinde, *Religious and Ethnic Communities in Later Roman Palestine*. Potomac: University Press of Maryland.
- Fine, S. (2005). *Art and Judaism in Greco-Roman World: Toward a new Jewish Archaeology*. Cambridge.
- Fine, S., & Della Pergola, M. (1995). The Synagogue of Ostia and Its Torah Shrine. J. G. Westenholz (Dü.) içinde, *The Jewish Presence in Ancient Rome*. Jerusalem: Bible Lands Museum.
- Finkelstein, L. (2007). The Men of the Great Synagogue (circa 400—170 B.C.E.), Social History of Palestine From Alexander to Antiochus III (333-187 B.C.E.). *The Cambridge History of Judaism, Volume 2*, s. 175-194.
- Fitzgerald, G. M. (1931). *Beth Shan Excavations 1921-1923, III, The Arab and Byzantine Levels*. Philadelphia.
- Foerster, G. (1972). Galilean Synagogues and Their Place in Hellenistic and Roman Architecture. Jerusalem: The Hebrew University of Jerusalem.
- Foerster, G. (1981). A Survey of Ancient Diaspora Synagogues. (L. I. Levine, Dü.) *Ancient Synagogues Revealed*.
- Foerster, G. (1983). Galilean Synagogues. A. Shemueli, & et.al (Dü) içinde, *The Lands of Galilee* (s. 231-256). Haifa.
- Foerster, G. (1989). Decorated Marble Chancel Screens in Sixth Century Synagogues in Palestine and Their Relation to Christian Art and Architecture. *Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne*. Rome: Ecole Française de Rome.
- Foerster, G. (1992). The Ancient Synagogues of the Galilee. L. I. Levine (Dü.) içinde, *The Galilee in Late Antiquity*. New York & Jerusalem: Jewish Theological Seminary.
- Foerster, G. (1995). Dating Synagogues with a 'Basilical' Plan and an Apse. D. Urman, & P. M. Flesher (Dü) içinde, *Ancient Synagogues: Historical Analysis and Archaeological Discovery I*. Leiden: Brill.

- Foerster, G. (2004). Has There Indeed Been a Revolution in the Dating of the Galilean Synagogues? L. I. Levine (Dü.), *Continuity and Renewal: Jews and Judaism in Byzantine-Christian Palestine*. içinde Jerusalem.
- Freeman, C. (1996). *Mısır, Yunan ve Roma, Antik Akdeniz Uygarlıkları*. (S. K. Angı, Çev.) Ankara: Dost Kitabevi.
- Frick, F. S. (1977). *The City in Ancient Israel*. Missoula: Scholars.
- Friedman, Z. (2021). Ship Graffiti Depicted in the En-Gedi Synagogue. *The Synagogue At En-Gedi*, (Cilt 64, III-XVI, s. 99-104). içinde Institute of Archaeology, Hebrew University of Jerusalem.
- Fritz, V. (1995). *The City in Ancient Israel*. Sheffield: Sheffield Academic.
- Frova, A. (1966). *Scavi di Caesarea Maritima*. Rome: L'Erma di Bretschneider.
- Gafni, I. M. (1997). *Land, Center and Diaspora: Jewish Constructs in Late Antiquity*. Sheffield: Sheffield Academic.
- Gager, J. G. (1985). *The Origins of Anti-Semitism Attitudes Toward Judaism in Pagan and Christian Antiquity*. New York: Oxford University Press.
- Gal, Z. (1995). Ancient Synagogues: Historical Analysis and Archaeological Discovery. D. Urman, & P. Flesher (Dü) içinde, *Ancient Synagogues in the Eastern Lower Galilee* (s. 166-173). Leiden: Brill.
- Galor, K. (2007). The Stepped Water Installations of the Sepphoris Acropolis. Edwards, & McCollough (Dü). içinde
- Gerkan, A. V. (1922). *Der Nordmarkt Und Der Hafen An Der Löwenbucht* (Cilt I). Berlin und Leipzig: Milet, Ergebnisse Der Ausgrabungen Und Untersuchungen Seit Dem Jahre.
- Girgin, G. (2006). Fenikeliler'de Akdeniz Ticareti. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Sualtı Arkeolojisi Bilim Dalı.
- Glueck, N. (1965). *Deities and Dolphins*. New York: Farrar, Straus - Giroux.
- Goldstein, J. A. (2007). The Hasmonean Revolt and the Hasmonean Dynasty. (W. D. Davies, & L. Filkestein, Dü) *Cambridge History of Judaism*(Volume 2), s. 290-352.
- Goodenough, E. R. (1937). Symbolism in Hellenistic Jewish Art. *JBL*(56).
- Goodenough, E. R. (1953-1968). *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period* (Cilt 13). New York: Pantheon.
- Gorin Rosen, Y. (2021). Glass Vessels from The En-Gedi Synagogue. *The Synagogue At En-Gedi* (Cilt 64, III-XVI, s. 153-174). içinde Institute of Archaeology, Hebrew University of Jerusalem.

- Grabar, A. (1967). *The Beginning of Christian Art*. New-York.
- Guerin, M. V. (1880). *Description géographique, historique et archéologique de la Palestine*. Paris: Galilee I-II.
- Gutman, S. (1981). The Synagogue at Gamla. L. I. Levine (Dü.) içinde, *Ancient Synagogues Revealed*. Jerusalem: Israel Exploration Society.
- Gutmann, J. (1972). The Origin of the Synagogue. *Archäologischer Anzeiger*(87).
- Güler, T. (2006). Antik Çağ Doğu Akdeniz Ticareti ve Ticaret Gemileri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı Klasik Arkeoloji Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Günaltay, Ş. (1947). *Yakın Şark III: Suriye ve Filistin*. Ankara: TTK.
- HA. (1972). Hagolan, Dabiyte. *HA*, s. 41-42:2.
- HA. (1976). Golan Survey, Dabiyte. *HA*, s. 57-58:2.
- Habas, L. (2000). The Bima and Chancel Screen in Synagogues and Their Origin. L. I. Levine, & Z. Weiss (Dü) içinde, *From Dura to Sepphoris: Studies in Jewish Art and Society in Late Antiquity*. Ann Arbor: Journal of Roman Archaeology Supplementary Series.
- Hachili, R. (1998). *Ancient Jewish Art and Archaeology in the Diaspora*. Leiden: Brill.
- Hachlili, R. (1976). The Niche and the Ark in Ancient Synagogues. *BASOR*(223).
- Hachlili, R. (1988). *Ancient Jewish Art and Archaeology in the Land of Israel*. Leiden.
- Hachlili, R. (1995). Late Antique Jewish Art from the Golan. J. Humphrey (Dü.) içinde, *The Roman and Byzantine Near East: Some Recent Archaeological Research*. Ann Arbor: Cushing-Malloy.
- Hachlili, R. (1997). Aspects of Similarity and Diversity in the Architecture and Art of Ancient Synagogues and Churches in the Land of Israel. *Zeitschrift des Deutschen Palästina Vereins*(113), s. 92-122.
- Hachlili, R. (2001). *The Menorah, the Ancient Seven-Armed Candelabrum: Origin, Form, and Significance*. Leiden: Brill.
- Hachlili, R. (2002). The Zodiac in Ancient Synagogal Art: A Review. *JSQ*(9).
- Hachlili, R. (2009). *Ancient Mosaic Pavements: Themes, Issues, and Trends*. Leiden: Brill.
- Hachlili, R. (2013). *Ancient Synagogues - Archaeology and Art: New Discoveries*. Leiden: Brill.
- Hadas, G. (1994). Nine Tombs of the Second Temple Period at En Gedi. *Atiqot*(24).
- Hadas, G. (2005). Excavations at the Village of En Gedi: 1993–1995. *Atiqot*(49), s. 41-71.
- Hanfmann, G. A. (1972). *Letters from Sardis*. Cambridge: Harvard U.P.

- Hanfmann, G. A. (1983). *Sardis from Prehistoric to Roman Times: Results of the Archaeological Exploration of Sardis 1958-1975*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hanfmann, G. A., & Ramage, N. H. (1978). *Sculpture from Sardis: The Finds Through 1975*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Harris, W. (2005). *Levant*. (E. Ertürk, Çev.) Literatür.
- Hasanoğlu, E. (2015, Aralık). Erken Dönem Yahudi Kaynaklarına Göre Tanah'ın Kanonize Edilmesi. *Sakarya Üniveristesi İlahiyat Fakültesi*, XVII, s. 25-48.
- Hasanoğlu, E. (2020). *Kudüs Hakkında Genel Bilgiler, Huzuru Bekleyen Şehir Kudüs* (Cilt 8). 7-57: İlim Yayma Vakfı.
- Hengel, M. (1975). *Proseuche und Synagoge: Jüdische Gemeinde, Gotteshaus und Gottesdienst in der Diaspora und in Palästina*. (J. Gutmann, Dü.) *The Synagogue: Studies in Origins, Archaeology and Architecture*.
- Hiram, A. S. (1960). The Ancient Synagogue of Ma'on (Nirim): Reconstruction (I). *BRF*(3), s. 19-21.
- Hirschfeld, Y. (2007). *En-Gedi Excavations II: Final Report (1996–2002)*. Jerusalem.
- Holo, J. (2009). *Byzantine Jewry in the Mediterranean Economy*. New York: Cambridge University Press.
- Horsley, R. A. (1995). *Galilee: History, Politics, People*. Valley Forge: Trinity.
- Hüttenmeister, F. G., & Reeg, G. (1977). *Die antiken Synagogen in Israel*. Wiesbaden: L. Reichert.
- Idem. (1960). *Israel Ancient Mosaics (UNESCO World Art Series)*. Paris.
- Ilan, Z. (1989). The Synagogue and Bet Midrash of Meroth. R. Hachlili (Dü.) içinde, *Ancient Synagogues in Israel*. Oxford: B.A.R.
- Ilan, Z. (1991). *Ancient Synagogues in Israel*. Tel Aviv: Ministry of Defense.
- Ilan, Z., & Damati, E. (1987). *Meroth: The Ancient Jewish Village*. Tel Aviv: Society for the Protection of Nature in Israel.
- Ilan, Z., & Izdarechet, A. (1989). Arbel-an Ancient Town in the Eastern Lower Galilee. *Qadmoniot*, 22(3-4), s. 111-117.
- Jastrow, M. (1971). *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*. New York: Judaica Press.
- Johnson, P. (2001.). *Yahudi Tarihi*. (F. Orman, Çev.) İstanbul: Pozitif Yayıncılık.

- Josephus. (1937). *Jewish Antiquities*, Loeb Classical Library 326. (R. Marcus, Çev.) Cambridge: MA: Harvard University Press.
- Kahraman, Ö. F., & Aydın, A. (2017, Aralık). Yahudilerde Devlet Ve Toplum: Sosyal Ve Ekonomik Temelleri. *Ortadoğu Etütleri*, 9(2), s. 24-43.
- Kalimi, I. (2009). *The Retelling of Chronicles in Jewish Tradition and Literature: A Historical Journey*. Winona Lake: IN: Eisenbrauns.
- Karahan, Ü. O. (2017). Hellenistik ve Roma Döneminde Batı Anadolu'daki Yahudi Yerleşmeleri ve Hakları. *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*(18), s. 399-416.
- Kasher, A. (1985). *The Jews in Hellenistic and Roman Egypt: The Struggle for Equal Rights*. Tübingen: J.C.B. Mohr.
- Kenyon, K. (1973). *Royal Cities of the Old Testament*. New York: Schocken.
- Killebrew, A. (1991). Pottery from Dabiyye, Israel Antiquities Authority. *'Atiqot*(20), s. 66-73.
- Kleiner, G. (1968). *Die Ruinen von Milet*. Berlin.
- Koçak, M. (2015). Su Kenarında Sonsuzluk: Patara Liman Nekropolis'i Işığında Antik Limanlar ve Mezarlar İlişkisi Üzerine. *Mediterranean Journal of Humanities (MJH)*, 2, s. 275-285.
- Koenigs, W., Raeck, W., & Rumscheid, F. (1996). Priene 1995. 4. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2, s. 71-85.
- Kohl, H., & Watzinger, C. (1916). *Antike Synagogen in Galilaea*. Leipzig: Heinrichs.
- Kohn Tavor, A., & Arubas, B. (2023). The Synagogue at Korazim: New Insights and a Reassessment. L. I. Levine, Z. Weiss, & U. Leibner (Dü) içinde, *Ancient Synagogues Revealed: 1981-2022* (s. 34-399). Jerusalem: Israel Exploration Society.
- Köhler, L. (1953). *Der hebräische Mensch*. Tübingen: J.C.B. Mohr.
- Kraabel, A. T. (1968). Judaism in Western Asia Minor under the Roman Empire with a Preliminary Study of the Jewish Community at Sardis, Lydia. Cambridge, Massachusetts: Harvard University.
- Kraabel, A. T. (1979). The Diaspora Synagogue: Archaeological and Epigraphic Evidence since Sukenik. (H. Temporini, & W. Haase, Dü) *ANRW*, II(19.1).
- Kraabel, A. T. (1981). Social Systems of Six Diaspora Synagogues. J. Gutmann (Dü.) içinde, *Ancient Synagogues: The State of Research*. Chico: Scholars.
- Kraabel, A. T. (1983). Impact of the Discovery of the Sardis Synagogue. G. A. Hanfmann (Dü.) içinde, *In Sardis from Prehistoric to Roman Times. Results of the Archaeological*

- Exploration of Sardis 1958-1975*, (s. 178-190). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Kraabel, A. T. (1995). Ancient Synagogues. D. Urman, & P. M. Flesher (Dü) içinde, *The Diaspora Synagogue: Archaeological and Epigraphic Evidence since Sukenik* (s. 95-126). Leiden: Historical Analysis and Archaeological Discovery.
- Kraeling, C. H. (1967). The Excavations at Dura-Europos. *The Christian Building*, VIII(II).
- Kraeling, C. H. (1979). The Excavations at Dura-Europos. *The Synagogue* (Cilt VIII). içinde New York: KTAV.
- Kraeling, H. C. (1932, Jun.). The Jewish Community at Antioch. *Journal of Biblical Literature*, 51(2), s. 130-160.
- Krauss, S. (1922). *Synagogale Altertümer*. Berlin.
- Krauss, S. (1966). *Synagogale Altertümer*. Hildesheim: G. Olms.
- Krauss, S. (1967). Synagogale Altertümer. (R. Krautheimer, Dü.) *The Constantinian Basilica*, 'DOP(21).
- Kroll, J. H. (2001). The Greek Inscriptions of the Sardis Synagogue. *The Harvard Theological Review*, 94(1), s. 5-55.
- Landman, L. (1979). The Origin of the Synagogue. A. I. Katsh, & L. Nemoy (Dü) içinde, *Essays on the Occasion of the Seventieth Anniversary of the Dropsie University (1909–79)*. Philadelphia: Dropsie University.
- Landsberger, F. (1957). The Sacred Direction in Synagogue and Church. *HUCA*(28).
- Leibner, U. (2023). Dating Ancient Synagogues. L. I. Levine, Z. Weiss, & U. Leibner (Dü) içinde, *Ancient Synagogues Revealed: 1981-2022*. Jerusalem: Israel Exploration Society.
- Levi, D. (1947). *Antioch Mosaic Pavements*. Princeton.
- Levine, D. (1975). *Roman Caesarea: An Archeological-Topographical Study* (Cilt 5). Jerusalem: Institute of Archaeology, Hebrew University.
- Levine, L. I. (1981). Excavations at Horvat ha-'Amudim. L. I. Levine (Dü.) içinde, *Ancient Synagogues Revealed*. Jerusalem: Israel Exploration Society.
- Levine, L. I. (1990). The Interior of the Ancient Synagogue and Its Furnishings: From Communal Center to 'Lesser Sanctuary. *Cathedra*(60).
- Levine, L. I. (2000). *The Ancient Synagogue. The First Thousand Years*. New Haven-London: Yale University Press.

- Levine, L. I. (2005). *The Ancient Synagogue. The First Thousand Years*. (S. Edition, Dü.) London, New Haven: Yale University Press.
- Levine, L. I. (2012). "Appendix: Dating the Sardis Synagogue within Sardis: Prominence and Stability in the Diaspora," In *Visual Judaism in Late Antiquity. Historical Contexts of Jewish Art*, s. 311-314.
- Levine, L. I. (2018, October 24). *The Jewish Patriarchate*. Oxford Classical Dictionary. doi:<https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199381135.013.8133>
- Levine, L. I. (2023). The Revolutionary Impact of Archaeological Remains on the Study of Jewish Society in Late Antiquity. L. I. Levine, Z. Weiss, & U. Leibner (Dü) içinde, *Ancient Synagogues Revealed: 1981-2022*. Jerusalem: Israel Exploration Society.
- Levy, S. (1960). The Ancient Synagogue of Ma'on (Nirim). *Louis M. Rabinowitz Fund Bulletin*(III), s. 6-13.
- Lewis, B. (1996). *İslâm Dünyasında Yahudiler*. (S. Şener, Çev.) Ankara: İmge.
- Lewis, N. (1989). Greek Papyri. N. Lewis, Y. Yadin, & J. Greenfield (Dü) içinde, *The Documents from the Bar Kokhba Period in the Cave of Letters* (s. 3-133). Jerusalem: (Judean Desert Studies II).
- Lieberman, S. (1940). *Midreshei Teiman*. Jerusalem: Mercaz.
- Lieberman, S. (1955-1988). Tosefta Ki-Fshutah: A Comprehensive Commentary on the Tosefta (= TK),. *Jewish Theological Seminary*, 10, s. 889-892. New York.
- Lieberman, S. (1970-71). הערה מוקדמת לכתובת בעין-גדי [A Preliminary Remark to the Inscription]. *Tarbiz*(40), s. 24-26.
- Lifshitz, D. (1967). *Donateurs et fondateurs dans les synagogues juives*. Paris: Gabalda.
- Linder, A. (1987). *The Jews in Roman Imperial Legislation*. Wayne State University Press.
- Linder, A. (2012). The Legal Status Jews in the Byzantine Empire. R. Bonfil, O. Irshai, G. Stroumsa , & R. Talgam (Dü) içinde, *Jews in Byzantium, Dialectics of Minority and Majority Cultures* (s. 149-219). Brill-Leiden-Boston.
- Loosley, E. (2012). *The Architecture and Liturgy of the Bima in Fourth-to-Sixth-century Syrian Churches*. Hollanda: Brill.
- Löw, L. (1884). Der synagogale Rituus. *MGWJ*(33).
- Magnes, J. (1987). The Ceramics from the 1980 Excavations at Ma'on (Nirim). *E-I*(19), s. 216-224.

- Magnes, J. (2001). The Question of the Synagogue: The Problem of Typology. A. J. Avery-Peck, & J. Neusner (Dü) içinde, *Judaism in Late Antiquity. Part Three: Where We Stand: Issues and Debates in Ancient Judaism* (Cilt 4, s. 1-49). Leiden: Brill.
- Magnes, J. (2021). The Huqoq Synagogue. A Regional Variant of the Galilean Type. B. Rick, R. Hakola, & U. Tervahauta (Dü) içinde, *The Synagogue in Ancient Palestine: Current Issues and Emerging Trends* (s. 155-174). Vandenhoeck: Ruprecht.
- Magness, J. (2005). The Date of the Sardis Synagogue in Light of the Numismatic Evidence. *The American Journal of Archaeology*, 109(3), s. 443-475.
- Maisler, B. (1949). A Sounding at En-Gedi. *Bulletin of the Israel Exploration Society*(15), s. 25-28.
- Majewski, L. J. (1967). Evidence for the Interior Decoration of the Synagogue. *BASOR*(187).
- Malay, H. (1983). Batı Anadolu'nun Antik Çağdaki Ekonomik. *Sanat Tarihi Dergisi*, 2(2), s. 50-61.
- Mandel, P. (2006). The Tosefta. S. T. Katz (Dü.) içinde, *The Cambridge History of Judaism* (s. 316-335). Cambridge University Press.
- Ma'oz, Z. U. (1980). *The Jewish Settlement and Synagogues in the Golan* (2 b.).
- Ma'oz, Z. U. (1981). The Art and Architecture of the Synagogues of the Golan. L. I. Levine (Dü.) içinde, *Ancient Synagogues Revealed*. Jerusalem: Israel Exploration Society.
- Ma'oz, Z. U. (1983). Dabiyeye. *ES*, 2(21).
- Ma'oz, Z. U. (1985). Comments on Jewish and Christian Communities in Byzantine Palestine. *PEQ*(117), s. 59-68.
- Ma'oz, Z. U. (1987). Architecture of Gamla and Her Buildings. E. Shiller (Dü.) içinde, *Z. Vilnay Jubilee* (Cilt II). Jerusalem: Ariel,.
- Ma'oz, Z. U. (1991). Excavations in the Ancient Synagogue at Dabiyeye. *Atiqot*(20), s. 49-65.
- Ma'oz, Z. U. (1993). Golan. (E. Stern, Dü.) *NEAEHL*(II).
- Ma'oz, Z. U. (1999). The Synagogue at Capernaum: A Radical Solution. J. H. Humphrey (Dü.) içinde, *The Roman and Byzantine Near East, II: Some Recent Archaeological Research*. Portsmouth: Journal of Roman Archaeology.
- Marksteiner, T. (2006). Andriake Yüzey araştırması 2005 yılı çalışmaları. *Anmed*(4), s. 71-74.
- Marksteiner, T. (2007). Andriake Yüzey araştırması 2006 yılı çalışmaları. *Anmed*(5), s. 98-101.
- Marksteiner, T. (2009). Andriake Yüzey araştırması 2008 yılı çalışmaları. *Anmed*(7), s. 105-107.
- May, H. G. (1944). Synagogues in Palestine. *BA*(7).

- Mazar, B. (1971). "כתובת על רצפת בית כנסת בעין - גדי" [The Inscription on the Floor of the Synagogue in 'En Gedi]. *Tarbiz*(40), s. 18-23.
- Mazar, B., Dothan, T., & Dunayevsky, I. (1966). En-Gedi: The First and Second Seasons of Excavations, 1961–1962. *'Atiqot [English Series]*(5).
- Meek, H. A. (1995). *The Synagogue*. London: Phaidon Press.
- Meeks, W. A., & Wilken, R. L. (1978). *Jews and Christians in Antioch in the First Four Centuries of the*. Missoula: Scholars,.
- Meyer, E. M. (2010). The Problem of the Scarcity of Synagogues from 70 to ca. 250 C.E.: The Case of Synagogue 1 at Nabratein (2nd–3rd Century C.E.). Z. Weiss, O. Irshai, J. Magness, & S. Schwartz (Dü) içinde, *Follow the Wise: Studies in Jewish History and Culture in Honor of Lee I. Levine* (s. 435-448). Penn State University Press. doi:<https://doi.org/10.5325/j.ctv1bxh19d.30>
- Meyers, E. (1993). Gush Halav. *The New Encyclopedia of Archeological Excavations in the Holy Land* (s. 546-549). içinde Jerusalem.
- Meyers, E. M. (1982). Second Preliminary Report on the 1981 Excavations at en-Nabratein, Israel. *BASOR*(246).
- Meyers, E. M. (1985). Galilean Regionalism: A Reappraisal. (W. S. Green, Dü.) *Approaches to the Study of Ancient Judaism*, V, s. 93-101.
- Meyers, E. M. (1993). Nabratein. (E. Stern, Dü.) *NEAEHL*, III.
- Meyers, E. M. (2015). The Ancient Synagogue and Village at Khirbet Shema. D. A. Fiensy, & J. R. Starnge (Dü) içinde, *Galilee in the late Second Temple and Mishnaic periods* (Cilt 2, s. 414-423). Minneapolis: The Archaeological Record from Cities, Towns, and Villages.
- Meyers, E. M., & Meyers, C. (2023). The Meiron Synagogue. L. I. Levine, Z. Weiss, & U. Leibner (Dü) içinde, *Ancient Synagogues Revealed: 1981-2022*. (s. 28-33). Jerusalem.
- Meyers, E. M., & Meyers, C. L. (1981). Finders of a Real Lost Ark. *BAR*, 7(6).
- Meyers, E. M., Strange, J. F., & Meyers, C. L. (1979). Preliminary Report on the 1977 and 1978 Seasons at Gush Halav (el-Jish. *BASOR*(233), s. 33-58.
- Miller, S. (2015). The Late Antique Mosaic of Tiberias: Artistic Trends and Architectural Contexts. *EI*(31), s. 247-255.
- Miller, S. S. (1998). On The Number of Synagogues in the Cities of 'Erez Israel. *JJS*(49), s. 51-66.

- Miller, S. S. (2007). Stepped Pools and the Non-Existent Monolithic 'Miqveh. Edwards, & Mc Collough (Dü). içinde
- Milson, D. (2004). The Stratum IB Building at Hammat Tiberias: Synagogue or Church?'. *PEQ*(136).
- Milson, D. (2007). *Art and Architecture of the Synagogue in Late Antique Palestine: in the Shadow of the Church*. Leiden-Boston: Brill.
- Mirsky, A. (1970-71). Aquarius and Capricornus in the En-Gedi Pavement Inscription. *Tarbiz*(40), s. 376-384.
- Misgav, H. (2021). The Inscriptions of The En-Gedi Synagogue. *The Synagogue At En-Gedi* (Cilt 64, III-XVI, s. 83-97). içinde Institute of Archaeology, Hebrew University of Jerusalem.
- Mitchell, S. (1993). *Anatolia (Land, Men and Gods in Asia Minor)* (Cilt vol.II). Oxford: Clarendon Press.
- Montefiore, S. S. (2016). *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*. (C. Demirkan, Çev.) İstanbul: Pegasus Yayınları.
- Morgenstern, J. (1956). The Origin of the Synagogue. *Studi Orientalistici*(2).
- Mørkholm, O. (2007). Antiochus IV. (W. D. Davies, & L. Filkestein, Dü) *Cambridge History of Judaism, Volume 2*, s. 278-290.
- Mörel, A. (2017). Dağlık Kilikia Bölgesi'nde Bir Kırsal Yerleşimin Gelişimi: Çatıören Örneği. *OLBA*(25), s. 369-420.
- Mülinen, G. V. (1908). Beitragezurkenntnisdes Karmels. *ZDPV*(31), s. 157-160.
- Na'aman, N. (1986, October). Habiru and Hebrew: The Transfer of a Social Term to the Literary Sphere. *Journal of Near Eastern Studies*, Vol.45(No.4), s. 271-288.
- Naveh, J. (1957). Notes and News: 'En Gedi. *IEJ*(7), s. 264.
- Naveh, J. (1958). Chalcolithic Remains at Ein Gedi. *Bulletin of the Israel Exploration Society*(22), s. 46-48.
- Naveh, J. (1978). *On Stone and Mosaic: The Aramaic and Hebrew Inscriptions from Ancient Synagogues*. Jerusalem: Israel Exploration Society - Carta.
- Negev, A. (1967). The Chronology of the Seven-Branched Menorah. *EI*(VIII).
- Netzer, E. (1990). The Byzantine Churches of Herodium. G. C. Bottini, L. Di Segni, & E. Alliata (Dü) içinde, *Christian Archaeology in the Holy Land: New Discoveries Essays in Honour of Virgilio Corbo* (s. 164-176). Jerusalem.

- Netzer, E. (1996). Review of the Synagogues at Gush Halav and Khirbet Shema: A New Look. *Erlsr*(25), s. 450-455.
- Niese, B. (1914). Josephus. J. Hastings (Dü.) içinde, *In Encyclopaedia of Religion and Ethics* (Cilt 7, s. 569-579). Edinburgh: T. & T. Clark.
- Ohlrogge, M. (2022). 5 17, 2023 tarihinde <https://www.miletgrabung.uni-hamburg.de/tr/milet/forschungsgeschichte.html>. adresinden alındı
- Oliphant, L. (1887). *Haifa or life in modern Palestine*. Edinburgh- London: Blackwood.
- Oren, E. (1977). Early Islamic Material from Gannai-Hammat (Tiberias). *Archaeology*(24), s. 274-277.
- Oren, E., Noy, T., Higgs, E., Ronen, A., Lechevallier, M., Prausnitz, M. W., . . . Kloner, A. (1971). Notes and News. *Israel Exploration Journal*, 21(4), s. 225-238.
- Orni, E., & Efrat, E. (1973). *Geography of Israel* (Third Revised Edition b.). Jerusalem: Israel Universities.
- Ostrogorsky, G. (1996). *Bizans Devleti Tarihi*. (F. Işıltan, Çev.) Ankara: TTK.
- Ovadia, A. (1977). *Mutual Influences between Synagogues and Churches in Byzantine Palestine,*” *Between Hermon and Sinai—Memorial to Amnon*. (M. Broshi, Dü.) Jerusalem: Yedidim.
- Ovadia, A. (1978). Ancient Synagogues in Asia Minor. E. Akurgal (Dü.), *Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology, 1973*. içinde Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ovadia, A. (1981). The Synagogue at Gaza. L. I. Levine (Dü.) içinde, *Ancient Synagogues Revealed*. Jerusalem: Israel Exploration Society.
- Ovadia, A. (1987). Mosaic Art in Ancient Synagogues of Eretz-Israel. A. e. Kasher (Dü.) içinde, *Synagogues in Antiquity*. Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi.
- Ovadia, R., & Ovadia, A. (1987). *Hellenistic, Roman and Early Byzantine Mosaic Pavements in Israel*. Rome: «L’Erma» di Bretschneider.
- Öner, Ç. (2021). *Taşlara Kazınan Yahudi Kimliği*. (S. Ovadya, Dü.) İstanbul: 500.Yıl Vakfı Türk Mücevherleri Müzesi.
- Öner, Ç. (2022a). Anadolu’da Yahudi İzleri ve Sinagog Yapıları. Z. Polat, A. Çekiç, S. Mengirkaon, & A. Fedai (Dü) içinde, *Genç Akademisyenlerin Kaleminden Sosyal Bilimler* (s. 495-514).
- Öner, Ç. (2022b). Sardes Sinagogu Özelinde Manisa’daki Yahudi Kimliği ve Sinagog Mimarisi. A. Bizirlik, C. Gürbıyık, & G. Şen Pakyürek (Dü) içinde, *Manisa Akademik*

- Araştırmalar Işığında (Tarih&Sanat Tarihi& Psikoloji)* (s. 342-361). Ankara, Berkan Yayınevi.
- Örs, H. (1999). *Musa ve Yahudilik*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ötüken, Y. S. (1998). 1997 Yılı Demre-Myra Aziz Nikolaos Kilisesi (M. Acara, Seramik. Buluntular, Maden Buluntuları). *KST*, XX, s. 481-503.
- Özdilek, B. (2018). Andriake Limanından Ele Geçen DSD Grubu / Kıbrıs Sigillatları Işığında Lykia'nın Doğu Akdeniz ile Deniz Ticareti. *Phaselis(IV)*, s. 57-77.
- Özyıldırım, M. (2016). Olba'da Yahudi Varlığının Kanıtı : *Menorah* Kabartmalı Sunak. *Seleucia(VI)*, s. 120-135.
- Özyıldırım, M., & Ayteş Canevello, S. (2019). *Cilicia'da Yahudiler*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Palaz Erdemir, H., & Gökbunar, R. (2007). Efes Gümrük Yazıtında Gümrük Vergileri. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve idari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), s. 227-234.
- Parkes, J. (1961). *The Conflict of the Church and the Synagogue: A Study in the Origins of Antisemitism*. Philadelphia: Jewish Publication Society.
- Perkins, A. L. (1973). *The Art of Dura-Europos*. Oxford: Clarendon.
- Petzl, G. (2019). *Sardis: Greek and Latin Inscriptions, Part II: Finds from 1958 To 2017*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Porath, Y. (2002). Lime Plaster in Aqueducts as a Chronological Indicator. D. Amit, Y. Hirschfeld, & J. Patrich (Dü) içinde, *The Aqueducts of Israel* (s. 25-36). Portsmouth: R.I.
- Porath, Y. (2021). *The Synagogue At En-Gedi* (Cilt 64, III-XVI). Jerusalem: Institute of Archaeology, Hebrew University of Jerusalem.
- Price, S. F. (2004). *Ritüel ve İktidar, Küçük Asya'da Roma İmparatorluk Kültü*. (T. Esin, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi.
- Pucci Ben Zeev, M. (1998). *Jewish Rights in the Roman World the Greek and Roman Documents Quoted by Josephus Flavius*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Rahmani, L. Y. (1960). The Ancient Synagogue of Ma'on (Nirim): The Small Finds and Coins. *BRF(3)*, s. 14-18.
- Rahmani, L. Y. (1994). *A Catalogue of Jewish Ossuaries in the Collections of the State of Israel*. Jerusalem: IAA and Israel Academy of Sciences and Humanities.
- Rajak, T. (1984). Was There a Roman Charter for the Jews? *Journal of Roman Studies(74)*, s. 107-123.

- Rajak, T. (2008). Translating the Septuagint for Ptolemy's Library: Myth and History. J. Frey (Dü.) içinde, *Die Septuaginta - Texte, Kontexte* (s. 176-193). Tübingen, Lebenswelten: Mohr Siebeck.
- Ramsay, W. M. (2000). *Tarsus, Aziz Pavlus'un Kenti*. (L. Zoroğlu, Çev.) Ankara: TTK.
- Rantitsch, G., Prochasha, W., Seyer, M., & Lotz, H. (2016). The drowning of ancient Limyra (southwestern Turkey) by rising ground-water during Late Antiquity to Byzantine times. *Austrian Journal of Earth Sciences*, 109(2), s. 203-210.
- Rassalle, T. (2021). COIN Deposits from Ancient Synagogues in Late Antique Palestine. Chape Hill: University of North Carolina, The degree of Doctor of Philosophy, Department of Religious Studies.
- Rautman, M. L. (2015). A Menorah Plaque from the Center of Sardis. *JRA*(28), s. 431-438.
- Reich, R. (1995). The Synagogue and the Miqweh in Eretz-Israel in the Second-Temple, Mishnaic, and Talmudic Periods. D. Urman, & P. M. Flesher (Dü) içinde, *Ancient Synagogues: Historical Analysis and Archaeological Discovery* (Cilt I). Leiden: Brill.
- Renfrew, C. (1966). Obsidian and Early Cultural Contact in the Near East. *PPS*(32).
- Renfrew, C. (1968). Further Analysis of Near Eastern Obsidians. *PPS*(34).
- Robinson, E. S. (1867). *Biblical Researches in Palestine I*. London.
- Roth Gerson, L. (1977). On the Donation of a Laver-Basin to a Synagogue. *Qadmoniot*(10).
- Roth Gerson, L. (2001). *The Jews of Syria as Reflected in the Greek Inscriptions*. Jerusalem: Shazar Center Historical Society of Israel.
- Rowton, M. B. (1950, October). The Date of the Founding of Solomon's Temple. *BASOR*(119), s. 20-22.
- Runesson, A. (2001). The Synagogue at Ancient Ostia: The Building and Its History from the First to the Fifth Century. B. Olsson, D. Mitternacht, & O. Brandt (Dü) içinde, *The Synagogue of Ancient Ostia and the Jews of Rome: Interdisciplinary Studies*. Stockholm: Paul Åströms.
- Rutgers, L. V. (1995). *The Jews in Late Ancient Rome: Evidence of Cultural Interaction in the Roman Diaspora*. Leiden: Brill.
- Rutgers, L. V. (1998). *The Hidden Heritage of Diaspora Judaism: Essays on Jewish Cultural Identity in the Roman*. Leuven: Peeters.
- Rutgers, L. V. (2010). The Synagogue as Foe in Early Christian Literature. Z. Weiss, O. Irshai, J. Magness, & S. Schwartz (Dü) içinde, *Follow the Wise: Studies in Jewish History and*

- Culture in Honor of Lee I. Levine* (s. 449-468). Penn State University Press.
doi:<https://doi.org/10.5325/j.ctv1bxh19d.31>
- Safrai, S. (1963). Was There a Women's Gallery in the Synagogue of Antiquity? *Tarbiz*(32), s. 329-338.
- Safrai, S. (1976). Synagogue. S. Safrai, & M. Stern (Dü) içinde, *The Jewish People in the First Century* (II b.). Philadelphia: Fortress.
- Safrai, S. (1980). *Boundaries and Rule in Eretz-Israel in the Period of the Mishnah and Talmud*. Tel Aviv: Hakibbutz Hameuchad.
- Safrai, S. (1987). *The Literature of the Sages. First Part: Oral Tora, Halakha, Mishnah, Tosefta, Talmud, External Tractates*. Assen/Maastricht and Philadelphia: Van Gorcum and Fortress Press. .
- Safrai, S., & Stern, M. (1974). *Compendia Rerum Iudaicarum ad Novum Testamentum. Section One: The Jewish People in the First Century. Historical Geography, Political History, Social, Cultural and Religious Life and Institutions*. Assen: Van Gorcum.
- Safrai, Z. (1989). "Dukhan, Aron and Teva: How Was the Ancient Synagogue Furnished?" Ancient Synagogues in Israel. R. Hachlili (Dü.) içinde, *B.A.R. International Series*. Oxford: B.A.R.
- Safrai, Z. (1993). The Institution of the Synagogue and Its Functions. H. Klil-Hahoresch (Dü.) içinde, *Synagogues in Eretz Israel*. Tel Aviv: Israel Defence Forces Educational Division.
- Sandel, D. (1907). Am Totem Meere. *ZDPV*(30), s. 79-84.
- Sanders, E. P. (1990). *Jewish Law from Jesus to the Mishnah: Five Studies*. London: SCM.
- Sanders, E. P. (1992). *Judaism: Practice and Belief, 63 B.C.E.–66 C.E.* London: SCM.
- Schalit, A. (1960). The Letter of Antiochus III to Zeuxis regarding the Establishment of Jewish Military Colonies in Phrygia and Lydia. *The Jewish Quarterly Review*, 50(4), s. 289-318.
- Schupp, M. (2014). Caput Ioniae. Zur Untersuchung von römischen Hafenfassaden am Beispiel von Milet. (S. Ladstädter, F. Pirson, & T. Schmidts, Dü) *Häfen und Hafenstädte im östlichen Mittelmeerraum. Harbors and Harbor Cities in the Eastern Mediterranean*. Byzas(19), s. 645-667.
- Schürer, E. (1973-87). *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 b.c.–a.d. 135)* (Cilt ed. 3 vols). Edinburgh: T. & T. Clark.

- Schwartz, S. (2001). *Imperialism and Jewish Society, 200 B.C.E. to 640 C.E.* Princeton-Oxford: Princeton University Press.
- Scott, R. B. (1939, June). The Pillars Jachin and Boaz. *Journal of Biblical Literature*, Vol. 58(No.2), s. 143-149.
- Seager, A. R. (1972). The Building History of the Sardis Synagogue. *AJA*(76).
- Seager, A. R., & Kraabel, A. T. (1983). The Synagogue and the Jewish Community. G. H. Hanfmann (Dü.) içinde, *Sardis from Prehistoric to Roman Times*. Cambridge: Harvard University Press.
- Segal Chiat, M. J. (2020). B. Galilee. *Handbook of Synagogue Architecture*, s. 19-148.
- Seriy, G., & Nahshoni, P. (2004). H̱orbat Ma'on. *HA*.
- Seyer, M. (2013). Limyra 2012. *Anmed, Anadolu Akdenizi, Arkeoloji Haberleri*(11), s. 83-89.
- Seyer, M. (2013). Limyra 2012. *Anmed* (11), s. 83-89.
- Seyer, M. (2021). Limyra'nın Yahudi Yapısı. S. Ovadya, & Ç. Öner (Dü) içinde, *Taşlara Kazınan Yahudi Kimliği* (s. 106-113). İstanbul: 500.Yıl Vakfı Türk Müsevileri Müzesi.
- Seyer, M., & Lotz, H. (2013a). A Synagogue in Limyra? Preliminary Report on a Byzantine Building with Jewish Elements. *Journal of Ancient Judaism*(4), s. 133-148.
- Seyer, M., & Lotz, H. (2013b). Limyra 2012, Grabung in der Ost-stadt. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 35, s. 405-406.
- Seyer, M., & Lotz, H. (2014). A Building with Jewish Elements in Limyra / Turkey – A Synagogue? *Journal of Ancient Judaism*, 5(2), s. 142-152.
- Sharf, A. (1971). *Byzantine Jewry, from Justinian to the Fourth Crusade*. London: Routledge.
- Sharon, I. (1991). The Fortification of Dor and the Transition from the Israeli-Syrian Concept of Defence to the Greek Concept. *Qadmoniot*, 24(95-96).
- Shatzman, I. (1991). Ballistra Stones from Tel Dor and the Artillery of the Greco-Roman World. *Qadmoniot*, 24(95-96).
- Sifre—Deuteronomy. (1969). L. Finkelstein (Dü.) içinde New York: Jewish Theological Seminary.
- Simon, M. (1996). *Verus Israel: A Study of the Relations between Christians and Jews in the Roman Empire AD 135–425*. London: Littman Library.
- Sivan, H. (2008). *Palestine in Late Antiquity*. New York: Oxford.
- Sivrioğlu, U. T. (2015, Haziran). Bizans İmparatorluğu'nda Yahudiler (MS 330-1453). *JHS History Studies, Volume 7*(Issue 2), s. 99-132.
- Sivrioğlu, U. T. (2023). *Bizans Yahudileri, Tarih, Epigrafi, Arkeoloji*. Doruk Yayımcılık.

- Slouschz, M. (1921). Hammath in Tiberias. *Journal of the Jewish Palestine Exploration Society*(1), s. 5-37.
- Slouschz, M. (1921a). The Excavations of the Society at Hammath in Tiberias. *Compilation of the Israel Exploration Society*, 1(1), s. 5-27.
- Smallwood, E. M. (1976). *The Jews under Roman Rule: From Pompey to Diocletian*. Leiden: Brill.
- Smallwood, E. M. (1981). The Jews Under Roman Rule from Pompey to Diocletian. *SJLA*(20).
- Smallwood, M. (2008). The Diaspora in the Roman Period Before CE 70. (W. D. Davies, & L. Finkelstein, Dü) *Cambridge History of Jews*(Vol. 3), s. 168-192.
- Smith, M. (1984). Jewish Religious Life in the Persian Period. W. D. Davies, & L. Finkelstein (Dü) içinde, *Cambridge History of Judaism* (Cilt I). Cambridge: Cambridge University Press,.
- Softa, M., Turan, M., & Sözbilir, H. (2018). Jeolojik, Arkeolojik ve Arkeosismolojik Veriler Işığında Myra Antik Kenti'nde Tarihsel Depremlere Ait Deformasyon Verileri, GB Anadolu. *Türkiye Jeoloji Bülteni*(61), s. 51-74.
- Sokoloff, M. (1990). *Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*. Ramat Gan: Bar Ilan University Press.
- Sopher, A., & Kipnis, B. (1980). *Atlas of Haifa and the Carmel*. Haifa.
- Sperber, D. (1965). The History of the *Menorah*. *JJS*(16).
- Spigel, C. S. (2008). Quantifying the Liturgical Use of Ancient Synagogues: Occupancy Capacities and Their Implications for the Understanding of Early Judaism. Duke University.
- Squarciapino, M. F. (1963). The Synagogue at Ostia. *Archaeology*(16).
- Squarciapino, M. F. (1964). *The Synagogue of Ostia—La sinagoga di Ostia*. Rome: n.p.
- Stacey, D. (2002). Review Article: The Later Synagogues at Hammath Tiberias and Problems. J. H. Humphrey (Dü.) içinde, *The Roman and Byzantine Near East: Some Recent Archaeological Research* (Cilt 3, s. 253-260). Ann Arbor: MI: JRA.
- Stern, E. (1993). *New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*. Israel Exploration Society - Carta.
- Stern, E. (1995). *Excavation at Dor, Final Report*. Jerusalem: Hebrew University - Israel Exploration Society.
- Stern, E. (2001). *Archaeology of the Land of the Bible, II: The Assyrian, Babylonian, and Persian Periods (732–332 B.C.E.)*. New York: Doubleday.

- Stern, E. (2007). *En-Gedi Excavations I: Conducted by B. Mazar and I. Dunayevsky; Final Report (1961–1965)*. Jerusalem.
- Stern, M. (1974). The Jewish Diaspora. S. Safrai, & M. Stern (Dü) içinde, *The Jewish People in the First Century* (Cilt I). Philadelphia: Fortress,.
- Strousma, G. G. (1989). Religious Contacts in Byzantine Palestine. *Numen*(36/1), s. 16-42.
- Sukenik, E. L. (1929). Cathedra of Moses' in Ancient Synagogues. *Tarbiz*, 1.
- Sukenik, E. L. (1932). *The Ancient Synagogue of Beth Alpha*. Jerusalem: Hebrew University.
- Sukenik, E. L. (1934). *Ancient Synagogues in Palestine and Greece*. London: Milford.
- Sukenik, E. L. (1935). *The Ancient Synagogue of El-Hammeh*. Jerusalem.
- Sukenik, E. L. (1949). The Present Stage of Ancient Synagogue Studies. *Bull. Rab.*(1).
- Sukenik, E. L. (1950-51). Mosaic Inscriptions in the Synagogue at Apamea on the Orontes. *Hebrew Union College Annual*(23).
- Sussman, V. (1989). Northern Stamped Oil Lamps and Their Typology. *Michmanim*(4), s. 22-58.
- Şahin, F. (2020). Geç Antik Dönem ve Orta Çağ. H. İşkan, & F. Şahin (Dü) içinde, *Patara. Lykia'nın Akdeniz'e Açılan Kapısı* (s. 117-127). Ankara, Patara. Lykia'nın Akdeniz'e Açılan Kapısı, (Ankara 2020) 117-127.
- Tenney, M. C., & Douglas, J. D. (1987). *The New international dictionary of the Bible*. (P. ed., Dü.) MI, USA, Basingtoke, Hants: Regency Reference Library, Zondervan Pub. House, Grand Rapids,.
- Toski, Ö. (2004). Krallar Döneminde Yahudilik. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Trebilco, P. R. (1991). *Jewish Communities in Asia Minor*. Cambridge, UK: Cambridge University Press,.
- Tural, S. (2020). Roma İmparatorluk Dönemi Yahudi İsyanları ve Antik Görsel Sanatlara Etkisi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Klasik Arkeoloji Bilim Dalı.
- Tüner Önen, N. (2008). Phaselis Antik Kenti ve Teritoryumu. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü .
- Türkoğlu, İ. (2000, Mart-Nisan). Anadolu'da Museviler-1. *Arkeoloji ve Sanat*, 22(95), s. 15-28.
- Türkoğlu, İ. (2001). Antik Çağdan Günümüze Türkiye'de Sinagog Mimarisi. İzmir: T.C. Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı.
- Türkoğlu, İ. (2003, Nisan). Yahudi Geleneğinde Sinagog. *Toplumsal Tarih*(112), s. 10-17.

- Tzaferis, V. (1982). The Ancient Synagogue at Ma'oz Hayyim. *Israel Exploration Journal*, 32(4), s. 215-244.
- Urbach, E. E. (1970-71). The Secret of the En-Gedi Inscription and its Formula. *Tarbiz*(40), s. 27-30.
- Urman, D. (1995). Public Structures and Jewish Communities in the Golan Heights. D. Urman, & P. M. Flesher (Dü) içinde, *Ancient Synagogues: Historical Analysis and Archaeological Discovery* (Cilt II). Leiden: Brill.
- Ussishkin, D. (2007). The Ghassulian Shrine at En-Gedi. E. Stern (Dü.) içinde, *En-Gedi Excavations I: Conducted by B. Mazar and I. Dunayevsky; Final Report (1961–1965)* (s. 29-68). Jerusalem.
- Ünal, C. (2011). Bizans Sikkelerinde Yer Alan Göksel Varlıklar “Kerubim Ve Serafim. *Selevcia Ad Calycadnvm*(1), s. 111-132.
- Vitto, F. (1993). Rehob. (E. Stern, Dü.) *NEAEHL*(IV).
- Vitto, F. (1995). The Interior Decoration of Palestinian Churches and Synagogues. A. M. Hakkert, & W. E. Kaegi Jr. (Dü) içinde, *Byzantinische Forschungen* (Cilt XXI). Amsterdam: Am M. Hakkert.
- Weinfeld, M. (1972). *Deuteronomy and the Deuteronomistic School*. Oxford: Clarendon.
- Weinfeld, M. (1996). *The Biblical Roots of the Standing Prayer on the Sabbath and Festivals* (Cilt 65). Tarbiz, Hebrew.
- Weingreen, J. (1964). Origin of the Synagogue. *Hermathena*(98).
- Weiss, Z. (1990). The Location of the Sheliah Tzibbur during Prayer. *Cathedra*(55).
- Weiss, Z. (2005). *The Sepphoris Synagogue: Deciphering an Ancient Message through Its*. Jerusalem: IES and the Institute of Archaeology at the Hebrew University.
- Weiss, Z. (2009). Stratum II at Hammath Tiberias: Reconstructing Its Access; Internal Space; and Architecture. Z. Rodgers, & et.al (Dü) içinde, *A Wandering Galileean: Essays in Honour of Sean Freyne* (s. 321-342). Leiden: Brill.
- Weiss, Z. (2014). Was It a Synagogue? Preliminary Thoughts on the New Finds from Limyra. *Journal of Ancient Judaism*(5), s. 143-161.
- Weiss, Z. (2021). The Mosaics of The En-Gedi Synagogue. *The Synagogue At En-Gedi* (Cilt 64, III-XVI, s. 55-82). içinde Institute of Archaeology, Hebrew University of Jerusalem.
- Wellhausen, J. (1909). *Geschichte der christlichen Religion mit Einleitung in die israelitisch-jüdische Religion*. Berlin: B. G. Teubner.

- Werlin, S. H. (2006). *Eagle Imagery in Jewish Relief Sculpture of Late Ancient Palestine: Survey*. University of North Carolina at Chapel.
- Werlin, S. H. (2012). *The Late Ancient Synagogues Of Southern Palestine*. University of North Carolina at Chapel Hill.
- Wharton, A. J. (1995). *Refiguring the Post-Classical City: Dura Europos, Jerash, Jerusalem and Ravenna*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wiegand, T., & Schrader, H. (1904). *Priene 1895–1898*. Berlin.
- Wilkinson, J. (2002). *From Synagogue to Church, The Traditional Design: Its Beginning, Its Definition, and Its End*. London: Routledge Curzon.
- Williams, M. H. (1994). The Organisation of Jewish Burials in Ancient Rome in the Light of Evidence from Palestine. *Zeitschrift Für Papyrologie Und Epigraphik*(101), s. 165-182. <http://www.jstor.org/stable/20189098> adresinden alındı
- Williams, M. H. (1998). *The Jews among the Greeks and Romans: a Diasporan Sourcebook*. London.
- Willrich, H. (1924). *Urkundenfdlschung der hellenistisch-judischen Literatur*. Gottingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Wilson, C. (1869). Notes on Jewish Synagogues in Galilee. *PEQ, QS II*, s. 29-34 ve 37-41.
- Wilson, M. (2020). The Discovery of a *Menorah* in Attalia (Kaleiçi, Antalya) and its Significance for Jewish Communitites in Pamphylia. *Adalya*(23), s. 343-360.
- Winter, F. E. (1971). *Greek Fortifications*. London: Routledge ve K. Paul.
- Xydis, S. G. (1947). The Chancel Barrier, Solea and Ambo of Hagia Sophia. *The Art Bulletin*(29).
- Yasa, İ. (1972). Kibbutz'un Toplumsal İdeolojisi ve Yapısı. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 27(4), s. 9-15.
- Yegül, F. K. (1983). The Bath-Gymnasium Complex. G. A. Hanfmann, & W. E. Mierse (Dü) içinde, *In Sardis from Prehistoric to Roman Times* (s. 148-161). Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Yegül, F. K. (1986). *The Bath-Gymnasium Complex at Sardis*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Yeivin, S. (1960). The Ancient Synagogue of Ma'on (Nirim): The Inscription. *BRF*(3), s. 36-40.
- Yeivin, Z. (1969). The Synagogue of Chorazim. H. Hirschberg (Dü.) içinde, *All the Land of Naphtali*. Jerusalem: Israel Exploration Society,.

- Yeivin, Z. (1974). Inscribed Marble Fragments from the Khirbet Susiya Synagogue. *IEJ*(24).
- Yeivin, Z. (2000). *The Synagogue at Korazim: The 1962–1964, 1980–1987 Excavations*. (AA Reports No. 10).
- Yogev, O. (1987). The Synagogue at Ma'on - New Discoveries. *Eretz Israel*(19), s. 208-215.
- Zeitlin, S. (1973). *Studies in the Early History of Judaism* (Cilt I). New York: KTAV.

İNTERNET KAYNAKLARI

- <https://islamansiklopedisi.org.tr/nuh> (Erişim Tarihi: 11.10.2023)
- www.kitabimukaddes.com (Erişim Tarihi: 11.10.2023)
- <https://kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?mc=3&sc=1387> (Erişim Tarihi: 18.10.2022)
- <https://www.jewishencyclopedia.com/tabernacle> (Erişim Tarihi: 18.10.2022)
- <https://www.britannica.com/topic/Tabernacle> (Erişim Tarihi: 18.10.2022)
- <http://www.sevivon.com/> (Erişim Tarihi: 22.10.2022)
- <https://www.britannica.com/Judaea> (Erişim Tarihi: 08.08.2022)
- <https://www.britannica.com/Temple-of-Jerusalem> (Erişim Tarihi: 18.10.2022)
- <https://www.britannica.com/topic/Temple-of-Jerusalem> (Erişim Tarihi: 18.10.2022)
- https://biblehub.com/sermons/auth/denton/the_proseuche.htm (Erişim Tarihi: 22.10.2022)
- <https://www.britannica.com/topic/amidah> (Erişim Tarihi: 05.07.2022)
- https://www.sefaria.org/Introductions_to_Tanaitic_Literature?tab=contents (Erişim Tarihi: 22.10.2022)
- <https://www.sefaria.org/Shabbat.29a.9?lang=bi> (Erişim Tarihi: 15.06.2022)
- <https://www.sefaria.org/Berakhot.28a.6?lang=bi> (Erişim Tarihi: 15.06.2022)
- <https://www.britannica.com/topic/menorah> (Erişim Tarihi: 04.09.2022)
- <https://www.britannica.com/topic/Midrash> (Erişim Tarihi: 04.09.2022)
- <http://www.hasanmalay.com/index.php/yasam/keldani> (Erişim Tarihi: 22.10.2021)
- <http://www.britishmuseum.org/collection> (Erişim Tarihi: 07.09 2022)
- <http://sardisexpedition.org> (Erişim Tarihi: 05.05.2021)
- https://en.wikipedia.org/wiki/Athena_relief_of_Sömek (Erişim Tarihi: 07.11.2021)
- <https://www.miletgrabung.uni-hamburg.de/tr/milet/forschungsgeschichte.html> (Erişim Tarihi: 22.06.2022)
- <http://www.iaa-archives.org.il/> (Erişim Tarihi: 22.06.2022)

<https://www.iaa-conservation.org.il/Projects/Galilee> (Erişim Tarihi: 13.03.2022)

<https://smarthistory.org/mosaic-decoration-at-the-hammath-tiberias-synagogue/> (Erişim Tarihi: 17.02.2022)

<https://www.britannica.com/topic/Masoretic-text> (Erişim Tarihi: 22.10.2022)

https://www.iaaconservation.org.il/Projects_Item_eng.asp?subject_id=10&site_id=80&id=166 (Erişim Tarihi: 22.10.2022)

<https://www.britannica.com/topic/genizah> (Erişim Tarihi: 22.11.2022)

<https://www.ancientsynagoguecoins.com/synagogue/maoz-hayyim> (Erişim Tarihi: 06.04.2022)

https://survey.antiquities.org.il/index_Eng.html#/MapSurvey/43/site/5734 (Erişim Tarihi: 06.04.2022)

<https://www.sevivon.com/> (Erişim Tarihi: 22.10.2022)

<https://www.thelatinlibrary.com/theodosius/theod16.shtml> (Erişim Tarihi: 24.12.2022)

<https://www.thelatinlibrary.com/theodosius/theod16.shtml> (Erişim Tarihi: 24.12.2022)

<https://www.thelatinlibrary.com/theodosius/theod16.shtml> (Erişim Tarihi: 24.12.2022)

<https://www.youtube.com/watch?v=tS6RrXTB0zc&list=PPSV> (Erişim Tarihi: 30.06.2024)

SANAL YENİDEN YAPILANDIRMA ve RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ EKLERİ

Tezin bu bölümünde teorik ve metodolojik arka planı çerçevesinde sanal arkeolojinin avantajları, zayıf noktaları, verilerin izlenebilir, doğrulanabilir olup olmadığı ve güvenilir bilimsel sonuçlara ulaşmak için izlenecek yöntemler konusundaki öneriler paylaşılacaktır²⁷⁷. Arkeolojik alanlardaki antik yapılara ait sanal yeniden yapılandırma çalışmalarında öne çıkan iki kritik nokta bulunmaktadır. Bunlardan ilki yapıya ait hazırlanan restitüsyon önerisinin geçmişe ait bir yorum olacağından yanlış mesaj iletme riski taşıması, diğeri de çalışılacak yapı ile ilgili olarak ulaşılan kaynakların dışında alanda çalışan bilim insanlarının henüz paylaşmamış olduğu olası buluntuların varlığıdır ((Demetrescu, 2018: 105). Tez kapsamında restitüsyon önerileri hazırlanan yapılar için her iki risk durumunu minimuma indirmek için yapılan çalışmaların ilk aşaması yapı ile ilgili yayınlanmış verilerin toplanması olmuştur. Bu aşamada yapının arkeolojik ve tarihsel bağlamı arkeolojik kazı çalışmaları, veri toplama, yüzey araştırması ve sayısallaştırma yoluyla incelenmektedir. Ulaşılması mümkün olan yapıların mevcut konumlarında ziyaret edilerek güncel teknolojilerle belgelenmesi ikinci aşamadır. Hem toplanan verilerin hem de belgeleme çalışmalarının dijital ortama aktarılması üçüncü aşamadır. Dördüncü aşamaya gelindiğinde toplanan tüm veriler ve benzer örnekler analiz edilerek yapı anlamlandırılmaya çalışılmıştır. Bu aşamada aynı coğrafi alana ve tarihsel döneme ait benzer bağlamlarla yapılan karşılaştırmalar, yeniden yapılanma için önemli bir referans oluşturmaktadır. Sanal yeniden canlandırmanın başarısı arkeolojik yorumların güvenilirliği, arkeolojik kayıtların, verilerin toplanması ve yönetilmesi işinin titizlikle yapılması ile güçlü bir ilişki içindedir sonucu etkileyen en önemli faktörlerden biridir. Tüm bu aşamalar sonrasında yapıya ait olası restitüsyon önerileri hazırlanmaktadır. Restitüsyon çalışmasının en son aşaması da tezin yazarı tarafından en çok önemsenen aşamadır ve yapılan tüm çalışmaların yapı ile ilgili çalışan bilim insanlarının görüşlerinin alınması için onlarla paylaşılmasıdır. Onların geri bildirimleri ile de sanal yeniden yapılandırma çalışmaları sonlandırılmaktadır²⁷⁸.

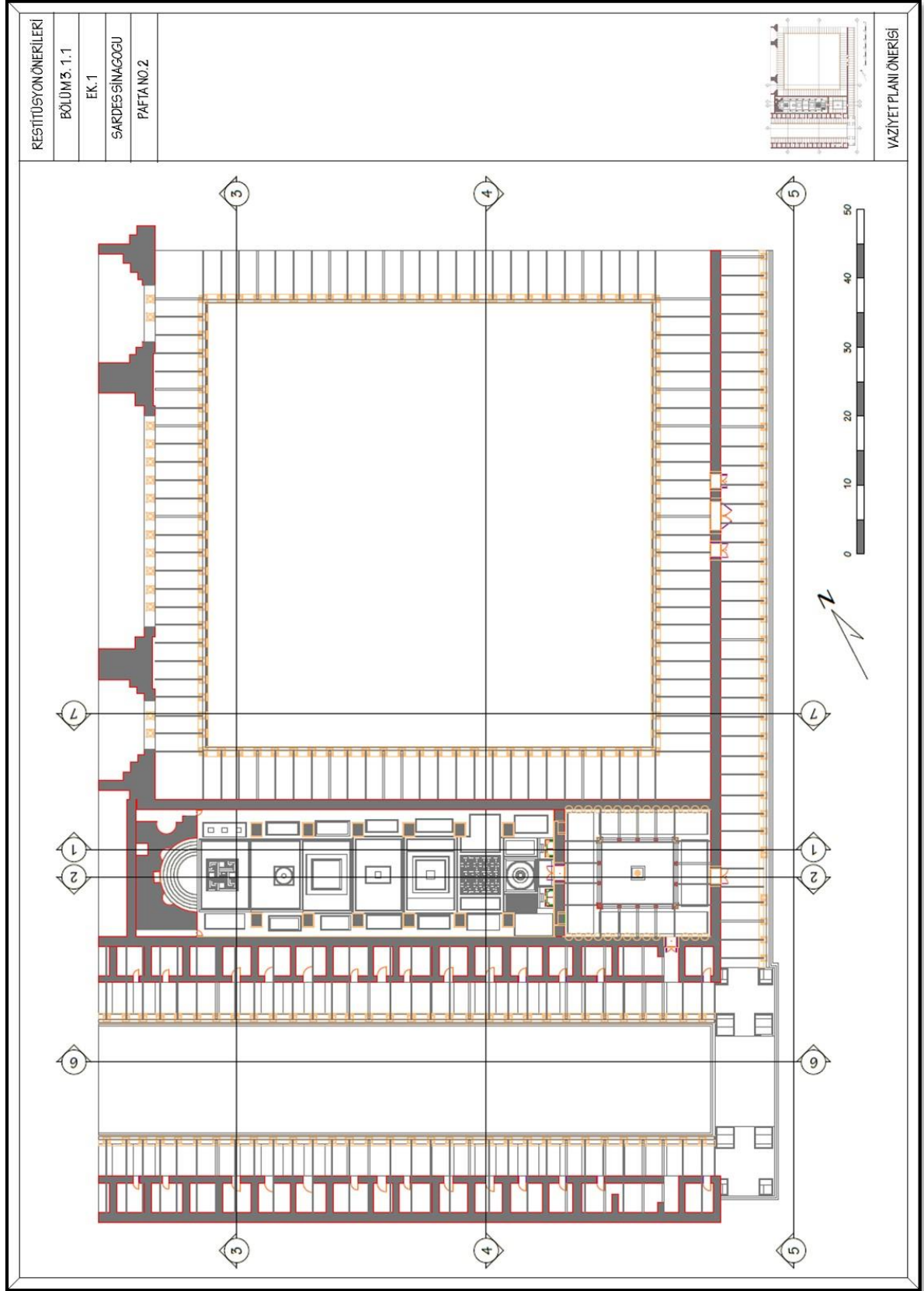
²⁷⁷ Saha arkeolojisinden sanal yeniden yapılandırma yöntemleri konusunda daha detaylı bilgiler için bk. Demetrescu ve Ferdani, 2021.

²⁷⁸ Bir yapı ya da arkeolojik alan için tüm veriler incelenmesine karşın mevcut kalıntılar tüm bir bağlamı yeniden inşa etmek için yetersiz olduğunda, çalışmanın kalitesini artırmak ve belirsiz noktaları azaltmak için; arkeolojik alanın dijital kopyası, fotogrametri veya lazer tarayıcılar gibi 3D araştırma teknikleri, doğru metrik dokümantasyon ve etkili dijital modeller elde etmek, fotoğraflık dokümantasyon ve kazı raporları, tarihi belgeler ve tanıklıklar (tarihi resimler ve tasarımlar, arşiv fotoğrafları, kadastro haritası, arşivler, kayıtlar, tapular vb. dahil), antik yapılar üzerine mimari çalışmalar, mimari üsluplar, kuramsal yapı kuralları, oranlar ve modüller kuramı, yapısal analizler ve simülasyonlar, tarihlendirme ve arkeometrik analizler, halen korunmuş ve benzer stilistik, yapısal veya işlevsel çözümler gösteren diğer binalarla karşılaştırma yöntemleri mutlaka kullanılmalıdır. (Demetrescu ve Ferdani, 2021: 23).

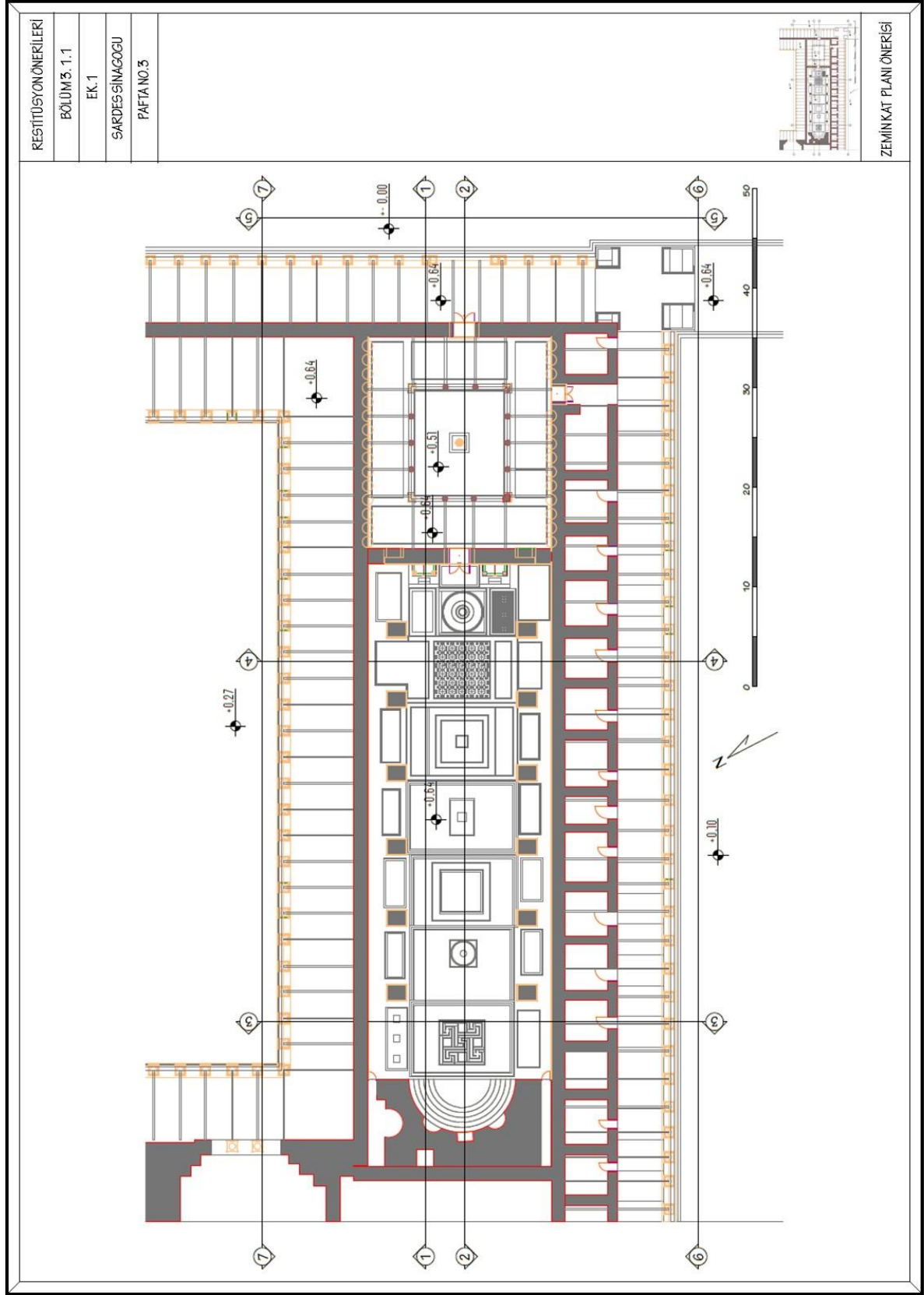
BÖLÜM 3.1. EK. 1 SARDES SİNAGOGU

	
RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ BÖLÜM 3.1.1 EK.1 SARDES SINAGOGU PAFTA NO.1	RESTİTÜSYON ÖNERİSİ
	
	MEVCUT DURUM

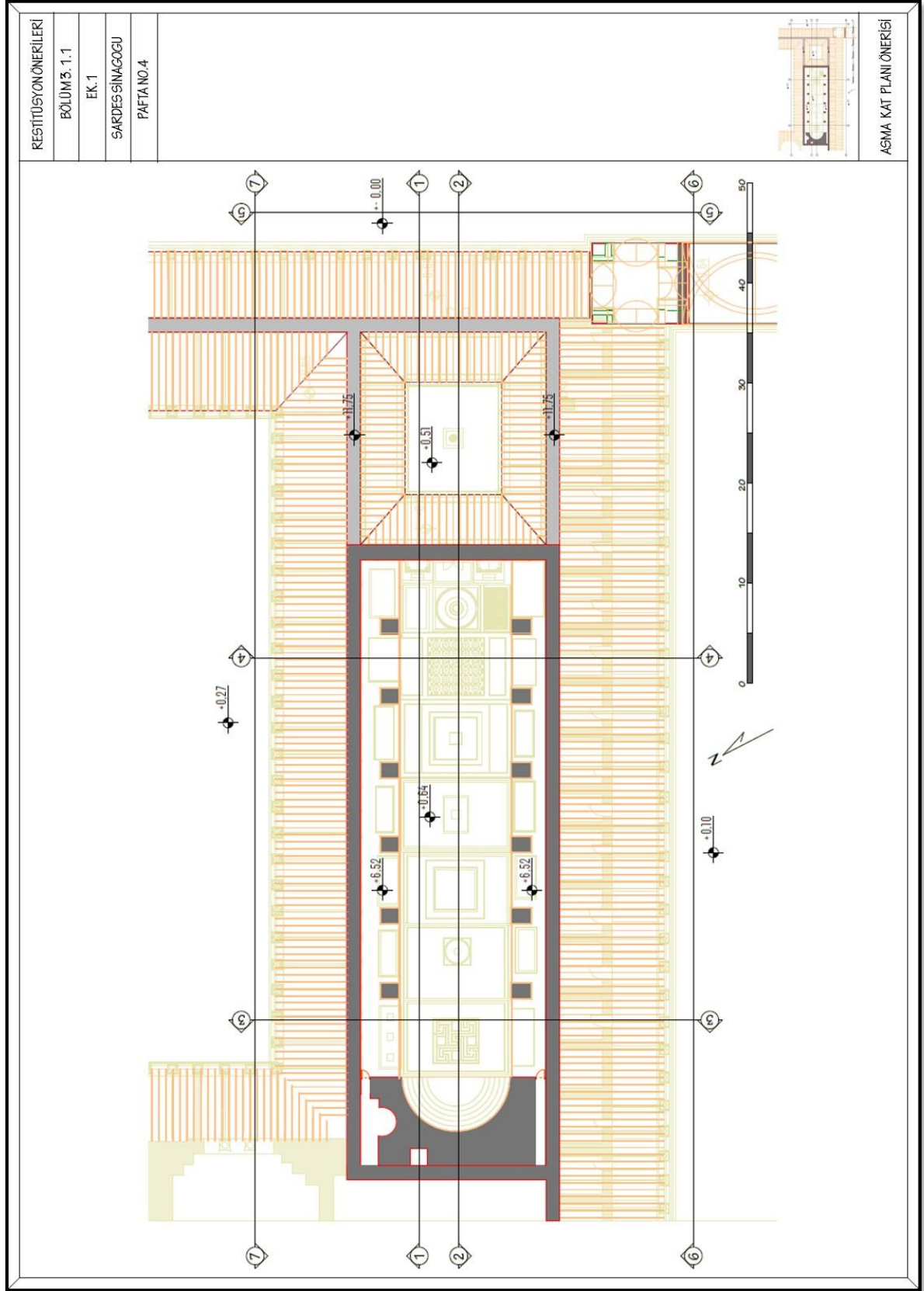
Proje. 1. Bölüm 3.1.Ek. 1. Pafta No.1

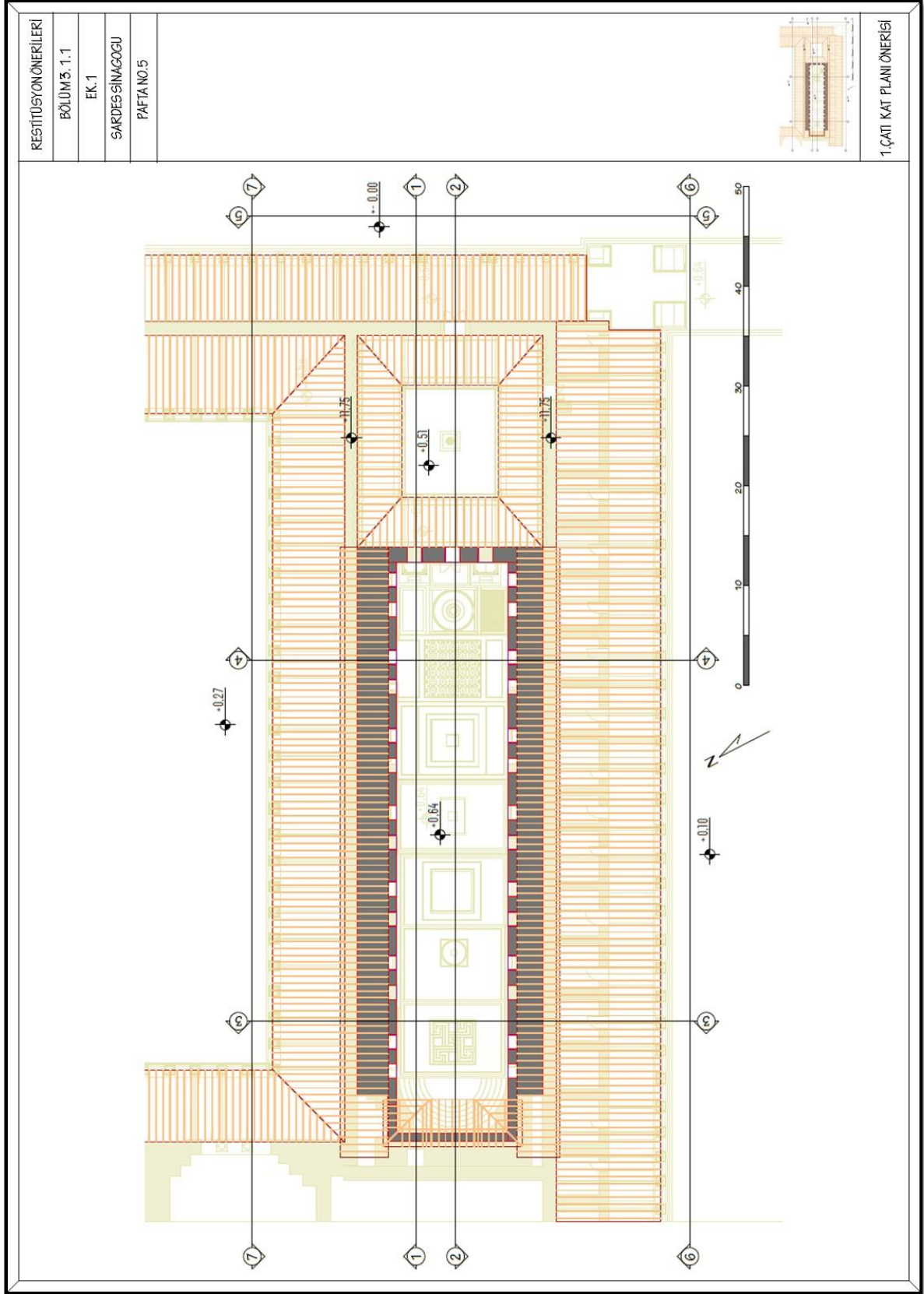
Proje. 2. Bölüm 3.1. Ek. 1. Pafta No.2

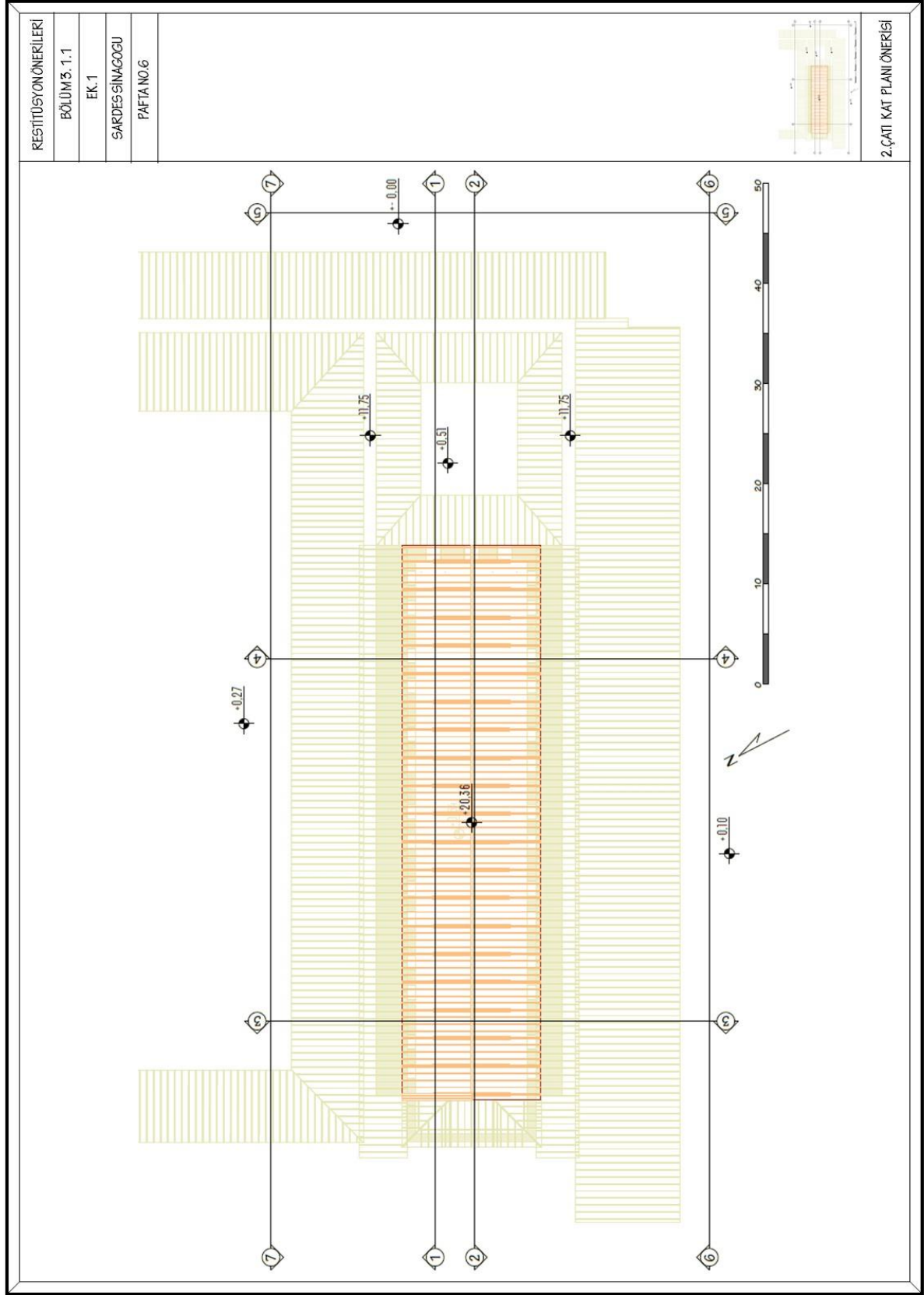
Proje. 3. Bölüm 3.1. Ek. 1. Pafta No.3

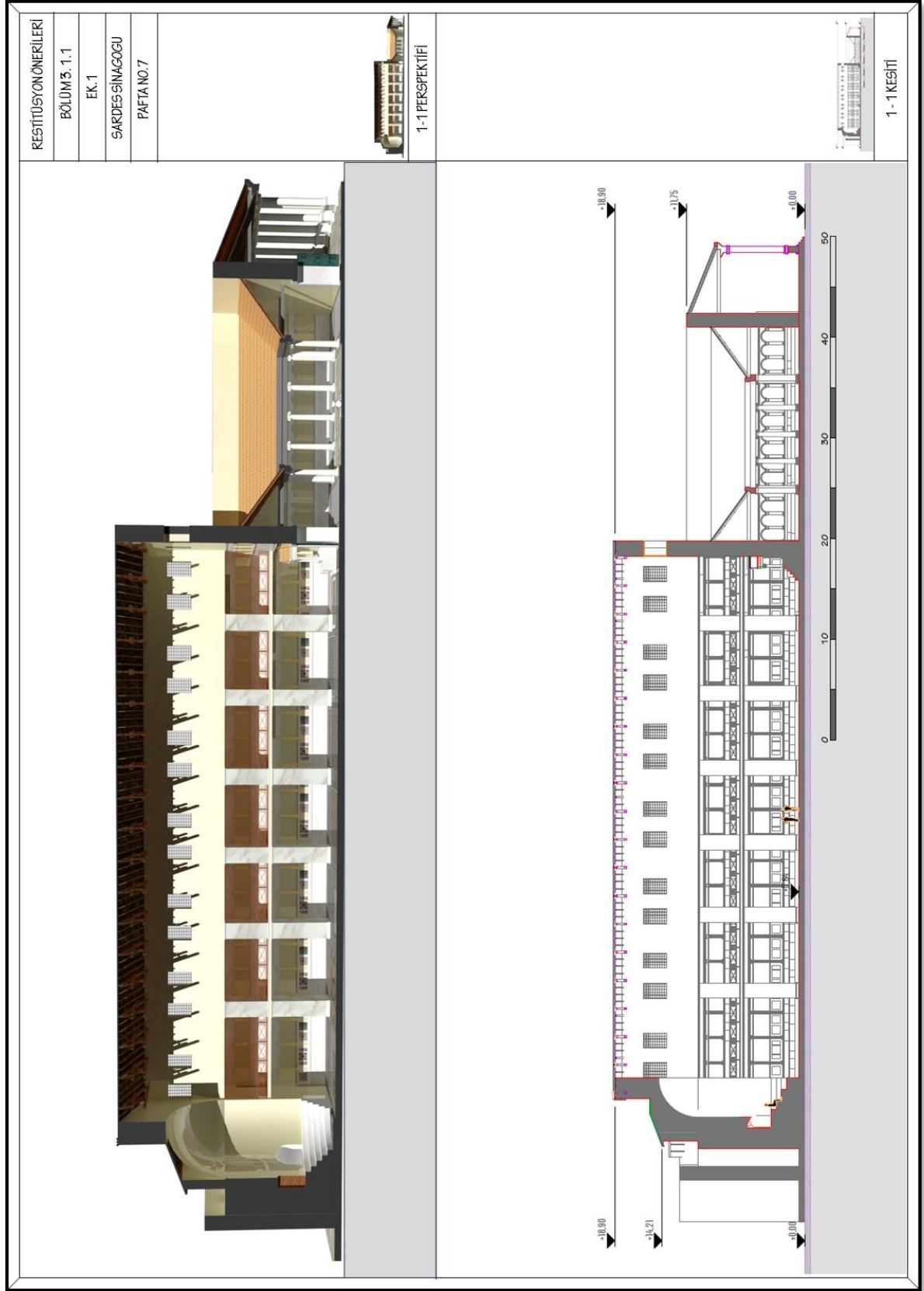
Proje. 4. Bölüm 3.1. Ek. 1. Pafta No.4

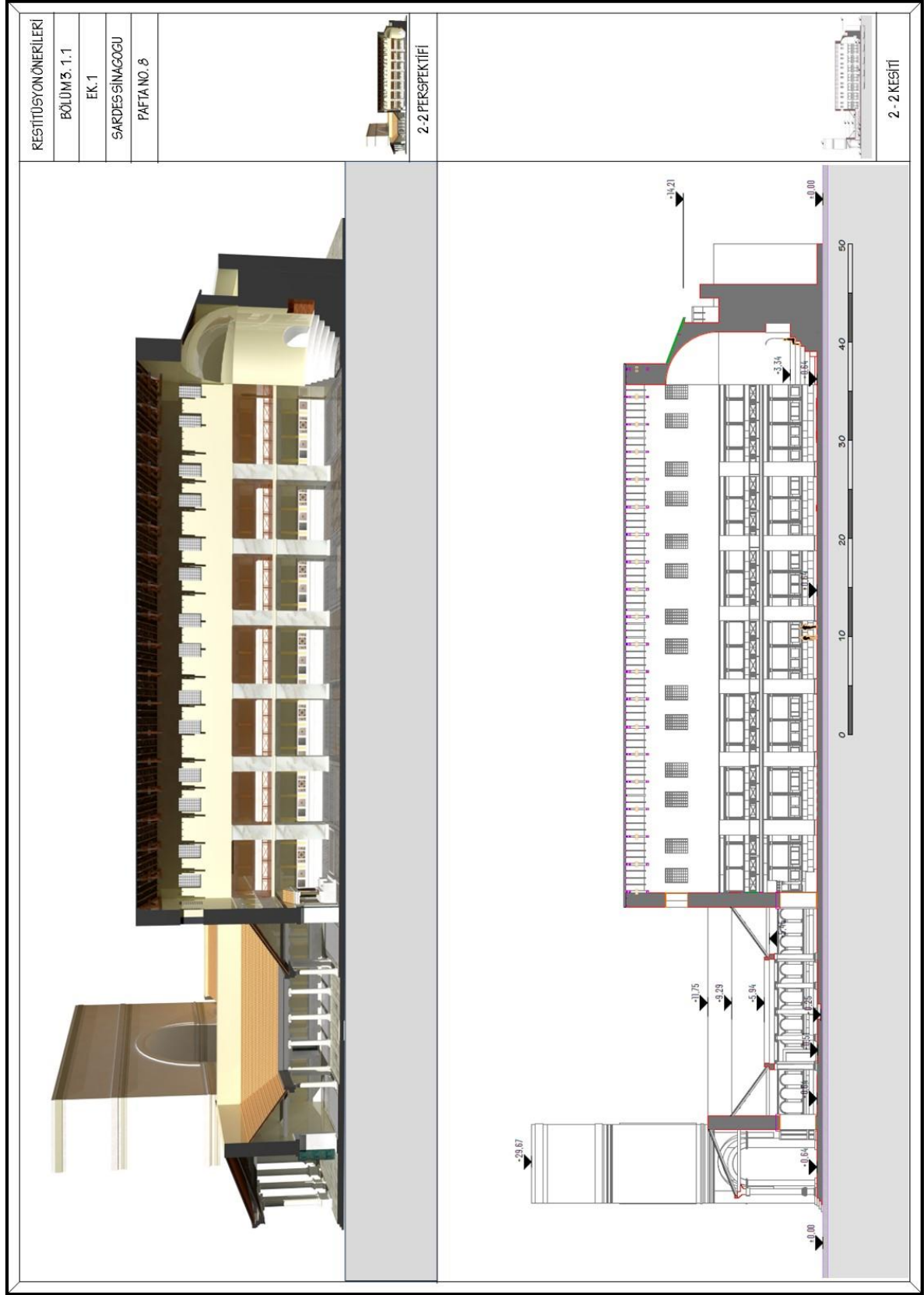
Proje. 5. Bölüm 3.1. Ek. 1. Pafta No.5

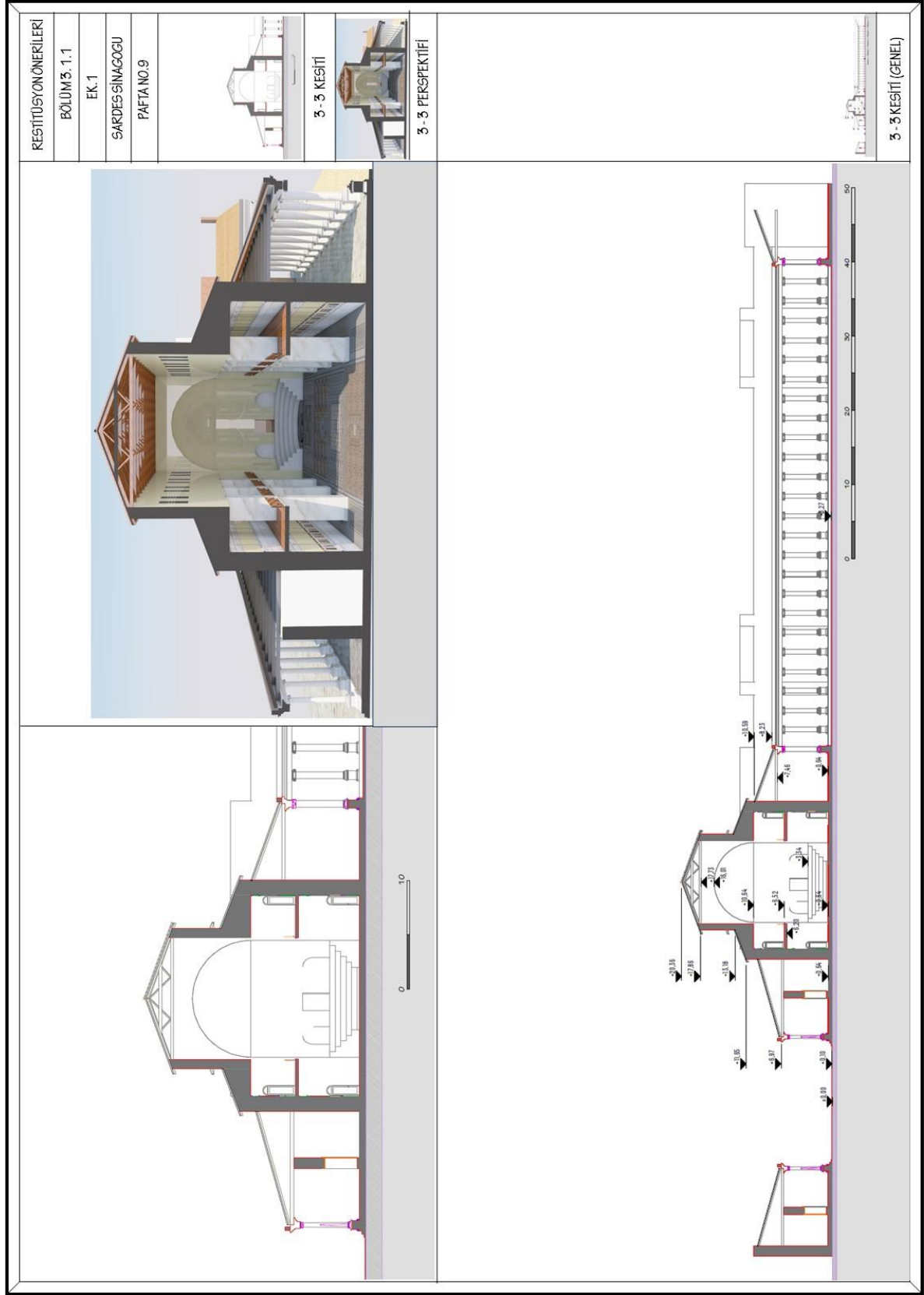
Proje. 6. Bölüm 3.1. Ek. 1. Pafta No.6

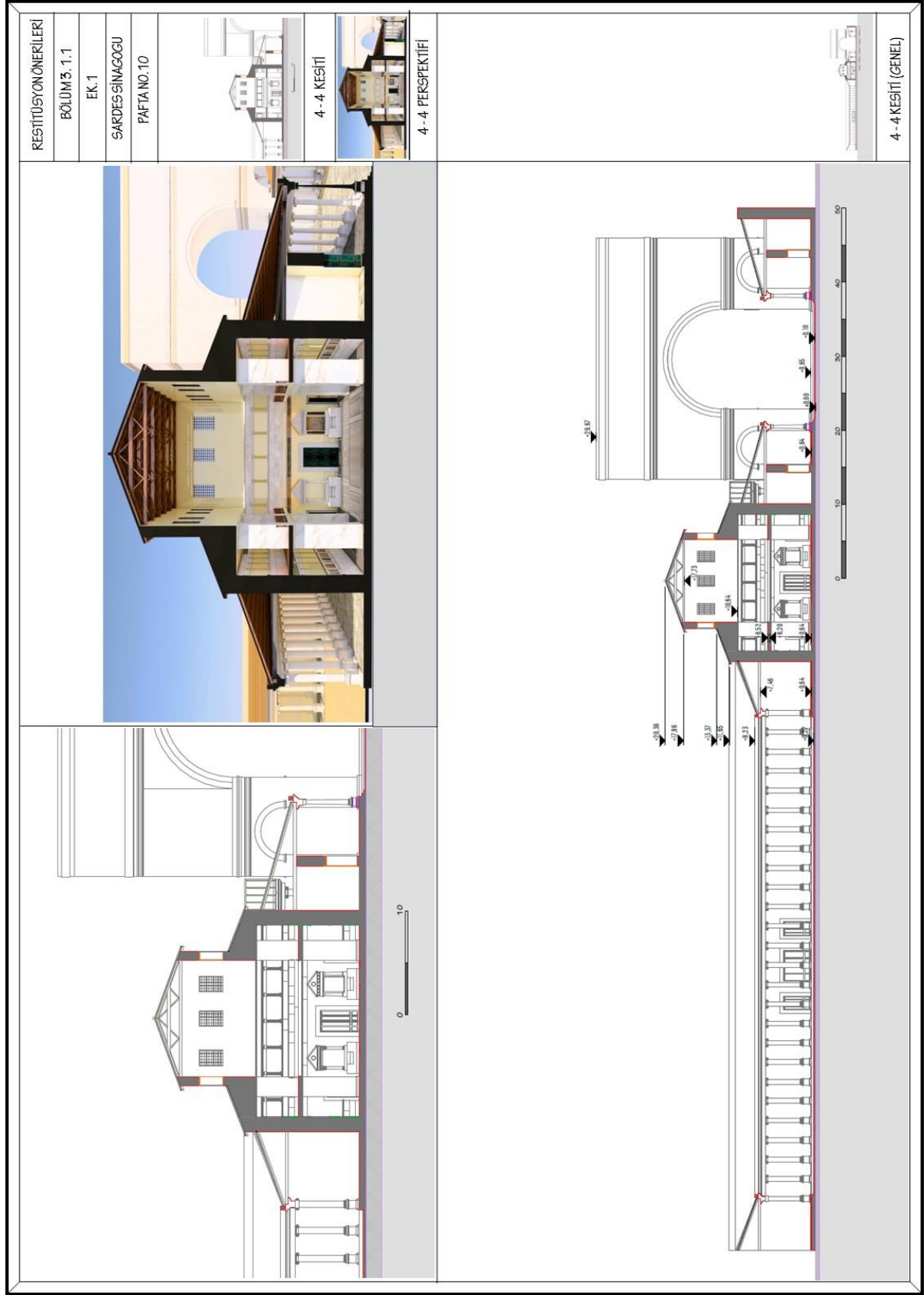
Proje. 7. Bölüm 3.1. Ek. 1. Pafta No.7

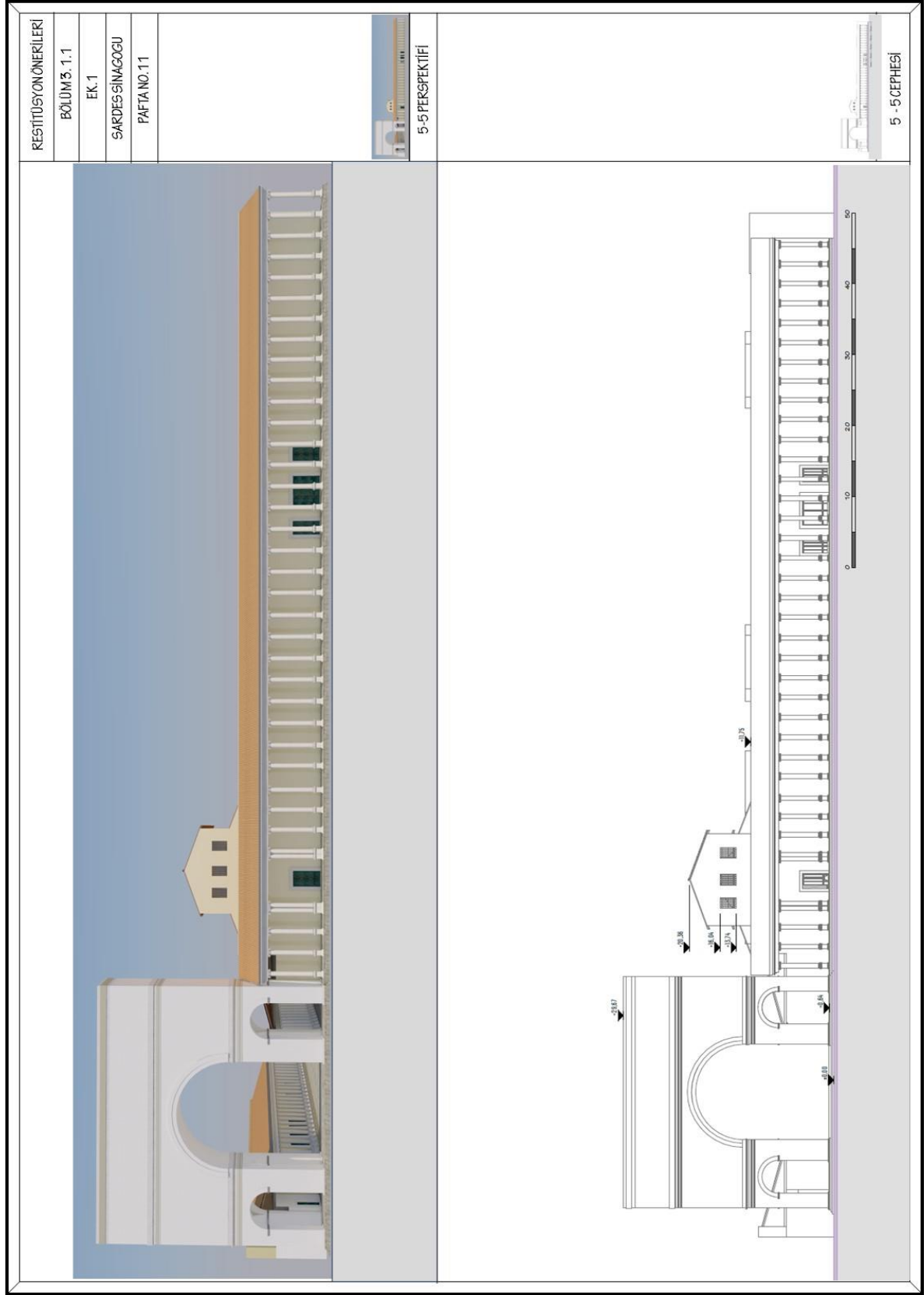
Proje. 8. Bölüm 3.1. Ek. 1. Pafta No.8

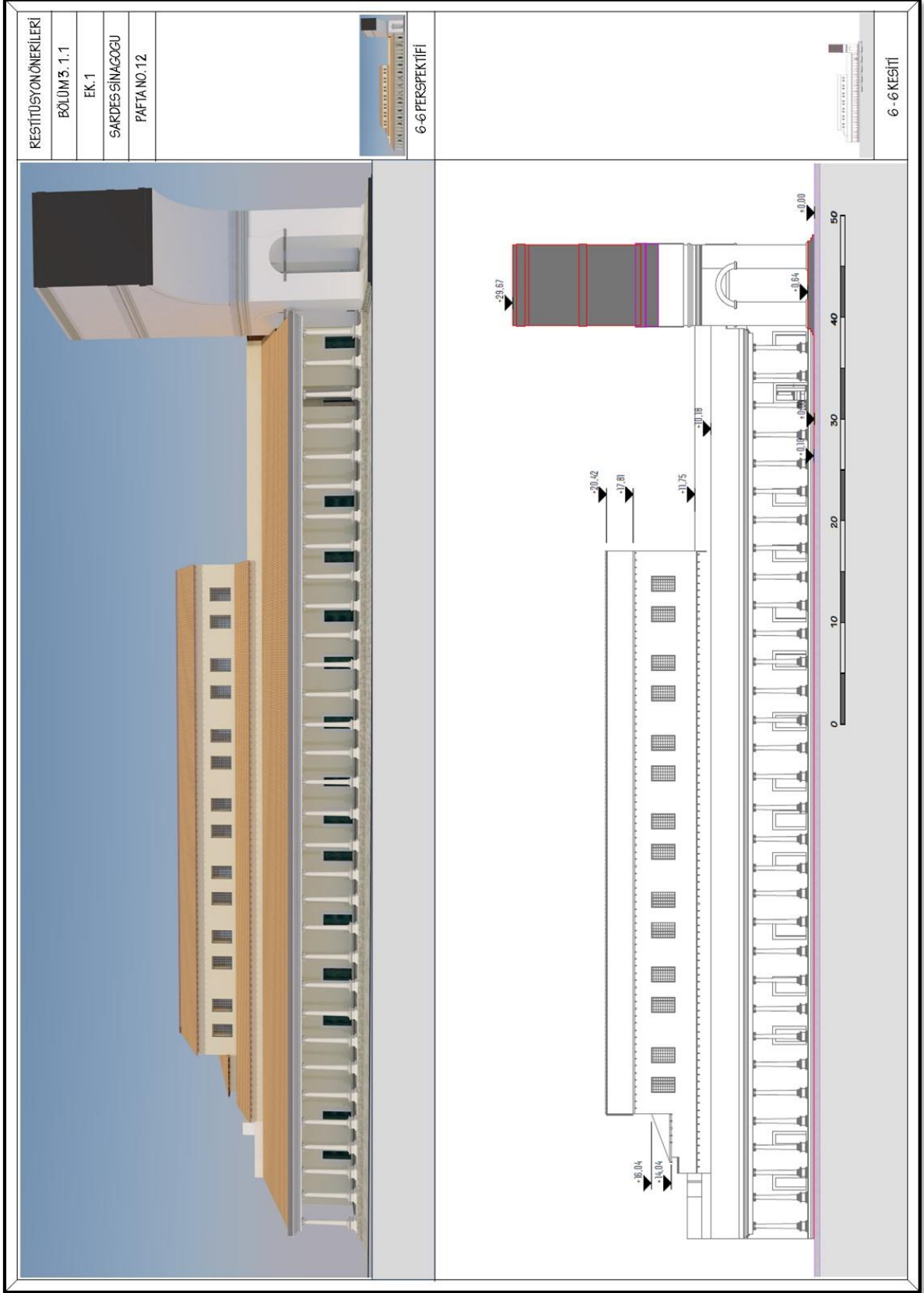
Proje. 9. Bölüm 3.1. Ek. 1. Pafta No.9

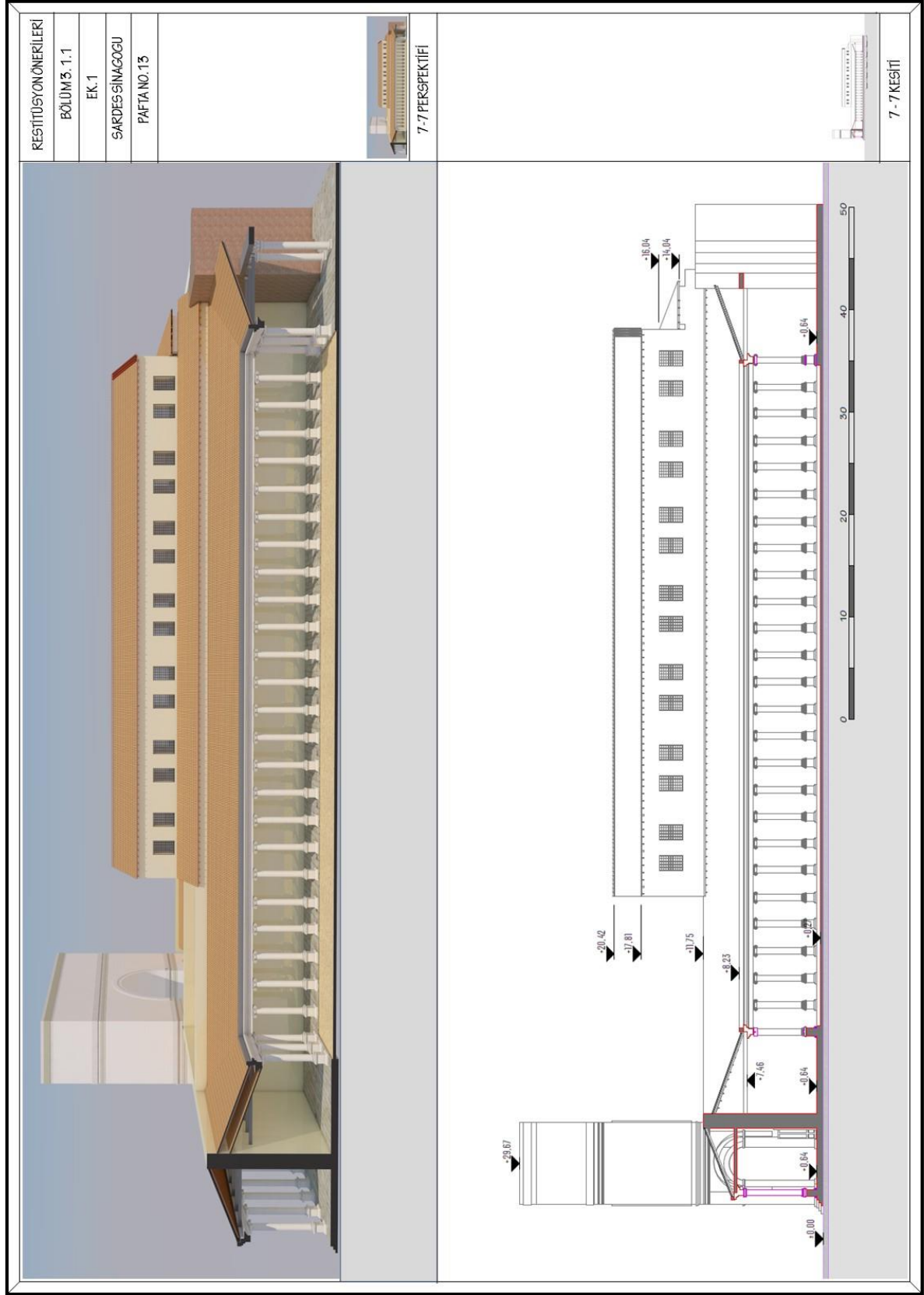
Proje. 10. Bölüm 3.1. Ek. 1. Pafta No.10

Proje. 11. Bölüm 3.1. Ek. 1. Pafta No.11

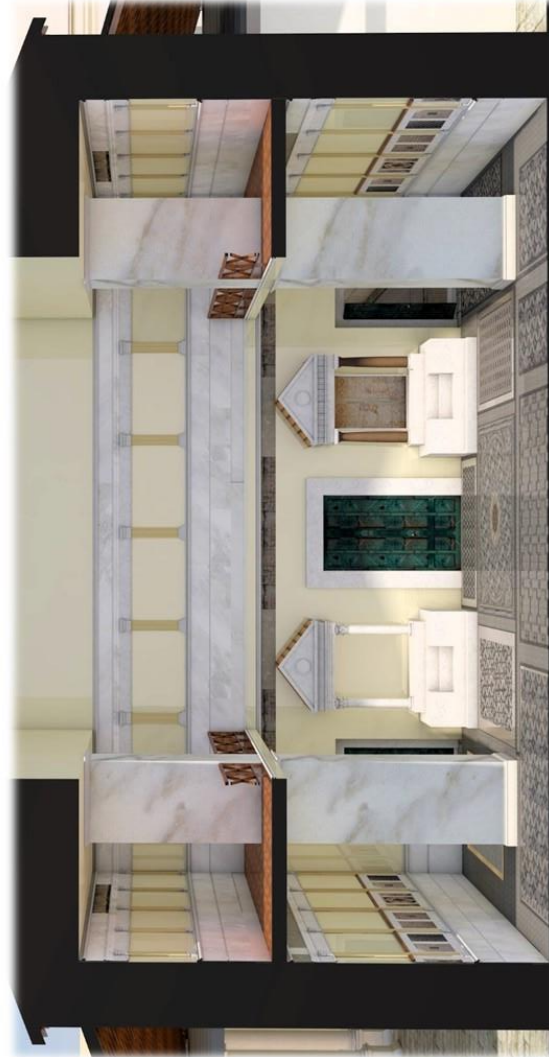
Proje. 12. Bölüm 3.1. Ek. 1. Pafta No.12

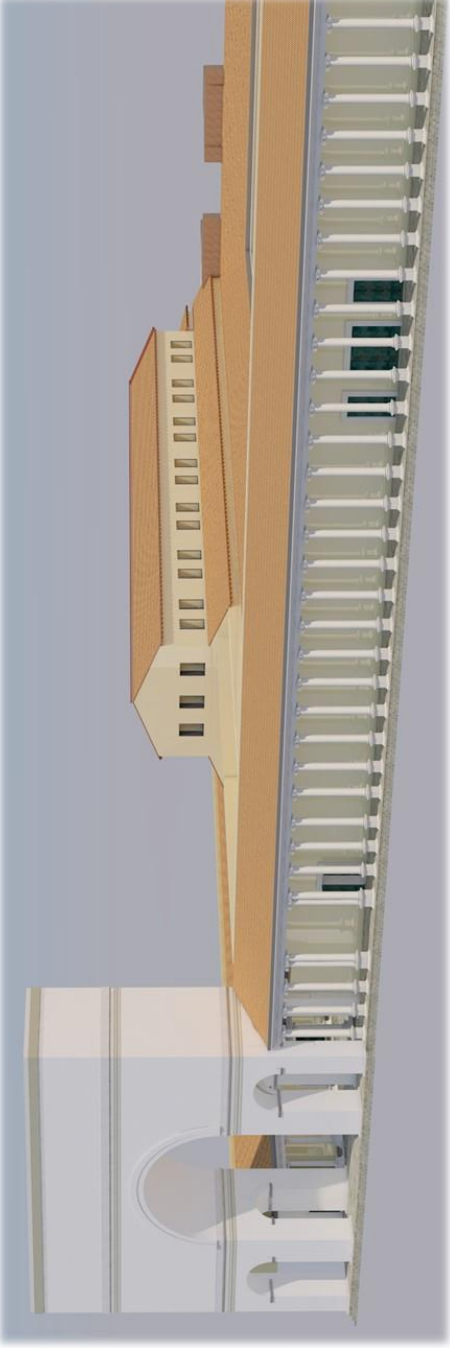
Proje. 13. Bölüm 3.1. Ek. 1. Pafta No.13

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ BÖLÜM 3.1.1 EK. 1 SARDEŞSİNAGOCU PAFTA NO.14			BATIDAN İÇ PERSPEKTİF
			GÜNEYDEN İÇ PERSPEKTİF

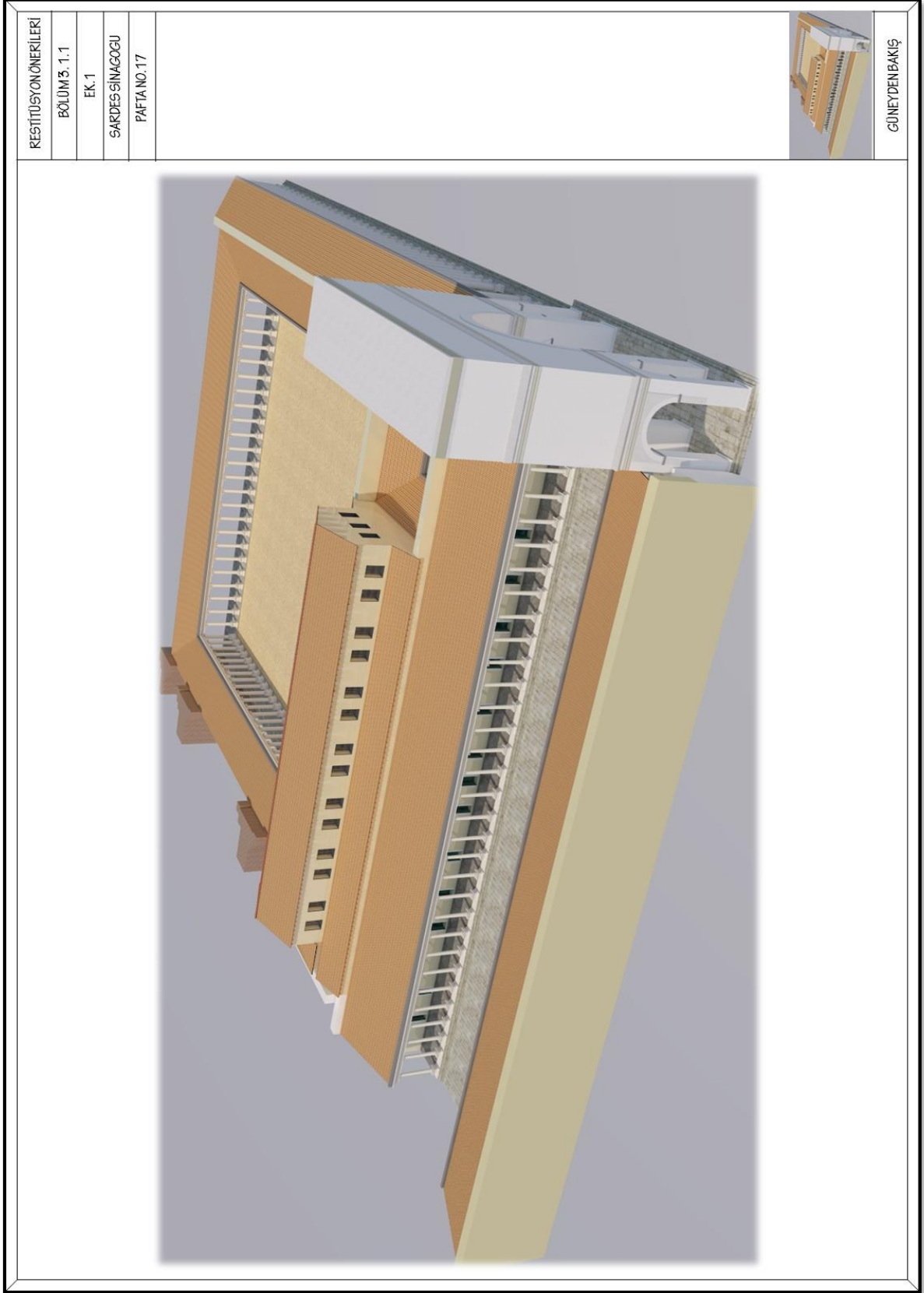
Proje. 14. Bölüm 3.1. Ek. 1. Pafta No.14

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ			AVLU BÖLÜMÜ
BÖLÜM 3.1.1			
EK 1			
SARDES SİNAGOGU			
PAFTA NO.15			
			EHAL BÖLÜMÜ

Proje. 15. Bölüm 3.1. Ek. 1. Pafta No.15

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ BÖLÜM 3. 1.1 EK. 1 SARDEŞ SINAGOGU PAFTA NO. 16			KUZEYDOĞUDAN BAKIŞ
			BATIDAN BAKIŞ

Proje. 16. Bölüm 3.1. Ek. 1. Pafta No.16

Proje. 17. Bölüm 3.1. Ek. 1. Pafta No.17

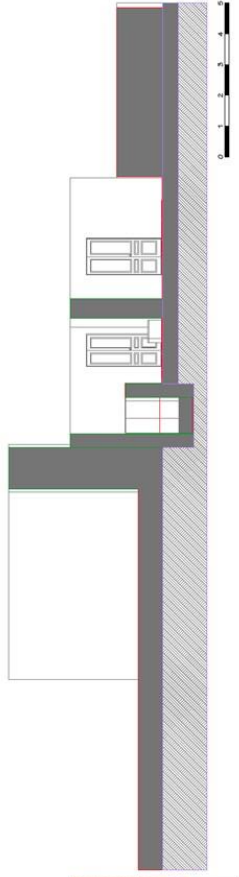
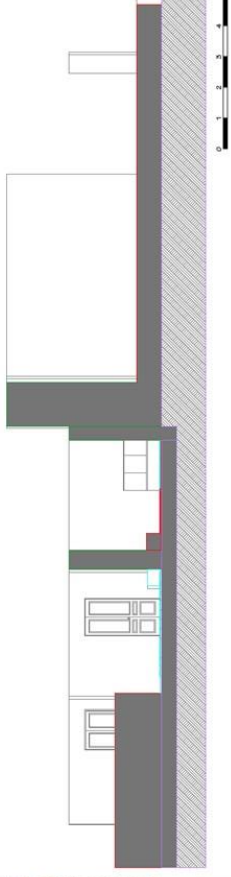
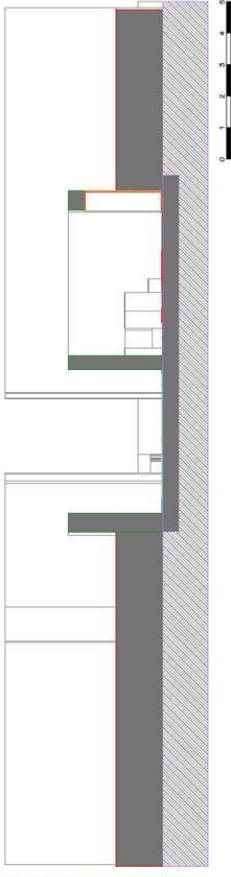
BÖLÜM 3.1. EK. 2. LİMYRA OLASI SİNAGOGU

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ BÖLÜM 3.1.2 EK.2 LİMYRA OLASI SİNAGOGU PAFTA NO.1	 	RESTİTÜSYON 	MEVCUT DURUM
---	--	--	--

Proje. 18. Bölüm 3.1. Ek. 2. Pafta No.1

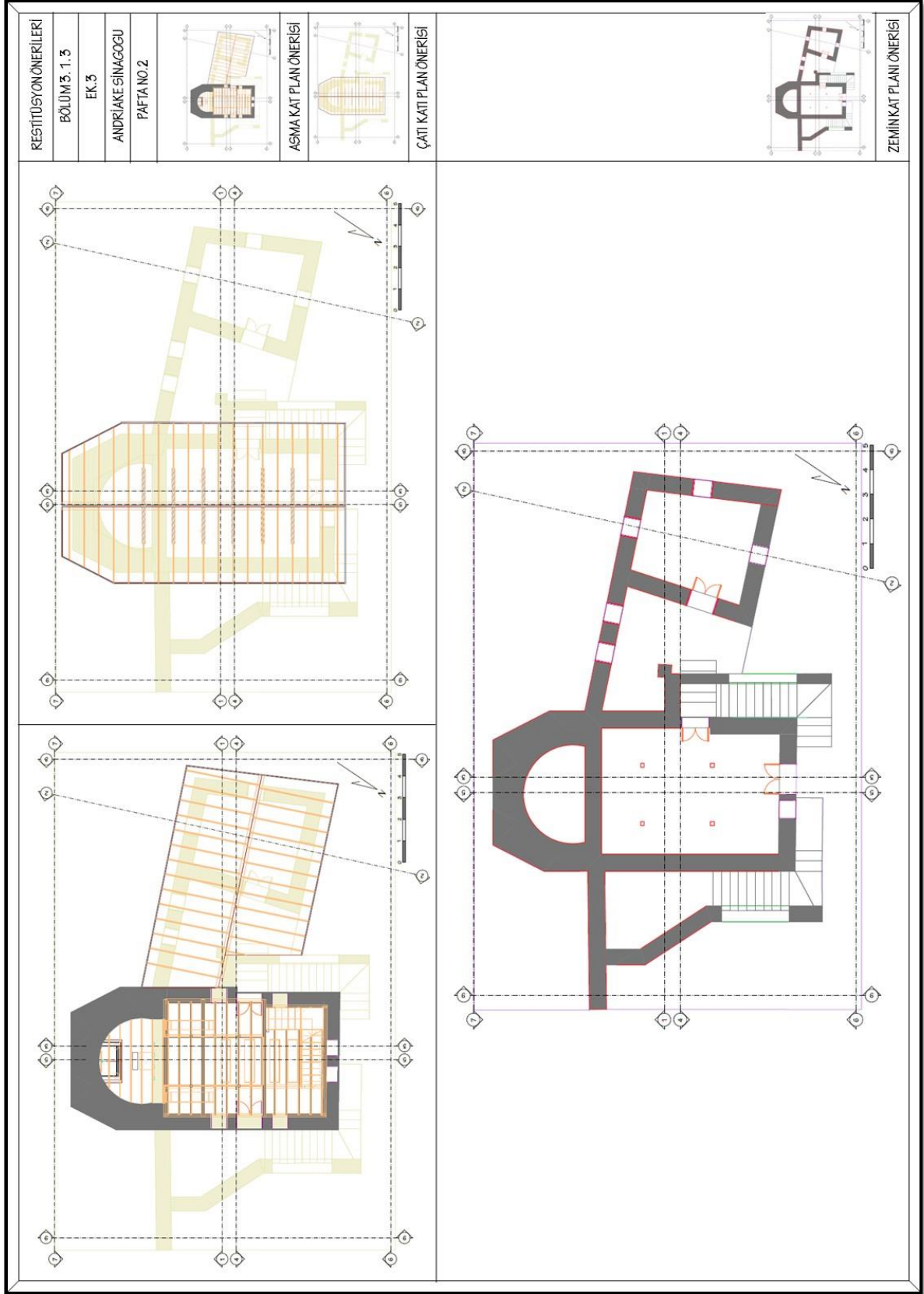
Proje. 19. Bölüm 3.1. Ek. 2. Pafta No.2

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ	
BÖLÜM 3.1.2	
EK 2	
LİMYRA OLİGİSİNAGOGU	
PAFTA NO.3	
	
1 - 1 PERSPEKTİFİ	1 - 1 KESİTİ
	
2 - 2 PERSPEKTİFİ	2 - 2 KESİTİ
	
3 - 3 PERSPEKTİFİ	3 - 3 KESİTİ

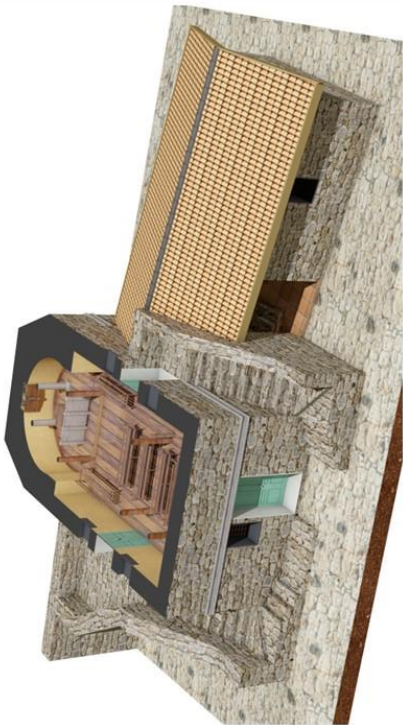
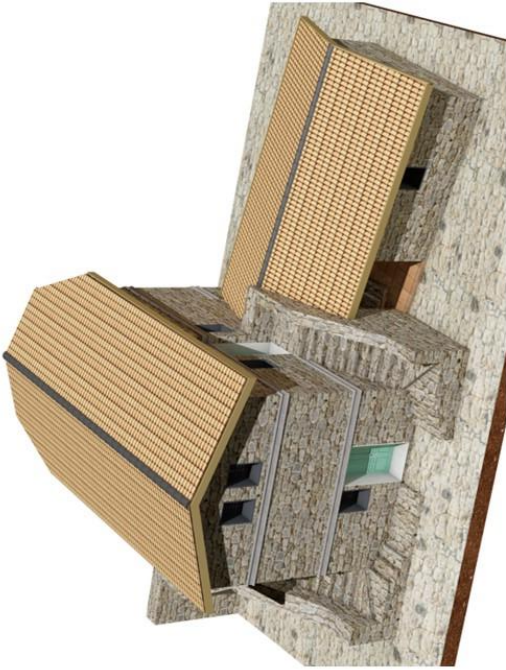
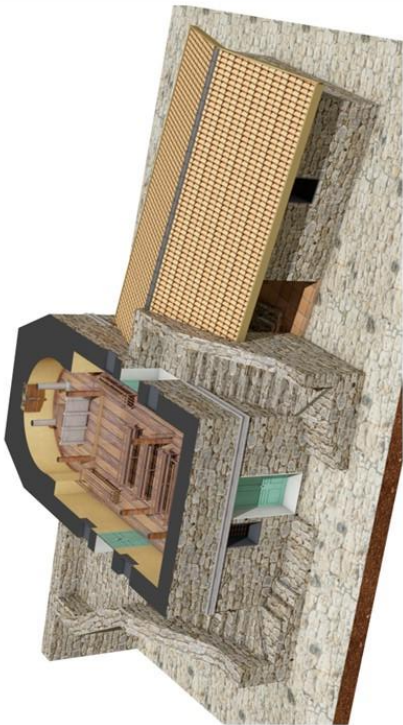
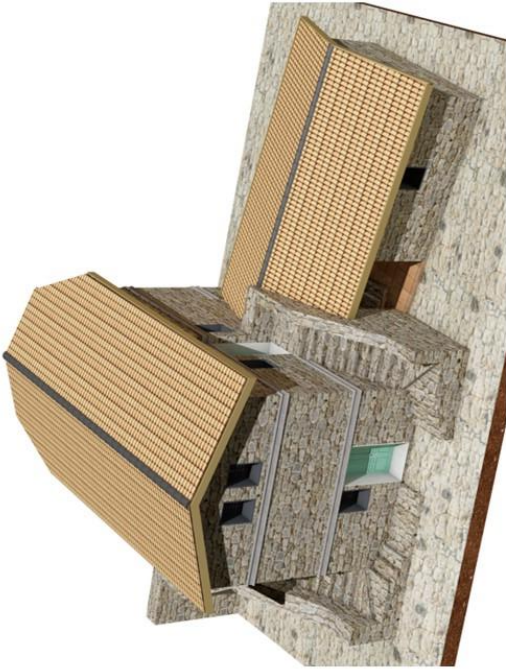
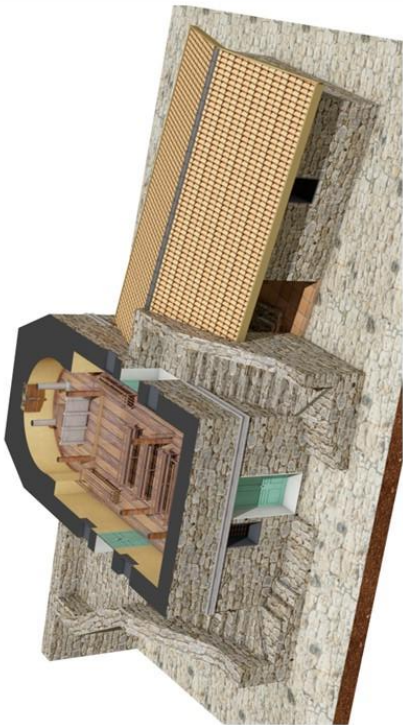
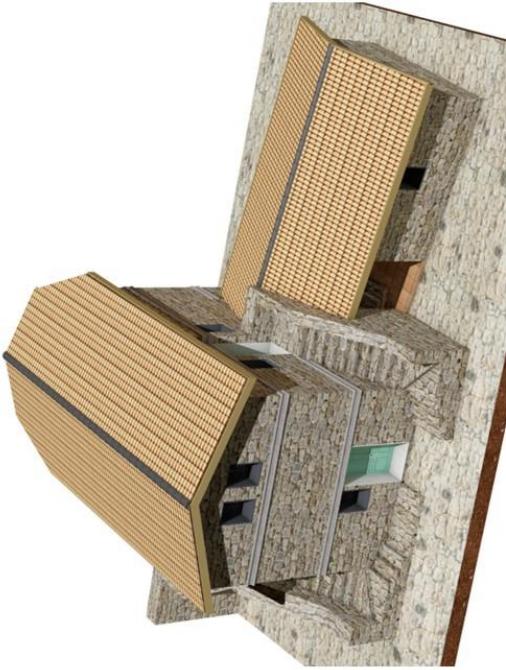
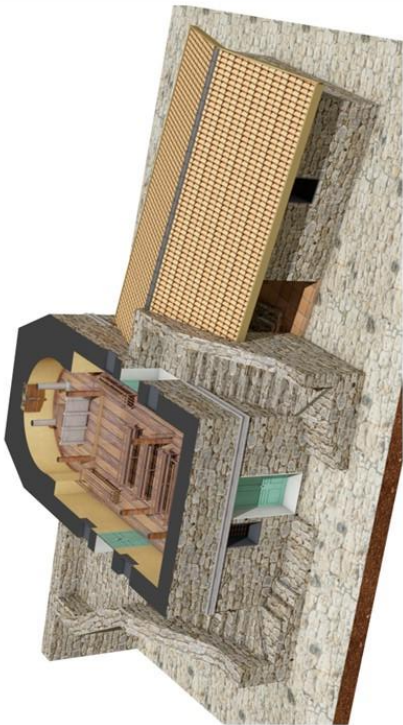
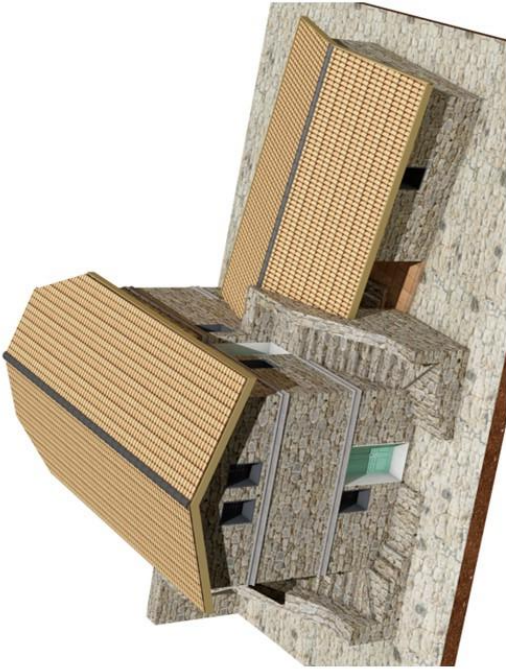
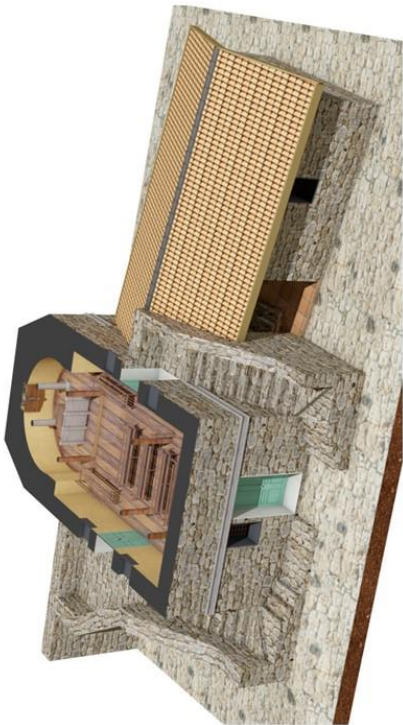
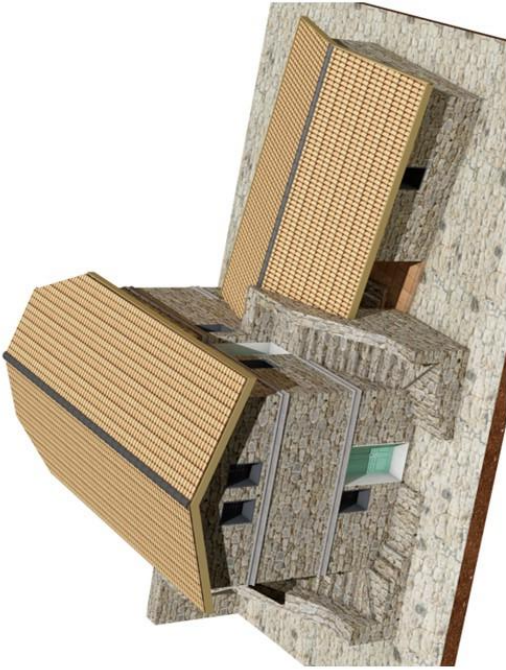
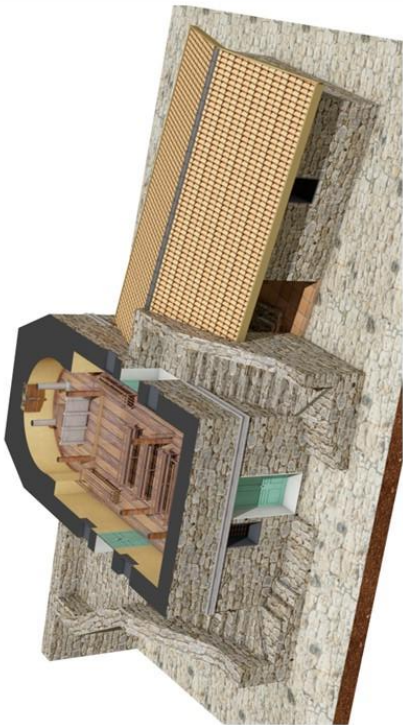
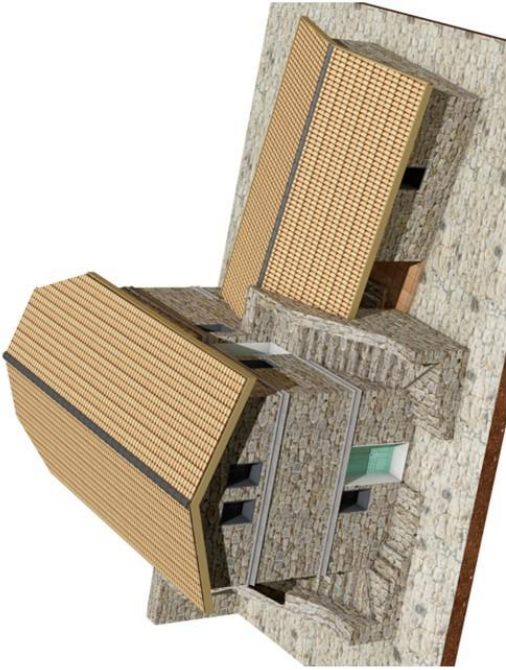
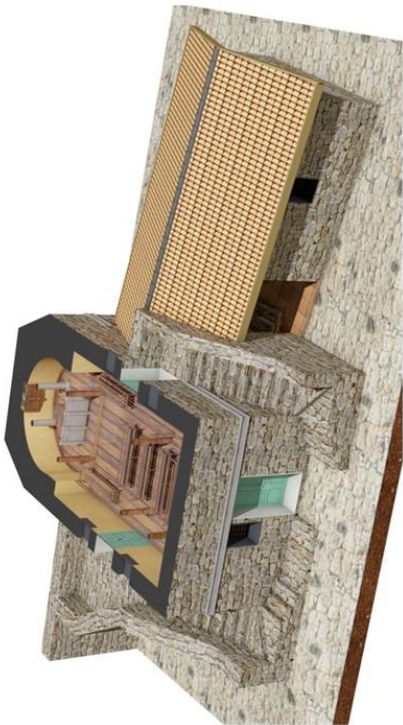
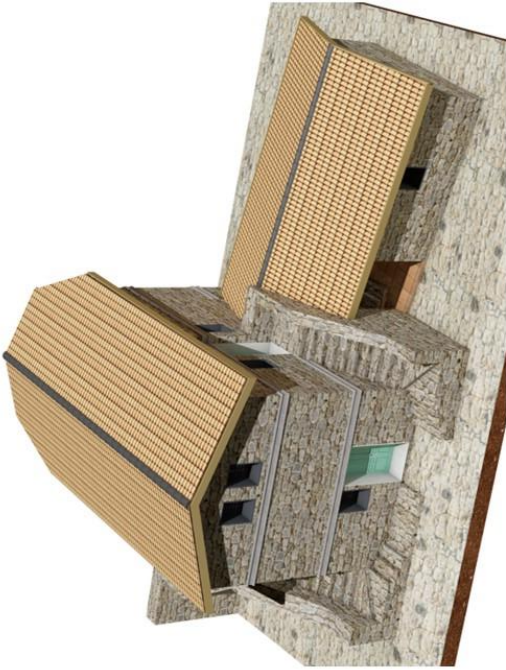
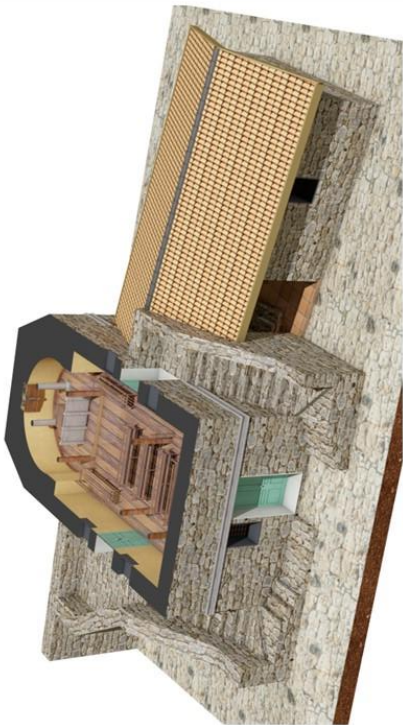
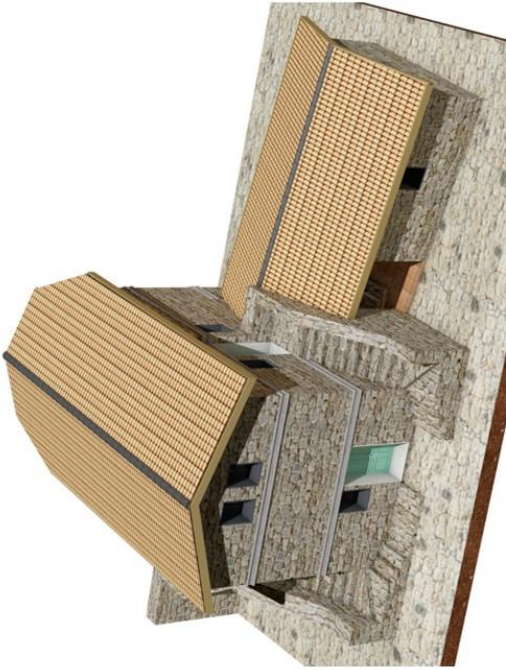
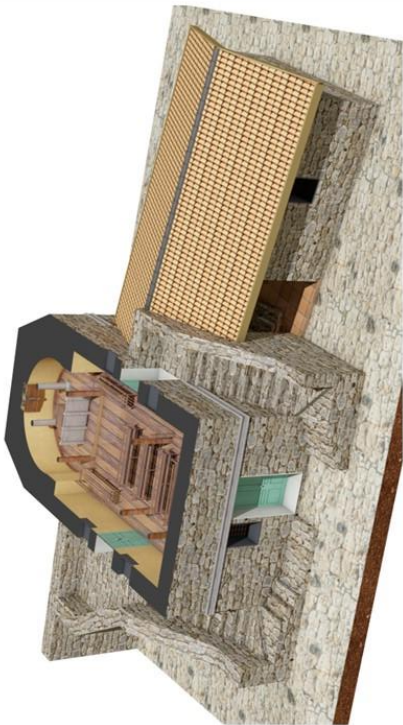
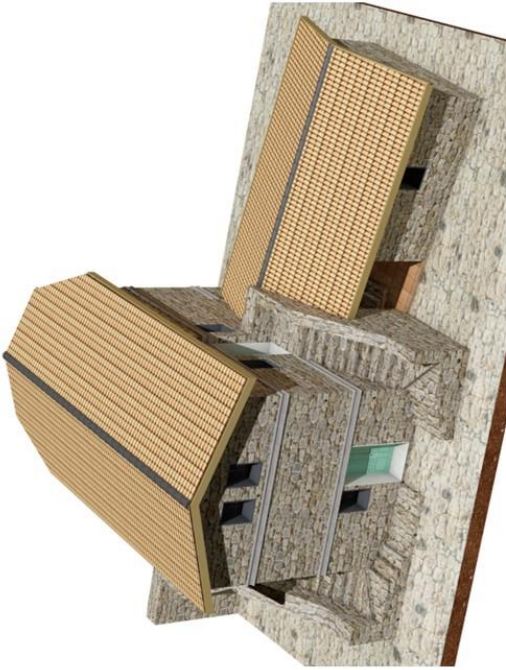
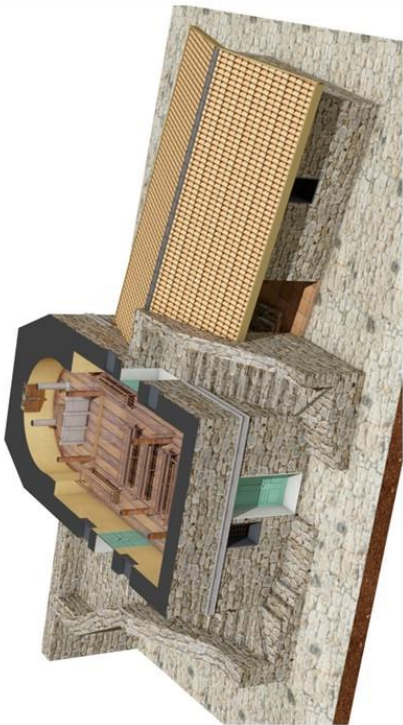
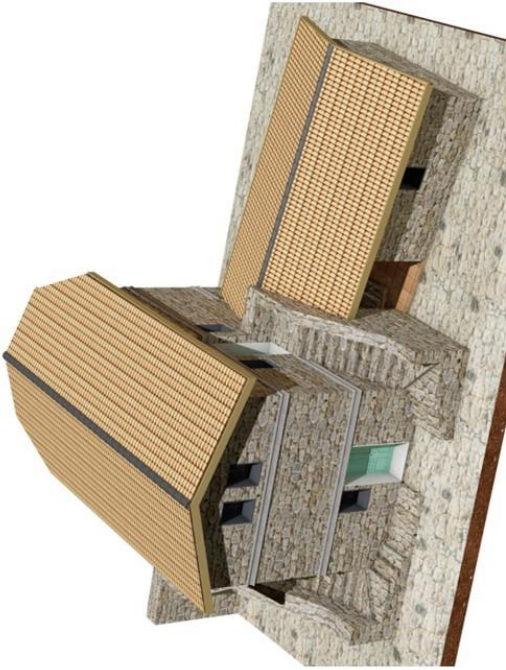
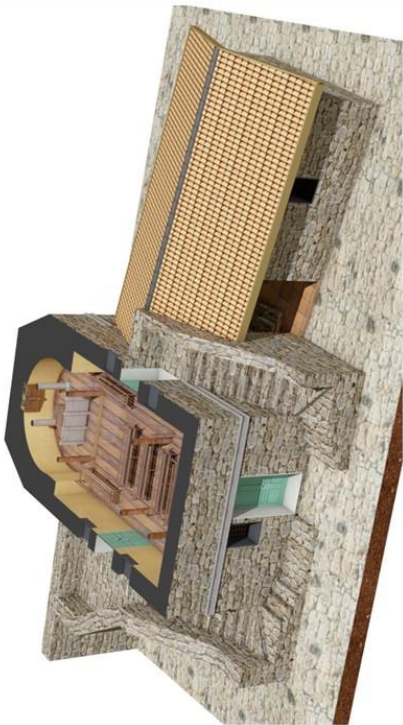
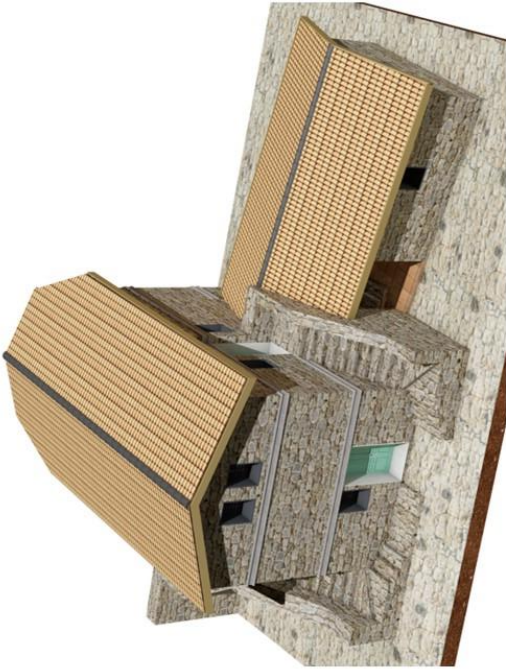
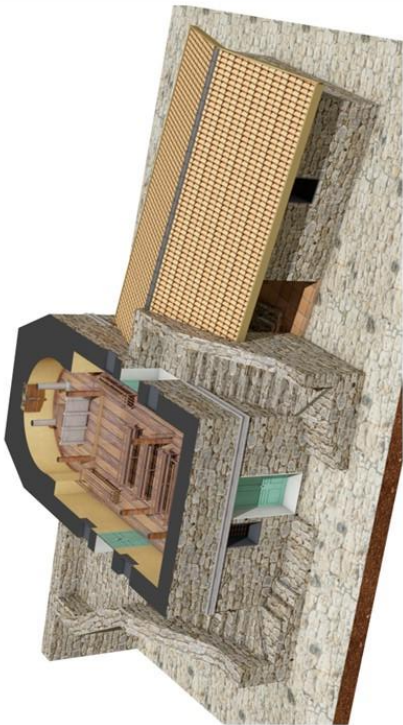
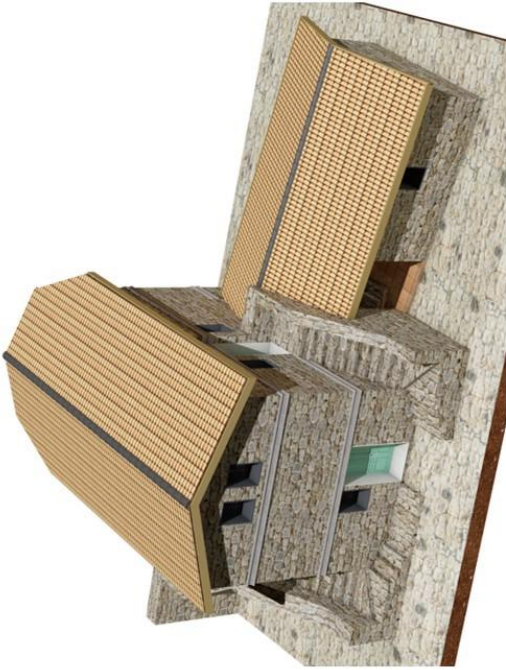
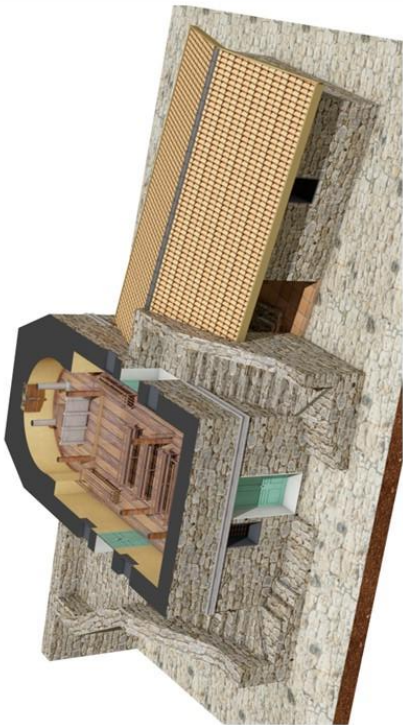
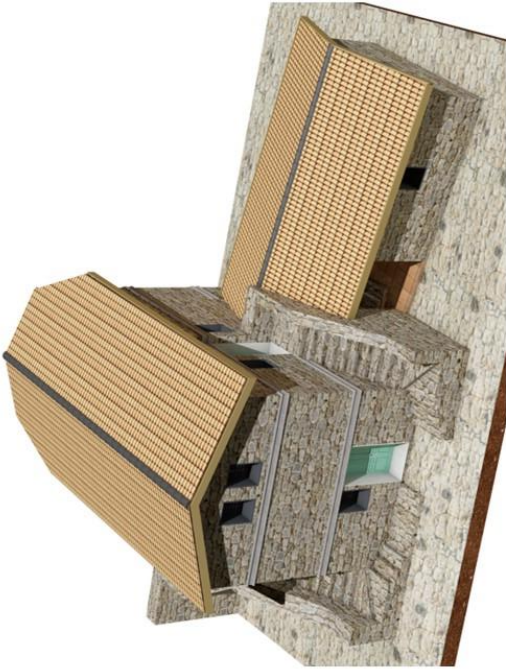
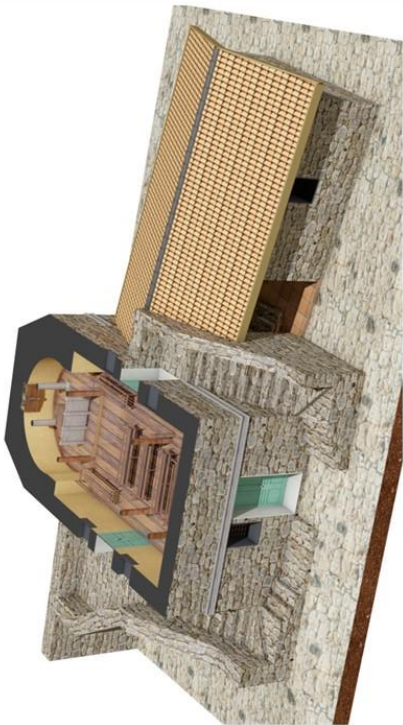
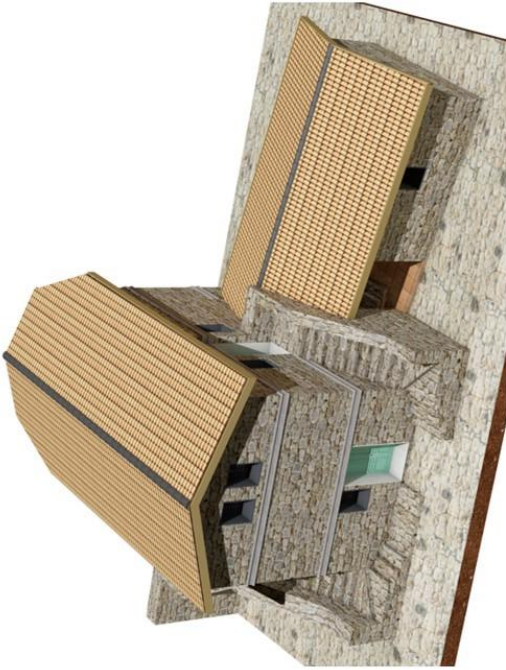
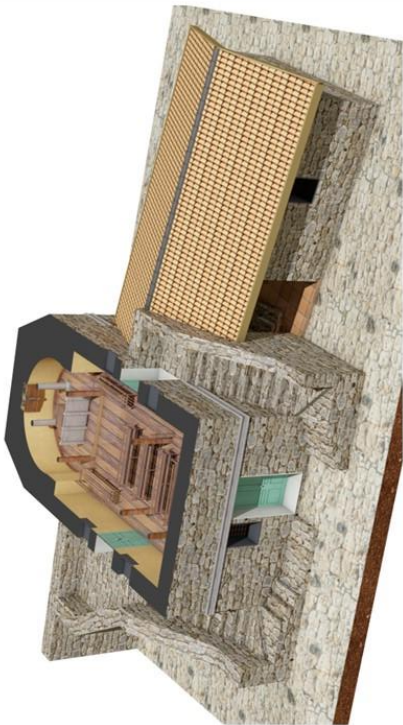
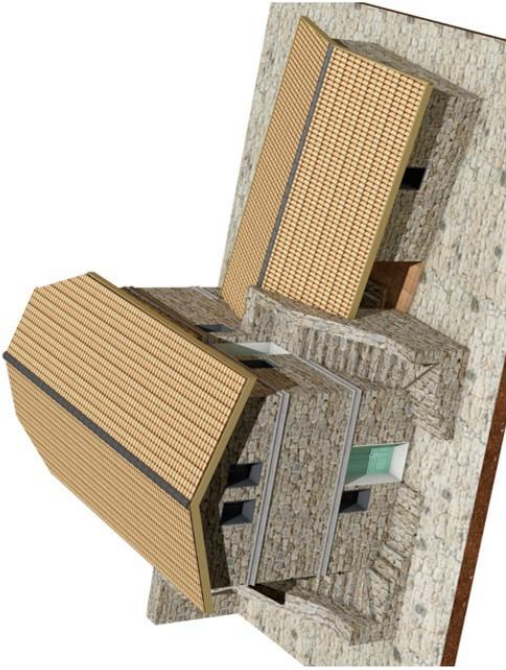
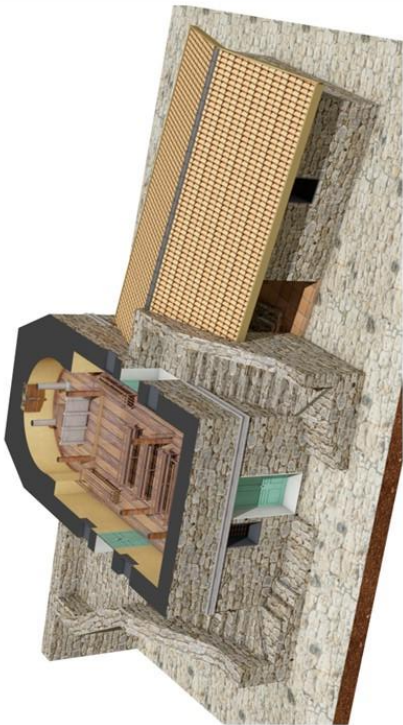
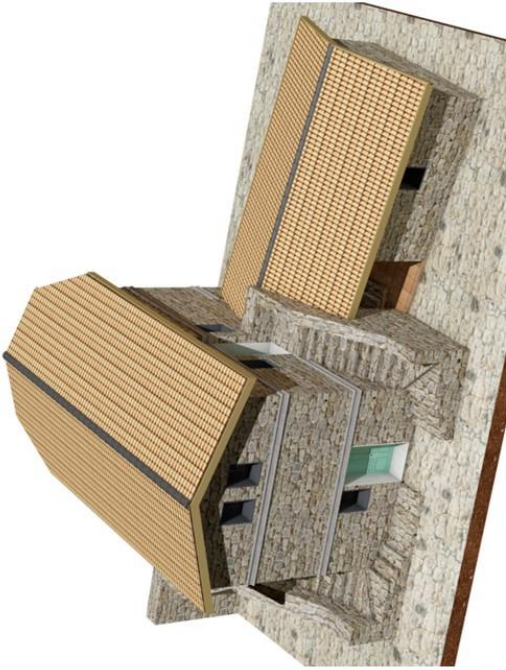
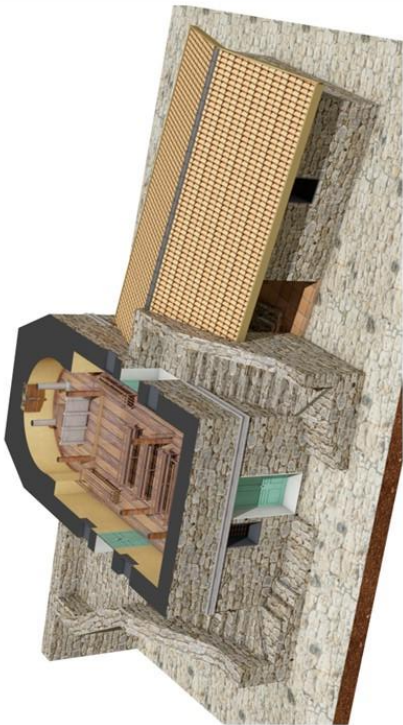
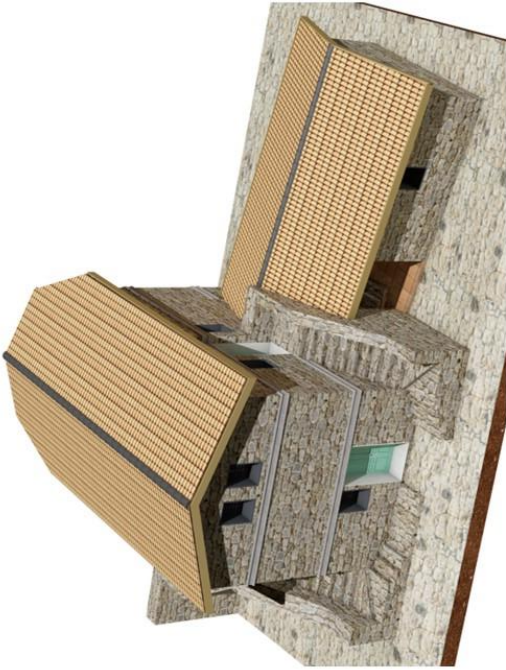
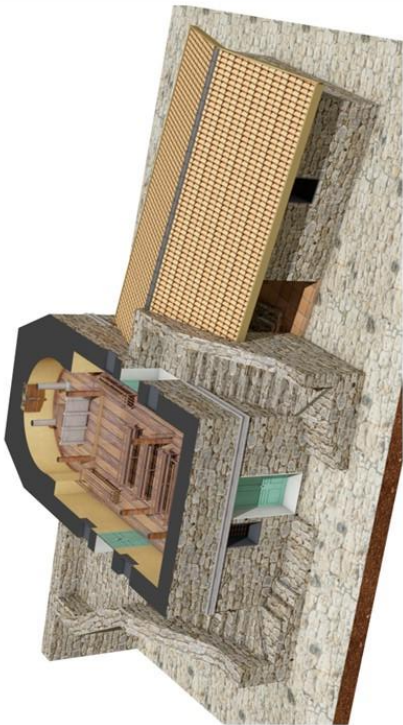
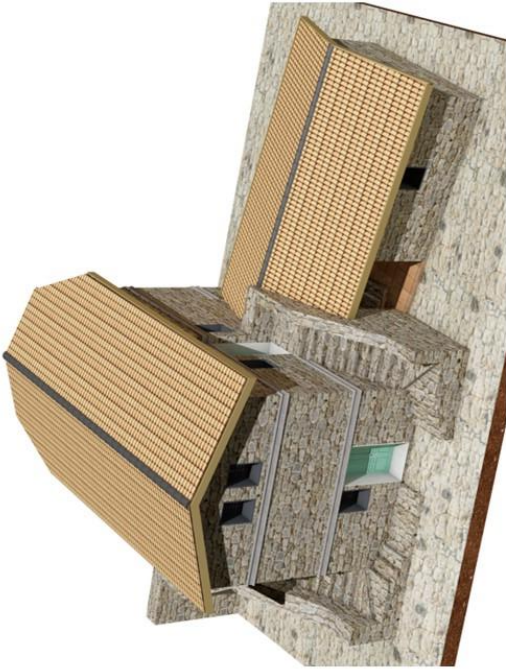
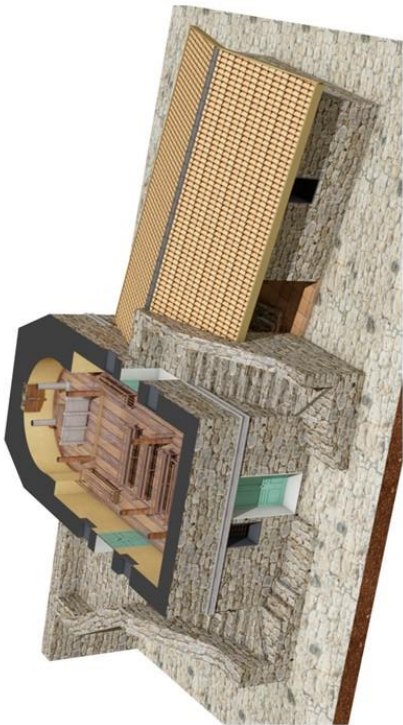
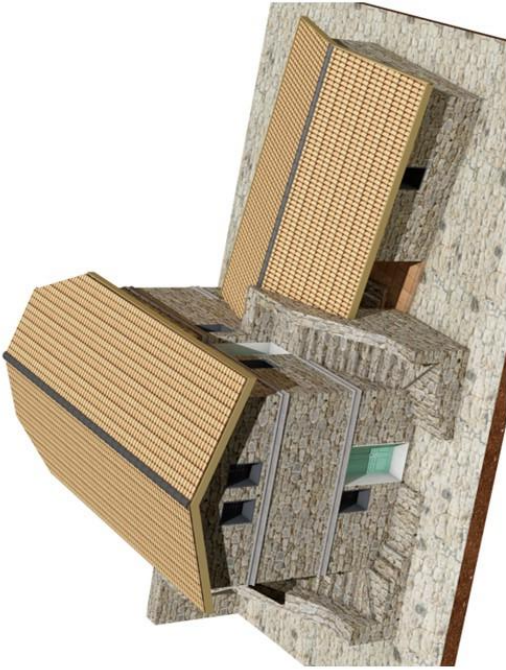
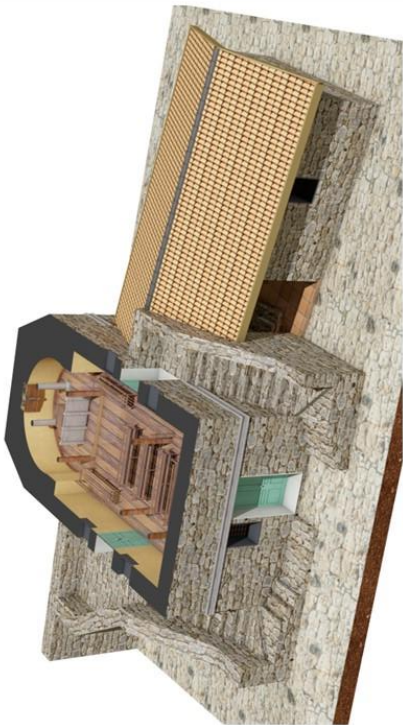
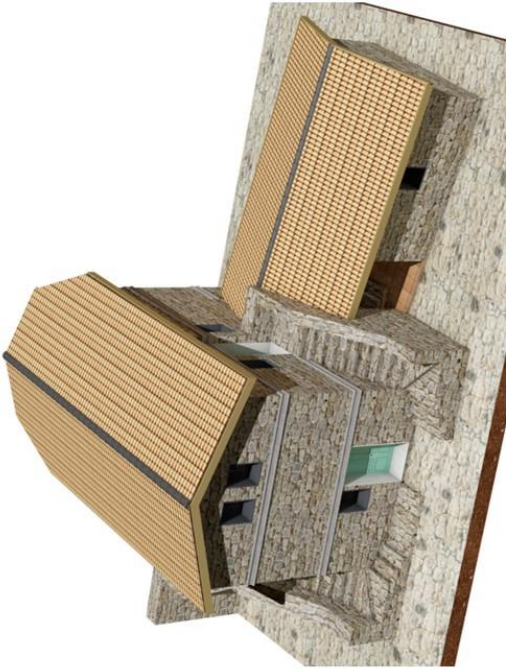
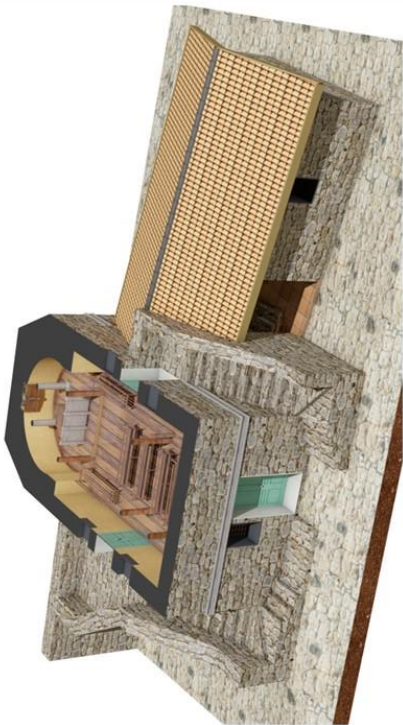
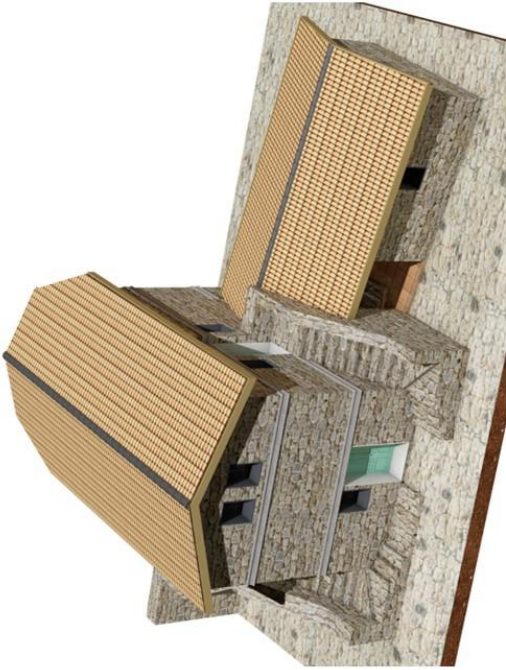
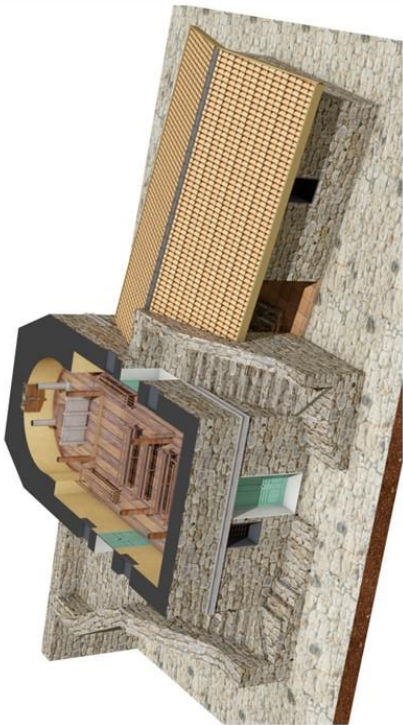
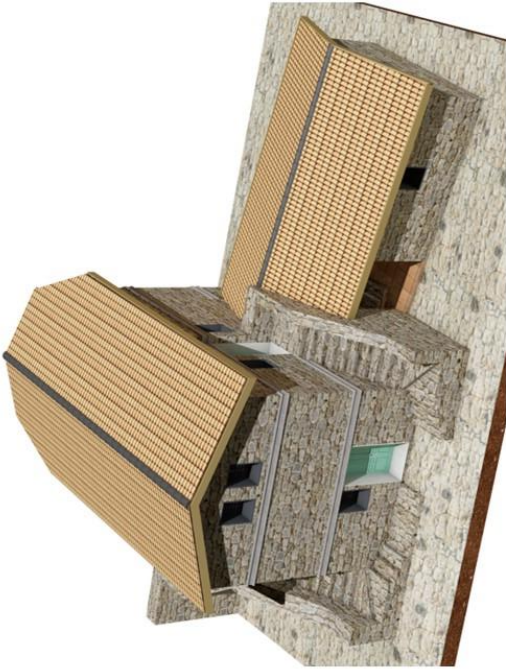
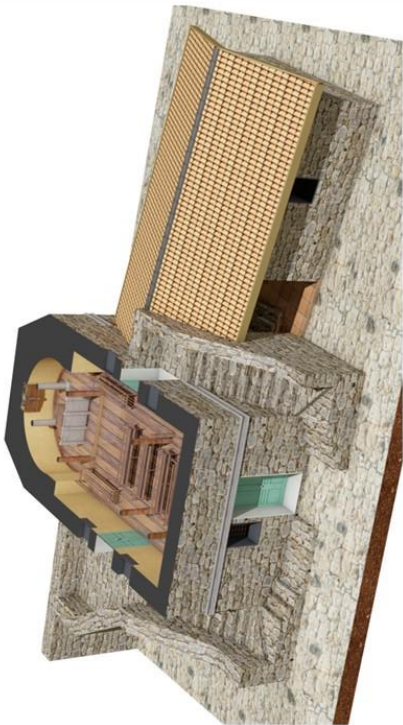
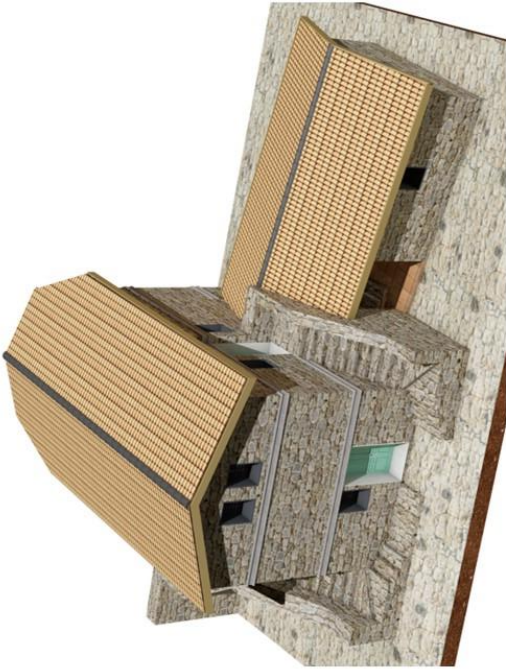
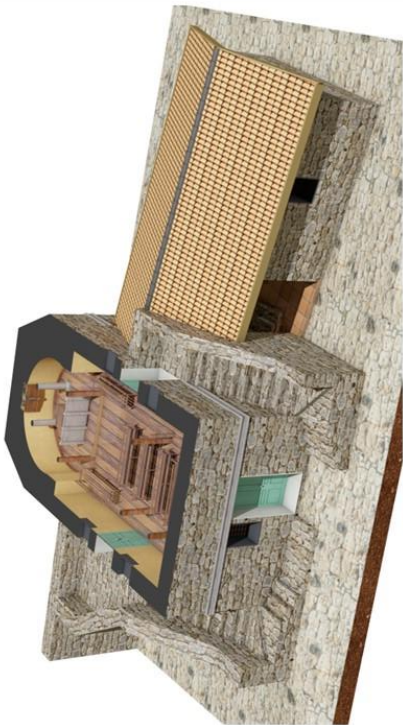
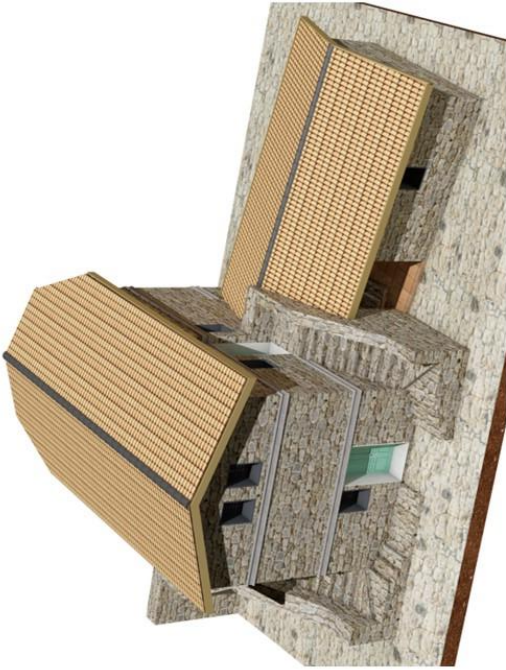
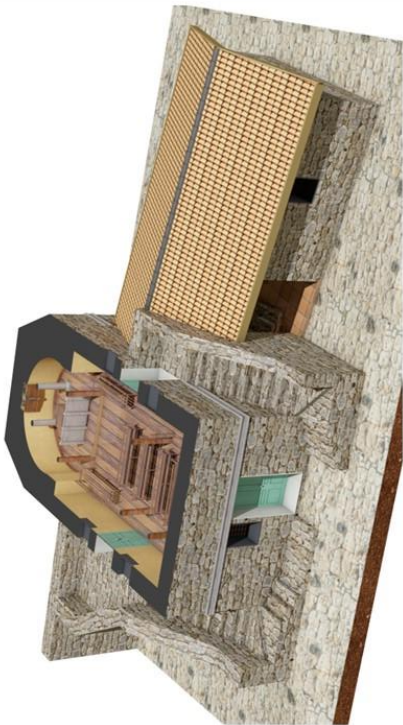
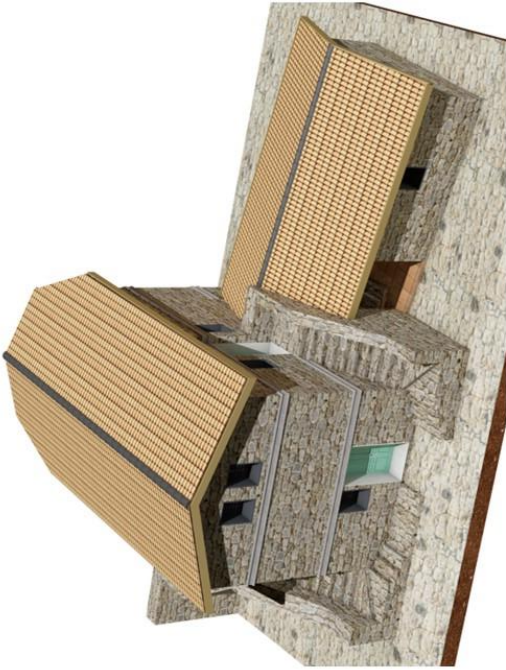
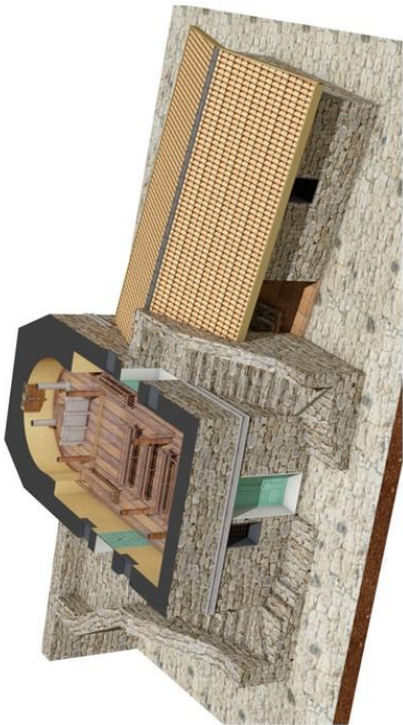
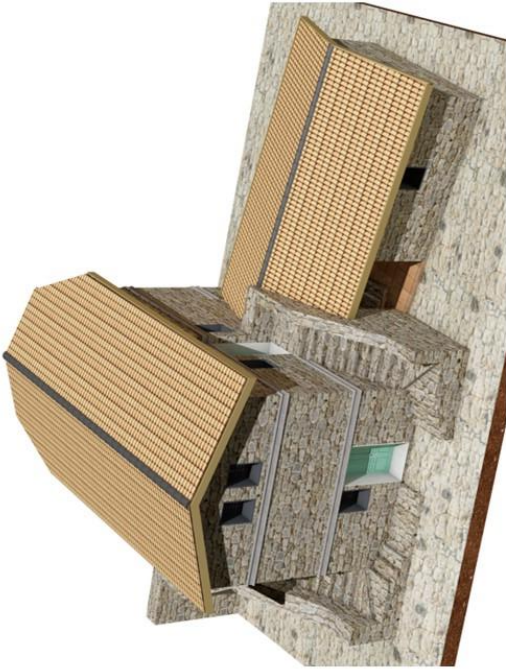
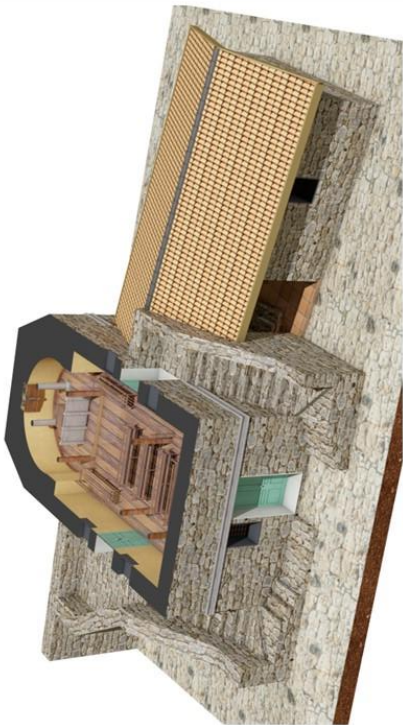
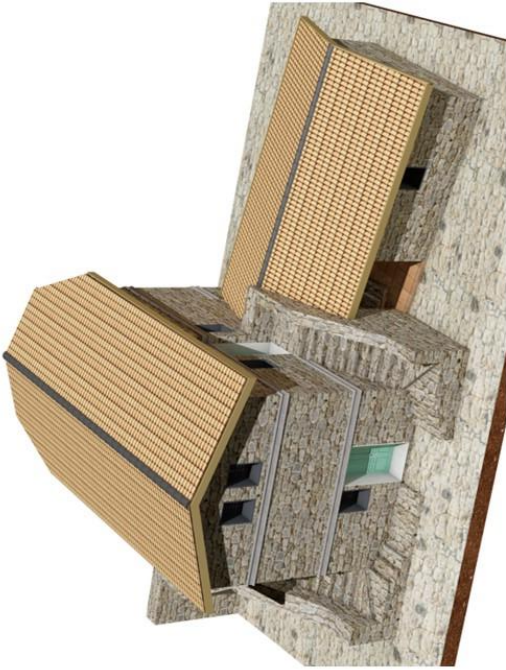
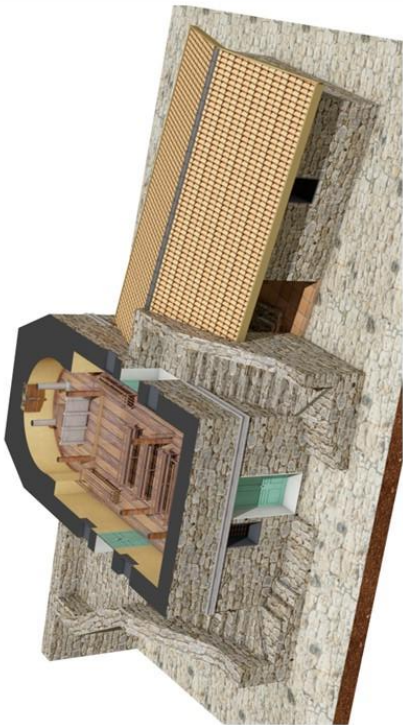
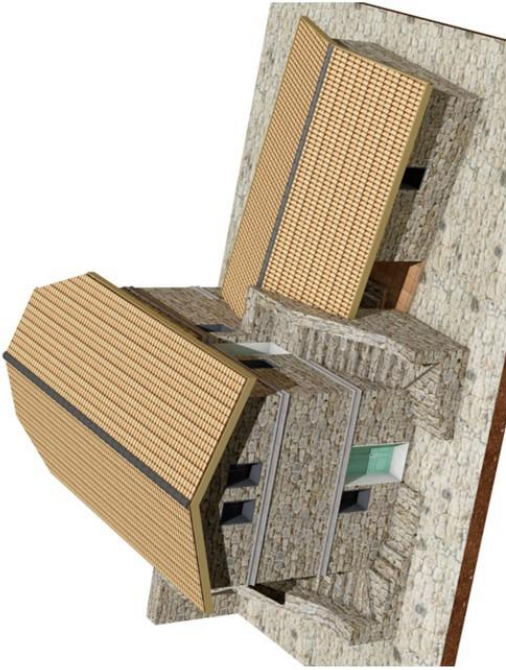
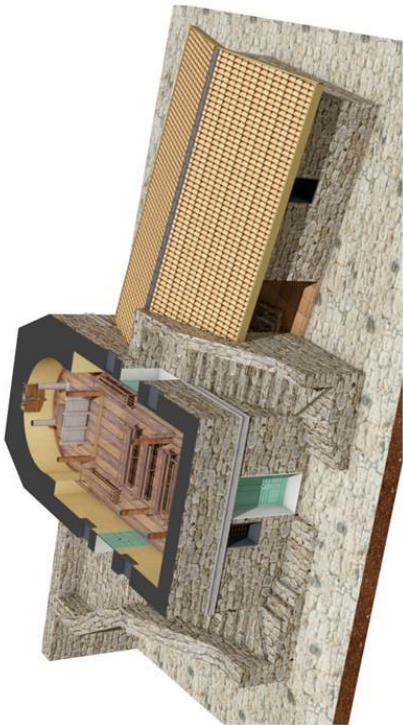
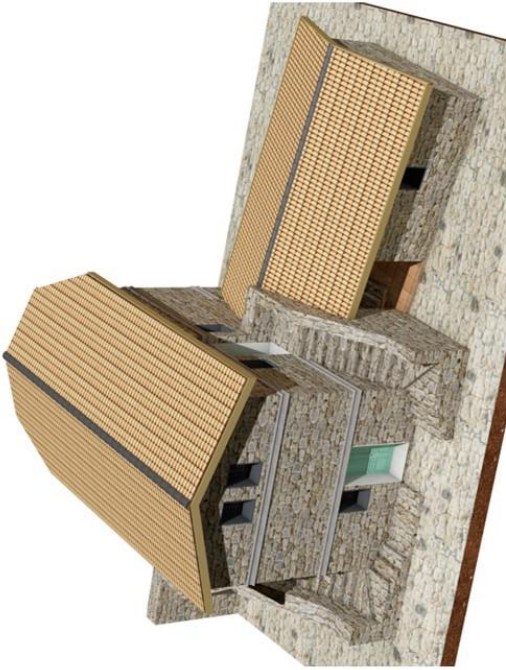
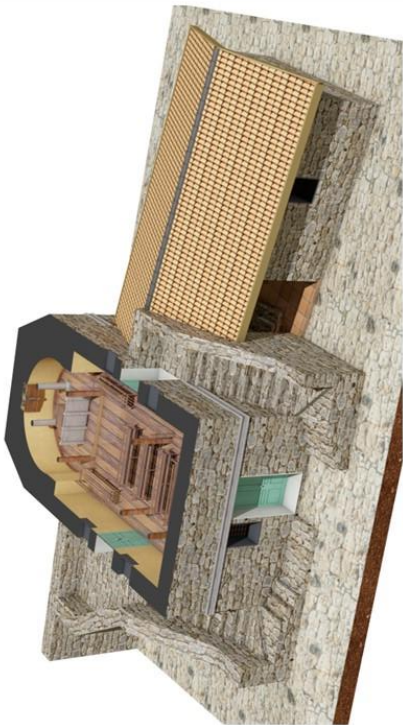
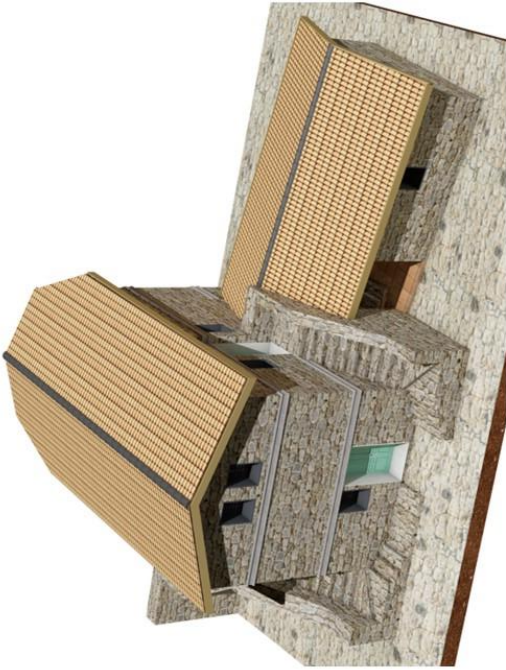
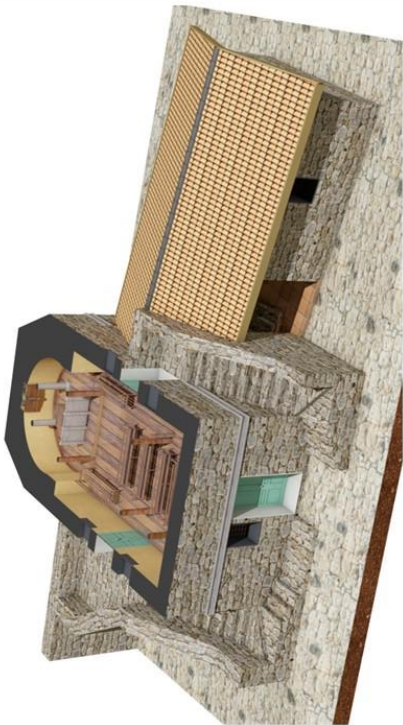
Proje. 20. Bölüm 3.1. Ek. 2. Pafta No.3

BÖLÜM 3.1. EK. 3. ANDRİAKE SİNAGOGU

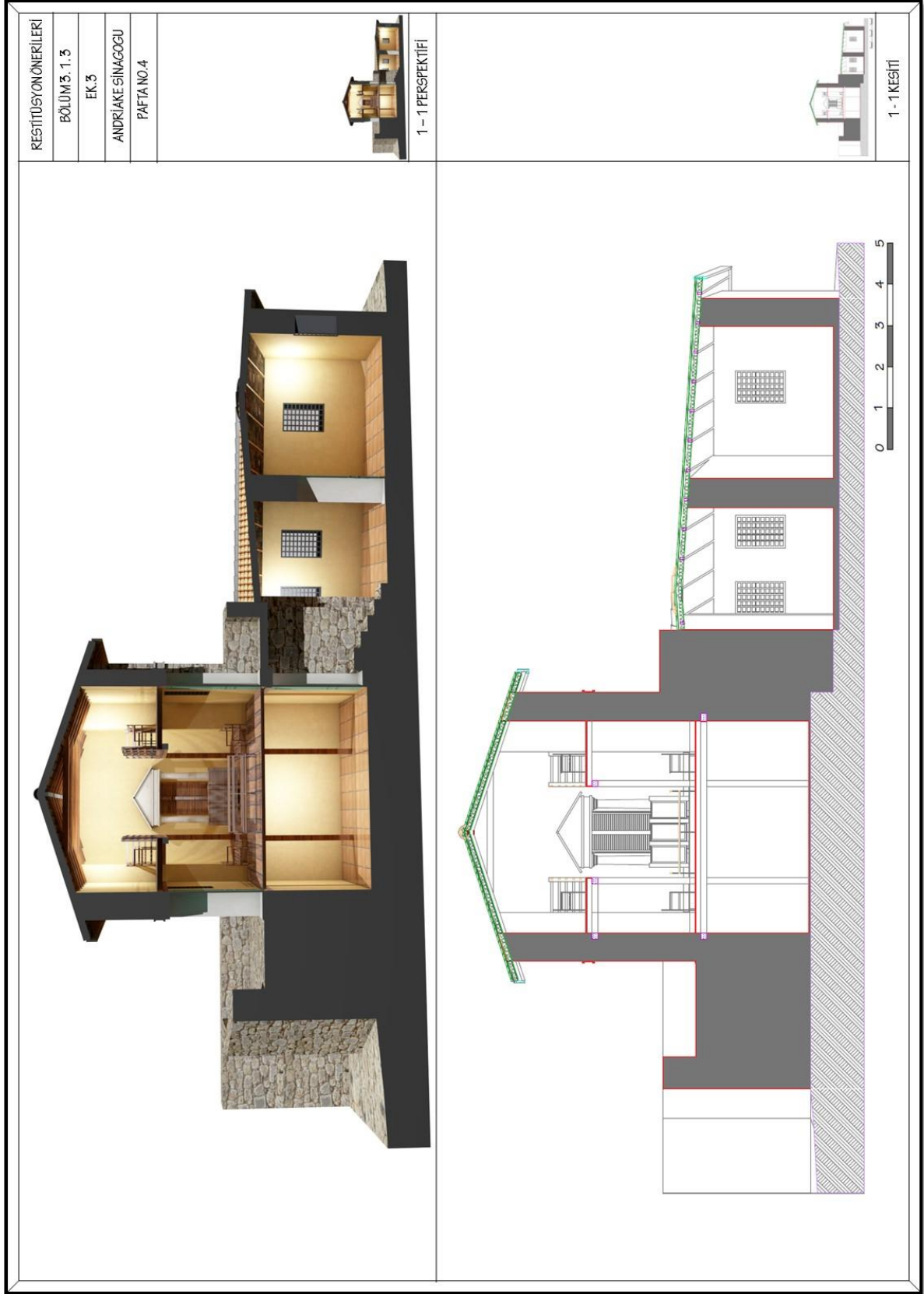
RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ	
BÖLÜM 3.1.3	
EK 3	
ANDRIAKE SINAGOGU	
PAFTA NO 1	
RESTİTÜSYON	
MEVCUT DURUM	

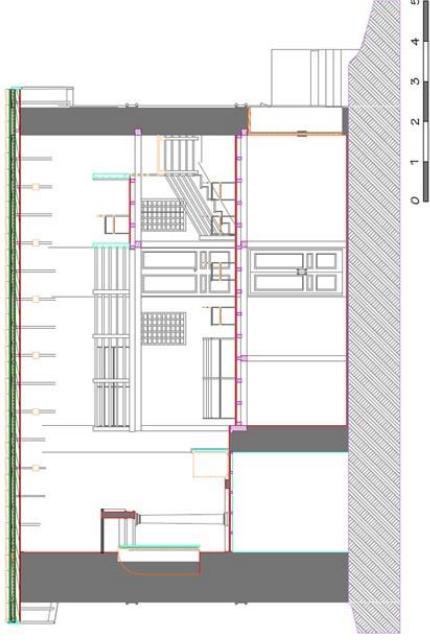
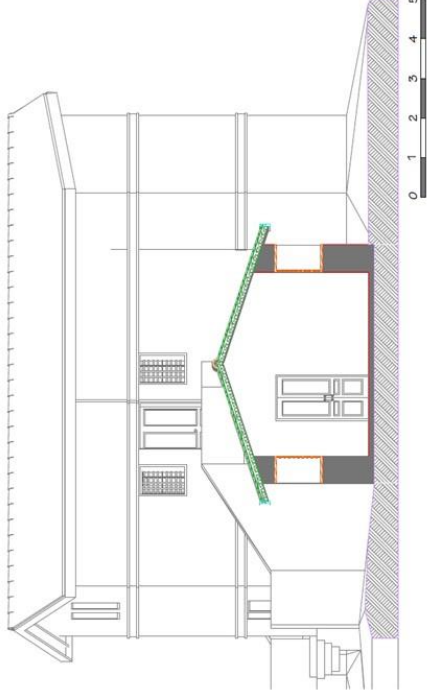
Proje. 23. Bölüm 3.1. Ek. 3. Pafta No.2

Proje. 24. Bölüm 3.1. Ek. 3. Pafta No.3

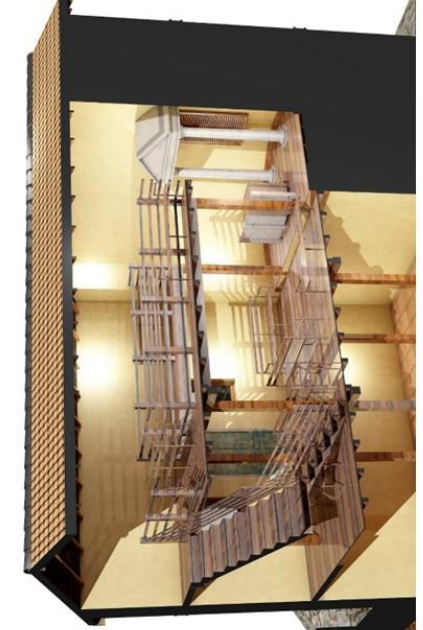
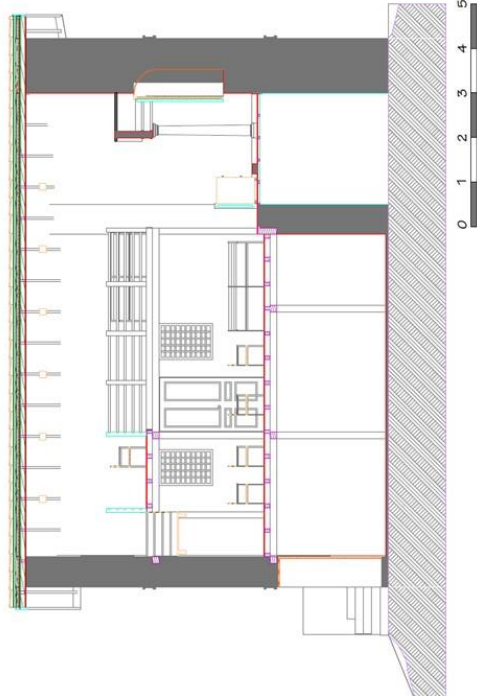
Proje. 25. Bölüm 3.1. Ek. 3. Pafta No.4

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ		
BÖLÜM 3.1.3		
EK 3		
ANDRIAKE SINAGOGU		
PAFTA NO.5		
		
2-2 PERSPEKTİFİ		
		
3-3 PERSPEKTİFİ		

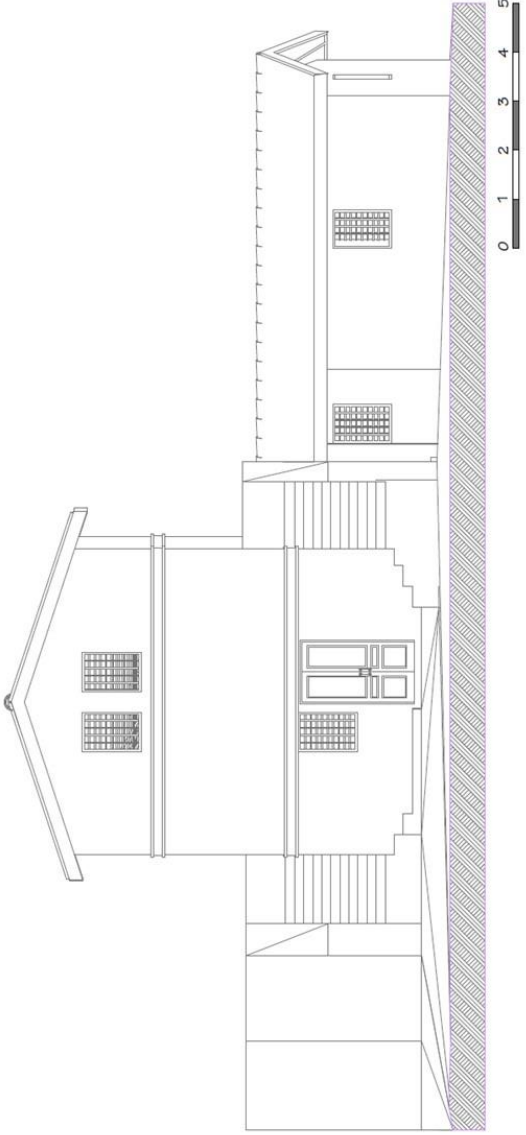
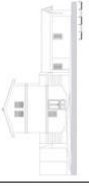
Proje. 26. Bölüm 3.1. Ek. 3. Pafta No.5

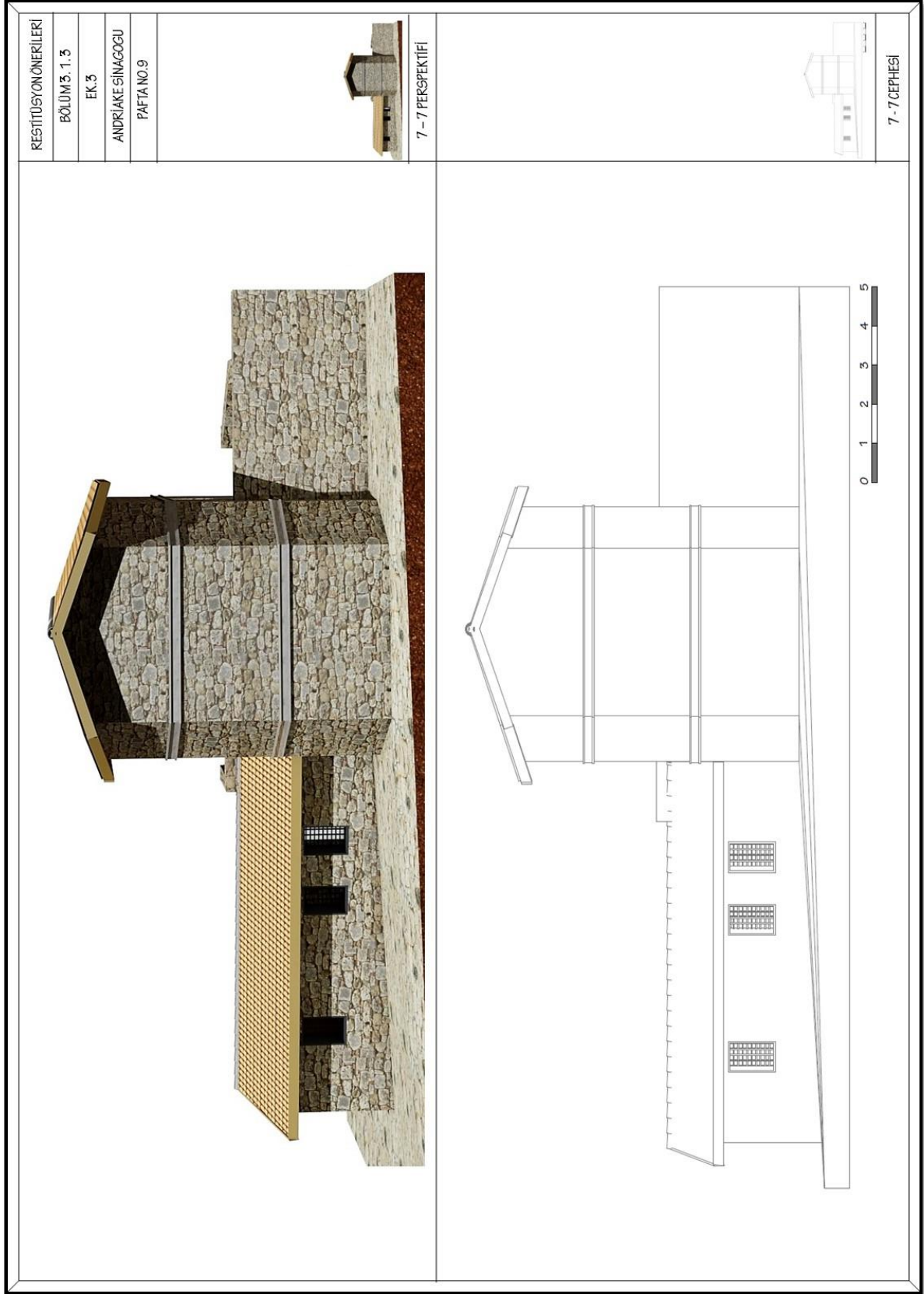
Proje. 27. Bölüm 3.1. Ek. 3. Pafta No.6

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ		
BÖLÜM 3.1.3		
EK 3		
ANDRIAKE SINAGOGU		
PAFTA NO.7		
		
5-5 PERSPEKTİFİ		
		
BATIDAN İÇ PERSPEKTİF		

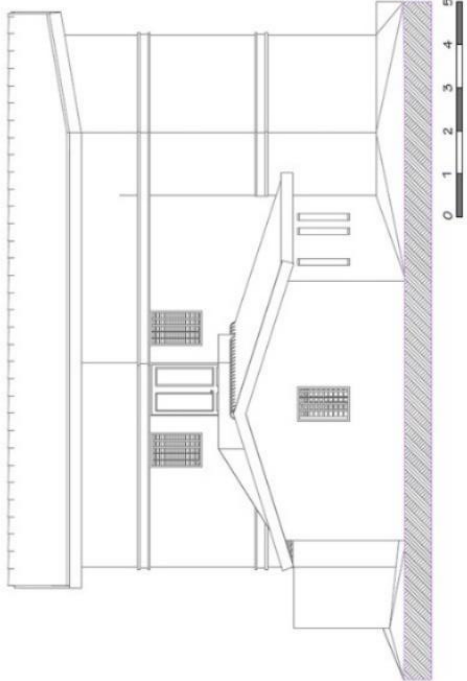
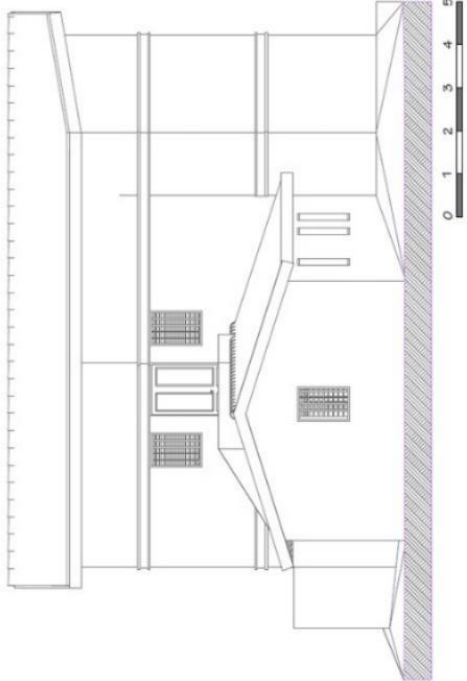
Proje. 28. Bölüm 3.1. Ek. 3. Pafta No.7

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ		BÖLÜM 3.1.3
EK 3		ANDRIAKE SINAGOGU
PAFTA NO.8		PAFTA NO.8
		 6-6 PERSPEKTİFİ
		 6-6 ÇEPEHESİ

Proje. 29. Bölüm 3.1. Ek. 3. Pafta No.8

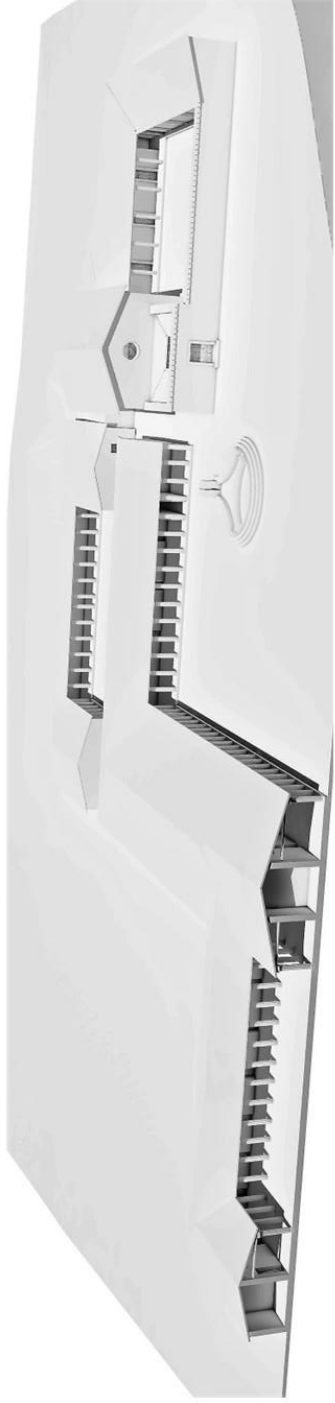

Proje. 30. Bölüm 3.1. Ek. 3. Pafta No.9

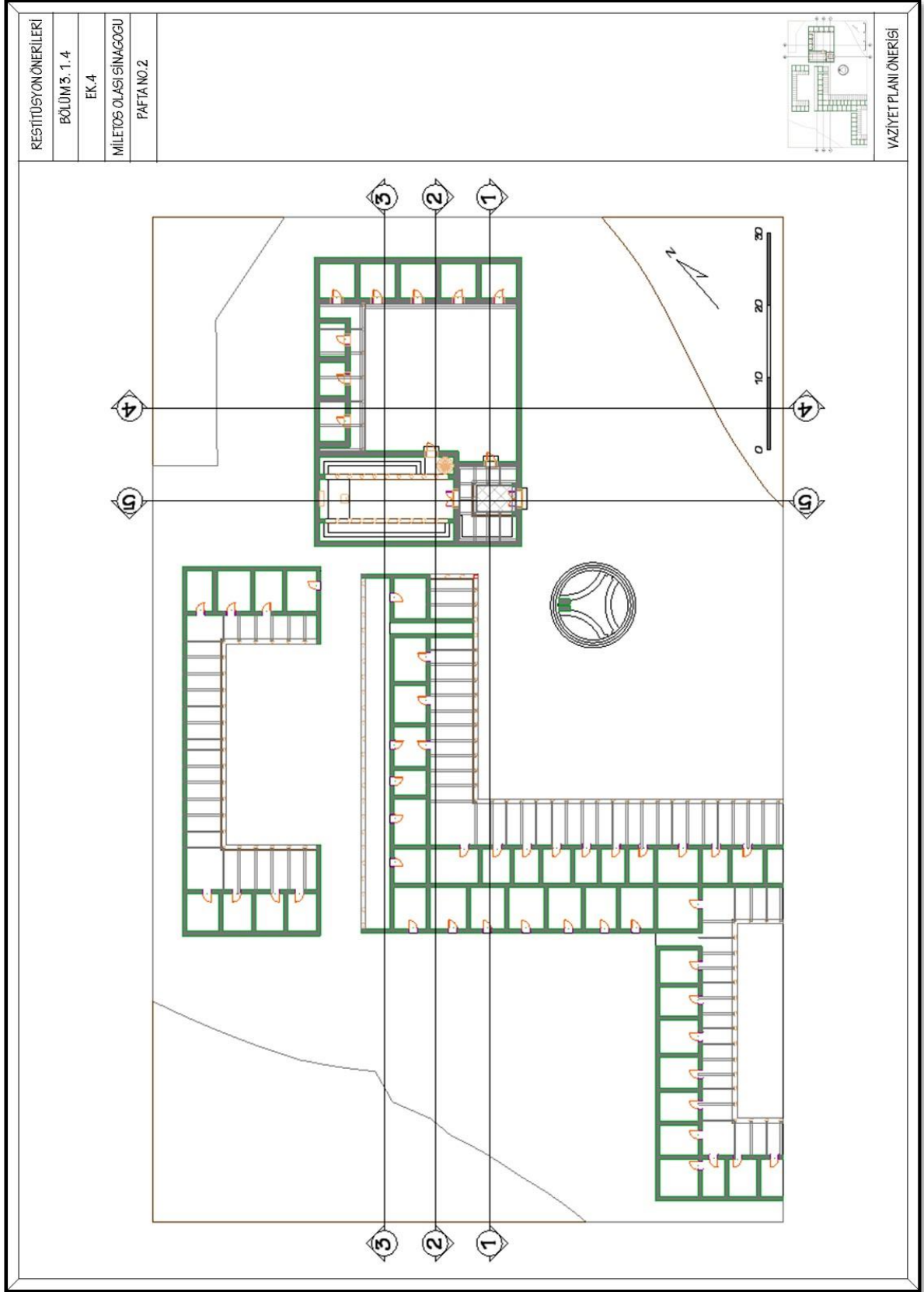
REGİTİSYON ÖNERİLERİ BÖLÜM 3.1.3 EK 3 ANDRIAKE SINAGOGU PAFTA NO.10			
8-8 PERSPEKTİFİ 	9-9 PERSPEKTİFİ 		
			8-8 KESİTİ
			9-9 KESİTİ

Proje. 31. Bölüm 3.1. Ek. 3. Pafta No.10

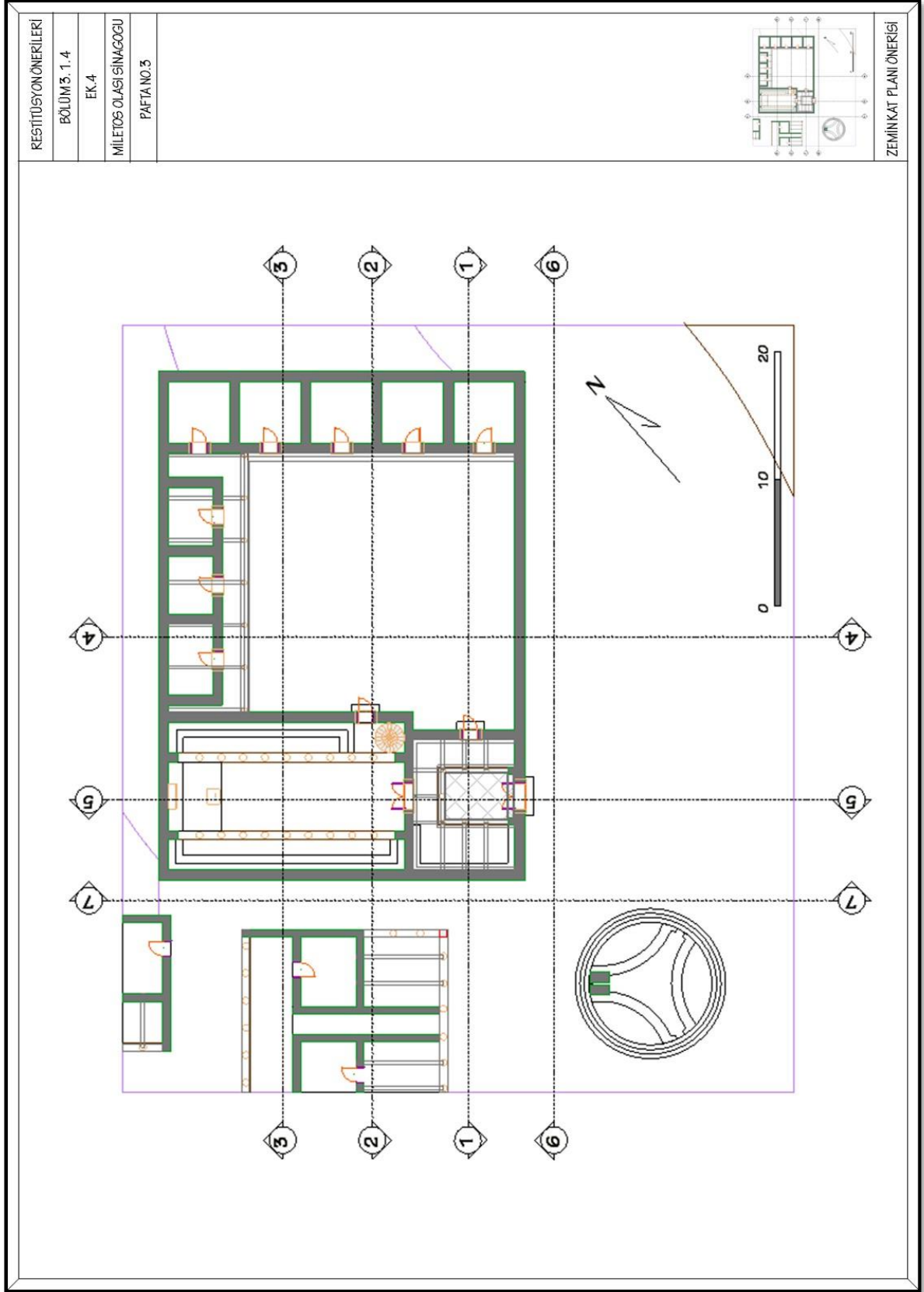
BÖLÜM 3.1. EK. 4. MİLETOS OLASI SİNAGOGU

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ	
BÖLÜM 3.1.4	
EK.4	
MİLETOS OLASI SİNAGOGU	
PAFTA NO. 1	
	
	
RESTİTÜSYON	
	
	
MEVCUT DURUM	

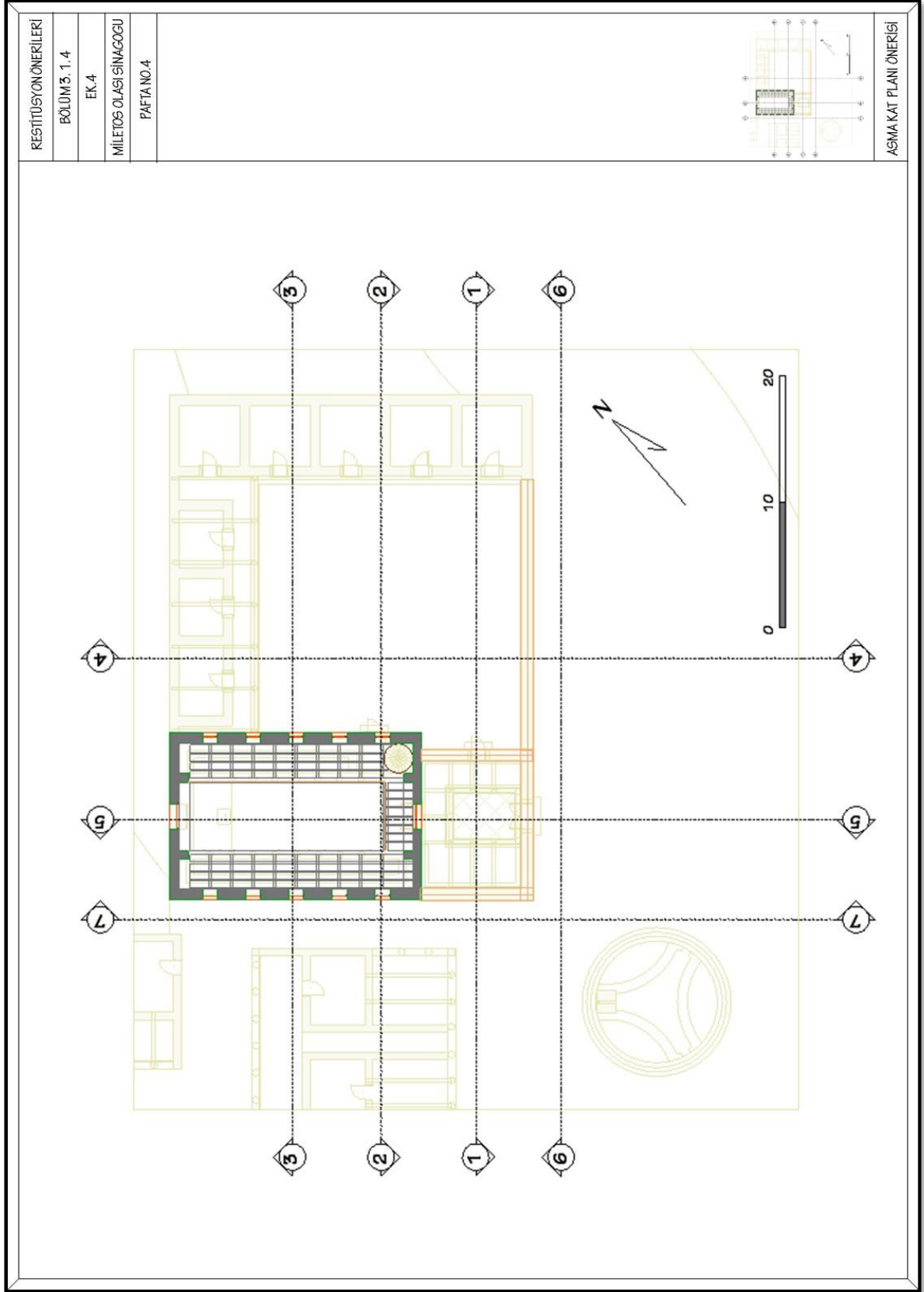
Proje. 32. Bölüm 3.1. Ek. 4. Pafta No.1

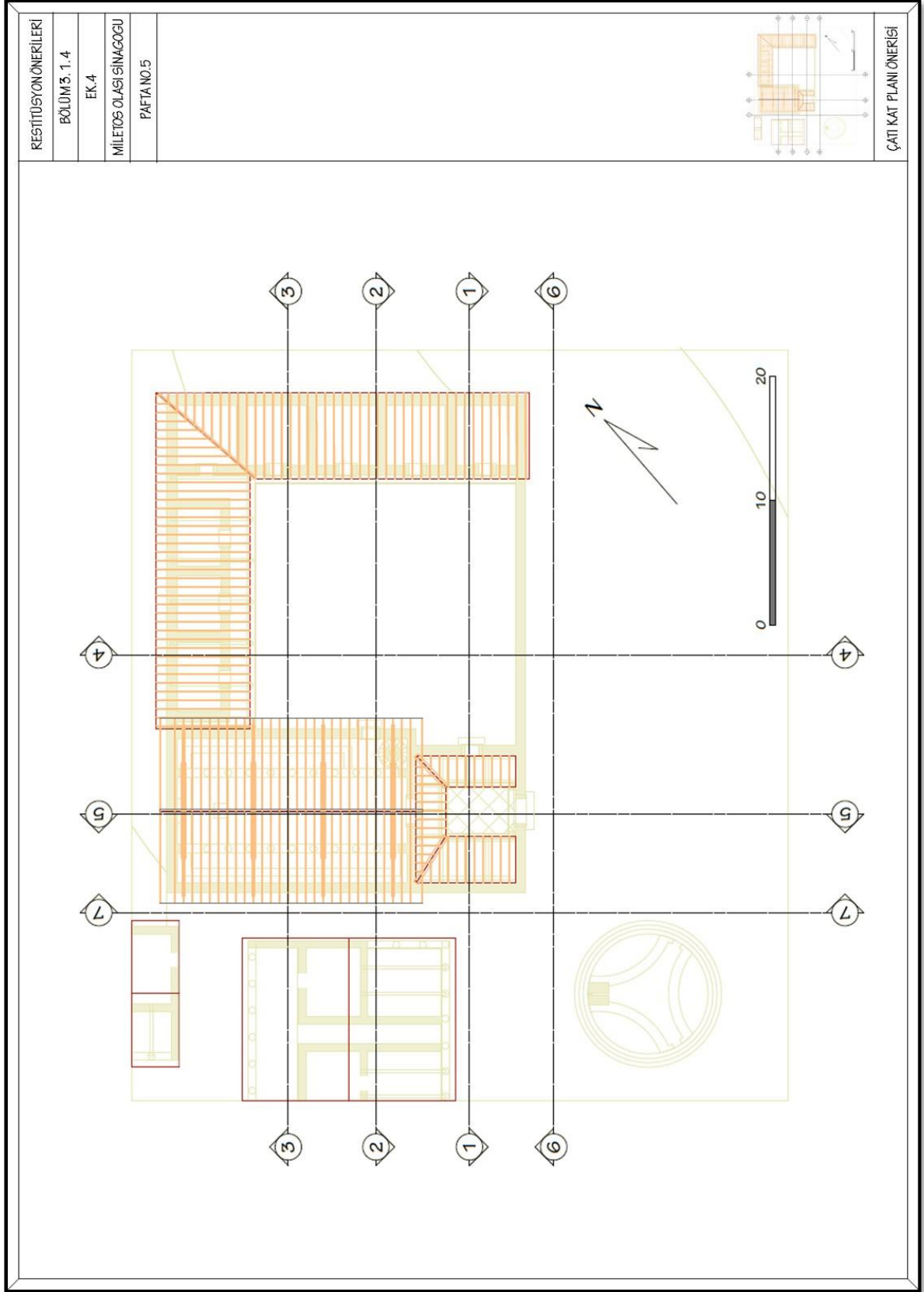
Proje. 33. Bölüm 3.1. Ek. 4. Pafta No.2

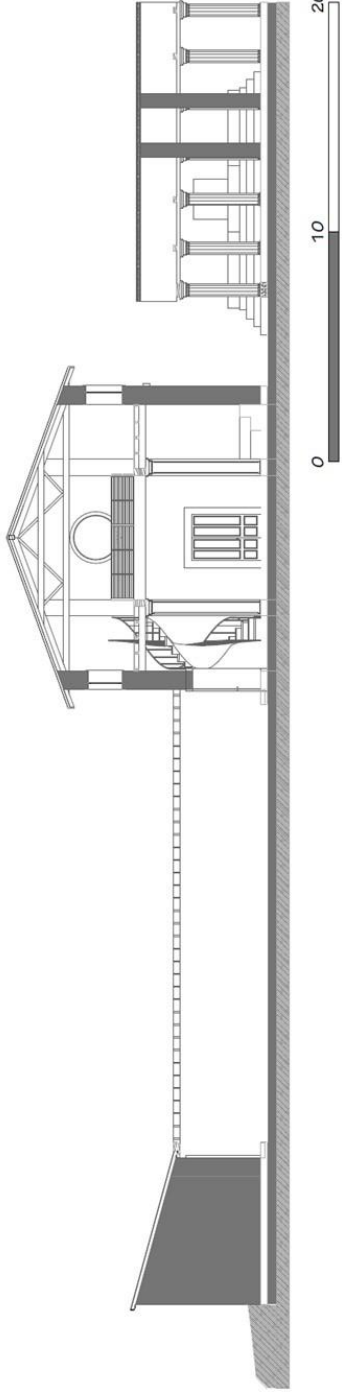
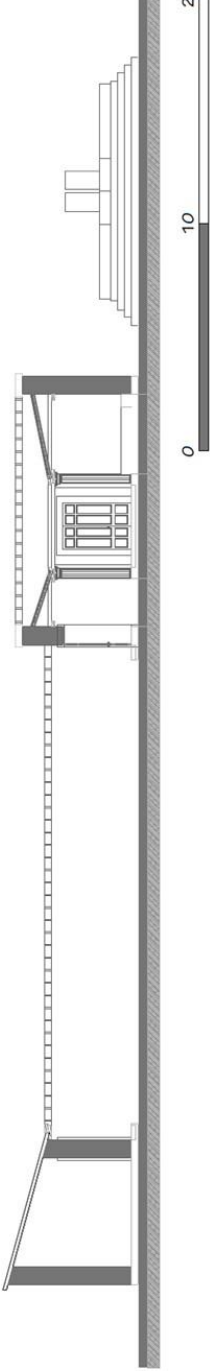
Proje. 34. Bölüm 3.1. Ek. 4. Pafta No.3

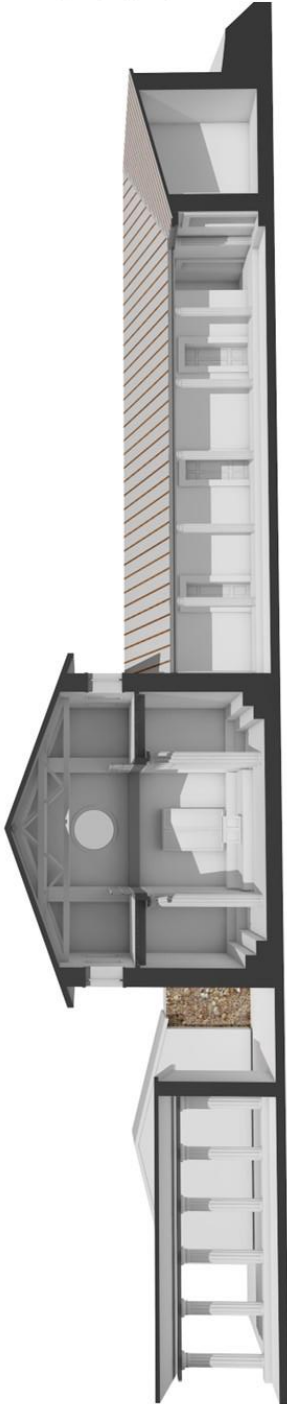
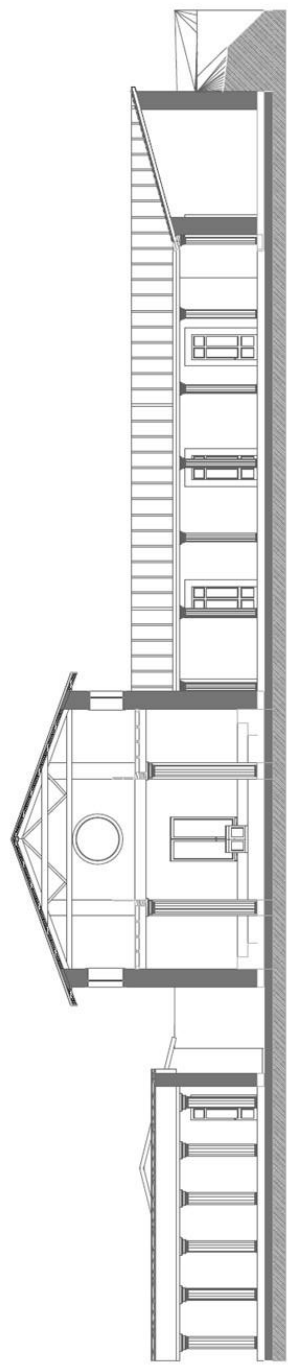
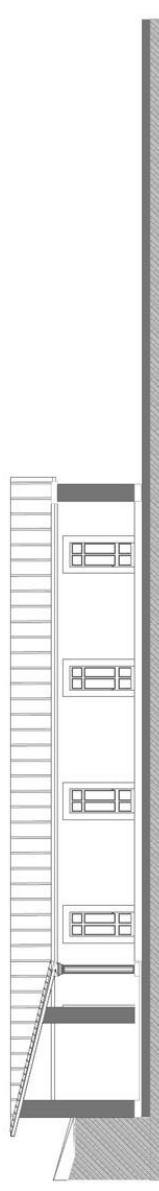
Proje. 35. Bölüm 3.1. Ek. 4. Pafta No.4

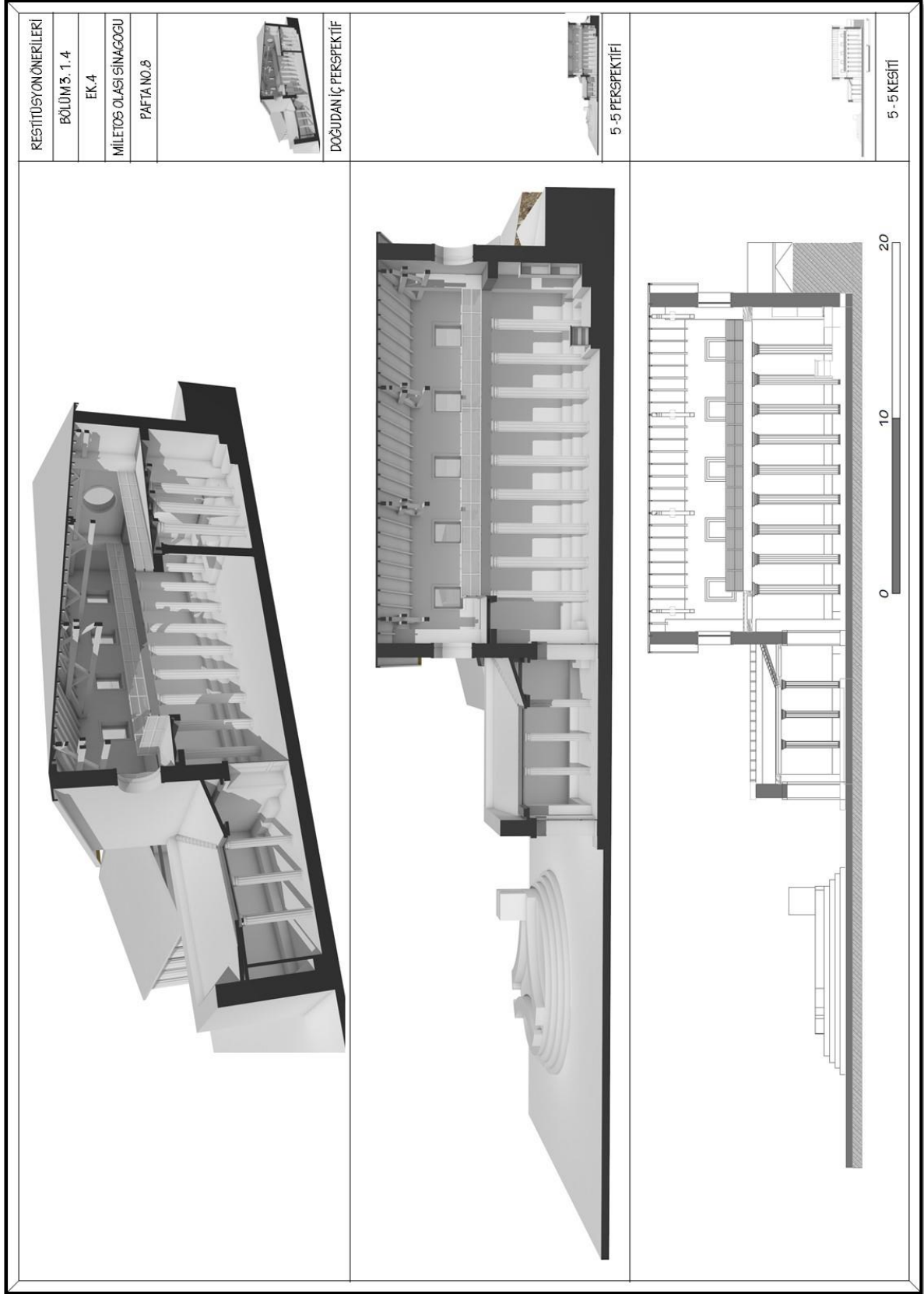
Proje. 36. Bölüm 3.1. Ek. 4. Pafta No.5

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ	
BÖLÜM 3.1.4	
EK 4	
MİLETOS OLASI SINAGOGU	
PAFTA NO.6	
	2-2 PERSPEKTİFİ
	1-1 PERSPEKTİFİ
	2-2 KESİTİ
	1-1 KESİTİ

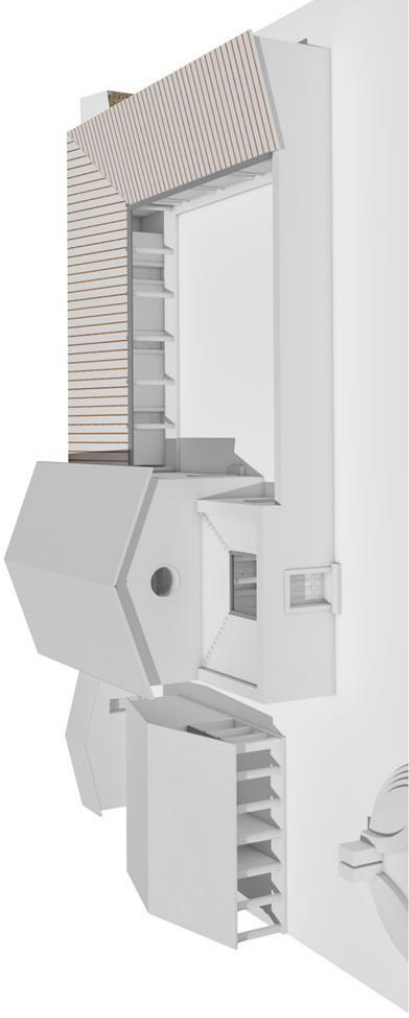
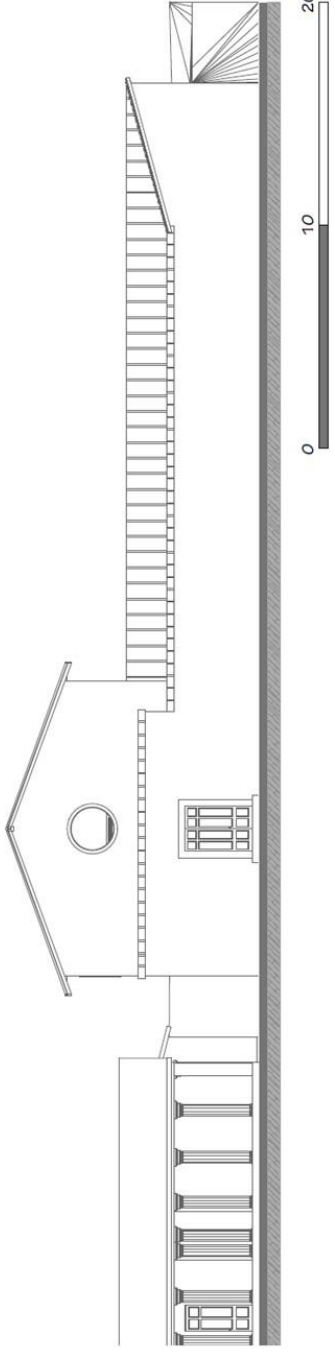
Proje. 37. Bölüm 3.1. Ek. 4. Pafta No.6

	RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ BÖLÜM 3.1.4 EK.4 MİLETOS OLASI SINAGOGU PAFTA NO.7
	3 - 3 PERSPEKTİFİ 4-4 PERSPEKTİFİ
	3 - 3 KESİTİ
	4-4 KESİTİ

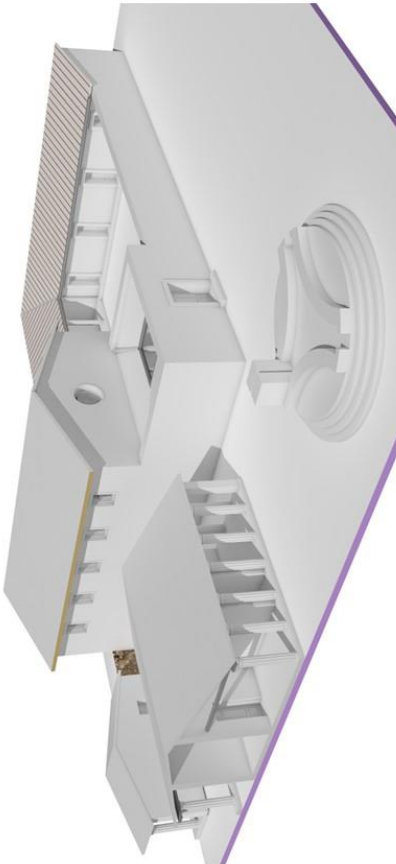
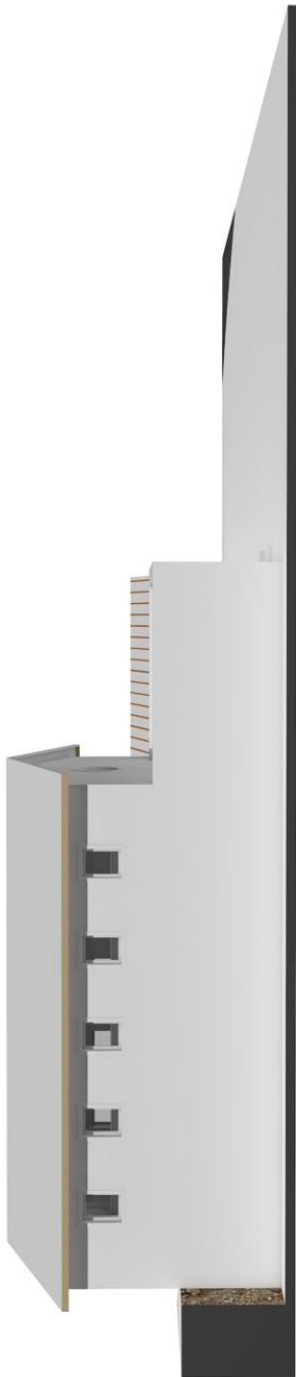
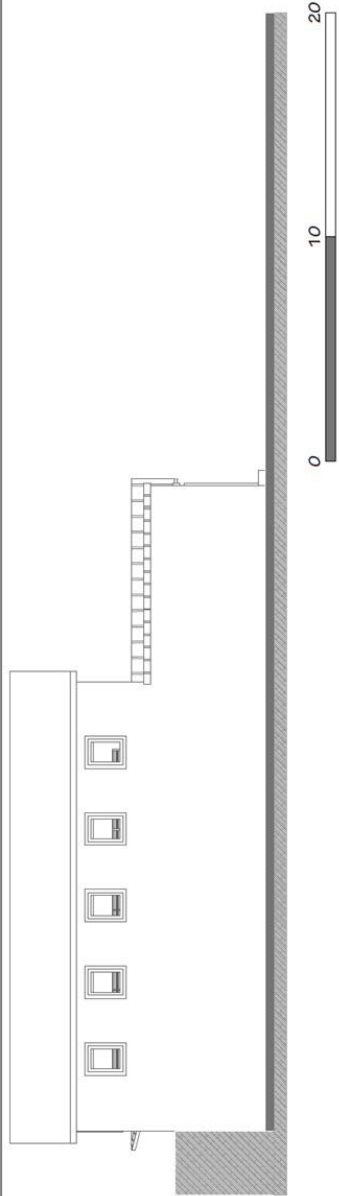
Proje. 38. Bölüm 3.1. Ek. 4. Pafta No.7

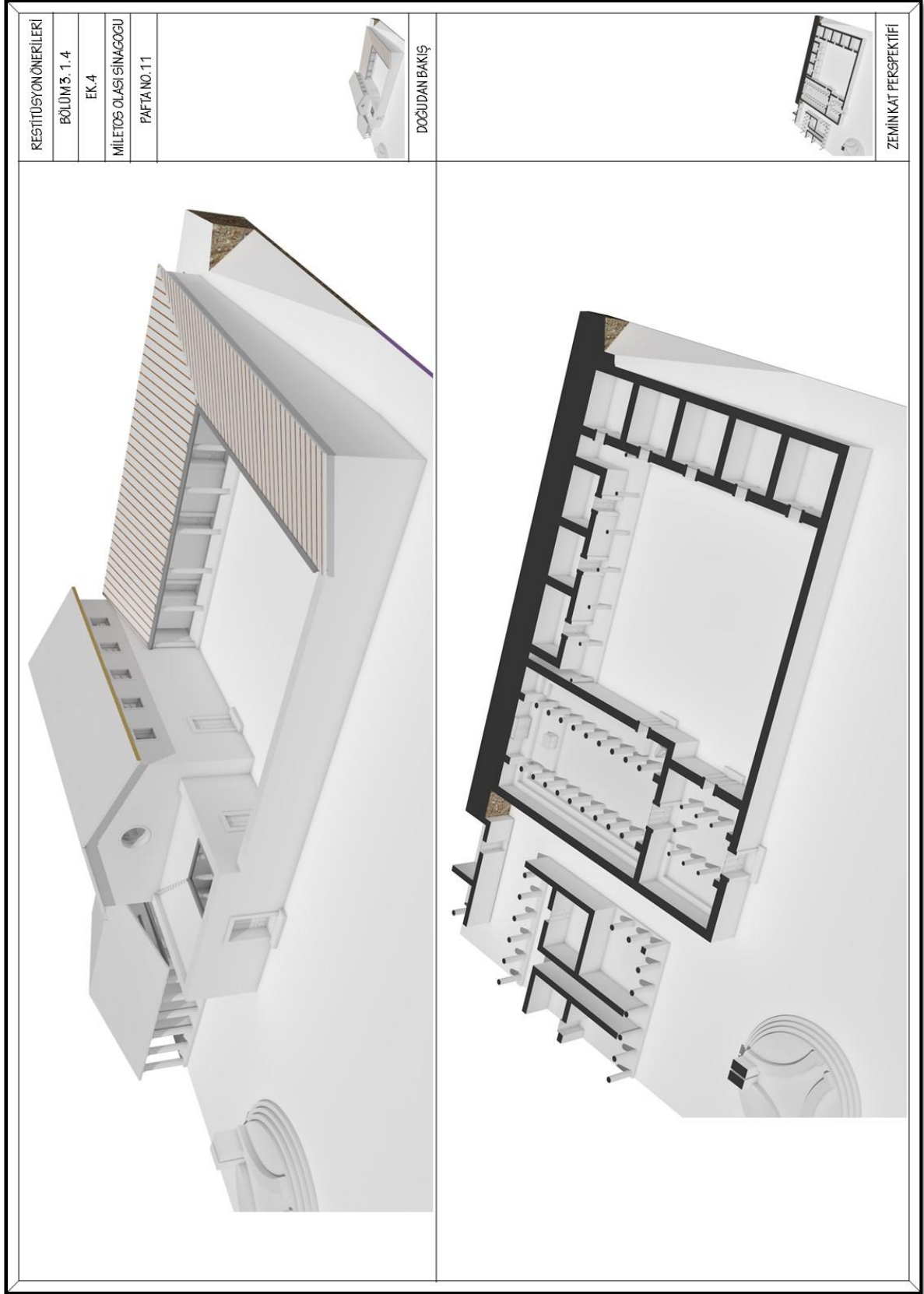
Proje. 39. Bölüm 3.1. Ek. 4. Pafta No.8

REGİTİDYONÖNERİLERİ BÖLÜM 3. 1. 4 EK 4 MİLETOS OLASI SINAGOGU PAFTA NO 9		 GÜNEYDOĞUDAN BAKIŞ
		 6 - 6 PERSPEKTİFİ
		 6 - 6 ÇEPEHESİ

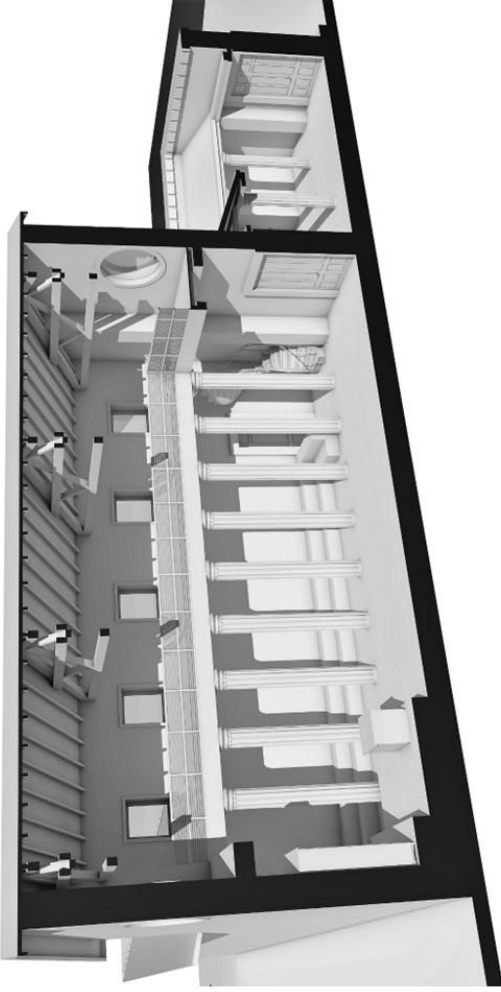
Proje. 40. Bölüm 3.1. Ek. 4. Pafta No.9

	RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ BÖLÜM 3. 1.4 EK 4 MİLETOS OLASI GİNAGOGU PAFTA NO 10
	GÜNEYDEN BAKIŞ
	7 - 7 PERSPEKTİFİ
	7 - 7 ÇEPPESİ

Proje. 41. Bölüm 3.1. Ek. 4. Pafta No.10

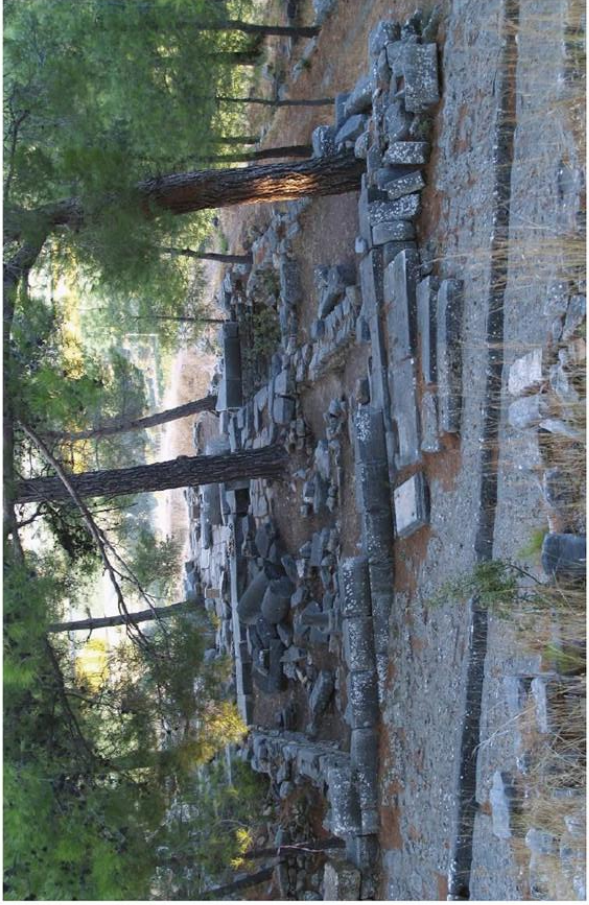

Proje. 42. Bölüm 3.1. Ek. 4. Pafta No.11

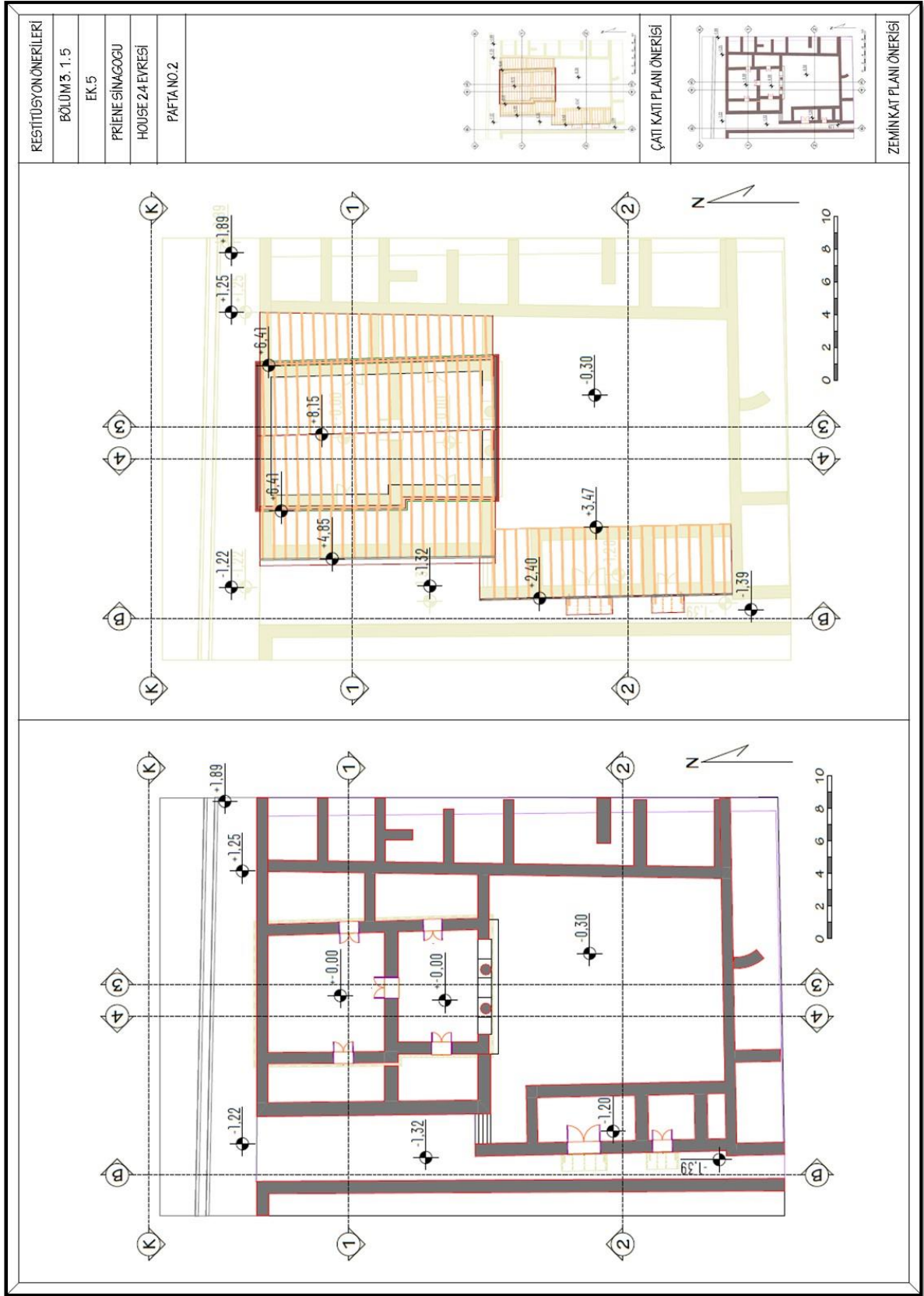
RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ BÖLÜM 3.1.4 EK 4 MİLETOS OLASI SINAGOGU PAFTA NO.12			BATIDAN İÇ PERSPEKTİF
			KUZEDEN BAKIŞ

Proje. 43. Bölüm 3.1. Ek. 4. Pafta No.12

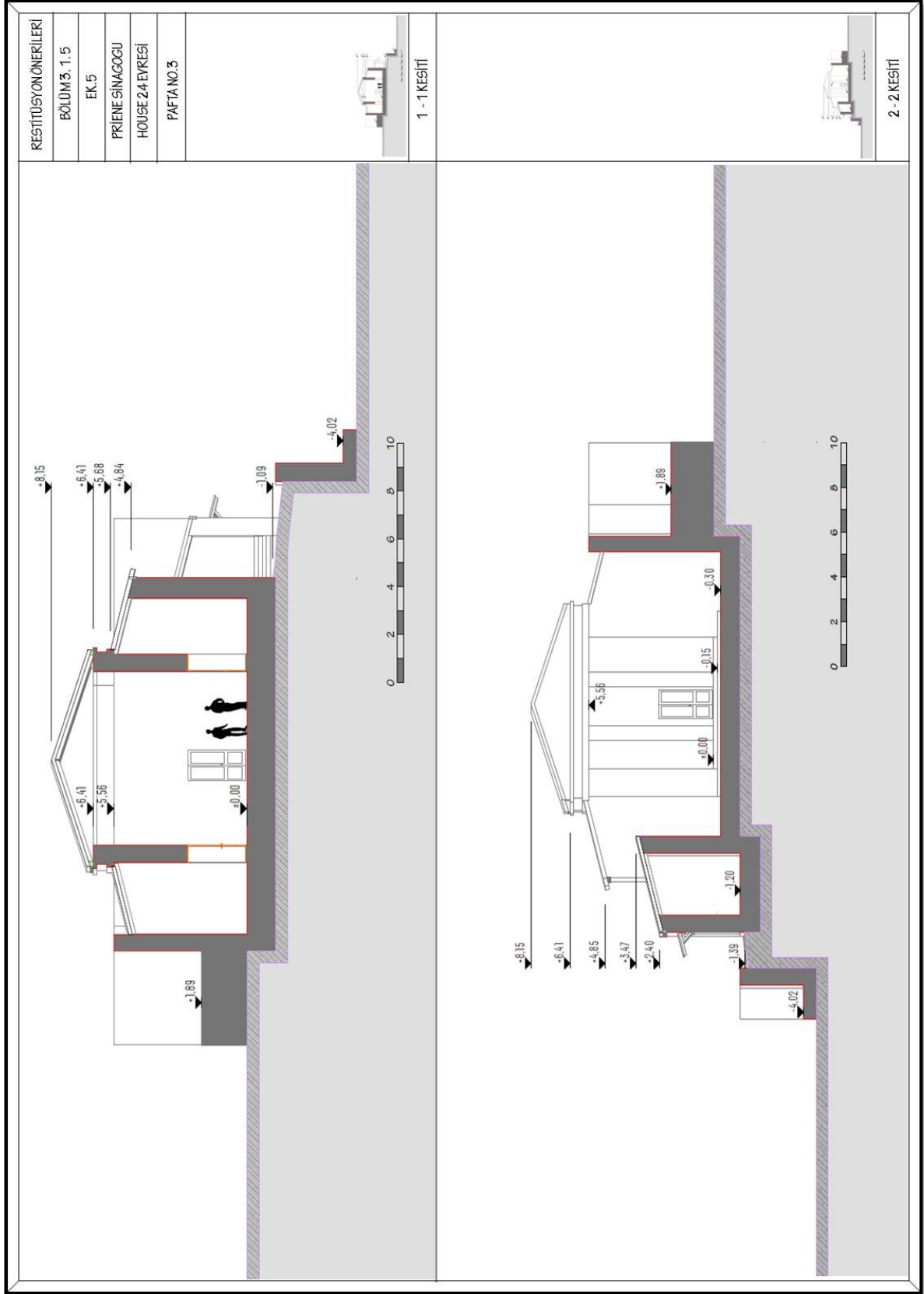
BÖLÜM 3.1. EK. 5. PRIENE SİNAGOGU

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ BÖLÜM 3.1.5 EK.5 PRIENE SİNAGOGU HOUSE 24 EYRESİ PAFTA NO 1	
RESTİTÜSYON 	 MEVCUT DURUM

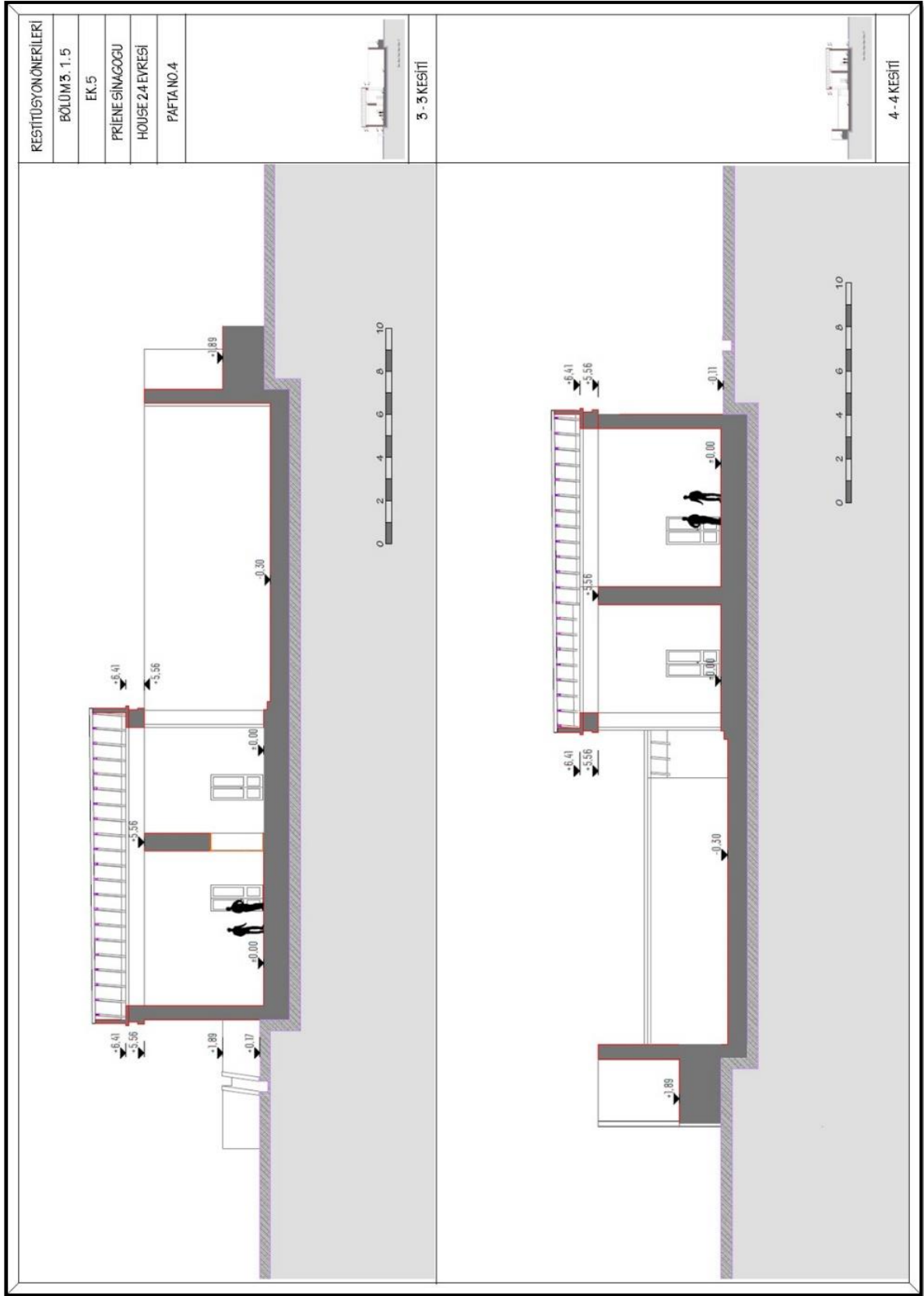
Proje. 44. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.1

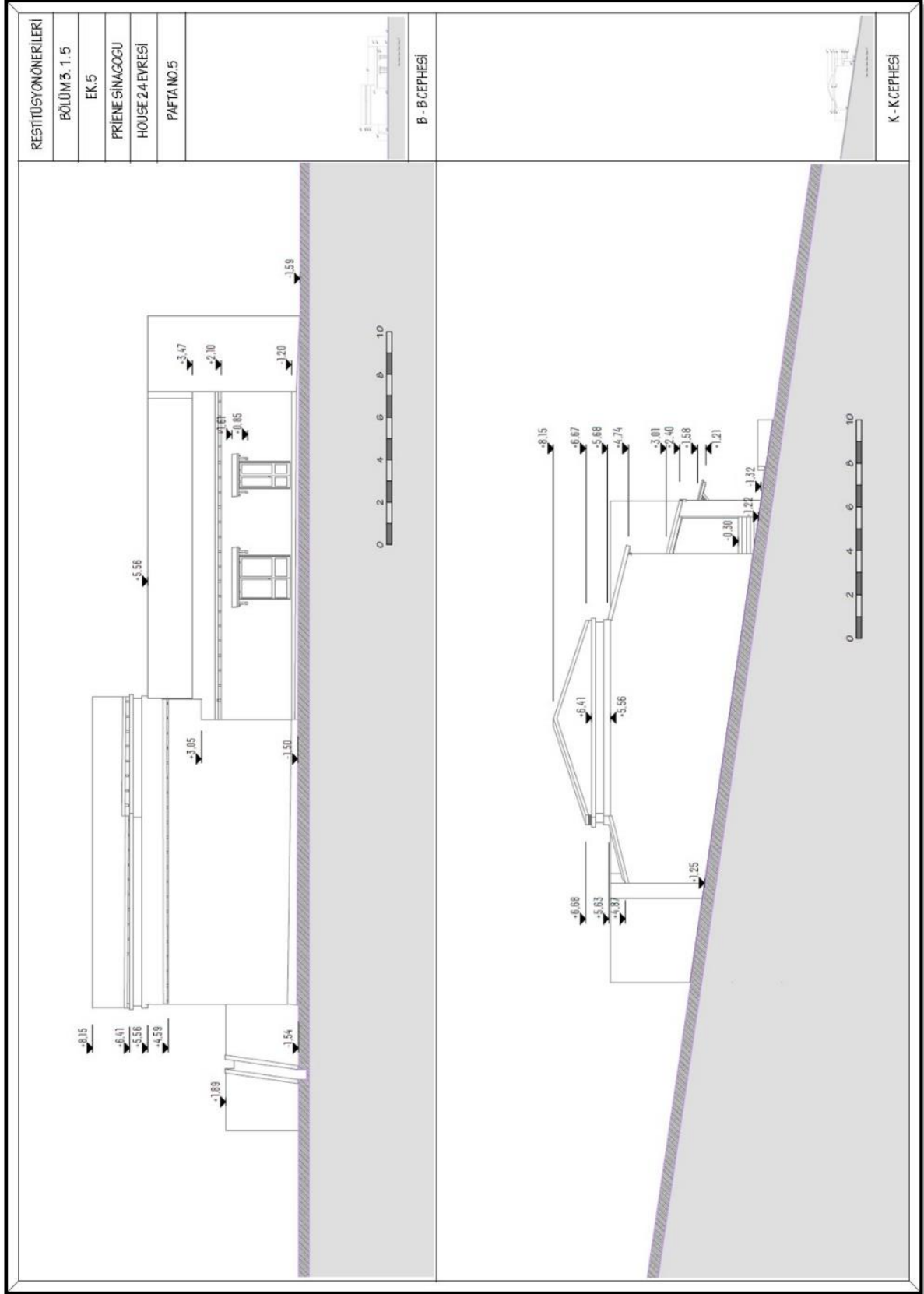
Proje. 45. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.2

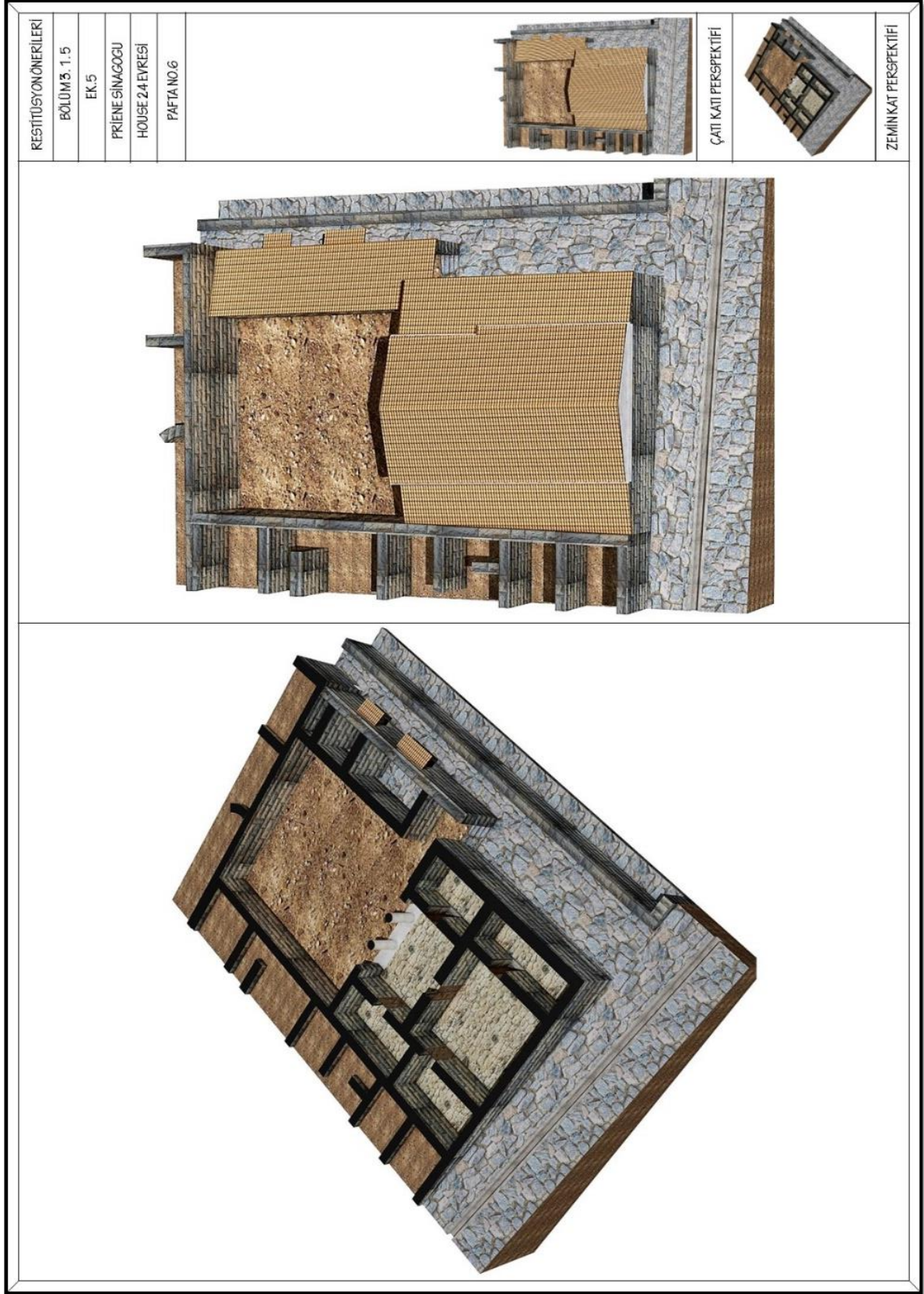
Proje. 46. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.3

Proje. 47. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.4

Proje. 48. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.5

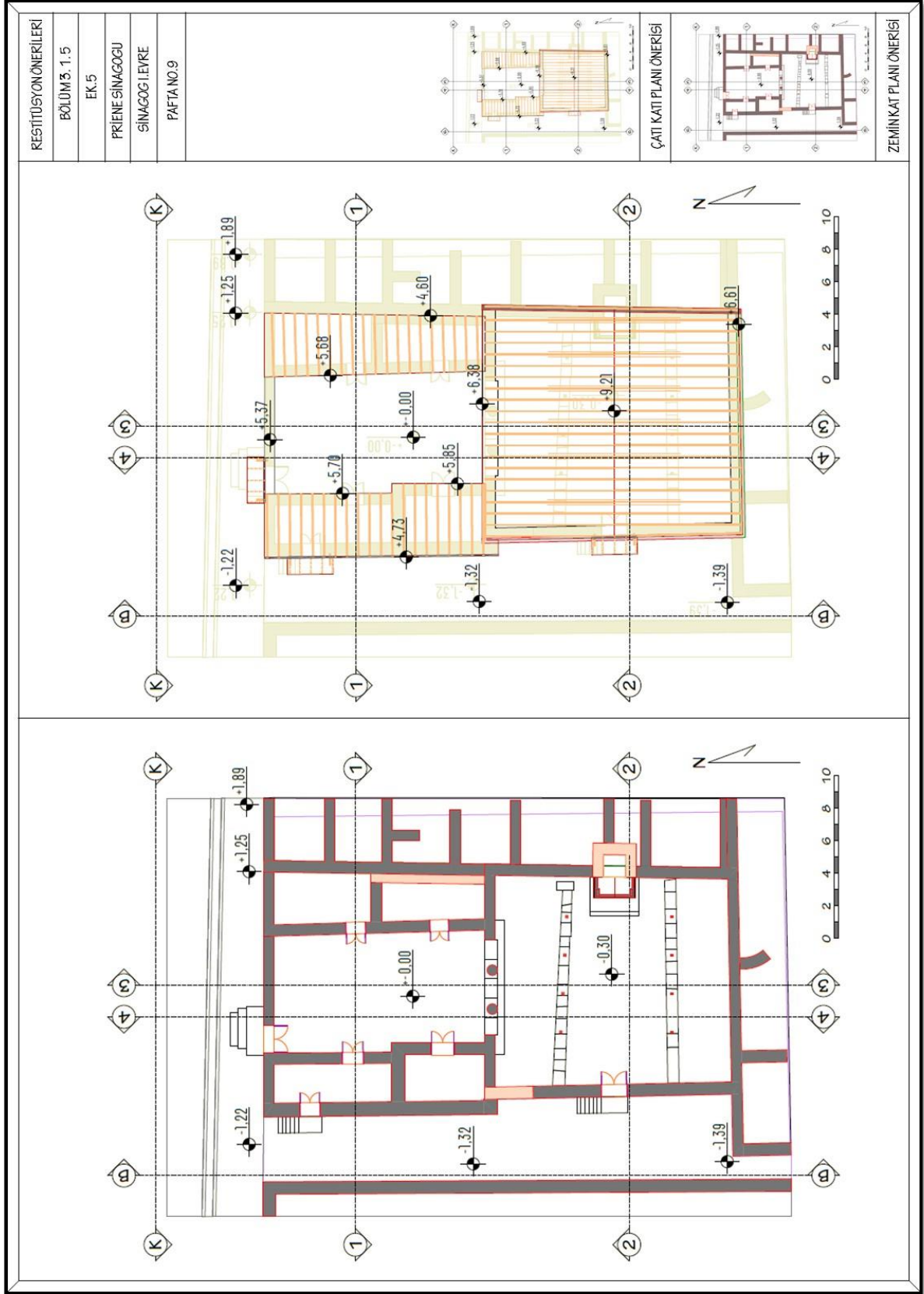
Proje. 49. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.6

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ BÖLÜM 3.1.5 EK.5 PRİENE SİNAGOGU HOUSE 24 EYRESİ PAFTA NO.7		 KUZEYBATIDAN BAKIŞ
		 GÜNEYDOĞUDAN BAKIŞ

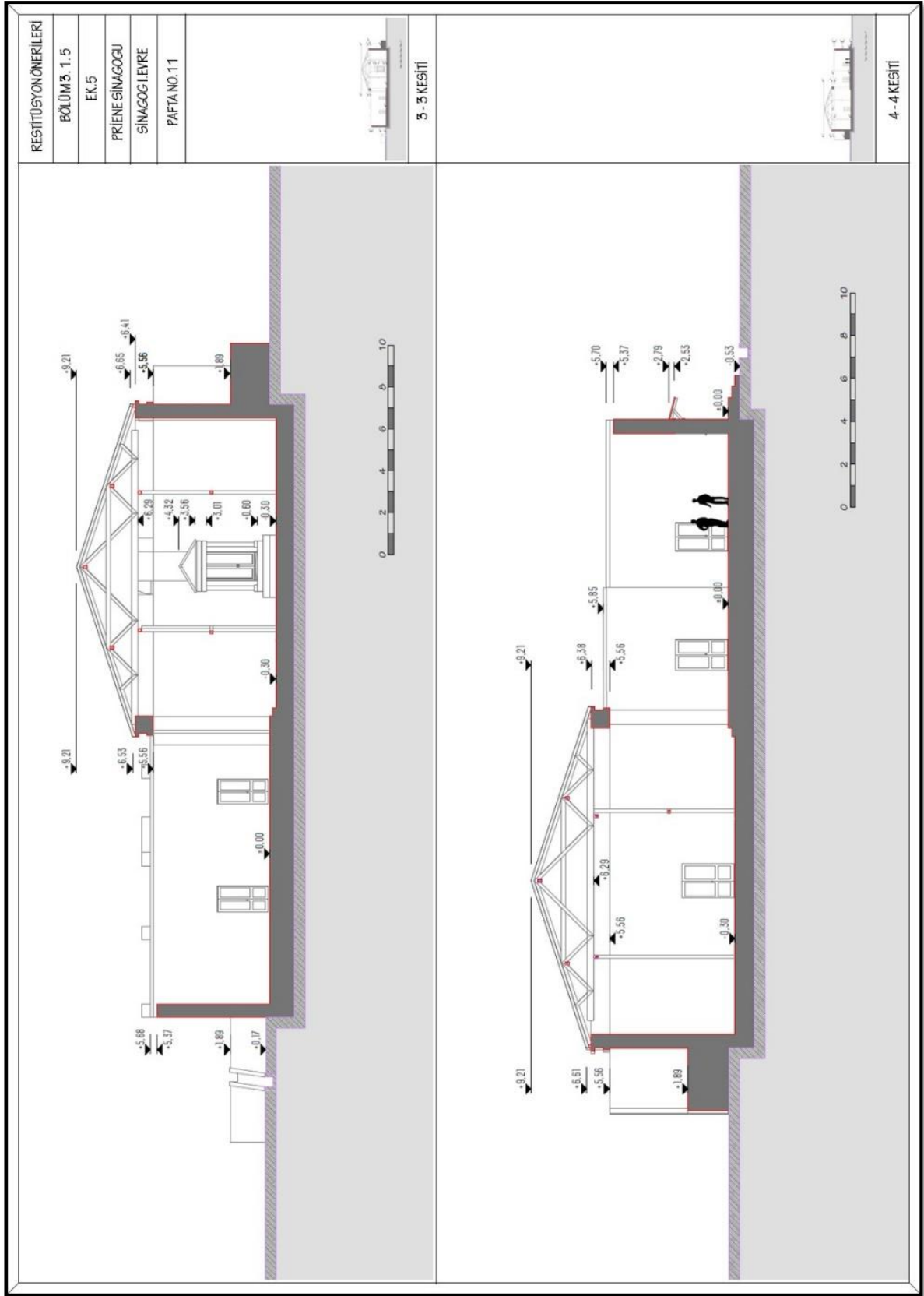
Proje. 50. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.7

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ		BÖLÜM 3.1.5	RESTİTÜSYON	
EK.5				
PRİENE SINAGOGU				
SINAGOG İÇİRE				
PAFTA NO.8				
				
				MEVCUT DURUM

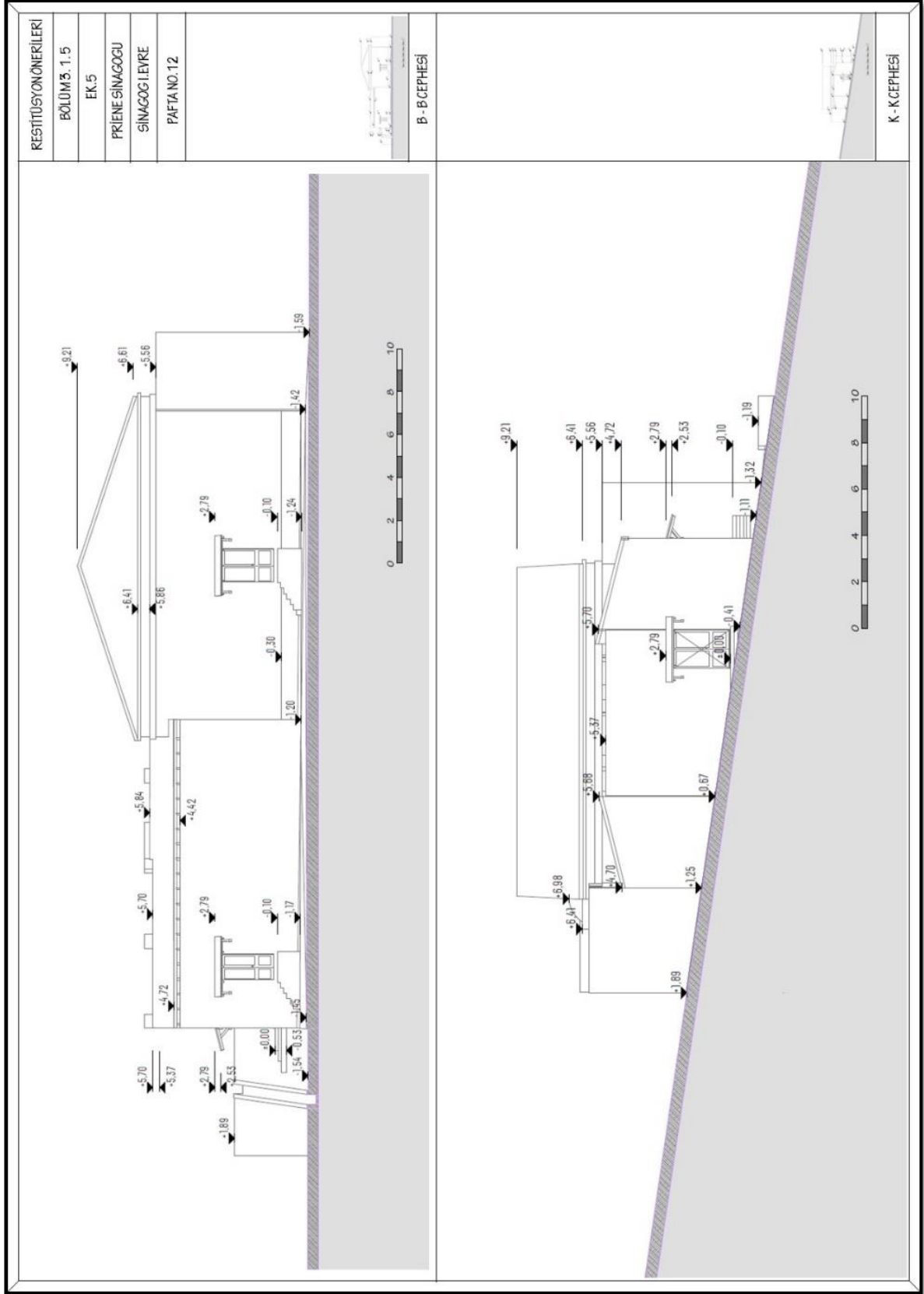
Proje. 51. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.8

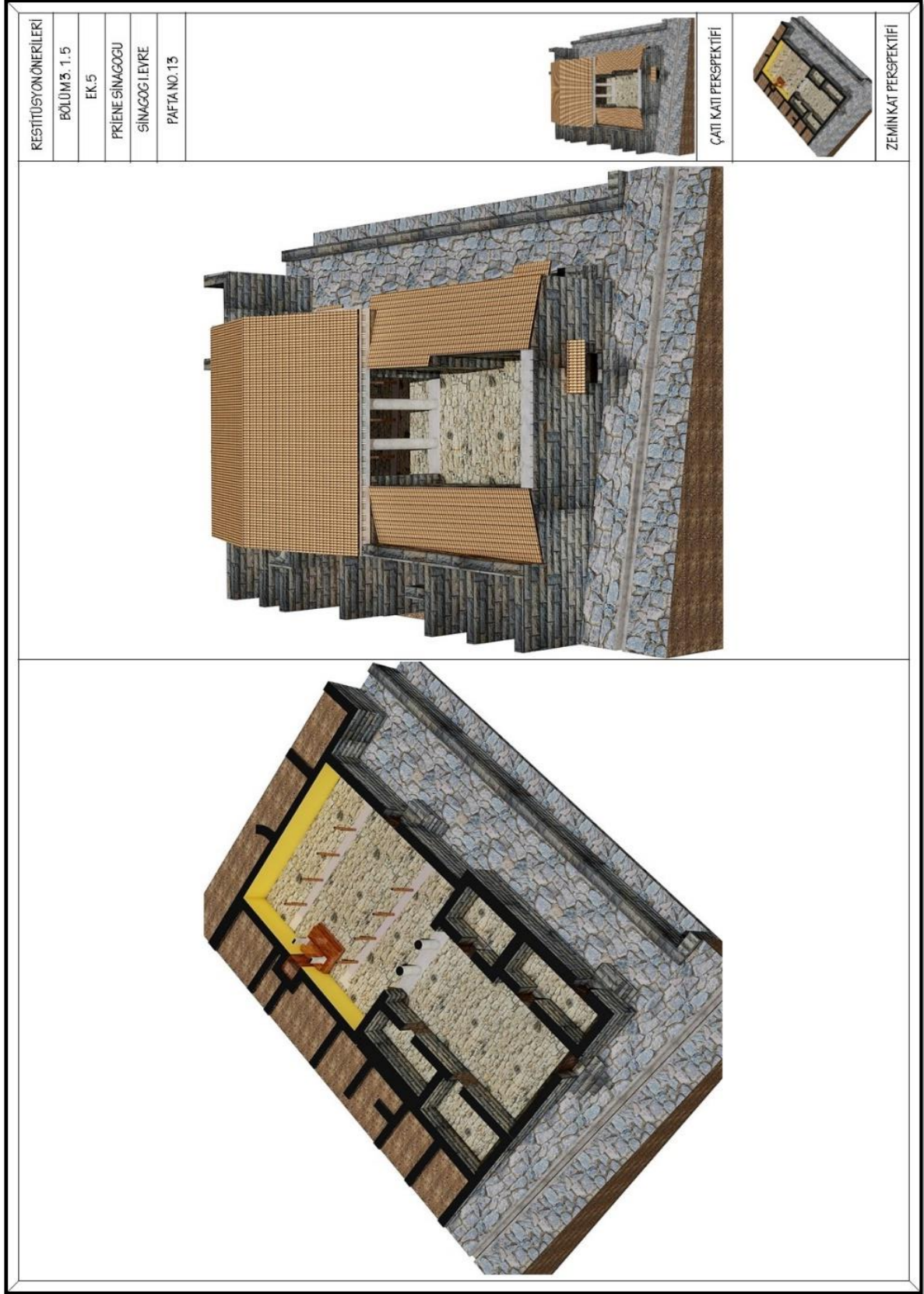
Proje. 52. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.9

Proje. 54. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.11

Proje. 55. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.12

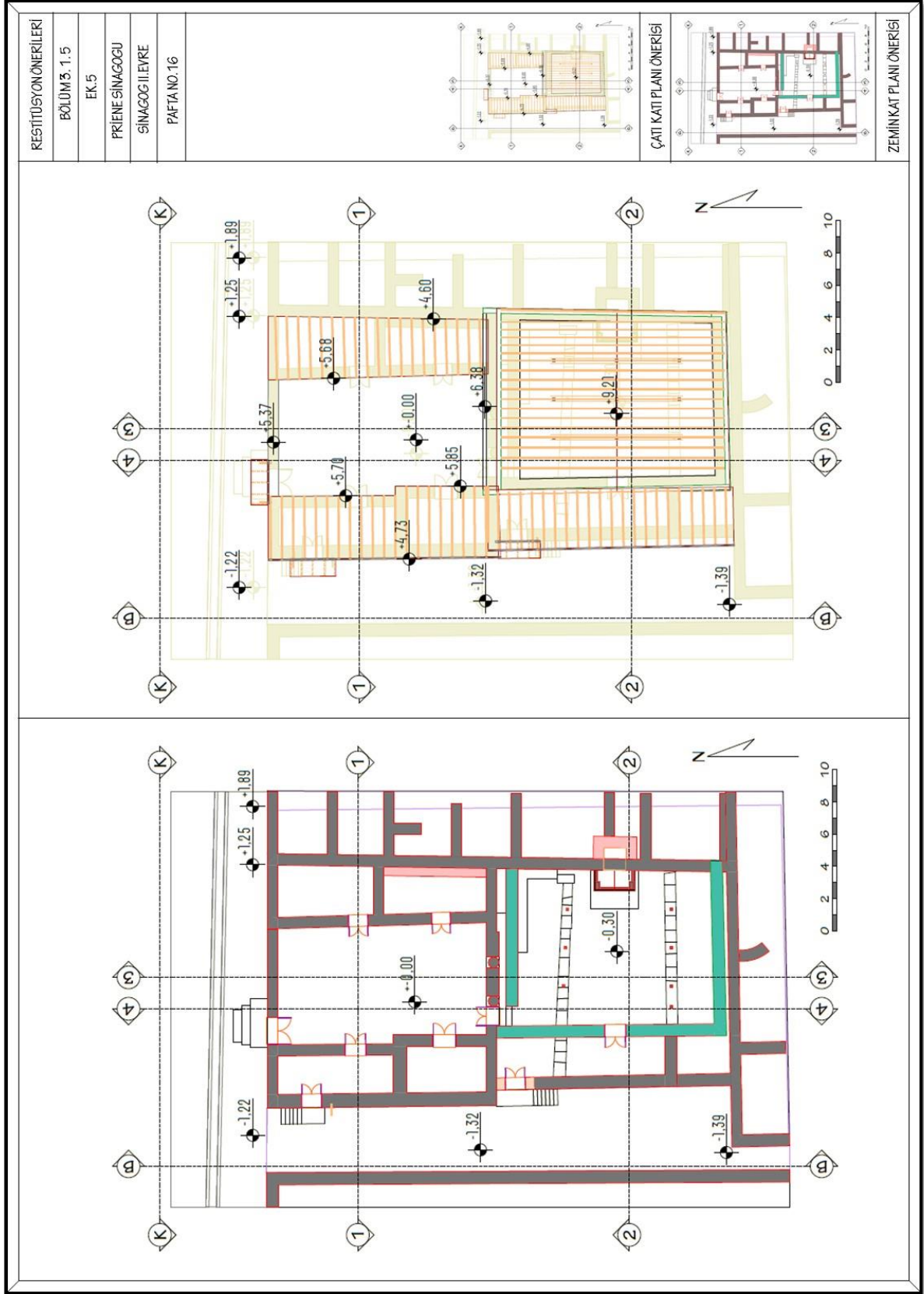
Proje. 56. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.13

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ BÖLÜM 3.1.5 EK.5 PRIENE SINAGOGU SINAGOG İÇİRE PAFTA NO.14			KUZEBATIDAN BAKIŞ
			GÜNEYDOĞUDAN BAKIŞ

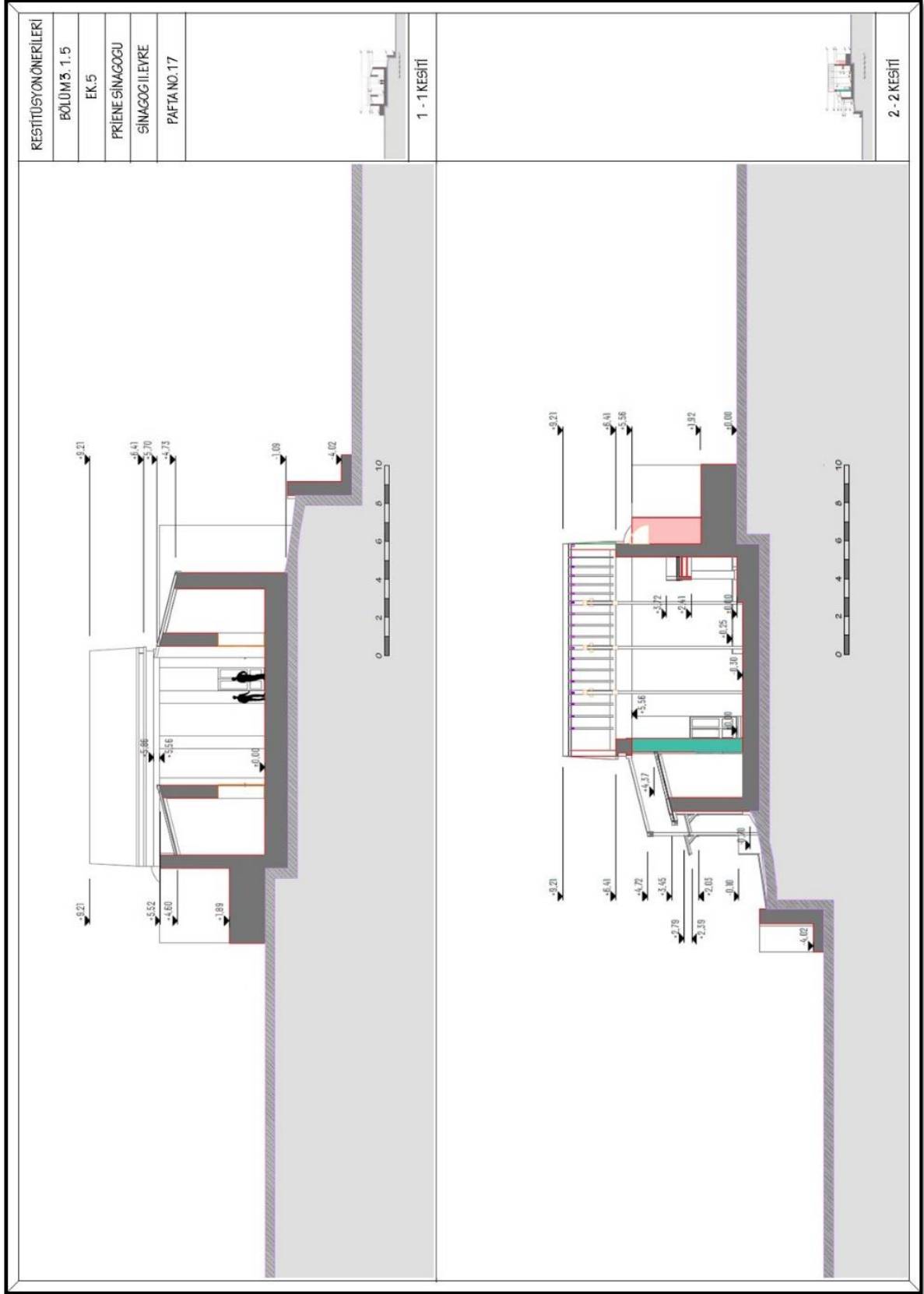
Proje. 57. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.14

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ		BÖLÜM 3.1.5	RESTİTÜSYON		MEVCUT DURUM
EK.5					
PRİENE SINAGOGU					
SINAGOG İLE YRE					
PAFTA NO.15					
					

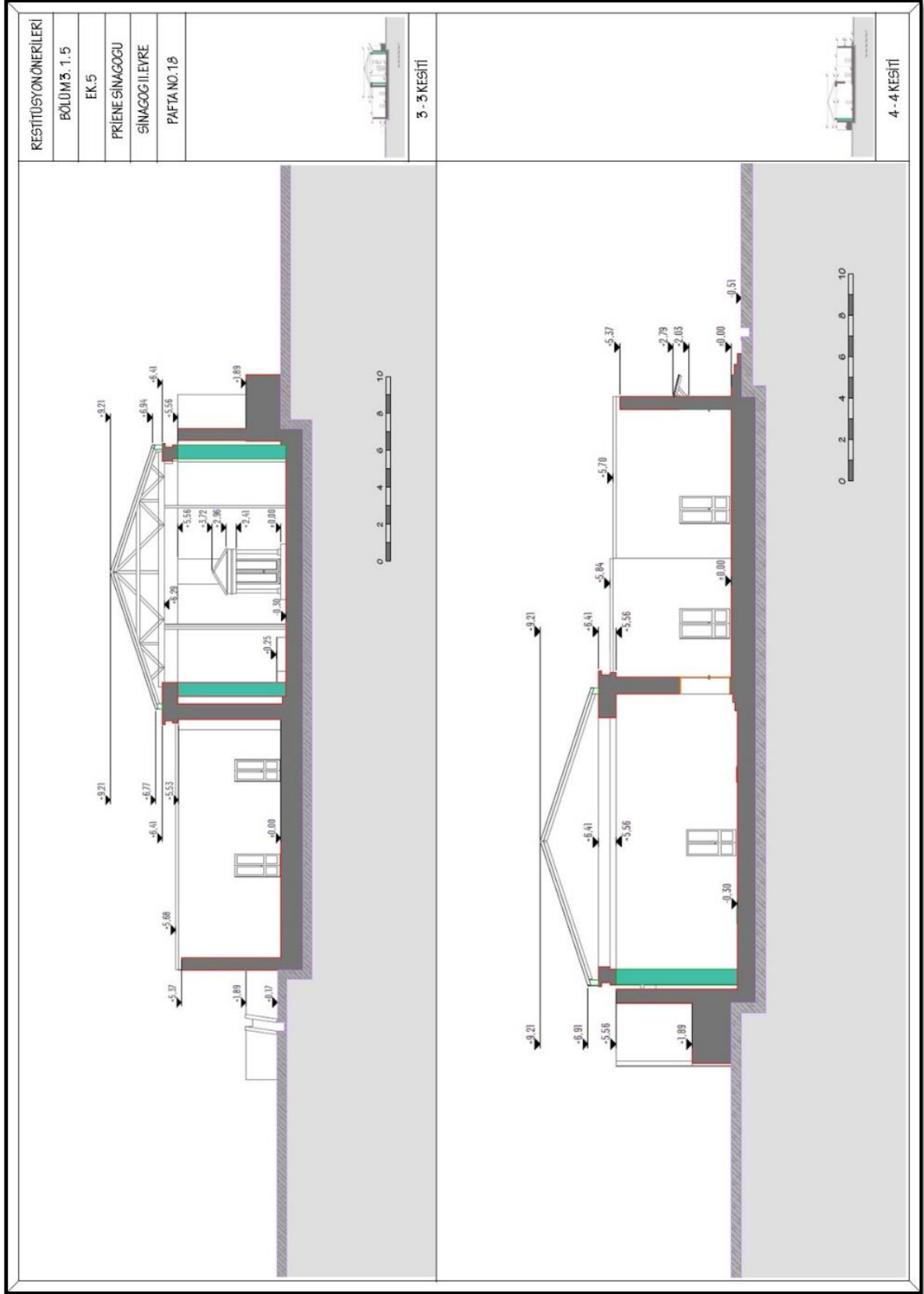
Proje. 58. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.15

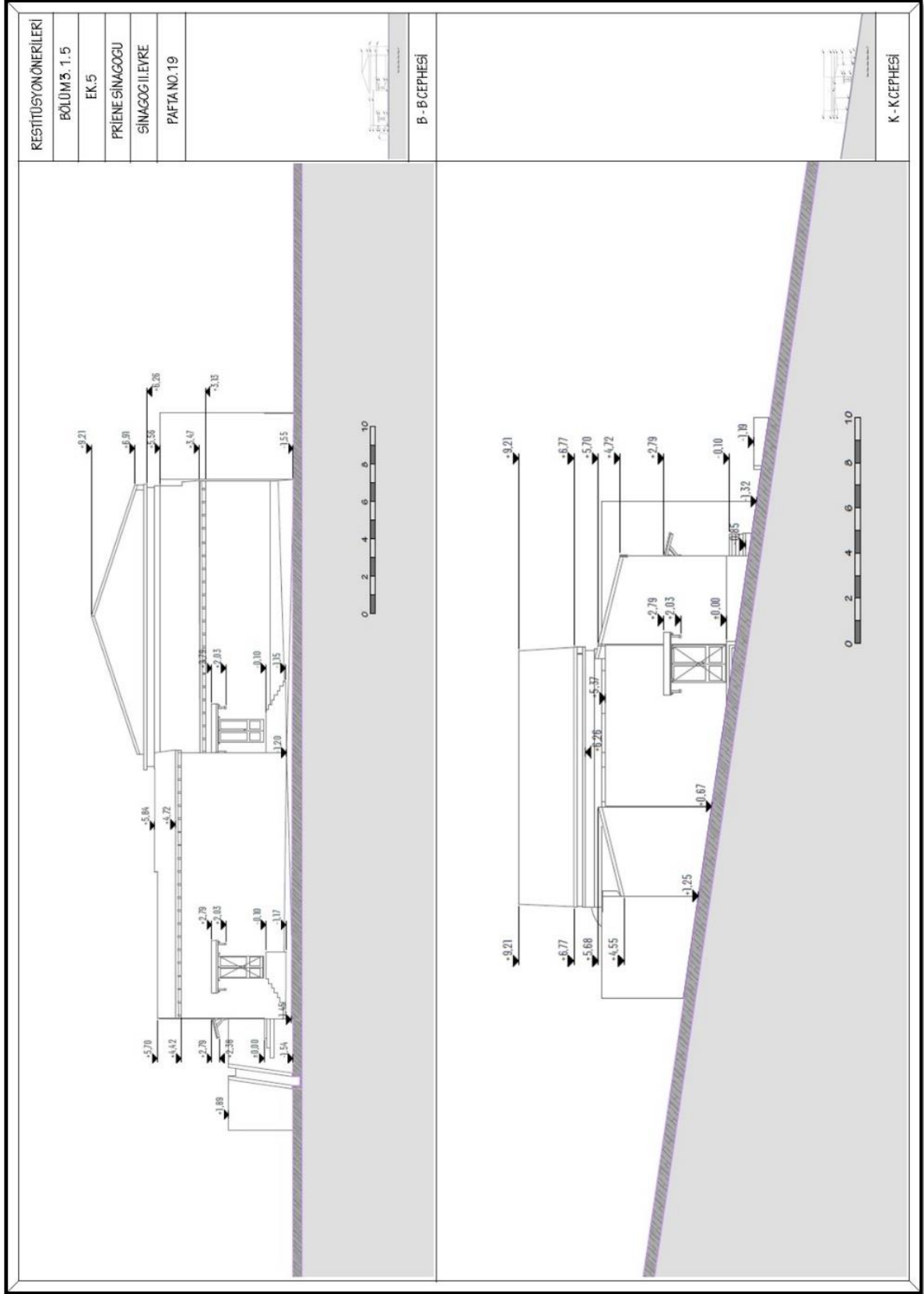
Proje. 59. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.16

Proje. 60. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.17

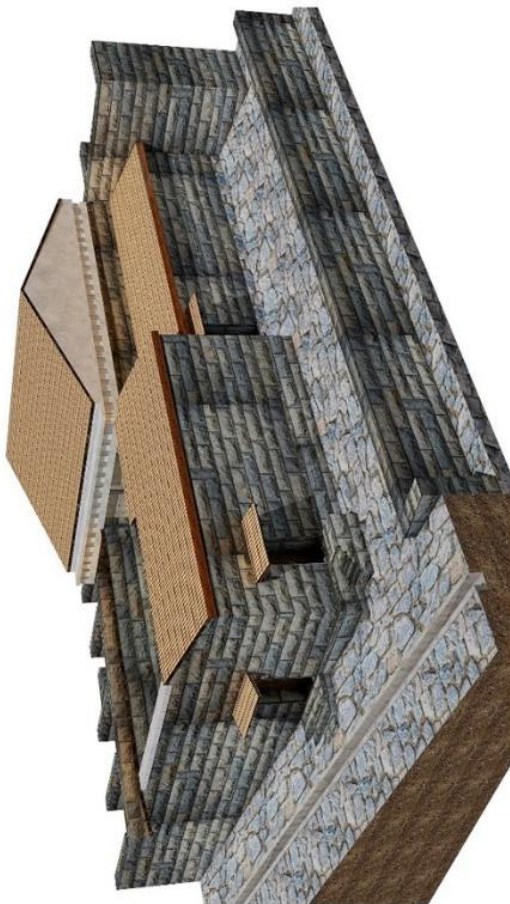
Proje. 61. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.18

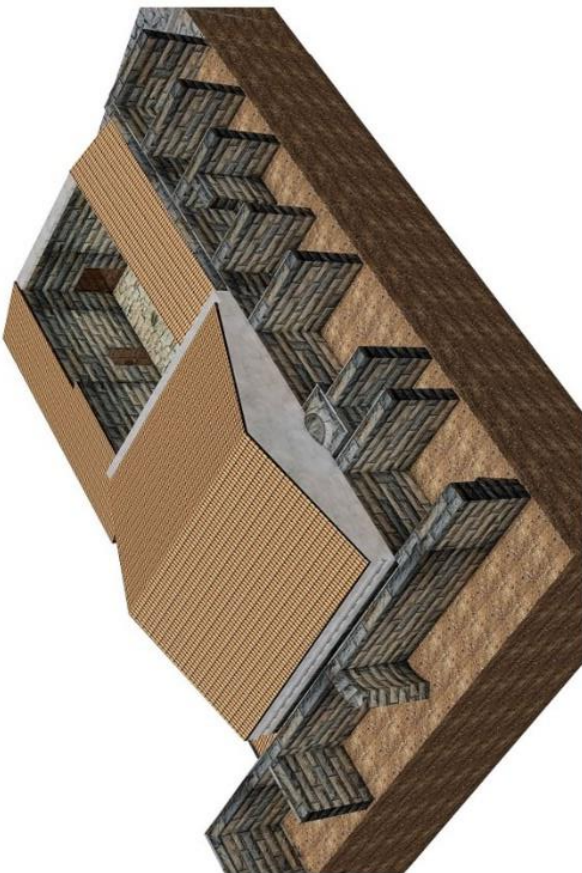

Proje. 62. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.19

Proje. 63. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.20

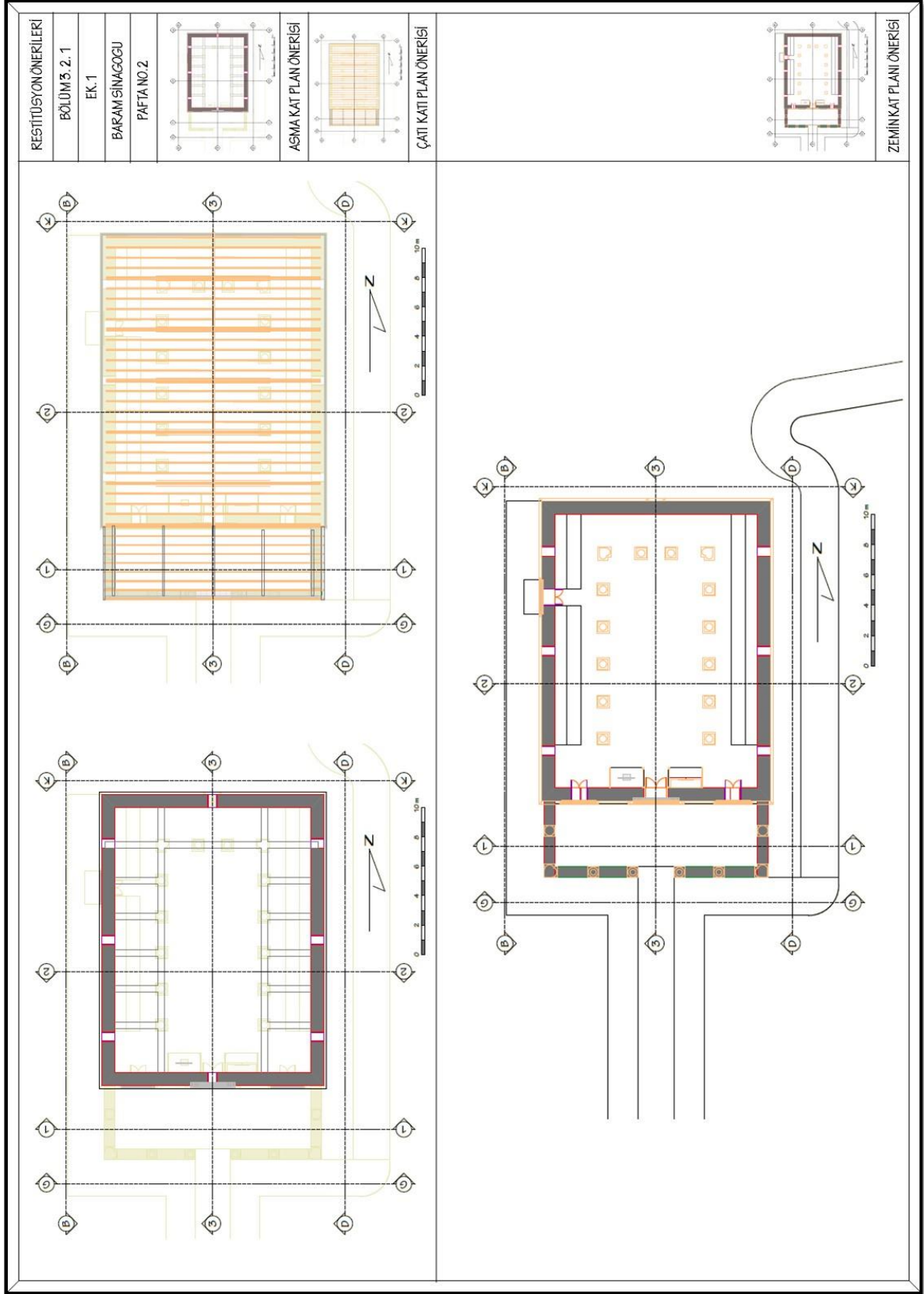
RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ			KUZEYBATIDAN BAKIŞ
BÖLÜM 3.1.5			
EK 5			
PRİENE SINAGOGU			
SINAGOG İLEVİRE			
PAFTA NO.21			

			GÜNEYDOĞUDAN BAKIŞ

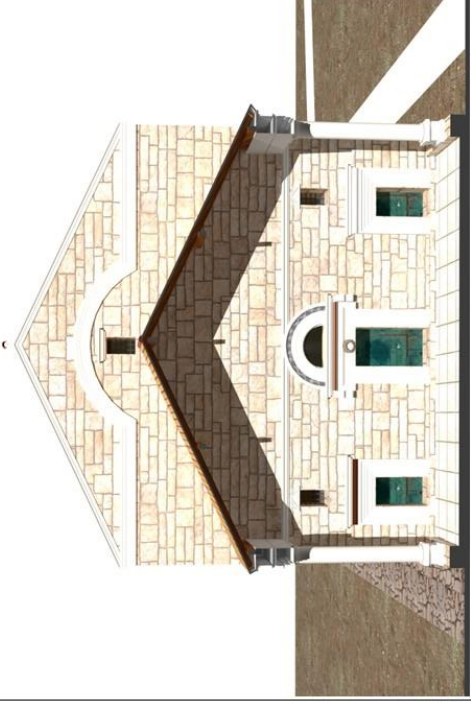
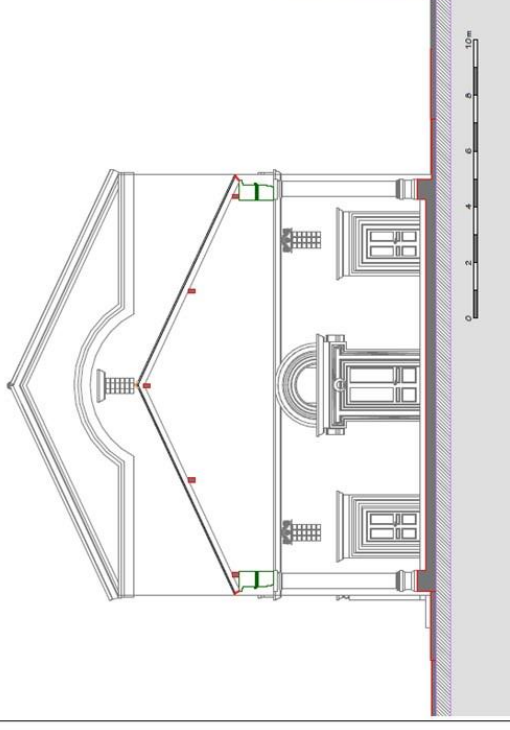
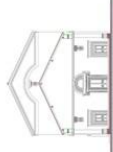
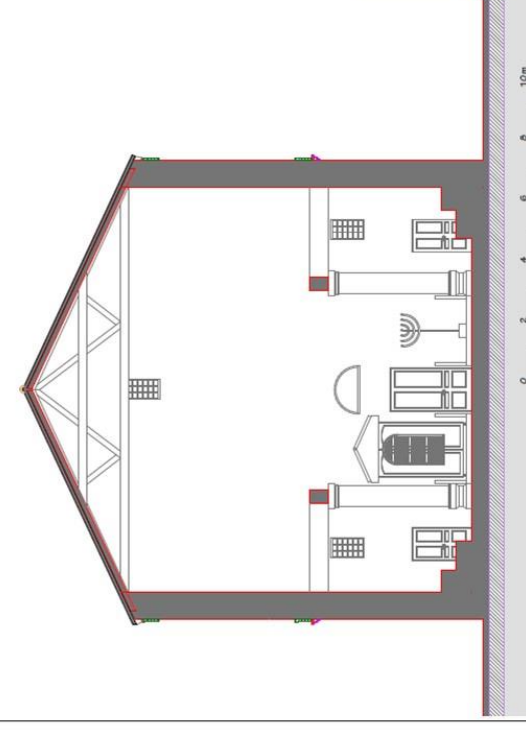
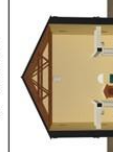
Proje. 64. Bölüm 3.1. Ek. 5. Pafta No.21

BÖLÜM 3.2. EK. 1. BARAM SİNAGOGU

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ BÖLÜM 3.2.1 EK.1 BARAM SİNAGOGU PAFTA NO 1		 RESTİTÜSYON		 MEVCUT DURUM
---	--	--	---	---

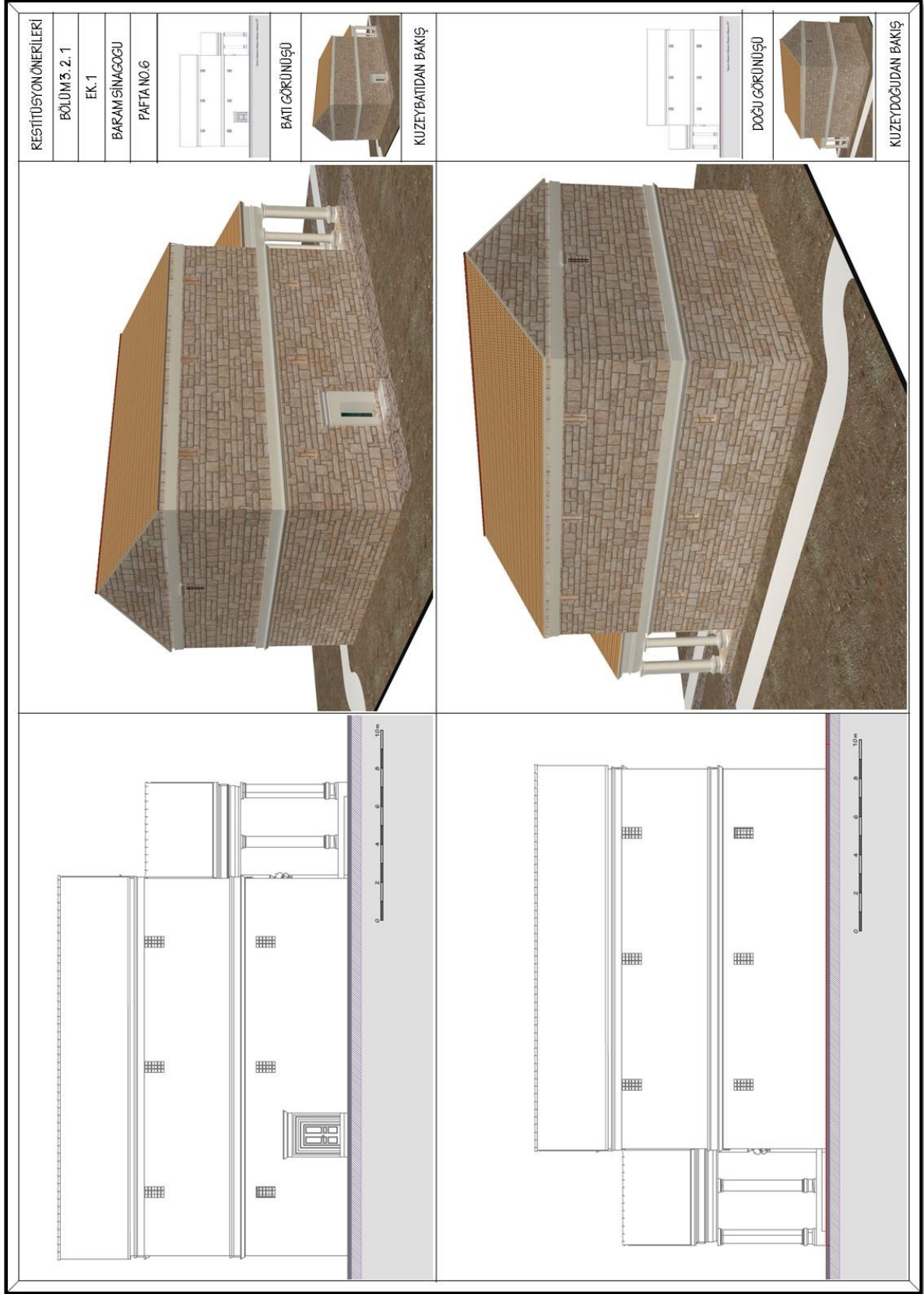
Proje. 66. Bölüm 3.2. Ek. 1. Pafta No.2

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ		
BÖLÜM 3.2.1		
EK 1		
BARAM SINAGOGU		
PAFTA NO.4		
 1 - 1 KESİTİ		
 1 - 1 PERSPEKTİFİ		
 2 - 2 KESİTİ		
 2 - 2 PERSPEKTİFİ		

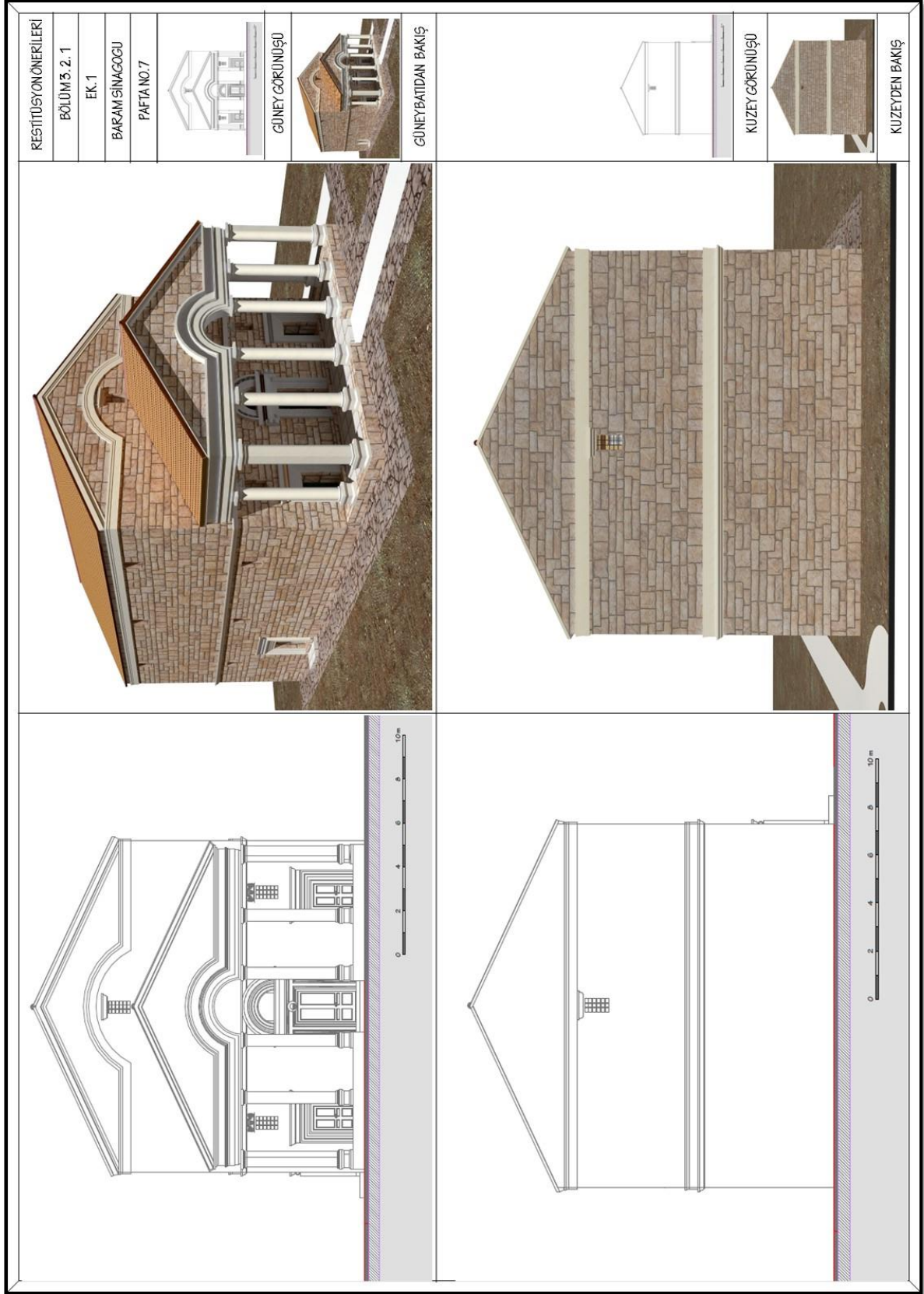
Proje. 68. Bölüm 3.2. Ek. 1. Pafta No.4

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ		3 - 3 PERSPEKTİFİ
BÖLÜM 3.2.1		
EK.1		
BARAM SİNAGOĞU		
PAFTA NO:5		
		3 - 3 KESİTİ

Proje. 69. Bölüm 3.2. Ek. 1. Pafta No.5

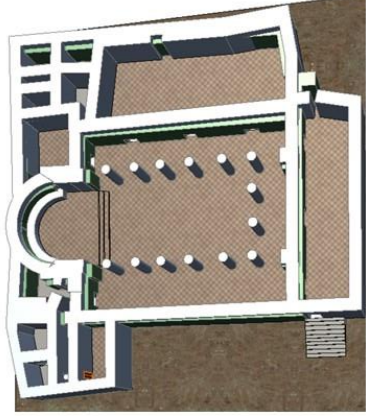
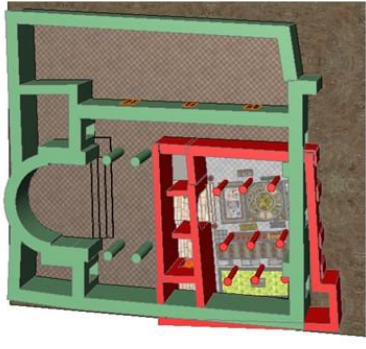
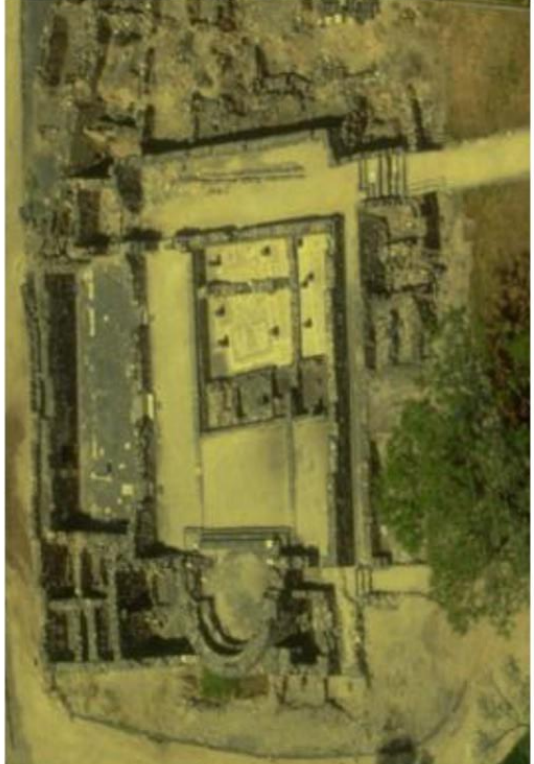

Proje. 70. Bölüm 3.2. Ek. 1. Pafta No.6

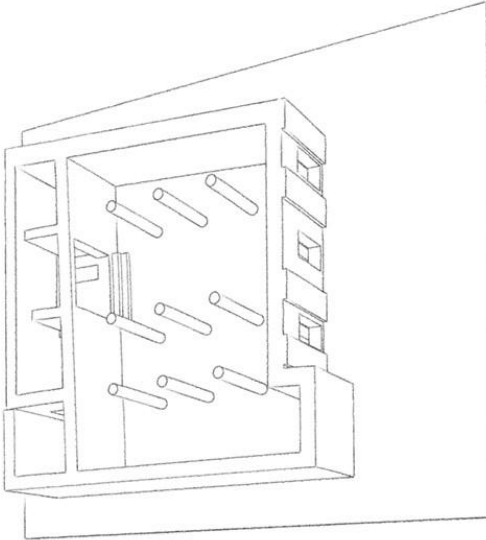
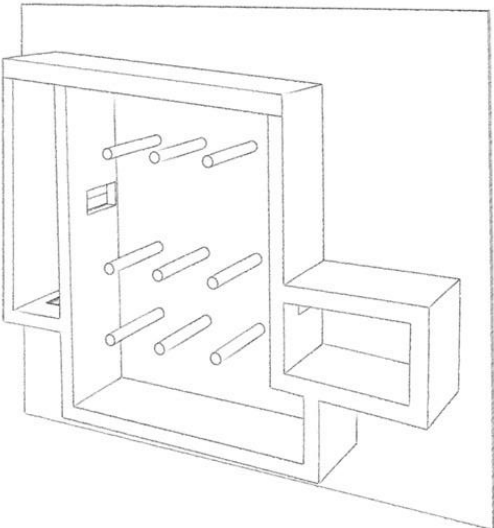
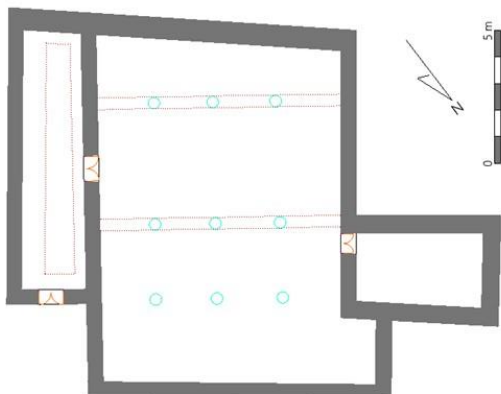
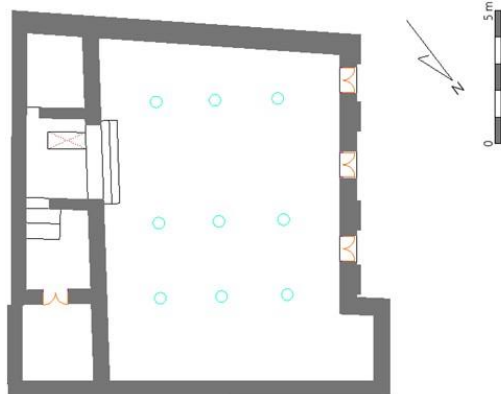

Proje. 71. Bölüm 3.2. Ek. 1. Pafta No.7

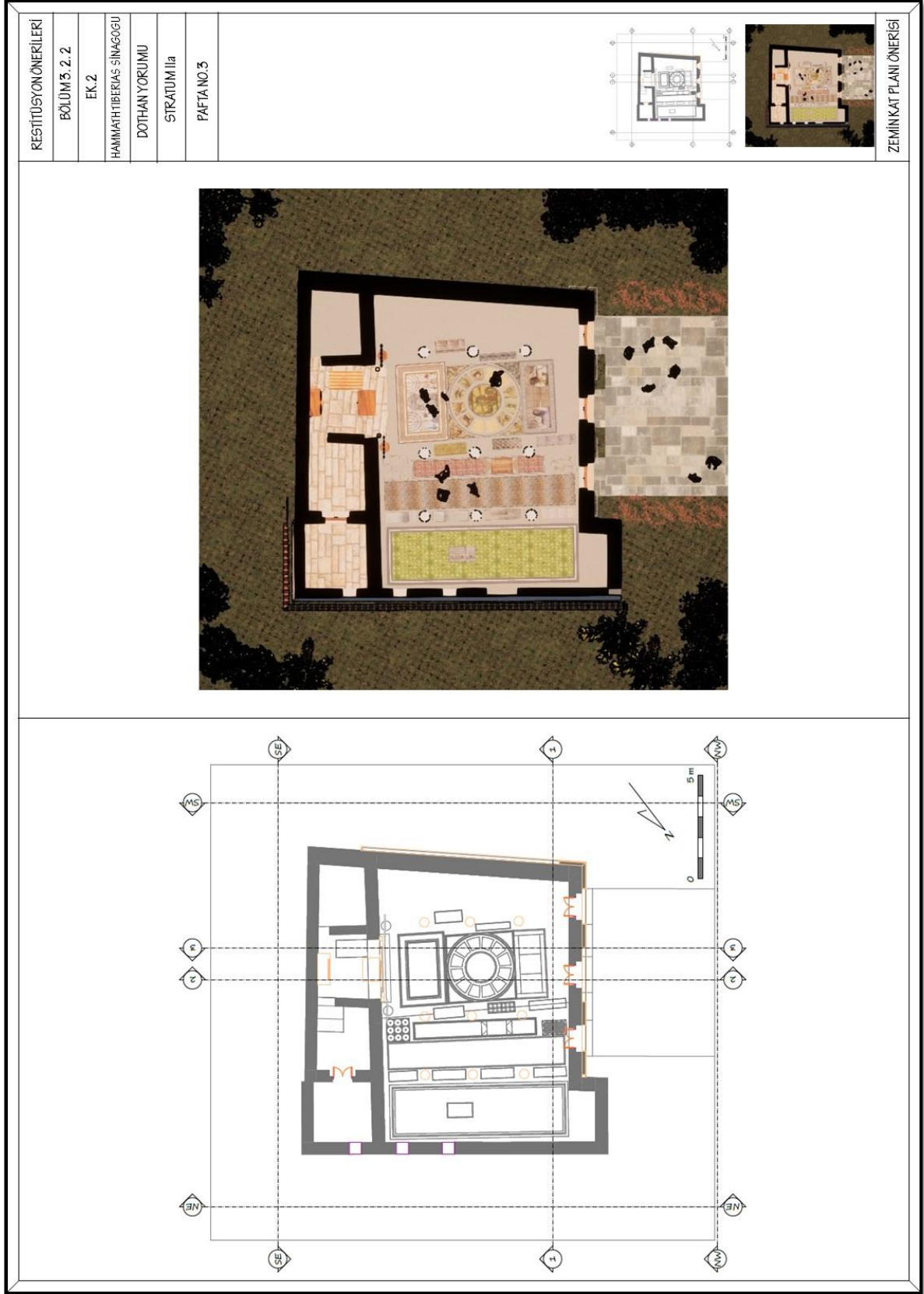
BÖLÜM 3.2. EK. 2. HAMMATH TIBERIAS SİNAGOGU

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ BÖLÜM 3.2.2 EK.2 HAMMATH TIBERIAS SİNAGOGU TÜMEYKLERİ PAFTA NO:1		RESTİTÜSYON	MEVCUT DURUM
   IIa IIb IIa	 	RESTİTÜSYON	MEVCUT DURUM

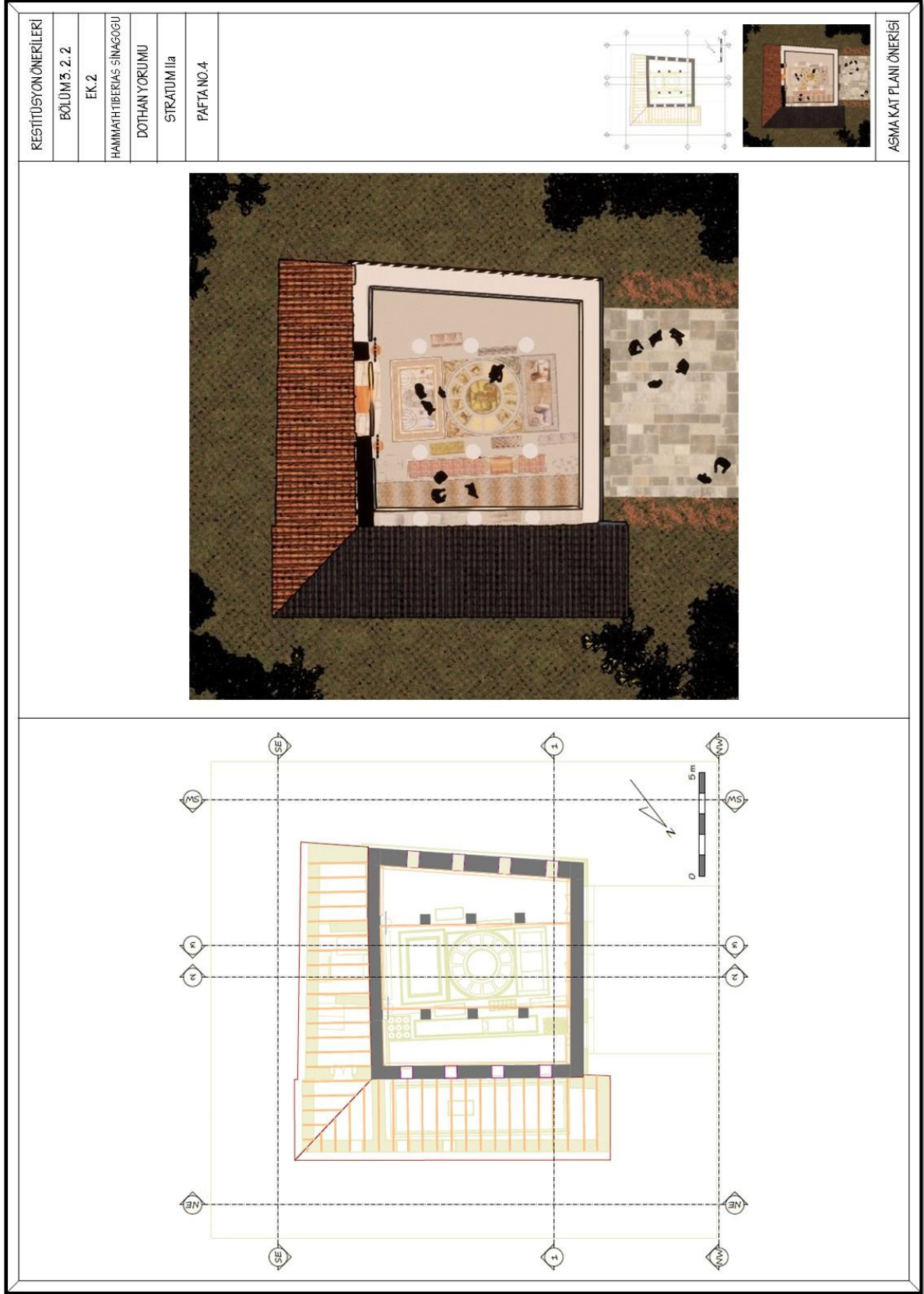
Proje. 72. Bölüm 3.2. Ek. 2. Pafta No.1

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ	BÖLÜM 3.2.2	EK 2	HAMMATHİBERİAS SINAGOGU	DOĞRAN YORUMU	STRATUM İlve İla	PAFTA NO 2			ZEMİN KAT PLANI ÖNERİLERİ			ZEMİN KAT PLANI ÖNERİLERİ
-----------------------	-------------	------	-------------------------	---------------	------------------	------------	--	---	---------------------------	--	--	---------------------------

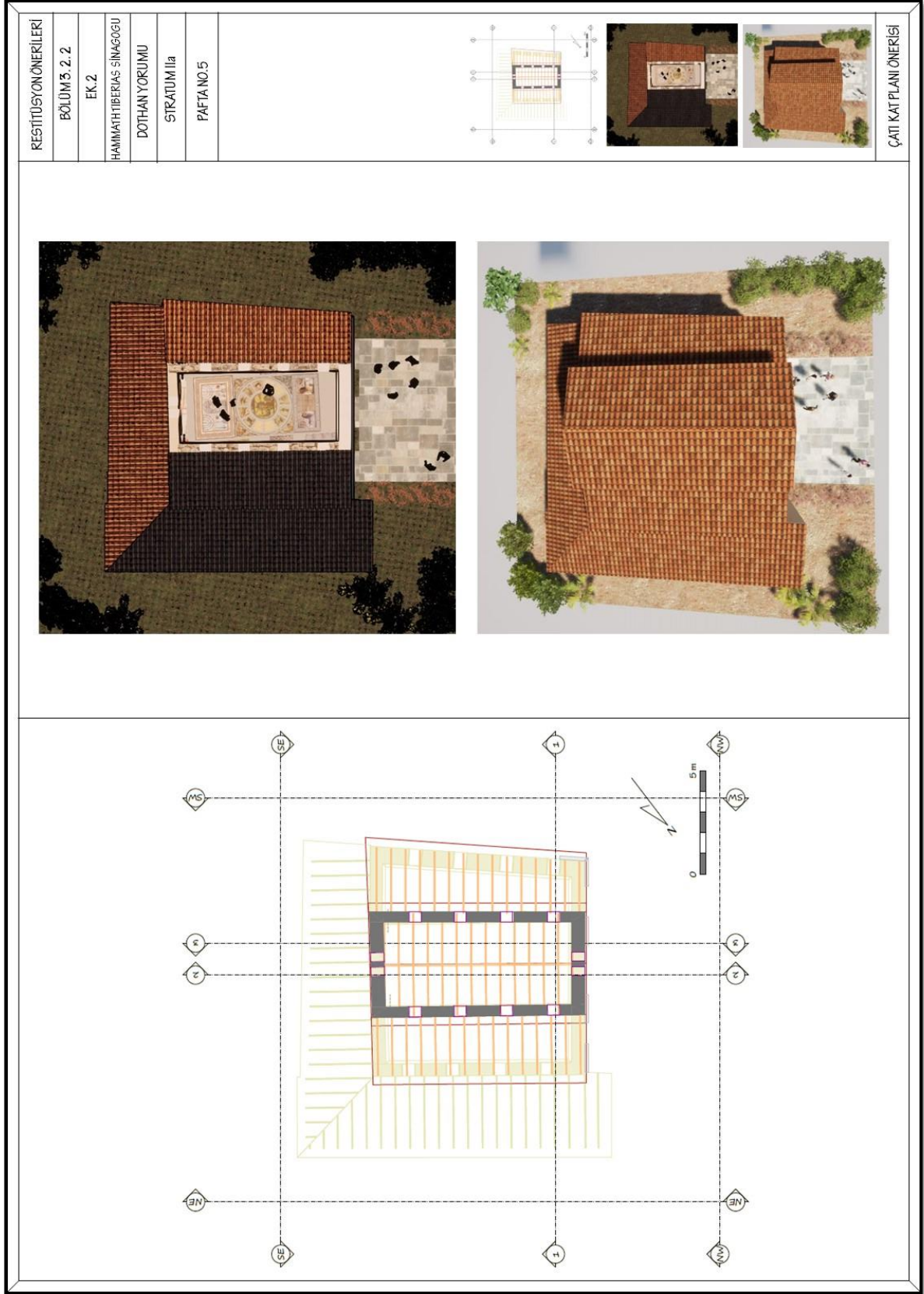
Proje. 73. Bölüm 3.2. Ek. 2. Pafta No.2

Proje. 74. Bölüm 3.2. Ek. 2. Pafta No.3

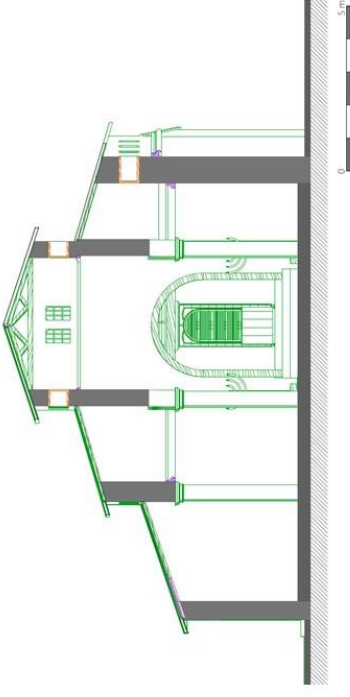
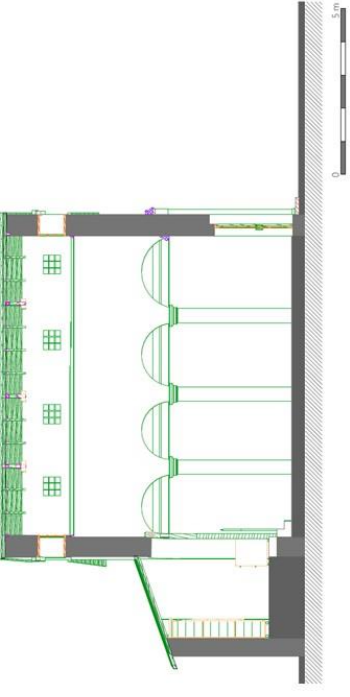
Proje. 75. Bölüm 3.2. Ek. 2. Pafta No.4

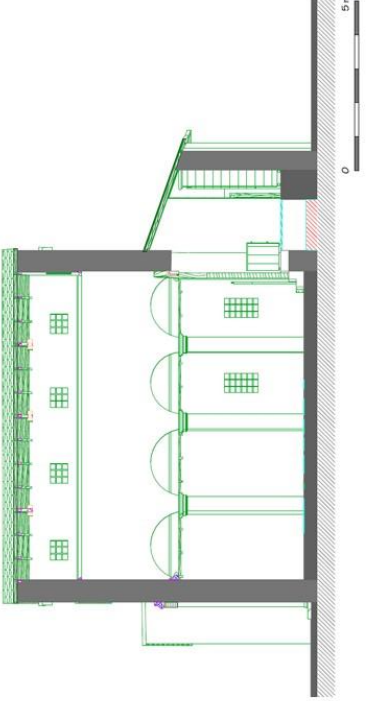
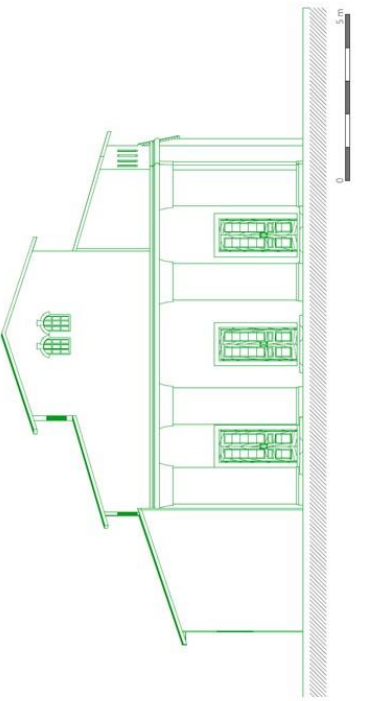
ÇATI KAT PLANI ÖNERİSİ

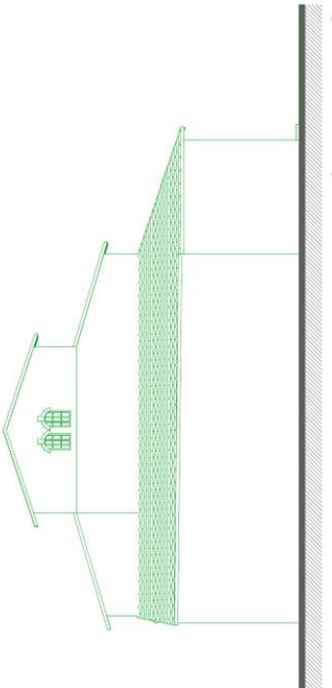
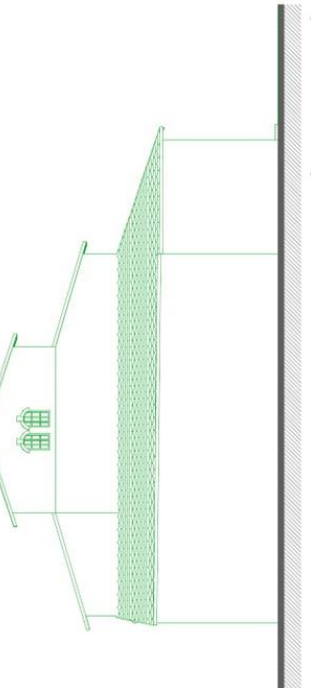
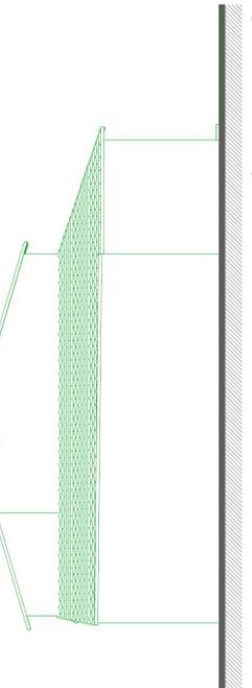
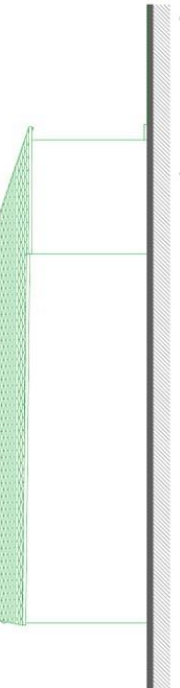
Proje. 76. Bölüm 3.2. Ek. 2. Pafta No.5

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ		
BÖLÜM 3.2.2		
EK 2		
HAMMATHİBERİAS SINAGOGU		
DOĞAN YORUMU		
STRATUM IIa		
PAFTA NO.6		
		
1 - 1 KESİTİ		
2 - 2 KESİTİ		

Proje. 77. Bölüm 3.2. Ek. 2. Pafta No.6

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ			BÖLÜM 3.2.2 EK 2 HAMMATHİBERİAS SINAGOGU DOTİYANİYORUMU STRATUM İla PAFTA NO.7
3 - 3 KESİTİ			NW CEPHESİ

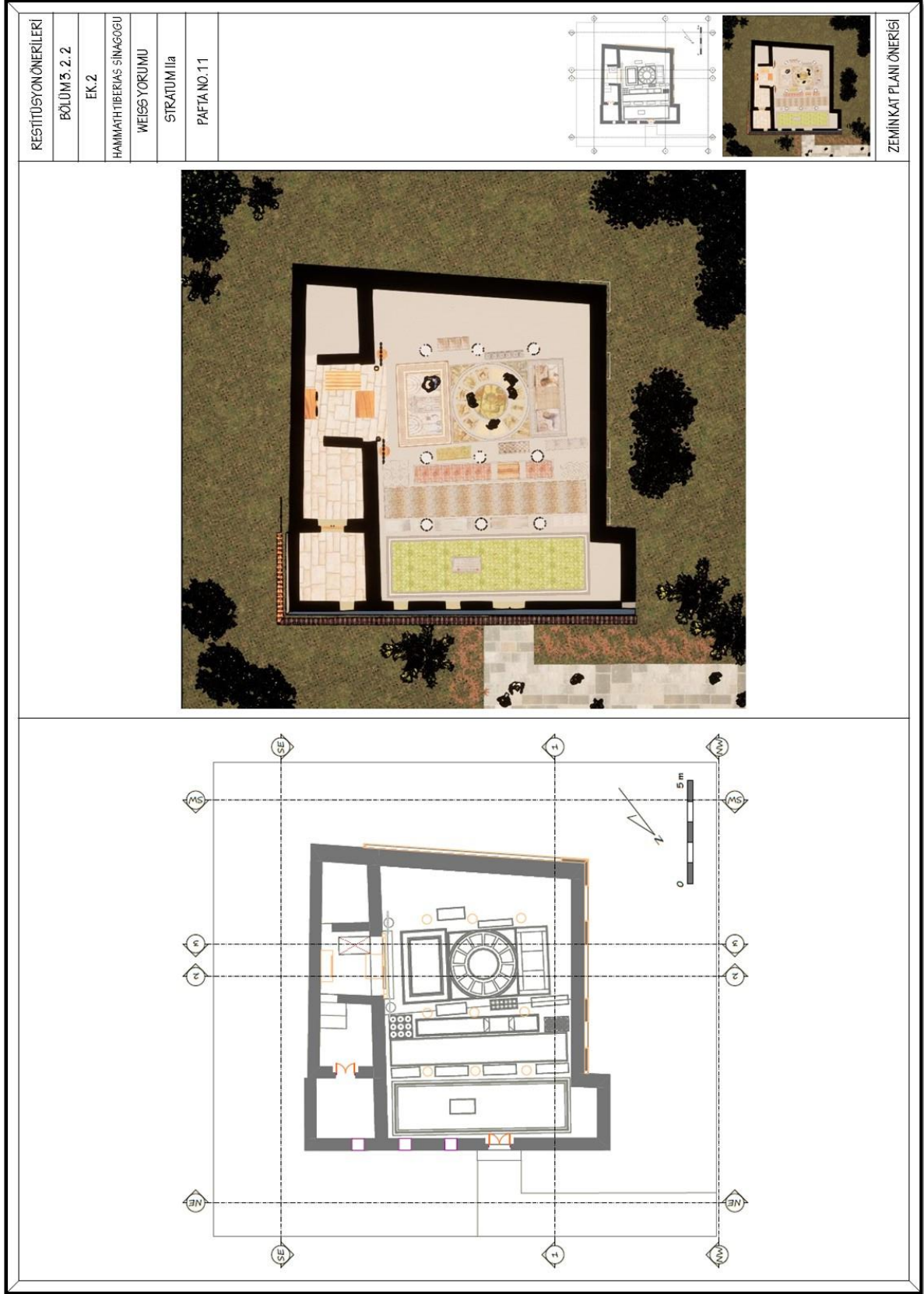
Proje. 78. Bölüm 3.2. Ek. 2. Pafta No.7

REGİTİDYONÖNERİLERİ			BÖLÜM 3.2.2
EK 2			HAMMATHİBERİAS SINAGOGU
DOĞAN YÖRÜMÜ			STRATUM İla
PAFTA NO.8			SE ÇEPHESİ
			NE ÇEPHESİ
			SW ÇEPHESİ

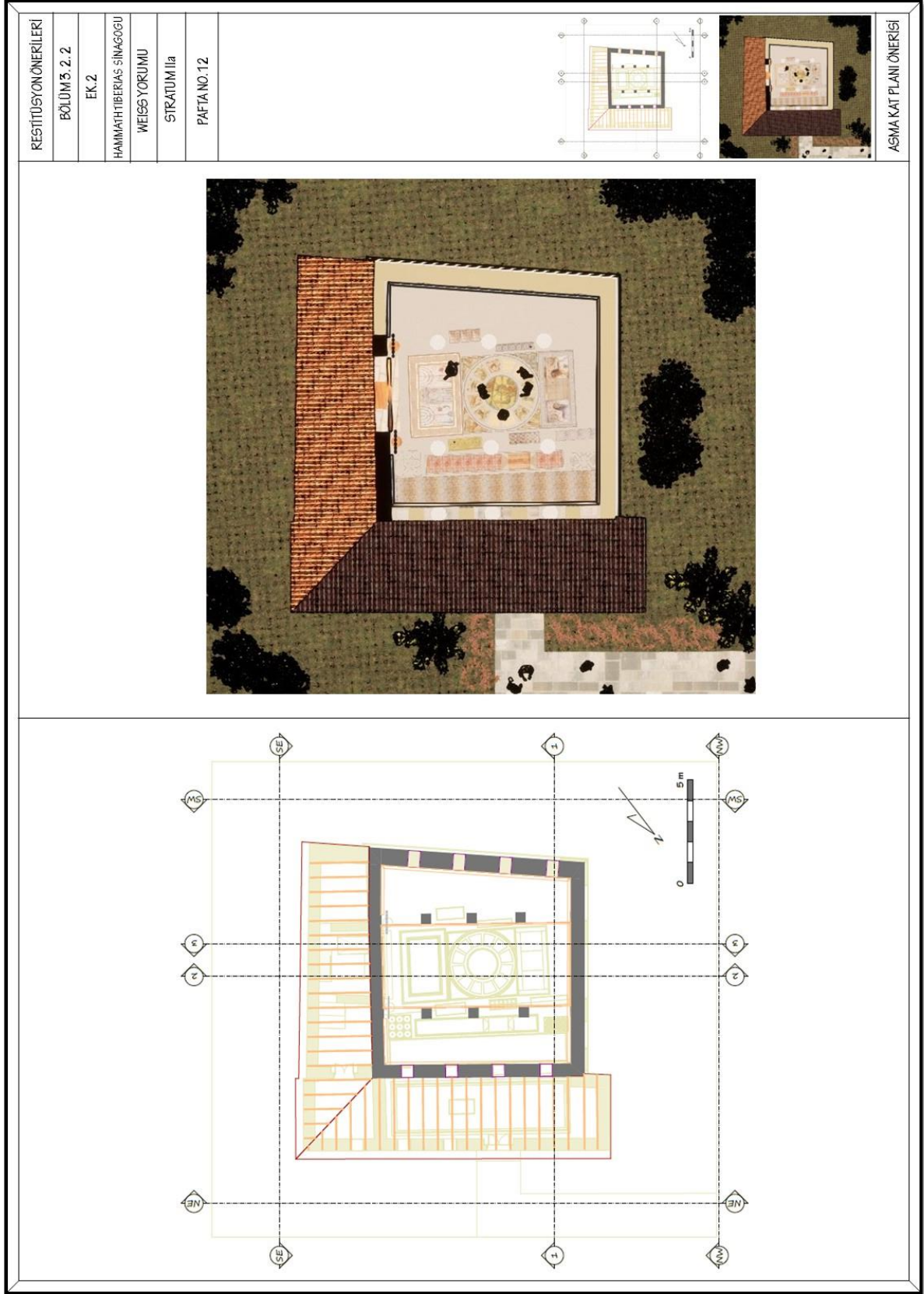
Proje. 79. Bölüm 3.2. Ek. 2. Pafta No.8

REGİTİSYON ÖNERİLERİ BÖLÜM 3.2.2 EK 2 HAMMATHİBERİAS SINAGOGU DOTHANYORUMU STRATUM IIa PAFTA NO.9		
		BATİ CEPHESİ
		DOĞU CEPHESİ

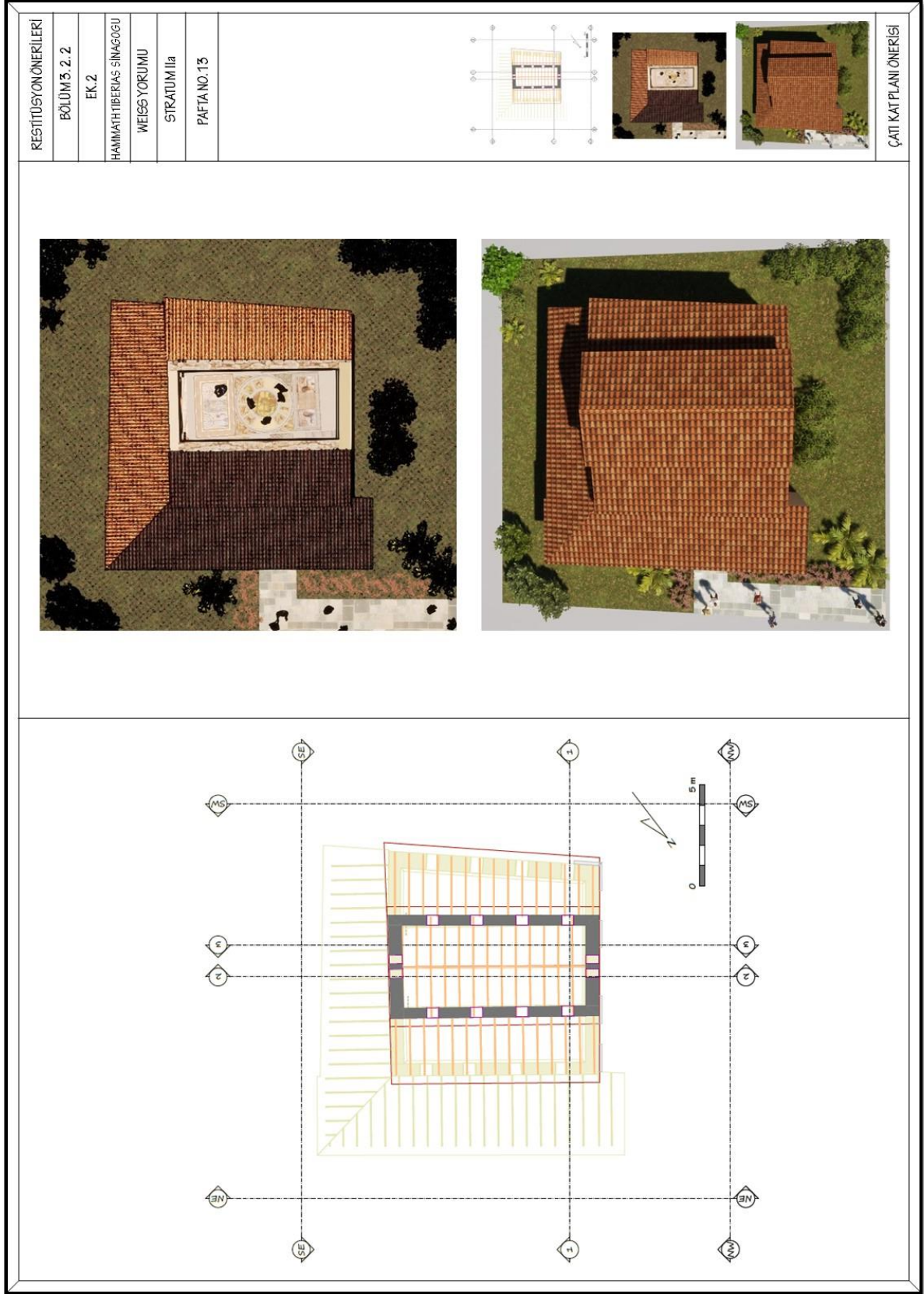
Proje. 80. Bölüm 3.2. Ek. 2. Pafta No.9

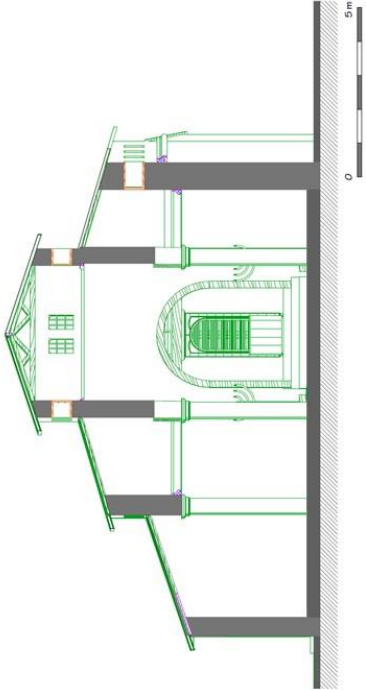
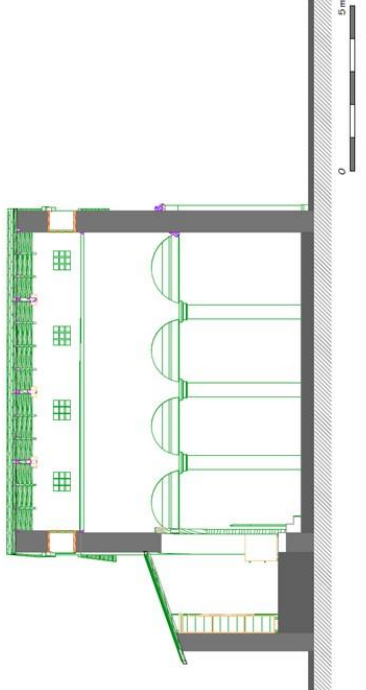
Proje. 82. Bölüm 3.2. Ek. 2. Pafta No.11

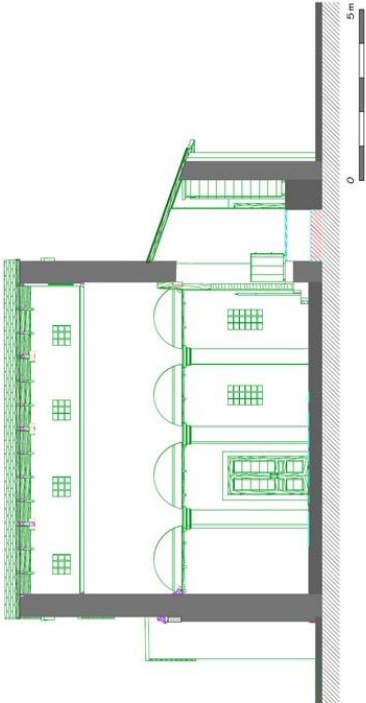
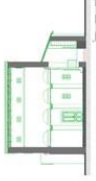
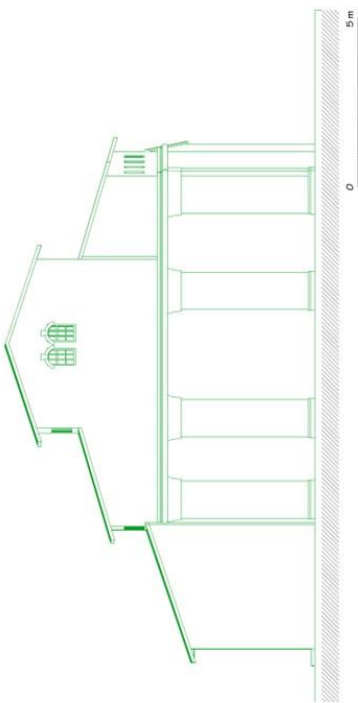
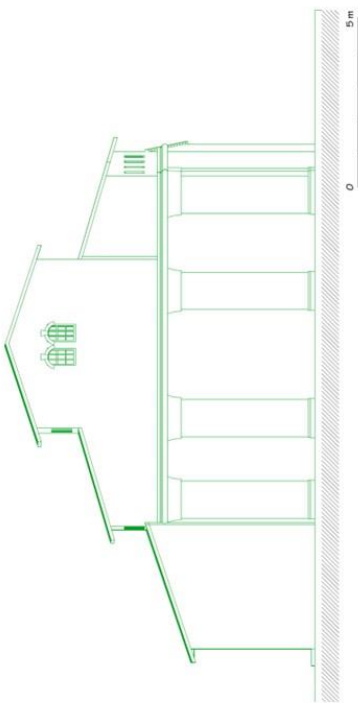
Proje. 83. Bölüm 3.2. Ek. 2. Pafta No.12

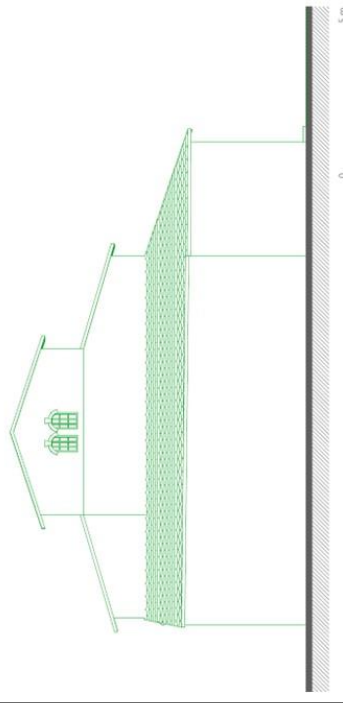
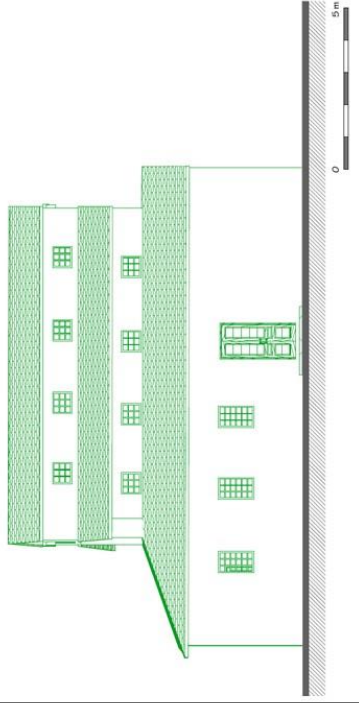
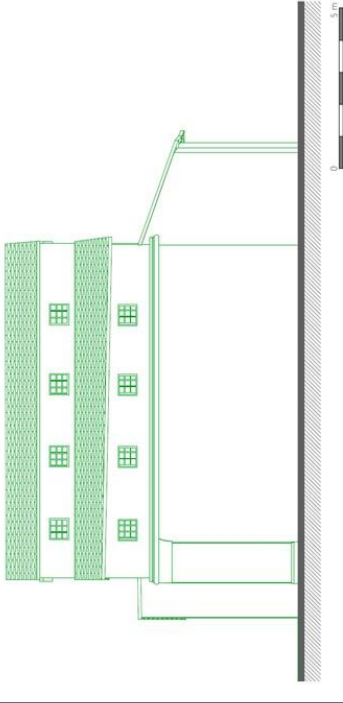
Proje. 84. Bölüm 3.2. Ek. 2. Pafta No.13

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ		
BÖLÜM 3.2.2		
EK 2		
HAMİDİYE TİBERİAS SINAGOGU		
WEISS YORUMU		
STRATUM IIa		
PAFTA NO. 14		
		
1 - 1 KESİTİ		

Proje. 85. Bölüm 3.2. Ek. 2. Pafta No.14

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ			
BÖLÜM 3.2.2			3 - 3 KESİTİ
EK 2			NW ÇERCHESİ
HAMMATHİBERİAS SINAGOGU			
WEİSS YORUMU			
STRATUM IIa			
PAFTA NO.15			

Proje. 86. Bölüm 3.2. Ek. 2. Pafta No.15

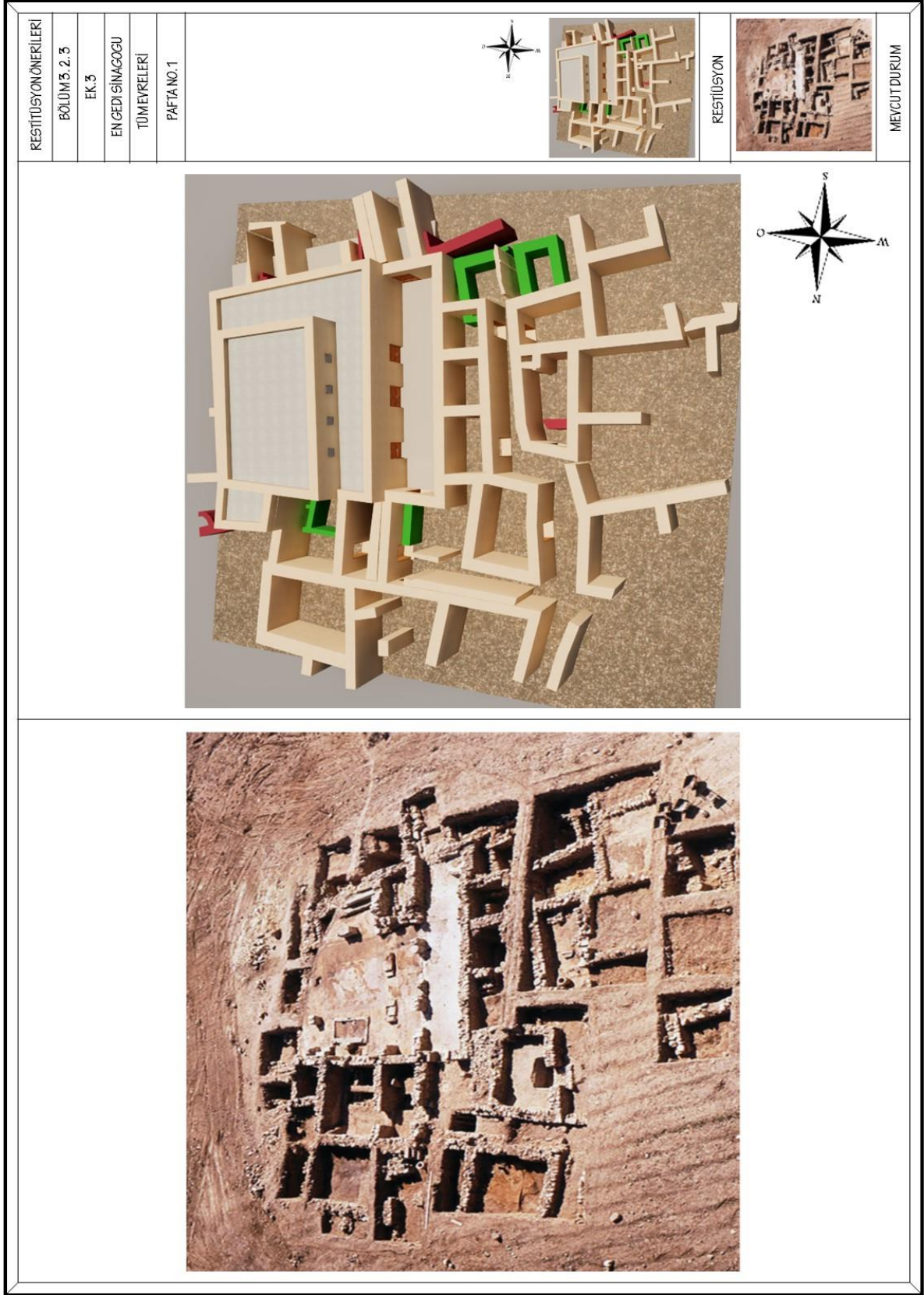
REGİTİDYONÖNERİLERİ		
BÖLÜM 3.2.2		
EK 2		
HAMMATHİBERİAS SINAGOGU		
WEİSS YORUMU		
STRATUM IIa		
PAFTA NO.16		
		
SE ÇEPHESİ		
		
NE ÇEPHESİ		
		
SW ÇEPHESİ		

Proje. 87. Bölüm 3.2. Ek. 2. Pafta No.16

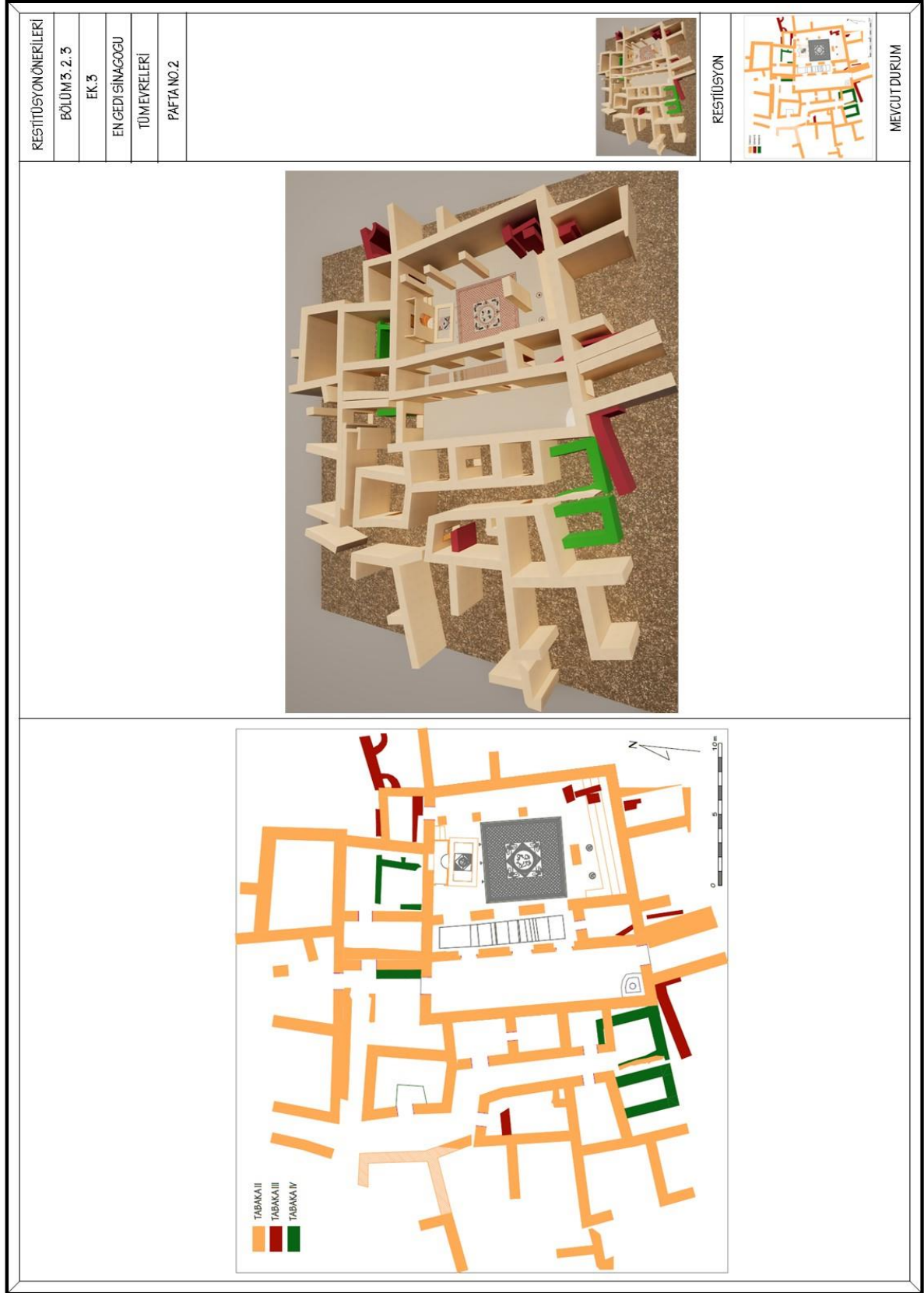
RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ		
BÖLÜM 3.2.2		BATI CEPHESİ
EK 2		
HAMMATHİBERİAS SINAGOGU		
WEİSS YORUMU		
STRATUM İla		
PAFTA NO.17		
		
		DOĞU CEPHESİ

Proje. 88. Bölüm 3.2. Ek. 2. Pafta No.17

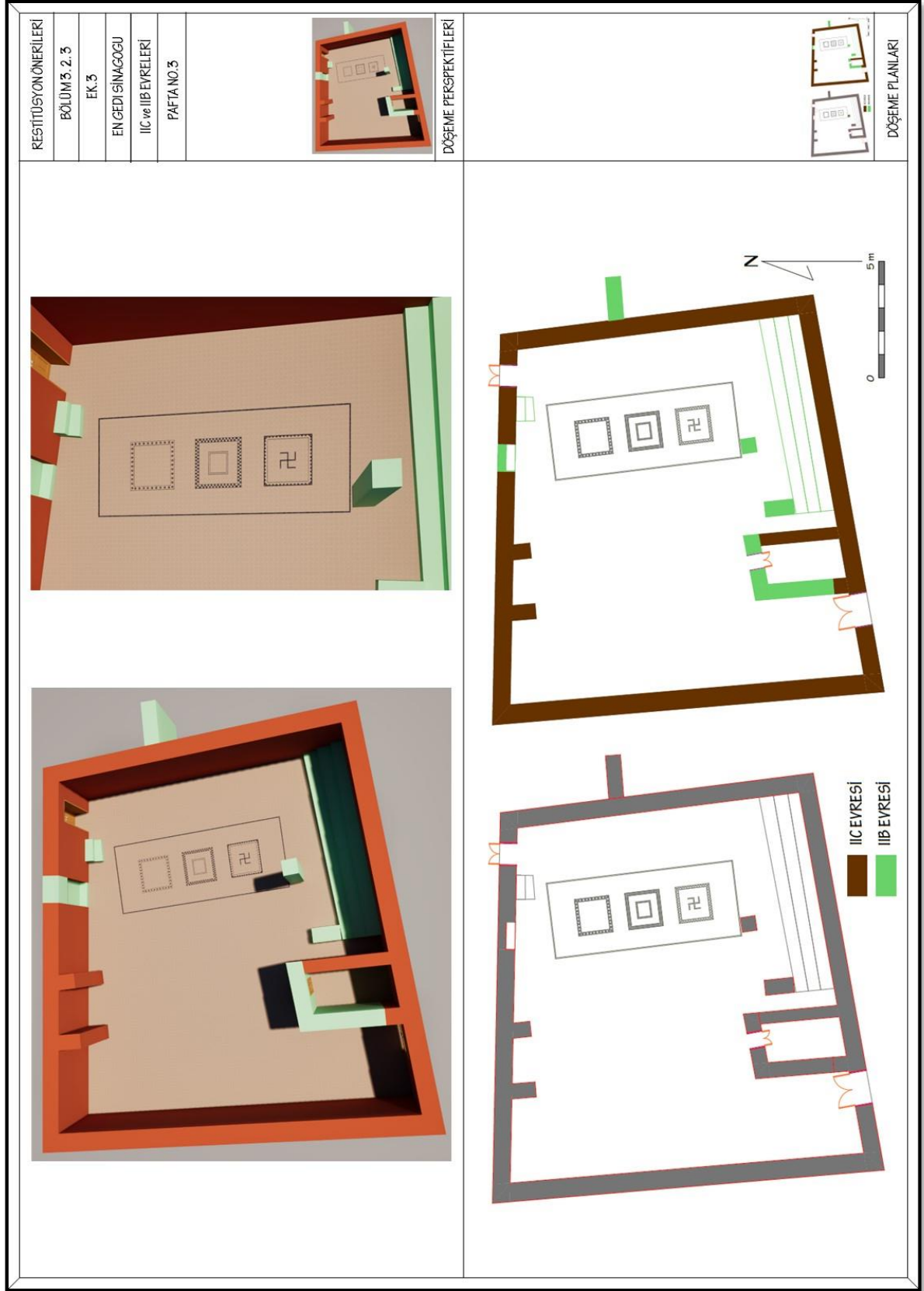
BÖLÜM 3.2. EK. 3. EN GEDİ SİNAGOGU

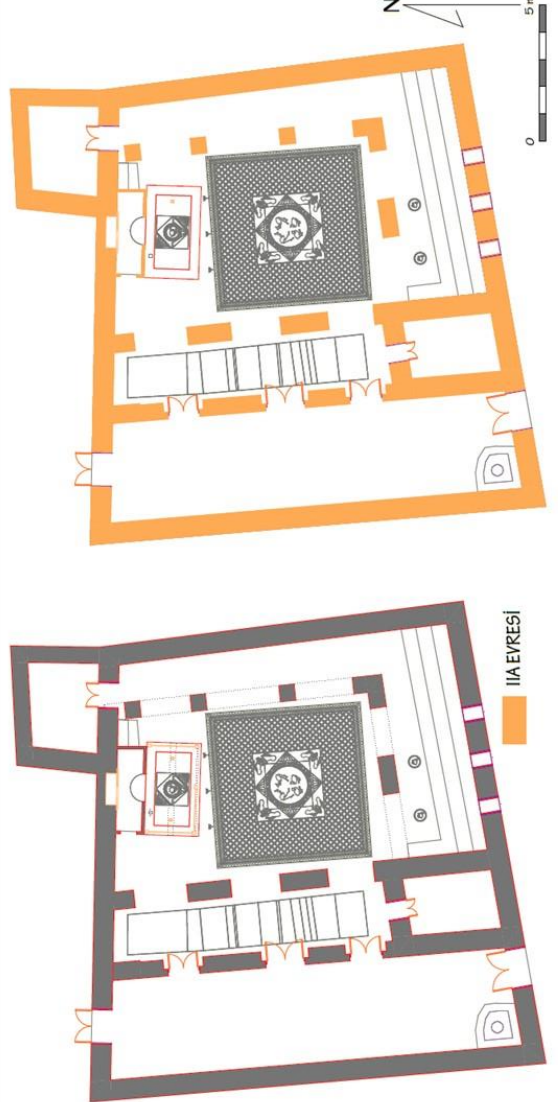
Proje. 89. Bölüm 3.2. Ek. 3. Pafta No.1

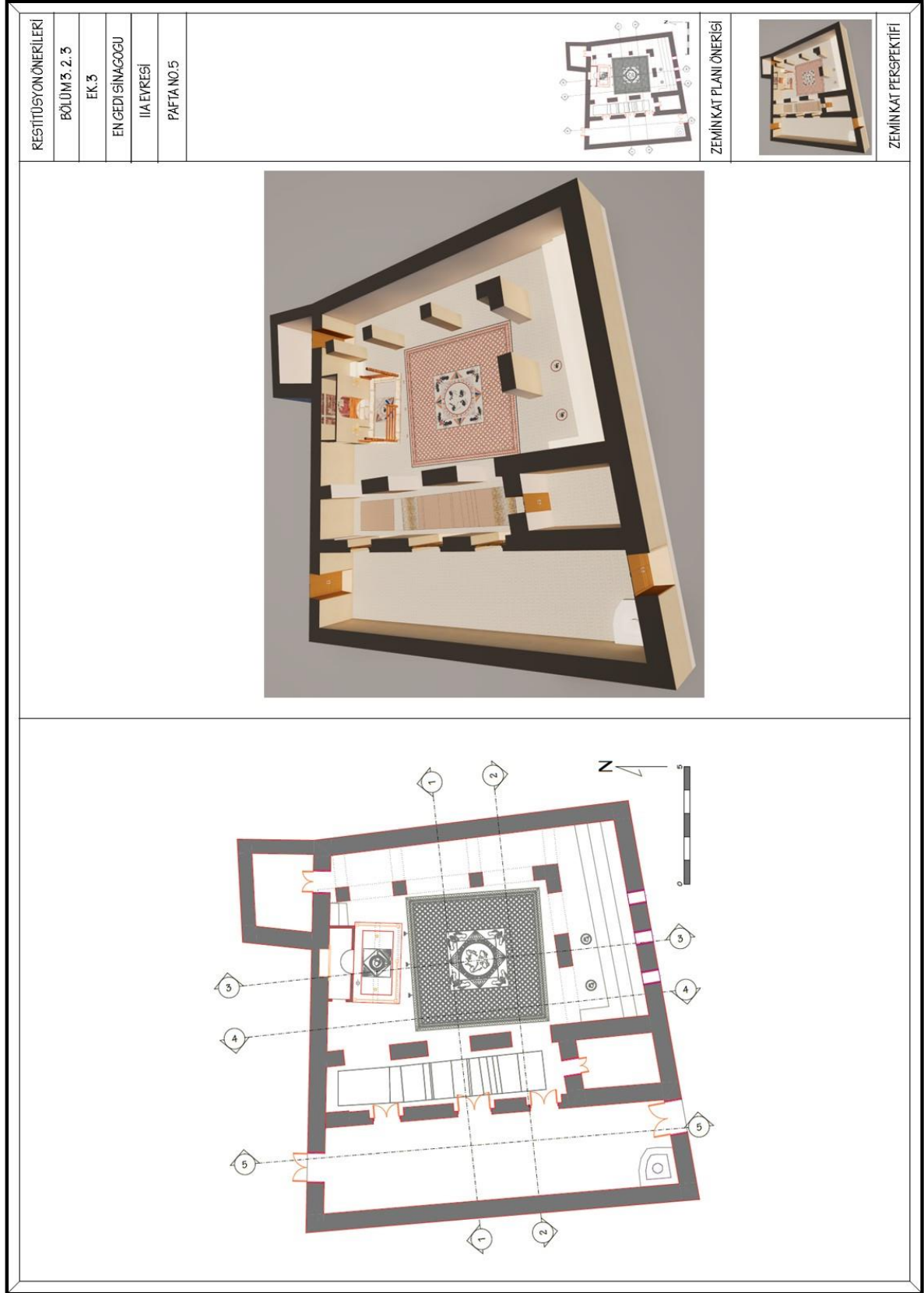
Proje. 90. Bölüm 3.2. Ek. 3. Pafta No.2

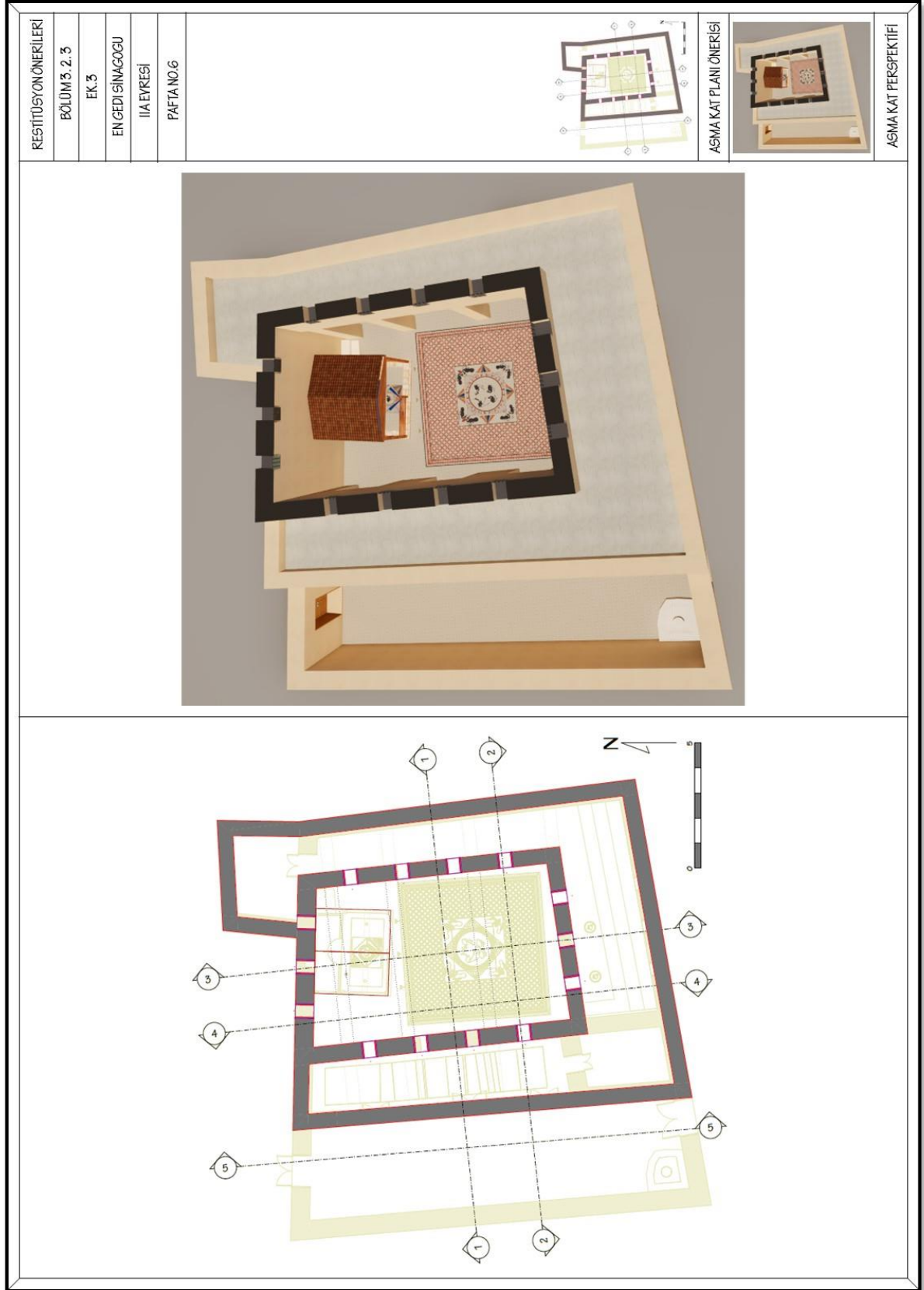
Proje. 91. Bölüm 3.2. Ek. 3. Pafta No.3

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ BÖLÜM 3.2.3 EK 3 EN GEDİ SINAGOGU IIA EVRESİ PAFTA NO.4			DOĞEME PERSPEKTİFLERİ	 DOĞEME PLANLARI
---	--	---	------------------------------	--

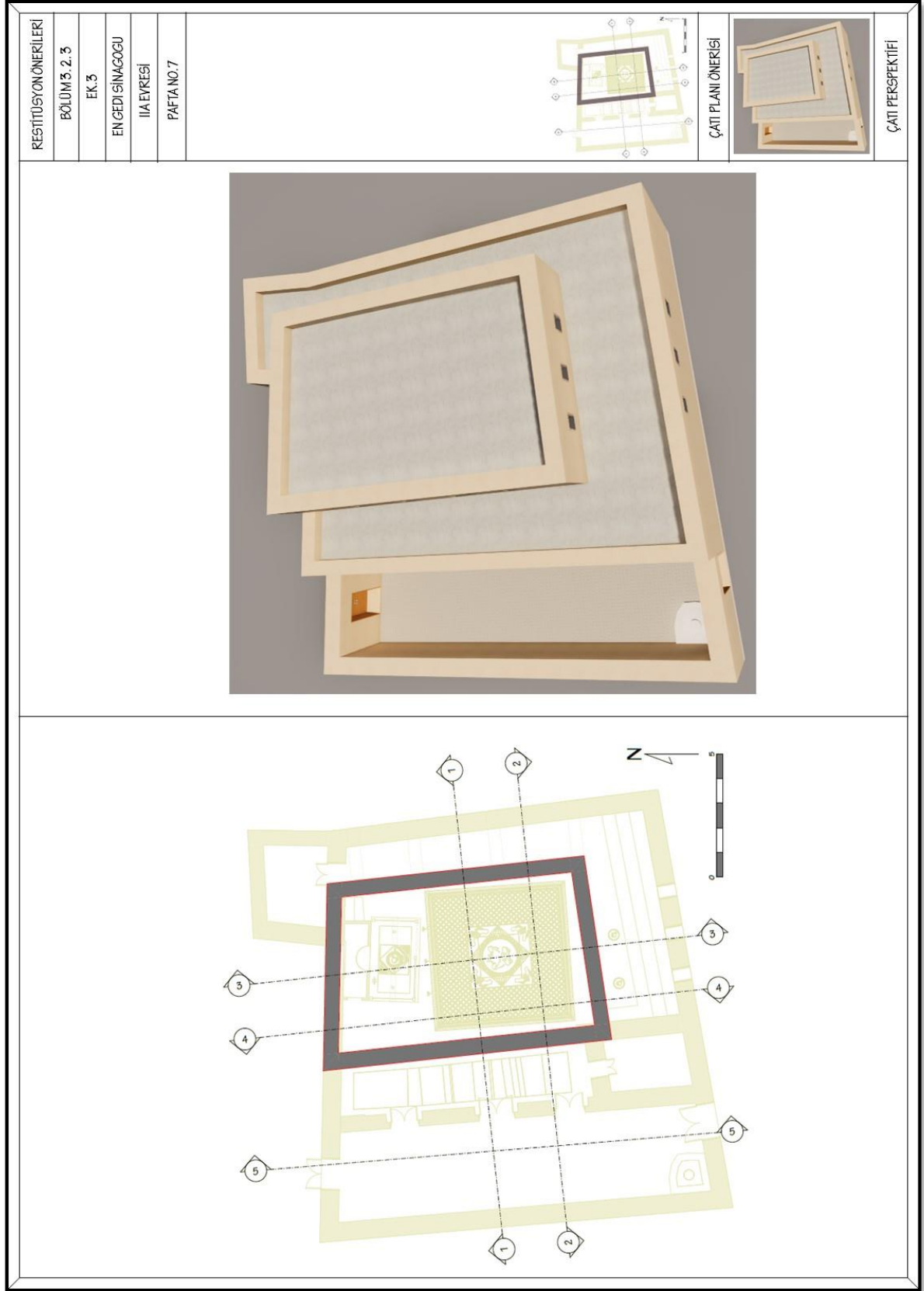
Proje. 92. Bölüm 3.2. Ek. 3. Pafta No.4

Proje. 93. Bölüm 3.2. Ek. 3. Pafta No.5

Proje. 94. Bölüm 3.2. Ek. 3. Pafta No.6

Proje. 95. Bölüm 3.2. Ek. 3. Pafta No.7

Proje. 96. Bölüm 3.2. Ek. 3. Pafta No.8

Proje. 97. Bölüm 3.2. Ek. 3. Pafta No.9

Proje. 99. Bölüm 3.2. Ek. 3. Pafta No.11

Proje. 100. Bölüm 3.2. Ek. 3. Pafta No.12

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ BÖLÜM 3.2.3 EK.3 EN GEDİ SINAGOGU IIA EVRESİ PAFTA NO.13			GÜNEYDEN İÇ PERSPEKTİF
			BATIDAN İÇ PERSPEKTİF

Proje. 101. Bölüm 3.2. Ek. 3. Pafta No.13

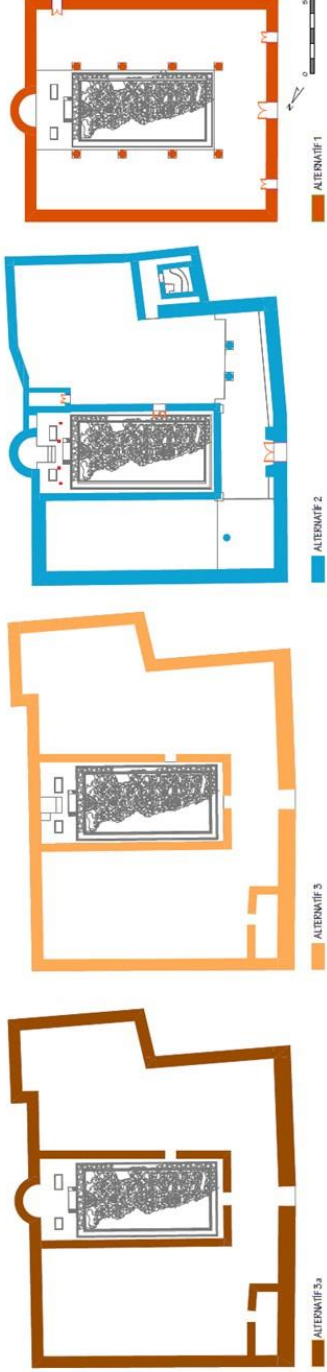
RESİTÜSYON ÖNERİLERİ BÖLÜM 3.2.3 EK.3 EN GEDİSİNAGOCU IIA EVRESİ PAFTA NO.14		 KUZEYDOĞUDAN BAKIŞ		 GÜNEYBATIDAN BAKIŞ
--	--	---	---	---

Proje. 102. Bölüm 3.2. Ek. 3. Pafta No.14

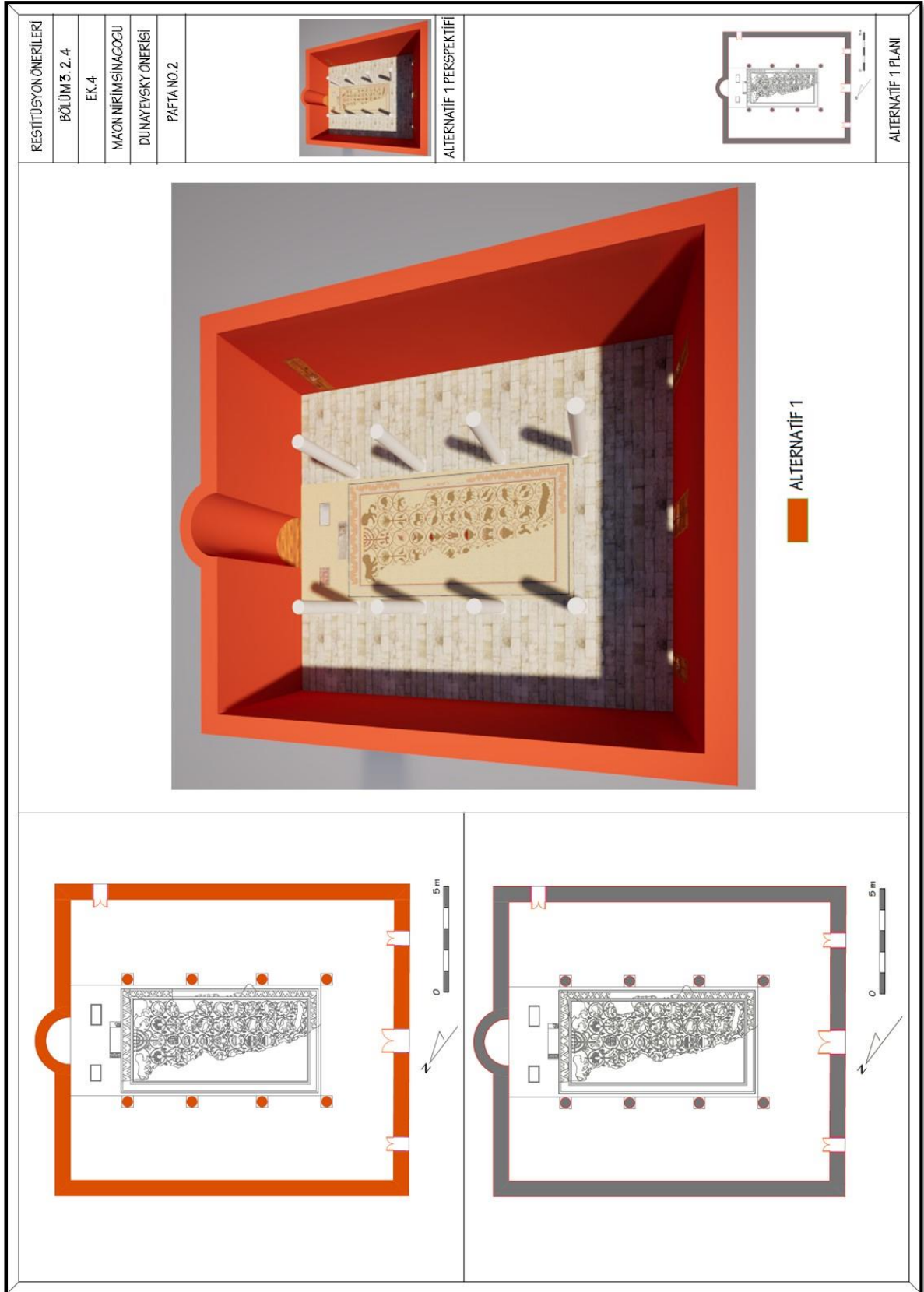
RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ BÖLÜM 3.2.3 EK 3 EN GEDİSİNAGÖÇÜ IIA EVRESİ PAFTA NO.15		
GÜNEYDOĞUDAN BAKIŞ		KUZEYBATIDAN BAKIŞ

Proje. 103. Bölüm 3.2. Ek. 3. Pafta No.15

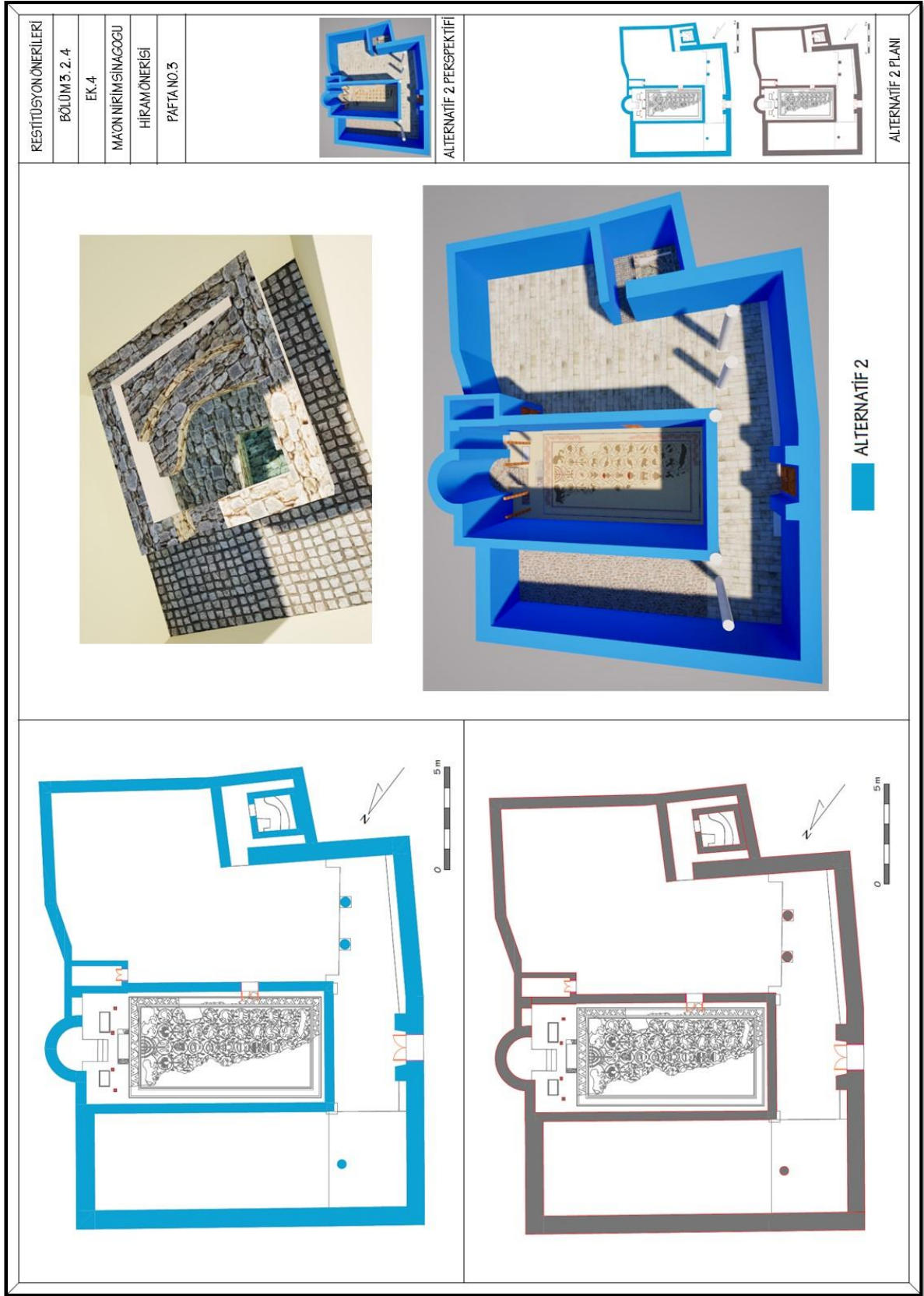
BÖLÜM 3.2. EK. 4. MA'ON NİRİM SINAGOGU

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ		RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ		MEVCUT DURUM
BÖLÜM 3.2.4				
EK.4				
MA'ON NİRİM SINAGOGU				
PAFTA NO.1				
				

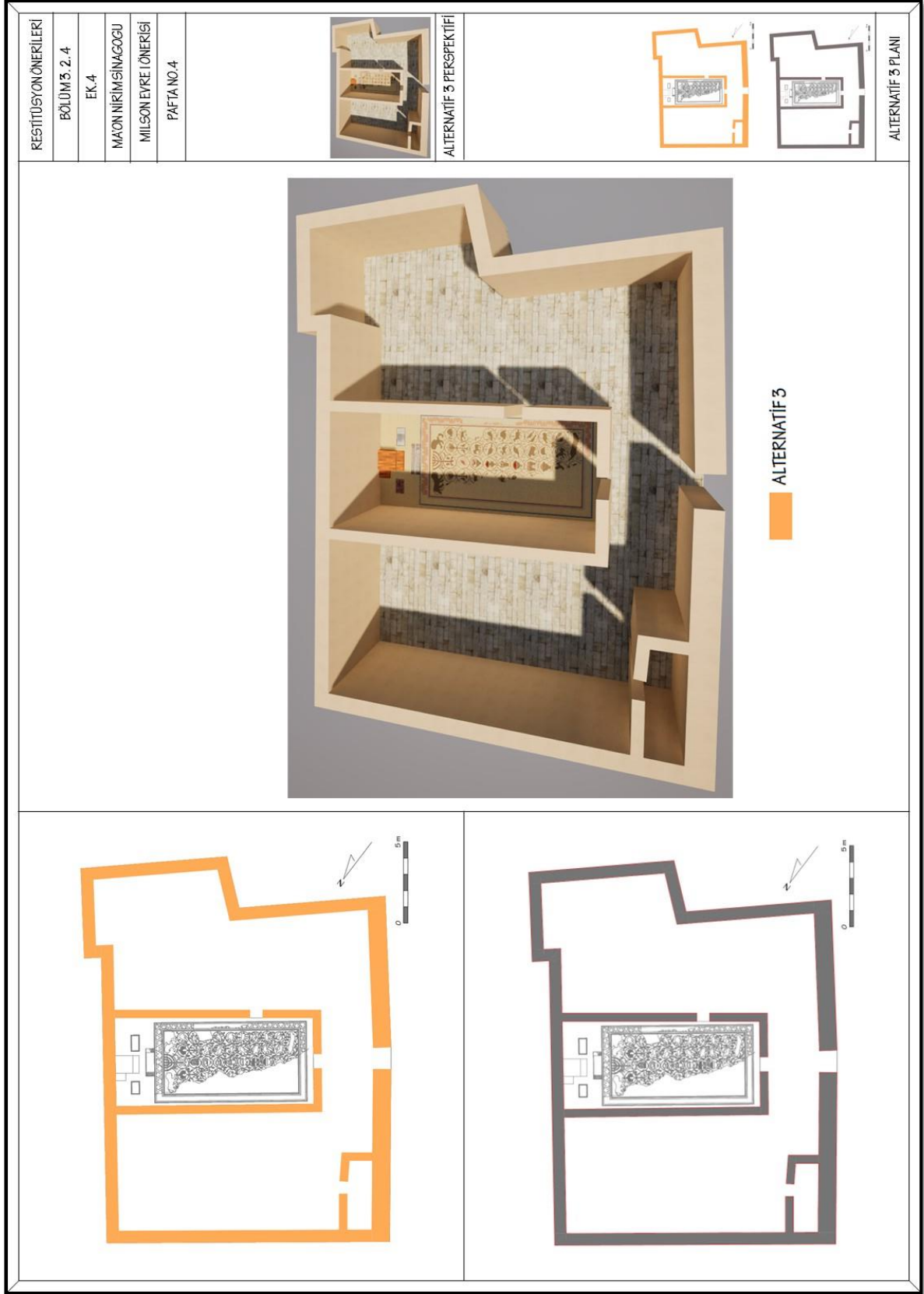
Proje. 104. Bölüm 3.2. Ek. 4. Pafta No.1

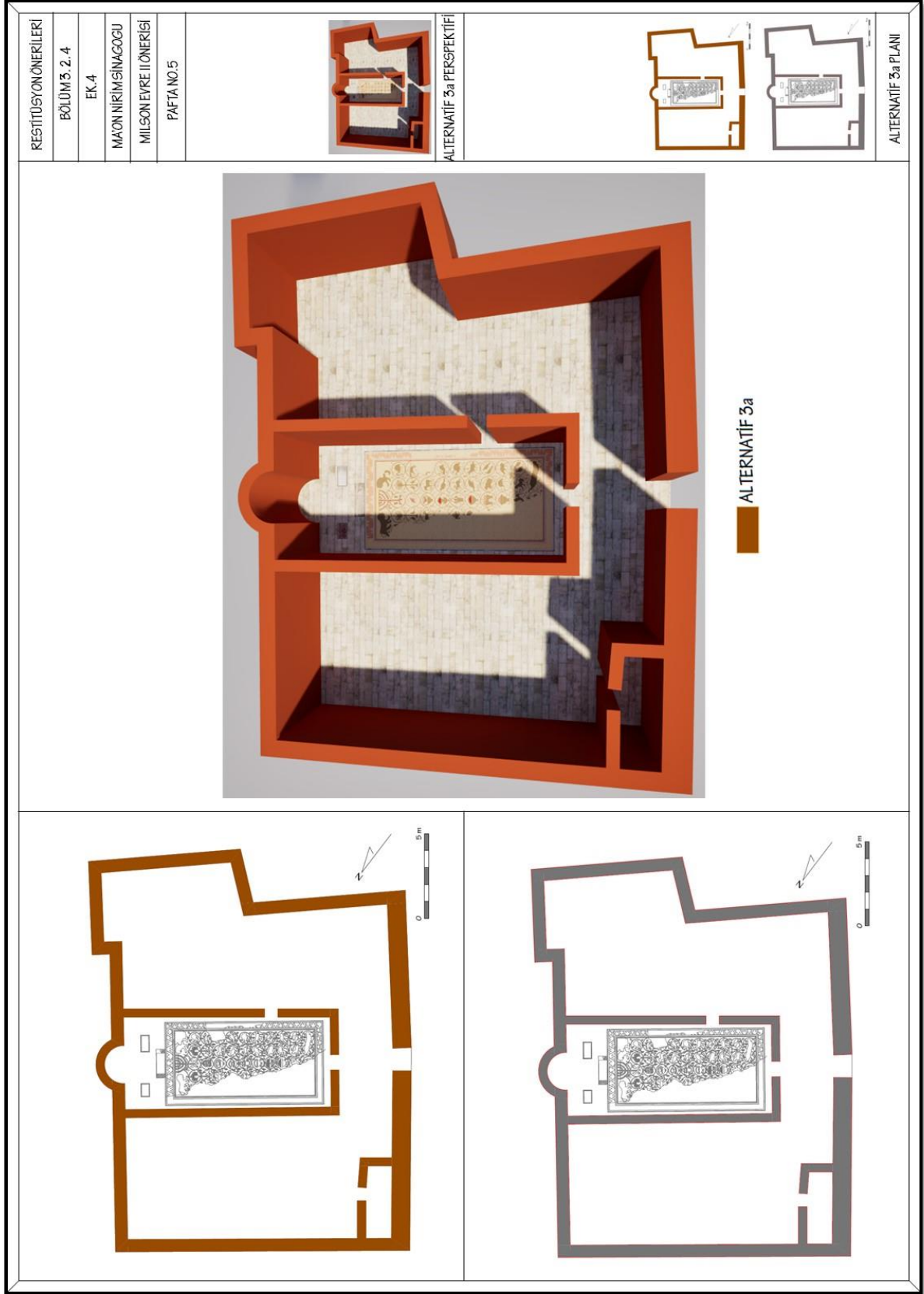
Proje. 105. Bölüm 3.2. Ek. 4. Pafta No.2

Proje. 106. Bölüm 3.2. Ek. 4. Pafta No.3

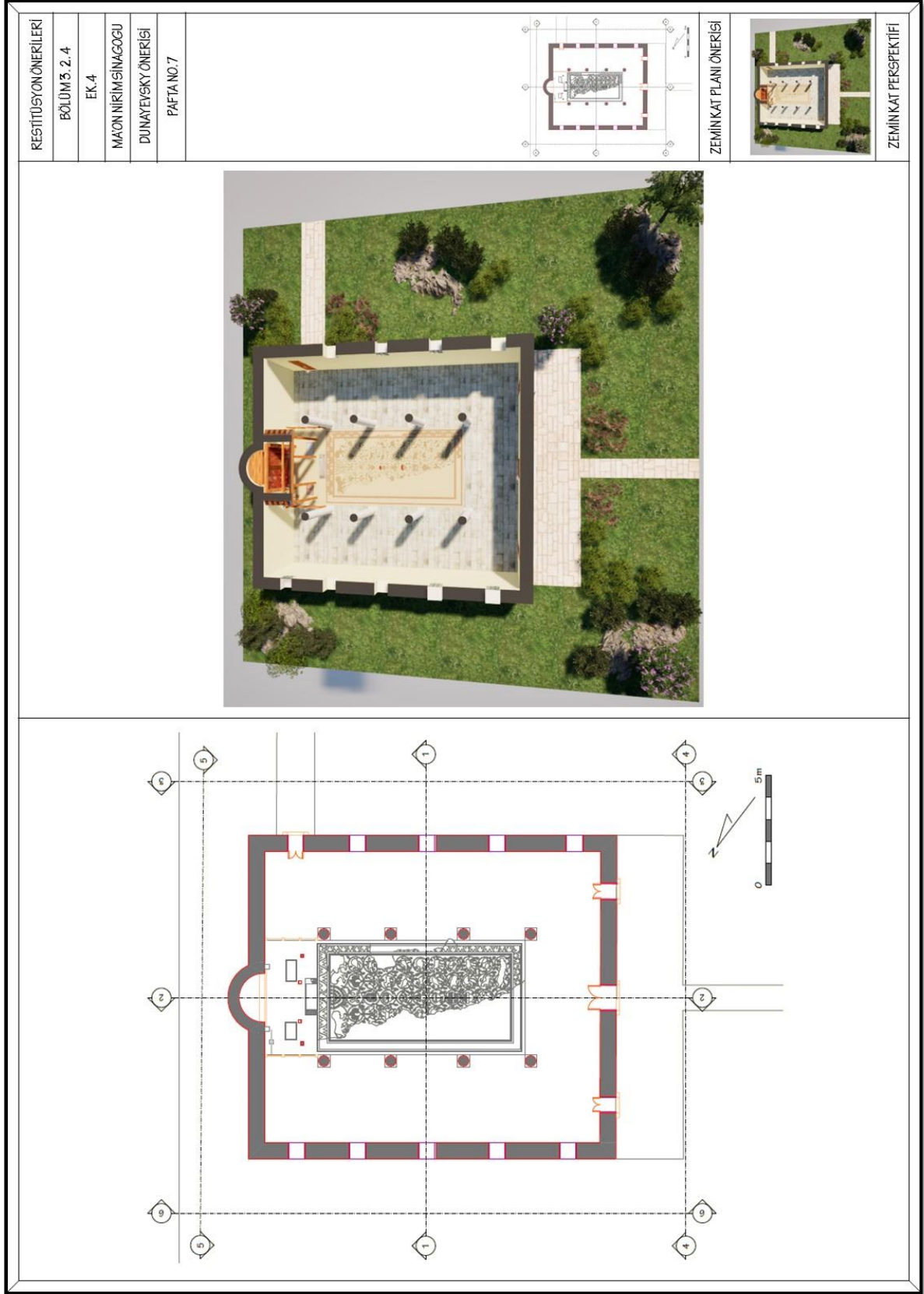
Proje. 107. Bölüm 3.2. Ek. 4. Pafta No.4

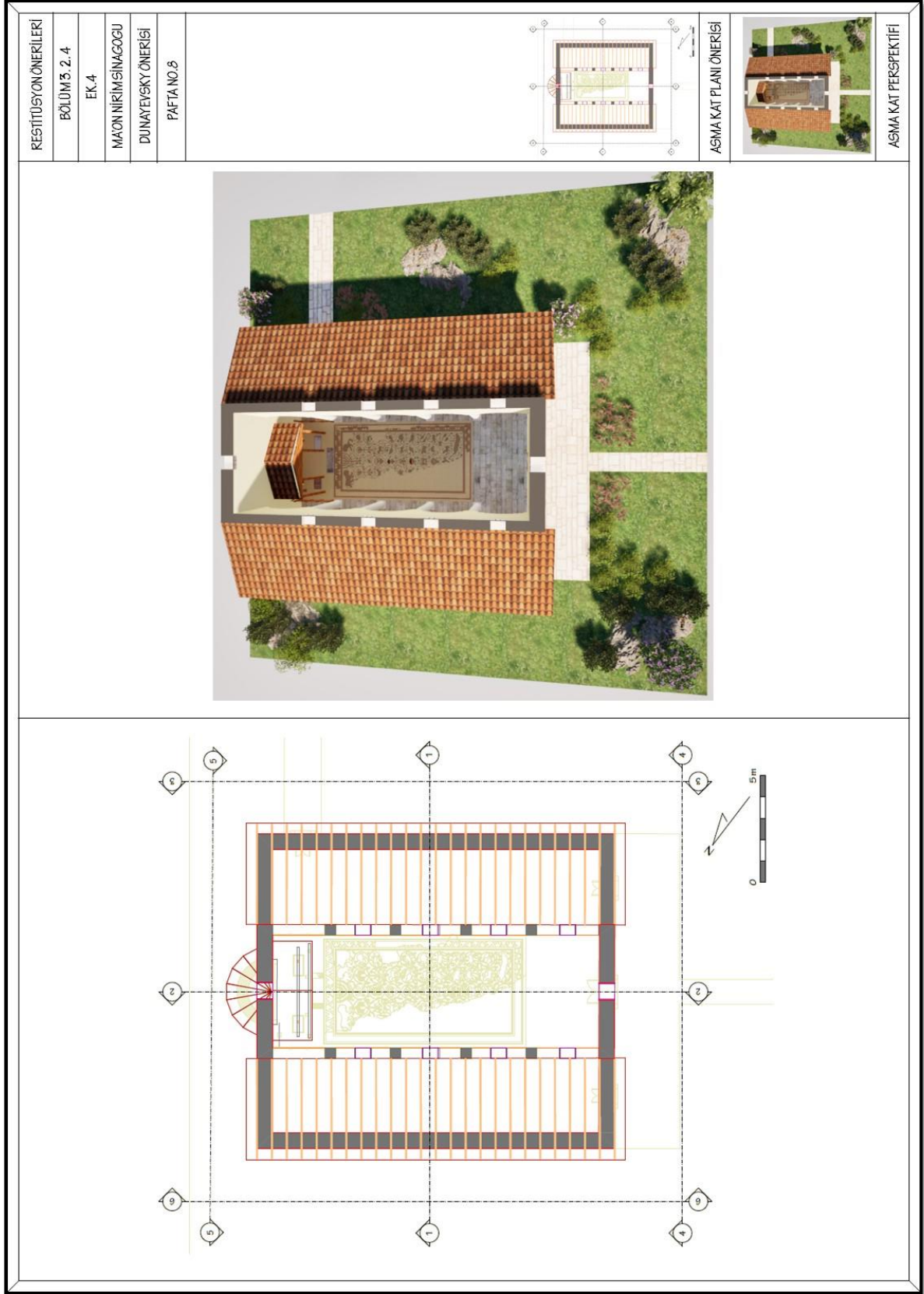
Proje. 108. Bölüm 3.2. Ek. 4. Pafta No.5

[illegible]

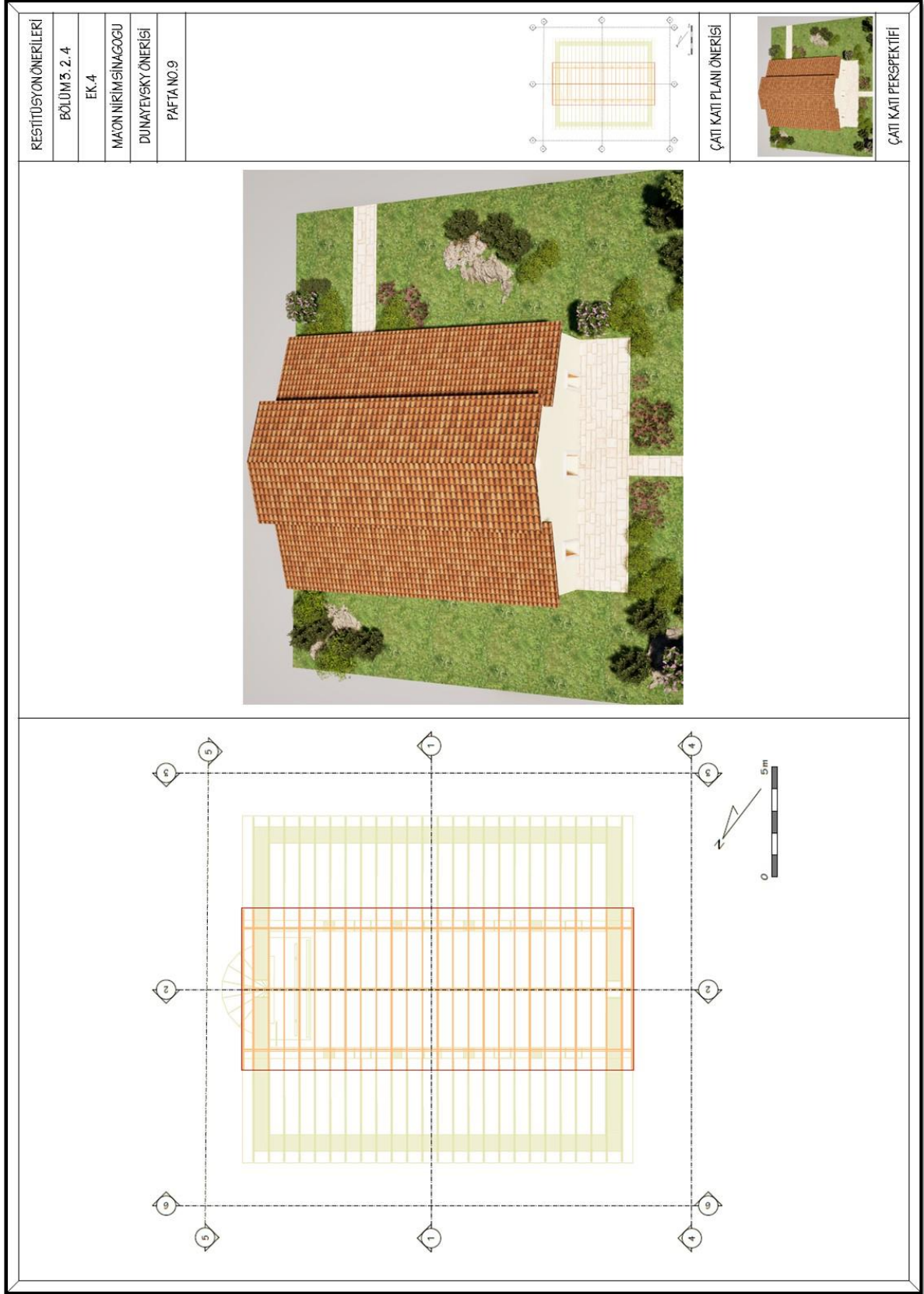
Proje. 109. Bölüm 3.2. Ek. 4. Pafta No.6

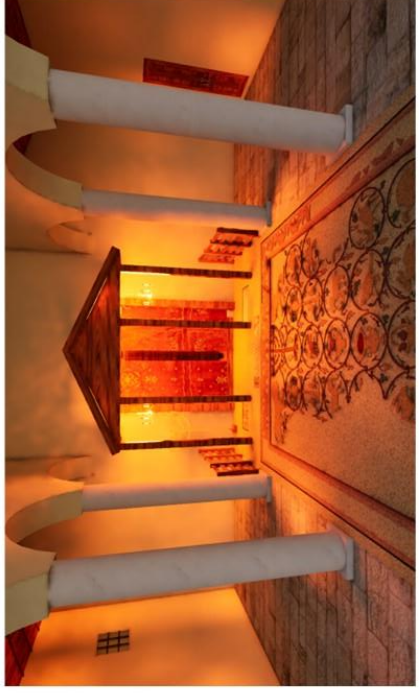
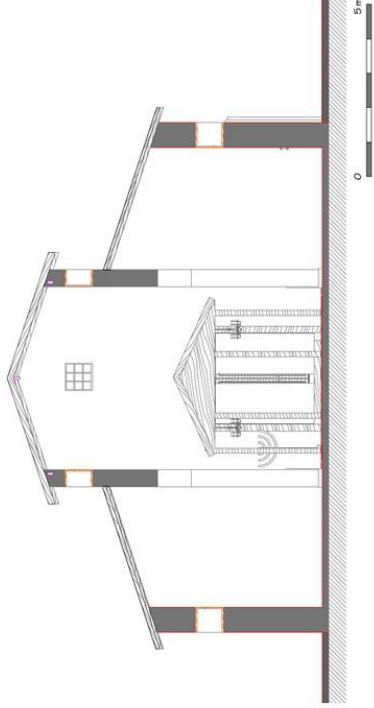
Proje. 110. Bölüm 3.2. Ek. 4. Pafta No.7

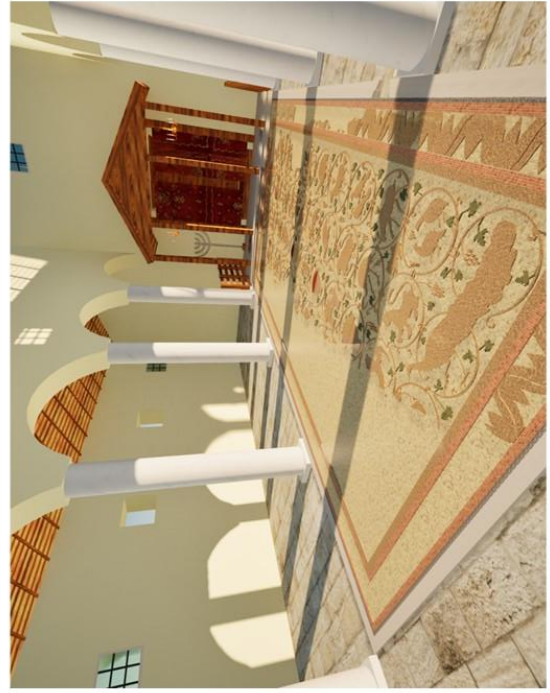
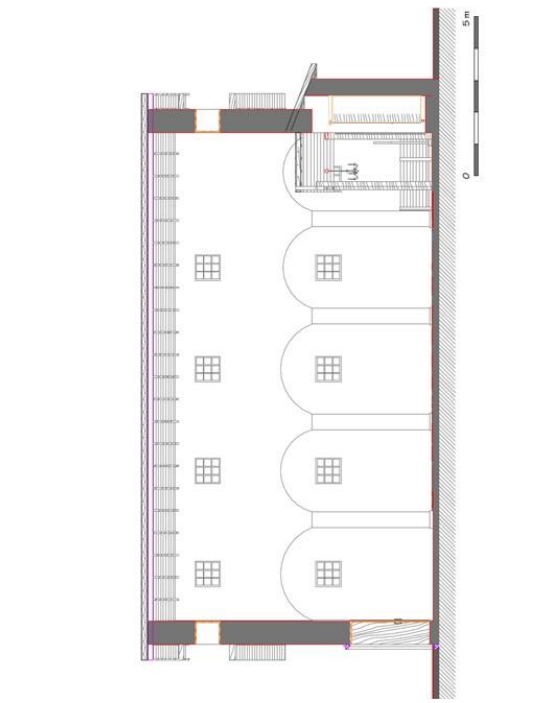
Proje. 111. Bölüm 3.2. Ek. 4. Pafta No.8

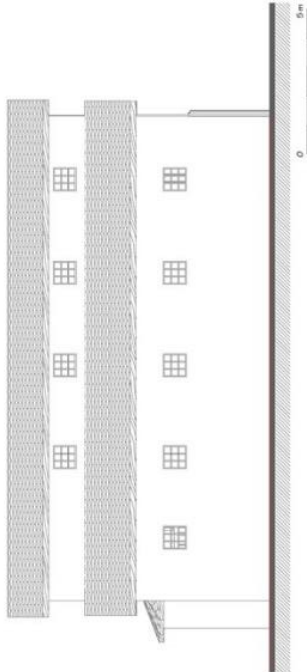
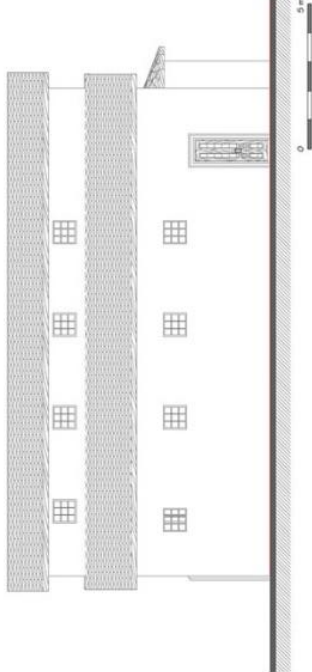
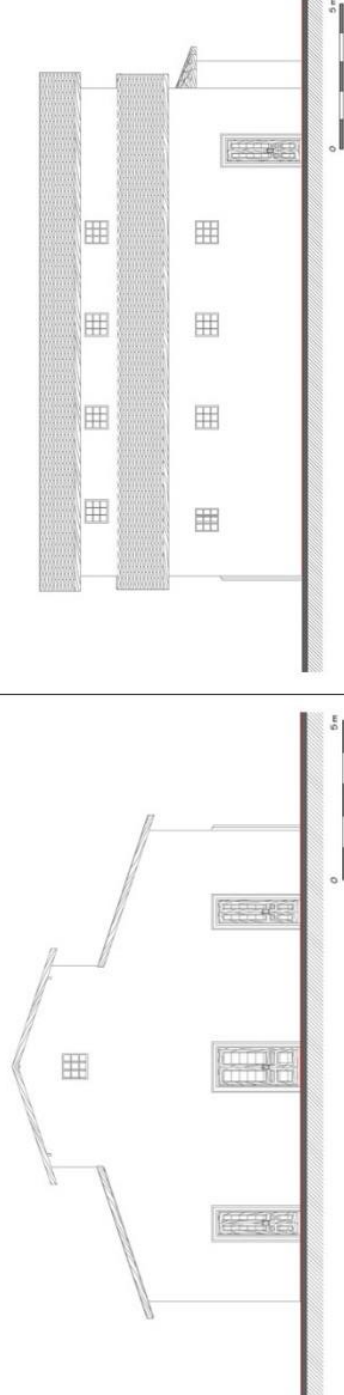
Proje. 112. Bölüm 3.2. Ek. 4. Pafta No.9

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ BÖLÜM 3.2.4 EK 4 MAON NİRMİSİNİ AĞAĞI DUNAYEVSKY ÖNERİSİ PAFTA NO.10	
1 - 1 PERSPEKTİFİ 	 1 - 1 KESİTİ

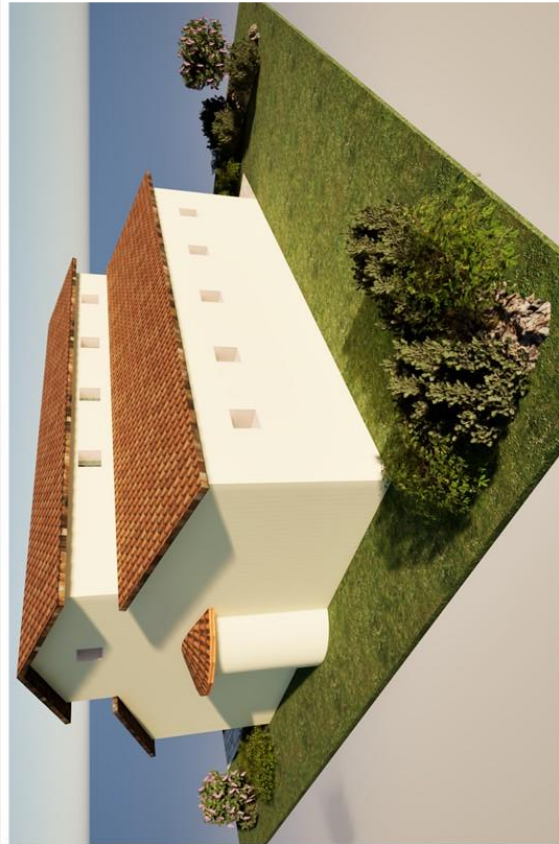
Proje. 113. Bölüm 3.2. Ek. 4. Pafta No.11

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ		BÖLÜM 3.2.4
EK-4		
MAON NİPİMİN AĞOGU		
DUNAYEVSKY ÖNERİSİ		
PAFTA NO.11		
	2 - 2 PERSPEKTİFİ	
		2 - 2 KESİTİ

Proje. 114. Bölüm 3.2. Ek. 4. Pafta No.12

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ			
BÖLÜM 3.2.4			
EK 4			
MA'ON NİRMİSİNİ AĞAĞI			
DUNAYEVSKY ÖNERİSİ			
PAFTA NO: 12			
			
5 - 5 GÖRÜNÜŞÜ			
6 - 6 GÖRÜNÜŞÜ			
			
4 - 4 GÖRÜNÜŞÜ			
3 - 3 GÖRÜNÜŞÜ			

Proje. 115. Bölüm 3.2. Ek. 4. Pafta No.13

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ			BATIDAN BAKIŞ
BÖLÜM 3.2.4			
EK 4			
MAÇON NİRMİSİNİ AÇOGU			
DUNAYEVSKY ÖNERİĞİ			
PAFTA NO. 13			
			KUZEYDEN BAKIŞ

Proje. 116. Bölüm 3.2. Ek. 4. Pafta No.14

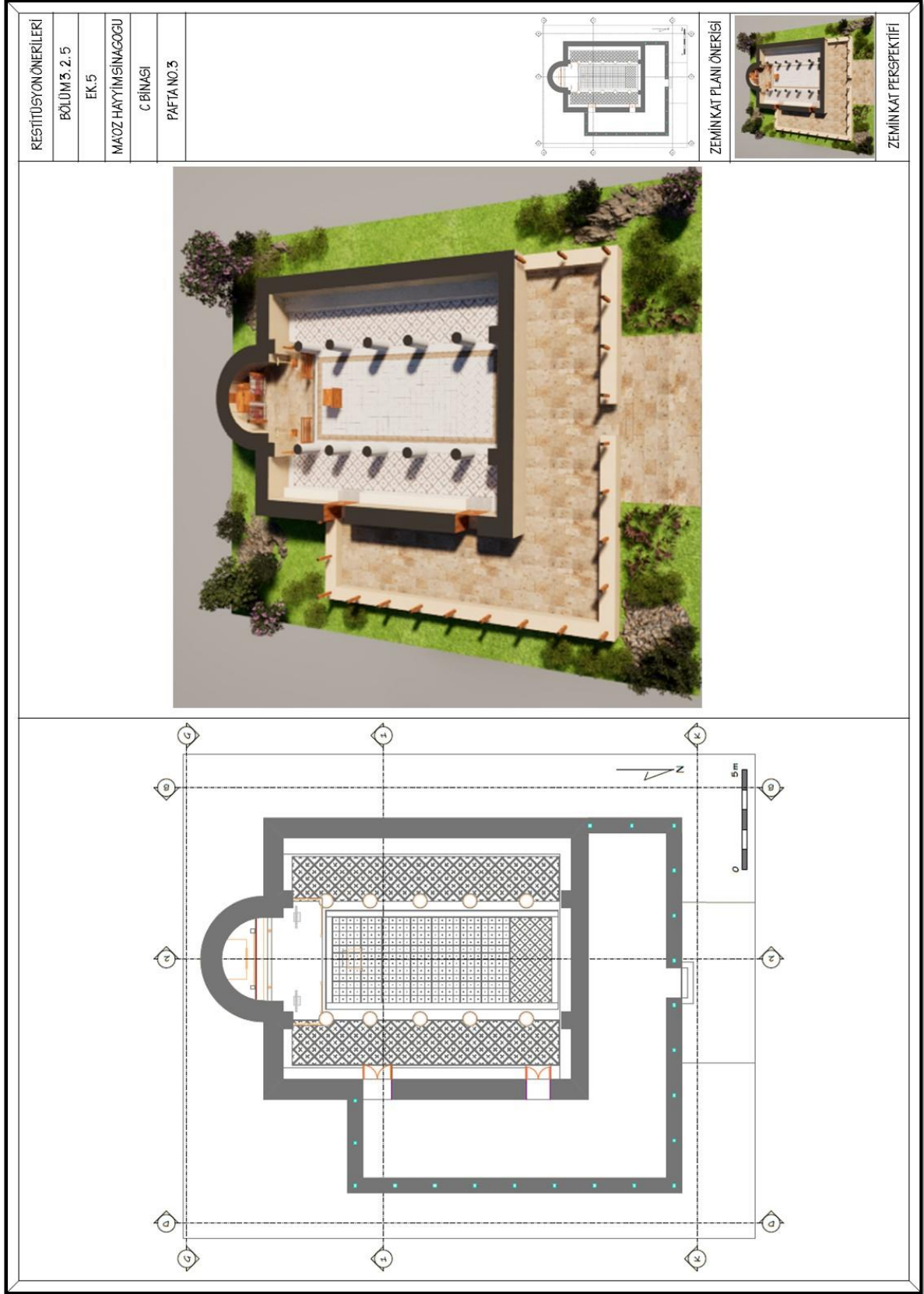
REGİSTRASYON ÖNERİLERİ BÖLÜM 3.2.4 EK-4 MAON NİRMİSİNİN AĞAĞI PAFTA NO.11		
DOĞUDAN BAKIŞ GÜNEYDEN BAKIŞ		

Proje. 117. Bölüm 3.2. Ek. 4. Pafta No.15

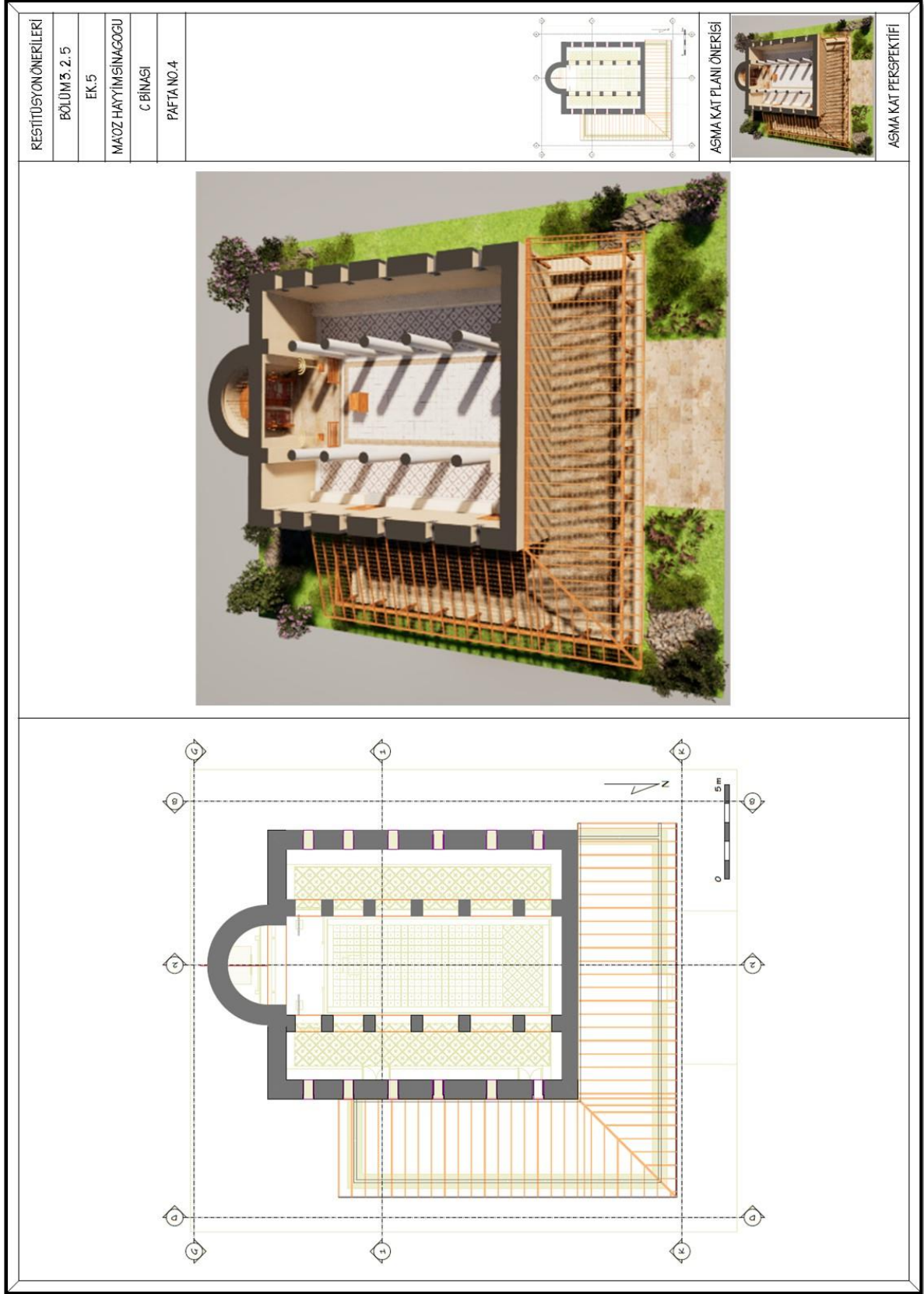
[illegible]

[illegible]

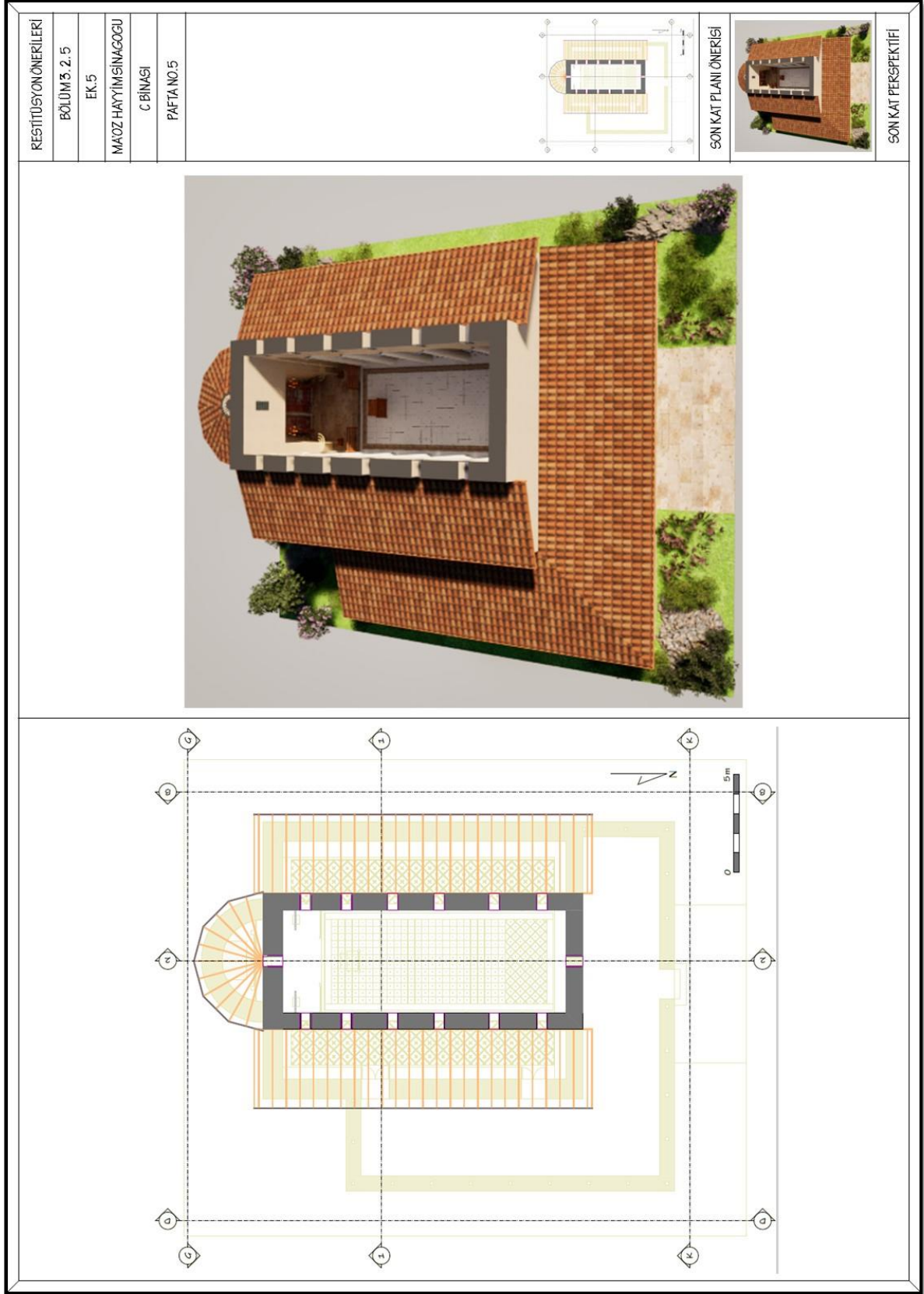
Proje. 119. Bölüm 3.2. Ek. 5. Pafta No.2

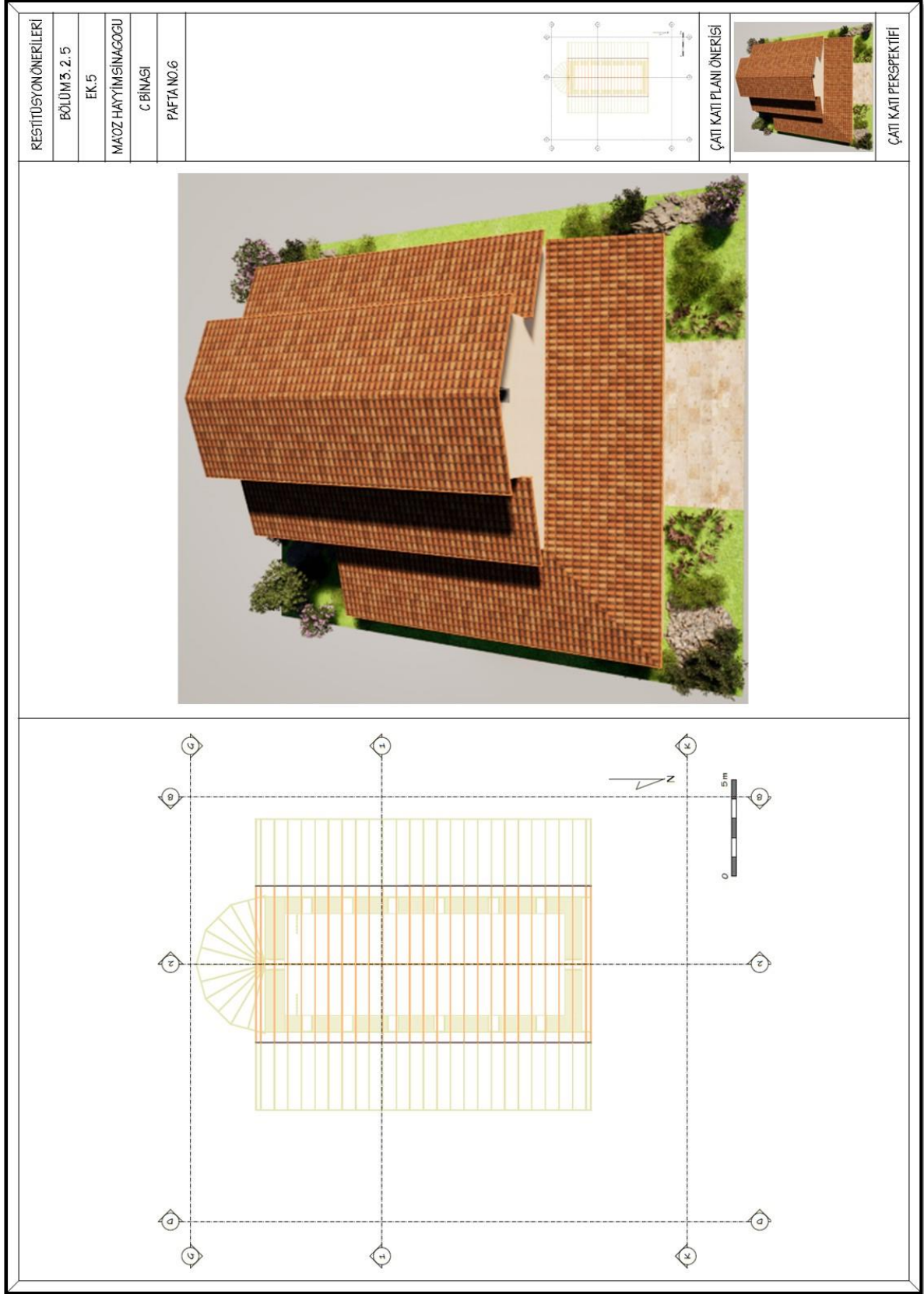
Proje. 120. Bölüm 3.2.Ek. 5. Pafta No.3

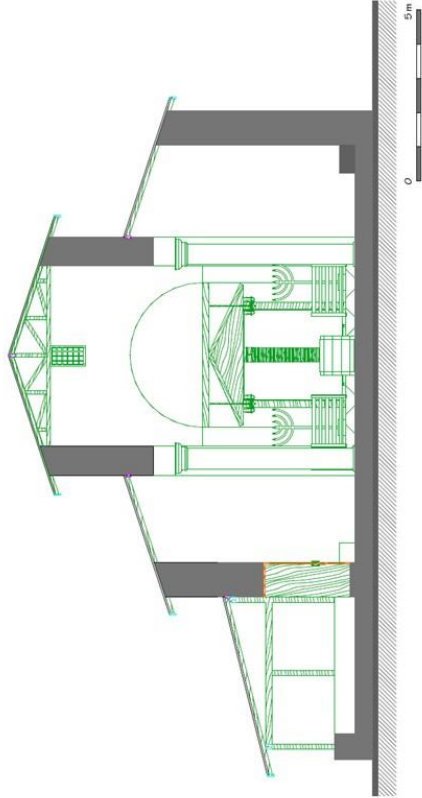
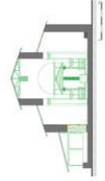
Proje. 121. Bölüm 3.2. Ek. 5. Pafta No.4

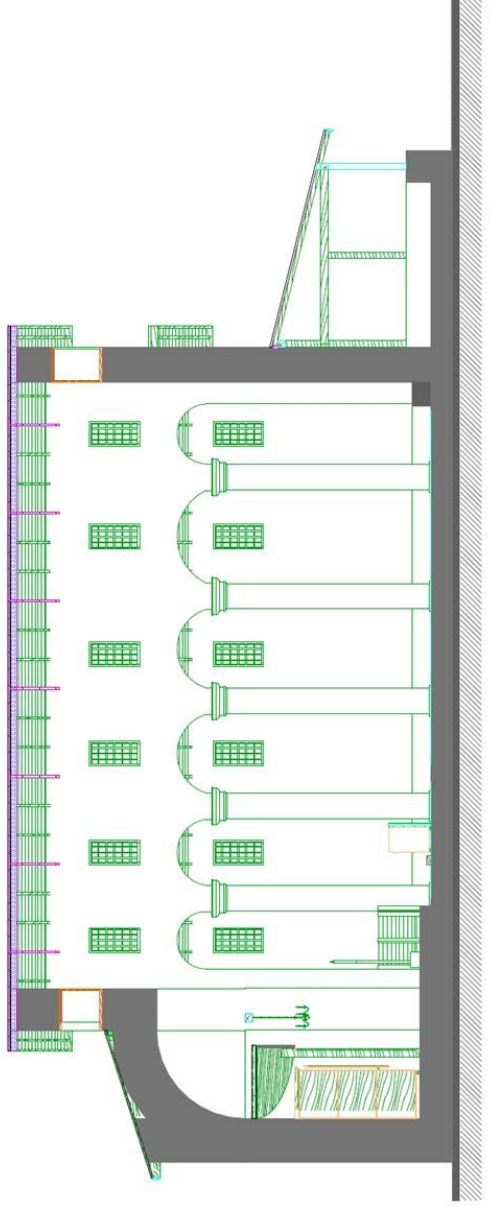
Proje. 122. Bölüm 3.2. Ek. 5. Pafta No.5

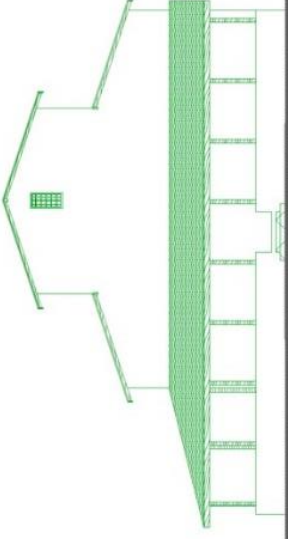
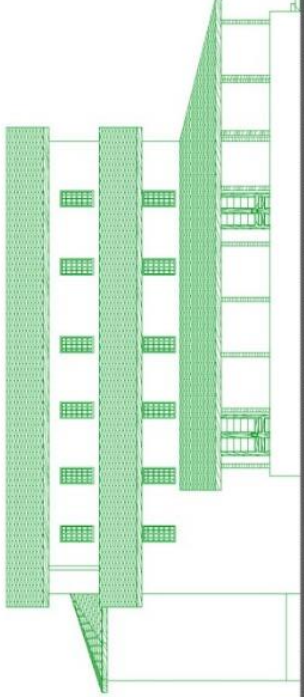
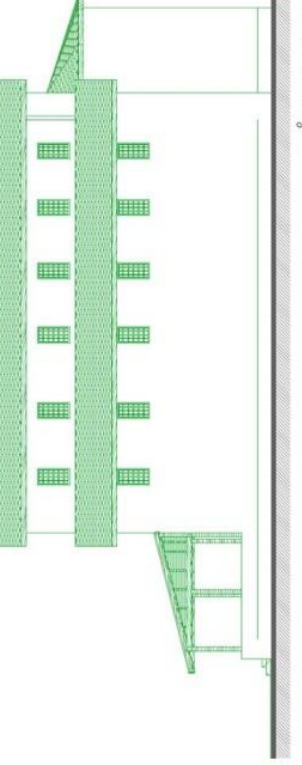
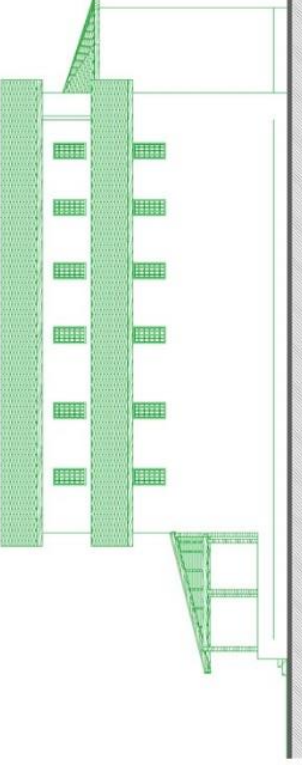
Proje. 123. Bölüm 3.2. Ek. 5. Pafta No.6

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ BÖLÜM 3.2.5 EK.5 MA'İZE HAYATİMSİNAGOGU C BİNAĞI PAFTA NO.7		
		1 - 1 PERSPEKTİFİ
		 1 - 1 KESİTİ

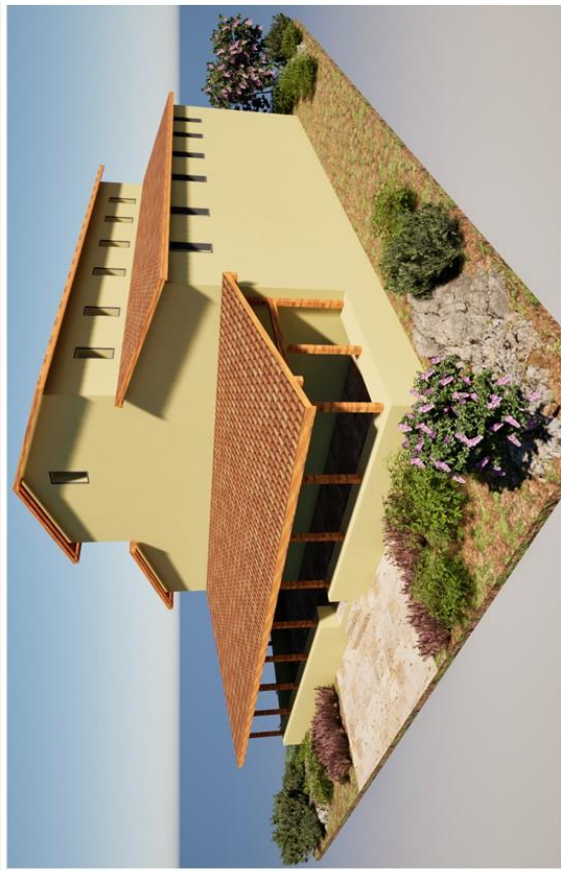
Proje. 124. Bölüm 3.2 Ek. 5. Pafta No.7

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ BÖLÜM 3.2.5 EK.5 MA'İZE HAYATİMSİNAGOGU C ÇINAGI PAFTA NO.8	
2 - 2 PERSPEKTİFİ	
2 - 2 KESİTİ	

Proje. 125. Bölüm 3.2. Ek. 5. Pafta No.8

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ	
BÖLÜM 3.2.5	
EK.5	
MA'UZ HAYYİM SİNAGOGU	
C BİNAĞI	
PAFTA NO.9	
	
	DOĞU GÖRÜŞÜ
	
	KUZEY GÖRÜŞÜ
	
	BATI GÖRÜŞÜ
	
	GÜNEY GÖRÜŞÜ

Proje. 126. Bölüm 3.2.Ek. 5. Pafta No.9

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ		KUZEY GÖRÜNÜŞÜ	
BÖLÜM 3.2.5			KUZEYBATIDAN BAKIŞ
EK-5			
MA'ÖZ HAYYİM SINAGOGU			
C BİNASI			
PAFTA NO: 10			

Proje. 127. Bölüm 3.2. Ek. 5. Pafta No.10

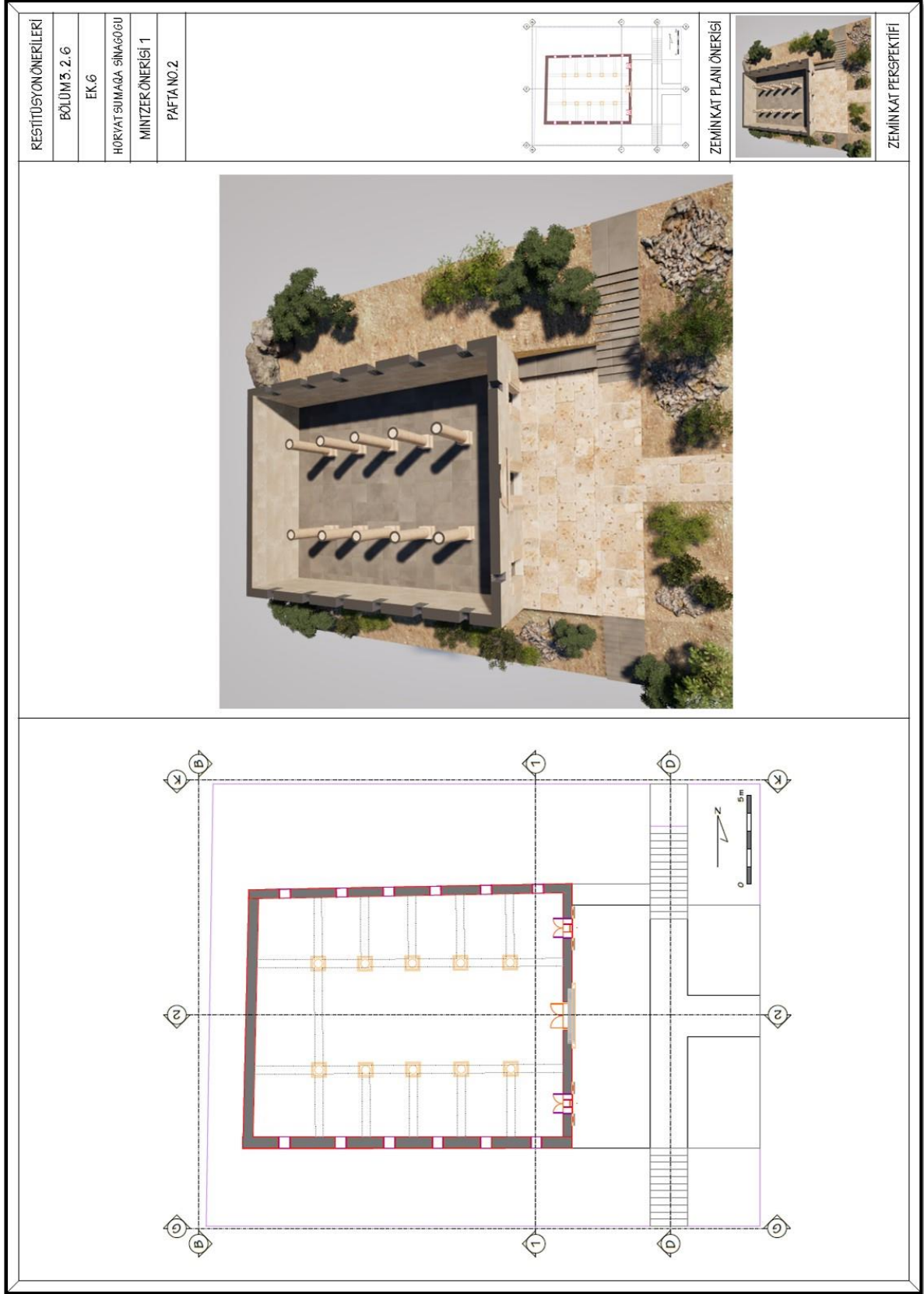
RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ BÖLÜM 3.2.5 EK.5 MA'ÖZ HAYYİM GİNAĞOGU C BİNASI PAFTA NO.11		KUZİY GÖRÜNÜŞÜ
		KUZİY BAYTAN BAKIŞ

Proje. 128. Bölüm 3.2.Ek. 5. Pafta No.11

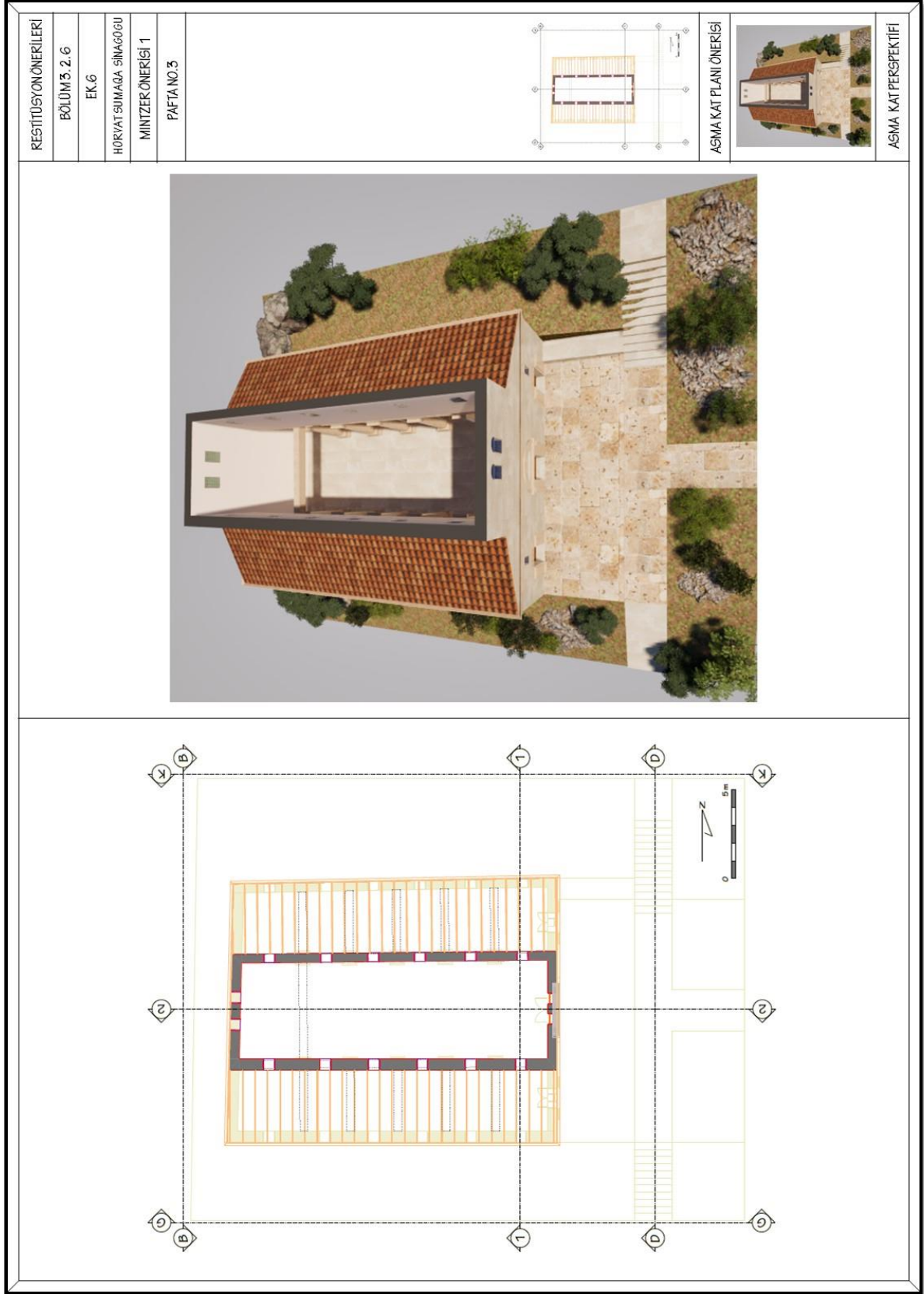
BÖLÜM 3.2. EK. 6. HORVAT SUMAQA SİNAGOGU

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ	
BÖLÜM 3.2.6	
EK.6	
HORVAT SUMAQA SİNAGOGU	
TÜMEVRELERİ	
PAFTA NO 1	
  	RESTİTÜSYON
  	
 	MEVCUT DURUM

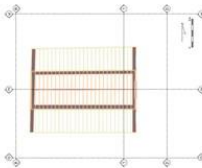
Proje. 129. Bölüm 3.2.Ek. 6. Pafta No.1

Proje. 130. Bölüm 3.2.Ek. 6. Pafta No.2

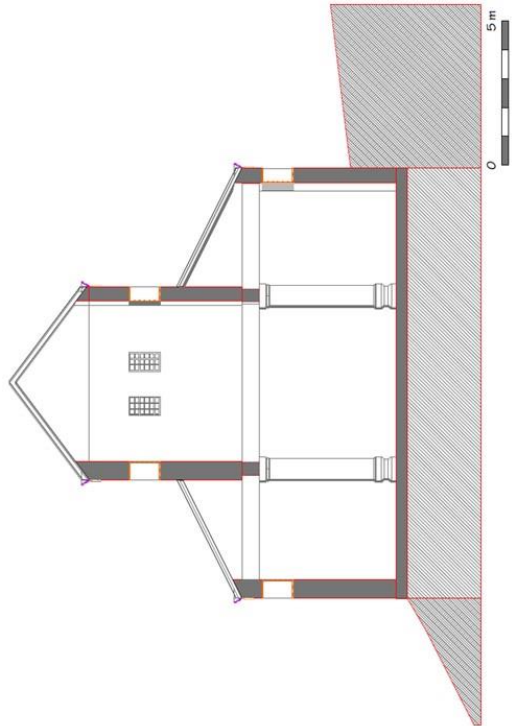
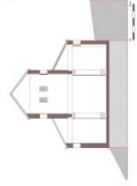

Proje. 131. Bölüm 3.2.Ek. 6. Pafta No.3

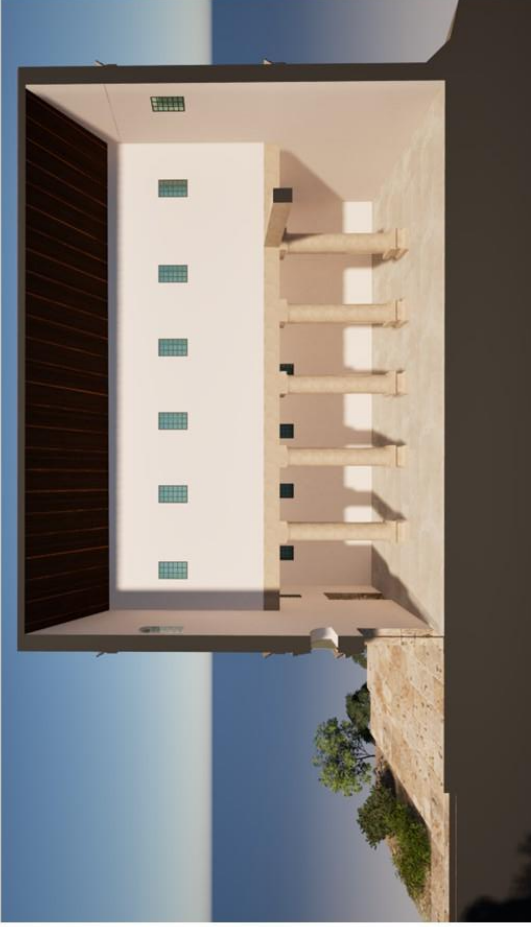
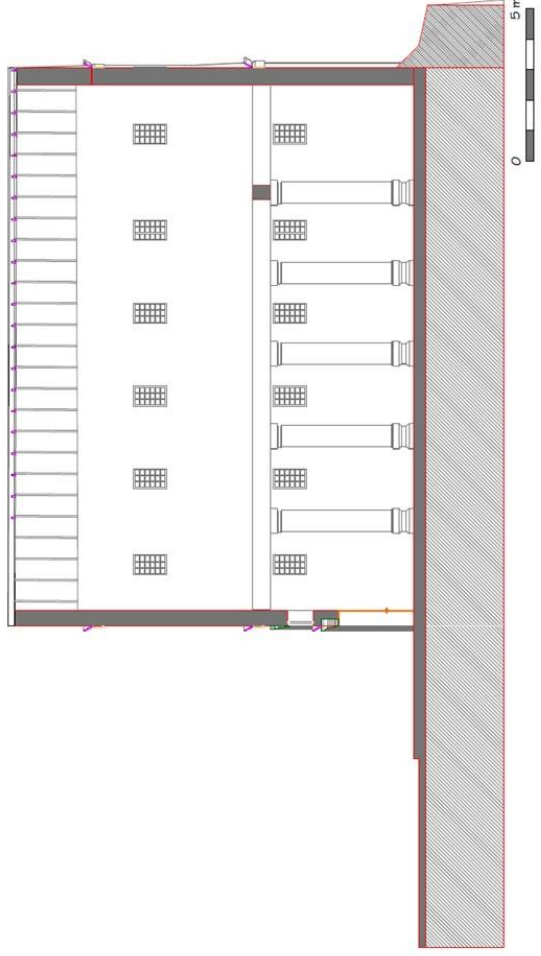
RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ			ÇATI KAT PLANI ÖNERİSİ 	ÇATI KAT PERSPEKTİFİ
BÖLÜM 3.2.6				
EK-6				
HÖRİYAT SUMAGA SINAGÖĞÜ				
MINTZER ÖNERİSİ 1				
PAFTA NO:4				

Proje. 132. Bölüm 3.2.Ek. 6. Pafta No.4

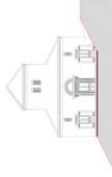
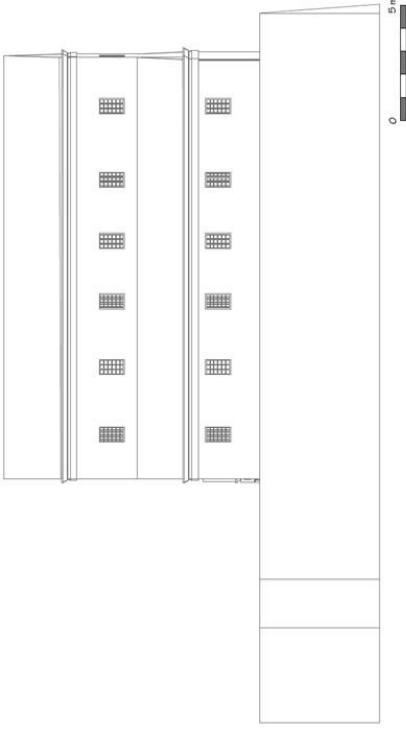
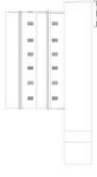
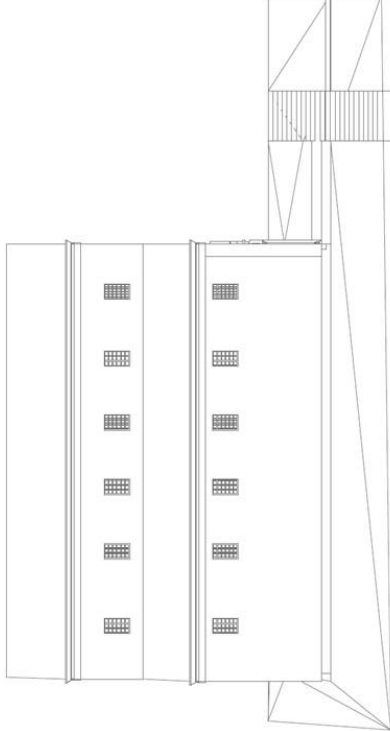
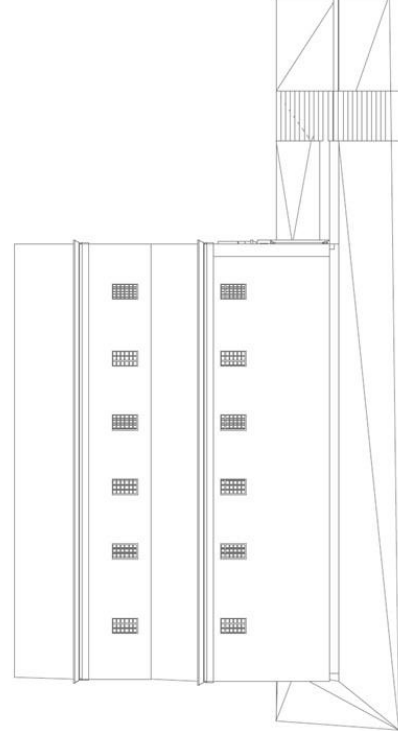
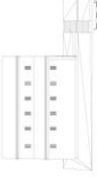
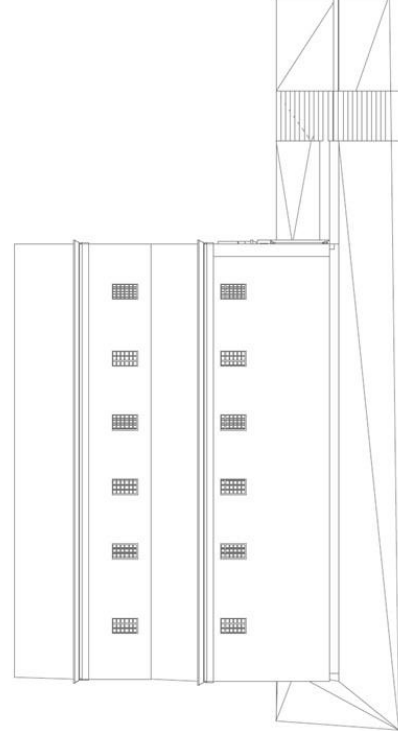
RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ			1 - 1 PERSPEKTİFİ
BÖLÜM 3.2.6			
EK 6			
HORVAT SUMAĞA SINAGOGU			
MINTZER ÖNERİSİ 1			
PAFTA NO:5			

		0 5m
	1 - 1 KESİTİ	

Proje. 133. Bölüm 3.2.Ek. 6. Pafta No.5

REGİTİDYONÖNERİLERİ BÖLÜM 3.2.6 EK 6 HORİYAT SUMAĞA SINAGÖĞÜ MİNTZER ÖNERİSİ 1 PAFTA NO 6	
 2 - 2 PERSPEKTİFİ	 2 - 2 KESİTİ

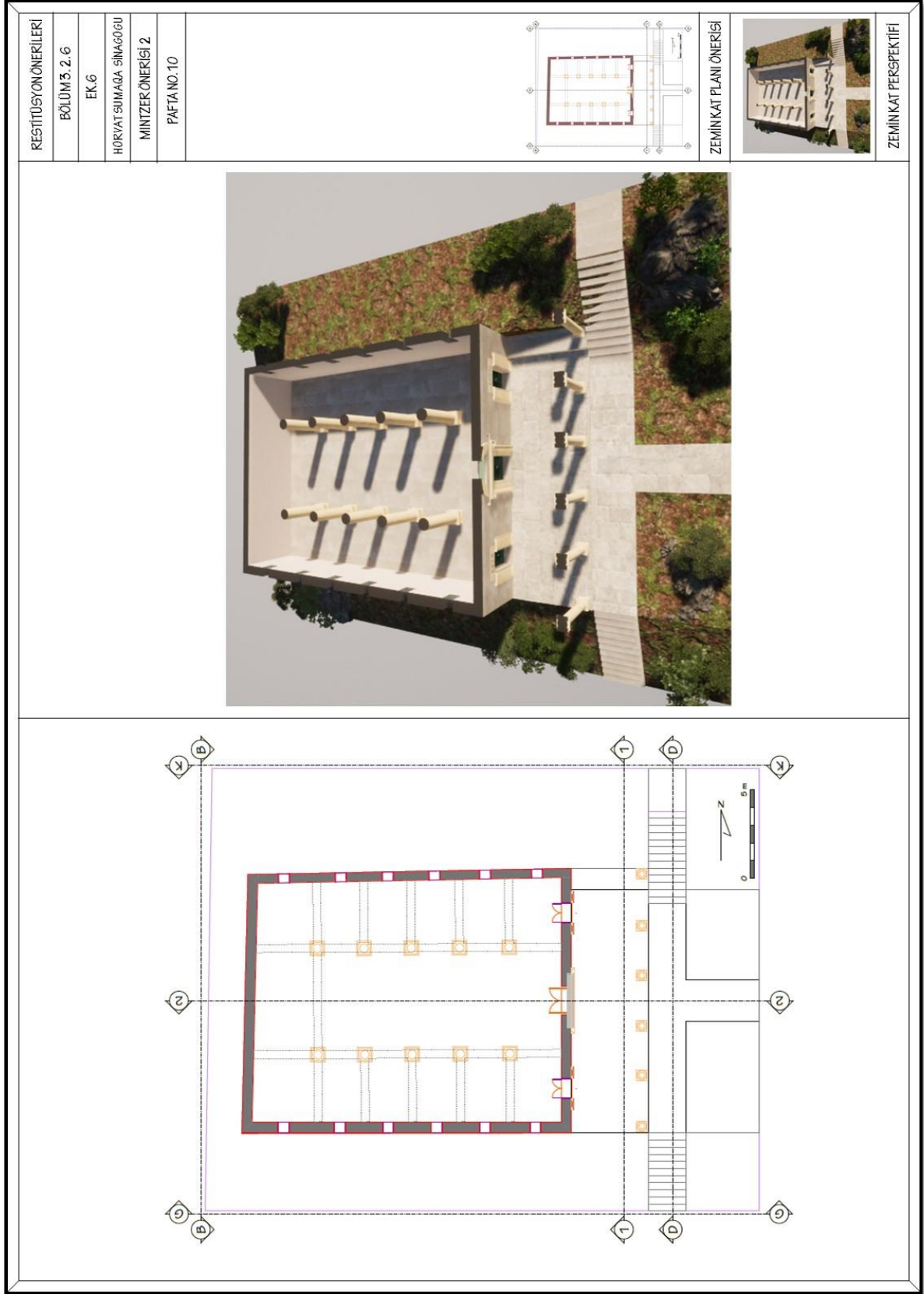
Proje. 134. Bölüm 3.2.Ek. 6. Pafta No.6

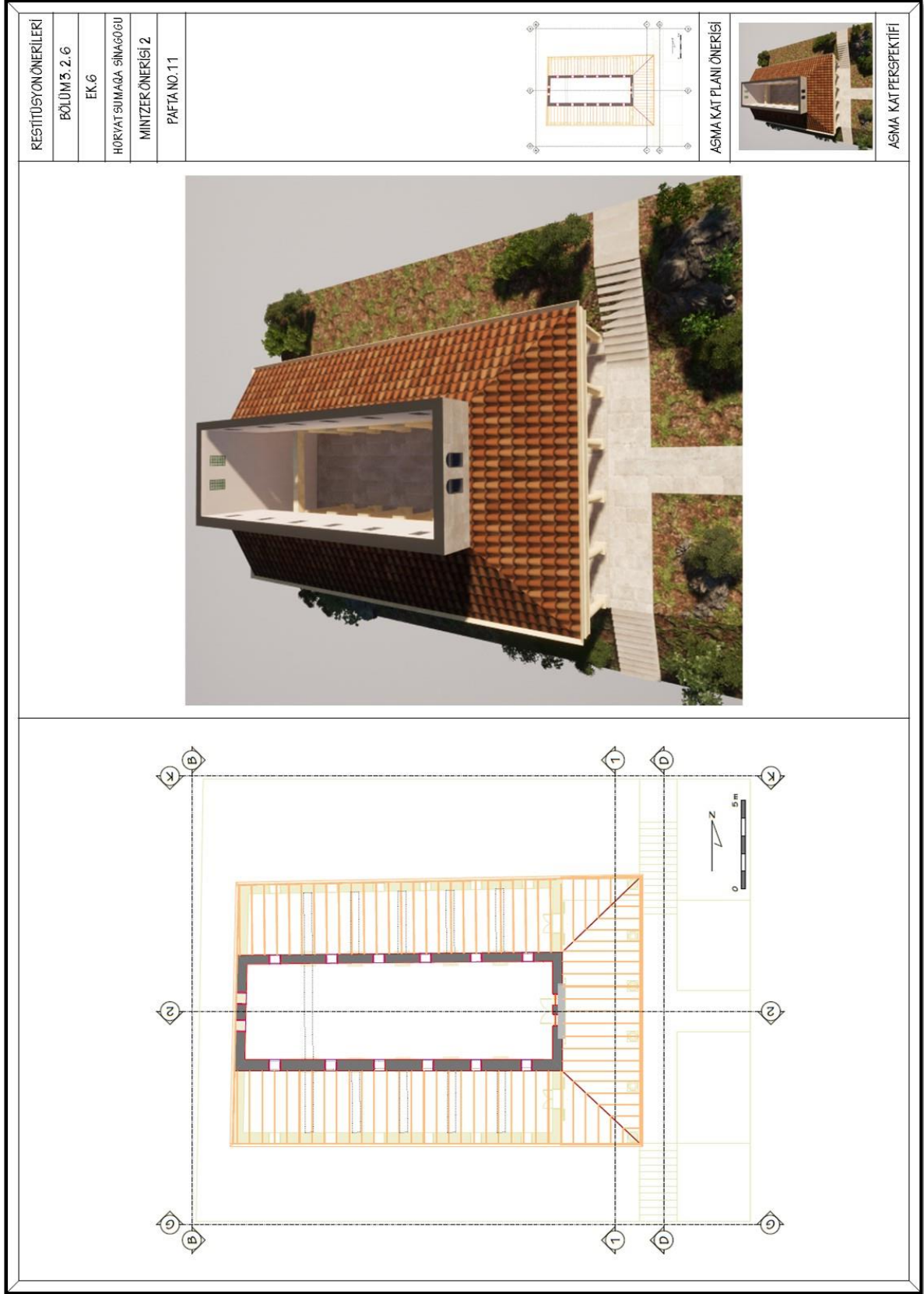
REGİSTRASYON ÖNERİLERİ	
BÖLÜM 3.2.6	
EK 6	
HORİYAT SUMAĞA SINAGÖĞÜ	
MİNTZER ÖNERİSİ 1	
PAFTA NO:7	
	
DOĞU GÖRÜNÜŞÜ	
	
KUZUY GÖRÜNÜŞÜ	
	
BATI GÖRÜNÜŞÜ	
	
GÜNEY GÖRÜNÜŞÜ	

Proje. 135. Bölüm 3.2.Ek. 6. Pafta No.7

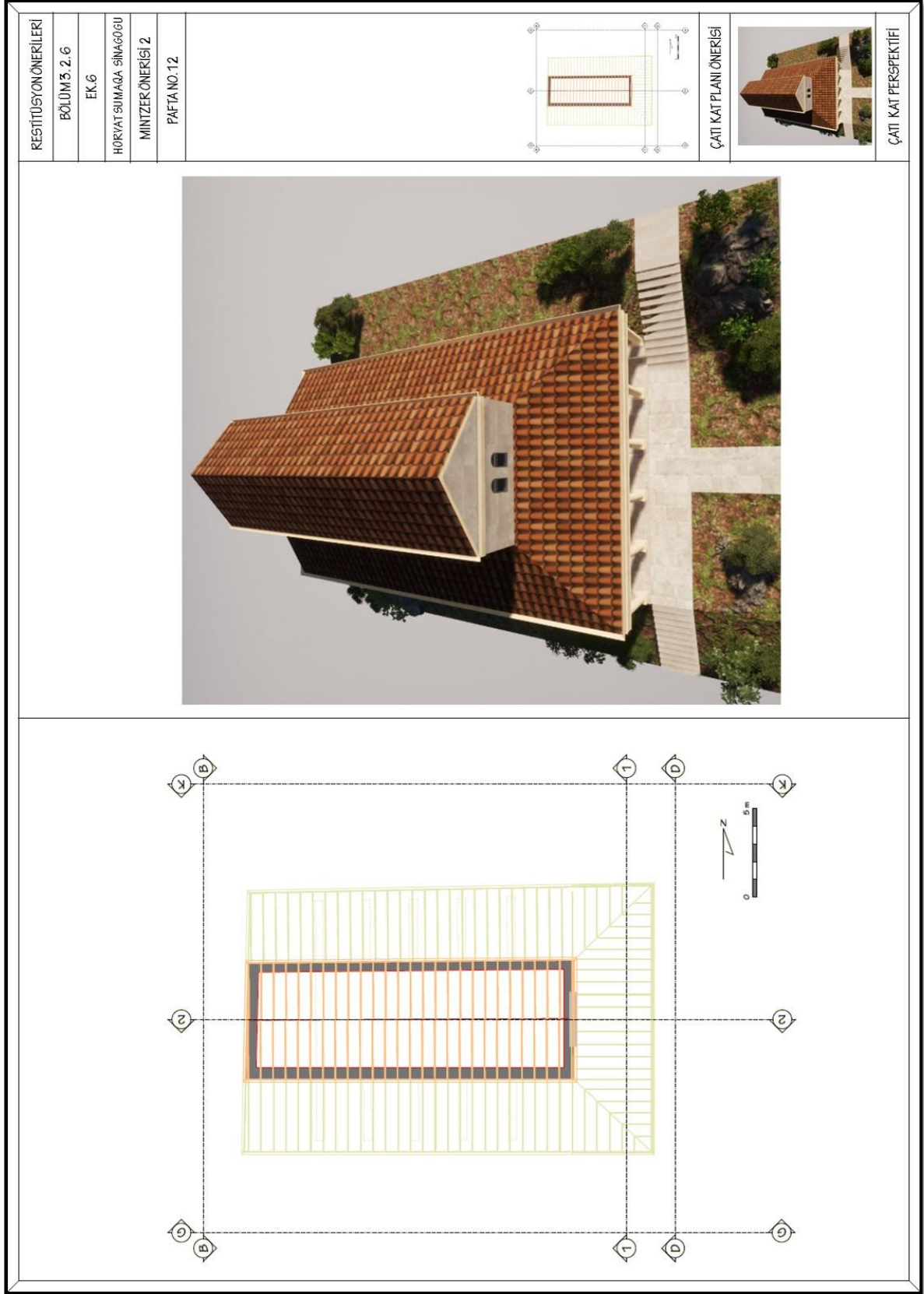
RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ BÖLÜM 3.2.6 EK 6 HÖRİYAT SUMAĞA SINAGOGU MİNTZER ÖNERİSİ 1 PAFTA NO.9	 	 KUZEYDOĞUDAN BAKIŞ	 	GÜNEYDOĞUDAN BAKIŞ
---	--	---	--	---------------------------

Proje. 137. Bölüm 3.2.Ek. 6. Pafta No.9

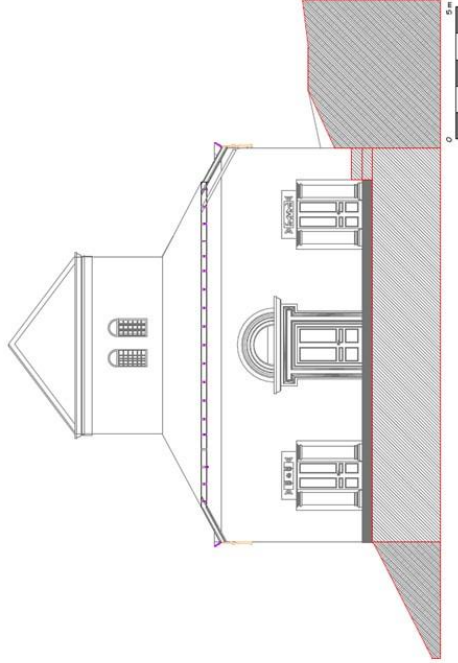

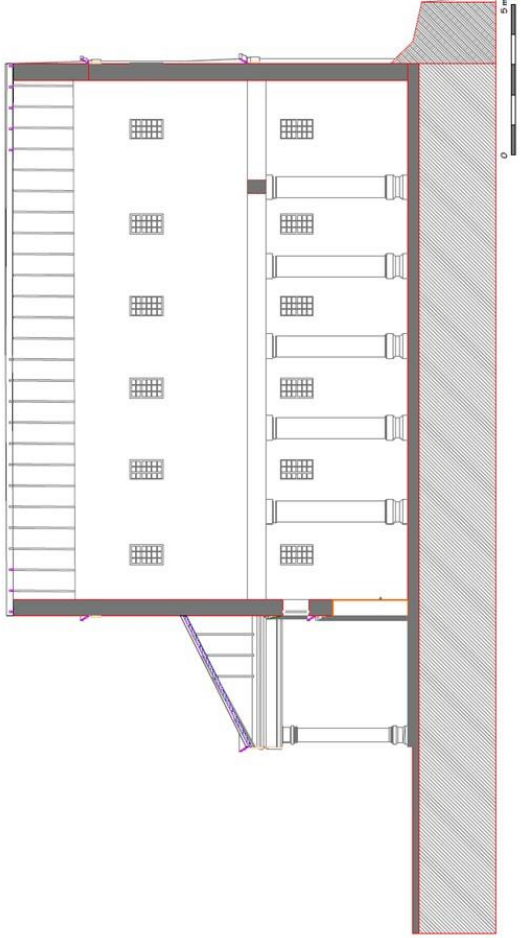
Proje. 139. Bölüm 3.2.Ek. 6. Pafta No.11

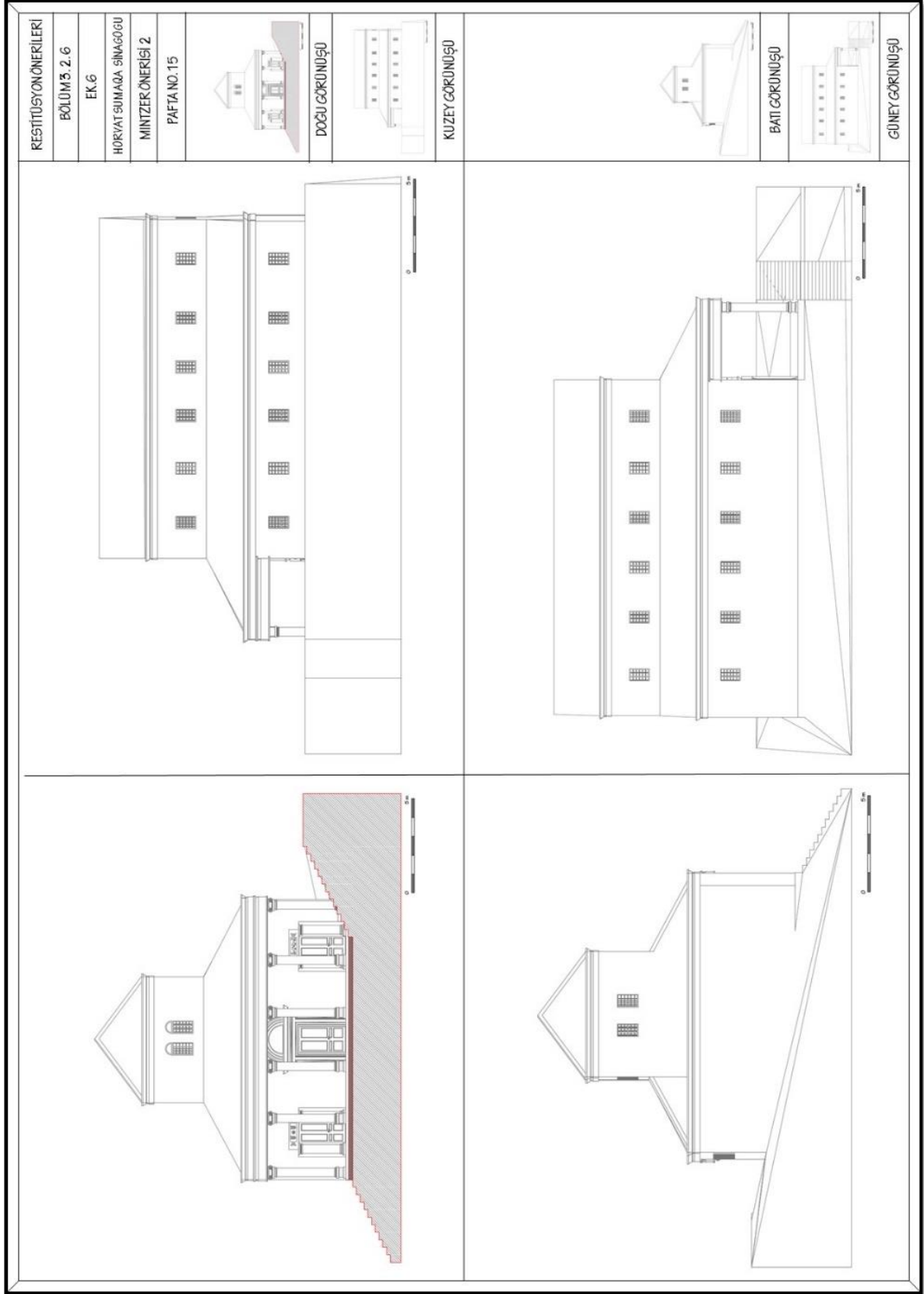
Proje. 140. Bölüm 3.2.Ek. 6. Pafta No.12

REGİTİDASYON ÖNERİLERİ BÖLÜM 3.2.6 EK 6 HORVAT SUMAĞA SINAGOGU MİNTZER ÖNERİSİ 2 PAFTA NO.13		 1 - 1 PERSPEKTİFİ
		 1 - 1 KESİTİ

Proje. 141. Bölüm 3.2.Ek. 6. Pafta No.13

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ BÖLÜM 3.2.6 EK 6 HÖRİYAT SUMAĞA SINAGÖĞÜ MİNTER ÖNERİSİ 2 PAFTA NO.14	
 2 - 2 PERSPEKTİFİ	 2 - 2 KESİTİ

Proje. 142. Bölüm 3.2.Ek. 6. Pafta No.14

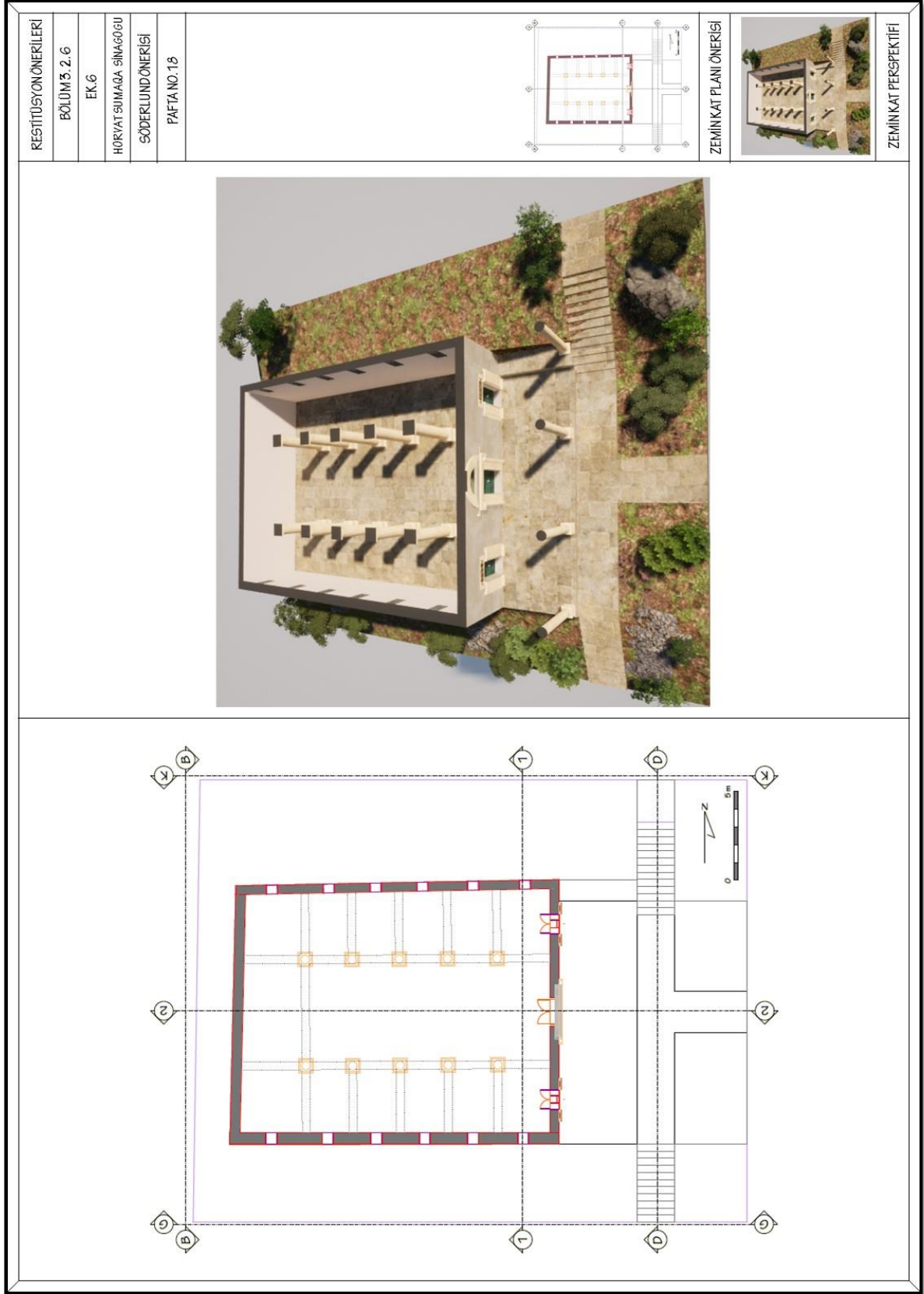
Proje. 143. Bölüm 3.2.Ek. 6. Pafta No.15

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ BÖLÜM 3.2.6 EK 6 HÖRİYAT SUMAĞA SINAGÖĞÜ MİNTZER ÖNERİSİ 2 PAFTA NO.16	 GÜNEYBATI DÖNÜŞ
 	 KÜZEBATIDAN BAKIŞ

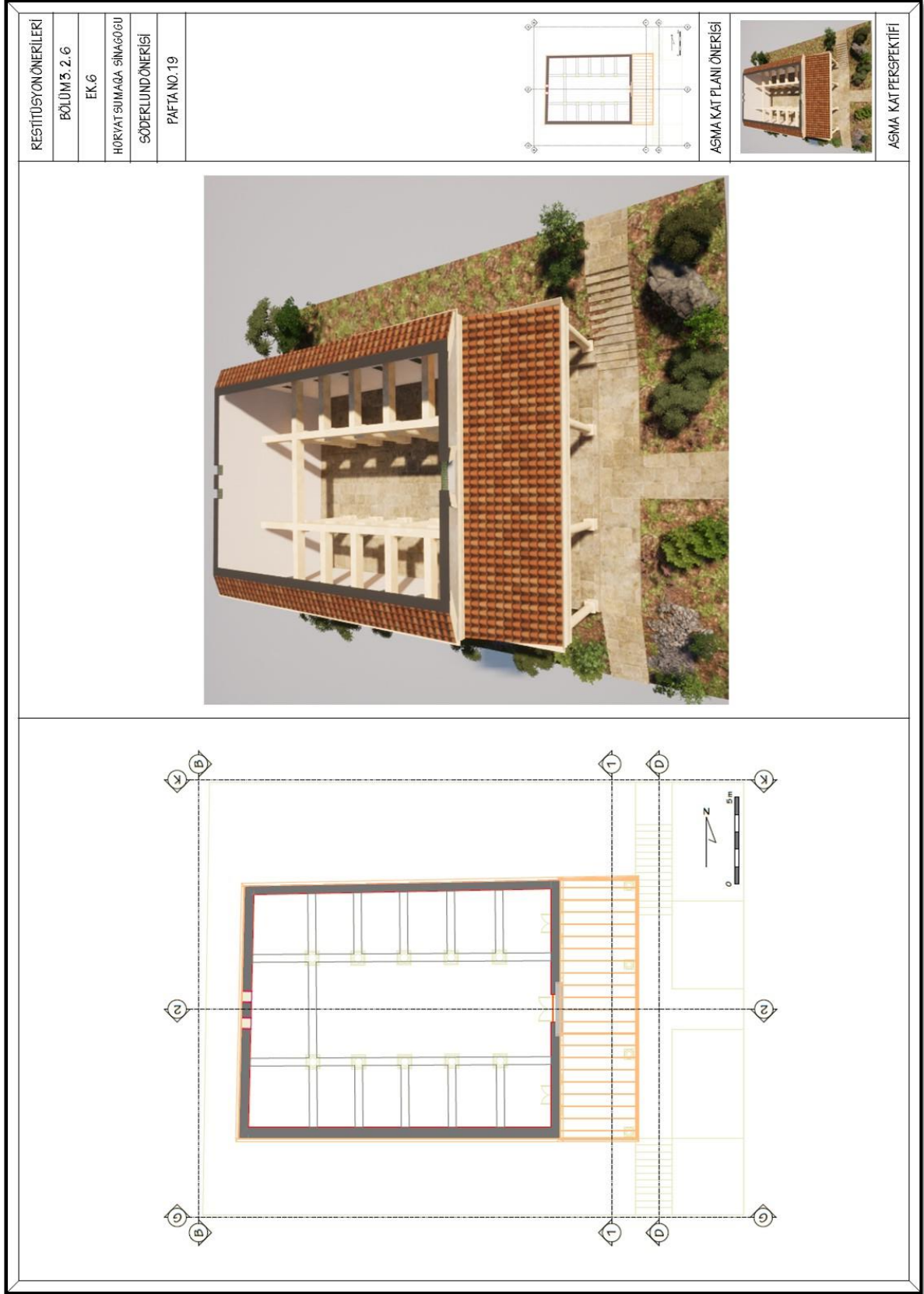
Proje. 144. Bölüm 3.2.Ek. 6. Pafta No.16

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ BÖLÜM 3.2.6 EK 6 HÖRİYAT SUMAĞA SINAGOGU MİNTZER ÖNERİSİ 2 PAFTA NO.17				KUZEYDOĞUDAN BAKIŞ		GÜNEYDOĞUDAN BAKIŞ
--	--	--	--	---------------------------	---	---------------------------

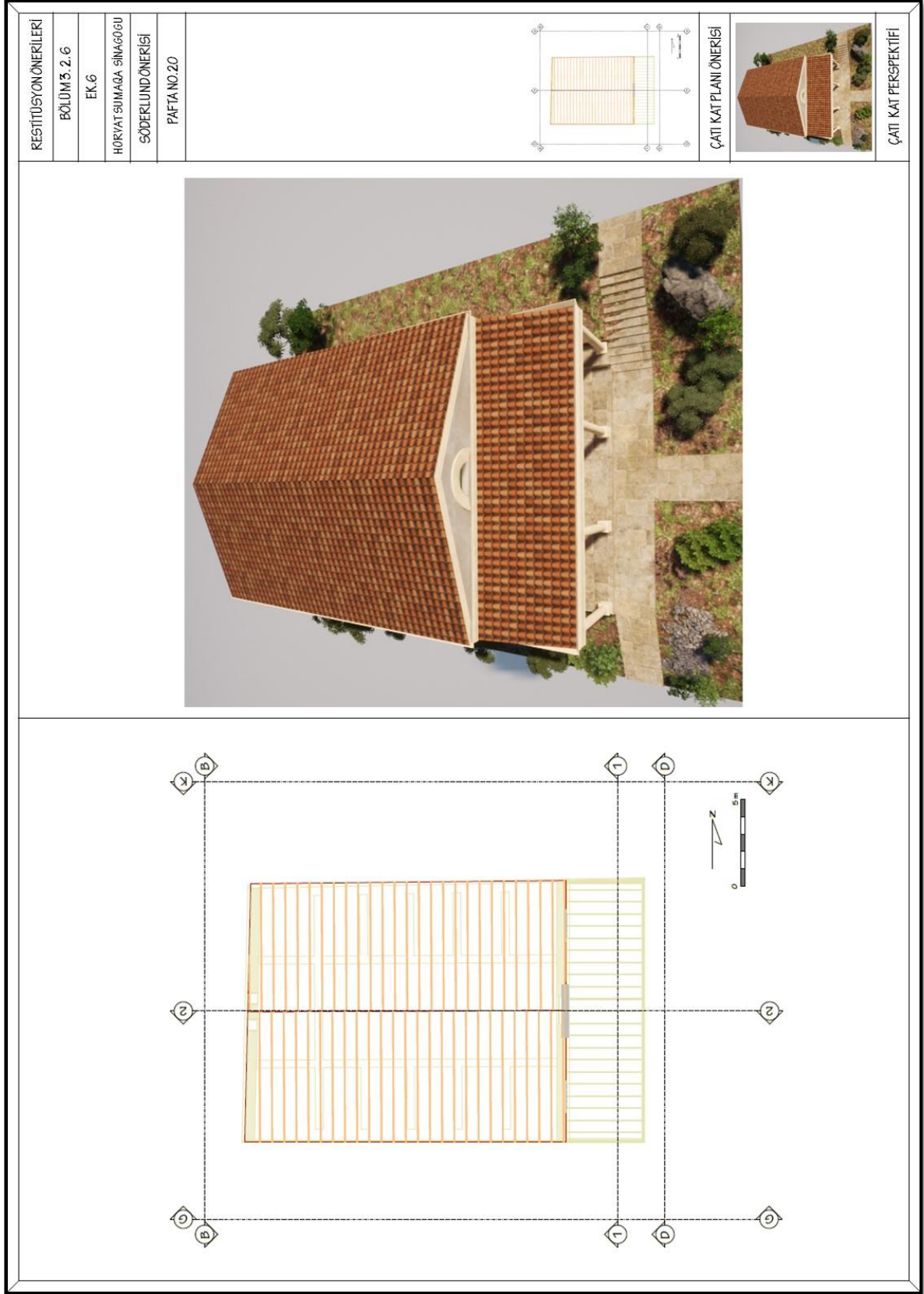
Proje. 145. Bölüm 3.2.Ek. 6. Pafta No.17

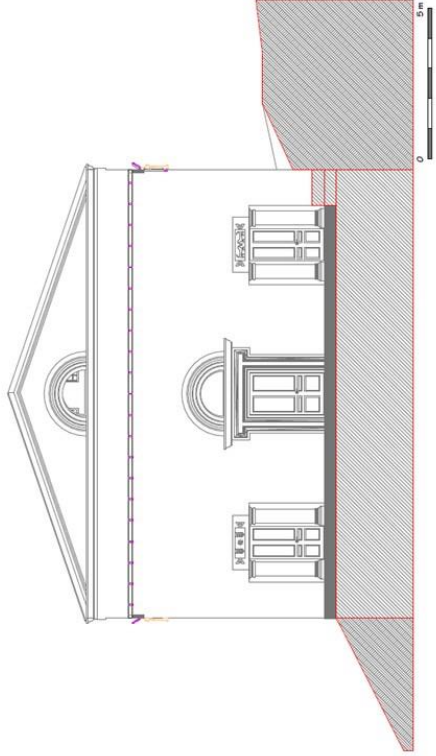
Proje. 146. Bölüm 3.2.Ek. 6. Pafta No.18

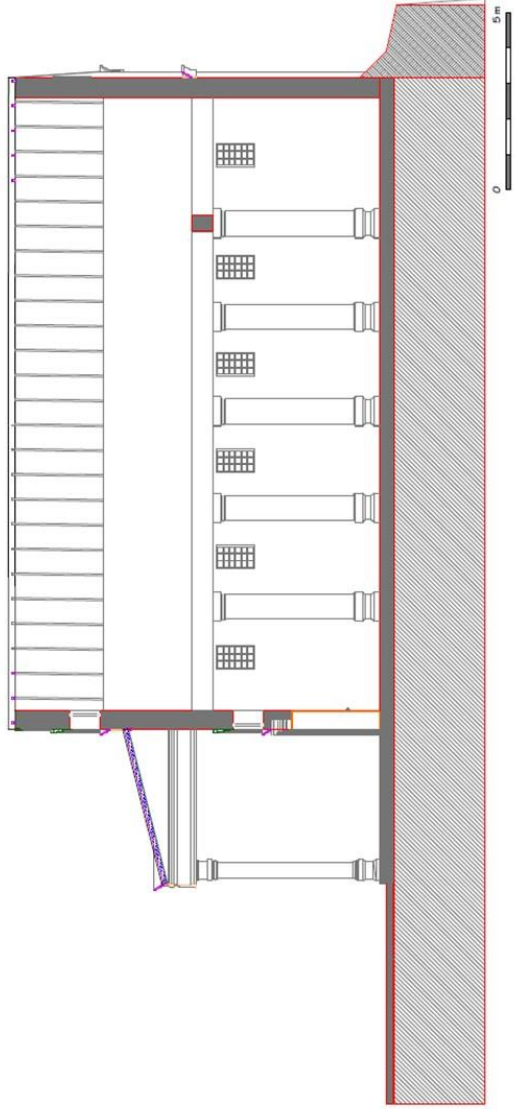
Proje. 147. Bölüm 3.2.Ek. 6. Pafta No.19

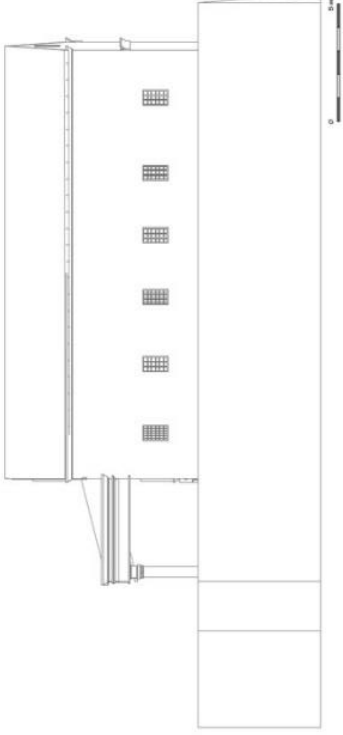
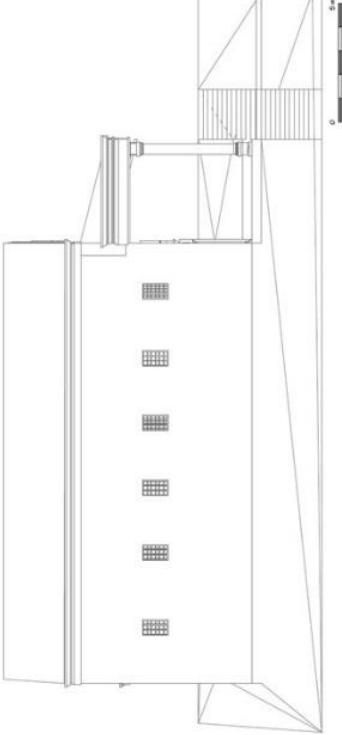
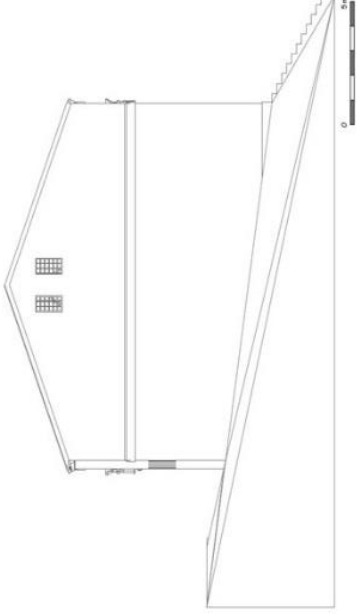
Proje. 148. Bölüm 3.2.Ek. 6. Pafta No.20

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ BÖLÜM 3.2.6 EK 6 HÖRİYAT SUMAĞA SINAGÖĞÜ SÖĞERLÜND ÖNERİSİ PAFTA NO.21	
 1 - 1 PERSPEKTİFİ	 1 - 1 KESİTİ

Proje. 149. Bölüm 3.2.Ek. 6. Pafta No.21

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ BÖLÜM 3.2.6 EK 6 HÖRİYAT SUMAĞA SINAGÖĞÜ SÖDEKLÜND ÖNERİSİ PAFTA NO 22	
 2 - 2 PERSPEKTİFİ	 2 - 2 KESİTİ

Proje. 150. Bölüm 3.2.Ek. 6. Pafta No.22

REGİTİSYON ÖNERİLERİ	
BÖLÜM 3.2.6	
EK 6	
HORİYAT SUMAQA SINAGOGU	
SÖĞERLÜND ÖNERİSİ	
PAFTA NO.23	
	
DOĞU GÖRÜŞÜ	
	
KUZAY GÖRÜŞÜ	
	
BATİ GÖRÜŞÜ	
	
GÜNEY GÖRÜŞÜ	

Proje. 151. Bölüm 3.2.Ek. 6. Pafta No.23

REGİTİDYONÖNERİLERİ BÖLÜM 3.2.6 EK 6 HORİYAT SUMAĞA SINAGÖĞÜ SÖDEKLÜNDÖNERİSİ PAFTA NO 24	 	 GÜNEYBATIDAN BAKIŞ	 	 KUZEYBATIDAN BAKIŞ
---	--	---	--	---

Proje. 152. Bölüm 3.2.Ek. 6. Pafta No.24

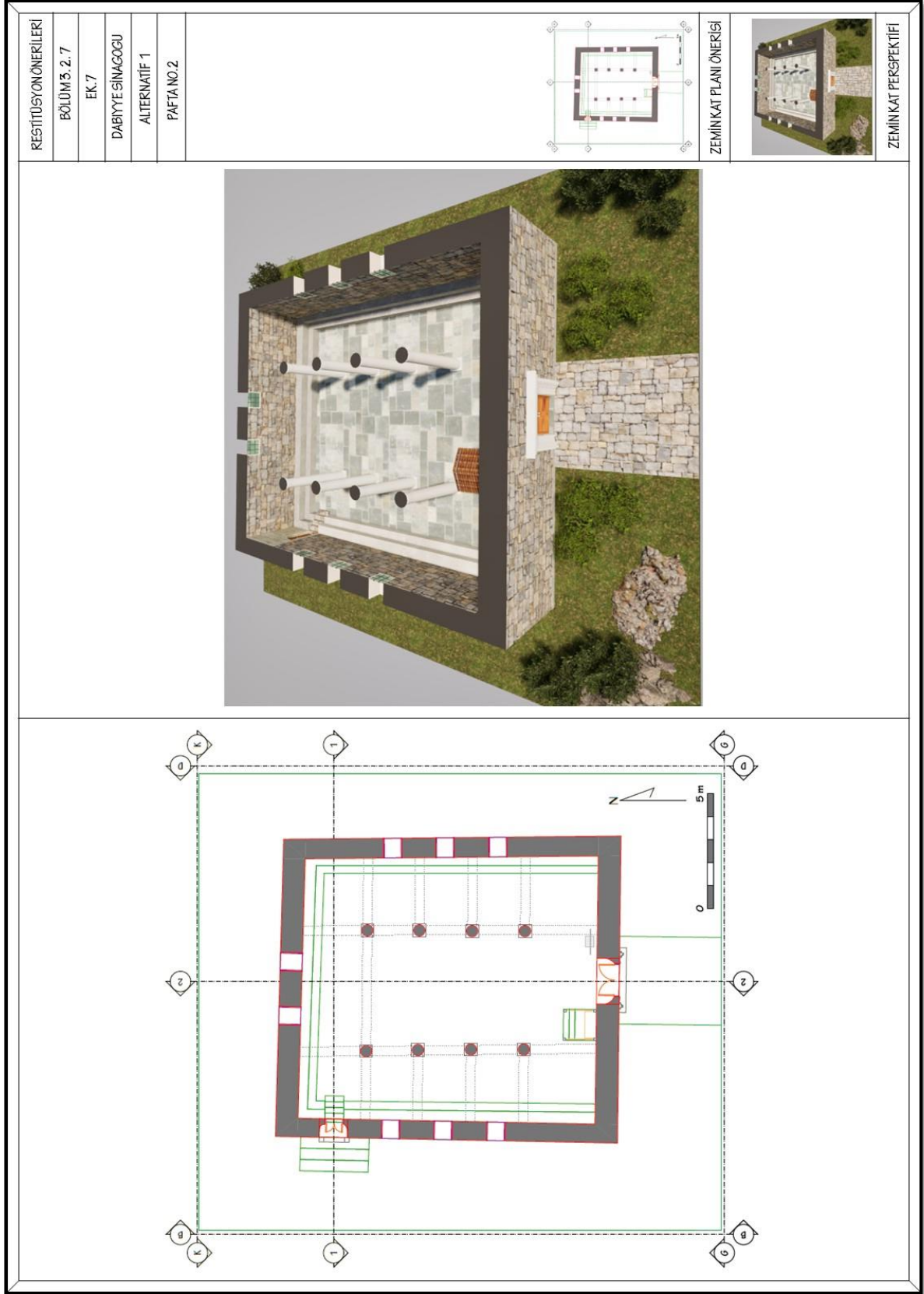
REGİTİSYON ÖNERİLERİ		
BÖLÜM 3.2.6		
EK 6		
HÖRİYAT SUMAĞA SINAGÖĞÜ		
SÖDEKLÜND ÖNERİSİ		
PAFTA NO 25		
	 	
		KUZEYDOĞUDAN BAKIŞ
	 	
		GÜNEYDOĞUDAN BAKIŞ

Proje. 153. Bölüm 3.2.Ek. 6. Pafta No.25

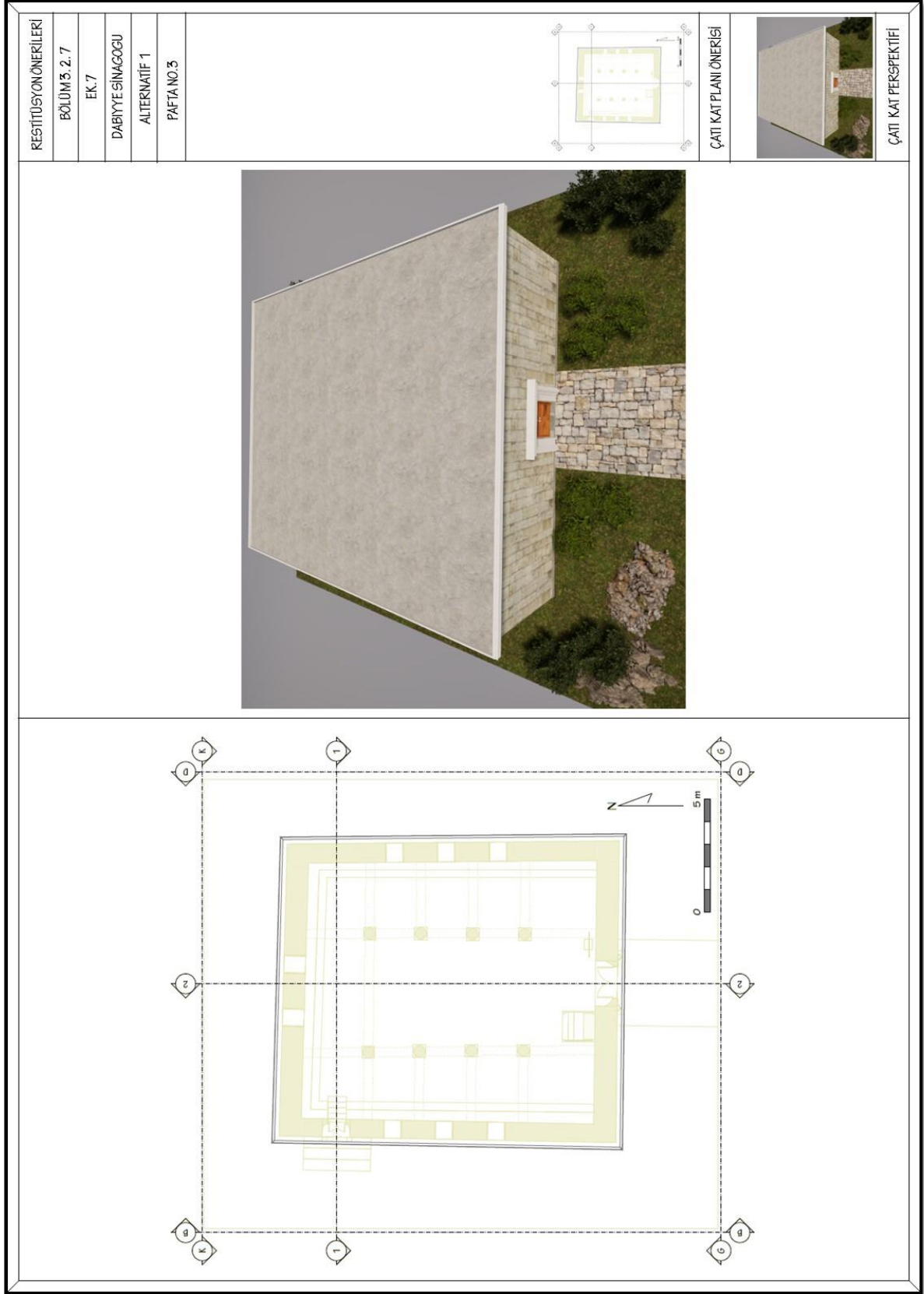
BÖLÜM 3.2. EK. 7. DABIYYE SİNAGOGU

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ				
BÖLÜM 3.2.7				
EK.7				
DABIYYE SİNAGOGU				
TÜMEVRELERİ				
PAFTA NO.1				

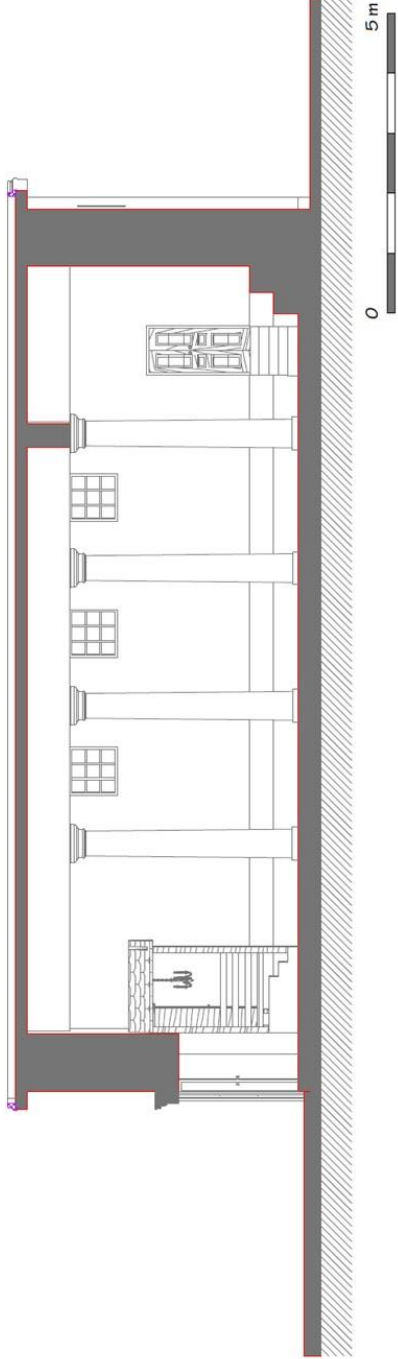
Proje. 154. Bölüm 3.2.Ek. 7. Pafta No.1

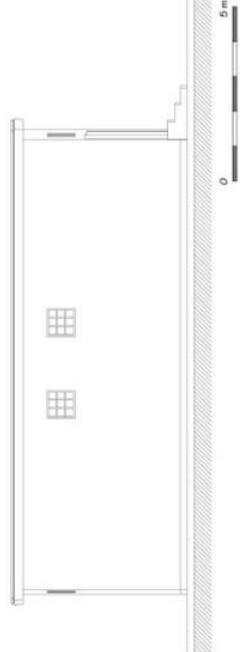
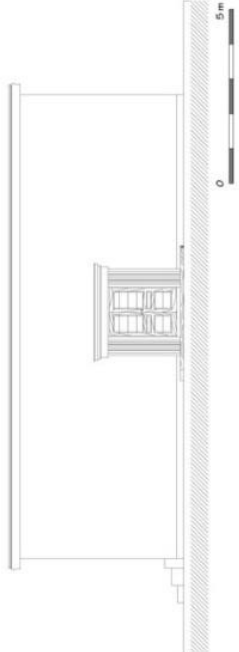
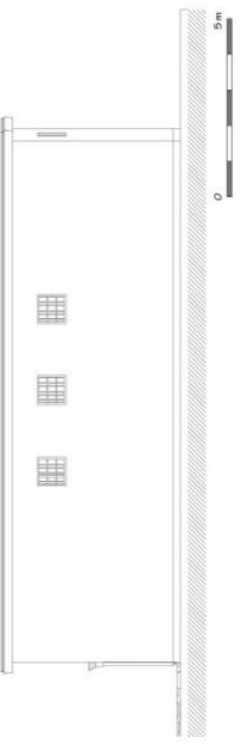
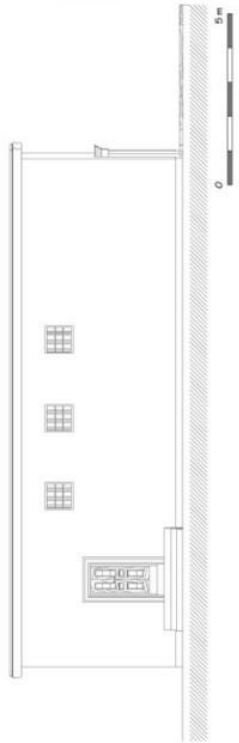
Proje. 155. Bölüm 3.2.Ek. 7. Pafta No.2

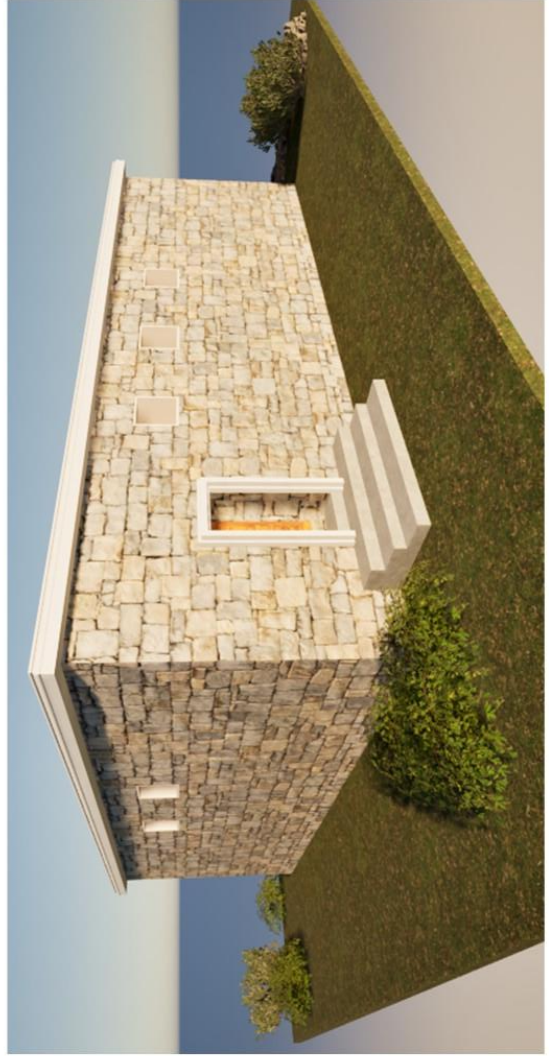
Proje. 156. Bölüm 3.2.Ek. 7. Pafta No.3

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ BÖLÜM 3.2.7 EK.7 DABİYYE SINAGOGU ALTERNATİF 1 PAFTA NO:5		 2 - 2 PERSPEKTİFİ
		 2 - 2 KESİTİ

Proje. 158. Bölüm 3.2.Ek. 7. Pafta No.5

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ			
BÖLÜM 3.2.7			
EK.7			
DABİYYE SINAGOGU			
ALTERNATİF 1			
PAFTA NO:6			
			
			

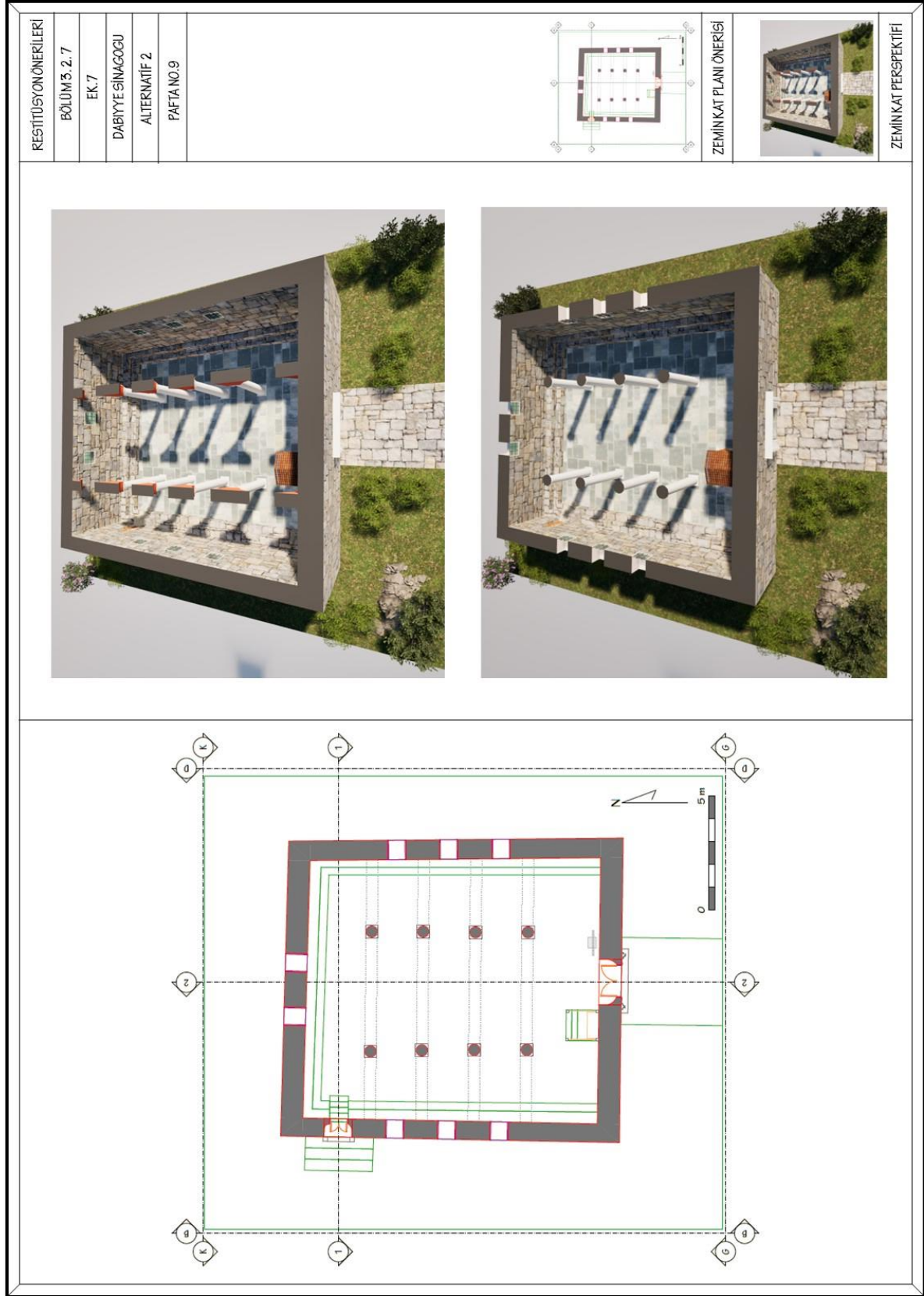
Proje. 159. Bölüm 3.2.Ek. 7. Pafta No.6

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ		BÖLÜM 3.2.7		GÜNEYBATIDAN BAKIŞ
		EK.7		
		DABİYYE SINAGOGU		
		ALTERNATİF 1		
		PAFTA NO.7		
			KUZEYBATIDAN BAKIŞ	

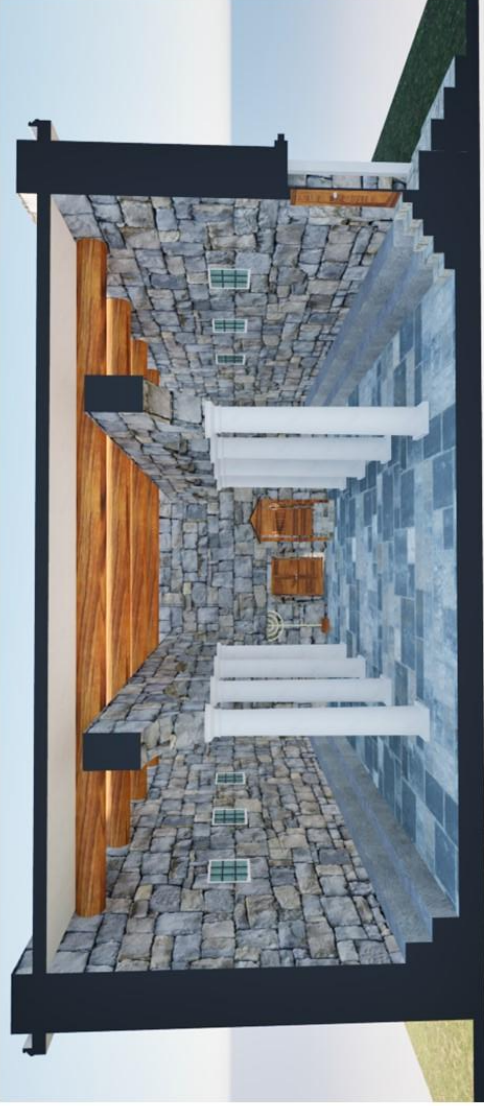
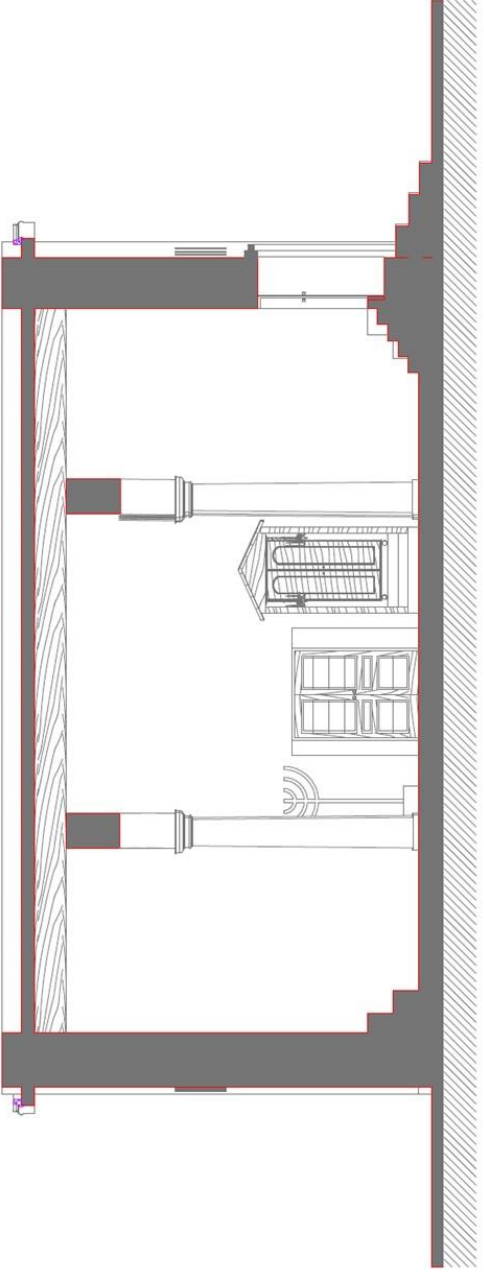
Proje. 160. Bölüm 3.2.Ek. 7. Pafta No.7

REGİTİDYON ÖNERİLERİ	
BÖLÜM 3.2.7	
EK.7	
DABİYYE SINAGOGU	
ALTERNATİF 1	
PAFTA NO.8	
	
	
	
	KUZEY DOĞUDAN BAKIŞ
	
	GÜNEY DOĞUDAN BAKIŞ

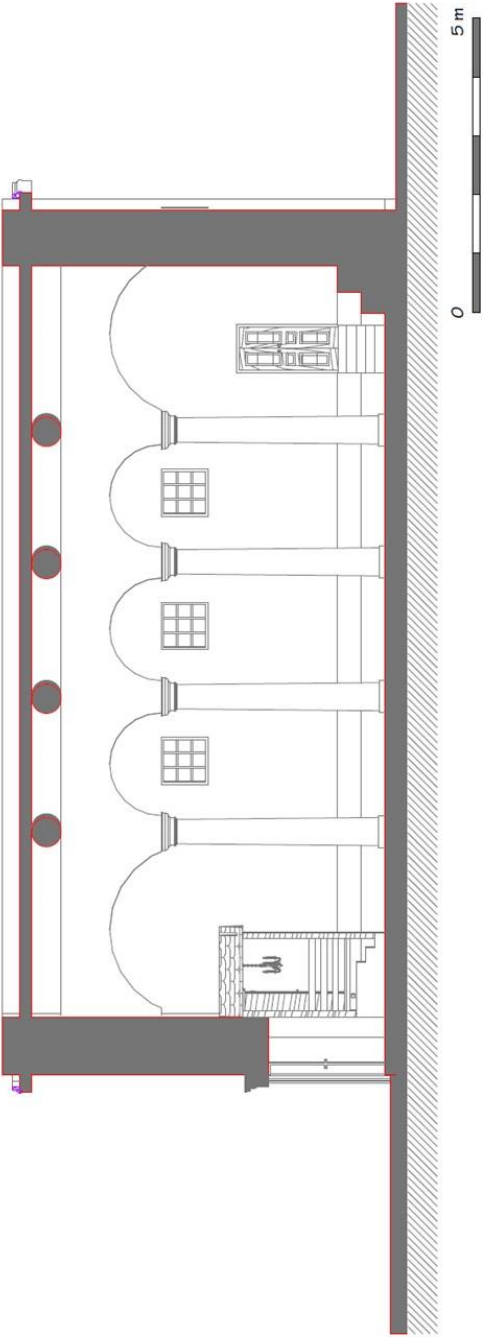
Proje. 161. Bölüm 3.2.Ek. 7. Pafta No.8

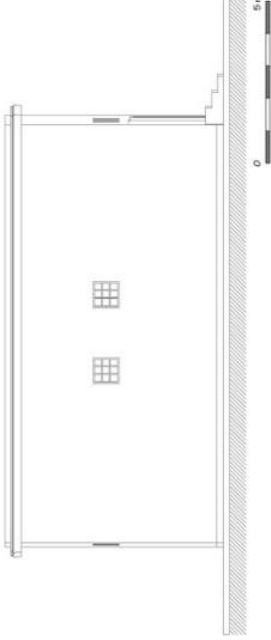
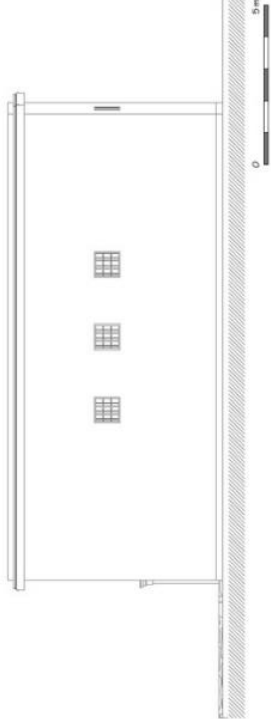
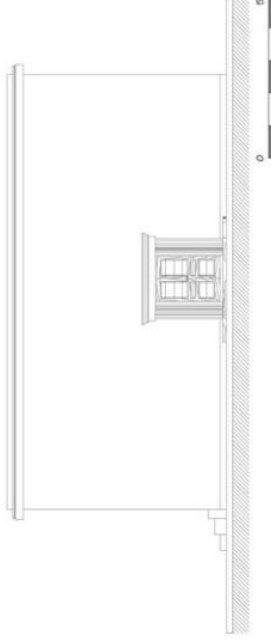
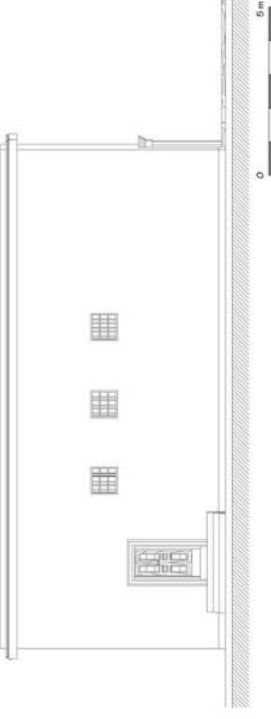
Proje. 162. Bölüm 3.2.Ek. 7. Pafta No.9

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ BÖLÜM 3.2.7 EK.7 DABİYYE SINAGOGU ALTERNATİF 2 PAFTA NO.11		
		

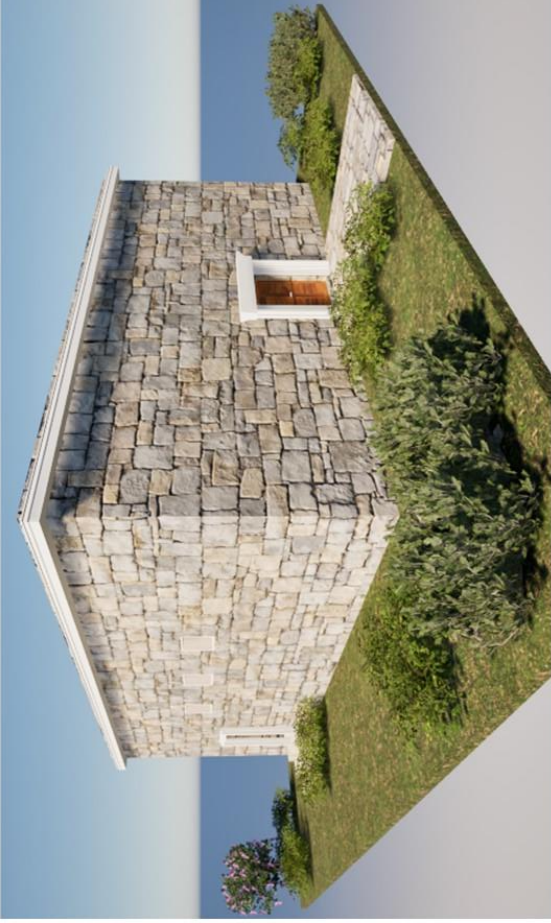
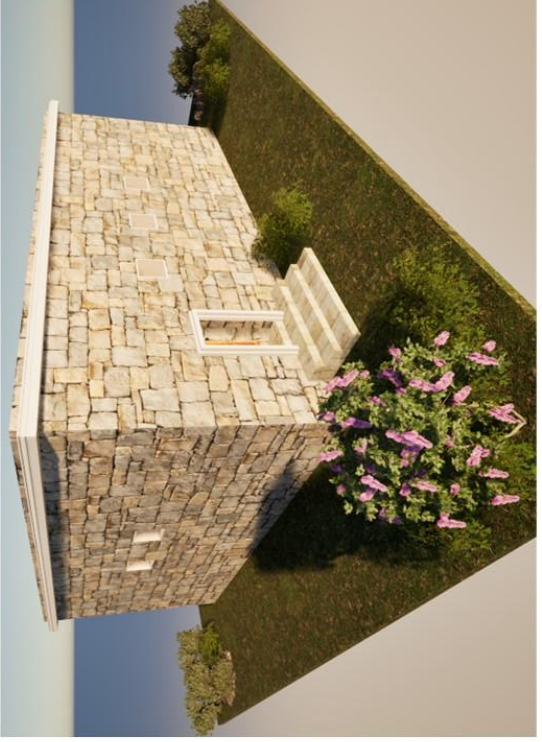
Proje. 164. Bölüm 3.2.Ek. 7. Pafta No.11

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ		BÖLÜM 3.2.7
EK.7		DABİYYE SINAGOGU
ALTERNATİF 2	PAFTA NO.12	2 - 2 PERSPEKTİFİ
2 - 2 KESİTİ		2 - 2 PERSPEKTİFİ

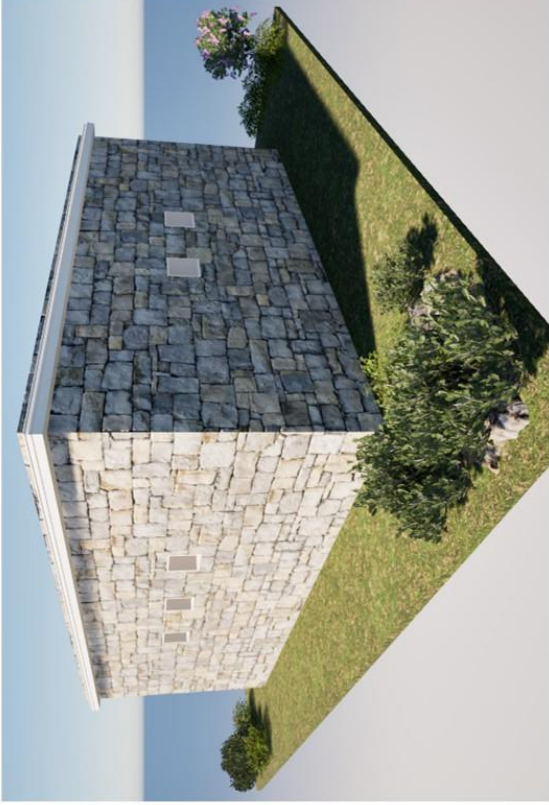
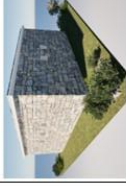
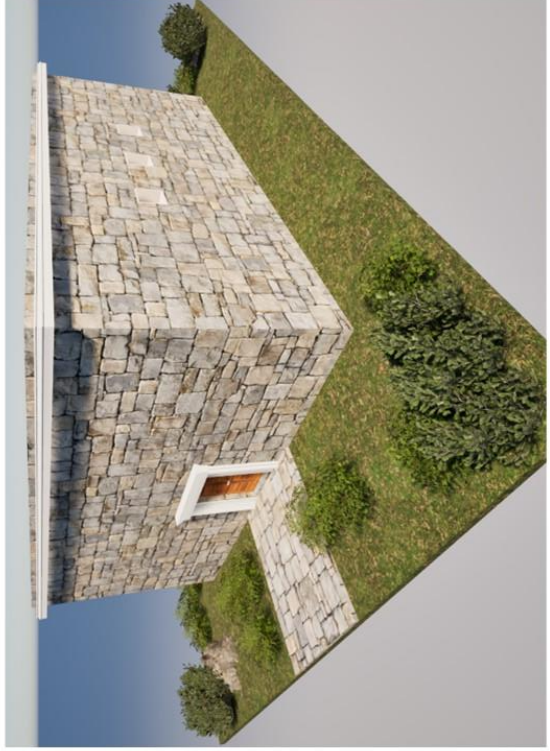
Proje. 165. Bölüm 3.2.Ek. 7. Pafta No.12

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ		
BÖLÜM 3.2.7		
EK.7		
DABİYYE SINAGOGU		
ALTERNATİF 2		
PAFTA NO.13		
		
		

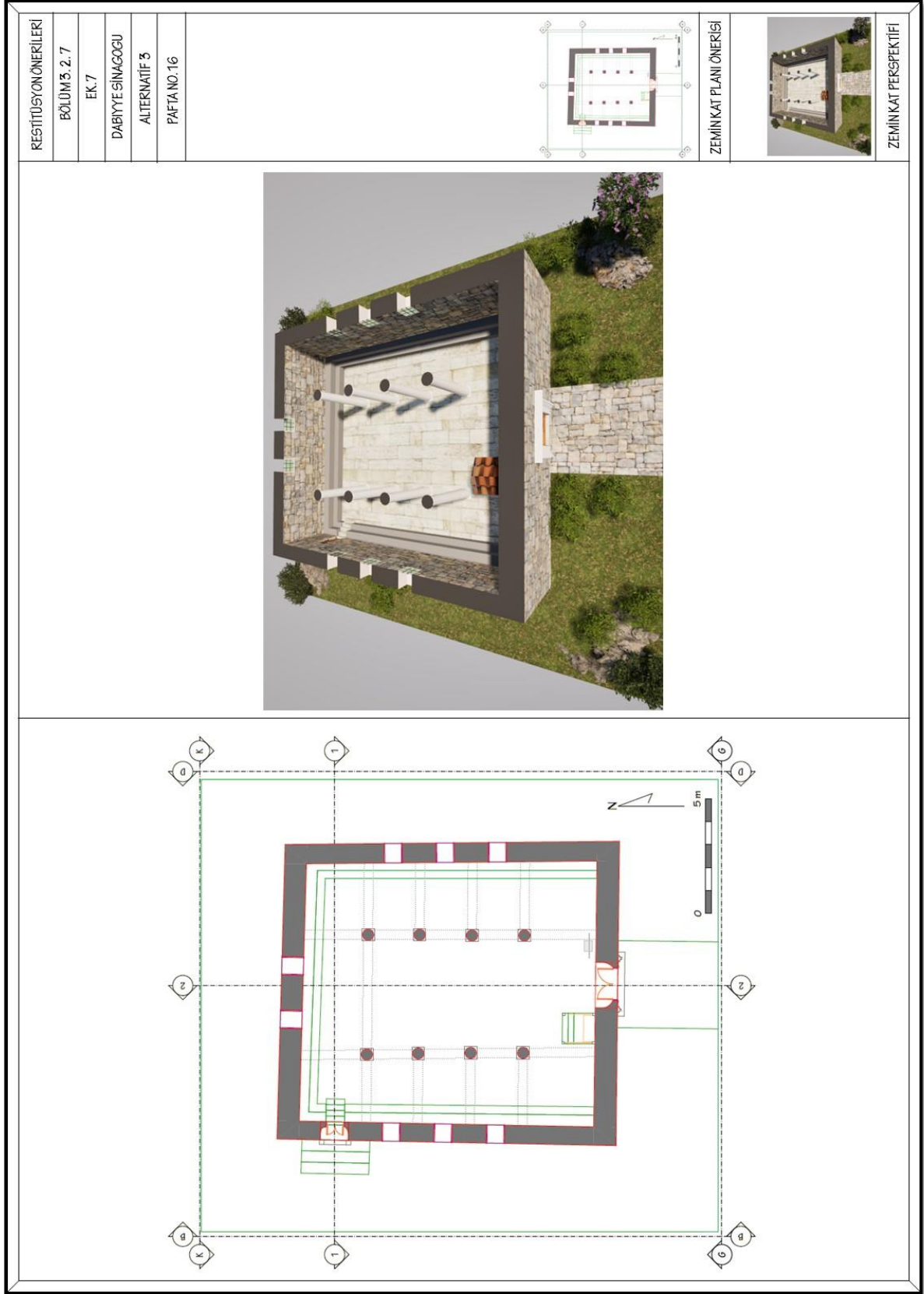
Proje. 166. Bölüm 3.2.Ek. 7. Pafta No.13

REGTİTUDYONÖNERİLERİ BÖLÜM 3.2.7 EK.7 DABİYYE SINAGOGU ALTERNATİF 2 PAFTA NO.14			GÜNEYBATIDAN BAKIŞ
			KUZEBATIDAN BAKIŞ

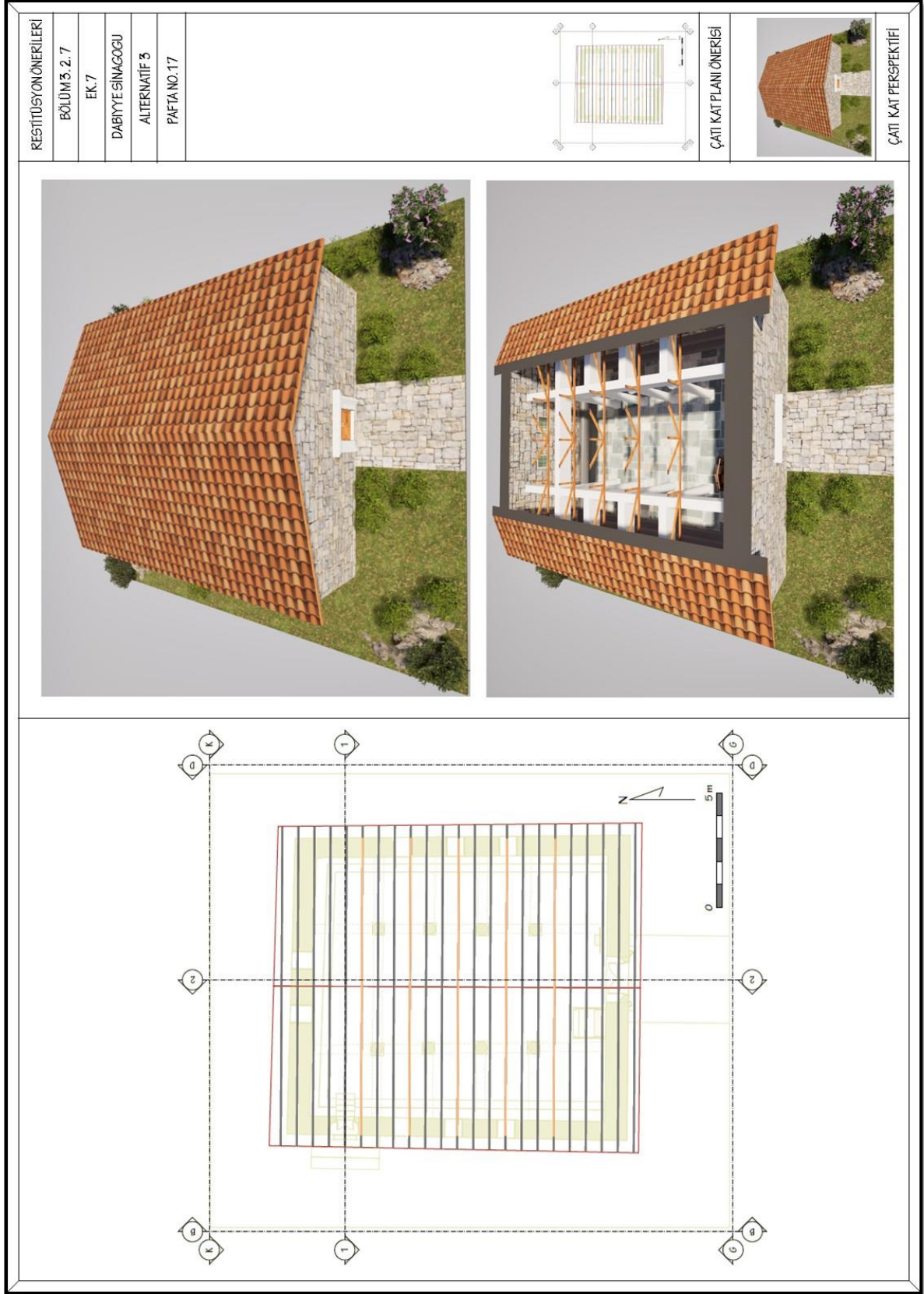
Proje. 167. Bölüm 3.2.Ek. 7. Pafta No.14

RESTİTUSYON ÖNERİLERİ BÖLÜM 3.2.7 EK.7 DABİYYE SINAGOGU ALTERNATİF 2 PAFTA NO.15		
		KUZEYDOĞUDAN BAKIŞ GÜNEYDOĞUDAN BAKIŞ

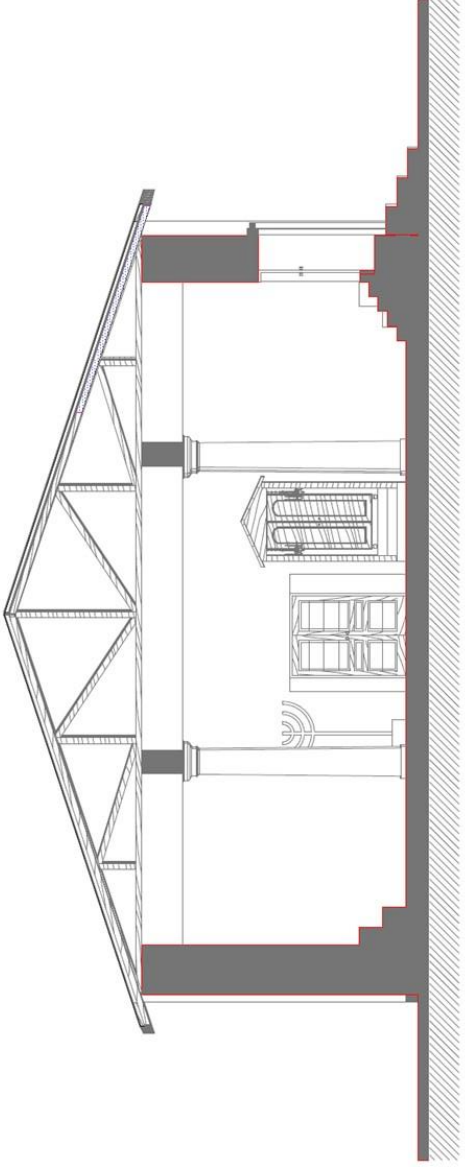
Proje. 168. Bölüm 3.2.Ek. 7. Pafta No.15

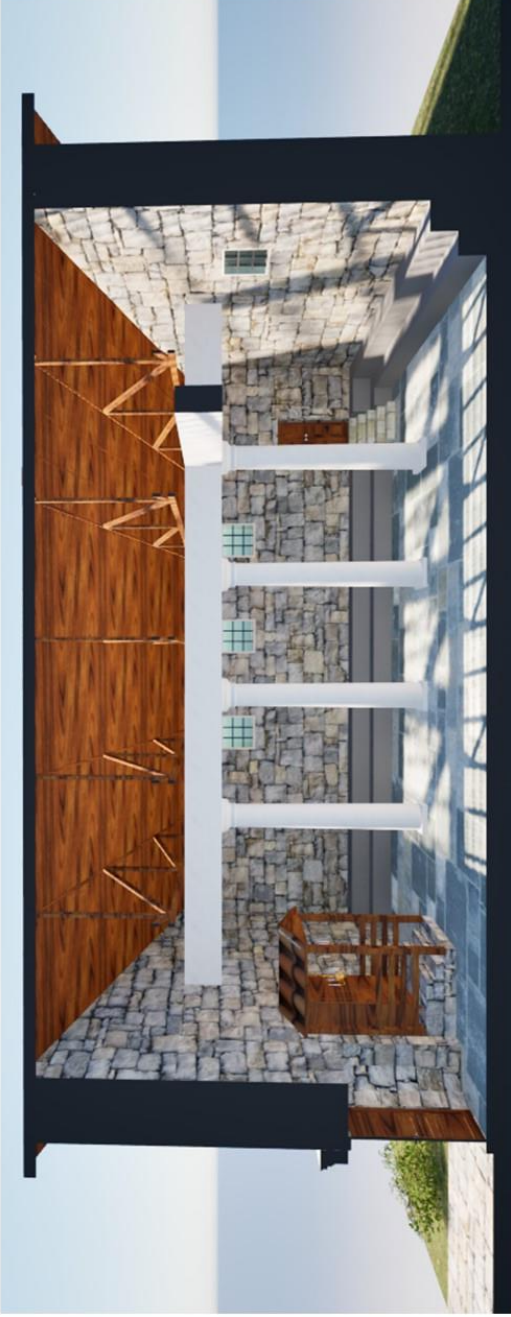
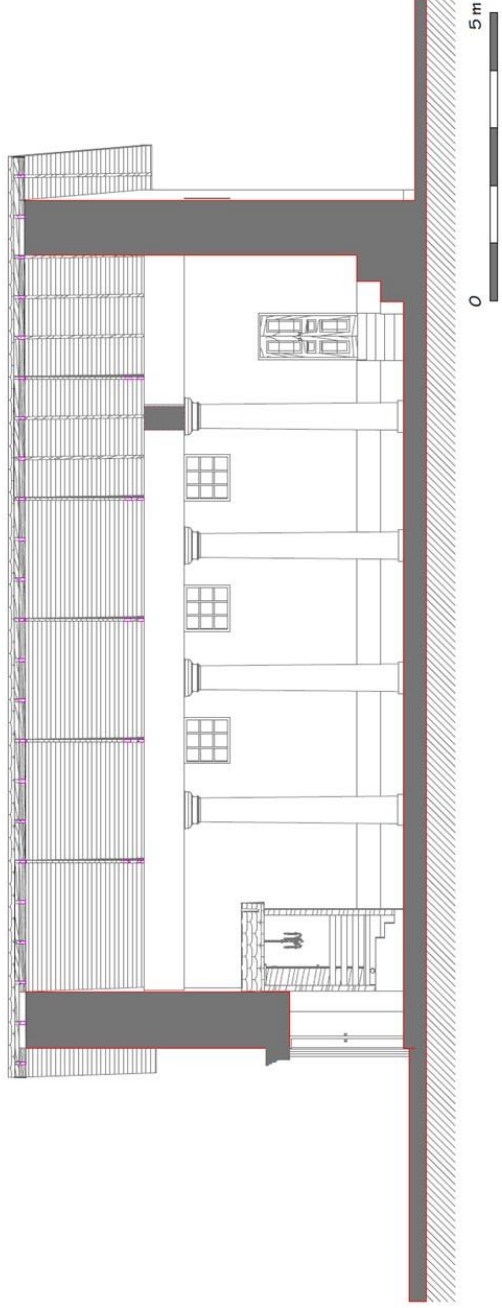
Proje. 169. Bölüm 3.2.Ek. 7. Pafta No.16

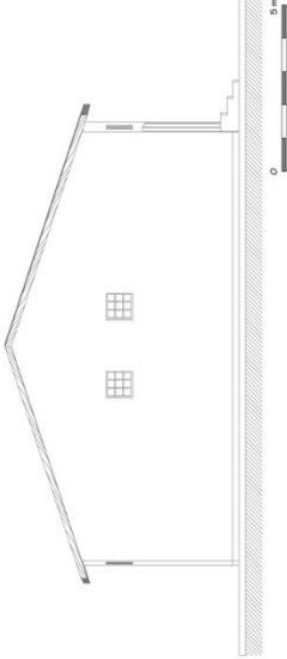
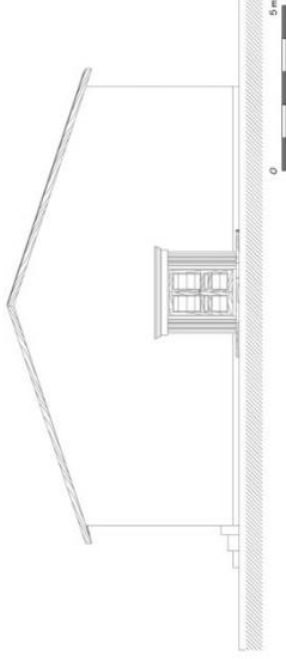
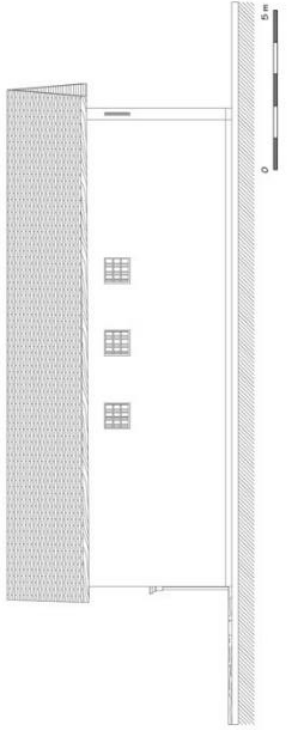
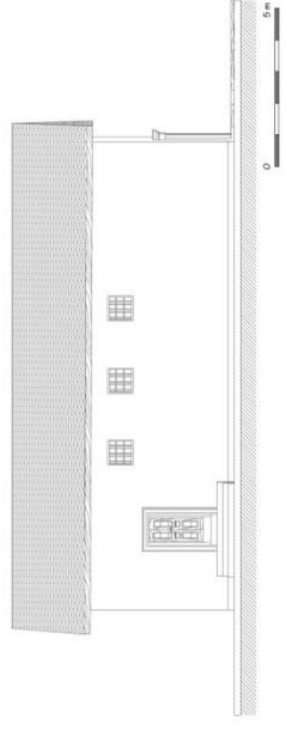
Proje. 170. Bölüm 3.2.Ek. 7. Pafta No.17

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ		BÖLÜM 3.2.7 EK.7 DABİYYE SINAGOGU ALTERNATİF 3 PAFTA NO.18
 1 - 1 PERSPEKTİFİ	 0 5 m	 1 - 1 KESİTİ

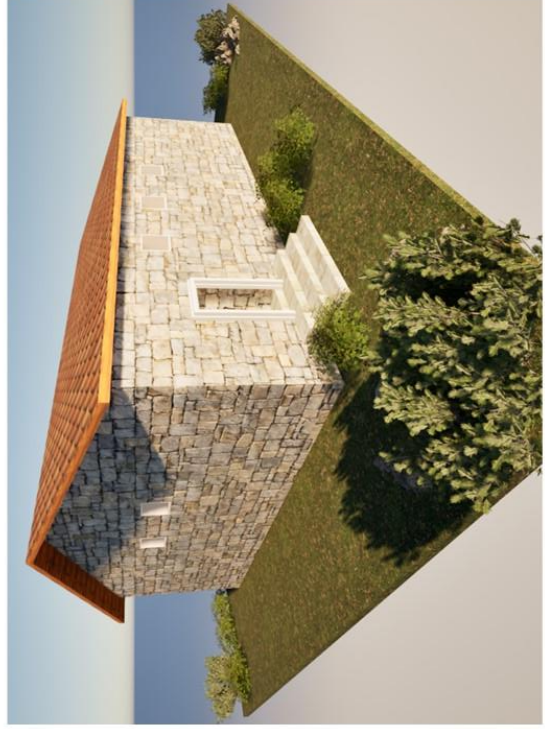
Proje. 171. Bölüm 3.2.Ek. 7. Pafta No.18

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ BÖLÜM 3.2.7 EK.7 DABİYYE SINAGOGU ALTERNATİF 3 PAFTA NO.19	
2 - 2 PERSPEKTİFİ 	
	2 - 2 KESİTİ

Proje. 172. Bölüm 3.2.Ek. 7. Pafta No.19

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ		
BÖLÜM 3.2.7		
EK.7		
DABİYYE SINAGOGU		
ALTERNATİF 3		
PAFTA NO.20		
		
		DOĞU GÖRÜNÜŞÜ
		
		KUZEY GÖRÜNÜŞÜ
		
		BATI GÖRÜNÜŞÜ
		
		GÜNEY GÖRÜNÜŞÜ

Proje. 173. Bölüm 3.2.Ek. 7. Pafta No.20

RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ	
BÖLÜM 3.2.7	
EK.7	
DABİYYE SINAGOGU	
ALTERNATİF 3	
PAFTA NO.21	
	
	
	
	
	GÜNEYBATIDAN BAKIŞ
	KUZEYBATIDAN BAKIŞ

Proje. 174. Bölüm 3.2.Ek. 7. Pafta No.21

REGTİTUSYON ÖNERİLERİ	
BÖLÜM 3.2.7	
EK.7	
DABİYYE SINAGOGU	
ALTERNATİF 3	
PAFTA NO.22	
	
	KUZEYDOĞUDAN BAKIŞ
	
	GÜNEYDOĞUDAN BAKIŞ

Proje. 175. Bölüm 3.2.Ek. 7. Pafta No.22

TABLÖLAR

Tablo 4. Samaria Sinagogları

SAMARIA SİNAGOGLARI							
SIRA NO	SİNAGOG ADI	DÖNEM		KAZI DURUMU		DİNİ	
		ERKEN ROMA	GEÇ ROMA ve-veya DOĞU ROMA (BİZANS)	KAZILMIŞ	KAZILMAMIŞ	YAHUDİ	SAMİRİYELİ
1	FAHMA	FAHMA					
2	KHIRBE	eL-KHIRBE					
3	SAMARA	SAMARA					
4	TSUR NATAN	HORBAT MIGDAL					

Tablo 5. Kıyı Ovası Sinagogları

KIYIOVASI SİNAGOGLARI								
SIRA NO	SİNAGOG ADI	DİĞER ADLARI	DÖNEM		KAZI DURUMU		DİNİ	
			ERKEN ROMA	GEÇ ROMA ve-veya DOĞU ROMA (BİZANS)	KAZILMIŞ	KAZILMAMIŞ	YAHUDİ	SAMİRİYELİ
1	APOLLONIA	ARSUF						
2	ASHDOD	AZOTUS - HIPPIOS - TELASHDOD						
3	ASHKELOH	ASHKELOH - ASCALON						
4	CAESAREA	CAESAREA						
5	GAZA	GAZA						
6	MAON NIRM	MAON NIRM						
7	TELQASILE	TELQASILE						

Tablo 6. Karmel Ovası Sinagogları

KARMEL SİNAGOGLARI								
SIRA NO	SİNAGOG ADI	DİĞER ADLARI	DÖNEM		KAZI DURUMU		DİNİ	
			ERKEN ROMA	GEÇ ROMA ve-veya DOĞU ROMA (BİZANS)	KAZILMIŞ	KAZILMAMIŞ	YAHUDİ	SAMİRİYELİ
1	ISFIYA	HUSEIFA- HUSIFAH						
2	RAQIT	RAQIT						
3	SUMAQA	SUMAQA						

Tablo 7. Beth Shean Vadisi Sinagogları

BETH SHEAN VADİSİ SINAGOGLARI								
SIRA NO	SINAGOG ADI	DİĞER ADLARI	DÖNEM		KAZI DURUMU		DİNİ	
			ERKEN ROMA	GEÇ ROMA ve/veya DOĞU ROMA (BİZANS)	KAZILMIŞ	KAZILMAMIŞ	YAHUDİ	SAMİRİYELİ
1	BETH ALFA	BETH ALFA - BETH ALFA						
2	BETH SHEAN	BETH SHEAN						
3	BETH SHEAN LEONİTİS	BETH SHEAN LEONİTİS						
4	JAUNI	KOSH PINA						
5	MAOZHAYYIM	MAOZHAYYIM						
6	KEHOB	KEHOV - H. FARVA - FARWANA						
7	TIKAT TZYI	TELMENORAH - KEFAR QARNAIM - TEL ABUFARAJ						

Tablo 8. Judea Sinagogları

JUDEA SINAGOGLARI								
SIRA NO	SINAGOG ADI	DİĞER ADLARI	DÖNEM		KAZI DURUMU		DİNİ	
			ERKEN ROMA	GEÇ ROMA ve/veya DOĞU ROMA (BİZANS)	KAZILMIŞ	KAZILMAMIŞ	YAHUDİ	SAMİRİYELİ
1	BETH GUVRIN	BETH GUVRIN - ELEUTHEROPOLIS						
2	DIAB	DIAB						
3	DUHEISHA	DUHEISHA						
4	ENGEDI	ENGEDI						
5	ETHRI	HORVAT ETHRI - HORVAT ITRI						
6	HABRA	KHIRBET HEBRA						
7	HERODIUM	HERODIS - HERODEIN - HERODION - JABAL AL-FUREIDIS						
8	JERİCHO A	JERİCHO A						
9	JERİCHO B	JERİCHO B						
10	JERUSALEM	JERUSALEM						
11	KEHOR	KEHOR						
12	MASADA	MASADA						
13	NAARAN	NAARAN						
14	QIRYATSEFER	KHIRBET BADD'ISA						
15	RIMON	RIMON						
16	SHAALYIM	SHAALAYIM - SHAALABIM						
17	TELBET SHEMESH	TELBET SHEMESH						
18	UMM ELUMDAN	UMM EL-UMDAN						

Tablo 9. Güney Hebron Dağları Sinagogları

GÜNEY HEBRON DAĞLARI SINAGOGLARI								
SIRA NO	SINAGOG ADI	DİĞER ADLARI	DÖNEM		KAZI DURUMU		DİNİ	
			ERKEN ROMA	GEÇ ROMA ve/veya DOĞU ROMA (BİZANS)	KAZILMIŞ	KAZILMAMIŞ	YAHUDİ	SAMİRİYELİ
1	ANIM	HURVAT ANIM						
2	ESHTAMOA	ESHTAMOA						
3	MAON	MAON						
4	SUSIYA	SUSIYA						
5	TAWANI	TAWANI						
6	YATA	YATA						

Tablo 10. Golan Sinagogları

GOLAN SINAGOGLARI								
SIRA NO	SINAGOG ADI	DİĞER ADLARI	DÖNEM		KAZI DURUMU		DİNİ	
			ERKEN ROMA	GEÇ ROMA ve/veya DOĞU ROMA (BİZANS)	KAZILMIŞ	KAZILMAMIŞ	YAHUDİ	SAMİRİYELİ
1	AASALIYA	el-ASELIYYE						
2	AKHMADIYYE	AKHMADIYYE						
3	AFHEK	FIQ						
4	BATRA	BATHRA						
5	BNOT YAAKOV	HORVAHEAST OF THE BNOT YAAQOV BRIDGE - KFAR YAAKOV						
6	DABIYYE	DABYYEH						
7	DABURA	DABBURA - HORVAT DVORA						
8	DARDARA	el-KHESHE - el-KASHGHE						
9	DEIR AZIZ	DEIR AZIZ						
10	DIKKEH	ED-DIKKE						
11	DURA	el-DURA						
12	EN NASHUT	EIN NASHUT						
13	ER-RAFID	e-RAFID						
14	GAMLA	TELES SALAM						
15	HAMAT GADER	HAMMATH GADER						
16	HOHA	HORVAT HOH - KHIRBET KHAWKHA						
17	HUSANIYYE	el-HU SENNIYYE - el-AHSENIYEH el-AHSENIYYE						
18	JARABE	JARABA						
19	KANAF	KANAF						
20	KURSI	KURSI BEACH						
21	LAWIYE	LAWIYE						
22	MAJDULLIYA	MAJDULLIYA						
23	QASABIYYE	QASABIYYE						
24	QASRIN	KATZRIN - QATZRIN						
25	SALABE	SALABE						
26	TAYBBE	TAIBEH						
27	UMM EL QANATIR	UMM el KANAATIR - EIN KESHATOT						
28	WAKHSHARA	BET LAVI						
29	YEHUDIYYE	YEHUDIYYE						
30	ZAVITAN	ZAVITAN						
31	ZEITA	ZEITHA - ZEITE						
32	ZUMEIMRA	ZUMAIMIRA						

Tablo 11. Yukarı Galilee Sinagogları

YUKARI GALİLEE SİNAGOGLARI								
SIRA NO	SİNAGOG ADI	DİĞER ADLARI	DÖNEM		KAZI DURUMU		DİNİ	
			ERKEN ROMA	GEÇ ROMA ve/veya DOĞU ROMA (BİZANS)	KAZILMIŞ	KAZILMAMIŞ	YAHUDİ	SAMİRİYELİ
1	AKBARA	AKBARA						
2	ALMA	ALMA						
3	BARAM	BARAM - BARAM UPPER						
4	BARAM SMALL	BARAM NORTH - BARAM NORTH - BARAM LOWER						
5	DALTON	DALATA						
6	FIRIM	FIRAM						
7	GUSHHALAV - LOWER	NAHAL GUSH HALAV						
8	GUSHHALAV - UPPER	GUSHHALAV - UPPER						
9	H.SIMWAI	H.SIMWAI						
10	IYYE MEAROT	IYEIMEAROT						
11	KFARHANANYA	KEFARHANANYA						
12	MEIRON	MERON						
13	MERO TH	MARUS						
14	NABRAT EİN	NAVORAYA						
15	NATOR	KHİRBET NATUR						
16	PEKIİN	PKIİN - BUQEİTA						
17	QAZION	KHİRBET QAISUN						
18	RAMA	RAMA						
19	SASA	SASA						
20	SHEMA	KHORVAT SHEMA						
21	TUBA	TUBA						
22	YESUD HAMALA	YESUD HAMALA						

Tablo 12. Aşağı Galilee Sinagogları

AŞAĞI GALİLEE SİNAGOGLARI								
SIRANO	SİNAGOG ADI	DİĞER ADLARI	DÖNEM		KAZI DURUMU		DİNİ	
			ERKEN ROMA	GEÇ ROMA ve-veya DOĞU ROMA (BİZANS)	KAZILMIŞ	KAZILMAMIŞ	YAHUDİ	SAMİRİYELİ
1	AMMUDİM	KHIRBET AMMUDİM						
2	ARBEL	KH. IRBİD						
3	BETH NETOFAH	BETH NETOFAH						
4	BETHSHEARİM	BEITSHEARİM						
5	CAPERNAÜM	KEFAR NAHUM						
6	CHORAZİM	KORAZİM - KORAZİN						
7	DANA	DANNA						
8	ELUT	ELUT						
9	GEBUL	JABBUL						
10	HAMMATH TIBERİAS	HAMMATH TIBERİAS						
11	HAMMATH TIBERİAS NORTH	HAMMATH TIBERİAS NORTH						
12	HUGOQ	HUGOQ						
13	IBLİN	IBLİN						
14	JAPHIA	JAPHIA						
15	KAFR KANA	CANA OF GALİLEE						
16	KHIRBET JİFAT	YODEFAT						
17	KOKHAV HAYARDEN	KOKHAV HAYARDEN						
18	KUR	KUR						
19	MİGDAL	MAGDALA- TARICHEAE						
20	MİGDAL WEST	MİGDAL WEST						
21	MİMLAKH	MİMLAKH						
22	MİSHKENA	H. MASHKANAH - KH. MESKENEH						
23	MİSR	KFAR MİSR						
24	QANA	KHIRBET QANA						
25	QOSHET	KASTA						
26	SARONA	SARONA						
27	SEJARA	ILANIA						
28	SEPPHORIS	ZİPPORİ						
29	SEPPHORIS (WEST)	SEPPHORIS (WEST)						
30	SHIKHİN	SHIHİN						
31	SHURA	SHURA						
32	TELYEZCHAKI	TELYEZCHAKI						
33	TİBERİAS	TİBERİAS						
34	TZALMON	TZALMON						
35	WADİ HAMAM	HORVAT VERADİM						
36	YAMA	YAMA						

Tablo 13. Anadolu Coğrafyası Sinagogları Karşılaştırma Tablosu

ANADOLU COĞRAFYASI SINAGOGLARI																			
ANTIKSİNAGOG ADI	BÖLGE	TARİH	ÖLÇÜLER (M)	KUDÜŞ'E YÖNELME		AVLU	DIŞ ÇEPE			İÇ MEKAN				ZEMİN DÖŞEMESİ			DUVAR MALZEMESİ		
				ÇEPE	TEVRAT MABEDİ		MARTİKS- PORTİKO	ÜÇLÜ	TEK	TEVRAT MABEDİ - KUTSALLAR KUTSALI - EHİL	AEDICULA	NIŞ	APŞİS	BEMA	NÖZALIK-OPUS SECTİLE	TAŞ LEVHALAR	KIREÇTAŞI	BAZALT	TAŞ+BETON
SARDES	I	MS II-MS 616	20x25																
	II																		
	III																		
	IV																		
LIMYRA	LYKIA	MS VII ?																	
ANDREAKE	LYKIA	MS V-MS VI	5,15x6,9																
MİLETOS	İONIA	MS IV	11,06x18,51																
PRIENE	24 NOLU EY	MS IV - MS VII	14,4x13 14,4x13																
	SİNAGOG I																		
	SİNAGOG II																		
SIDE	PAMPHYLIA	MSV																	

Tablo 14. İsrail Sinagogları Karşılaştırma Tablosu

İSRİL SINAGOGLARI																
ANTİK SINAGOĞ ADI	BÖLGE	TARİH	ÖLÇÜLER (M)	KUDÜS'E YÖNELME		AVLU	DIŞ CEPHE			İÇ MEKAN				ZEMİN DÖŞEMESİ		
				CEPHE	TEVRAT MABEDİ		NARTİKS- PORTİKO	ÜÇLÜ	TEK	TEVRAT MABEDİ - KUTSALAR KUTSALI - EHİL	AEDICULA	NIŞ	AŞIĞ	BEMA	NOZAK	TAŞ LEYHALAR
BARAN	KÜÇÜK	MS IV	14.81 x 10.85													
	BÜYÜK	MS V	15.20 x 20													
HAMMATH TIBERİAS	KUZİY	MS VI-MS VII	12 x 12.5													
	A	MS IV-V	12 x 12													
	IIB	MS III	13 x 15													
	IIA	MS IV	13 x 15													
	IA-IB	MS VI-VIII	24 x 31													
EN-GEDİ	IIC	MS III	10 x 15.5													
	IIB	MS IV-V	10 x 15.5													
	IIA	MS VI	10 x 15.5													
MA'ON NİRİM	I	MS V-VII	10.2 x 5.4													
	II	MS VI-VII	10.2 x 5.4													
MA'UZ HATYİM	A	MS III-IV	12.5 x 14													
	B	MS IV-V	12 x 14.5													
	C	MS VI-VII	12 x 14.5													
HORVATSUMAQA	KARMELVADİSİ	MS III-IV	14 x 19.5													
DABIYE	GOLAN	MS V	13.2 x 15.1													

FIGÜRLER

BÖLÜM 1.1. ANTİK ÇAĞLARDA YAHUDİ TARİHİ

Fig. 1. Mısır'dan Çıkış (<http://www.luzappy.eu/giudeofobia/exodus.gif>)

Fig. 2.İsrail ve Yahudi Krallıklarına ait sınırlar

(<https://www.worldhistory.org/img/r/p/1000x1200/285.png.webp?v=1708896909>)

BÖLÜM 1.2. YAHUDİ GELENEĞİNDE TİCARET

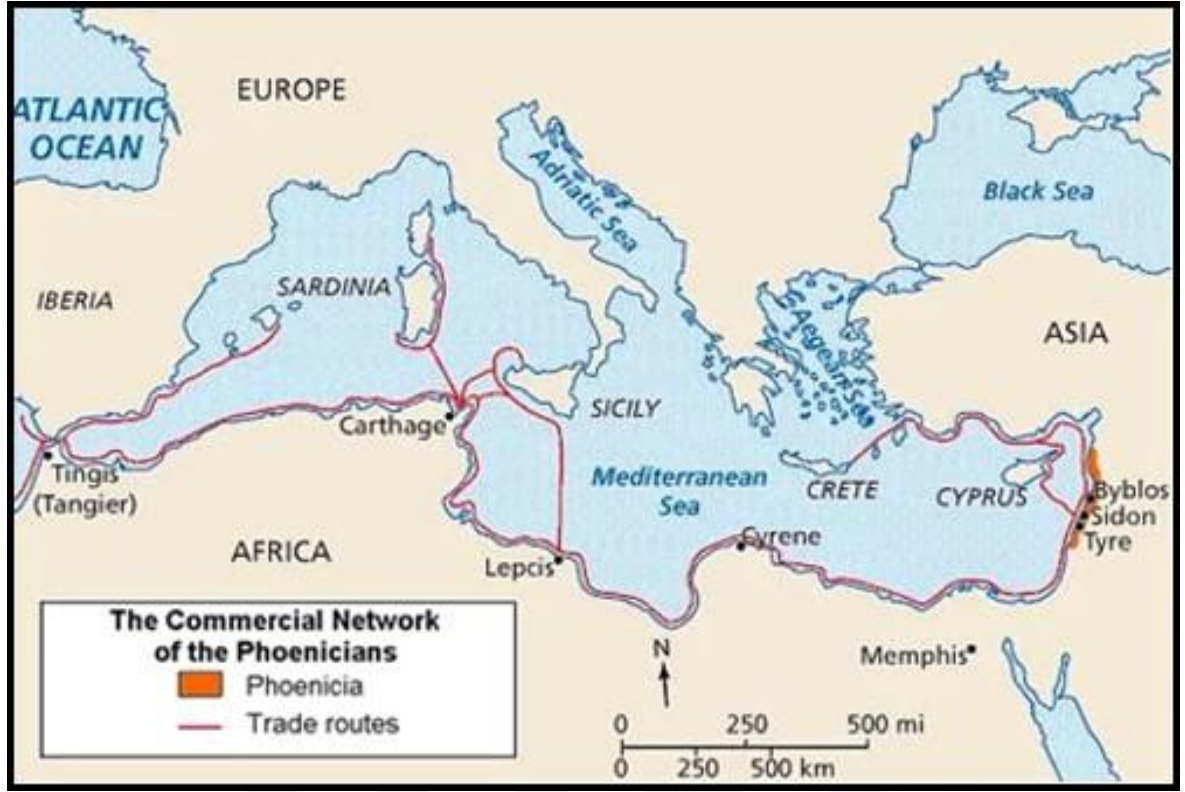

Fig. 3. Fenike Ticaret Ağı (<https://www.worldhistory.org/img/r/p/1500x1500/116.png.webp?v=1706256906>)

BÖLÜM 1.3. YAHUDİ GELENEĞİNDE TAPINAK

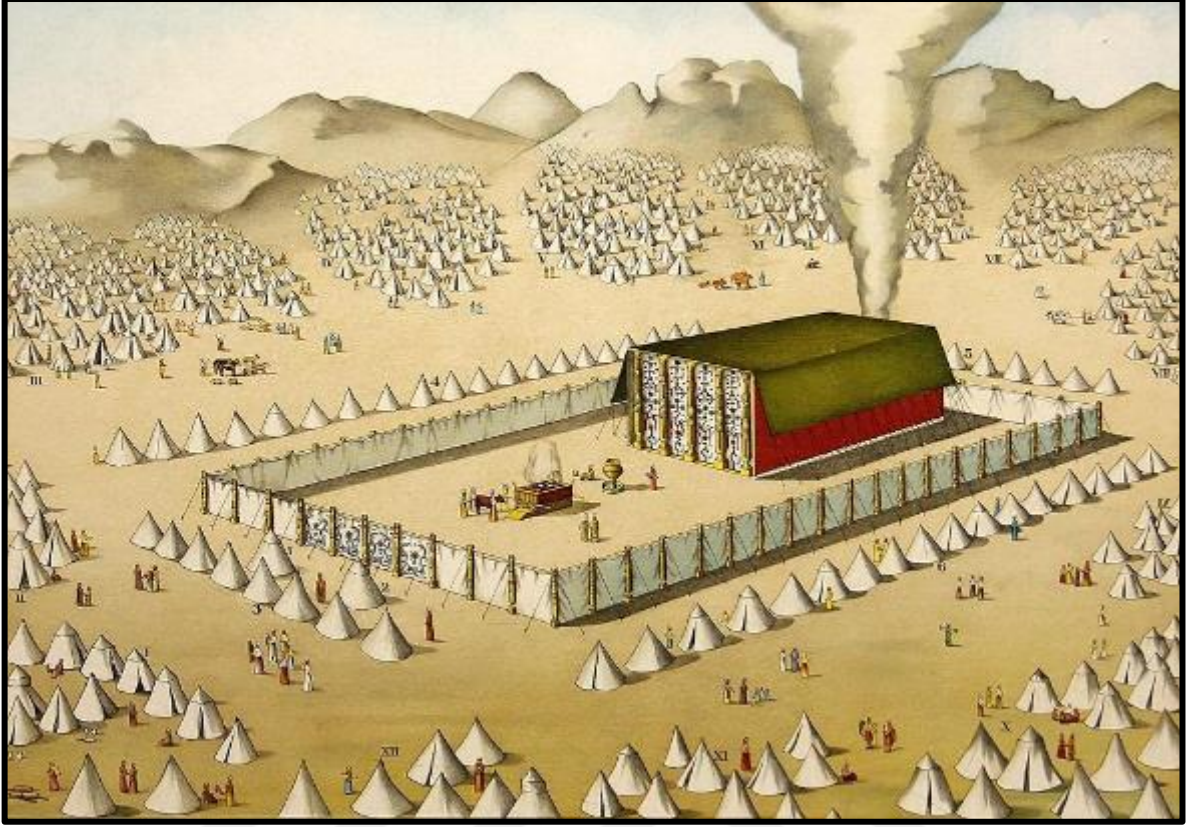

Fig. 4.Tabernakl Üç Boyutlu Canlandırma (<https://www.thetorah.com/article/the-tabernacle-in-its-ancient-near-eastern-context>)

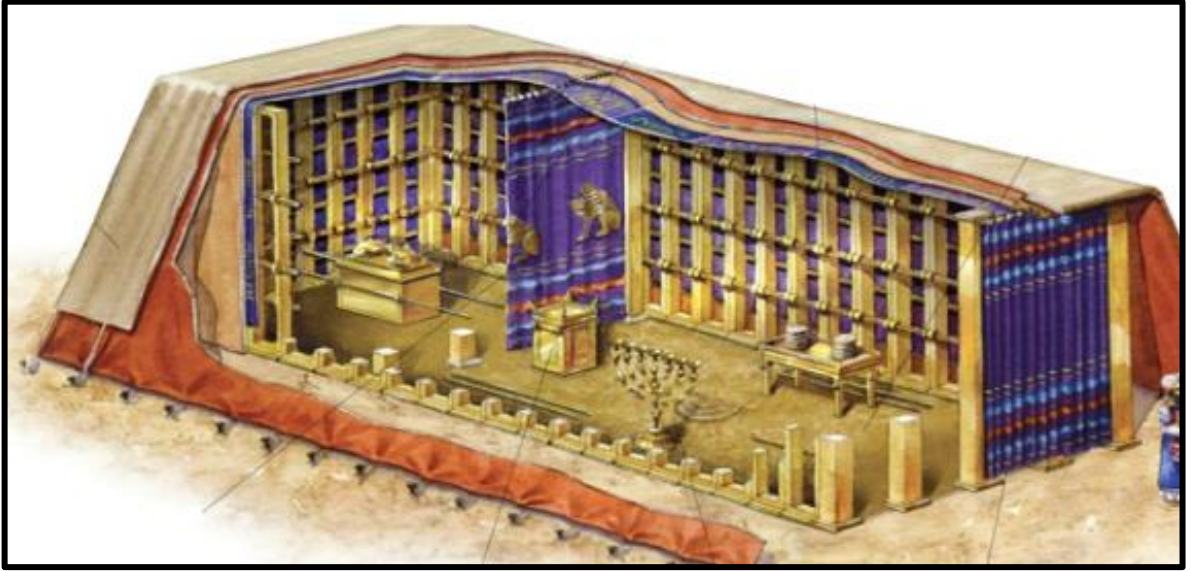

Fig. 5.Tabernakl Kutsallar Kutsalının İç Görünümü (<https://i0.wp.com/jesusway4you.com/wp-content/uploads/2015/09/tabernacle1.png?ssl=1>)

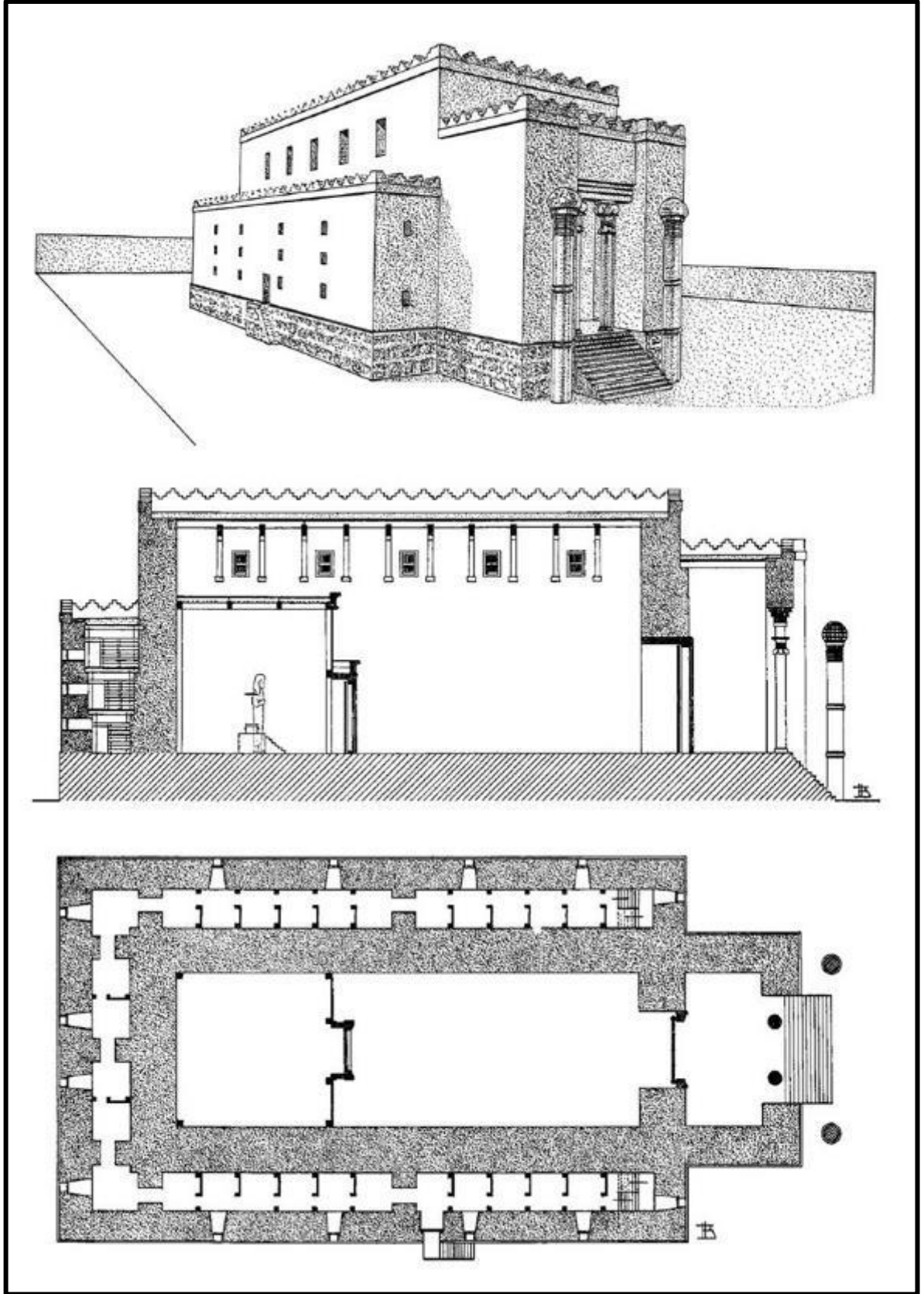

Fig. 6.Süleyman Tapınağına Ait Üçboyutlu Canlandırma. (Perspektif+Kesit+Plan) (Busnik 1970, pl.47-49-48)

Fig. 7.Süleyman Tapınağı İç Tasarımı Üç Boyutlu Canlandırma (<https://armstronginstitute.org/685-967-bce-how-the-lynchpin-date-for-solomons-temple-was-determined>)

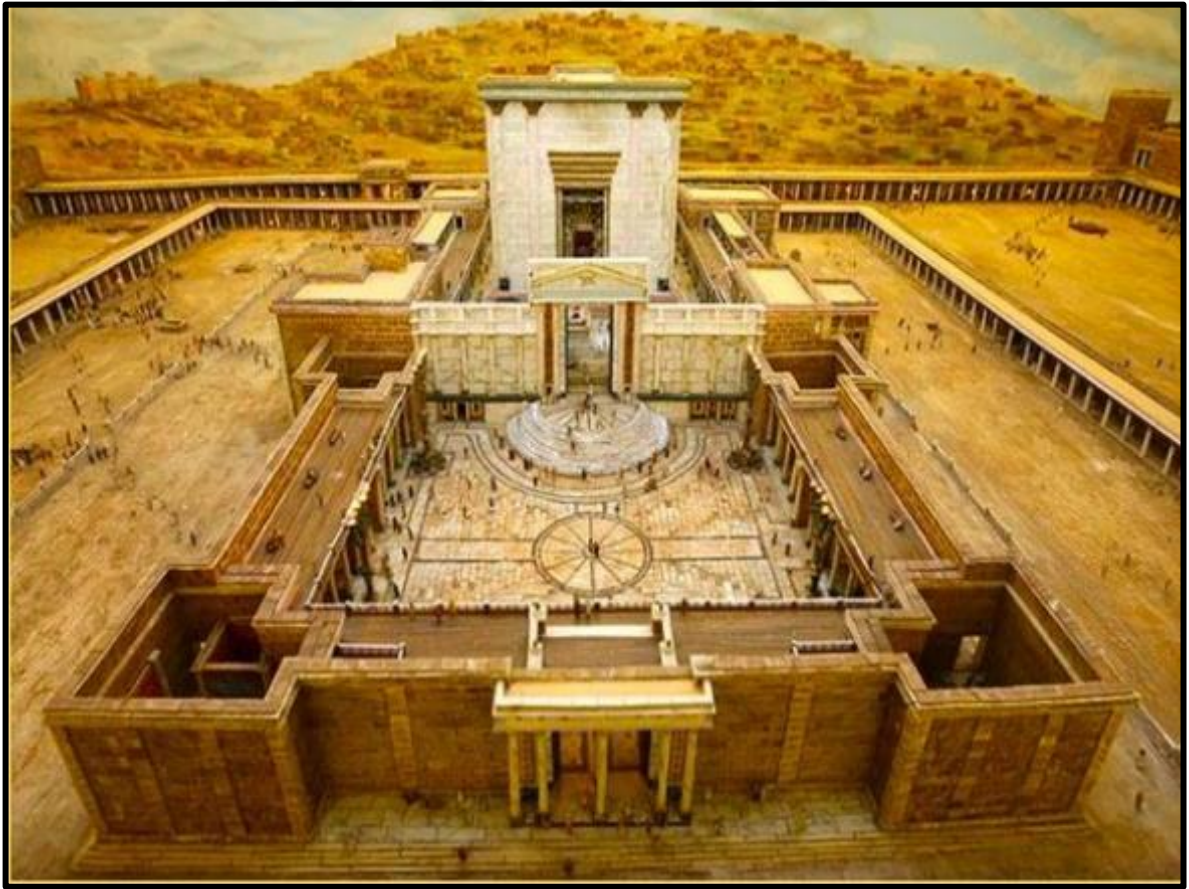

Fig. 8.Herodes Tapınağına Ait Üç Boyutlu Canlandırma (<https://qph.cf2.quoracdn.net/main-qimg-381740161d4a6a10188337eb40da0a62-lq>)

Fig. 9. Herodes Tapınağı Üç Boyutlu Canlandırma (<https://discoverhistoricjesus.com/wp-content/uploads/2020/09/Herodian-Temple.jpg>)

Fig. 10. Günümüzdeki Ağlama Duvarı (<https://cdn.britannica.com/59/91859-050-B33FA2CD/Western-Wall-Old-City-of-Jerusalem-Second.jpg>)

BÖLÜM 1.4. YAHUDİ GELENEĞİNDE SİNAGOG

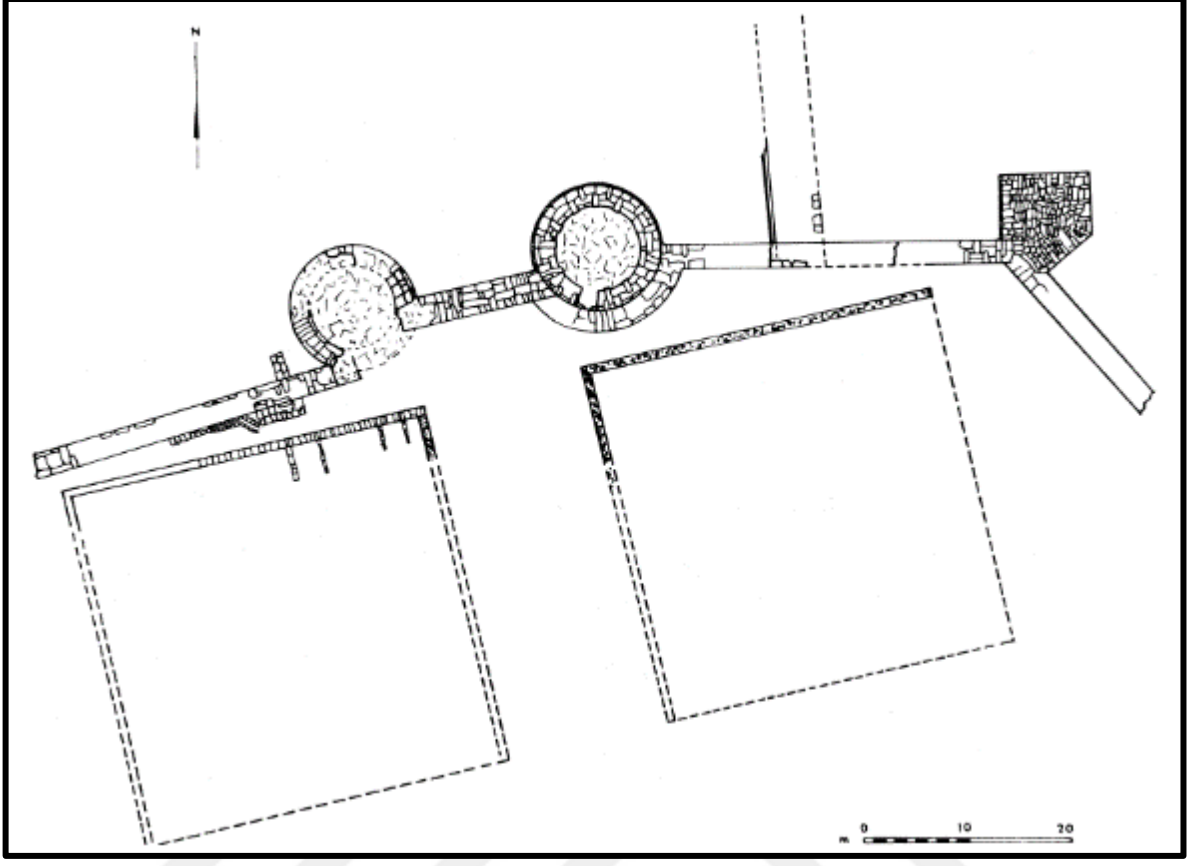

Fig. 11. Herodian Caesarea'nın kuzey şehir kapısının planı. (Levine 2005, 36, 2)

BÖLÜM 1.5. SİNAGOG MİMARİSİ

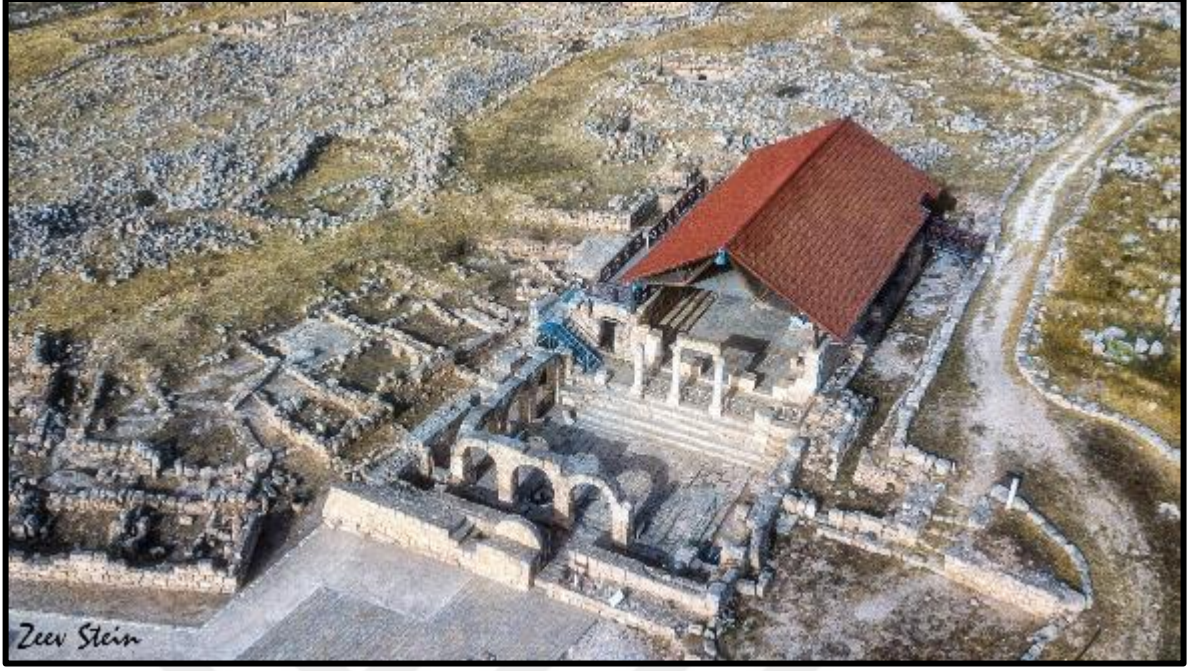

Fig. 12.Susiya Sinagogu Konumu (PikiWiki_Israel_67433_the_ancient_synagogue_in_susya.jpg)

Fig. 13.Arbel Sinagogu Konumu (<http://www.wolffchronicles.com/wp-content/uploads/2015/02/20150216-01.jpg>)

Fig. 14.Meiron Sinagogu Konumu (<https://israelstours.files.wordpress.com/2016/02/meron-synagogue-february-almond-blossoms.jpg>)

Fig. 15.Capernaum sinagogu Konumu (<https://drivethruhistory.com/wp-content/uploads/2020/07/1-5.png>)

Fig. 16.Gush Halav Sinagogu Konumu (<https://www.ancientsynagoguecoins.com/synagogue/gush-halav/>)

Fig. 17.Gerasa Sinagogu Konumu

(<https://lh3.googleusercontent.com/p/AF1QipOwr1SKWDjcMJsayG5P9LVUFy2EcBAKmwTxxmY0=s1360-w1360-h1020>)

Fig. 18.Bova Marina Sinagogu Konumu (<https://usefultravelarticles.com/uploads/posts/2019-10/travel-image-579.jpg>)

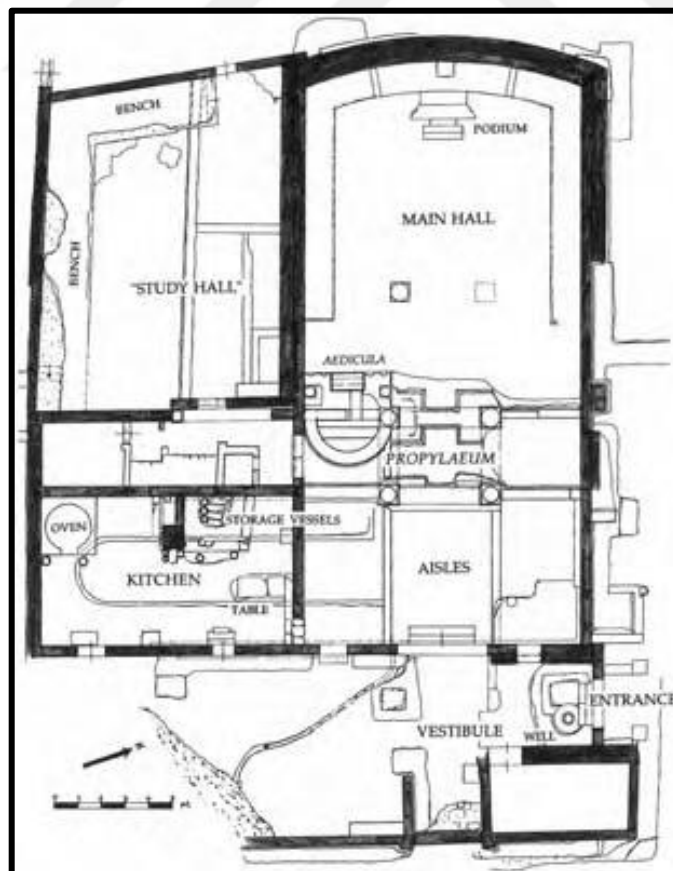

Fig. 19.Ostia Sinagog Kompleksi (Levine 2005, 317, fig.61)

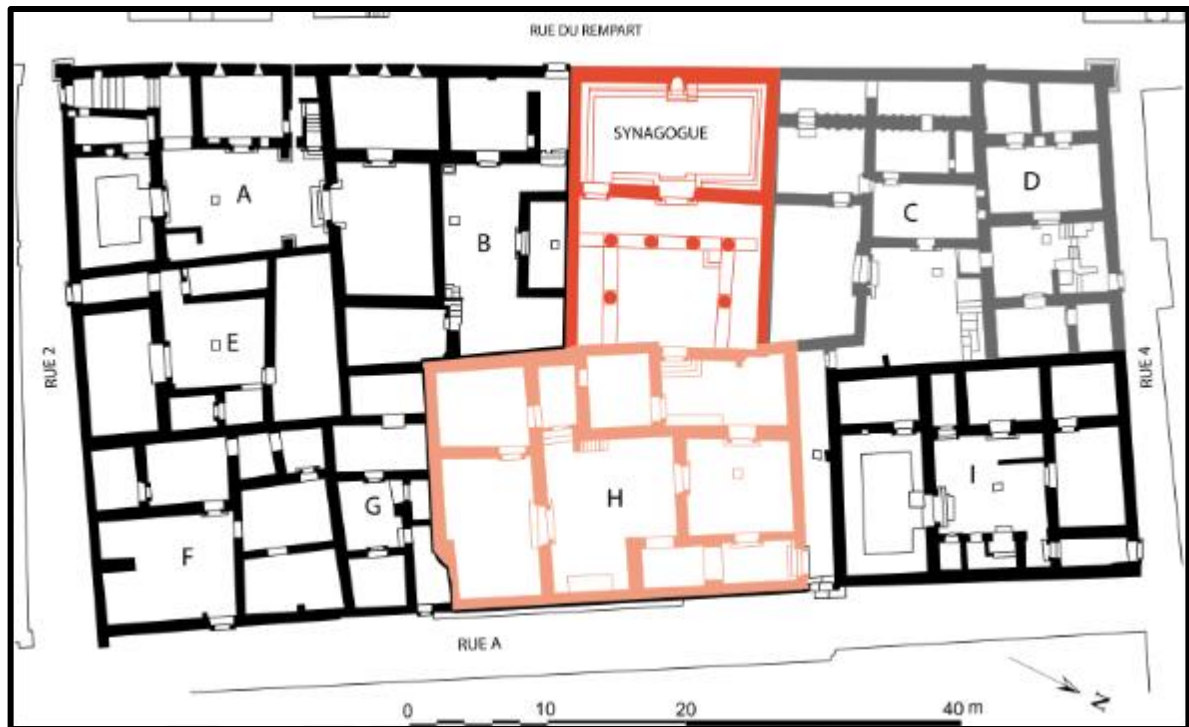

Fig. 20.Dura Europos Sinagog Kompleksi (Hachlili 1998, 41)

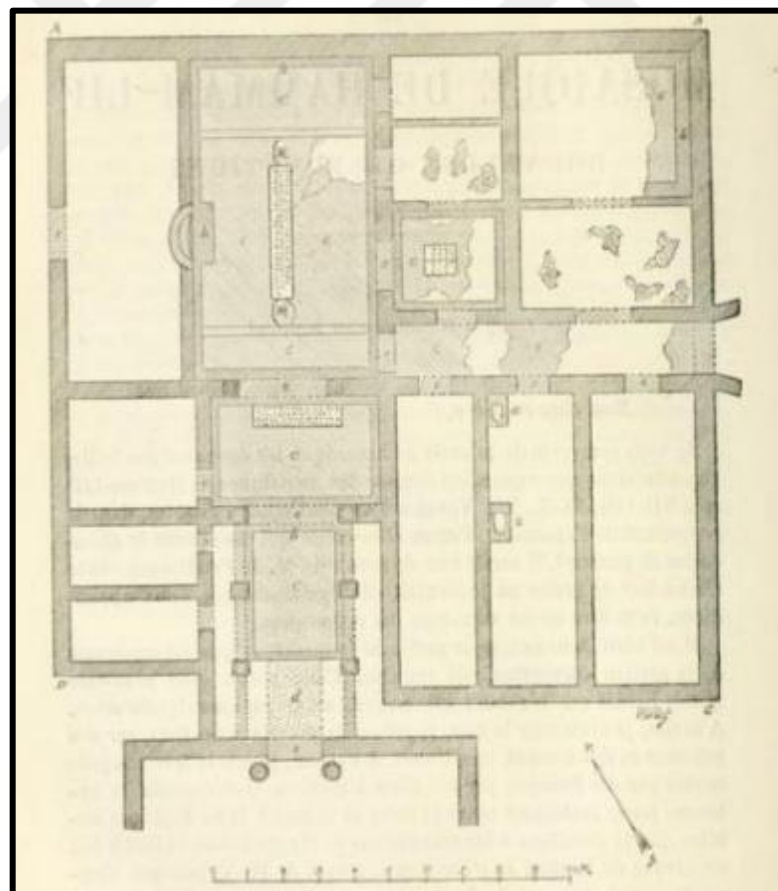

Fig. 21.Naro Sinagog Kompleksi

(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/ec/Hammam_Lif_Grundriss.jpg)

Fig. 22. Capernaum Sinagogu Süslemeleri

(https://madainproject.com/content/media/collect/capernaum_synagogue_763.jpg)

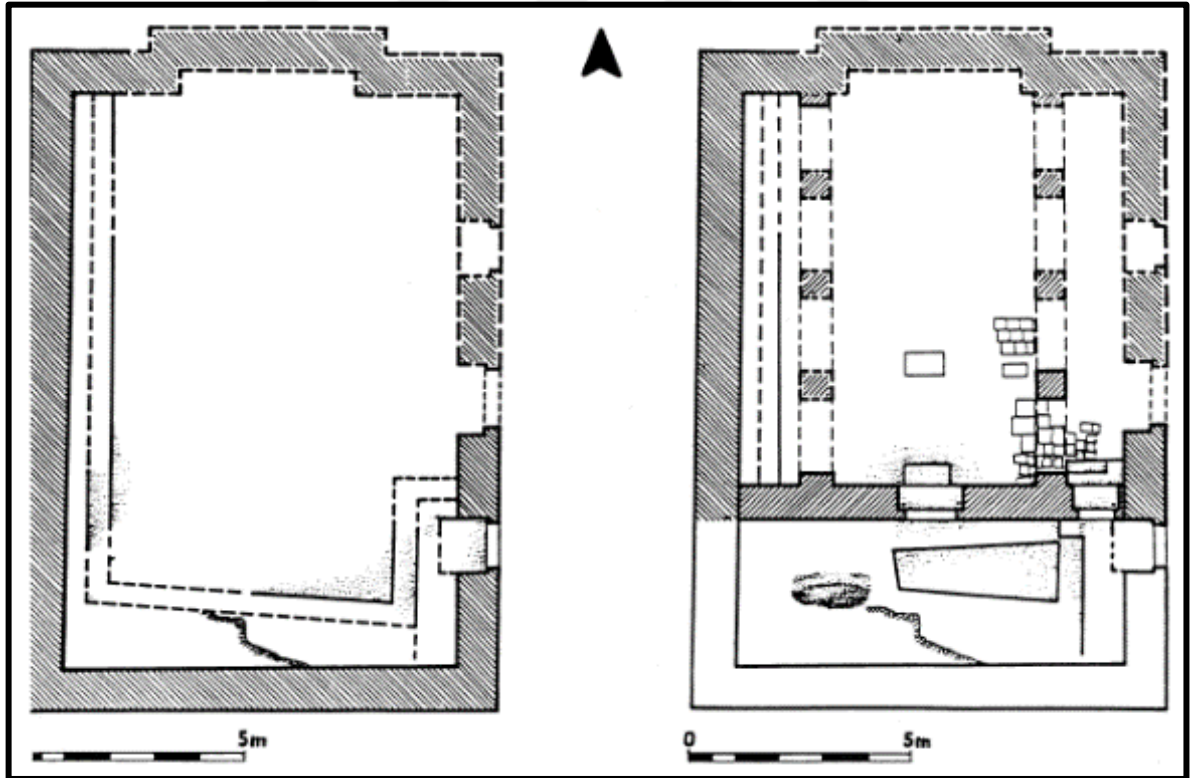

Fig. 23. Ma'on (Yahudiye) Sinagogu Evreleri: 1. aşama (solda) ve 2. aşama (sağda). (Levine 2005, 335, Fig.66)

BÖLÜM 1.6. SİNAGOG İÇ MİMARİ ELEMANLARI

Fig. 24.Delos Sinagogundaki Kathedra- Musa Koltuğu
(<https://holylandphotos.files.wordpress.com/2013/05/delossynagogue-1.jpg>)

Fig. 25.Ashdod Sinagoguna ait Chancel parapeti (<https://cojs.org/wp-content/uploads/2015/11/41-Ashdod.jpg>)

Fig. 26.Dura Europos Sinagogu Aediculası (<https://evergreene.com/projects/dura-europos-synagogue/>)

Fig. 27.Nevoraya Sinagogu Tevrat Sandığının Lentosu
(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/45/Lintel_-_Nevoraya_Synagogue.jpg)

Fig. 28.Eshtemoa Sinagogunda Bulunan *Menora* Tasviri
(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/6f/Eshtemoa_menorah.jpg)

Fig. 29.Capernaum Sinagogu Frizindeki Tevrat Sandığı Tasviri ([https:// Ark of the covenant in decoration from Capernaum synagogue \(5830942516\).jpg](https://5830942516.jpg))

Fig. 30. Merot Sinagogu Mozaik Zemini (<https://warspot.ru/9510-voyna-diaspory-i-vosstanie-bar-kohby>)

Fig. 31. Beth Alpha Synagogue Zodyak Mozaigi.

(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/fc/Beit_Alfa_Synagogue_Mosaic.jpg)

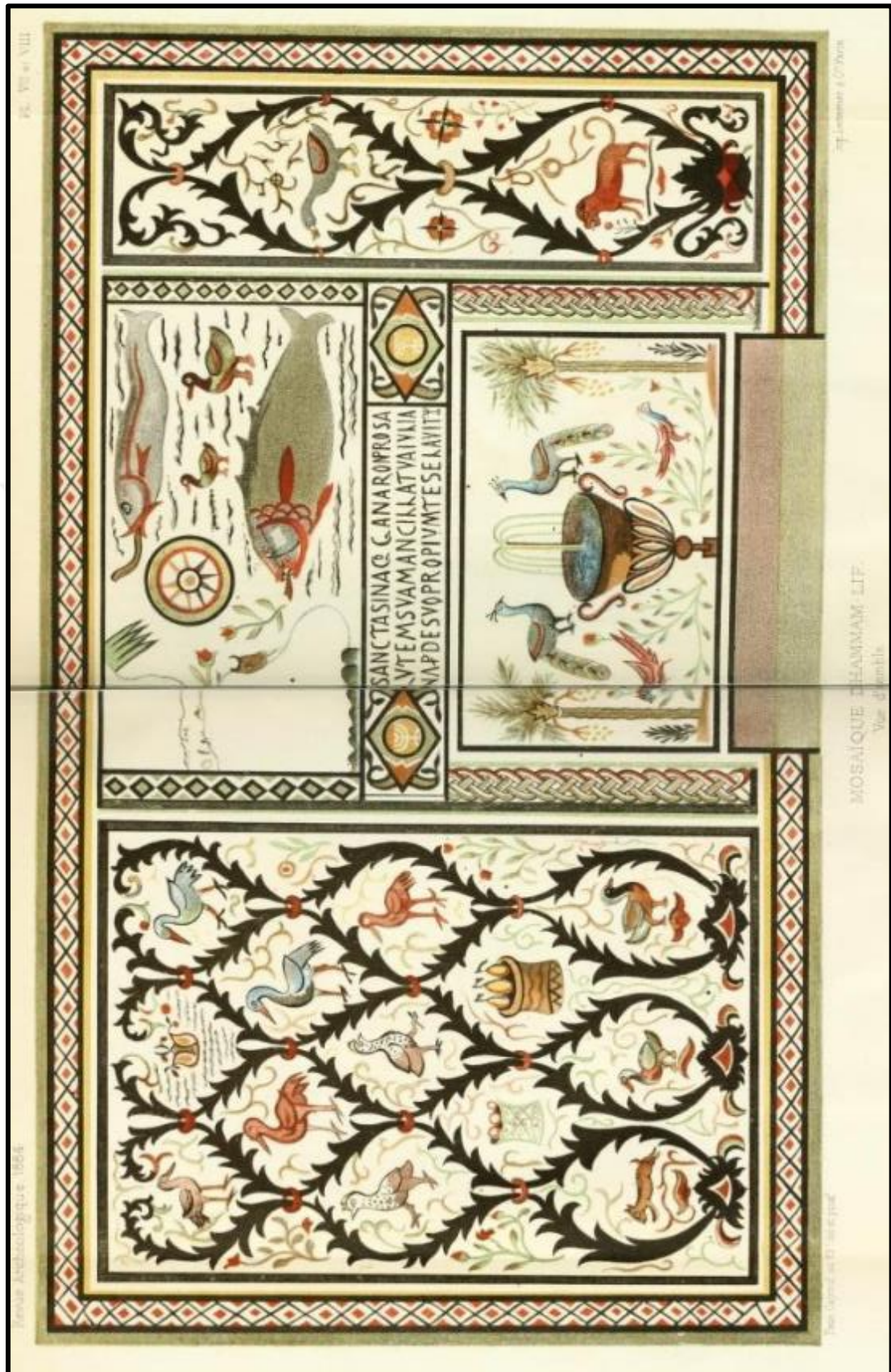

Fig. 32. Beth Alpha Sinagogu Zodyak Mozaigi.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/2a/Hammam_Lif.jpg

BÖLÜM 2. DOĞU AKDENİZ (ANADOLU COĞRAFYASI) YAHUDİ İZLERİ

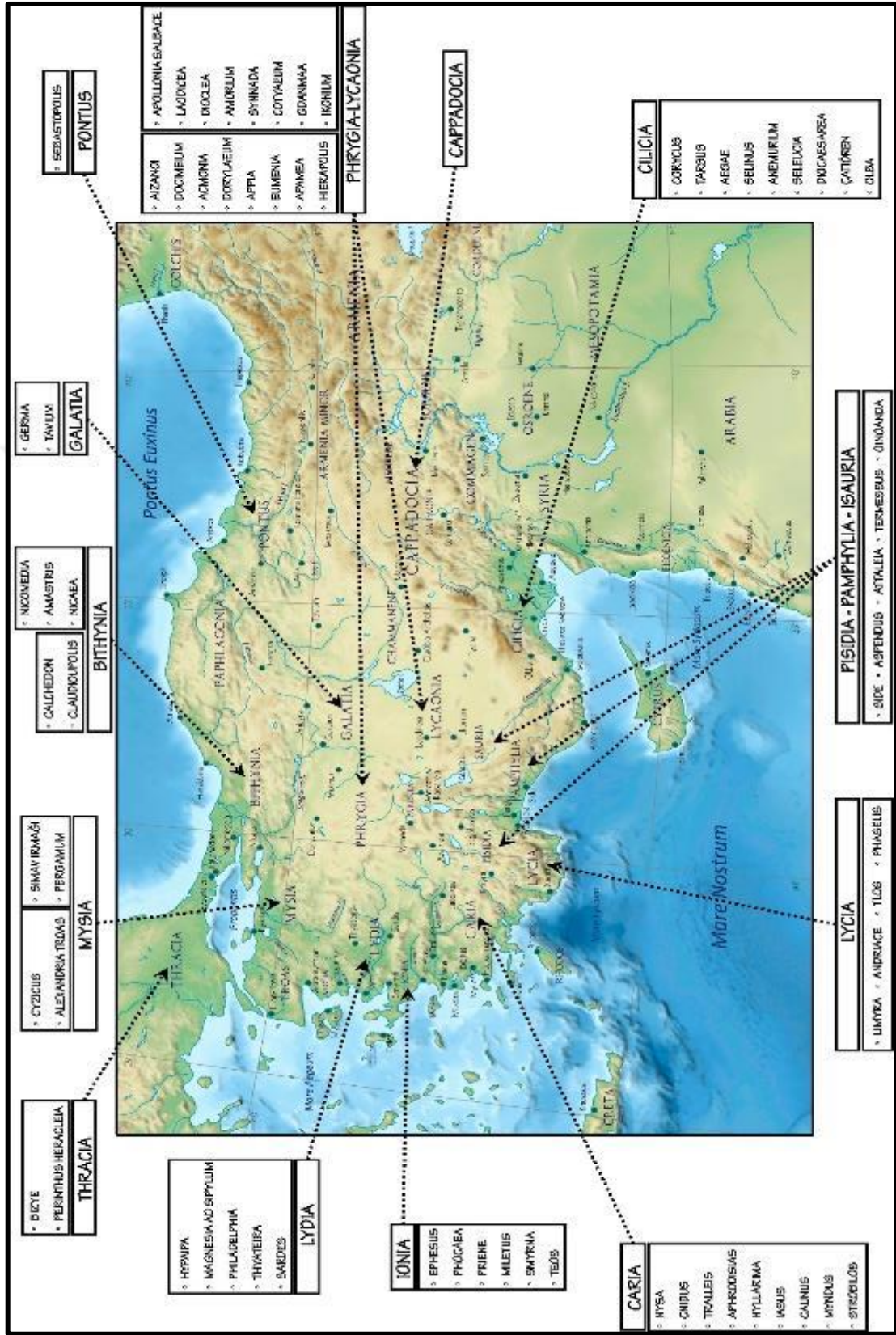

Fig. 33. Roma Dönemi Sınırlarındaki Anadolu Coğrafyası Yahudi İzleri (Öner, 2021: 14-15)

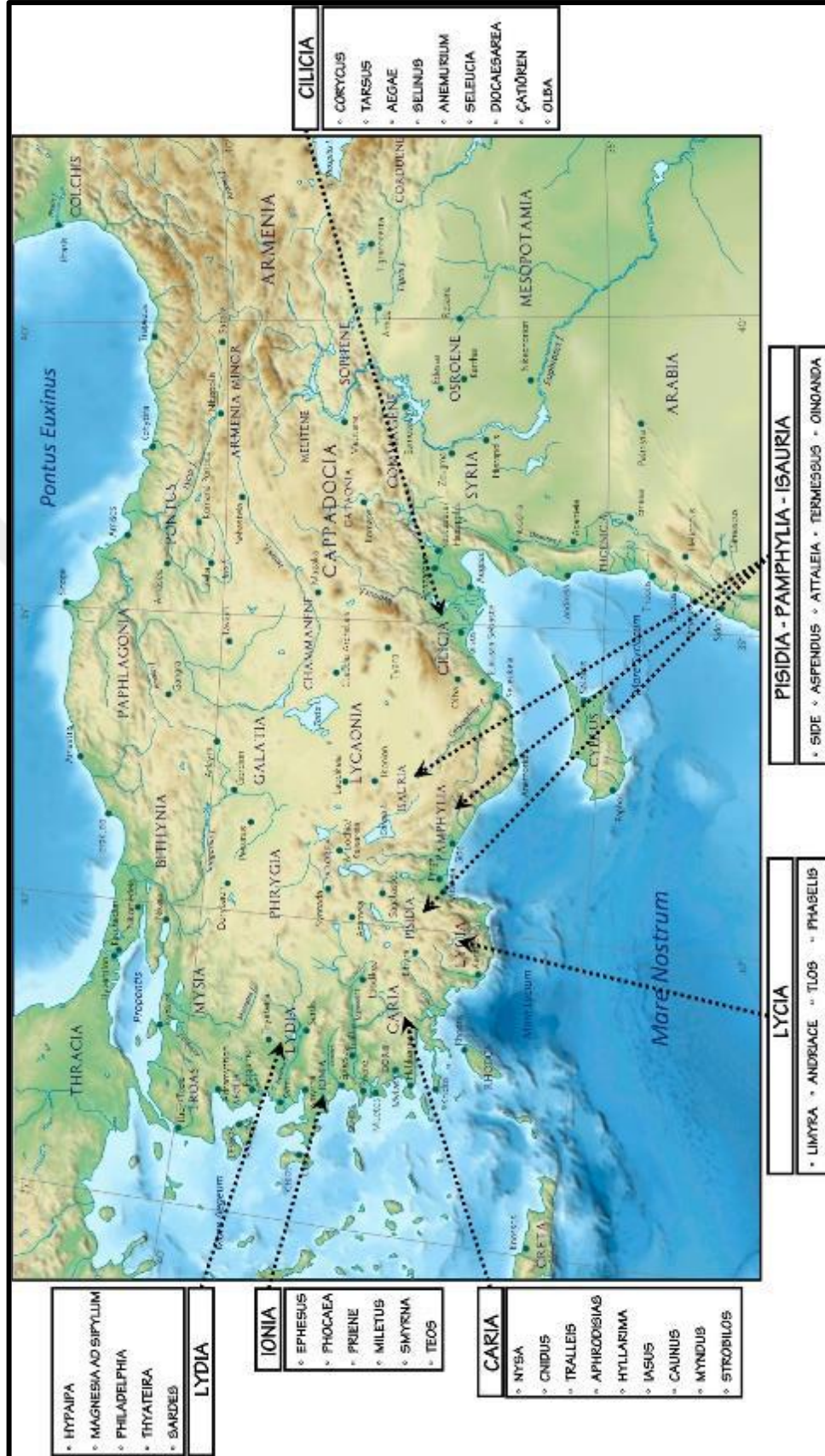

Fig. 34. Doğu Akdeniz Anadolu Coğrafyası Yahudi İzleri (Öner, 2021: 14-15)

Fig. 35. Doğu Akdeniz Anadolu Coğrafyası Yahudi İzleri (By Caliniuc since Putzger & Westermann atlases -Atlas zur Weltgeschichte, Stier, H.E., dir., 1985)

BÖLÜM 2.1. LYDİA-İONİA BÖLGELERİ

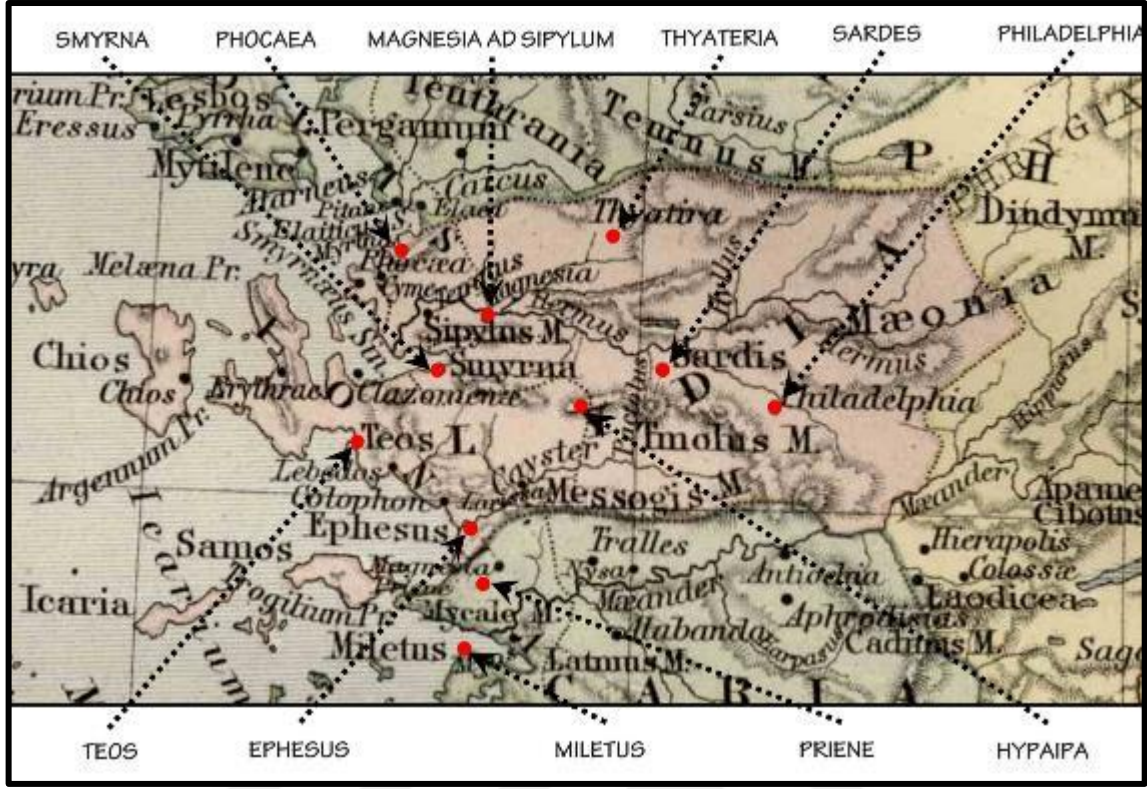

Fig. 37.Lydia - İonia Bölgeleri Yahudi İzleri. (Öner, 2021: 20-21)

Fig. 38.Thyateira 'daki Yazıtlı Lahit Gövdesi (<http://hasanmalay.com/images/stories/keldani-for-web-lahit.jpg>)

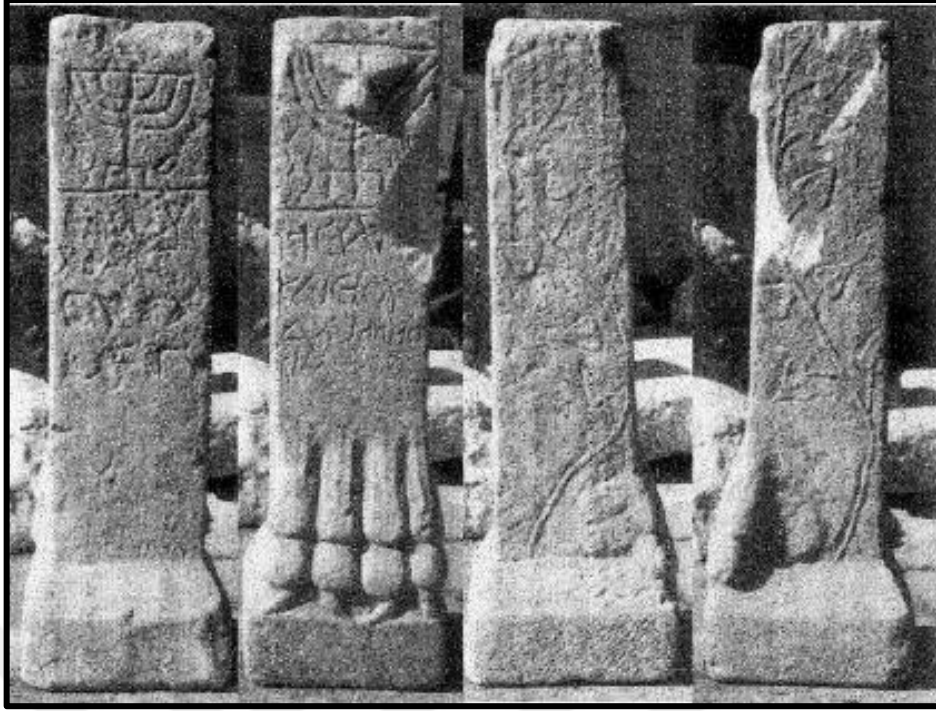

Fig. 39.Philadelphia'daki Dört Adet Mezar Taşı (Ameling, 2004: 569)

Fig. 40.Philadelphia'daki Hanukiye Tasvirli Mezar Taşı (Bora, 2017: 89)

Fig. 41.Sardes Sinagogu'ndaki Yazıtlı Mermer Levha (Sardes Kazı Arşivi)

Fig. 42. Sardes Kazılarında Bulunan Kaşerut Damgası (<https://www.kornbluthphoto.com7>)

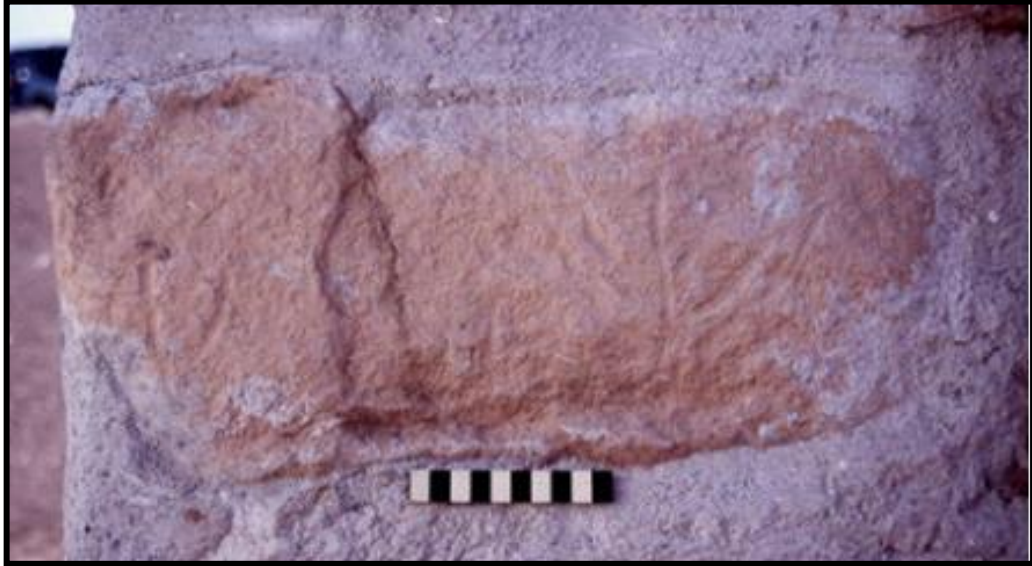

Fig. 43. Sardes Sinagogu Önündeki Dükkanlarda Bulunan *Menoralı* Duvar Bloğu (Sades Kazı Arşivi)

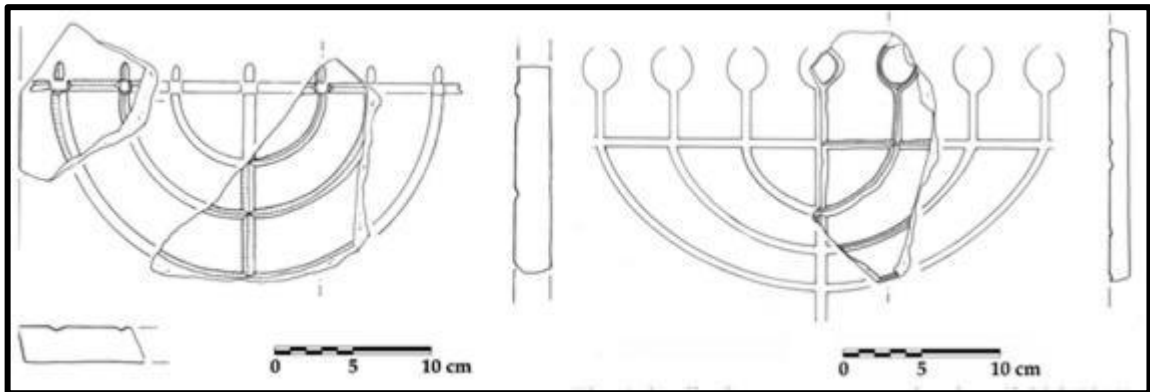

Fig. 44. Sardes Sinagogu Önündeki İki Dükkânda Bulunan *Menoralı* Mermer Parçaları (Rautman, 2015: Fig.3-4)

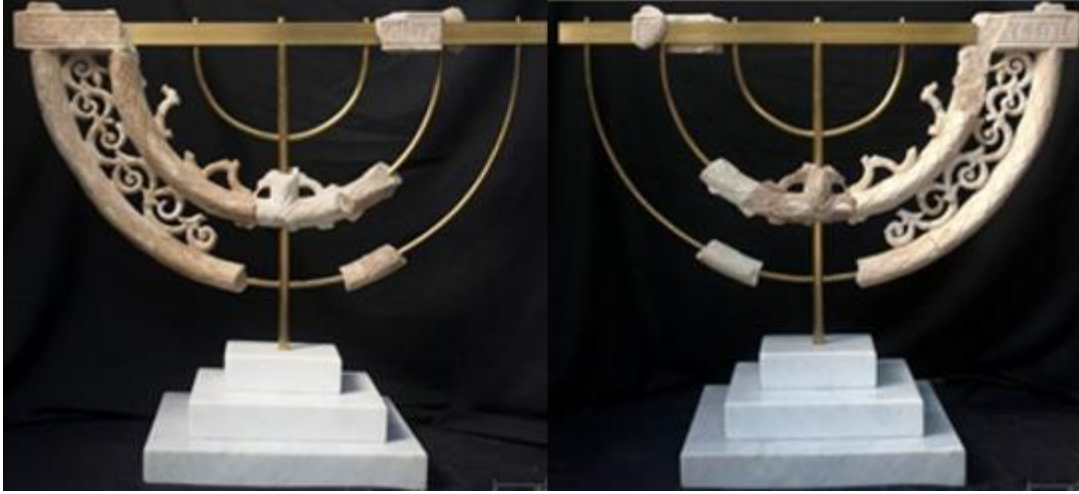

Fig. 45. Sardes Sinagogunda Bulunan Yazıtlı Mermer Menora (Sardes Kazı Arşivi)

Fig. 46. Sardes Kazılardan Bulunan Menoralara Ait Adak Yazıtlı Mermer Panel (Sardes Kazı Arşivi)

Fig. 47. Sardes Kazılarında Bulunan Mermer Levhalar (Sardes Kazı Arşivi)

Fig. 48.Ephesos'da Bulunan Mezar Taşı (Ameling, 2004:567)

Fig. 49.Ephesos'da Bulunan *Menora* Kazınmış Mermer Basama ve Sütun (Mermer Basamak Görseli, Rubi Asa-Sütun Görseli, Bora, 2017: 80)

Fig. 50. Miletos Tiyatrosu'ndaki Yazıtlı Basamak (Görsel: Ferda Öner)

Fig. 51. Priene Sinagog Alanında Bulunan *Menoralı* Anta Payesi (Burkhardt and Wilson, 2013: 192)

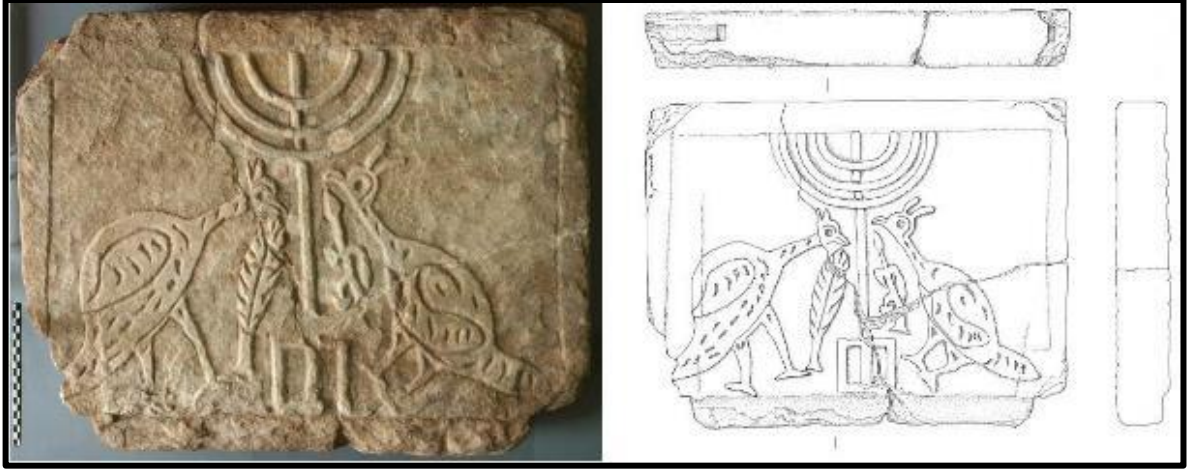

Fig. 52. Priene Sinagog Alanında Bulunan *Menoralı* Rölyef (Burkhardt and Wilson, 2013: 195- Skeç: Burkhardt, 2013: 195)

Fig. 53. Priene Tiyatros'ndaki Kilisede Bulunan *Menoralı* Rölyef (Berlin Devlet Müzeleri Bizans Sanatı Heykel Koleksiyonu ve Müzesi, Prusya Kültür Mirası, Görsel: A.Voigt)

BÖLÜM 2.2. KARIA BÖLGESİ

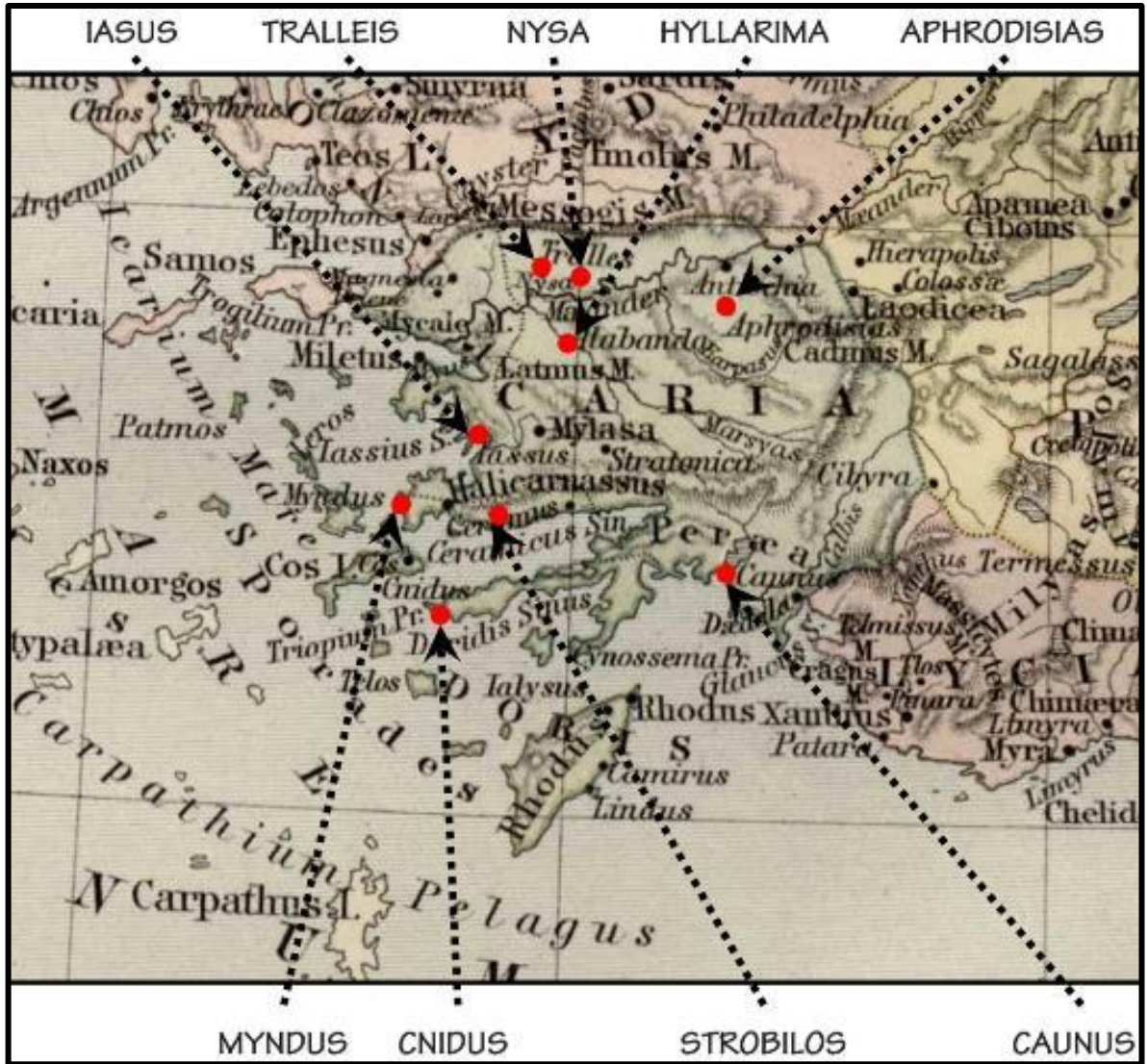

Fig. 54. Karia Bölgesi Yahudi İzleri (Öner, 2021: 20-21)

Fig. 55. Aphrodisias Kazılarında Bulunan Yazıtlı Blok (<http://holylandphotos.org>)

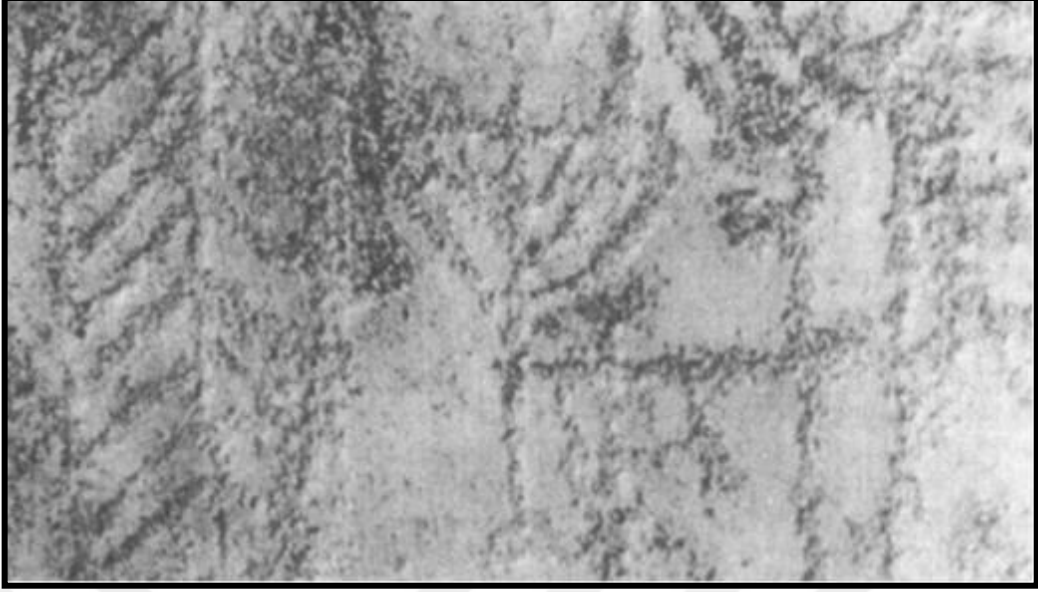

Fig. 56. Aphrodidias Sebasteion'da Bulunan *Menora*, *Lulav*, *Şofar* ve *Etrog* Figürleri (Chaniotis, 2002: 221)

Fig. 57. Aphrodisias Tiyatro Binası'nda Bulunan Yahudi Halkını Temsil Eden Mermer Kabartmalar
(vici.org/vici/18175/)

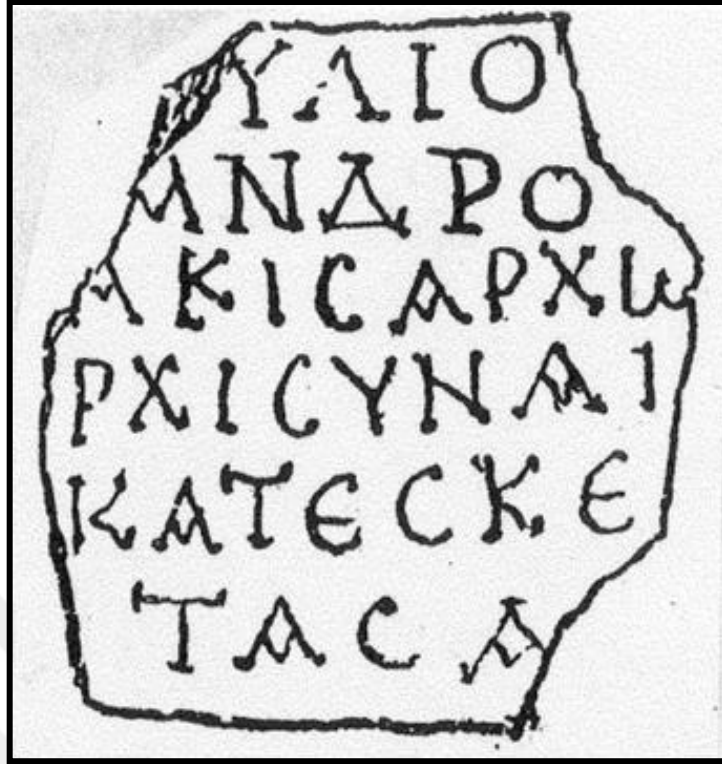

Fig. 58.Tralleis'teki Yazıtlı Bloğa Ait Çizim (Ameling, 2004: 567)

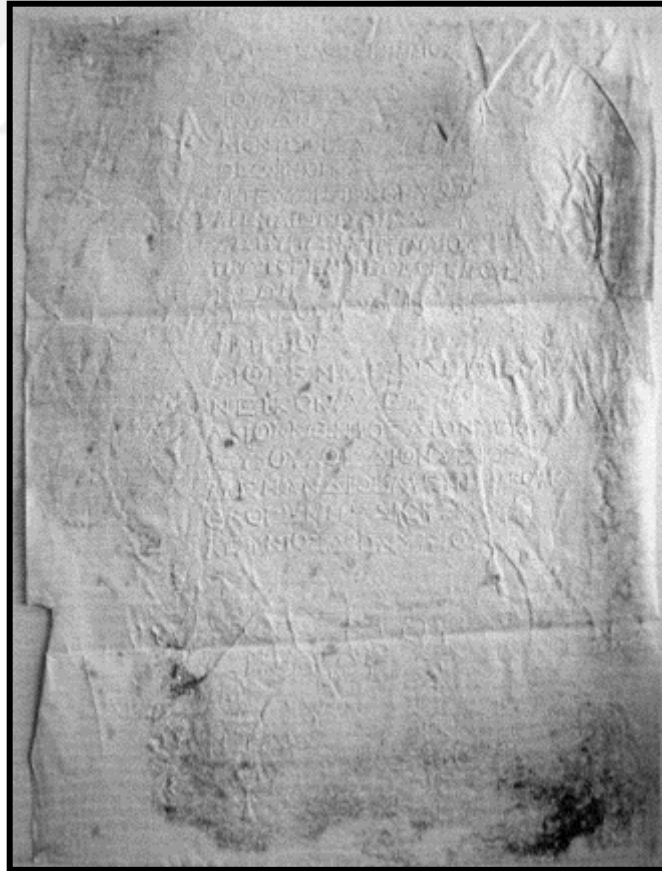

Fig. 59.Iasos'ta Bulunan Yazıtlı Blok (Ameling, 2004: 566)

BÖLÜM 2.3. PİSİDİA-PAMPHYLIA-ISAURİA-LYCİA-CİLİCİA BÖLGELERİ

Fig. 60. Pisidia, Pamphylia, Isauria, Lycia, Cilicia Bölgeleri Yahudi İzleri (Öner, 2021: 20-21)

Fig. 61. Attaleia'da Bulunan Menoralı Sütun Parçası (Wilson, 2020: 359, Fig.3)

Fig. 62. Side'de Bulunan Sinagog Yapısına Ait Döşeme Yazıtı (Side Müzesi Arşivi)

Fig. 63. Side Antik Kenti'nde Devşirme Olarak Kullanılan *Menoralı* Duvar Parçası (Görsel : Ferda Öner)

Fig. 64. Limyra'da Bulunan *Menoralı* Levhalar

(<https://library.biblicalarchaeology.org/sites/default/files/bsba4201040001.jpg>)

Fig. 65. Patara Tiyatrosu'nda Bulun *Menora* Kazınmış Oturma Sırası (Şahin 2020:125, Resim 144)

Fig. 66. Phaselis Kazılarında Bulunan Yazıtlı Gümüş Yüzük (Arslan ve Tüner Önen, 2023: 11, Fig.48)

Fig. 67. Andriake Sinagogunda Bulunan Menoralı Mermer Paneller (Çevik vd., 2010: 176-177)

Fig. 68. Andriake Sinagog Alanında Bulunan Yazıtlı Döşeme Malzemesi (Çevik vd., 2010: 176)

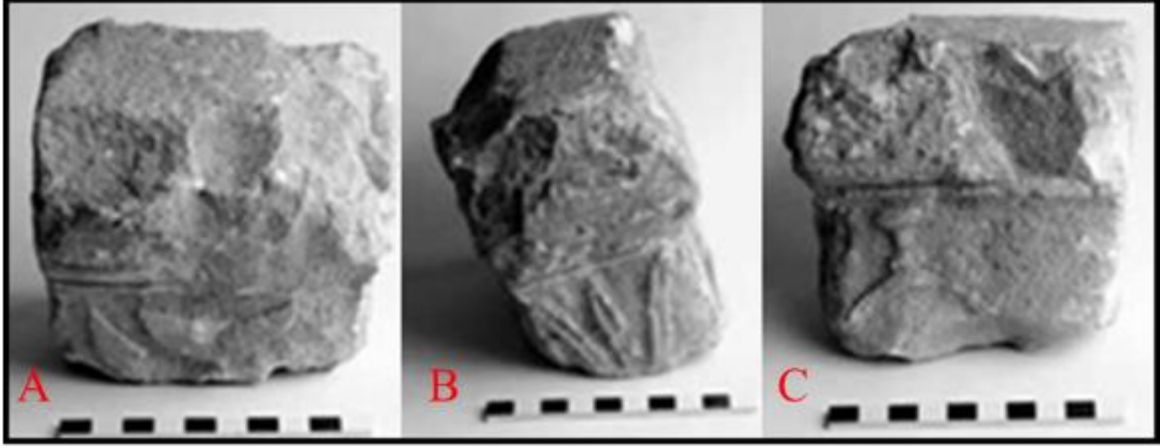

Fig. 69.Isauria (Olba)'da Bulunan *Menoralı Kabartmalı Sunak* (Özyıldırım, 2016: 131, Lev.5 – Görsel: Dr. Tuna Akçay)

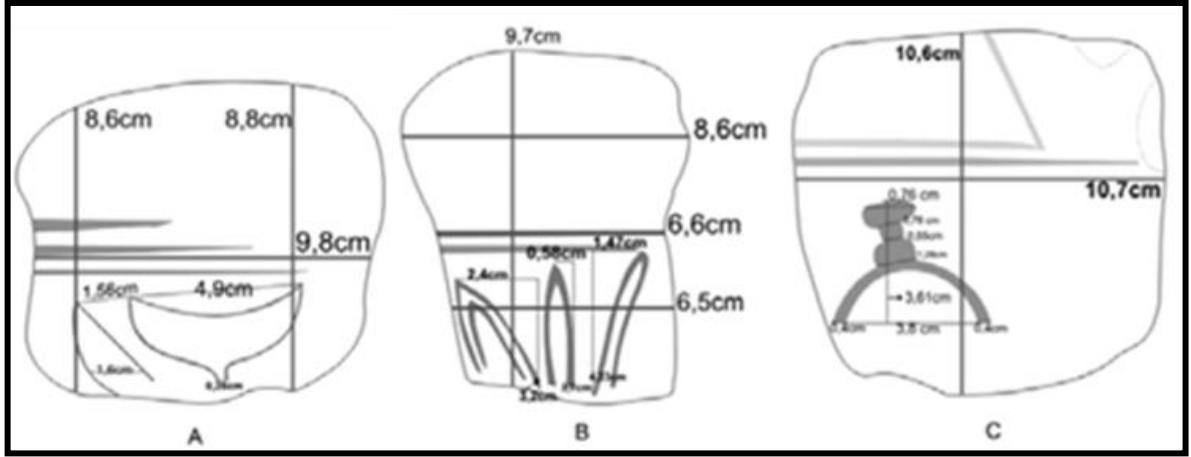

Fig. 70.Isauria (Olba)'da Bulunan *Menoralı Kabartmalı Sunak* Ait Çizimler (Özyıldırım, 2016: 131, Lev.5)

Fig. 71.Isauria (Olba)'da Bulunan *Menoralı Kabartmalı Sunak* (Özyıldırım, 2016: 132, Lev.8)

Fig. 72. Sömek'te Bulunan *Menoralı* Duvar Kabartması (Özyıldırım, 2016: 129, Lev.2, Görsel: Klaus-Peter Simon)

Fig. 73. Korykos'ta Bulunan *Menoralı* Lahit (A.D. Ancient Dan, Daniel C.Browning Jr)

Fig. 74. Korykos Nekropol'ünde Bulunan *Menoralı Kapı Lentosu* (Görsel: Ingeborg Simon)

Fig. 75. Çatıören'de Bulunan *Menoralı Lento* (Mörel, 2017: 418, Fig.21)

Fig. 76. Diokaisareia'da Bulunan Kulak ve Menora Figürlü Sunak (Özyıldırım, 2016: 130, Lev.4)

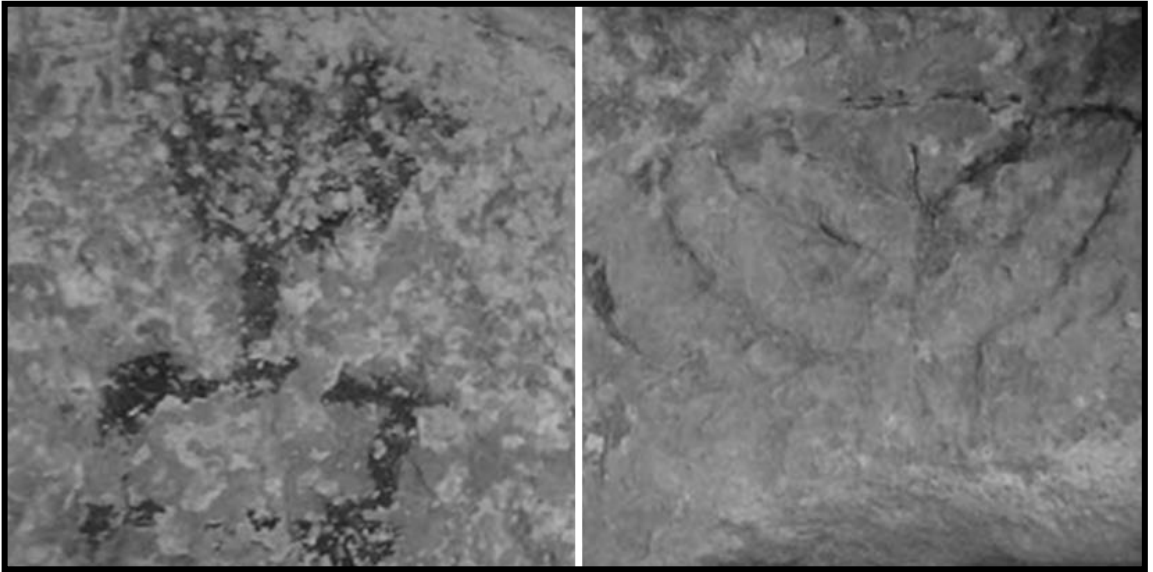

Fig. 77. Diocaisarea'da Bulunan Menoralı Lahit Kapakları (Özyıldırım, 2016: 130, Lev.3)

BÖLÜM 3.1.1. SARDES SİNAGOGU

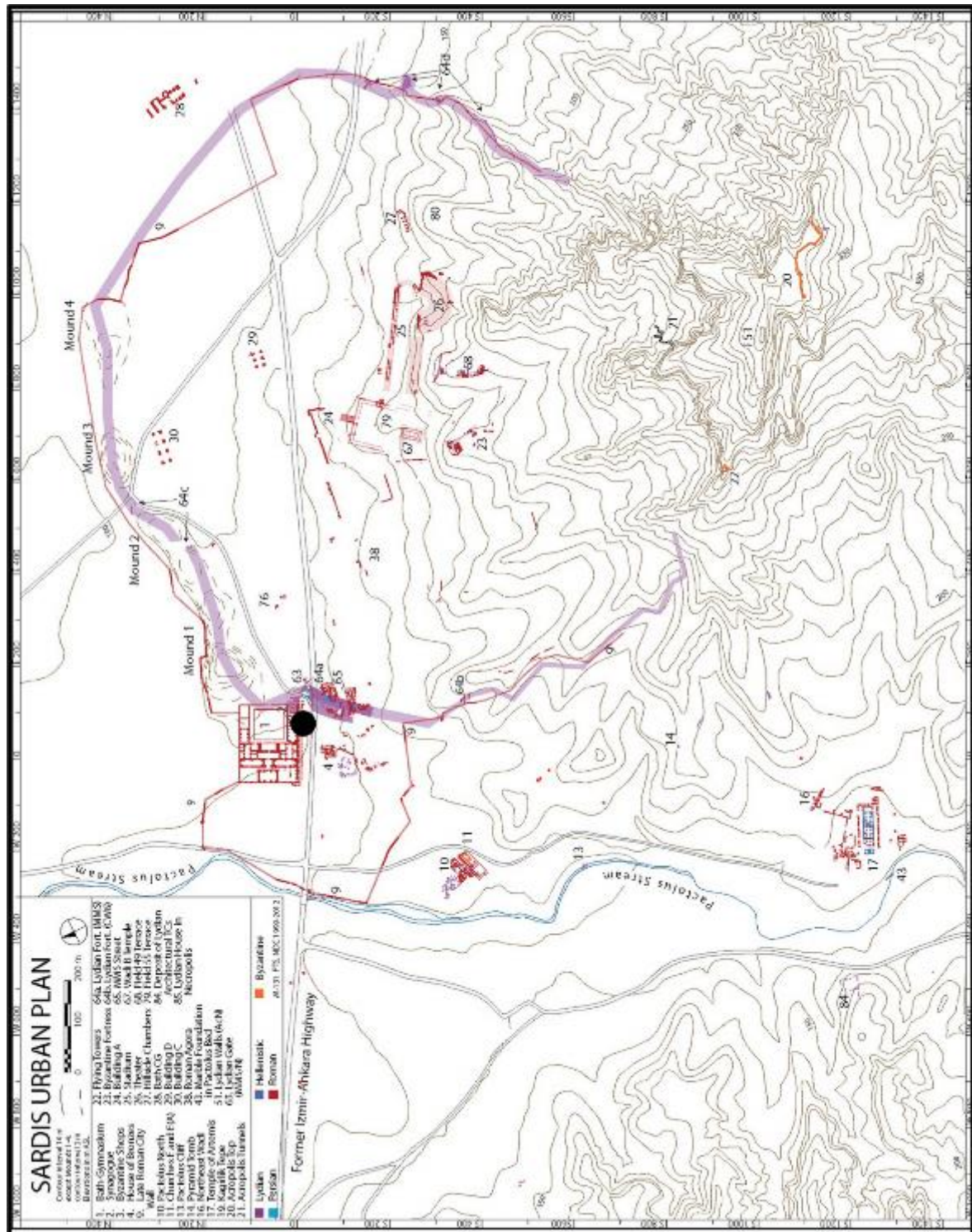

Fig. 78.Sardes Antik Kenti Planı (Archaeological Exploration of Sardis/President and Fellows of Harvard College)

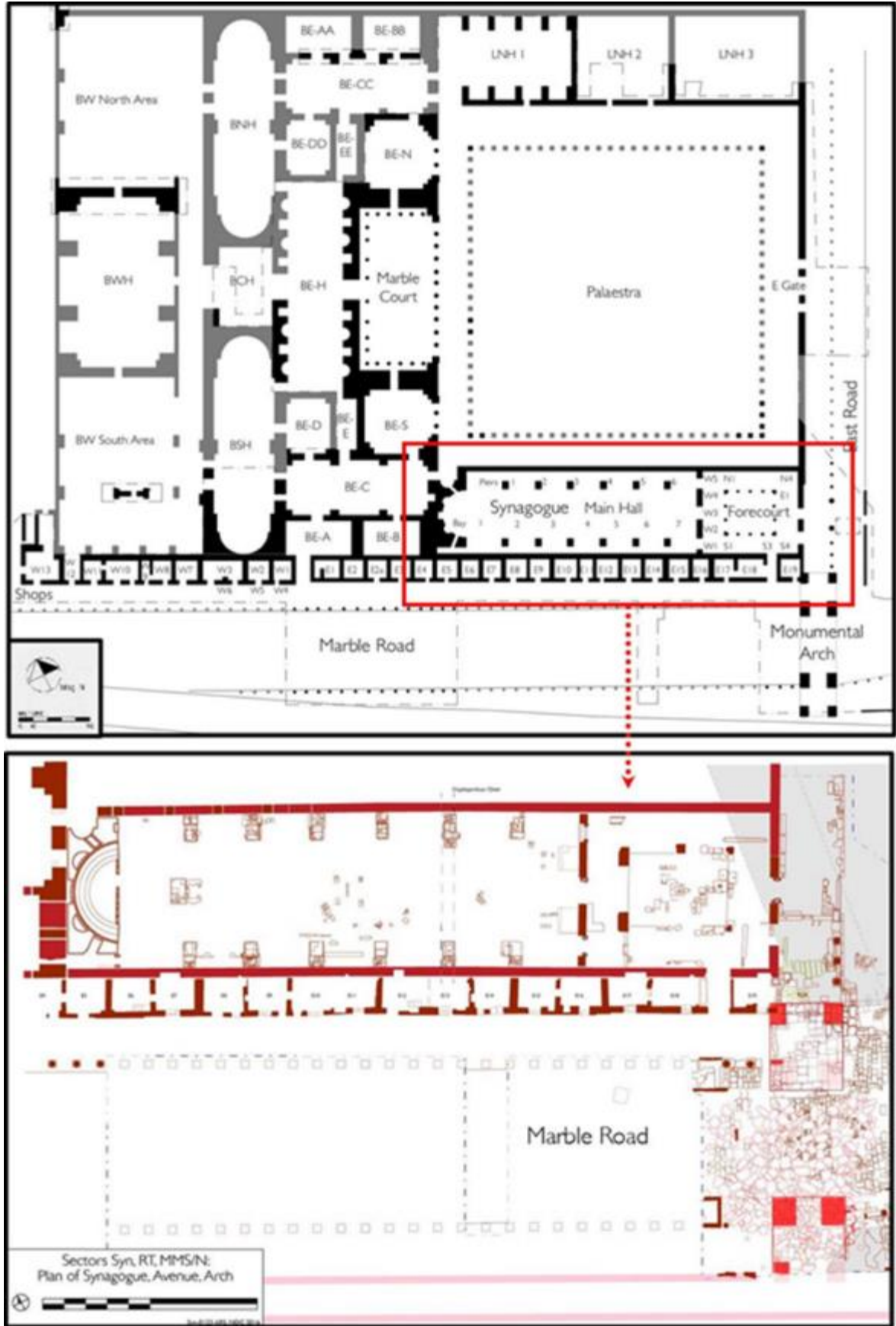

Fig. 79. Sardes Sinagogu ve Çevresinin Planı (<https://ids.lib.harvard.edu/ids/view/>)

Fig. 80.Sinagog ve Çevresinin Güneyden Görünüşü (<https://ids.lib.harvard.edu/ids/view/>)

Fig. 81.Sinagogun Havadan Görüntüsü (<https://ids.lib.harvard.edu/ids/view/>)

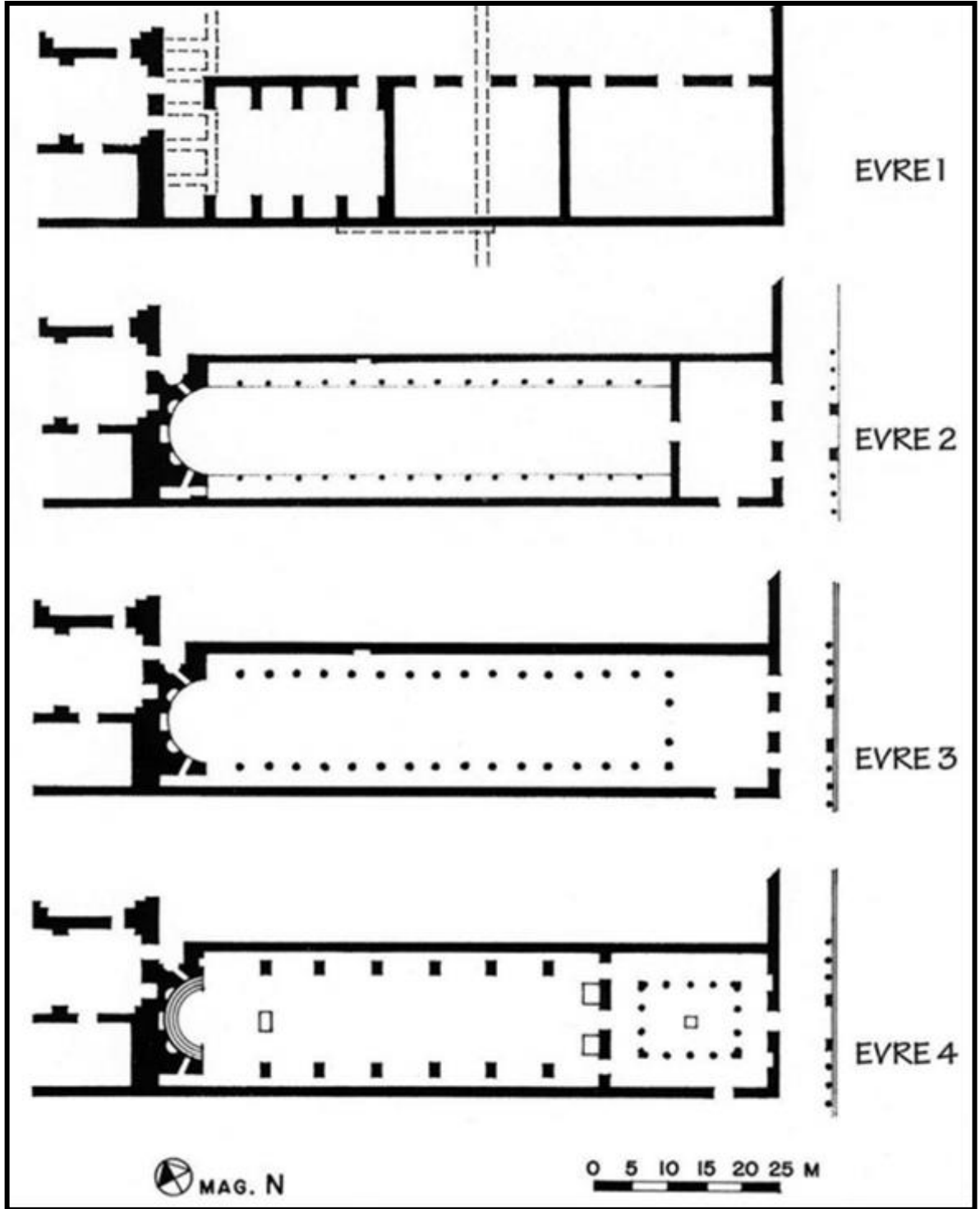

Fig. 82.Sinagogun Evreleri (<https://ids.lib.harvard.edu/ids/view/>)

Fig. 83.Ön Avlunun Havadan Görüntüsü

([https://www.kulturportali.gov.tr/contents/images/Sardis%20%c3%96renyeri%20\(8\).jpg](https://www.kulturportali.gov.tr/contents/images/Sardis%20%c3%96renyeri%20(8).jpg))

Fig. 84. Ön Avlu Bölümünün Mevcut Durumu (Görsel: Rubi Asa)

Fig. 85.Ön Avlu Zemin Mozaikleri (<https://ids.lib.harvard.edu/ids/view/>)

Fig. 86.Ön Avlulu Yazıtlı Zemin Mozaikleri (Seager ve Kraabel, 1983: 323, Fig.254)

Fig. 87.Ön Avlu Duvar Süslemeleri (Görsel: Doğan Pinhas)

Fig. 88.Ana ibadet mekanı Havadan Görünüşü

([https://www.kulturportali.gov.tr/contents/images/Sardis%20%c3%96renyeri%20\(7\).jpg](https://www.kulturportali.gov.tr/contents/images/Sardis%20%c3%96renyeri%20(7).jpg))

Fig. 89.Ana ibadet mekanı Apsis Bölümü

(<https://omphale.arthistory.wisc.edu/C1973/C73.046.27.jpg?height=2000&width=2000>)

Fig. 90.Ana ibadet mekanı Ehal Bölümü

(<https://omphale.arthistory.wisc.edu/C1973/C73.046.10.jpg?height=2000&width=2000=>

Fig. 91.Apsis Önündeki Mermer Masa.

(<https://omphale.arthistory.wisc.edu/C1973/C73.046.27.jpg?height=2000&width=2000=>

Fig. 92.Mermer Masa Yanındaki Aslan Figürleri

(<https://omphale.arthistory.wisc.edu/SD2014/SD2014.5951.jpg?height=2000&width=2000>)

Fig. 93.Ana ibadet mekanındaki Bima? Alanı

(<https://omphale.arthistory.wisc.edu/C1973/C73.060.03.jpg?height=2000&width=2000>)

Fig. 94. Ana ibadet mekanı Zemin Mozaikleri

(<https://omphale.arthistory.wisc.edu/SD2021/SD2021.10031.jpg?height=2000&width=2000>)

Fig. 95. Apsis Bölümü Önü Mozaïği (<https://i0.wp.com/www.ancientsynagoguecoins.com/wp-content/uploads/2021/09/400941568.jpg?ssl=1>)

Fig. 96.Apsis Önü Mozaik Yazıtı (<https://ids.lib.harvard.edu/ids/view/>)

Fig. 97.Ana ibadet mekanı Duvar Süslemeleri
(<https://omphale.arthistory.wisc.edu/C1965/C65.xxx.xy.jpg?height=2000&width=2000>)

BÖLÜM 3.1.2. LİMYRA OLASI SİNAGOGU

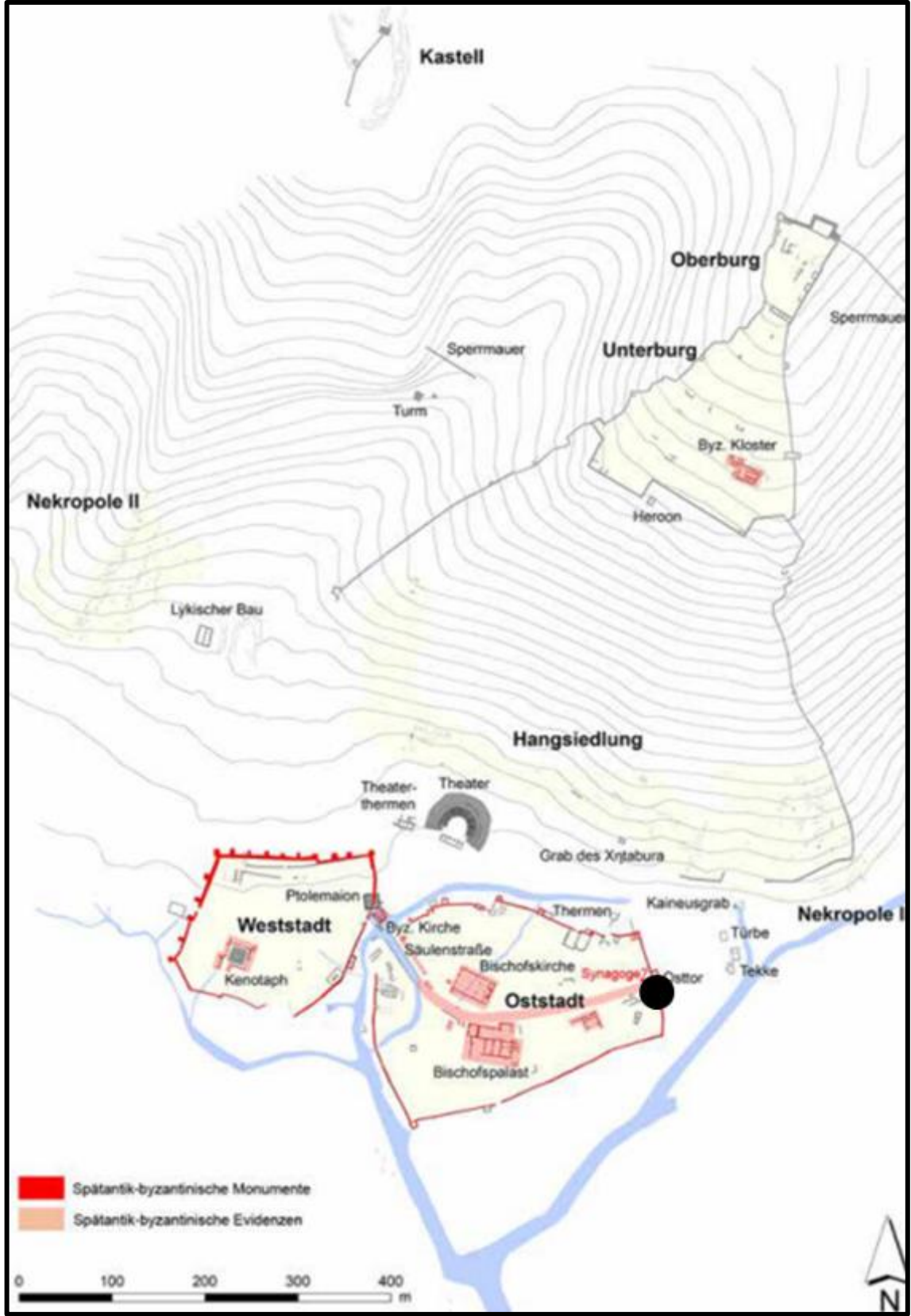

Fig. 98.Limyra, Şehir Planı (Seyer ve Lotz, 2014: 142, Fig.2)

Fig. 99.Limyra'nın Google Earth Görüntüsü (Öner, 2021: 54-55)

Fig. 100.Limyra, Doğu Kapısındaki Kazı Çalışmaları (Seyer ve Lotz, 2014: 275, Pl. 3, 1)

Fig. 101. Menora Levhaların Bulunduğu Alan (Öner, 2021: 54-55; Seyer, 2013/11: 85, Fig.2)

Fig. 102. Menoraların Bulunduğu Alan Dönemsel Perspektifi (Öner, 2021: 54-55)

Fig. 103. *Menora* Bezemeli Levhalar (Seyer, 2013-11: 85, Fig.3)

Fig. 104. *Menora* Bezemeli Bloklar (Görsel: Ferda Öner)

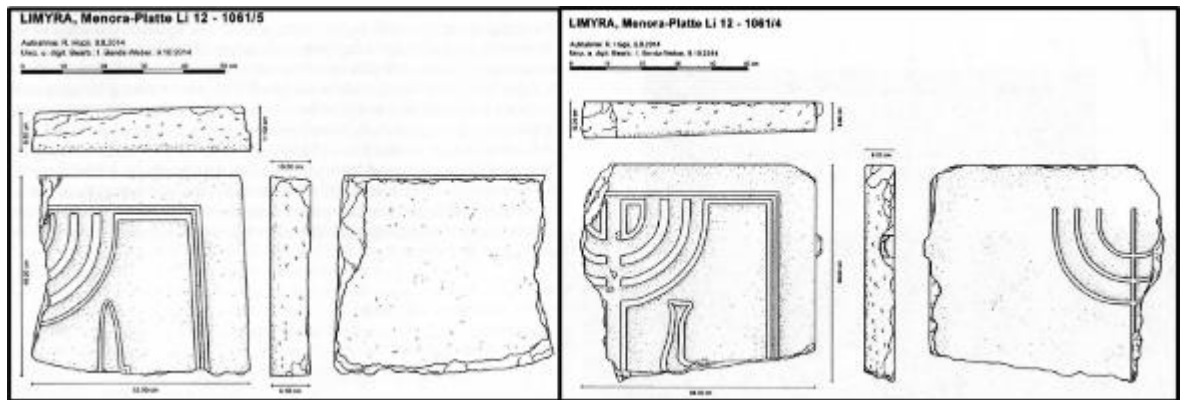

Fig. 105. *Menoraların Rölöveleri* (Seyer ve Lotz, 2014: 145-146, Fig.1-2)

Fig. 106.Olası Sinagogun Kuzeybatıdan Günümüzdeki Görünüşü (Öner, 2021: 56-57)

Fig. 107.Havuz (Mikveh?) (Seyer ve Lotz, 2013: 145, Fig.6)

Fig. 108.Transenna (Seyer ve Lotz, 2013: 145, Fig.6)

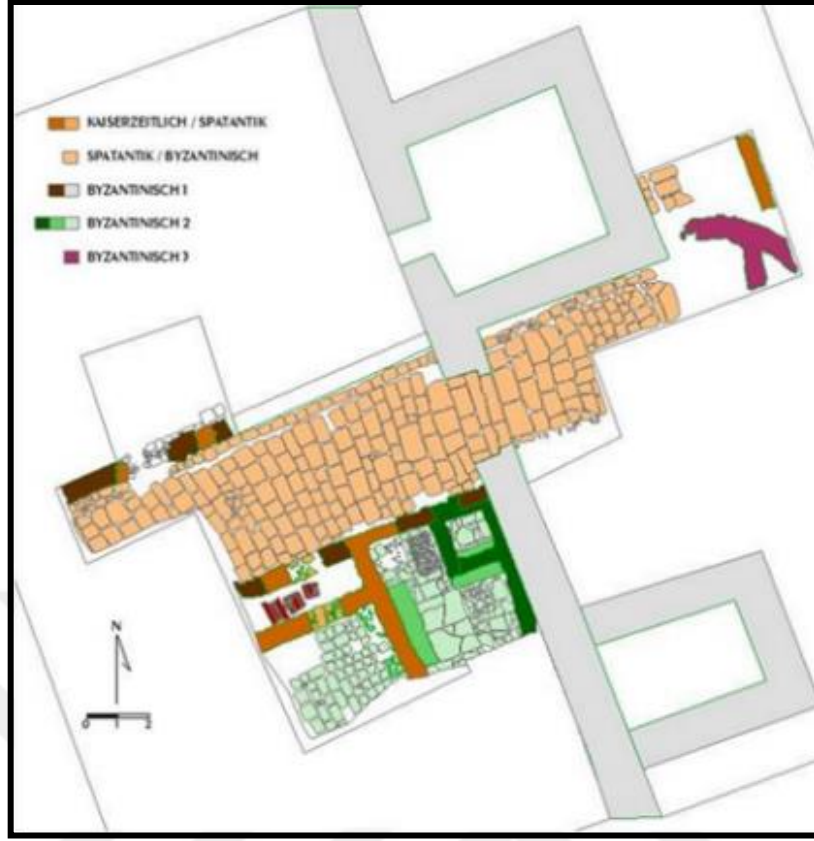

Fig. 109. Olası Sinagogun Bulunduğu Batı Kapısı'nın Dönemsel Planı (H. Lotz, 2014, 276, Pl.4)

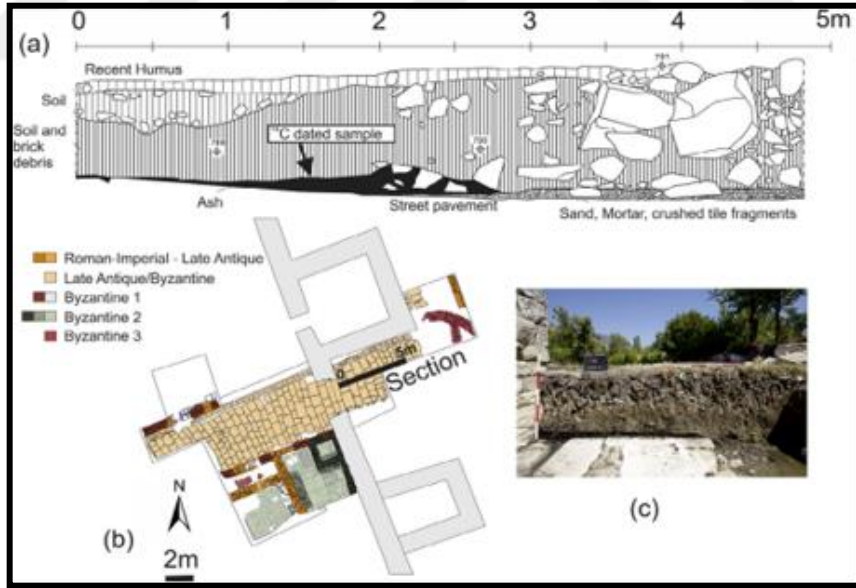

Fig. 110. Doğu Kapısı'ndaki kazı, kesit (a) ve harita (b) görünümünde 14C ile tarihlenen kül tabakasının yerini gösteriyor. (c)'deki fotoğraf, ilgili kesitteki kül tabakasını göstermektedir. Kül tabakası, yükselen su seviyesine tepki olarak MS VI. yüzyıldan kalma yolu yükseltmek için uygulanan küçük kiremit parçaları, kum ve harçtan oluşan bir tabakanın (bkz. Şekil 3a) üzerinde yer alır. (Rantitsch – Prochasha – Seyer – Lotz – Kurtze 2016, 205, Figure 3.)

BÖLÜM 3.1.3. ANDRİAKE SİNAGOGU

Fig. 111.Andriake'nin Havadan Kısmi Görüntüsü ve Sinagog Yapısının Konumu
(<http://galeri3.arkitera.com/var/albums/Haber/2012/11/26/andriake.jpg.jpeg>)

Fig. 112.Yazıtlı Tam ve Parçalı Levhalar (Öner, 2021: 52-53).

Fig. 113. Granarium ve Sinagog Yapılarının Konumları (<http://holylandphotos.org>)

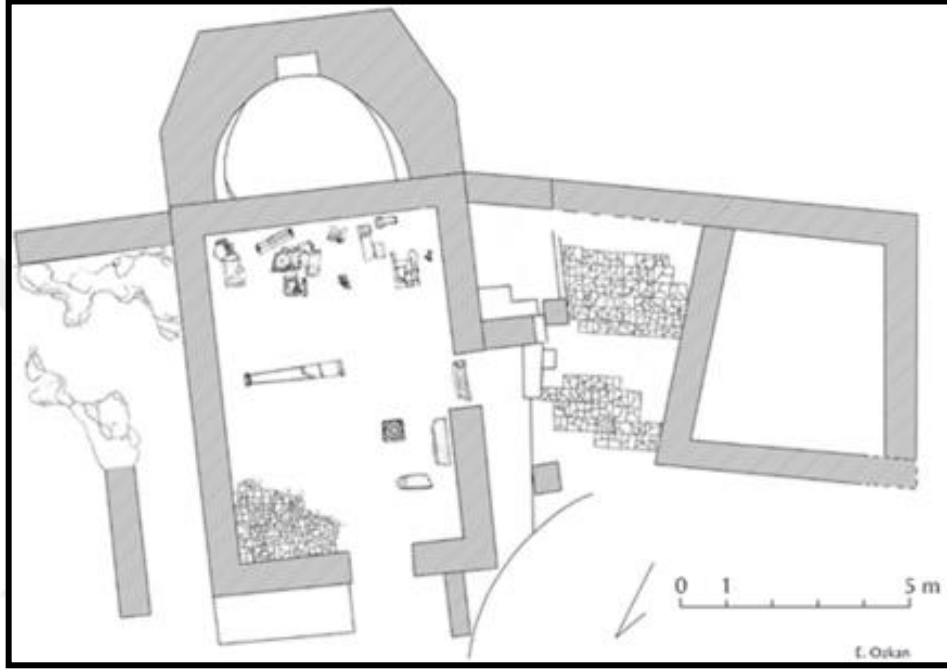

Fig. 114. Sinagog Planı (Çevik vd., 2010: 357, Fig 5)

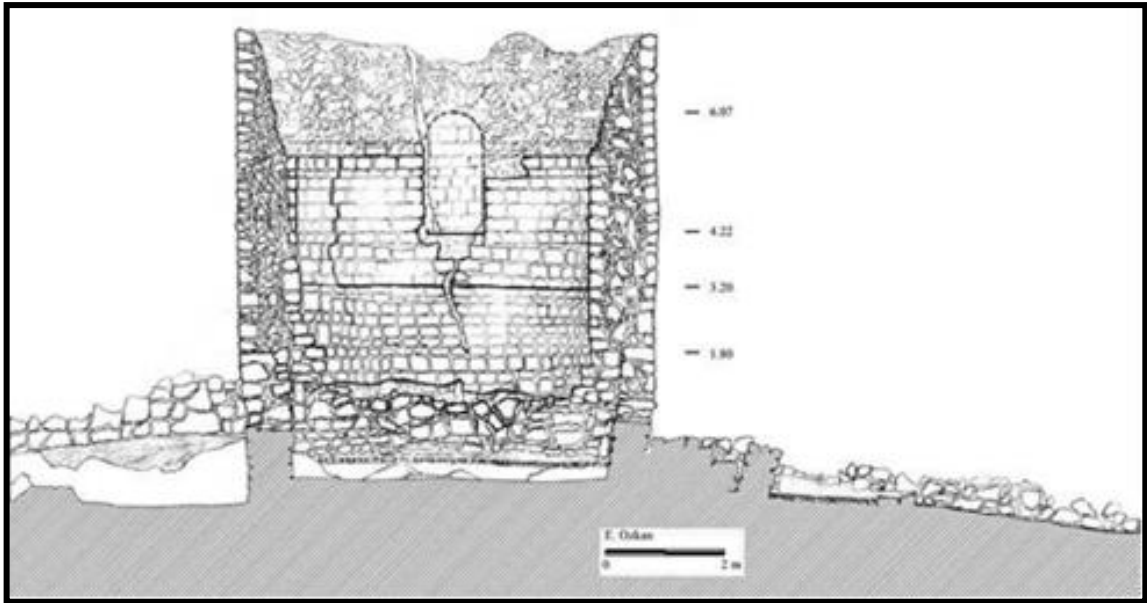

Fig. 115. Doğu-Batı Kesiti (Çevik vd., 2010: 358, Fig 6)

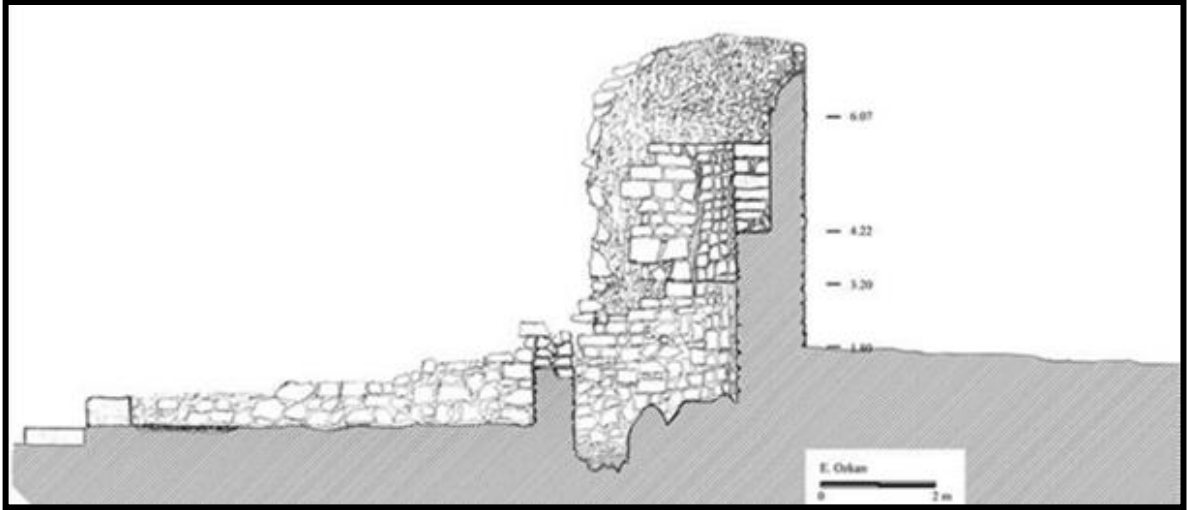

Fig. 116.Kuzey-Güney Kesiti (Çevik vd., 2010: 358, Fig 7)

Fig. 117.Ana Salonun ve Güneybatısındaki Odanın Pişmiş Toprak Döşemeleri (Çevik vd., 2010: 361, Fig 18; 362, Fig 23)

Fig. 118.Yazıt No:3 (Çevik vd., 2010: 361, Fig 18; 362, Fig 26)

Fig. 119. Andriake Sinagogu Hava Fotoğrafi
(<https://pbs.twimg.com/media/CiF4za3W0AA5U6S?format=jpg&name=medium>)

Fig. 120. Ana ibadet mekanı - Apsis Arası Duvar ve Dolgu Çıkarıldıktan Sonraki Apsis Alanı (Çevik vd., 2010: 362, Fig.15; 361, Fig.16)

Fig. 121. Ana ibadet mekanının Kapı ve Basamaklarla Birlikte Kuzey Kısa Duvarı (Çevik vd., 2010: 362, Fig.14)

Fig. 122. Sütun (Çevik vd., 2010: 365, Fig.36)

Fig. 123.Ambibulus sikkesi (Çevik, 2015: 226, Abb.10)

Fig. 124.Ana ibadet mekanı ile Apsis Arasındaki Ayırıcı Duvarın Önüne Düşmüş Mimari Öğeler (Çevik vd., 2010: 362, Fig.21)

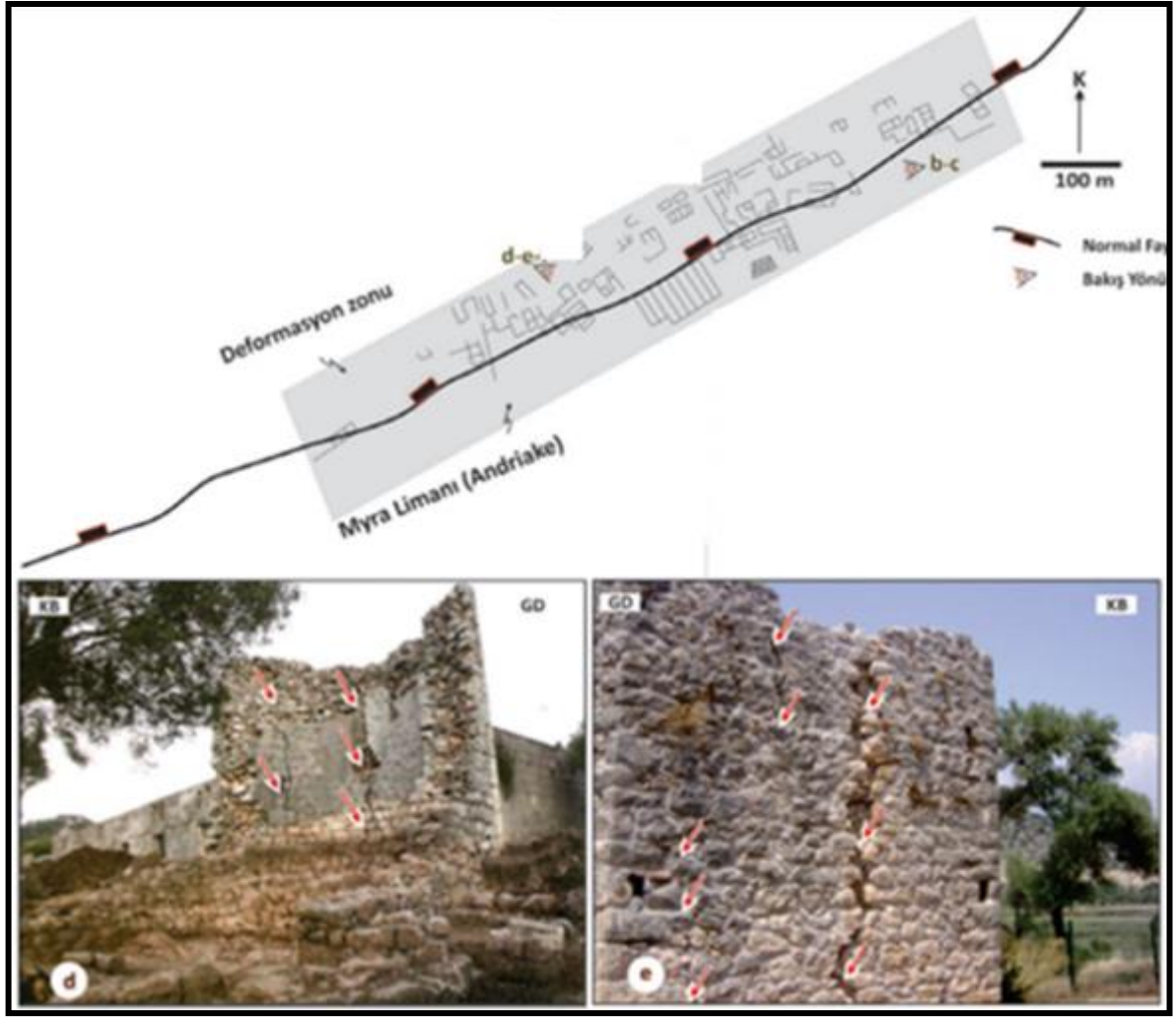

Fig. 125.Sinagog Yapısının Apsis Binasında Yaklaşık KD-GB Doğrultulu Sistematik Çatlamlar (Softa vd., 2018: 66, Şekil 6 d-e)

BÖLÜM 3.1.4. MİLETOS OLASI SİNAGOGU

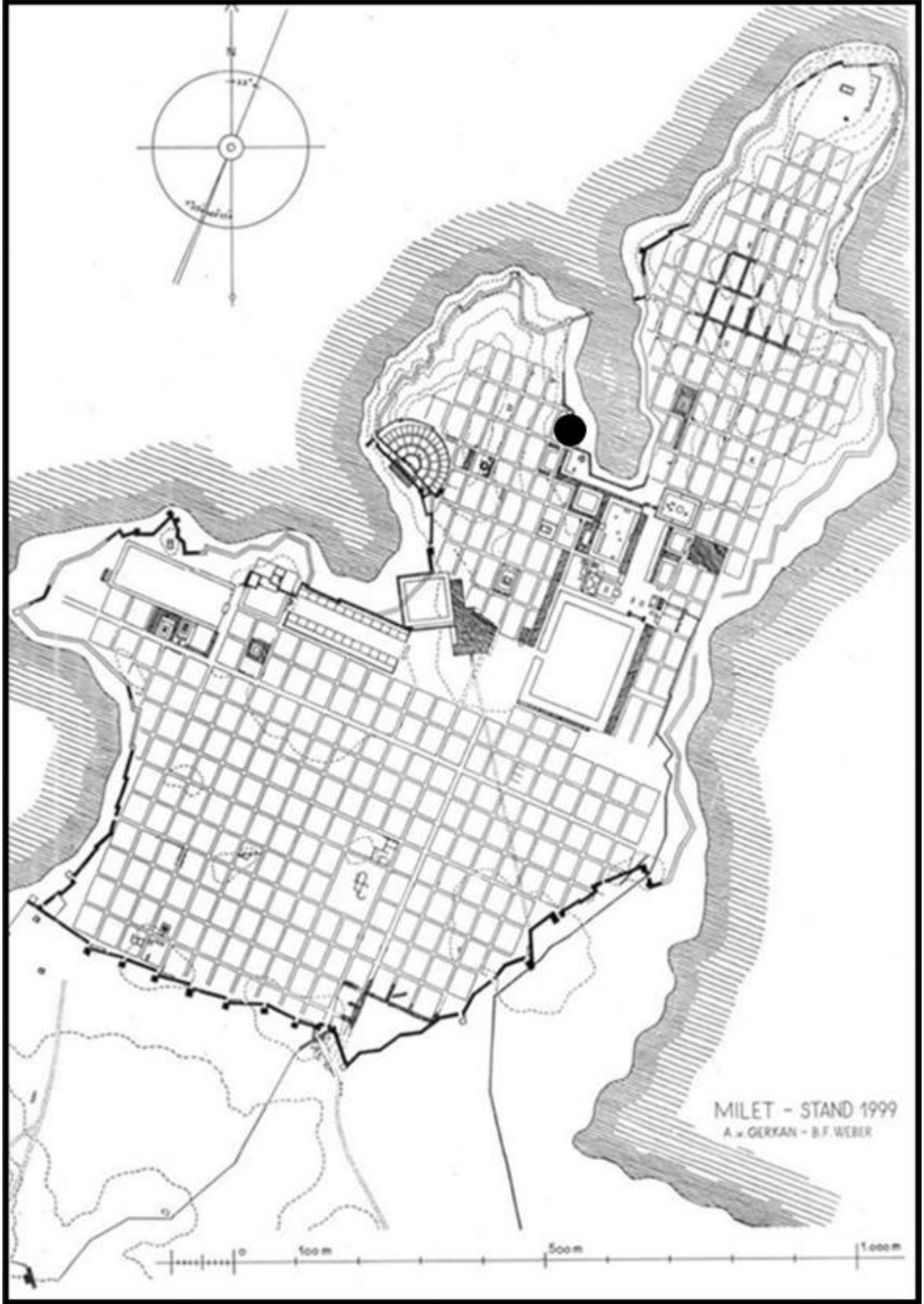

Fig. 126.Miletos Antik Kentinin Vaziyet Planı (<https://www.ruhr-uni-bochum.de/milet/in/stadt-plan/stadt-pl.jpg>)

Fig. 127.Miletos Olası Sinagog Yapısının ve Çevresinin Havadan Görüntüsü (Öner, 2021: 34-35)

Fig. 128.Miletos Olası Sinagog Yapısının Liman Anıtına Göre Konumu (Öner, 2021: 34-35)

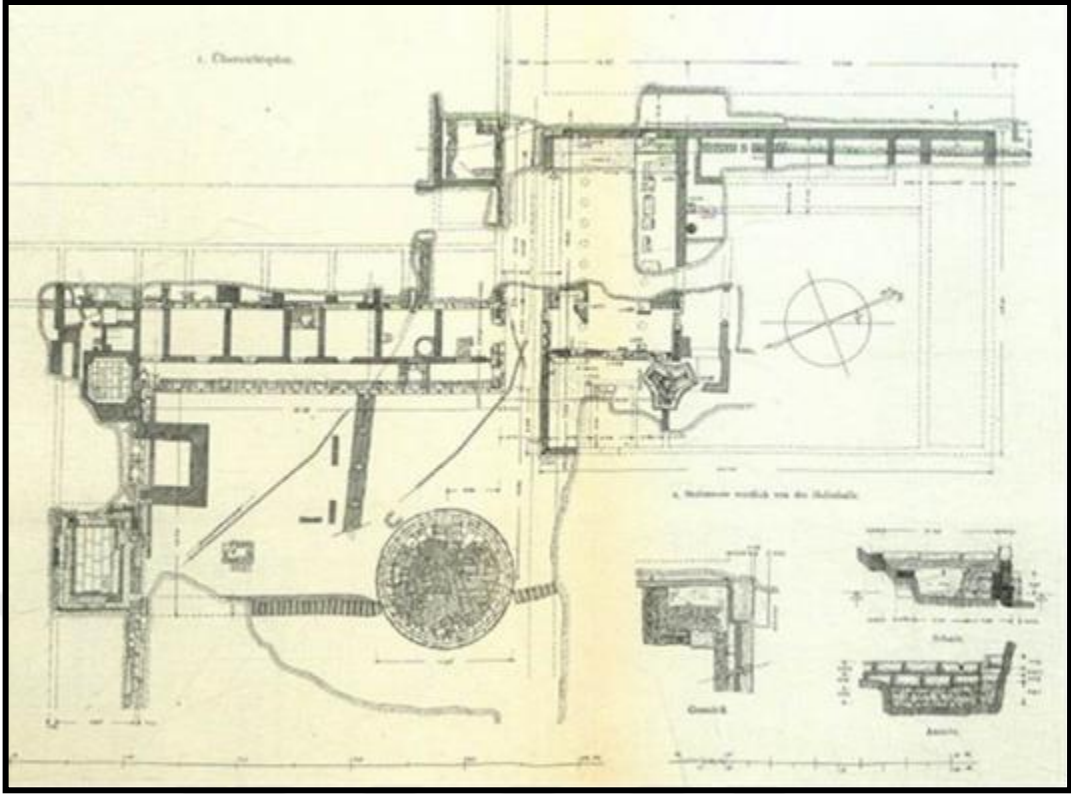

Fig. 129.Miletos Olası Sinagog Yapısı ve Çevresinin Rölövesi (Gerkan, 1922: TAFEL XI)

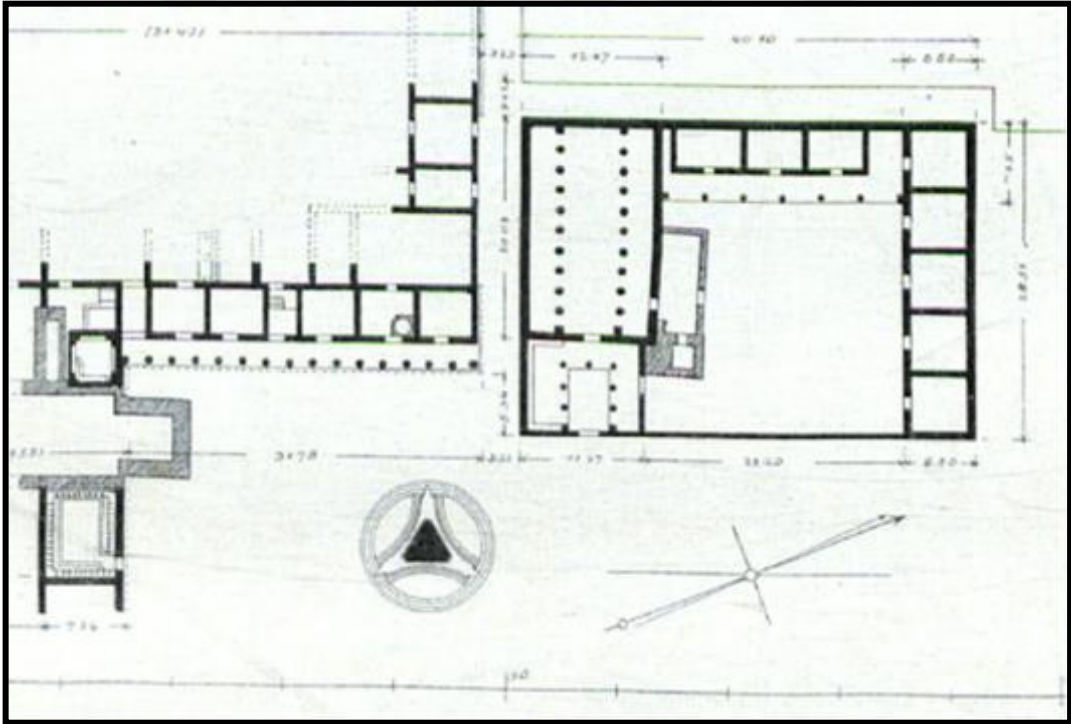

Fig. 130.Miletos Olası Sinagog Yapısı ve Çevresinin MS. III. ve IV. Yüzyıl Sonrası Restitüsyon Önerisi (Milet, 1922: 17, Abb.19)

Fig. 131.Miletos Olası Sinagog Yapısının İçinde İnsitu Olarak Bulunan Grattius Mezar Anıtı (Öner, 2021: 36-37)

Fig. 132.Miletos Olası Sinagog Yapısının Girişinde İn-situ Olarak Bulunan Yazıt (Öner, 2021: 34-35)

BÖLÜM 3.1.5. PRIENE SİNAGOGU

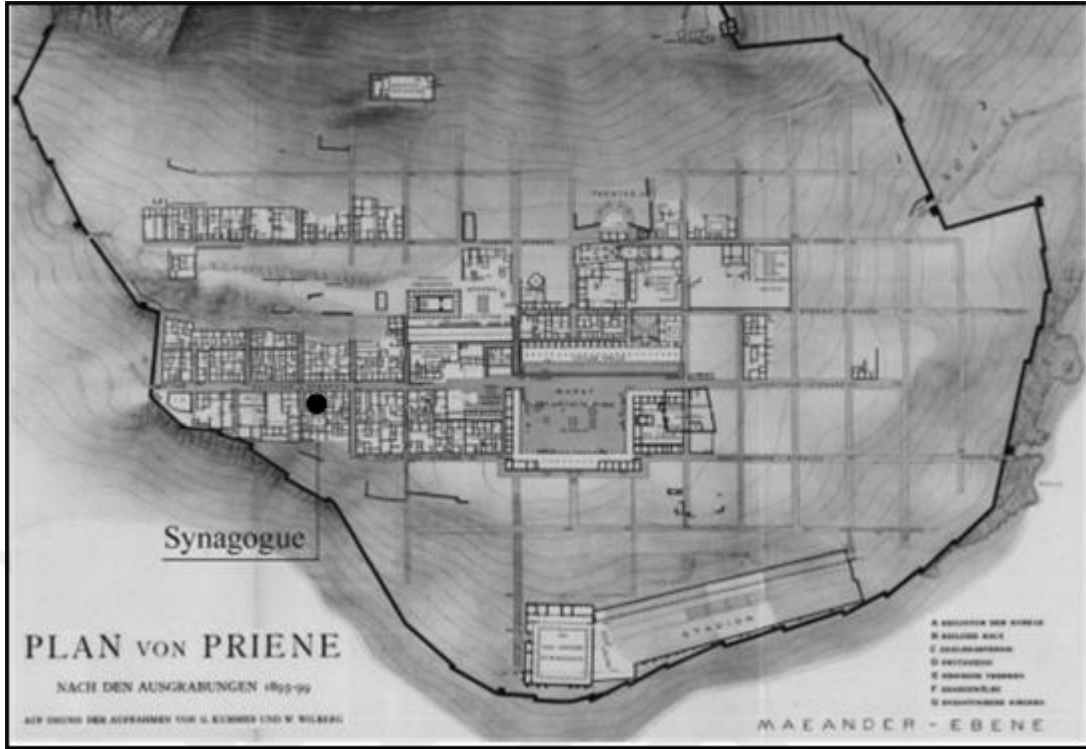

Fig. 133. Priene Haritası (Burkhardt and Wilson, 2013: 190, Fig.1).

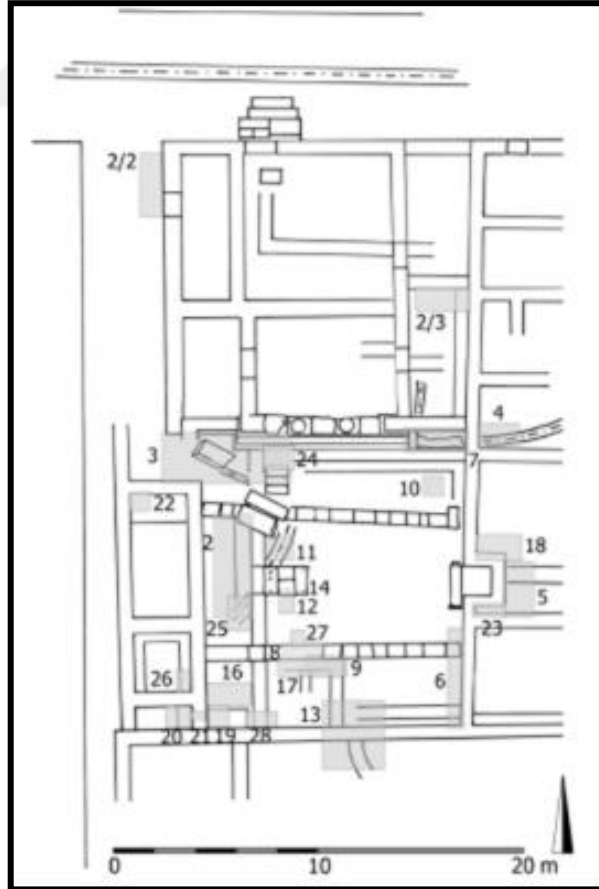

Fig. 134.. Sinagogda Yapılan 2009-2010 Sondaj Planı (Burkhardt and Wilson, 2013: 191, Fig.4)

Fig. 135.Komşu Evin Kapı eşiğindeki Şofar ve Grafitti. (Burkhardt, 2014a: 236, Abb.10)

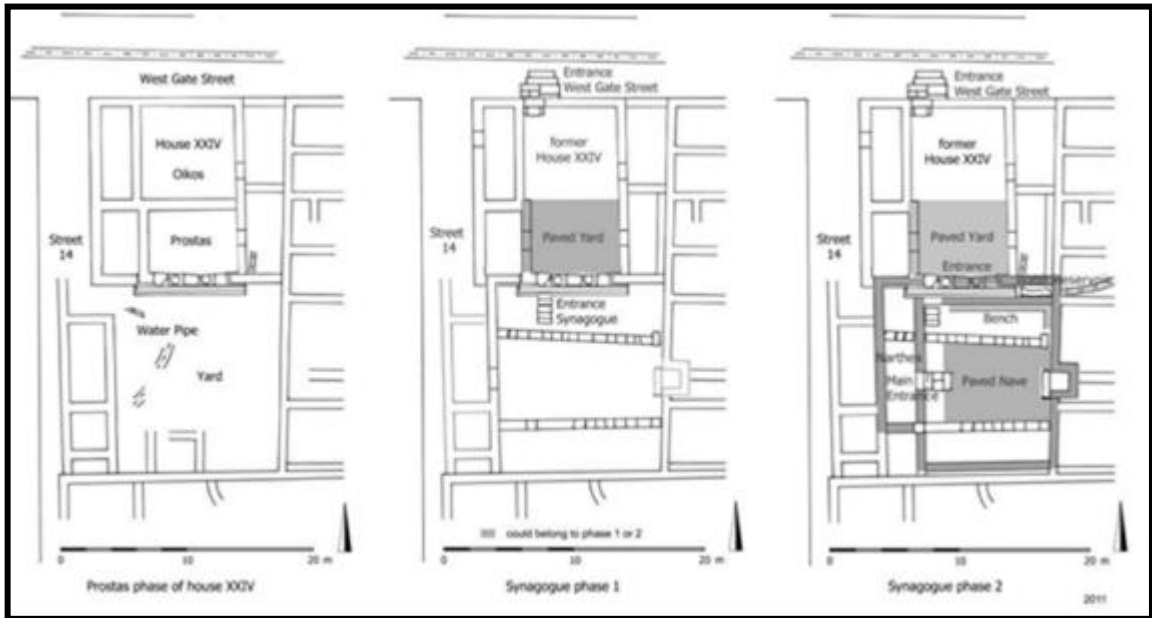

Fig. 136.Sinagogun Evreleri: A) Prostas Evi No. 24; B) Sinagog 1; C) Sinagog 2 (Burkhardt and Wilson, 2013: 191, Fig.3)

Fig. 137.Metop ve Triglifler (Görsel: Ferda Öner)

Fig. 138.Kuzeyden Sinagogun Ana Giriş Basamakları (Burkhardt and Wilson, 2013: 190, Fig.2)

Fig. 139.Sinagogun Yeni Giriş Durumu, Kuzeyden Görünümü (Burkhardt and Wilson, 2013: 192, Fig.5)

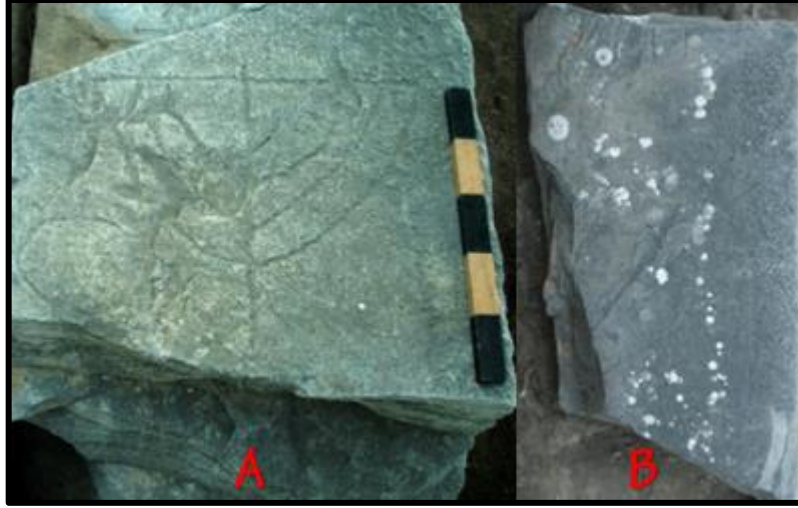

Fig. 140. A. *Menora*'nın Üst Kısmı İle Blok (Ante) B. *Menora* Grafitosunun Ayağı İle Blok (Ante) (Burkhardt and Wilson, 2013: 192, Fig.6a ve 6b)

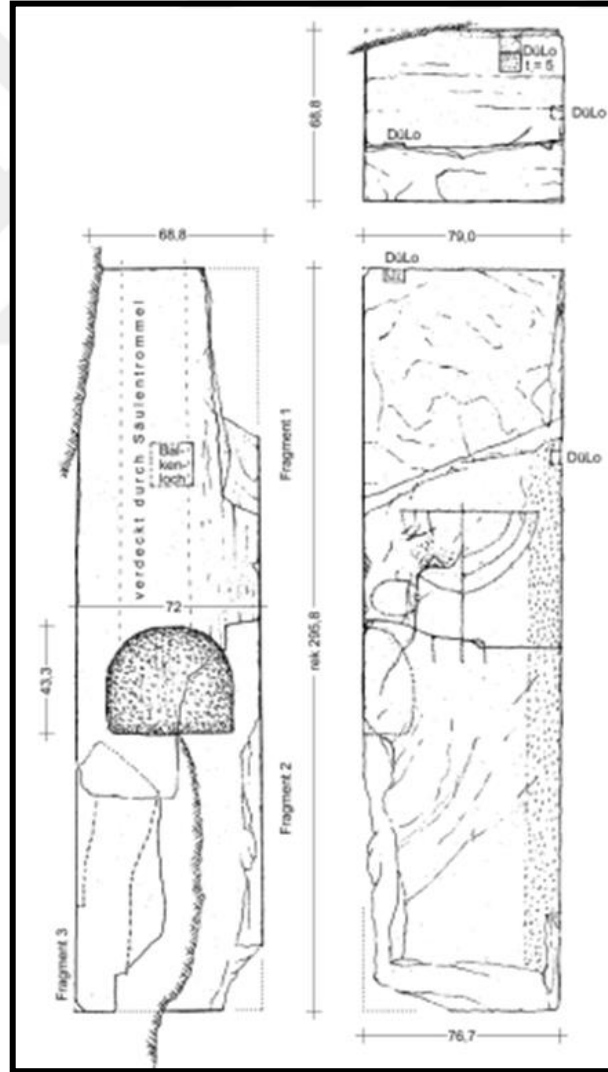

Fig. 141. Kırık Blok (Ante) Yeniden İnşa Edilmiş Hali ile Birlikte. (Burkhardt and Wilson, 2013: 193, Fig.7)

Fig. 142.Doğudan Ana Nefin İçi (Burkhardt and Wilson, 2013: 193, Fig.8)

Fig. 143.Sinagogun Doğu Duvarında Batıdan Niş ve Mermer Stel (Burkhardt and Wilson, 2013: 193, Fig.9)

Fig. 144. *Menora* ve Harflerle Nişin Önündeki Stel Detayı (Burkhardt and Wilson, 2013: 193, Fig.11)

Fig. 145. Devşirme ile İnşa Edilmiş Yeni Kuzey Duvarının Doğusundan Güneyine Bakış (Burkhardt and Wilson, 2013: 194, Fig.12)

Fig. 146.Sinagogun Eski ve Yeni Kuzey Dış Duvarı Arasındaki Su Havzası Veya Rezervuarı (Burkhardt and Wilson, 2013: 195, Fig.14)

Fig. 147.Sinagogun Güney Koridoru ve Tekne (Burkhardt and Wilson, 2013: 194, Fig.13 ve)

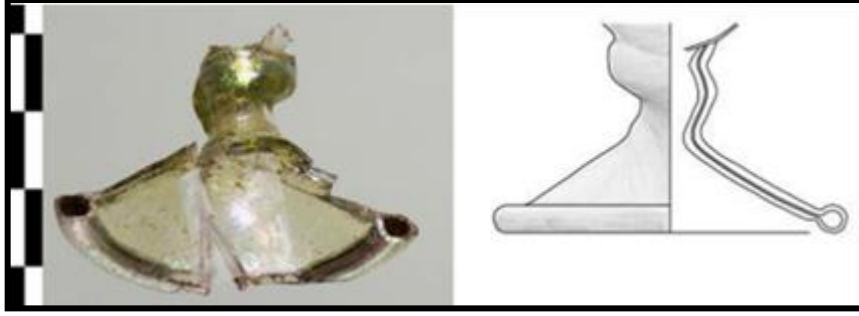

Fig. 148. Priene Sinagogunda Bulunan Cam Buluntu (PR 09 SYN 12.1 G 33) (Burkhardt and Wilson, 2013: 195, Fig.15)

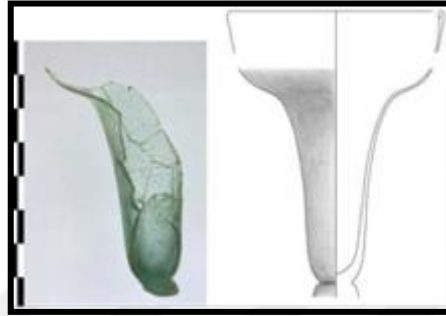

Fig. 149. Priene Kazılarında Bulunan Cam Buluntu (PR 09 SYN 1.1 G 27) (Burkhardt and Wilson, 2013: 195, Fig.16)

Fig. 150. Bronz Sikke (PR09 SYN-1 N 23) (Burkhardt and Wilson, 2013: 195, Fig.17a)

Fig. 151. Bronz Sikke (PR09 SYN-1 N 17) (Burkhardt and Wilson, 2013: 195, Fig.17b)

BÖLÜM 3.1.6. SİDE SİNAGOGU

Fig. 152. Side Sinagogunun Konumu (Öner, 2021: 58-59)

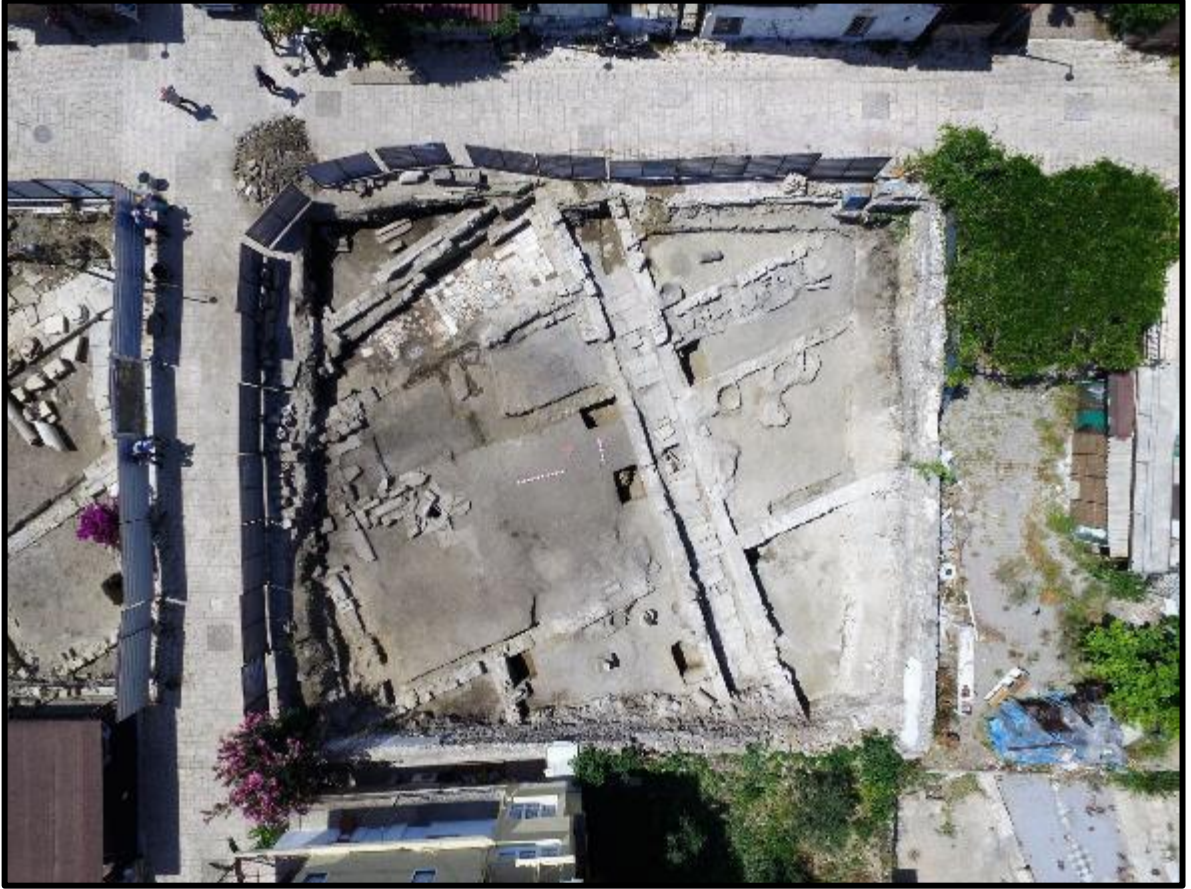

Fig. 153. Side Sinagogunun ve Çevresinin Havadan Görüntüsü (Öner, 2021: 58-59)

Fig. 154.Side Sinagogunun Havadan Görüntüsü (Öner, 2021: 58-59)

Fig. 155.Side Sinagogunun Ana ibadet mekanı? (Öner, 2021: 58-59)

Fig. 156. Side Sinagogu Ana ibadet mekanı? ve Oturma Bölümü (Öner, 2021: 58-59)

Fig. 157. Side Sinagogu Ana ibadet mekanı? ve Oturma Bölümü (Side Müzesi Arşivi)

Fig. 158. Side Sinagogunun Oturma Sıraları ve Korkulukları (Öner, 2021: 58-59)

Fig. 159. Ana ibadet mekanı? Döşemesindeki Menoralı Yazıt (Öner, 2021: 58-59)

Fig. 160. Side'deki Arkeolojik Kazı Çalışmalarında Bulunan Sinagog ve Yahudi Buluntuları (DAI Konferansı)

Fig. 161. Sinagog Yapısı'nda Bulunan *Menoralı* Mimari Parça (DAI Konferansı)

Fig. 162.Side'deki Arkeolojik Kazı Çalışmalarında Bulunan *Menoralı* Parçalar (DAI Konferansı)

BÖLÜM 3.1.7. ARA DEĞERLENDİRME

Fig. 163.İzmir Algazi Sinagogu (<http://www.izmirjh.com/wp-content/uploads/2021/04/projects-5505-1610464778694-467347.jpg>)

Fig. 164.İzmir Şalom Sinagogu
([https://visitizmiryonetim.izmir.bel.tr/YuklenenDosyalar/DestinasyonFotografлари/1024/20042021_012926542_1_salomsinagogu%20\(6\).jpg](https://visitizmiryonetim.izmir.bel.tr/YuklenenDosyalar/DestinasyonFotografлари/1024/20042021_012926542_1_salomsinagogu%20(6).jpg))

Fig. 165.İstanbul Neve Şalom Sinagogu

(https://www.salom.com.tr/uploads/news/b_10012024TtKkevOUnvDdtsnqqQz4stUyG.jpg)

Fig. 166.İzmir Şaar Aşamayim Sinagogu

(<https://www.turkyahudileri.com/cache/3/b33d0f9497393014265abcac17c3d30a.jpg>)

Fig. 167. Adana Sinagogu

(<https://salom.com.tr/uploads/images/1632022NSiuajELOlSiJi6G.jpg>)

Fig. 168. Antakya Sinagogu

(https://www.salom.com.tr/uploads/news/b_1222020TekbPcmCga28qycSyj2jTFYMR.png)

Fig. 169.İzmir Beit Israil Sinagogu

(https://visitizmiryonetim.izmir.bel.tr/YuklenenDosyalar/DestinasyonFotografлари/1024/02062021_105545579_3_19042021_010212298_2_DSC_6098%20-%20Kopya.jpg)

Fig. 170.Antakya Sinagogu (google earth'den alınmıştır)

Fig. 171.İzmir Beit Israil Sinagogu (https://www.erolsasmaz.com/foto_y/2013/02/b/1572248993.jpg)

Fig. 172.Antakya Sinagogu Avlusu
(<https://www.salom.com.tr/uploads/images/3042024nann8HJUcIgLo6pB.jpg>)

Fig. 173. Gaziantep Sinagogu Avlusu (https://lh3.googleusercontent.com/p/AF1QipMno5PNhyoqBrCT-RmIQOj_B8UiDiHgmZO9_58h=s1360-w1360-h1020)

Fig. 174. İzmir Beit Israil Sinagogu (<https://lh3.googleusercontent.com/p/AF1QipOmJiAJtc0P4-1PrF0AB1eRnOLilOWaD8OcUhD=s1360-w1360-h1020>)

Fig. 175.İzmir Şalom Sinagogu

([https://visitizmiryonetim.izmir.bel.tr/YuklenenDosyalar/DestinasyonFotografлари/1024/20042021_012336278_5_salomsinagogu%20\(5\).jpg](https://visitizmiryonetim.izmir.bel.tr/YuklenenDosyalar/DestinasyonFotografлари/1024/20042021_012336278_5_salomsinagogu%20(5).jpg))

Fig. 176. Gaziantep Sinagogu

(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/f/f2/Gaziantep_Former_Synagogue_0919.jpg/1200px-Gaziantep_Former_Synagogue_0919.jpg?20231208191444)

BÖLÜM 3.2.1. BAR'AM SİNAGOGLARI

Fig. 177.Bar'am Sinagoglarının Konumları (Israel location map with stripes.svg-15.06.2014)

Fig. 178.Bar'am Büyük Sinagog (Kohl ve Watzinger, 1916: Tafel XIII)

Fig. 179. Bar'am Küçük Sinagog (Kohl ve Watzinger, 1916: 91)

Fig. 180. Bar'am Küçük Sinagogu Lento Yazıtı (<https://youtu.be/iYrZQOHGAn8?si=2BzaiSF9G00m79K0>)

Fig. 181. Bar'am Büyük Sinagogu'nun Havadan Görünüşü (Fine, 1996: 1)

Fig. 182. Bar'am Büyük Sinagog'un Havadan Görüntüsü (PikiWiki Israel 73450 the synagogue in baram.jpg-1 Ocak 2016)

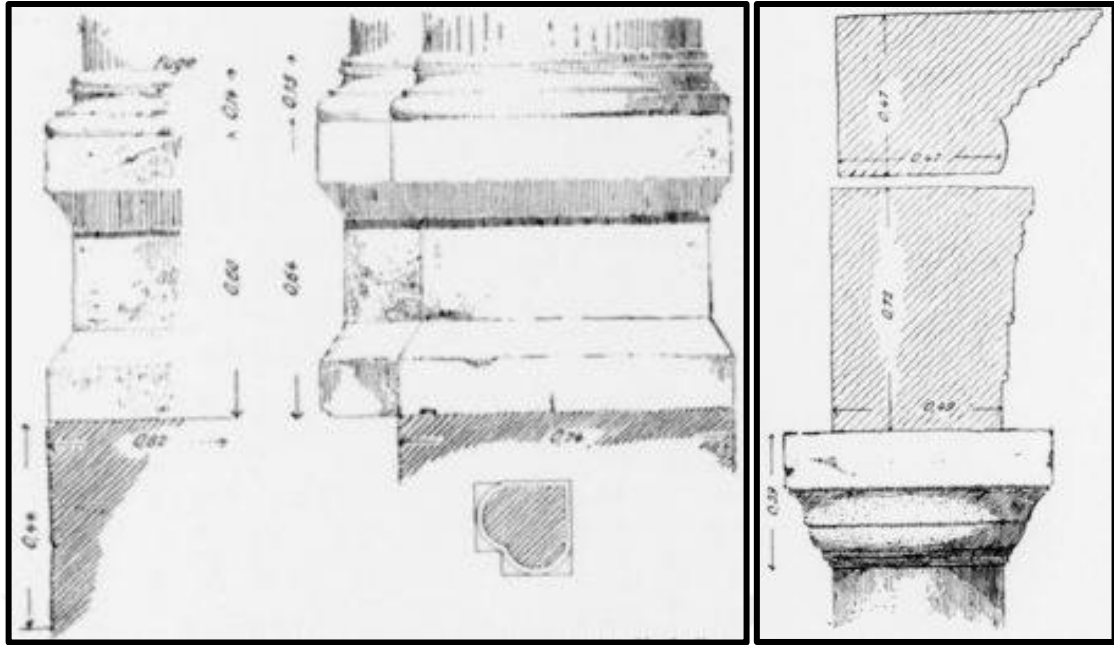

Fig. 186.Büyük Sinagog Ana Giriş Kapısı (<https://www.ancientsynagoguecoins.com/synagogue/baram/>)

Fig. 187.Büyük Sinagog Ana Giriş Kapısı Üst Bölüm Detayı (Gilead Peli © synagogues.kinneret.ac.il)

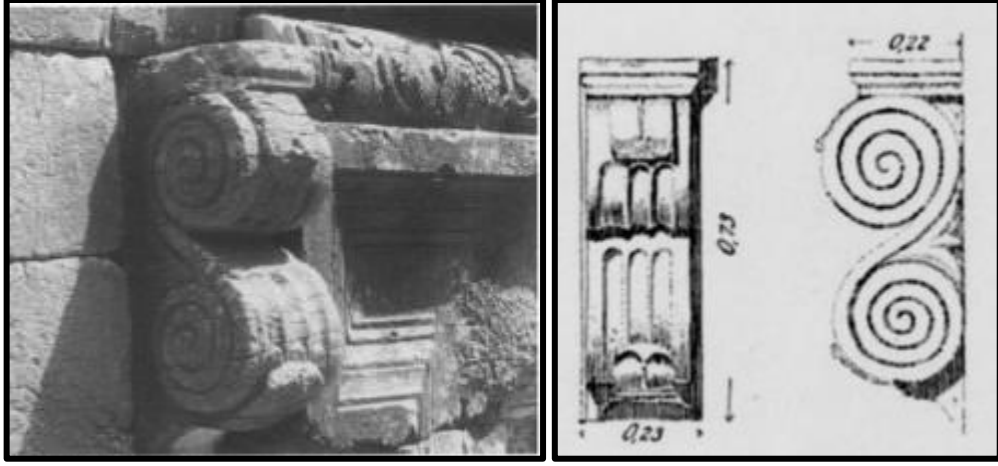

Fig. 188.Ana Giriş Konsol Detayı (Aviam, 2002: 124; Kohl and Wazinger, 1916:96 © synagogues.kinneret.ac.il)

Fig. 189.Büyük Sinagog Sağ Yan Kapsı (<https://www.ancientsynagoguecoins.com/synagogue/baram/>)

Fig. 190. Büyük Sinagog Sol Yan Kapısı (<https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/d/de/Baram-39.jpg/>)

Fig. 191. Kapı Üstündeki Yazıt (<https://youtu.be/iYrZQOHGAn8?si=2BzaiSF9G00m79K0>)

Fig. 192. Bar'am Küçük Sinagog (Kohl ve Watzinger, 1916: 90)

Fig. 193. Bar'am Küçük Sinagog Giriş Kapısı (<https://youtu.be/iYrZQOHGAn8?si=2BzaiSF9G00m79K0>)

Fig. 194. Bar'am Küçük Sinagog'un Günümüzdeki Durumu (<https://www.iaa-conservation.org.il>)

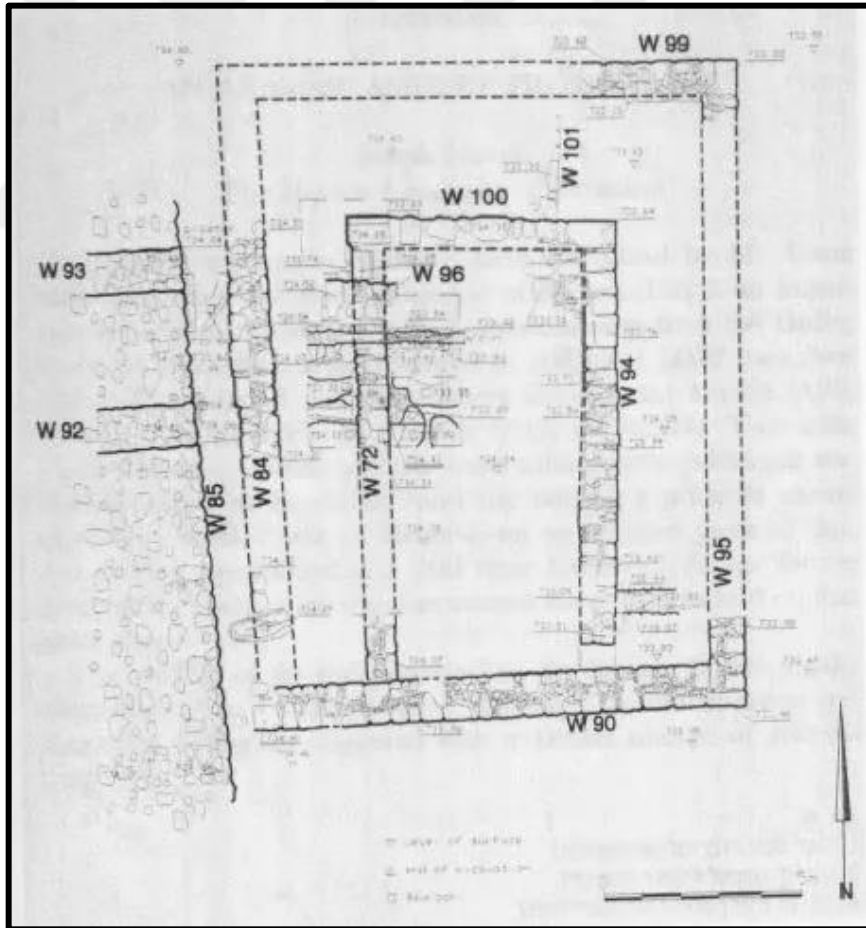

Fig. 195. Bar'am Küçük Sinagog Plan ve Kazı Alanları (Aviam, 2001: Figure F, Plan 2, 177)

BÖLÜM 3.2.2. HAMMATH TIBERIAS SİNAGOGU

Fig. 196.Hammath Tiberias Sinagolarının Konumları (Israel location map with stripes.svg-15.06.2014)

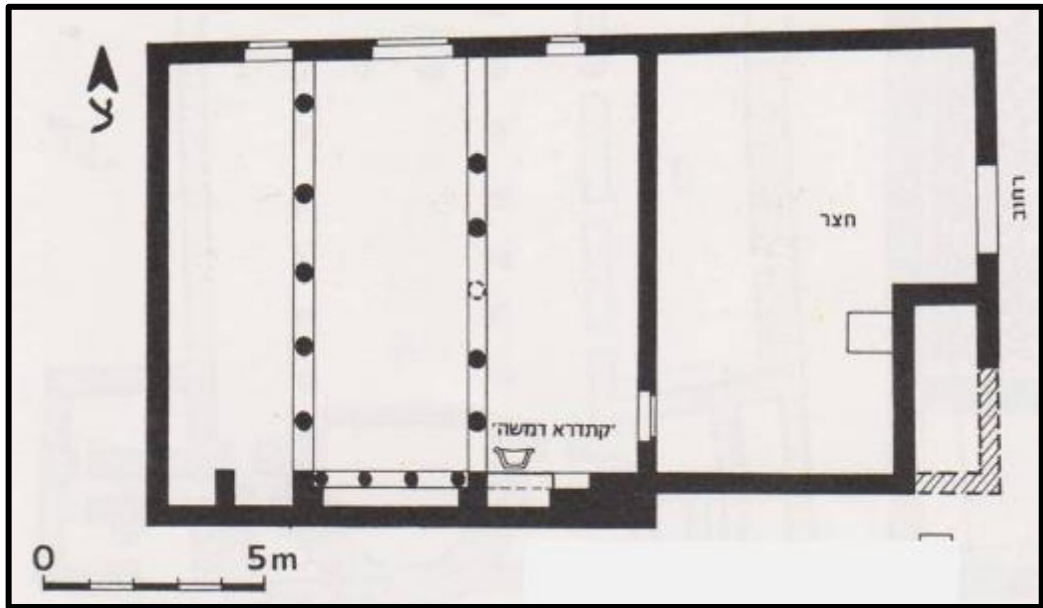

Fig. 197.Hammath Tiberias Kuzey Sinagog Yapısı Planı (Ilan, 1991: 139 © synagogues.kinneret.ac.il)

Fig. 198. Hammath Tiberias Kuzey Sinagogunda Bulunan Menora (<https://cojs.org/wp-content/uploads/2015/11/5.jpg>)

Fig. 199. Menoralı Sütün Başlığı (Suknik, 1935: plate XIIIb © synagogues.kinneret.ac.il)

Fig. 200.Hammath Tiberias Kuzey Sinagogu Korkuluk Buluntuları (Suknik, 1935: plate XIIIa © synagogues.kinneret.ac.il)

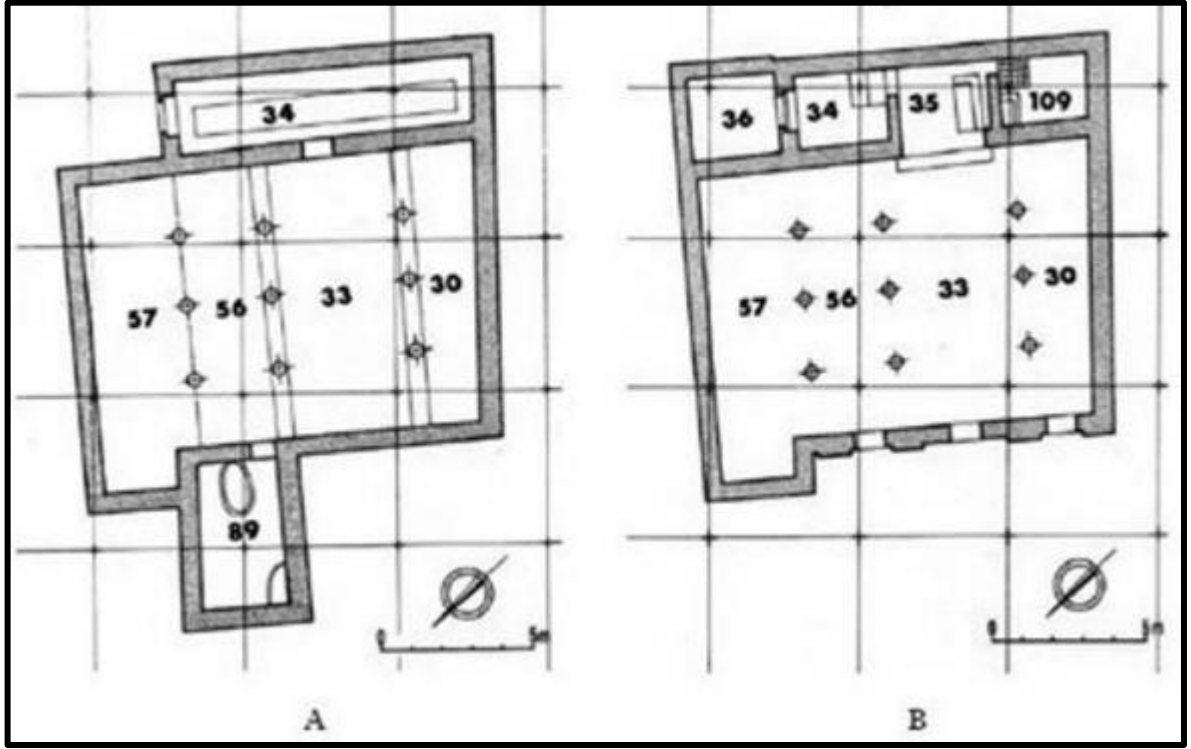

Fig. 201.Dothan'a göre Stratum IIb (A) ve Stratum IIa (B) Planları (Weiss, 2004: 324, Fig. 1A ve 1B)

Fig. 202.Hammath Tiberias Mozaik Döşemesi (Center for Jewish Art, photo: Zev Radovan, 1994)

Fig. 203.Hammath Tiberias Sinagogu Mozaik Döşemesi (<https://cojs.org/wp-content/uploads/2015/11/51.jpg>)

Fig. 204.Hammath Tiberias Sinagogu Mozaik Detayı (Gilead Peli © synagogues.kinneret.ac.il)

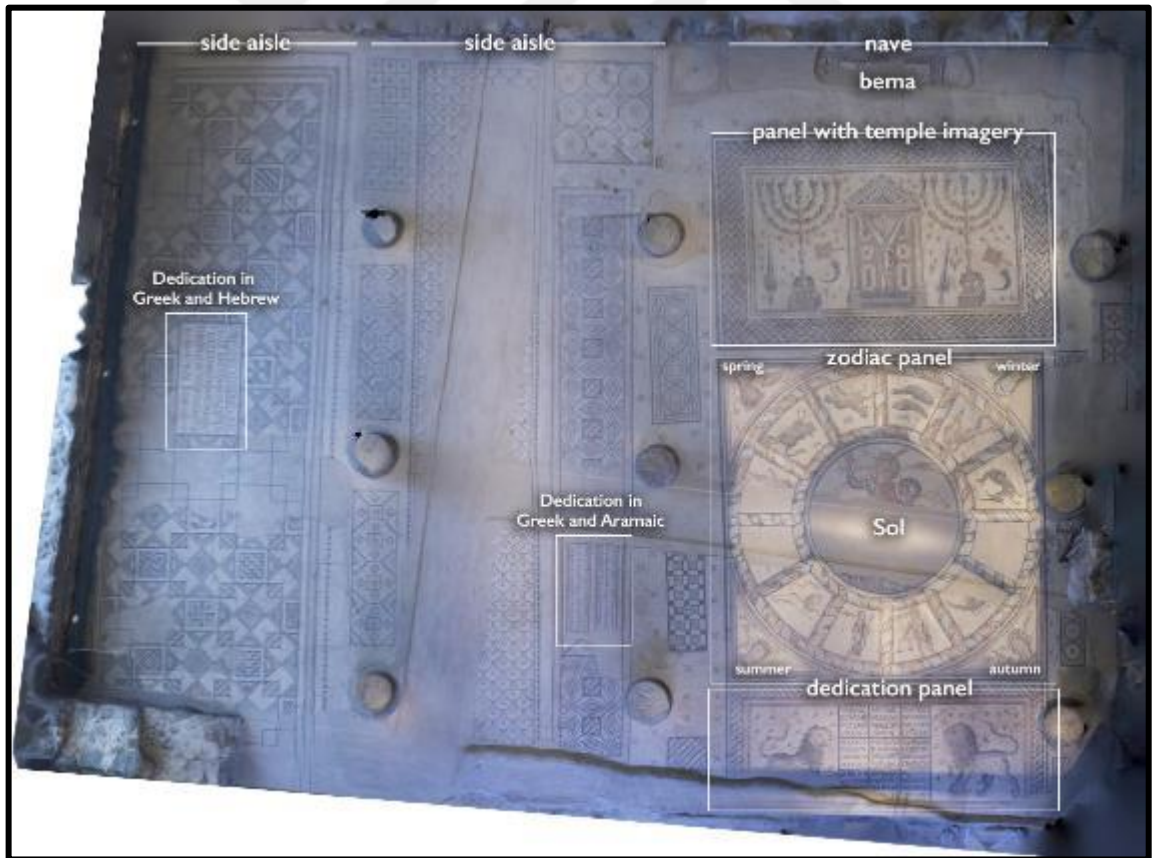

Fig. 205.Hammath Tiberias Sinagogu Mozaik Döşeme Detay Yerleşimi (Brad Erickson, CC BY-NC 4.0)
(<https://smarthistory.org/wp-content/uploads/2022/07/hammath-tiberias-plan-revised.jpg>)

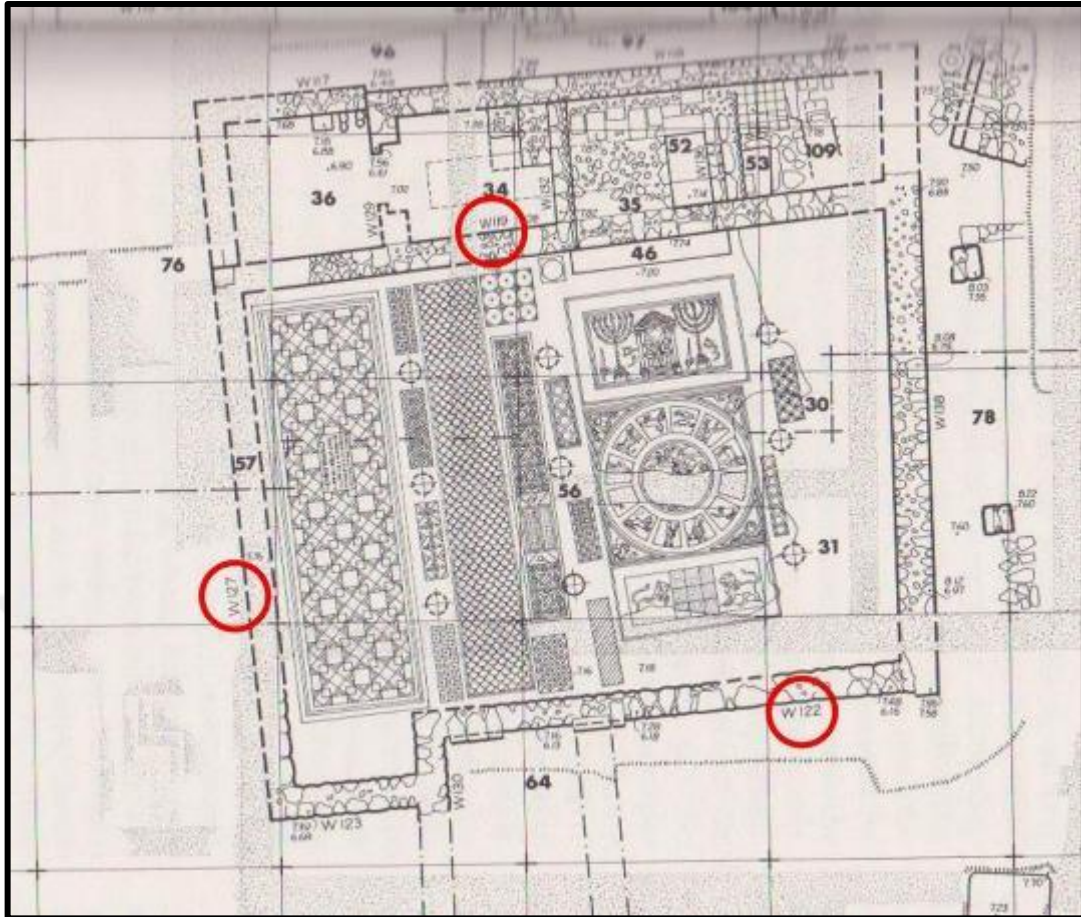

Fig. 206. Hammath Tiberias Sinagogu Stratum Ila (Dothan, 1983: 29) (Courtesy of the Israel Exploration Society
© synagogues.kinneret.ac.il)

Fig. 207. Hammath Tiberias Sinagogu İthaf Yazıtları (Center for Jewish Art, photo: Zev Radovan, 1994)

Fig. 208.Hammath Tiberias Sinagogu İthaf Yazıtları (Center for Jewish Art, photo: Zev Radovan, 1994)

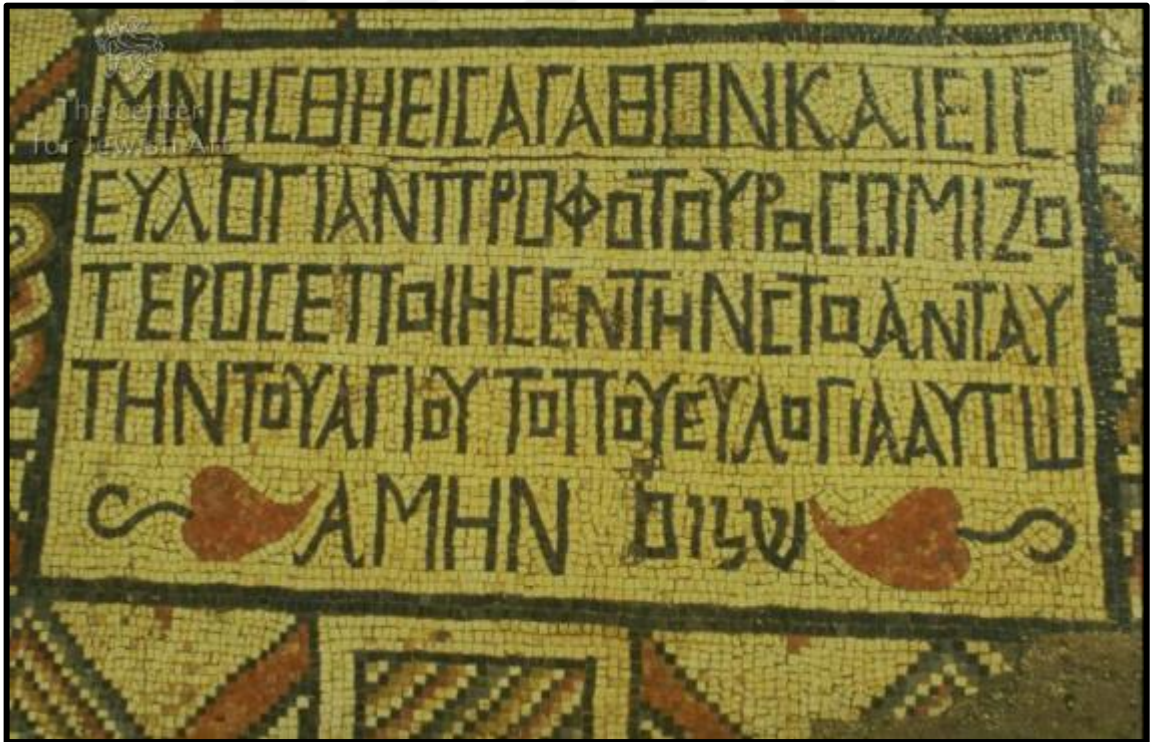

Fig. 209.Hammath Tiberias Sinagogu İthaf Yazıtları (Center for Jewish Art, photo: Zev Radovan, 1994)

Fig. 210.Hammath Tiberias Sinagogu İthaf Yazıtları (<https://smarthistory.org/wp-content/uploads/2022/07/lions-scaled.jpg>)

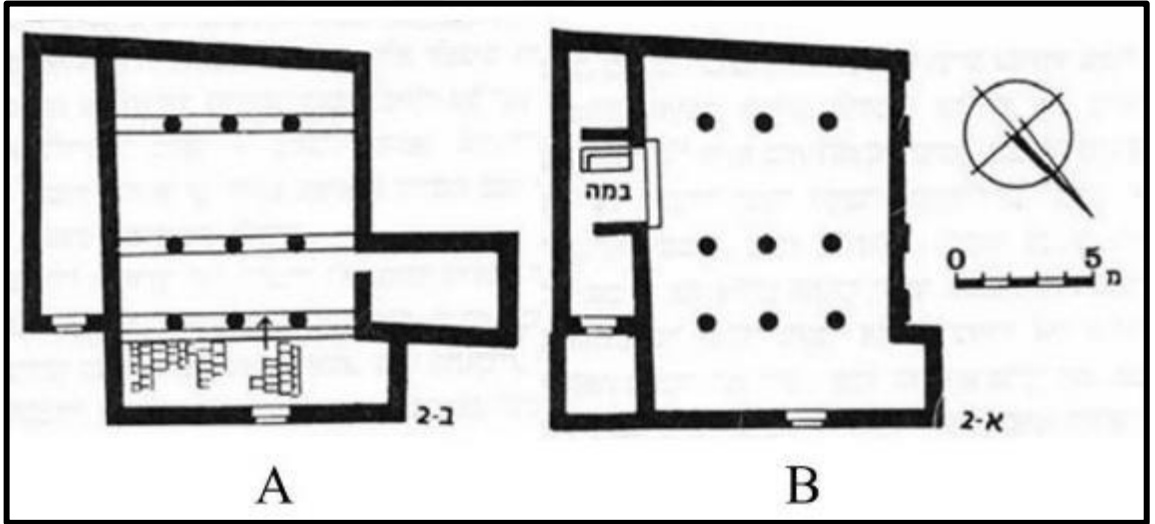

Fig. 211.Ze'ev Weiss'in Öneri Planları (Weiss, 2009: 337, Fig. 5)

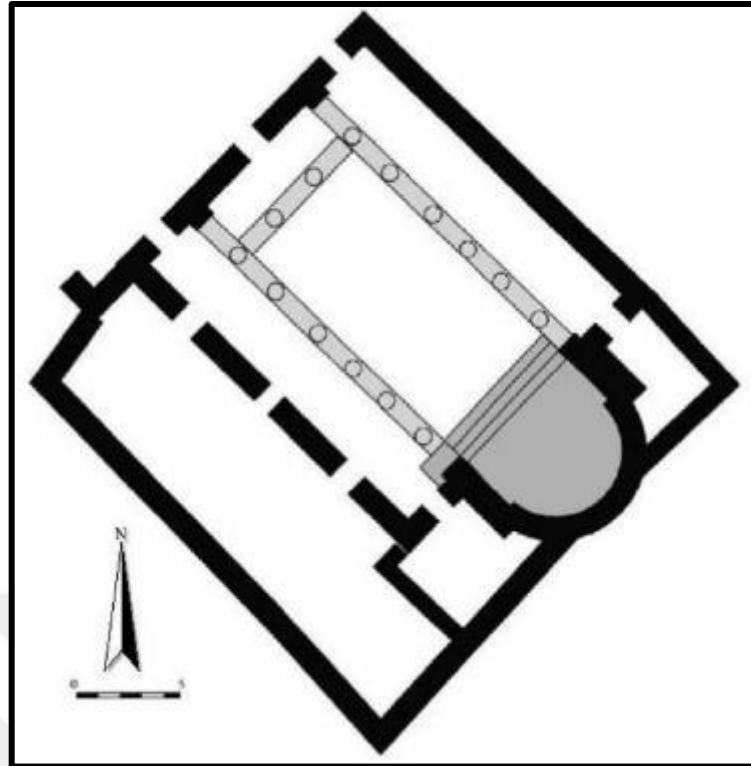

Fig. 212. Hammath Tiberias, Synagogue Ib (Milson, 2004: 379)

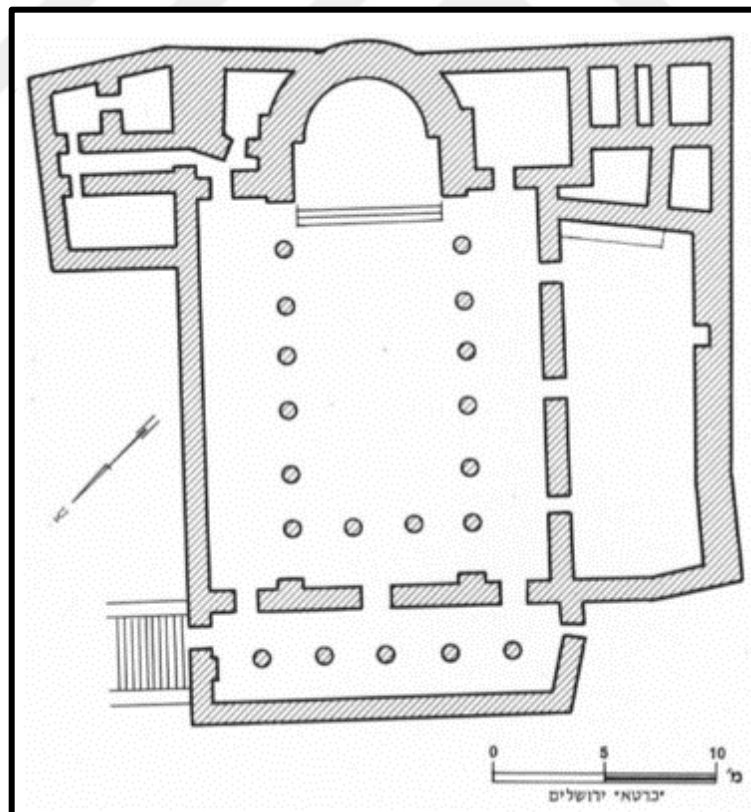

Fig. 213. Hammath Tiberias Sīnagog Evre Ia Planı (Dothan, 1968: 123 Courtesy of the Israel Exploration Society
© synagogues.kinneret.ac.il)

Fig. 214.Hammath Tiberias Sinagog Evre Ia Havadan Görüntüsü (Center for Jewish Art, Photographer: Radovan, Zev, 1994)

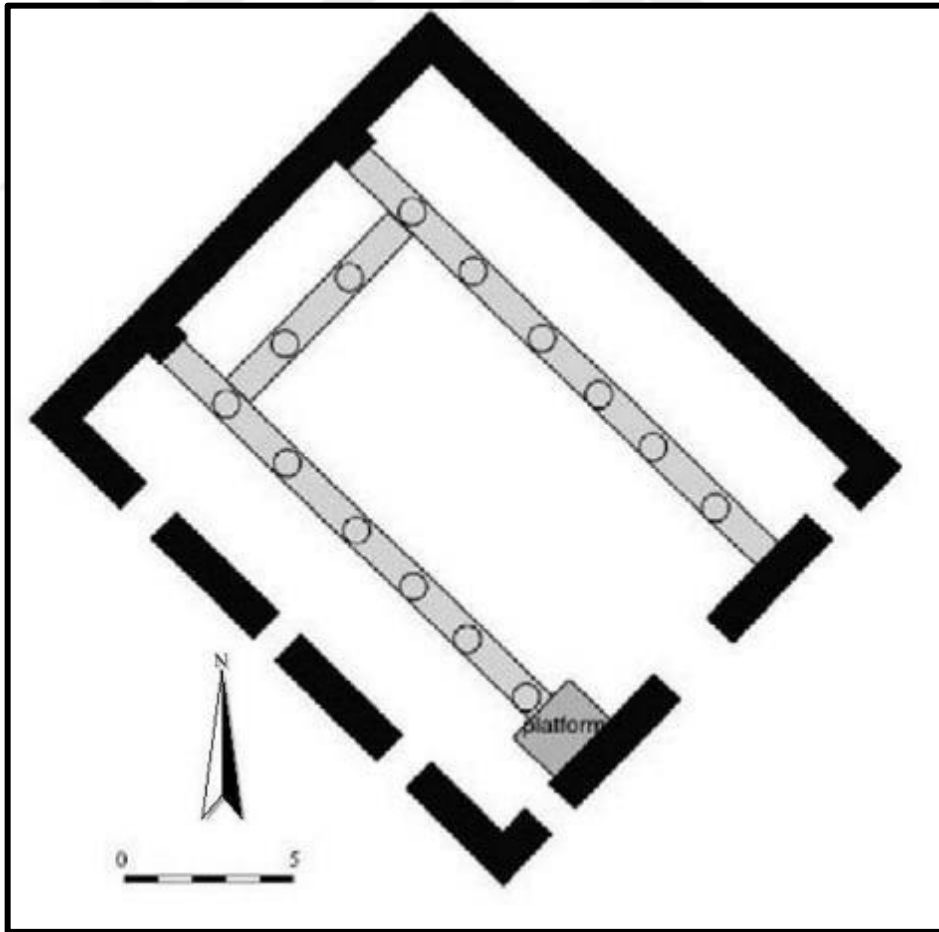

Fig. 215.Hammath Tiberias, Öneri Sinagog IC (Milson, 2004: 377)

BÖLÜM 3.2.3. EN GEDİ SİNAGOGU

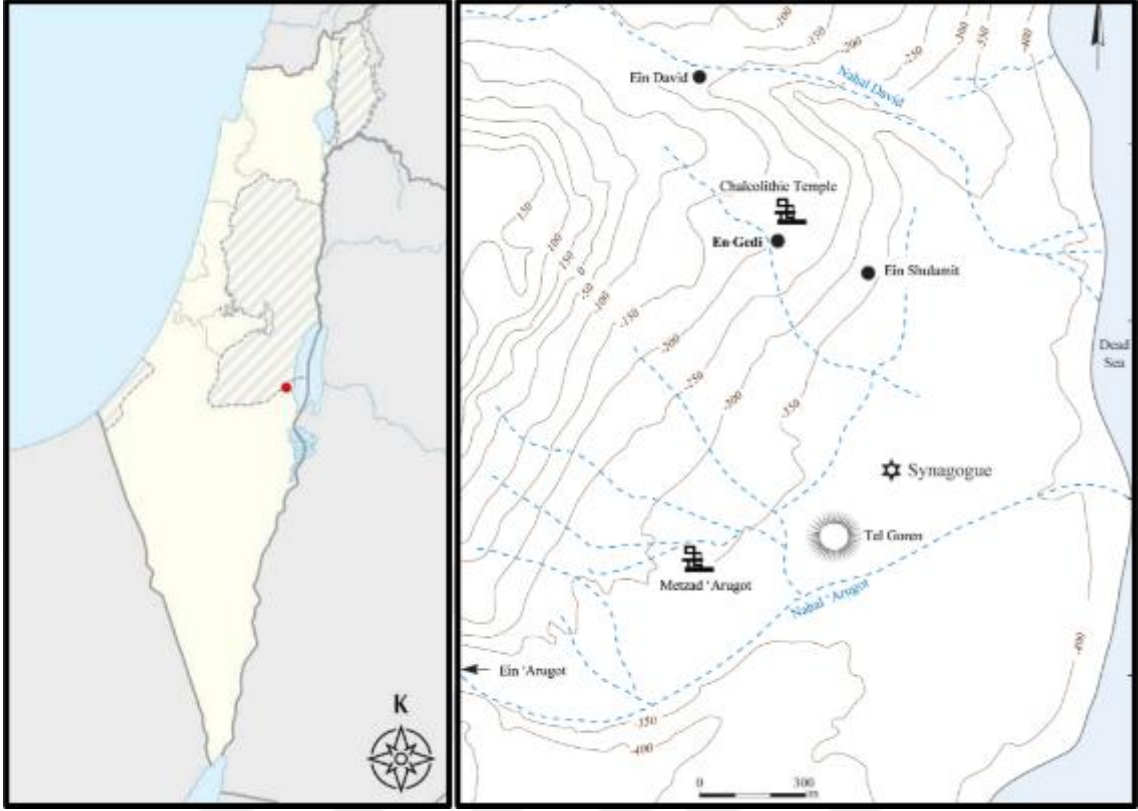

Fig. 216. En-Gedi Sinagogu Konumu ve Çevresine Ait Genel Harita (Israel location map with stripes.svg-15.06.2014 ve Porath, 2021: 2, Fig.1.2.)

Fig. 217. İkinci Sezonun Sonunda Yapılan Kazının Havadan Fotoğrafı; Doğuya Bakış (Porath, 2021: 12, Fig.2.1)

Tablo 15. En-Gedi'deki Çeşitli Keşiflerin Karşılaştırmalı Stratigrafisi (Porath, 2021: 11, Tablo 2.1.)

Sinagog alanı (Porath 2021)		Sinagog alanı (Barag 1993)* 'Hadas (2005) Barag'ın terminolojisini takip etmiştir		Sinagogun kuzeyindeki köy (Hirschfeld 2007)		Tel Goren (Stern 2007)	
Tabaka	Dönem/ Kalıntılar	Tabaka	Dönem/ Kalıntılar	Tabaka	Dönem/ Kalıntılar	Tabaka	Dönem/ Kalıntılar
I	Memlük dönemi: Moloz ve çanak çömlekler	I	Memlük dönemi: Moloz ve çanak çömlekler	I	Memlük dönemi: Küçük köy		
IIA	Bizans döneminin ikinci yarısı: Zengin köy ve sinagog	II	Bizans dönemi: Zengin köy ve sinagog	II-III	Bizans ve Geç Roma dönemleri: Sinagoga bağlı zengin köy	I	Bizans ve Geç Roma dönemleri: Tenha (Tarım terasları?)
IIB	Bizans döneminin ilk yarısı: Sabit kemerli sinagog; birkaç bitişik bina (bazıları evre IIA'ya devam ediyor)	IIIA	Bizans dönemi: Sabit kemerin ve "Musa Koltuğu"nun eklenmesi				
IIC	Geç Roma dönemi: İlk sinagog; birkaç bitişik bina	IIIB	Geç Roma dönemi: İlk sinagog; birkaç bitişik bina.				
III	Roma İmparatorluk Dönemi: II. Tabakanın altındaki bina bölümleri						
IV	Herodian dönemi: Bina bölümleri ve su tesisatları			IV	Herodian dönemi: Bina bölümleri ve su tesisatları	II	Herodian dönemi: Zengin köy
V	Demir Çağı'ndan Hasmonean dönemine: Çanak çömlek parçaları					III	Hellenistik dönem: Müstahkem köy
						IV	Pers dönemi: Müstahkem köy
						V	Geç Demir Çağı: Müstahkem köy

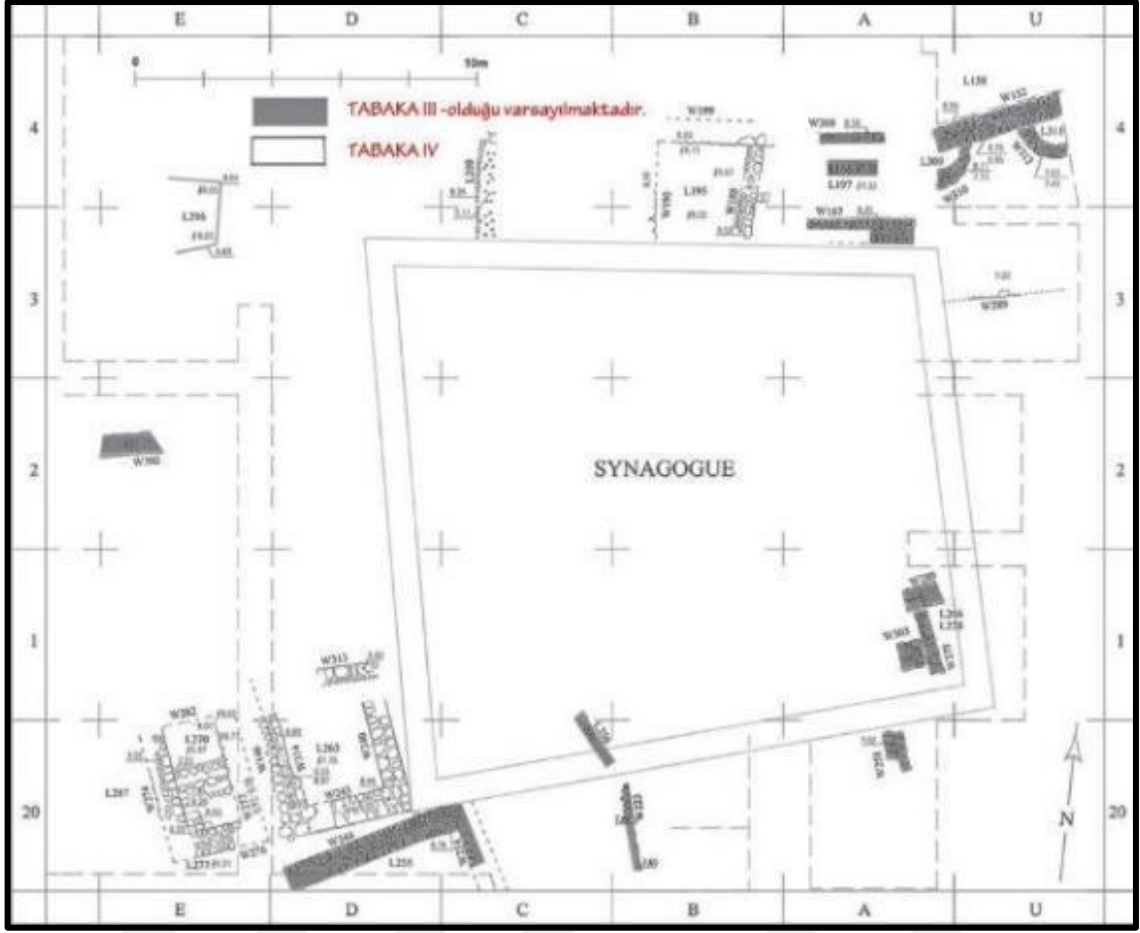

Fig. 219. Tabaka III ve IV'ün Planı (Porath, 2021: 14, Fig. 2.3)

Fig. 220. Mikve 270 (Porath, 2021: 15, Fig. 2.4)

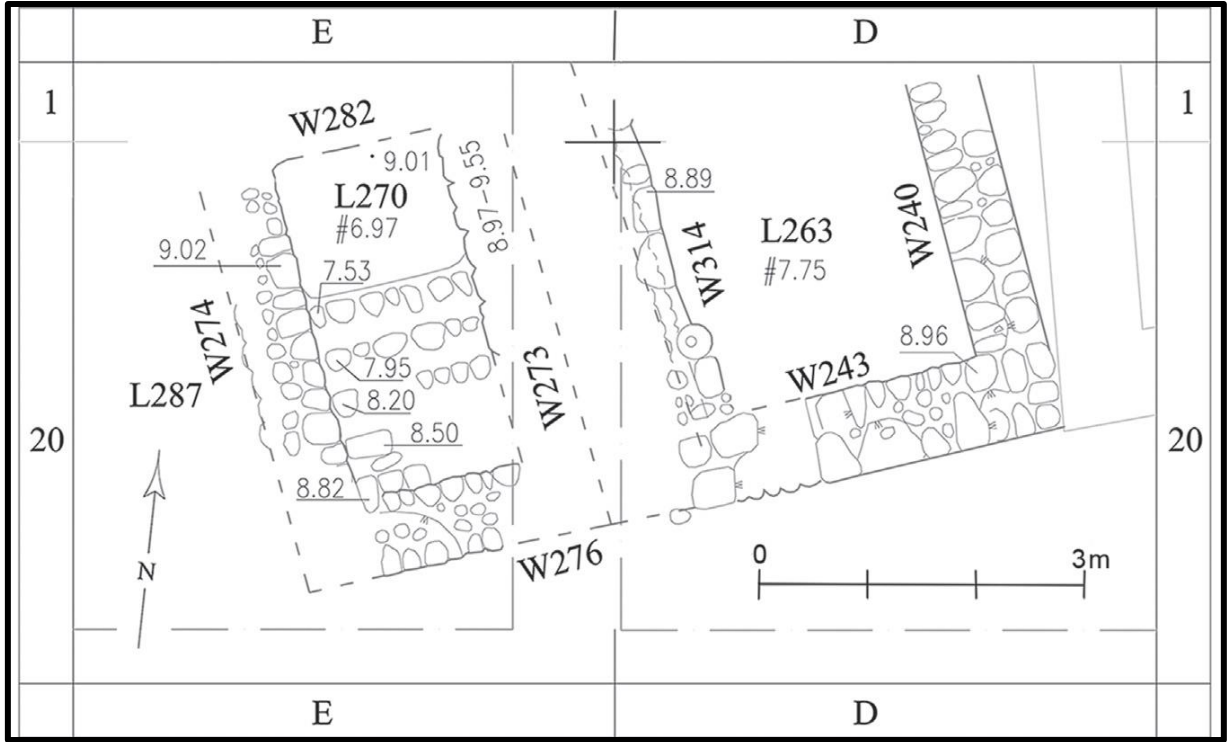

Fig. 221. Mikve 270 Planı ve Bitişik Tabaka IV Kalıntıları (Porath, 2021: 15, Fig. 2.5)

Fig. 222. L296'daki (Tabaka IV) Sıkıştırılmış Dolgunun Üzerindeki Sıvalı Taban 226'daki (Tabaka II) Çöküntü; Kuzeybatıya Bakış (Porath, 2021: 16, Fig. 2.6)

Fig. 223. Dolgu Temizlendikten Sonra L296; Güneydoğuya Bakış (Porath, 2021: 16, Fig. 2.7)

Fig. 224. Mozaik L125'in Kayıp Parçasının Altındaki Tabaka II Öncesi Duvarlar (Evre IIC ve IIB); Batıya Bakış (Porath, 2021: 17, Fig. 2.8)

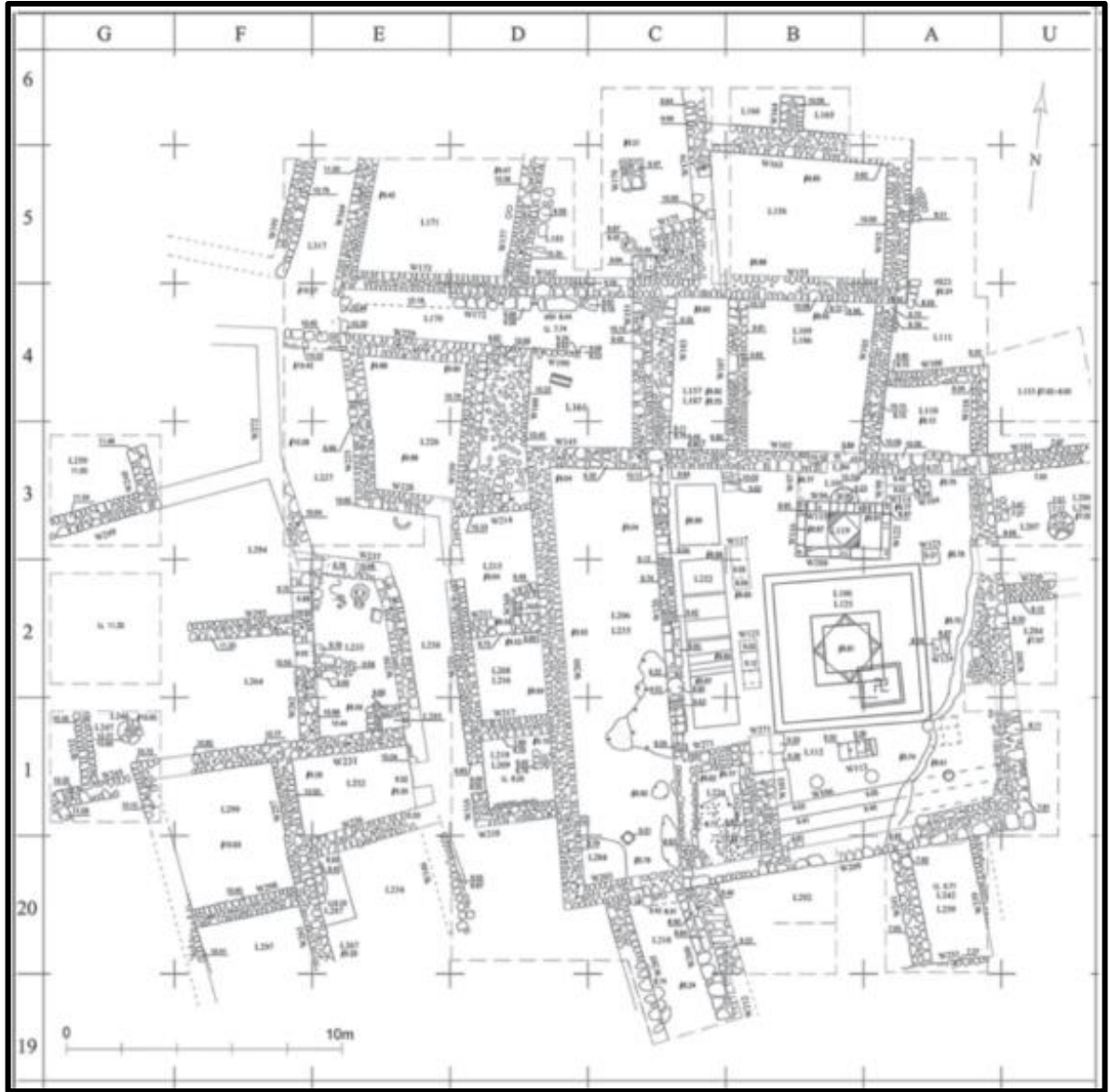

Fig. 225. Bütün Evreleri ile Tabaka II Planı. (Porath, 2021: 19, Fig.2.10)

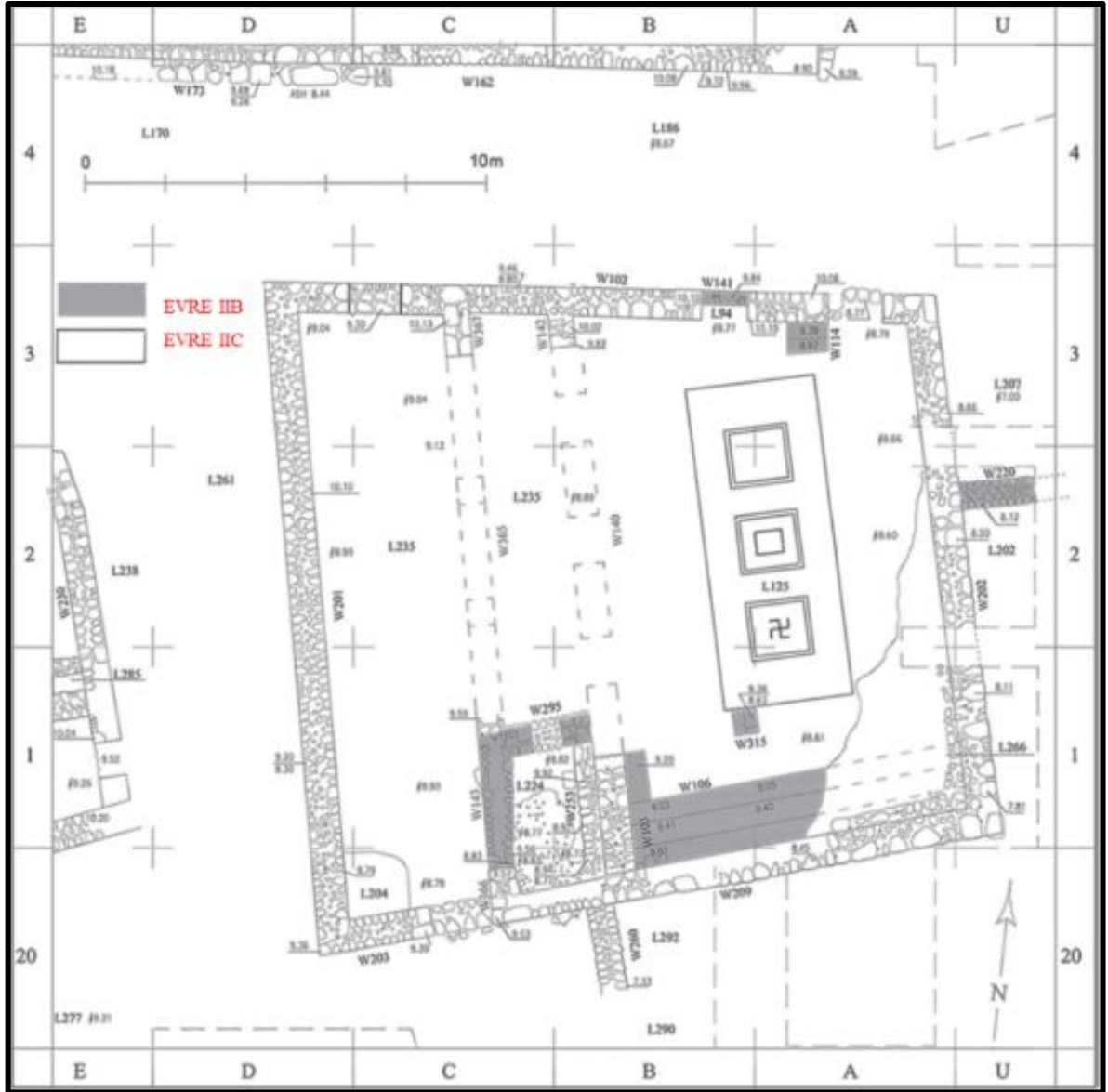

Fig. 226. Sinagogun Evre IIC ve IIB Evrelerine Ait Planı. (Porath, 2021: 20, Fig.2.11)

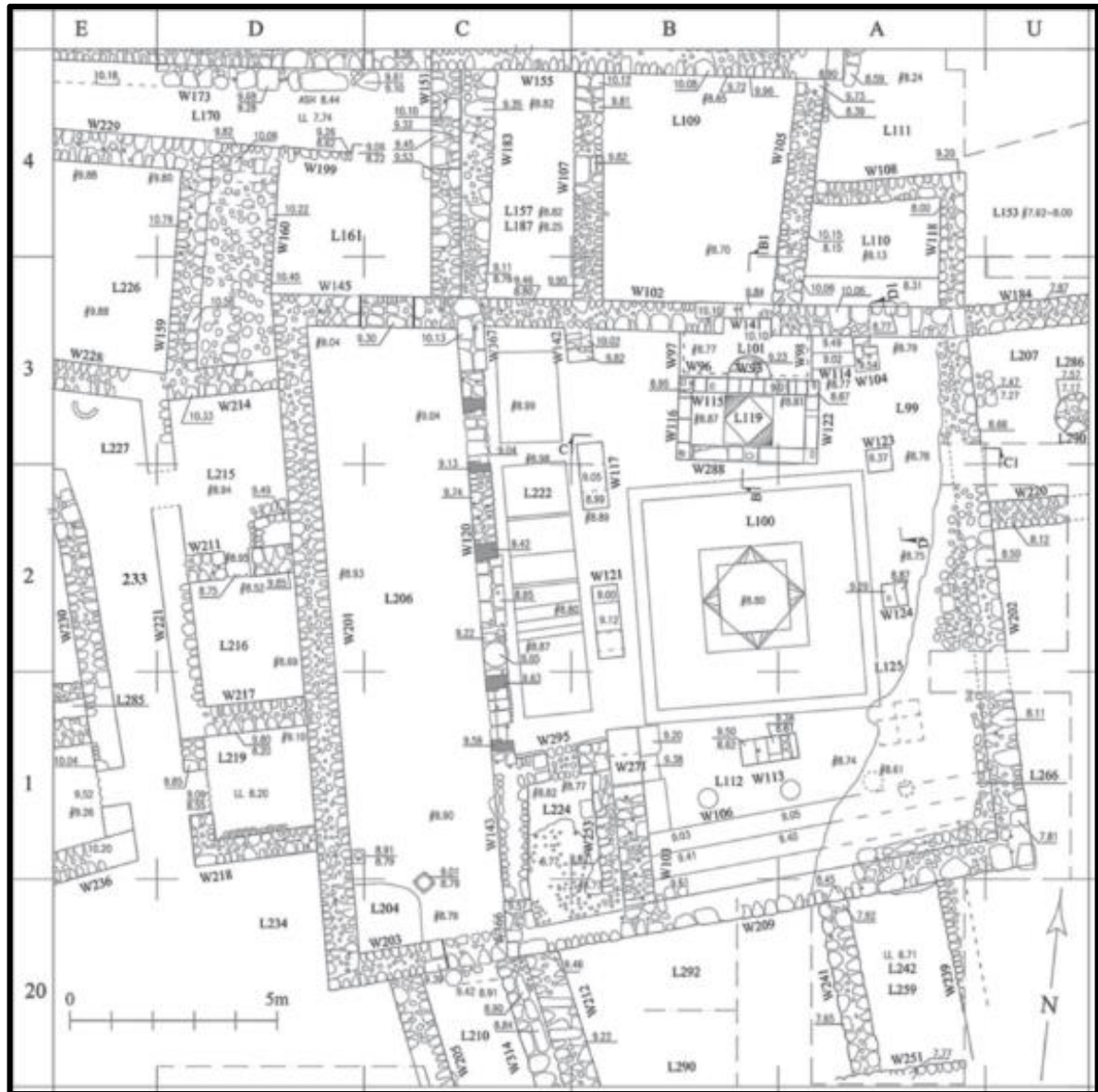

Fig. 228. IIA Evresinin Salon Zemini Kaldırıldıktan Sonra Dua Salonu 125'in Mozaik Zemini; Doğuya Bakış
(Porath, 2021: 21, Fig.2.12)

Fig. 229. Evre IIC ve IIB'ye Ait L125 Mozaik Döşemesi Ve Onarımları (Weiss, 2021: 56, Fig.3.2)

Fig. 230. Evre IIC ve IIB'ye Ait L125 Mozaik Döşemesi Ve Onarımları (Doğudan Bakış) (Weiss, 2021: 57, Fig.3.3)

Fig. 231. Kenar Boşluğu Boyunca Beyaz ve Gri Tessera Derz. (Porath, 2021: 22, Fig.2.13)

Fig. 232. IIA Evresinde W288 ve W122 Duvarları İle Tahrip Edilen Kuzey Paneli (Weiss, 2021: 57, Fig.3.4)

Fig. 233. IIB-IIC Evresindeki Mozaik Döşemenin Merkez Paneli (Weiss, 2021: 57, Fig.3.5)

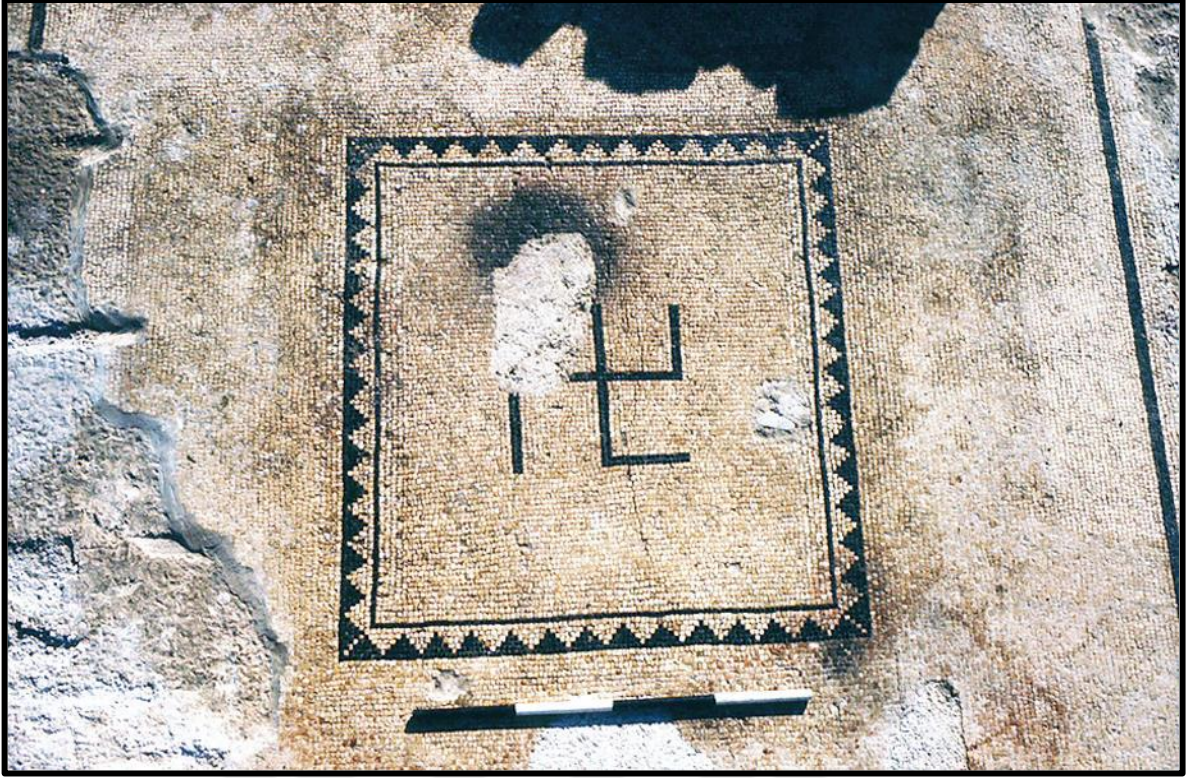

Fig. 234. IIB-IIC Evresindeki Mozaik Döşemedeki Damalı Haç Motifli Kuzey Paneli. (Weiss, 2021: 57, Fig.3.6)

Fig. 235. IIB Evresinde Yapılan Mozaik Onarımları ve W102 Duvarındaki Niş. (Porath, 2021: 23, Fig.2.14)

Fig. 236. W102 Duvarındaki Niş. (Porath, 2021: 24, Fig.2.15)

Fig. 237. Nişin Doğusuna Eklenmiş İki Basamak. (Porath, 2021: 25, Fig.2.18)

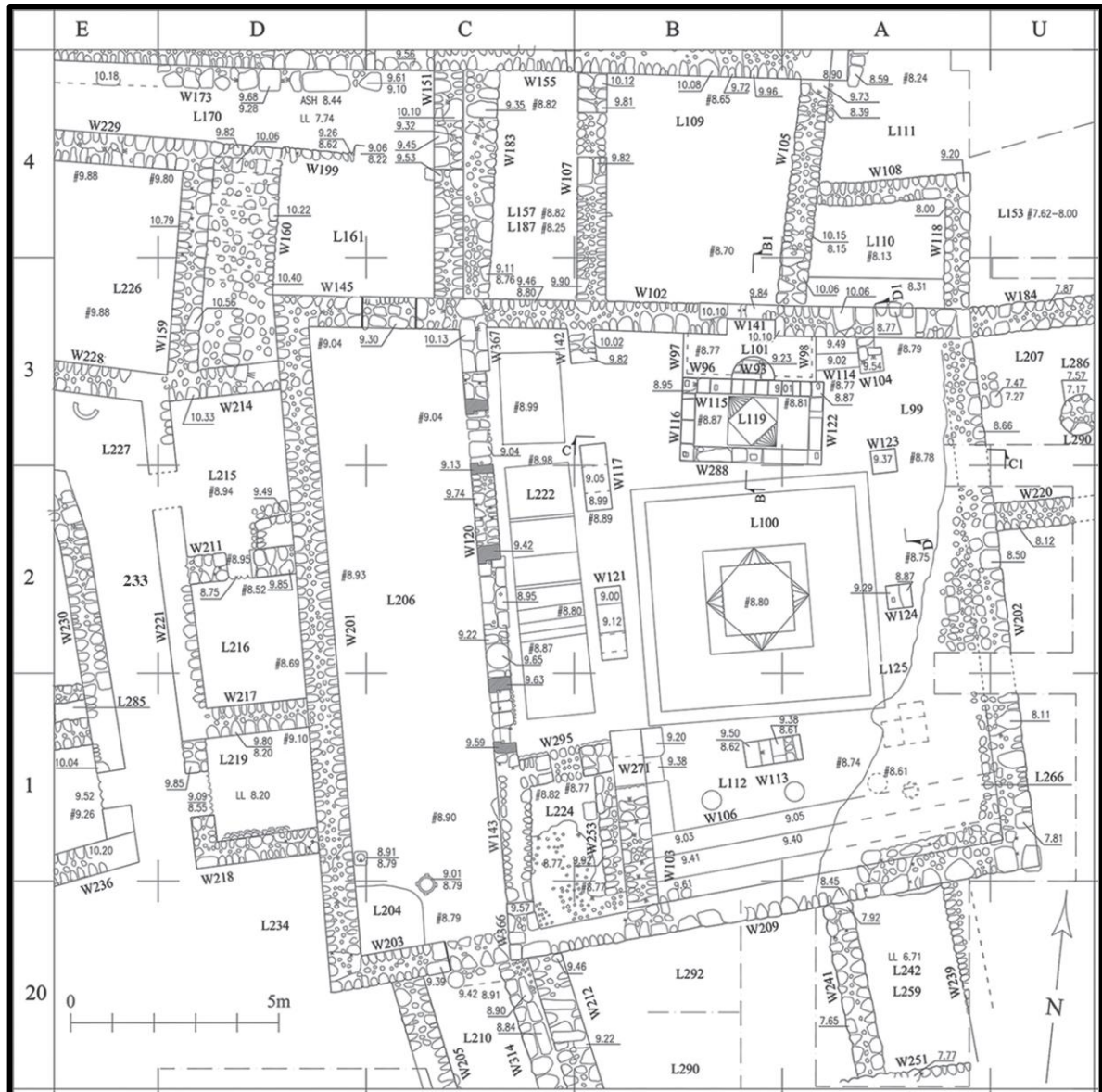

Fig. 239. Sinagog ve Çevresinin IIA Evresindeki Durumunun Doğusundan Çekilen Hava Görüntüsü. (Porath, 2021: 29, Fig.2.24)

Fig. 240. L101 Ehal Alanında Mozaik Zemin Üzerindeki Yanmış Döküntüler, Kömürleşmiş Ahşap ve Parşömen. (Porath, 2021: 47, Fig.2.46)

Fig. 241. L125 Mozaik Döşeme Üzerine Yerleştirilmiş W124 Sütun Kalıntısı. (Porath, 2021: 26, Fig.2.20)

Fig. 242. IIA Evresindeki Mozaik Döşeme (Weiss, 2021: 59, Fig.3.7)

Fig. 243. IIA Evresindeki Mozaik Döşemenin Merkezindeki Motif Grubu (Weiss, 2021: 62, Fig.3.9)

Fig. 244. IIA Evresindeki Mozaik Döşemenin Merkezindeki Motif Grubundaki Üçgen Köşeler. (Weiss, 2021: 63, Fig.3.11-12)

Fig. 245. IIA Evresindeki Mozaik Döşemenin Merkezindeki Motif Grubundaki Köşe Tavus Kuşları (Weiss, 2021: 64, Fig.3.14-15-16)

Fig. 246. IIA Evresindeki Mozaik Halı Döşemenin Güneyinde, Bimanın Önündeki *Menora* ve Gül Goncaları (Weiss, 2021: 65, Fig.3.18-19-20-21)

Fig. 247. IIA Evresindeki Ehal ve Bima Önündeki Mozaik Döşeme (Weiss, 2021: 67, Fig.3.22)

Fig. 248. IIA Evresindeki Bima Mozaik Döşeme Motifi (Weiss, 2021: 67, Fig.3.23)

Fig. 249. IIA Evresindeki L112 Numaralı Koridordaki Mozaik Döşeme ve Kuş Motifli Madalyon (Weiss, 2021: 69, Fig.3.25-26)

Fig. 250. IIA Evresindeki L222 Numaralı Koridordaki Mozaik Döşeme (Weiss, 2021: 70, Fig.3.28)

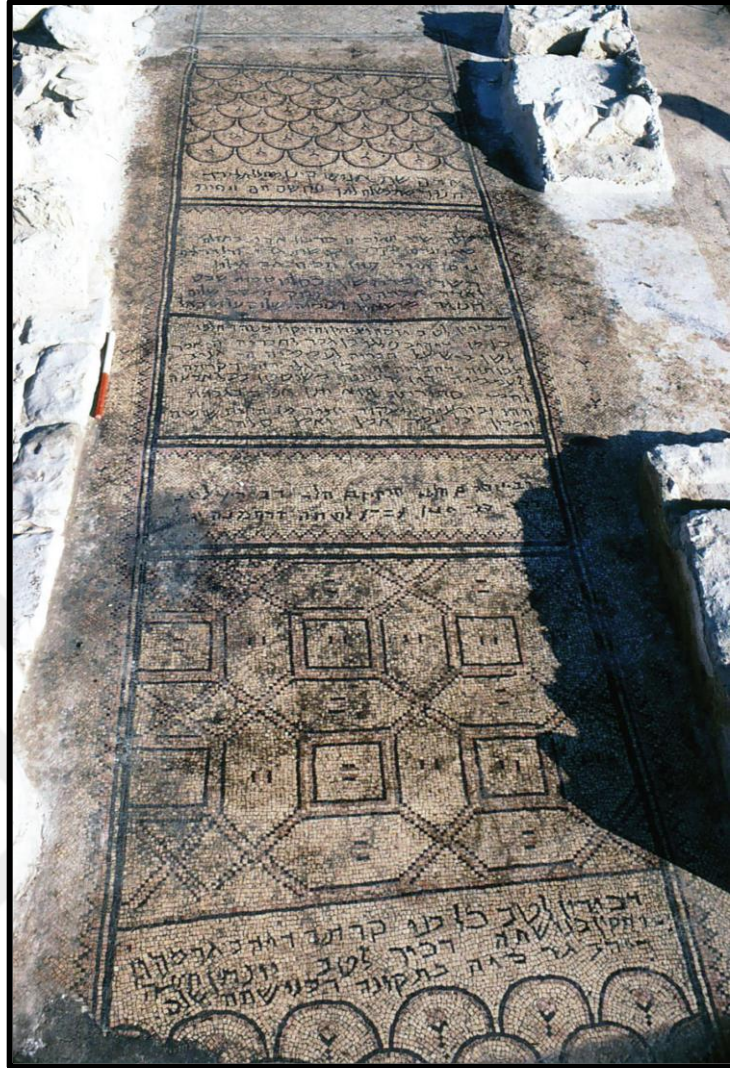

Fig. 251. IIA Evresindeki L222 Numaralı Koridordaki Yazıtlı Mozaik Döşeme (Misgav, 2021: 85, Fig.4.2)

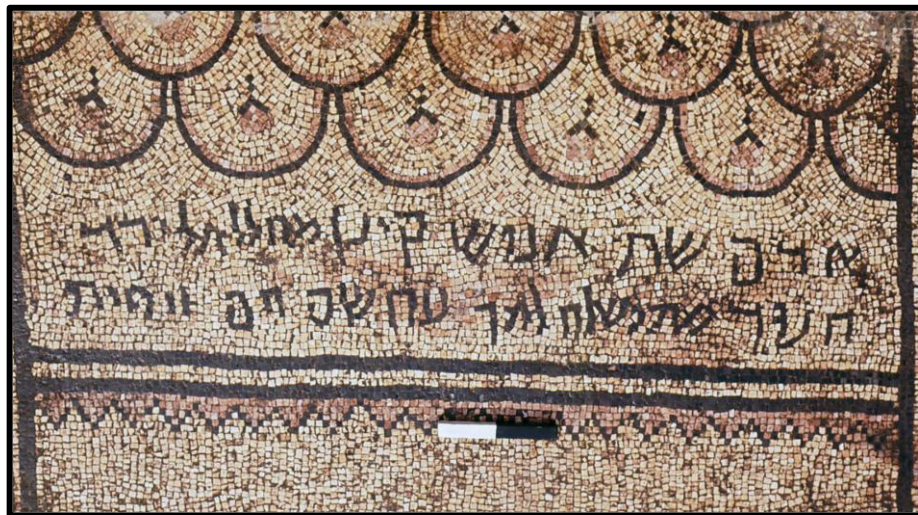

Fig. 252. IIA Evresindeki L222 Numaralı Koridordaki Yazıtlı Mozaik Döşeme Paragraf 1. (Misgav, 2021: 86, Fig.4.3)

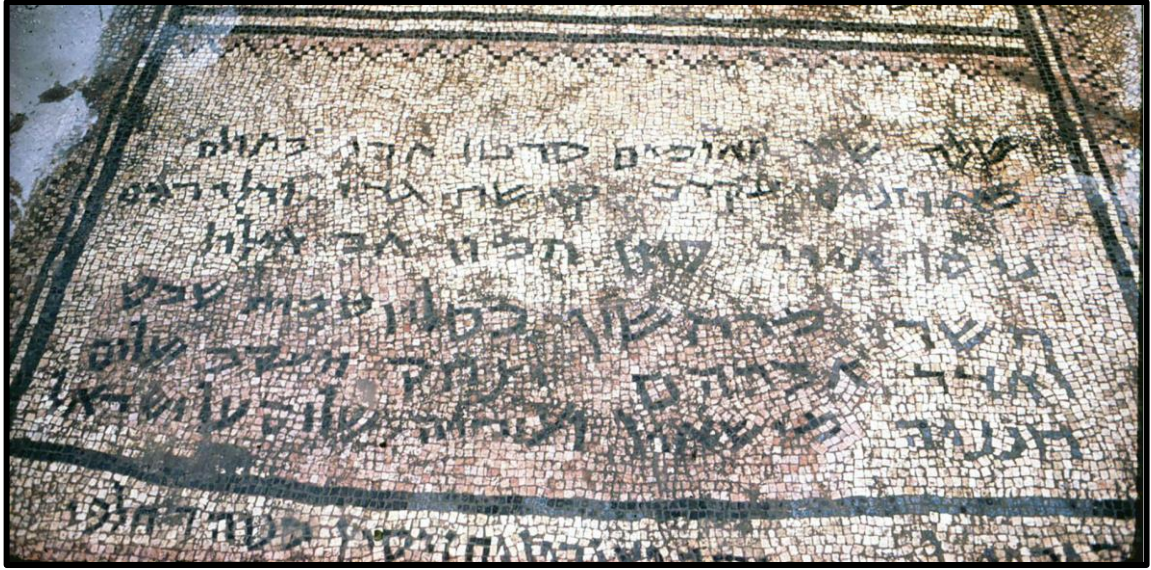

Fig. 253. IIA Evresindeki L222 Numaralı Koridordaki Yazıtlı Mozaik Döşeme Paragraf 2. (Misgav, 2021: 86, Fig.4.4)

Fig. 254. IIA Evresindeki L222 Numaralı Koridordaki Yazıtlı Mozaik Döşeme Paragraf 3. (Misgav, 2021: 87, Fig.4.5)

Fig. 255. IIA Evresindeki L222 Numaralı Koridordaki Yazıtlı Mozaik Döşeme Paragraf 4. (Misgav, 2021: 87, Fig.4.6)

Fig. 256. IIA Evresindeki L222 Numaralı Koridordaki Yazıtlı Mozaik Döşeme Paragraf 5. (Misgav, 2021: 88, Fig.4.7)

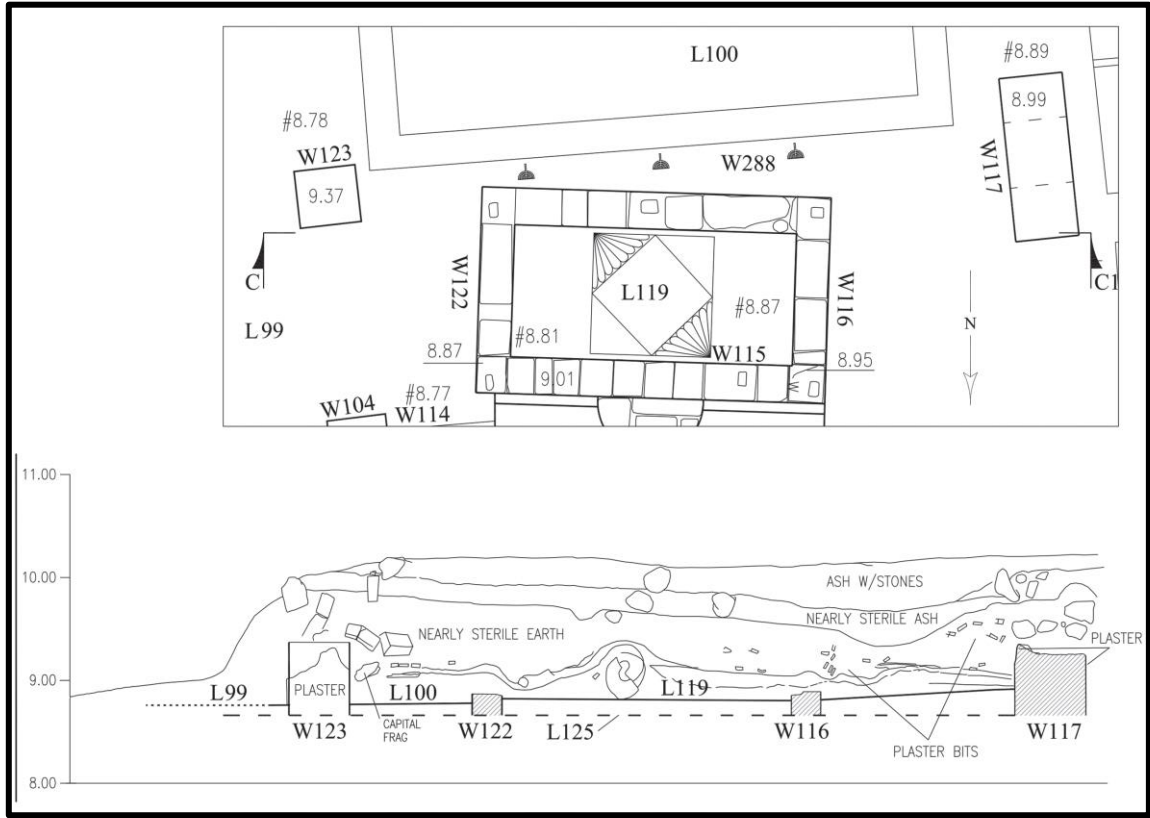

Fig. 257. Evre IIA'daki Bima Alanının (L119) Plan ve C-C1 Kesiti. (Porath, 2021: 30, Fig.2.23a)

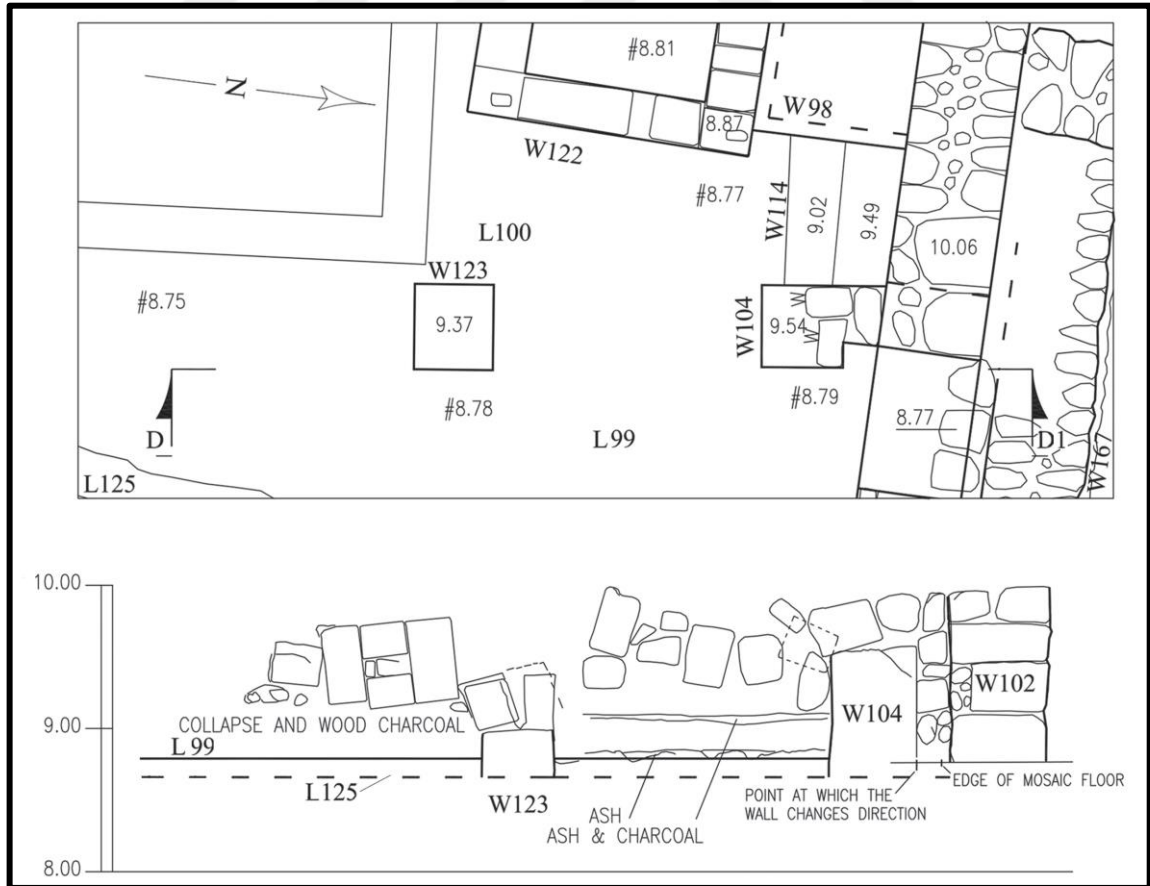

Fig. 258. Evre IIA'daki Bima Alanının (L119) Plan ve D-D1 Kesiti. (Porath, 2021: 31, Fig.2.23b)

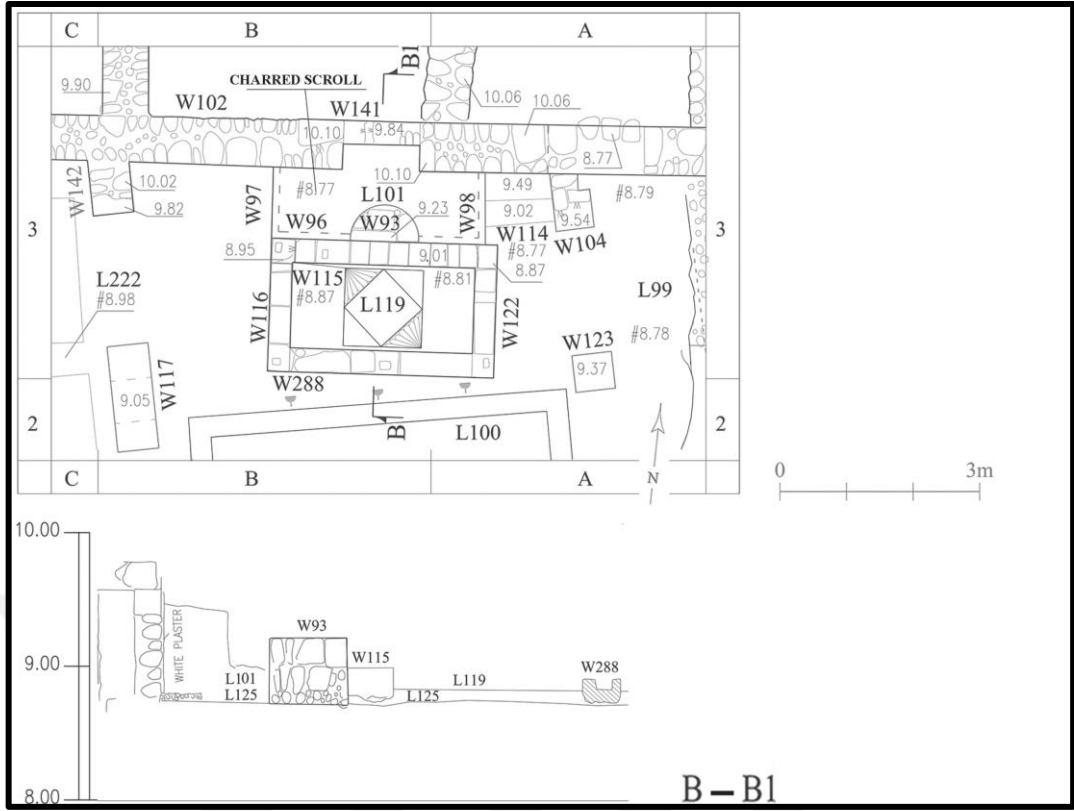

Fig. 259. Evre IIA'daki Bima (L119) ve Ehal (L101) Alanlarının Plan ve B-B1 Kesiti. (Porath, 2021: 33, Fig.2.26)

Fig. 260. Evre IIA'daki Bima (L119) ve Ehal (L101) Alanlarının Görünüşü, Kuzeyden Bakış. (Porath, 2021: 33, Fig.2.27)

Fig. 261. L101 Ehal Bölümü Önündeki Basamak (W93) (Porath, 2021: 34, Fig.2.28)

Fig. 262. Avlu L206'nın Güneybatı Köşesinde Ritüel Yıkama Köşesi L204 (Porath, 2021: 38, Fig.2.34)

Fig. 263. L204 Yıkama Ritüeli Köşesi Ve Taş Tekne (Porath, 2021: 38, Fig.2.35)

Fig. 264. L204 Yakınında Bulunan Restore Edilmiş Çömlek (Porath, 2021: 39, Fig.2.36)

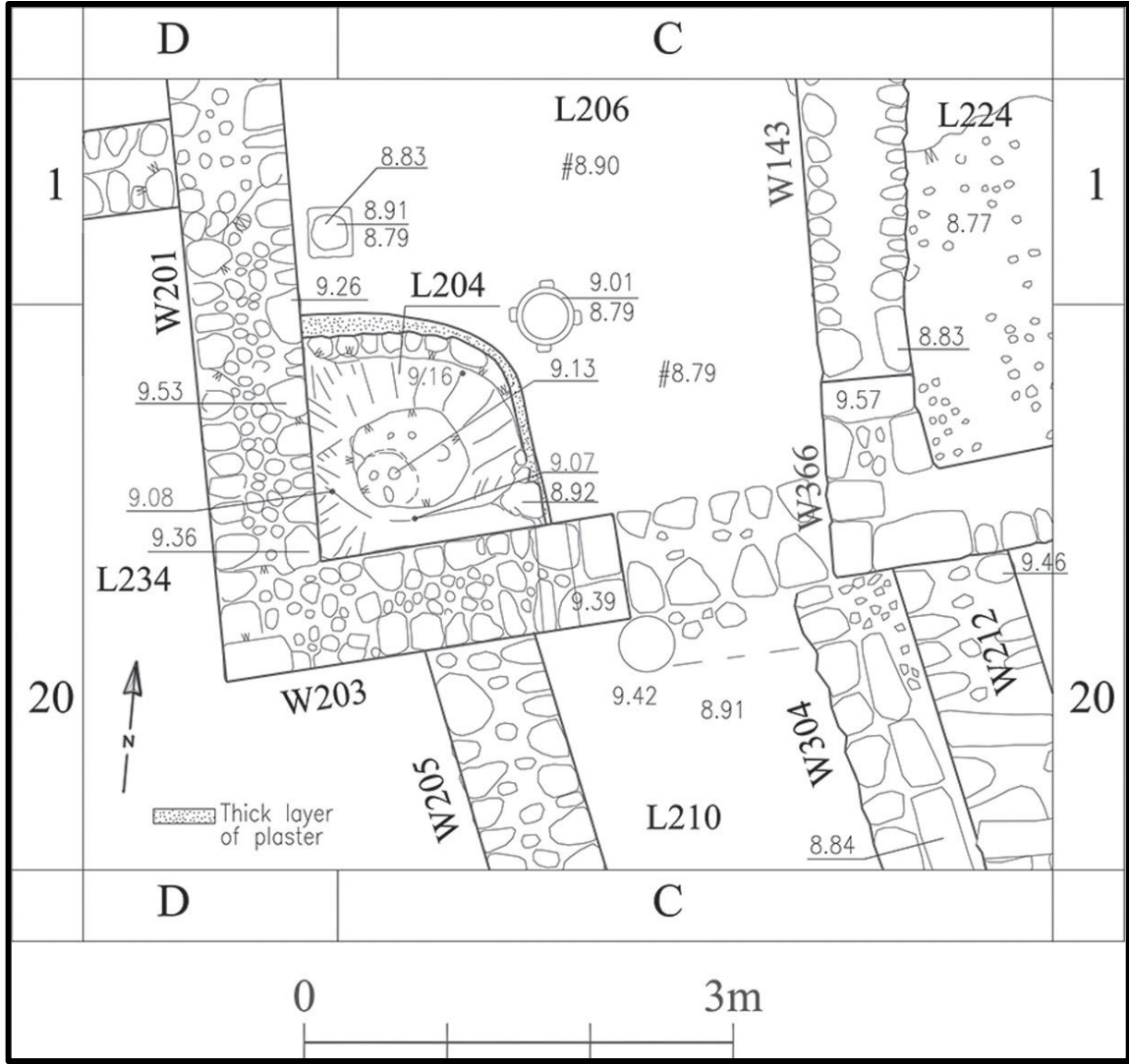

Fig. 265. L204 Yıkama Rittüeli Köşesi Planı (Porath, 2021: 39, Fig.2.37)

Fig. 266. IIA Evresindeki W123 Numaralı Sütundaki Gemi Graffiti (Friedman, 2021: 99-100, Fig.5.1-2)

Fig. 267. IIA Evresinde L285 Numaralı Alanda İn Situ Olarak Bulunan Madeni Paralar (Bijovsky, 2021: 176, Fig.12.1)

Fig. 268. IIA Evresi L222 Mozaik Döşemesine Ait Panel 7. (Weiss, 2021: 73, Fig.3.31)

BÖLÜM 3.2.4. MA'ON NİRİM SİNAGOGU

Fig. 269. Ma'on Nirim Sinagogu Konumu (Israel location map with stripes.svg-15.06.2014)

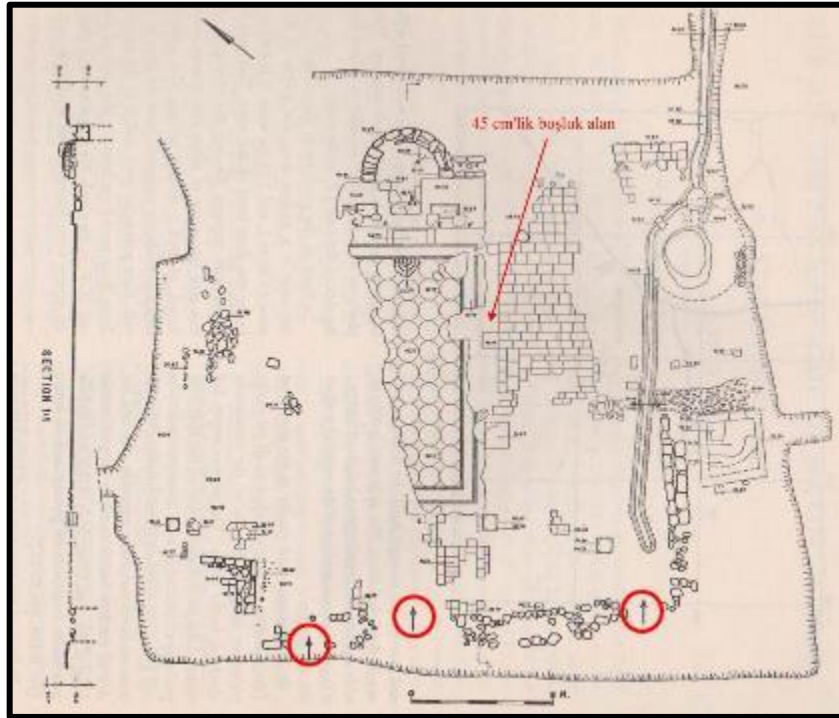

Fig. 270. Ma'on Nirim Sinagogunun 1957-1958 Kazı Sezonu Sonrası Planı (Levy, 1960a: 8, fig.2, The Institute of Archaeology the Hebrew University of Jerusalem <https://synagogues.kinneret.ac.il/>)

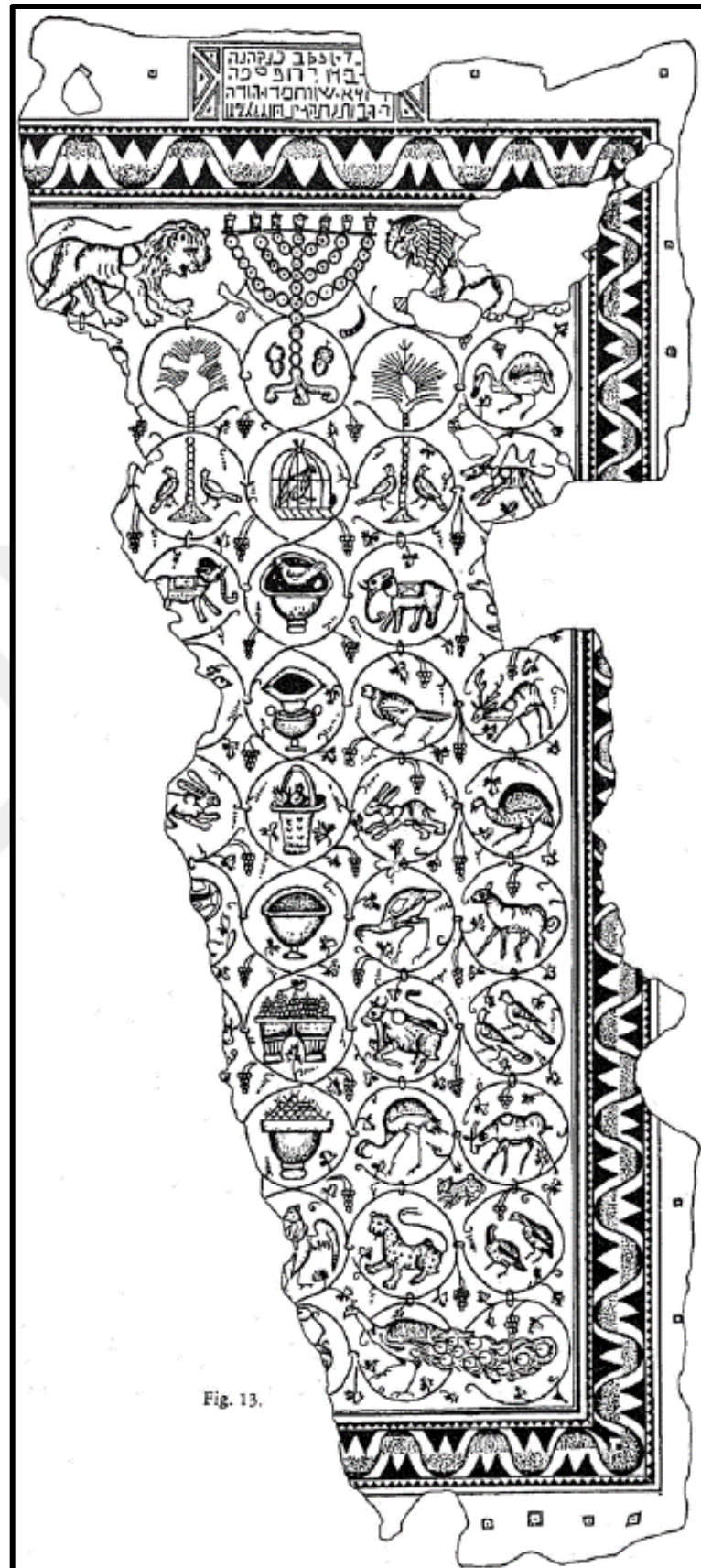

Fig. 271. Ma'on-Nirim Sinagogu İkinci Evre II. Tabaka Mozaik Halı Çizimi (Avi-Yonah, 1960a: fig. 13)

Fig. 272. Ma'on Nirim Sinagogu Mozaik Halı Detayı (<https://i0.wp.com/www.israelandyou.com/wp-content/uploads/2015/01/Maon-1.jpg?w=677&ssl=1>)

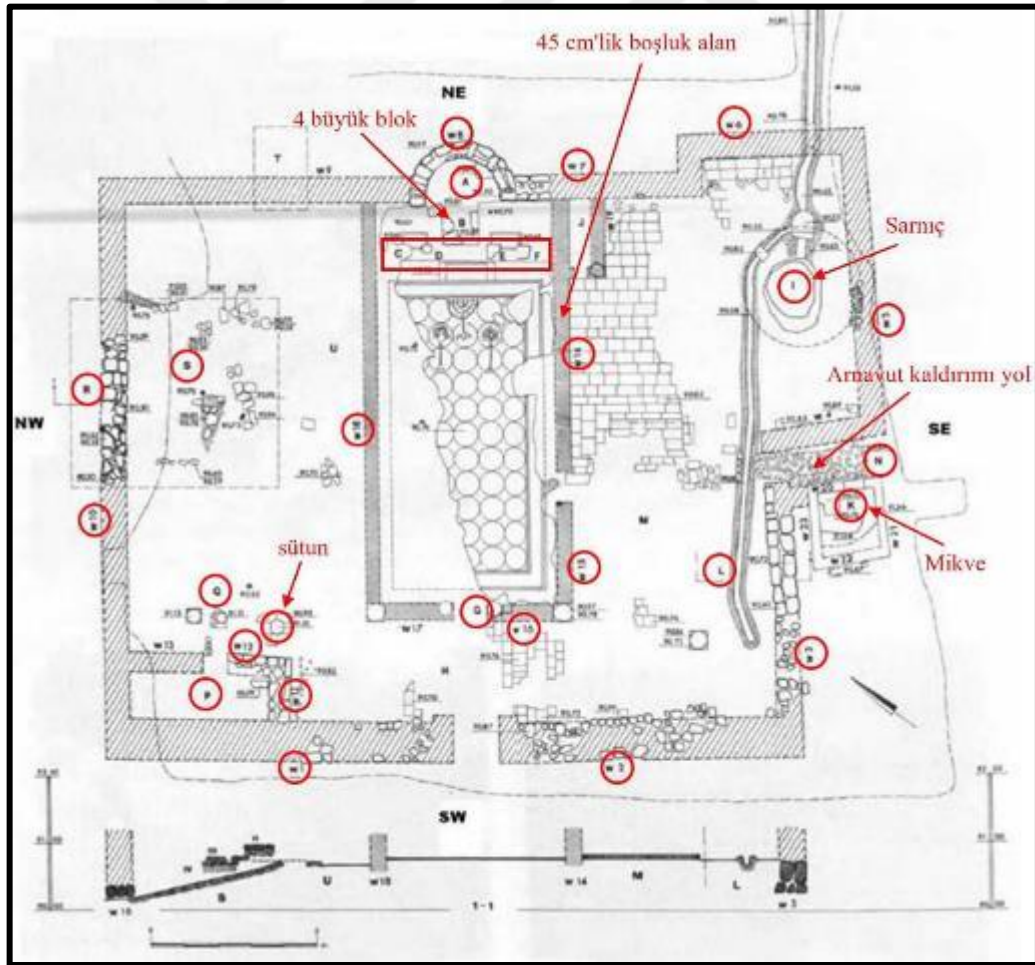

Fig. 273. Ma'on-Nirim Sinagogu Duvar Planı (Werlin, 2012: 576, fig.162;Yogev, 1987: fig.1)

Fig. 274. Ma'on-Nirim Sinagogunda Orta Sütunda, Alttan İkinci Sırada Yer Alan Bir Kartalın Mozaik Tasviri
(The Center for Jewish Art, Radovan Zev-<https://cja.huji.ac.il/image.php?id=381&m=medium>)

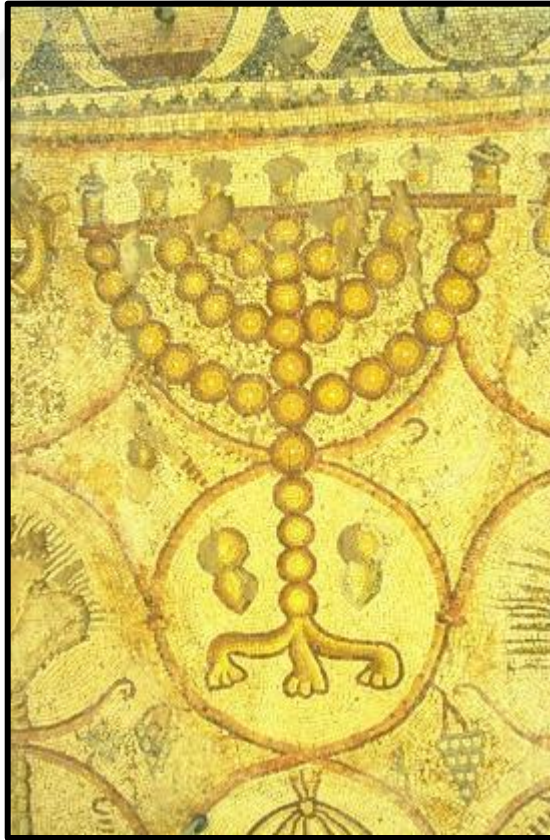

Fig. 275. Ma'on-Nirim Sinagogunda Orta Sütunda, 10. ve 11. Sıralardaki Menoranın Mozaik Tasviri (The
Center for Jewish Art, Radovan Zev-<https://cja.huji.ac.il/image.php?id=381&m=medium>)

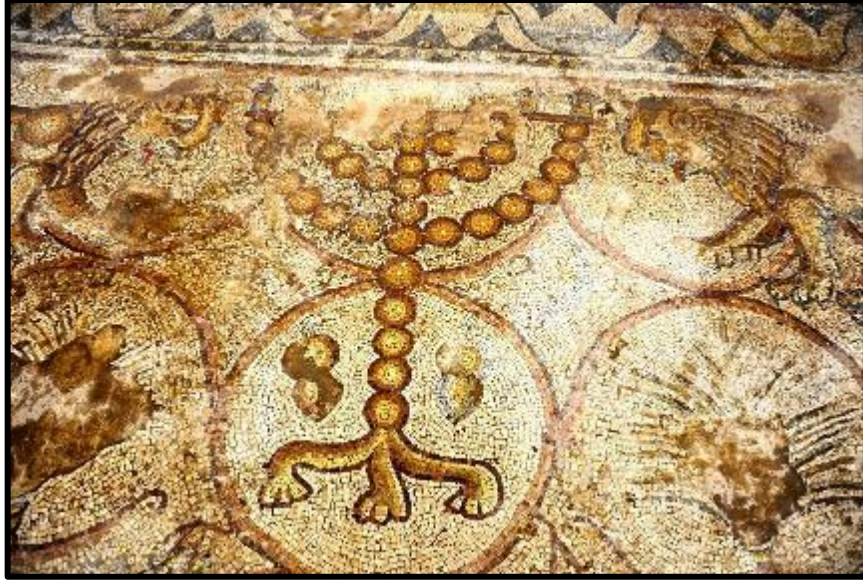

Fig. 276. Ma'on Nirim Sinagogu Menoranın İki Yanındaki Aslan Figürleri (<https://synagogues.kinneret.ac.il/>)

Fig. 277. Ma'on Nirim Sinagogu Mozaik Halının Kuzeydoğusundaki Yazıt (Eskiz: Yeivin, 1960: fig.14; Werlin, 2012: 583, Fig.174)

İyilik için (hatırlanan) tüm topluluk	הלוק לב בטל ויר כד]	1
Bu mozaïği (kim) yaptı	הפספ וידה ודבע [יד]	2
(??) Aisu ve Thomas ve Judah	הדוהיו המתו ושיא ד	3
kim üç denarii verdi. (karakterler)	וירניד התלת ובהיד (karakterler)	4

Fig. 278. Ma'on Nirim Sinagogundaki Mozaik Halındaki Aramice Yazıt (Werlin, 2012: 350)

Fig. 279. Ma'on Nirim Sinagogu Apsis Bölümü ve Önündeki Mozaik Alan (Gilead Peli-
<https://synagogues.kinneret.ac.il/>)

Fig. 280. Mozağin Güneydoğusundaki Taş Döşemenin 2009'daki Durumu (Werlin, 2012: 584, Fig.176)

Fig. 281. Ma'on-Nirim Sinagogu Alan K ve W20-23 Duvarları 2009'daki Görüntüsü (Werlin, 2012: 585, Fig.177)

Fig. 282. Ma'on-Nirim Sinagogu Alan I, Dairesel Sarnıç, 2009'daki Görüntüsü (Werlin, 2012: 585, Fig.178)

Fig. 283. Ma'on-Nirim Sinagogu Alan L, Su Kanalı, 2009'daki Görüntüsü (Werlin, 2012: 586, Fig.179)

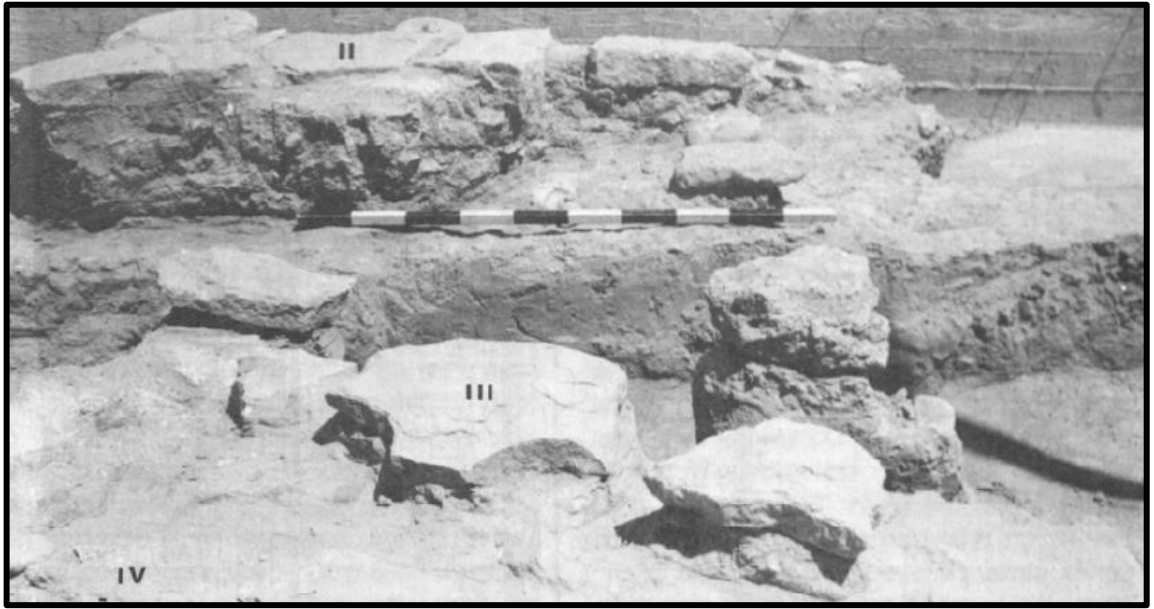

Fig. 284. Ma'on-Nirim Sinagogu Alan S Kazılan Bölümü 1980 Yılı Görüntüsü (Yogev, 1987: fig.2)

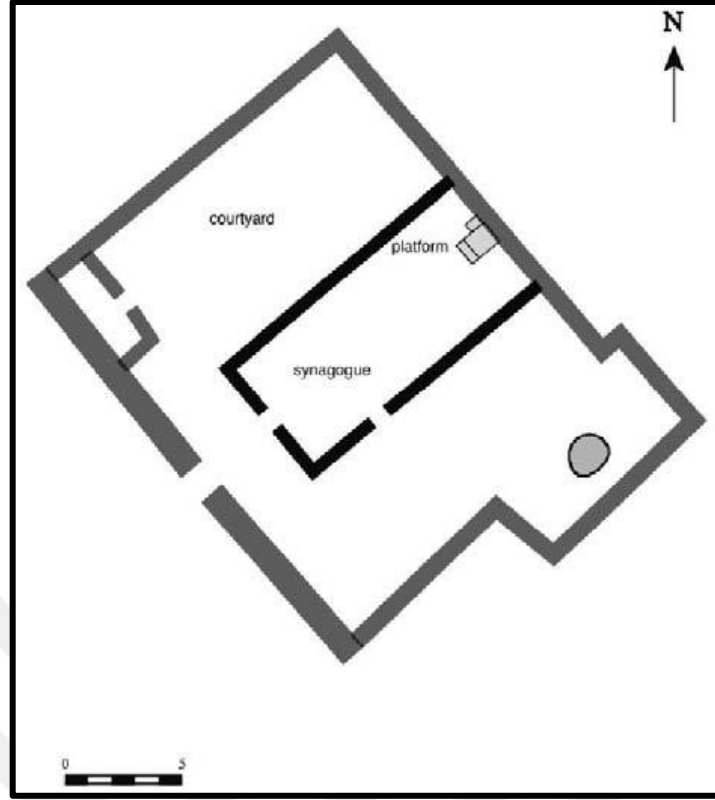

Fig. 287. Ma'on Nirim Sinagounun I. Evresi İçin David Milson'a Ait Öneri Plan (Milson, 2007: 423).

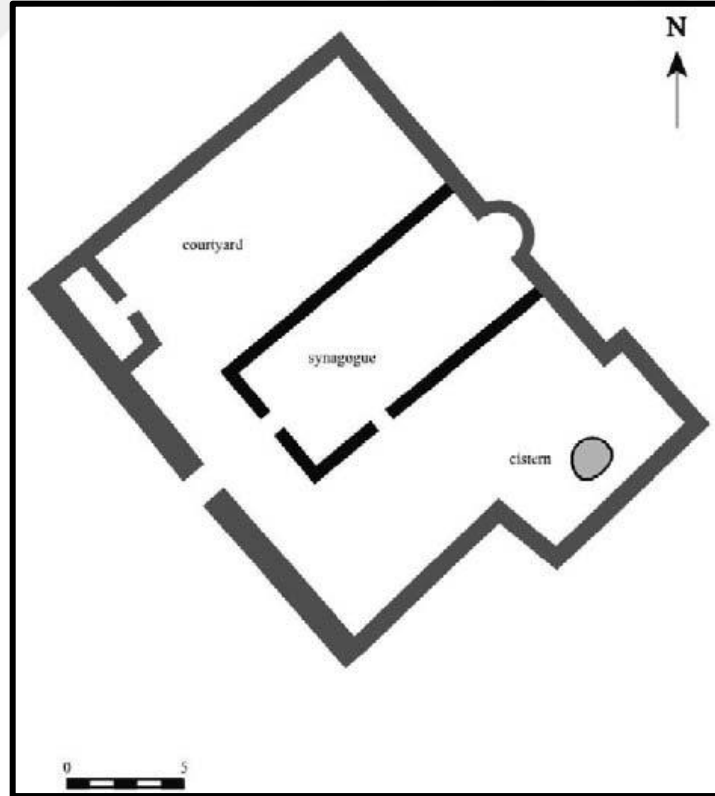

Fig. 288. Ma'on Nirim Sinagounun I. Evresi İçin David Milson'a Ait Öneri Plan (Milson, 2007: 425)

BÖLÜM 3.2.5. MA'OZ HAYYİM SİNAGOGU

Fig. 289. Ma'oz Hayyim Sinagogu Konumu (Israel location map with stripes.svg-15.06.2014)

Fig. 290. Ma'oz Hayyim Sinagogu Kazısı Sonrası 1976 Yılında Çekilmiş Bir Fotoğrafı (https://www.iaa-conservation.org.il/images/reports/RzntlMozHaim_2015/RozentalMaozHaim_2015_1.jpg)

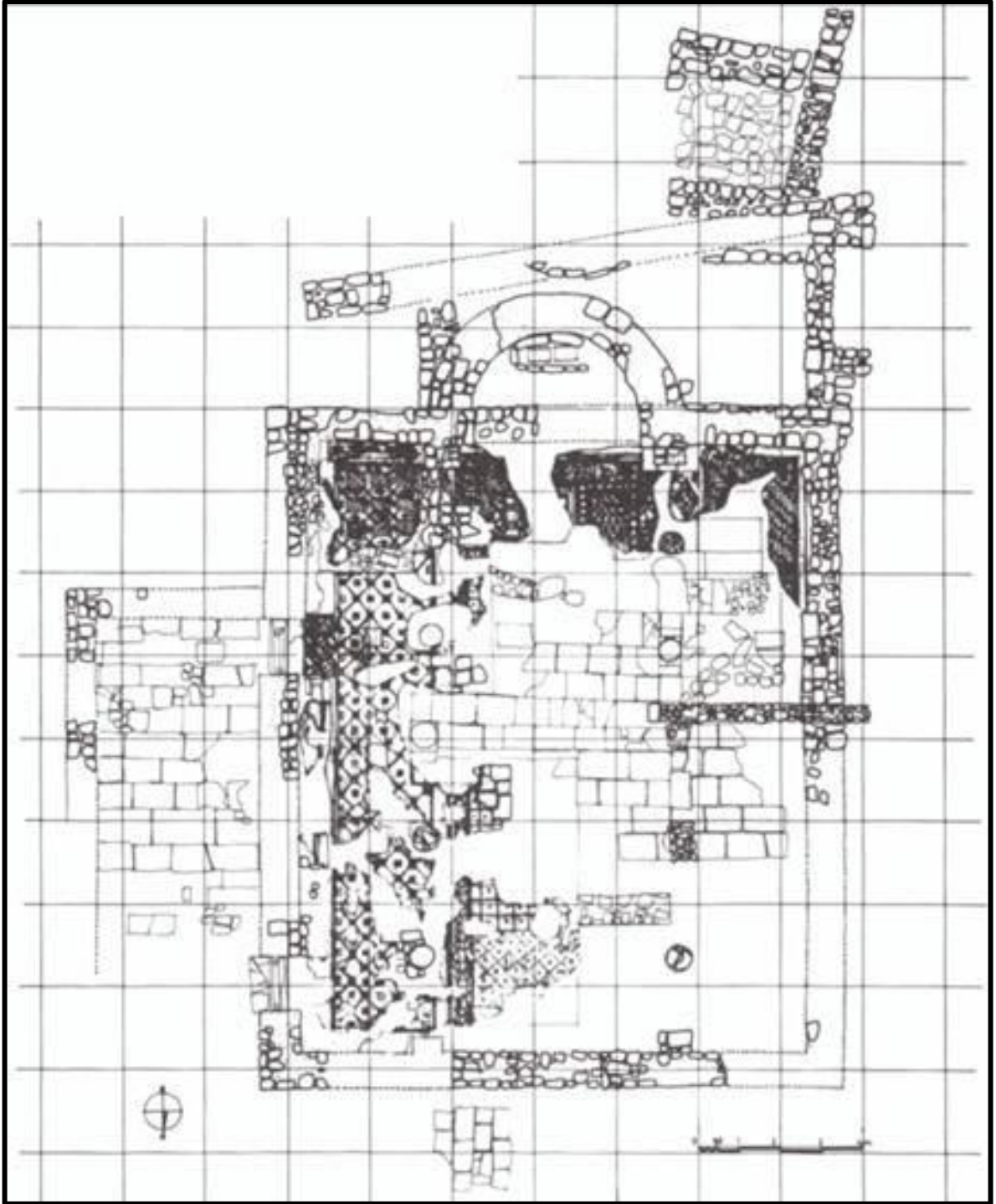

Fig. 291. Ma'oz Hayyim Sinagogu Planı (Tzaferis, 1982: 216, Fig.1)

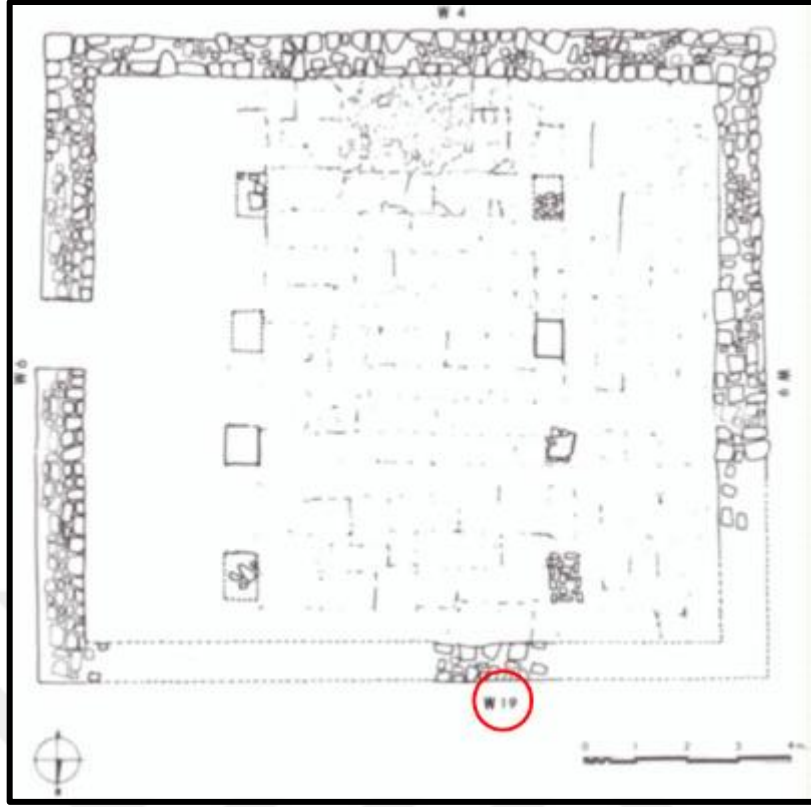

Fig. 292. Ma'oz Hayyim Sinagogu A Binası Planı (Tzaferis, 1982: 217, Fig.2)

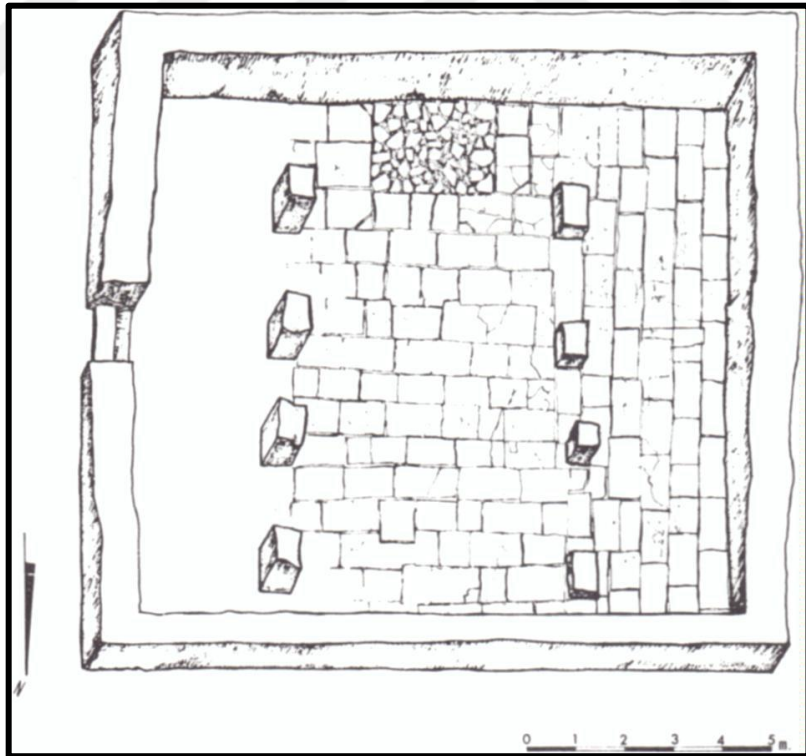

Fig. 293. Ma'oz Hayyim Sinagogu A Binası İsoometrik Görüntüsü (Tzaferis, 1982: 218, Fig.3)

Fig. 294. Ma'oz Hayyim Sinagogunun Güneyden Gelen Görünüşü (Tzaferis, 1982: 245, Plate 30 A)

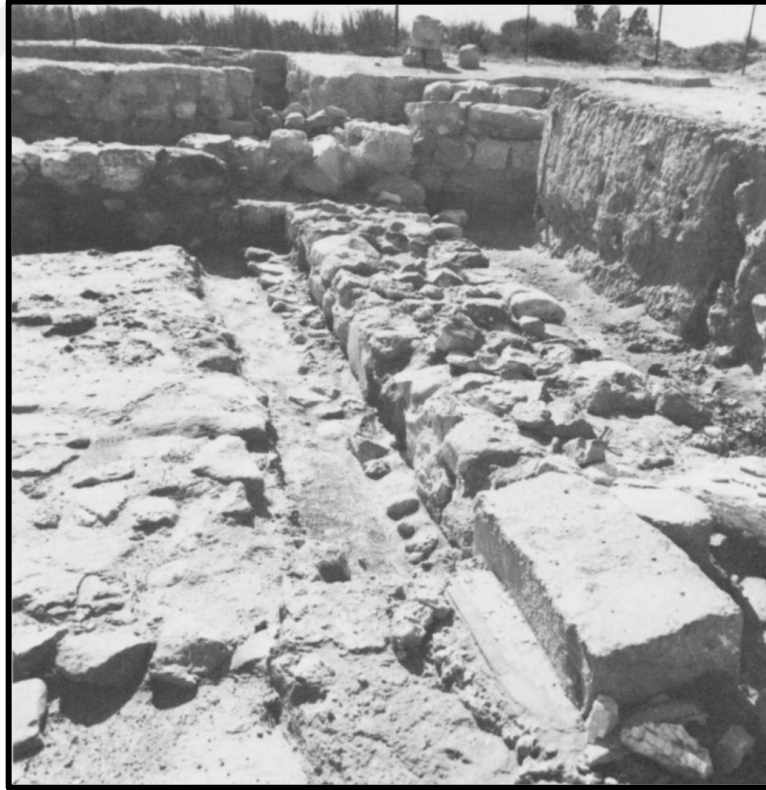

Fig. 295. A Binasının Batı Duvarı Daha Sonraki Duvarın Altından Çıkıntı Yapıyor. (Tzaferis, 1982: 245, Plate 30 B)

Fig. 296. Bina A, Güney Duvarı Ve İçine İnşa Edilmiş Platform Ve Sağ Altta Mozaik İçin Kiremit Taban
(Tzaferis, 1982: 247, Plate 32 A)

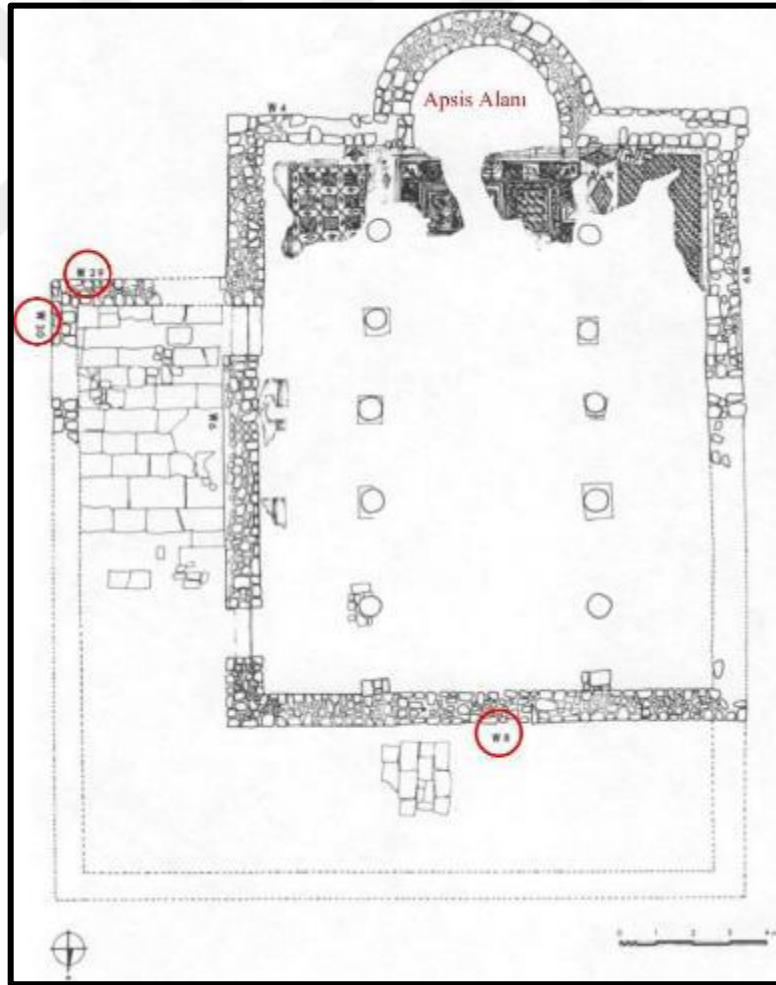

Fig. 297. Ma'oz Hayyim Sinagogu B Binası Planı (Tzaferis, 1982: 219, Fig.4)

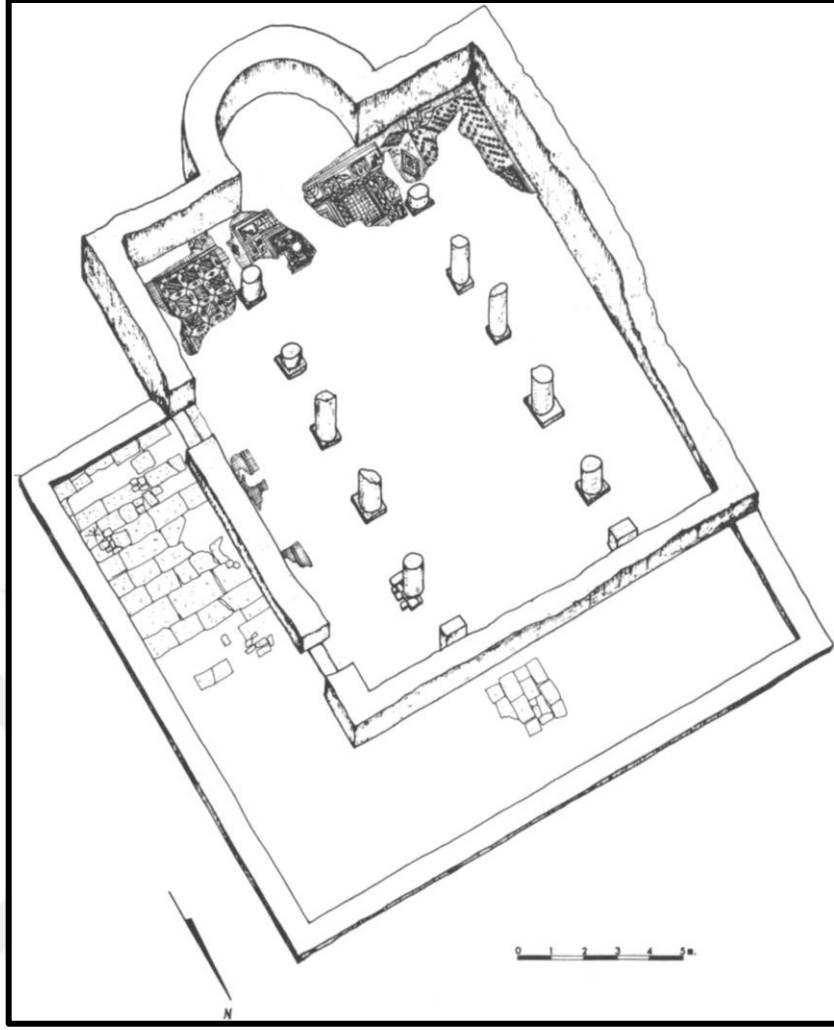

Fig. 298. Ma'oz Hayyim Sinagogu B Binası İso­metrik Görüntüsü (Tzaferis, 1982: 220, Fig.5)

Fig. 299. Ana ibadet mekânındaki Dikdörtgen Dişler (Tzaferis, 1982: 247, Plate 32 B)

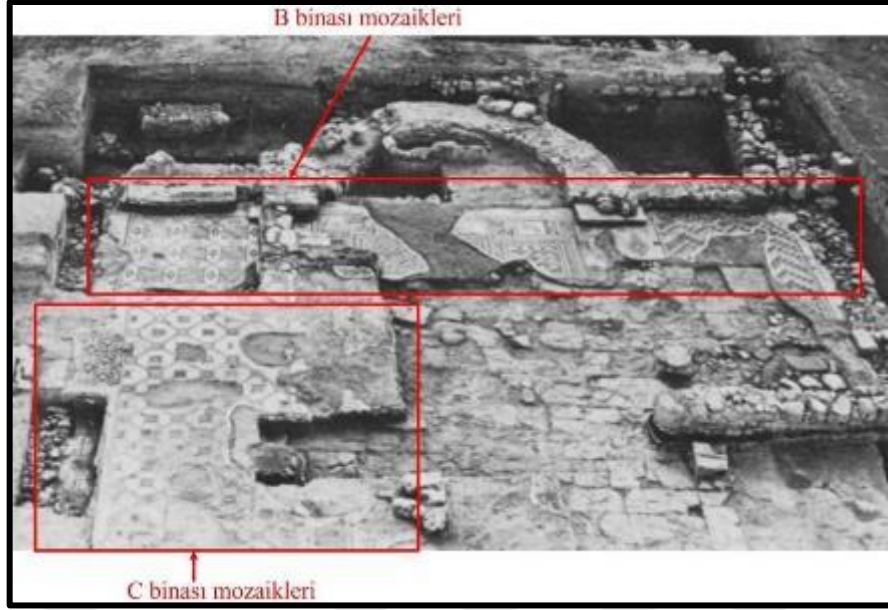

Fig. 300. B ve C Binalarının Apsis ve Mozaik Zeminlerini Gösteren Güneyden Görünüm
(Tzaferis, 1982: 246, Plate 31 A)

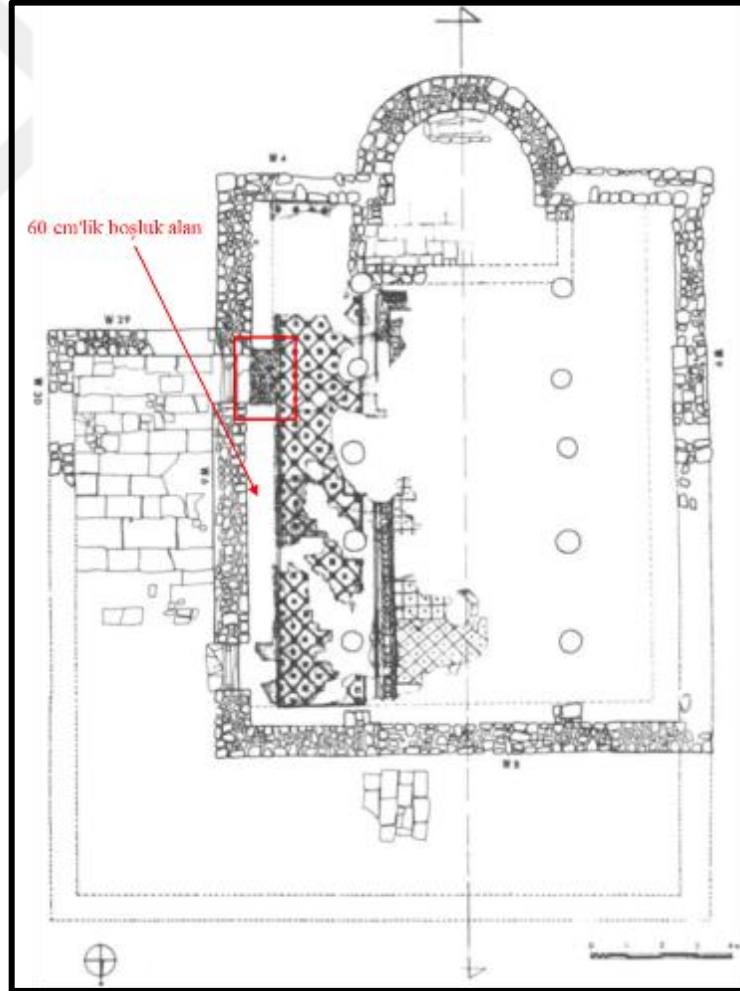

Fig. 301. Ma'oz Hayyim Sinagogu C Binası Planı (Tzaferis, 1982: 221, Fig.6)

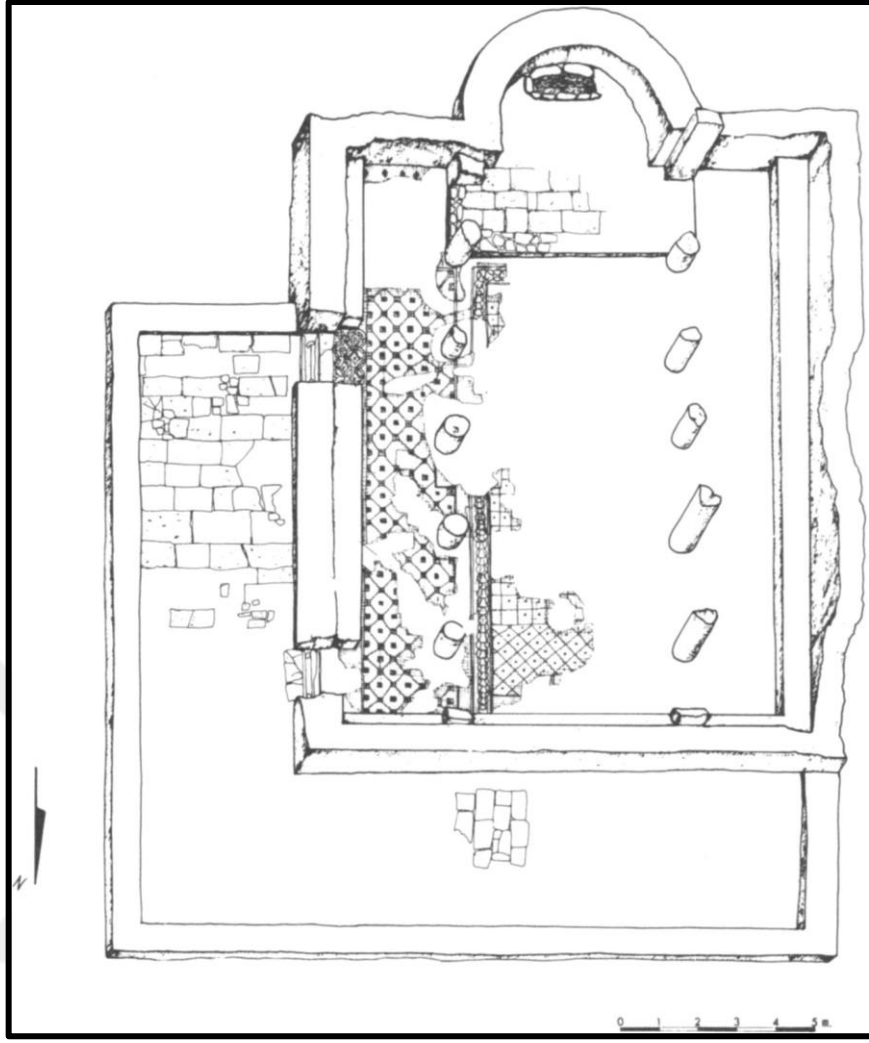

Fig. 302. C Binası İsoometrik Görüntüsü (Tzaferis, 1982: 222, Fig.7)

Fig. 303. Ma'oz Hayyim Sinagogunun Doğusundaki Avlu (Solda), C Binasının Mozaik Zemini (Sağda)
(Tzaferis, 1982: 246, Plate 31 B)

Fig. 304. Ma'oz Hayyim Sinagogu C Binası Eşik ve Ona Kadar Uzanan Mozaik (Tzaferis, 1982: 247, Plate 32C)

Fig. 305. B Binası Mozaik Döşeme İçin Kullanılan A Binasına Ait Çatı Kiremitleri (Tzaferis, 1974:113; Courtesy of the Israel Exploration Society, <https://synagogues.kinneret.ac.il/>)

Fig. 306. B ve C Binassı Sinagog Döşemesinin Genel Görünüşü, Kuzeyden Bakış (Tzaferis, 1974:112; Courtesy of the Israel Exploration Society, <https://synagogues.kinneret.ac.il/>)

Fig. 307. Ma'oz Hayyim Sinagogu B Binassı Apsis Önündeki Nef Bölümü Mozaik Döşemesi (Tzaferis, 1982: 248, Plate 33 A)

Fig. 308. Ma'oz Hayyim Sinagogu B Binası Kuş ve *Menoralı* Mozaik Zemin (Hachlili, 1988: Plt. 75, 95)

Fig. 309. Ma'oz Hayyim Sinagogu B Binası Apsis Önü *Menoralı* Mozaik Parça (Gilead Peli, <https://synagogues.kinneret.ac.il/>)

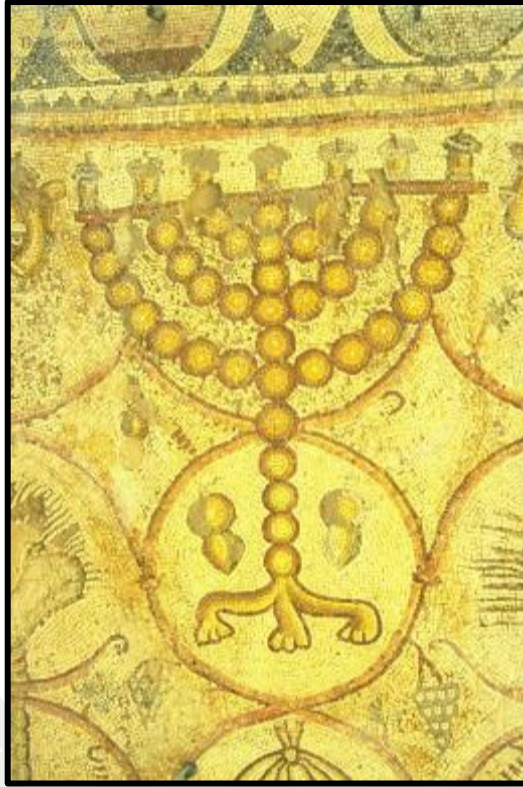

Fig. 310. Ma'on-Nirim Sinagogundaki *Menora* Tasviri (The Center for Jewish Art, Radovan Zev-
<https://cja.huji.ac.il/image.php?id=381&m=medium>)

Fig. 311. Jericho Sinagogundaki *Menora* Tasviri (Gilead Peli, <https://synagogues.kinneret.ac.il/>)

Fig. 312. Ma'oz Hayyim Sinagogu B Binasının Batı Koridorunun Güney Ucundaki Onarım (Tzaferis, 1982: 249, Plate 34 A)

Fig. 313. Ma'oz Hayyim Sinagogu B Binası Gökuşağı Desenli Mozaik (Gilead Peli, <https://synagogues.kinneret.ac.il/>)

Fig. 314. Apameia Mozaïği (<https://virtual-museum-syria.org/damascus/wp-content/uploads/sites/13/2021/06/800px>)

Fig. 315. Apsisin Önündeki Genizgahta Bulunan Üç Adet Kaptan İki Tanesi (Tzaferis, 1982: 249, Plate 34 C)

Fig. 316. Genizah Alanında Bulunan Kandil Örnekleri (Tzaferis, 1982: 250, Plate 35 A)

BÖLÜM 3.2.6. HORVAT SUMAQA SİNAGOGU

Fig. 317. Horvat Sumaqa Sinagogu Konumu (Israel location map with stripes.svg-15.06.2014)

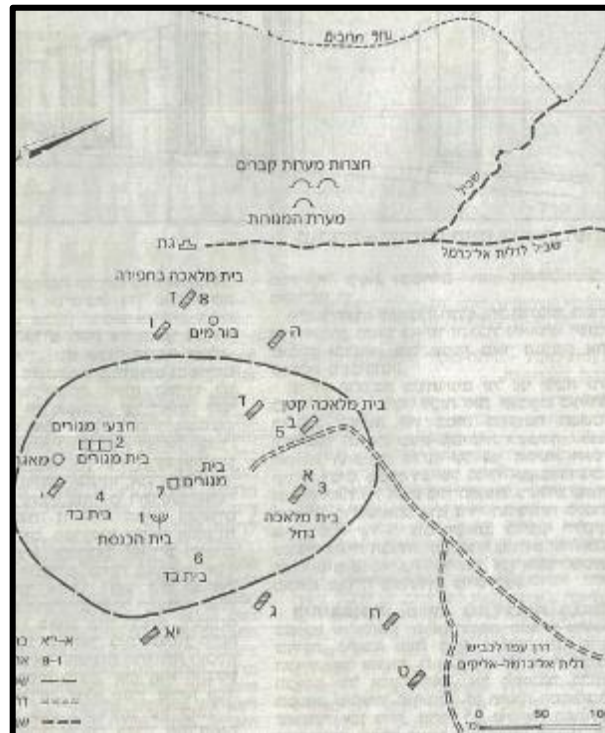

Fig. 318. Horvat Sumaqa Köyünün ve Sinagogun Konumu (Courtesy of the IAA archives, Jerusalem)

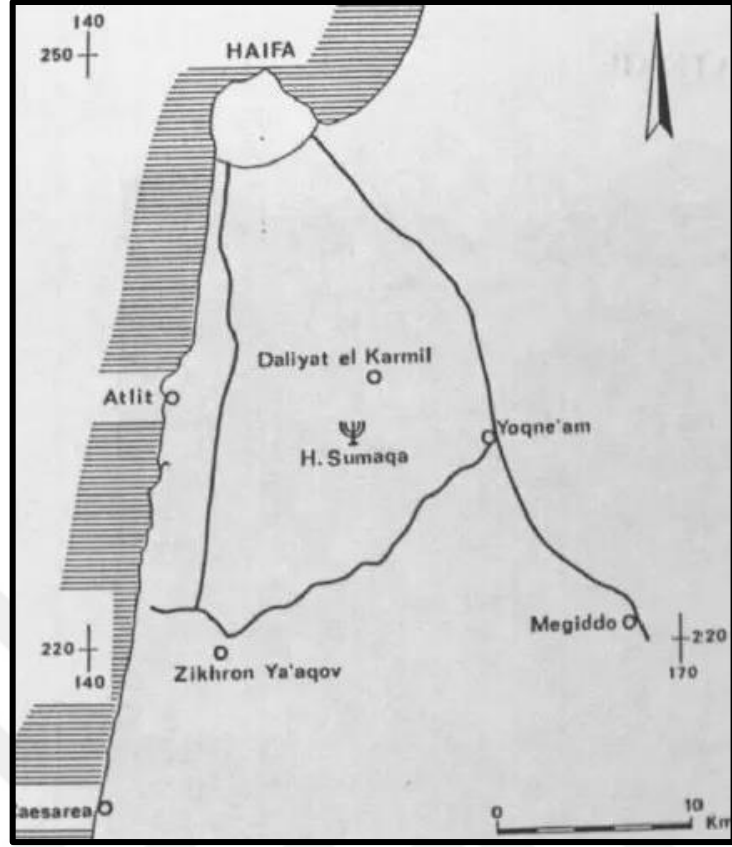

Fig. 319. Horvat Sumaqa Sinagogu Konumu (Dar, 1989: Plate XI, fig.1)

Fig. 320. Bar-Ilan Kazıları Öncesi Horvat Sumaqa (Dar, 2023: 118)

Fig. 321. Horvat Sumaqa Kazı Görüntüsü (Courtesy of the IAA archives, Jerusalem)

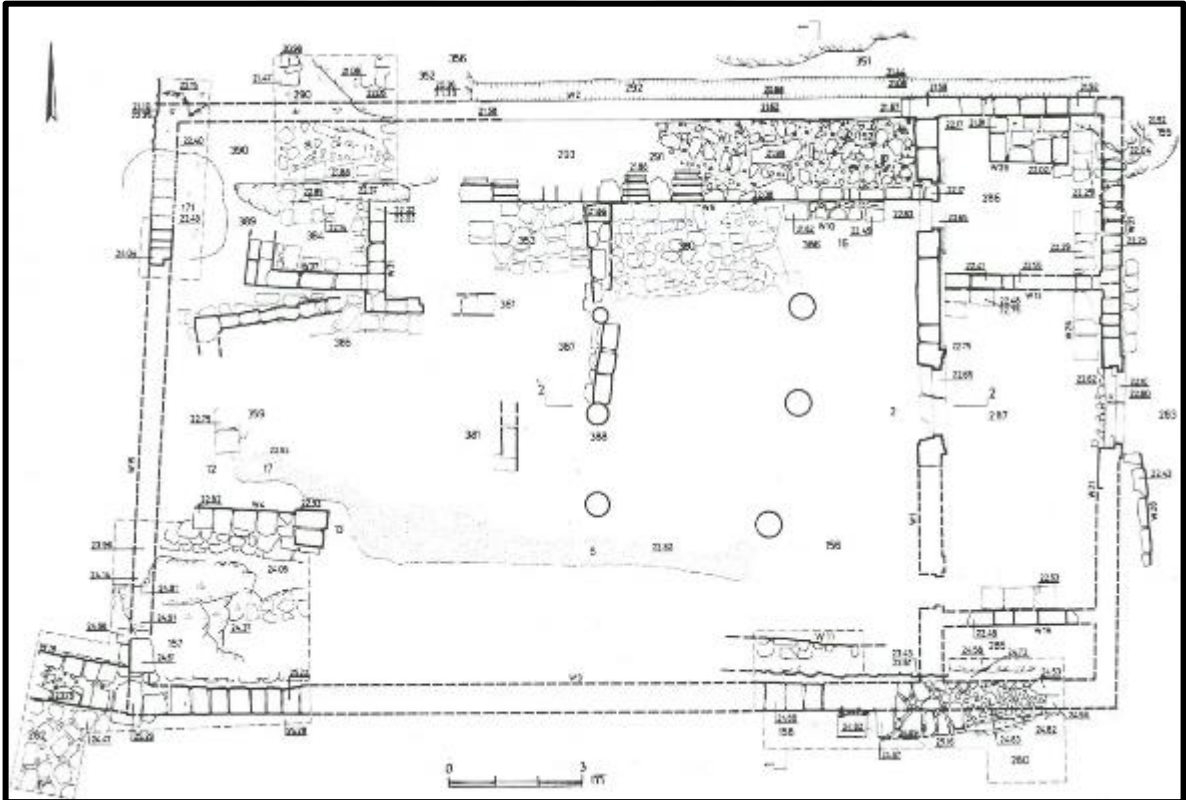

Fig. 322. Horvat Sumaqa Sinagogu Kazı Rölövesi (Dar, 2023: 119)

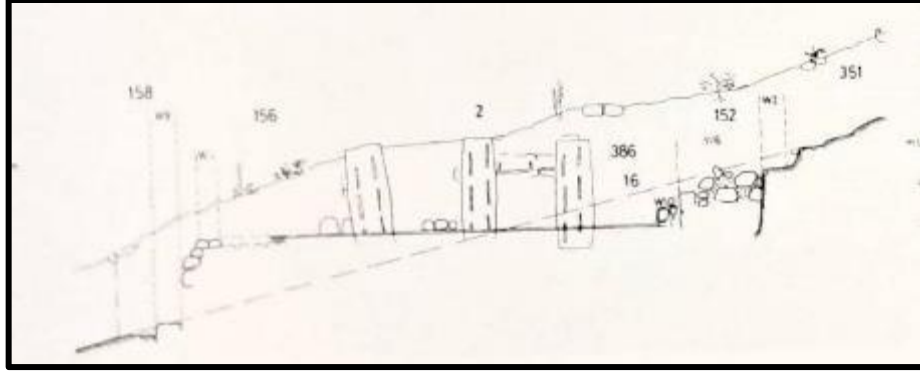

Fig. 323. Horvat Sumaqa Sinagogu 1-1 (Kuzey-Güney) Kesiti (Dar, 2023: 119)

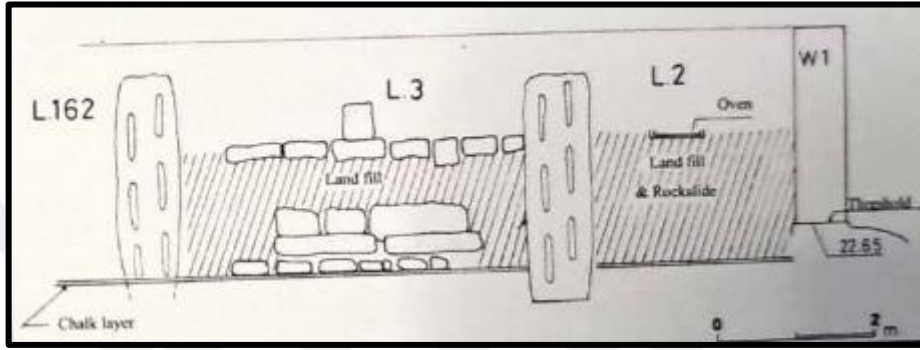

Fig. 324. Horvat Sumaqa Sinagogu 2-2 (Doğu-Batı) Kesiti (Dar, 2023: 119)

Fig. 325. Horvat Sumaqa Sinagogu Ana Giriş Cephesi (Dar, 2023: 120)

Fig. 326. Horvat Sumaqa Sinagogu Mimari Elemanları (Yivli Sütunlar-Kaideler) (Courtesy of the IAA archives, Jerusalem)

Fig. 327. Cephedeki *Menora* Oyulmuş Taş Blok (Dar, 2023: 122)

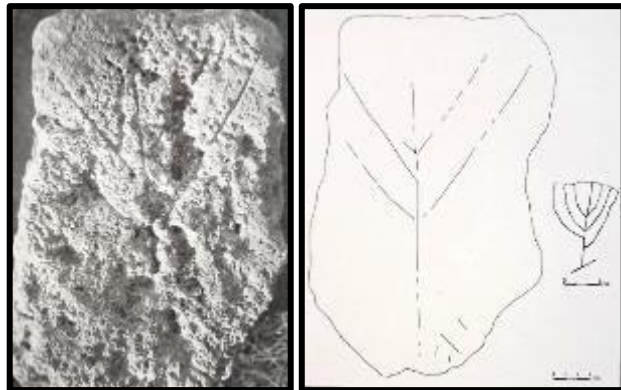

Fig. 328. Cephedeki *Menora* Oyulmuş Diğer Taş Blok (Dar, 2023: 122)

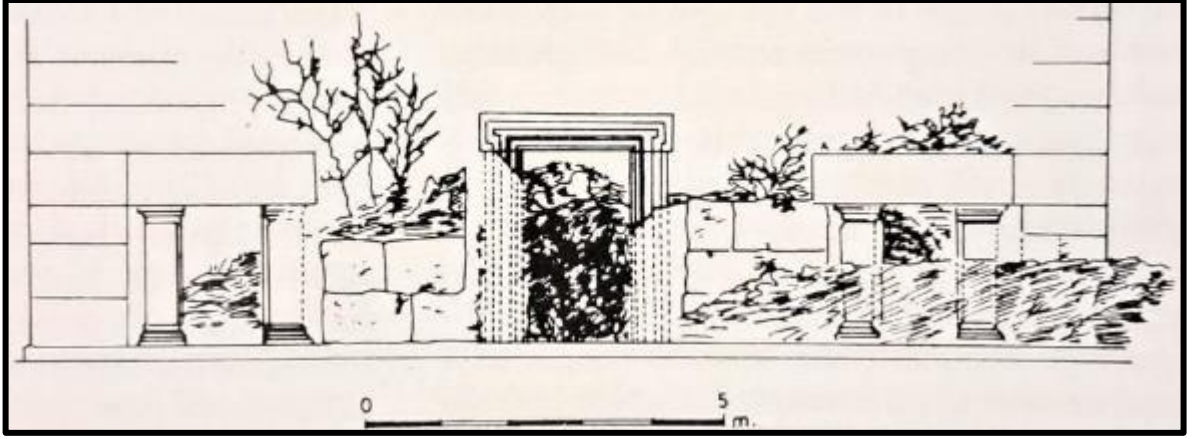

Fig. 329. Kohl-Watzinger Tarafından Yapılan Ana Cephe Restitüsyon Önerisi (Kohl ve Watzinger, 1916: 135, Fig.274)

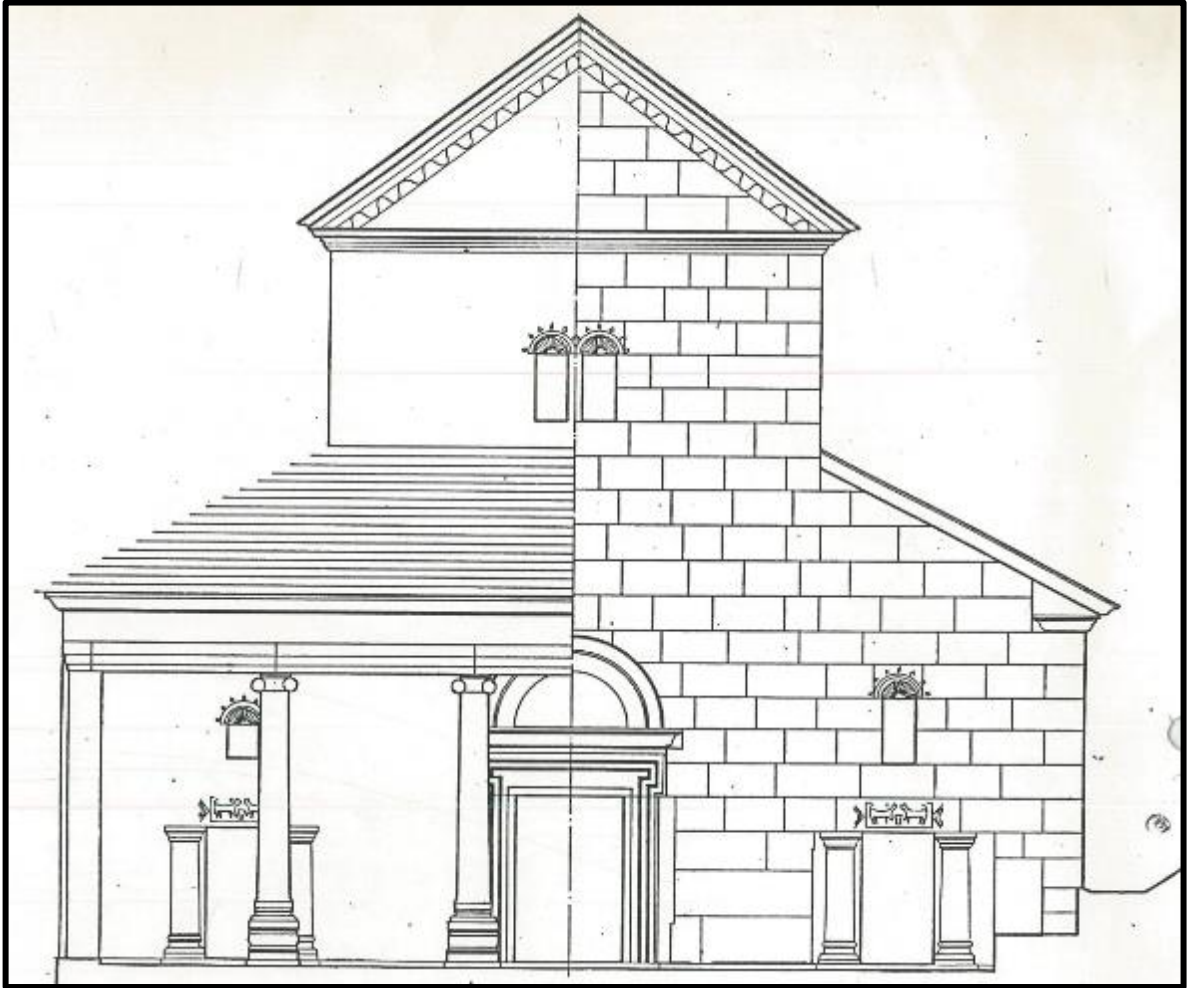

Fig. 330. Horvat Sumaqa Sinagogu Ana Cephesi Johanan Mintzker önerisi (Dar, 2023: 122)

Fig. 331. Horvat Sumaqa Sinagogu Ana Cephesi Aaro Söderlund Önerisi (Dar, 2023: 122)

Fig. 332. Ana Giriş Kapı Söveleri (Gilead Peli - <https://synagogues.kinneret.ac.il>)

Fig. 333. Ana Cephedeki Yan Kapı Söveleri (Gilead Peli - <https://synagogues.kinneret.ac.il>)

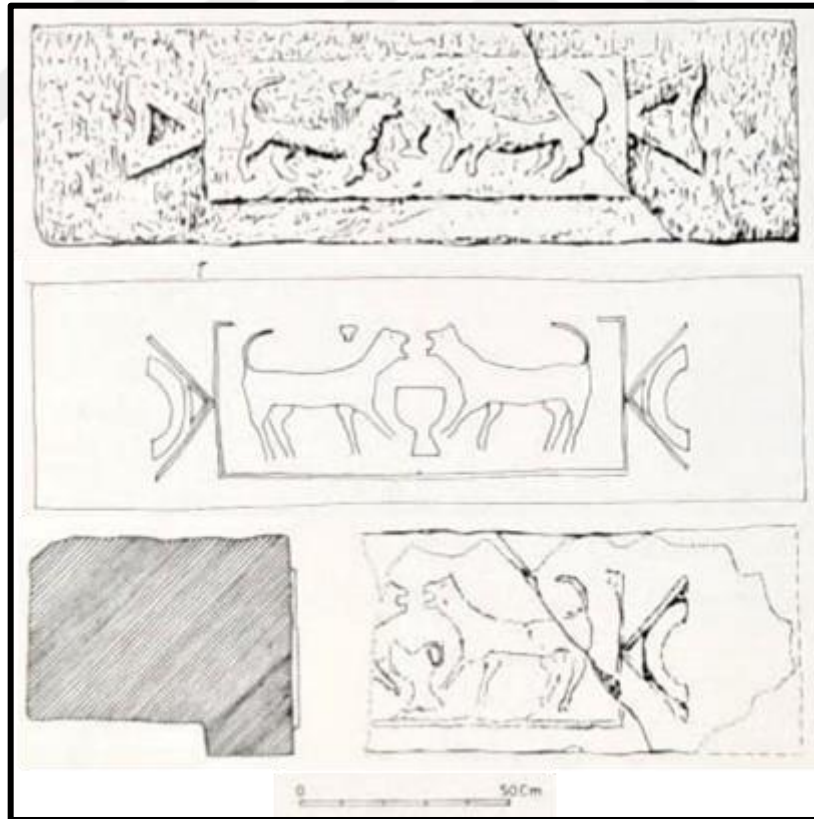

Fig. 334. Ana Cephe Yan Girişlere Ait Lentolar (Dar, 2023: 123)

Fig. 335. Arşıtrav Parçası (Dar, 2023: 123)

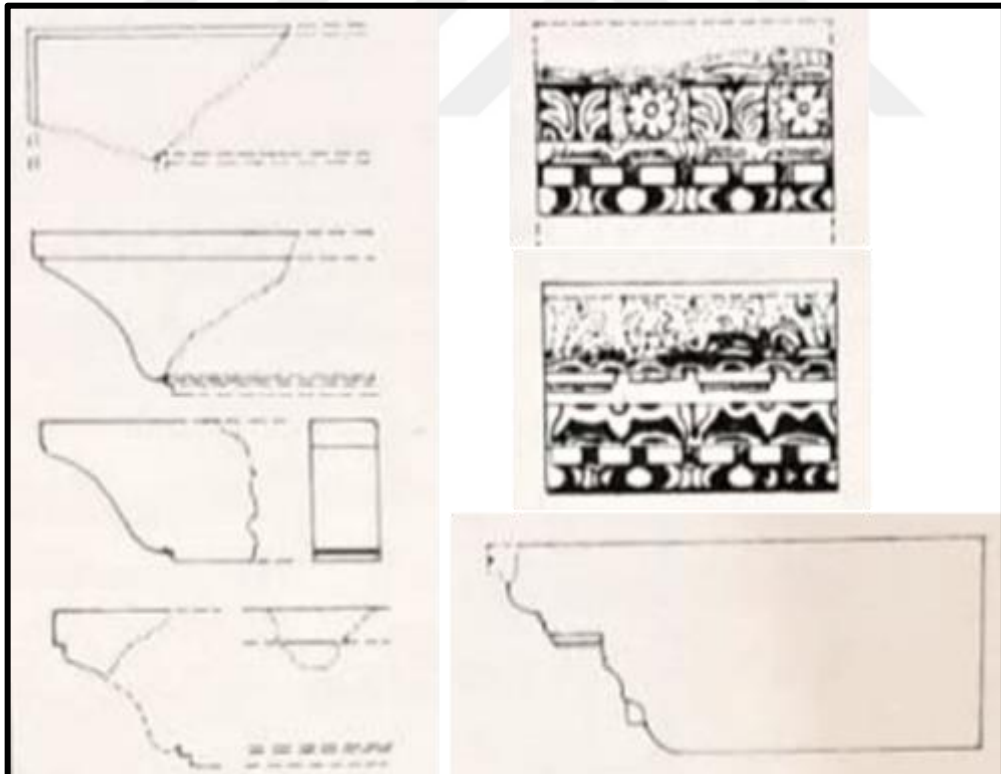

Fig. 336. Arşıtrav Parçaları (Dar, 2023: 123)

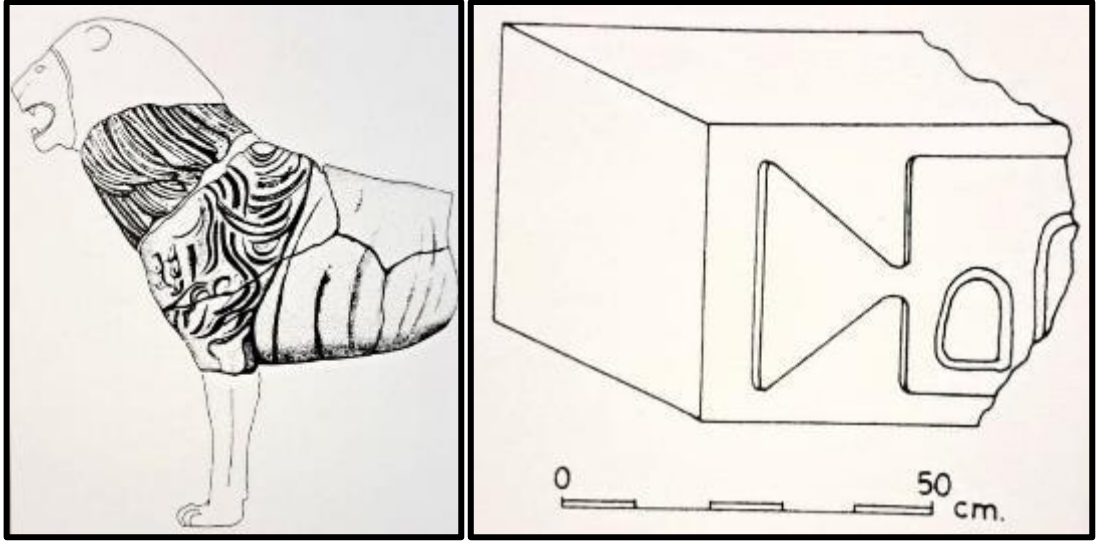

Fig. 337. Aslan Yelesi ve Tabula Ansata Parçası (Dar, 2023: 124)

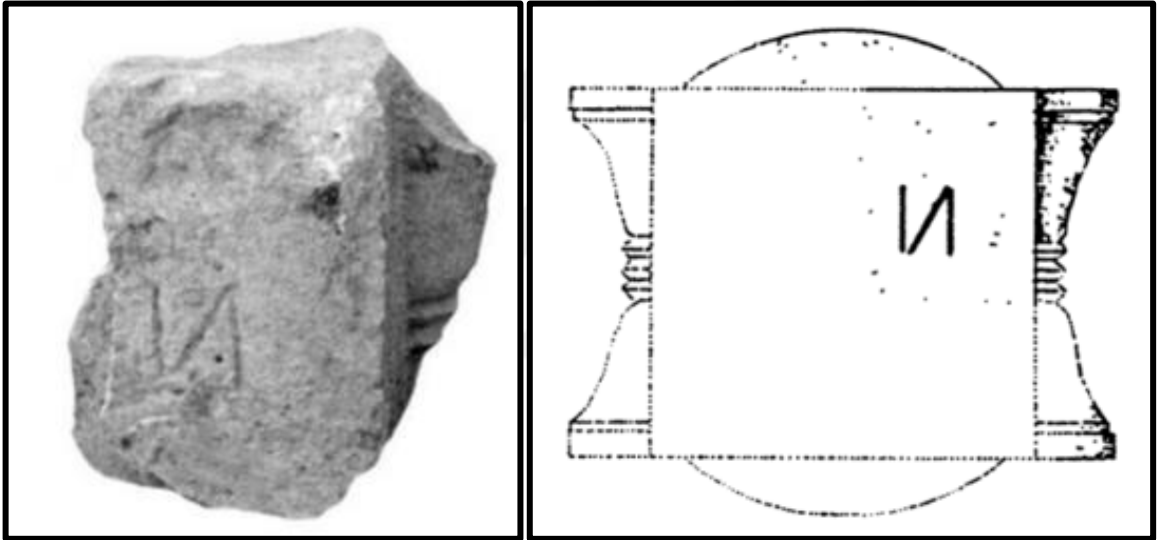

Fig. 338. Mason Simgeleri (Turheim, 2023: 1615-16)

BÖLÜM 3.2.7. DABİYYE SİNAGOGU

Fig. 339. Dabiyye Sinagogu Konumu (Israel location map with stripes.svg-15.06.2014)

Fig. 340. Dabiyye Yerleşiminin 1966 Yılına Ait Havadan Görünüşü
(<https://survey.antiquities.org.il/images/image/qatzrin/IAA-18-1-88-1-1.jpg>)

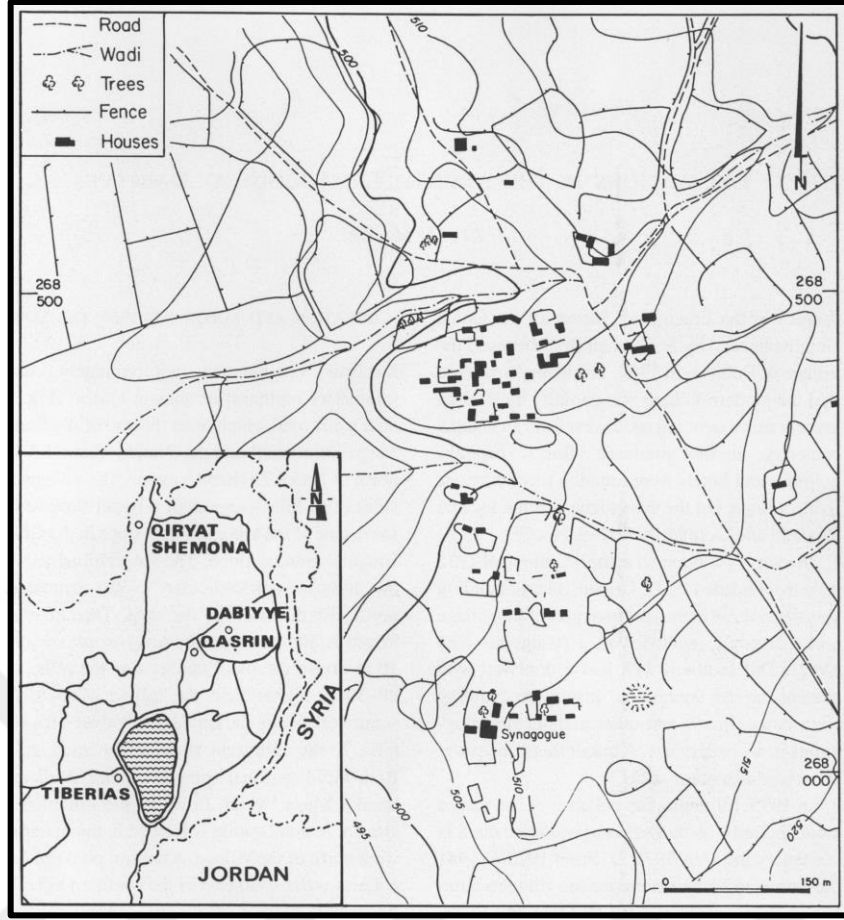

Fig. 341. Dabiyye Köyünün Yeri ve Planı (Ma'oz, 1991: 50, Fig.1)

Fig. 342. Sinagog Alanının Havadan Görünüşü (<https://survey.antiquities.org.il/images/image/qatzrin/IAA-18-1-88-1-24.jpg>)

Fig. 343. Dabiyye Köyü Güneyinde Bulunan Çatısı Kemerlerle Desteklenen Ana Yapı
(<https://survey.antiquities.org.il/images/image/qatzrin/IAA-18-1-88-1-25.jpg>)

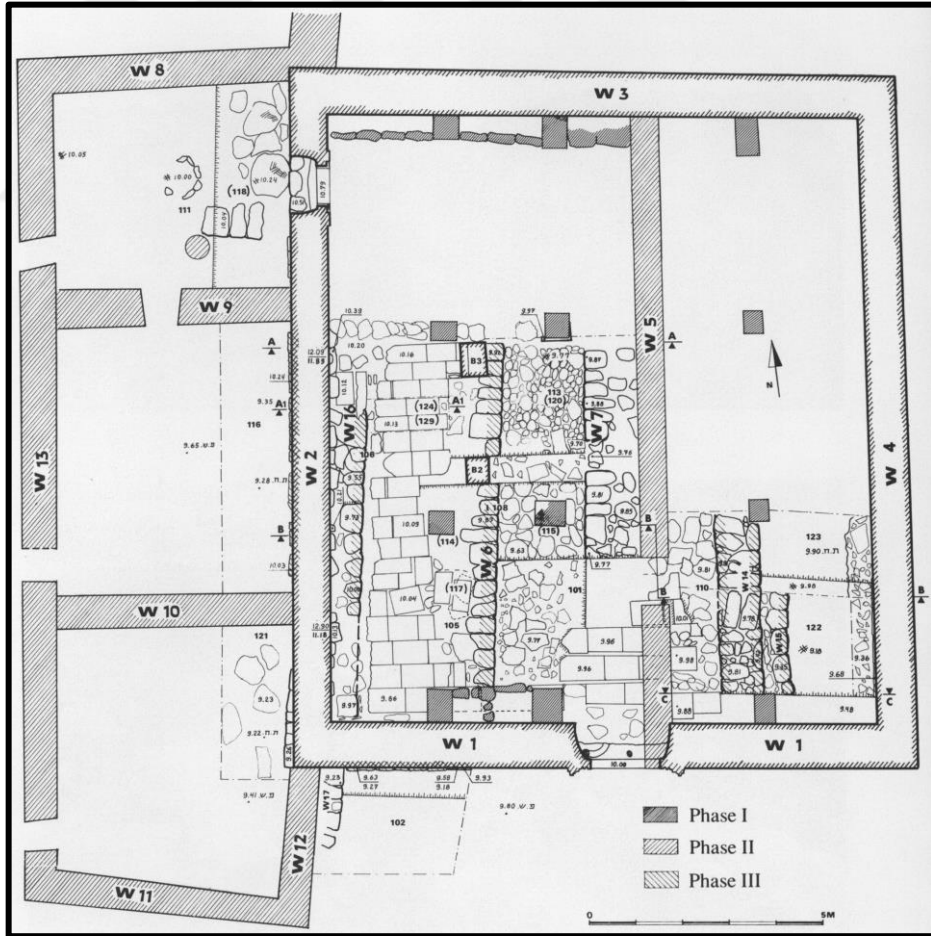

Fig. 344. Dabiyye Sinagogu Planı (Ma'oz, 1991: 52, Plan.1)

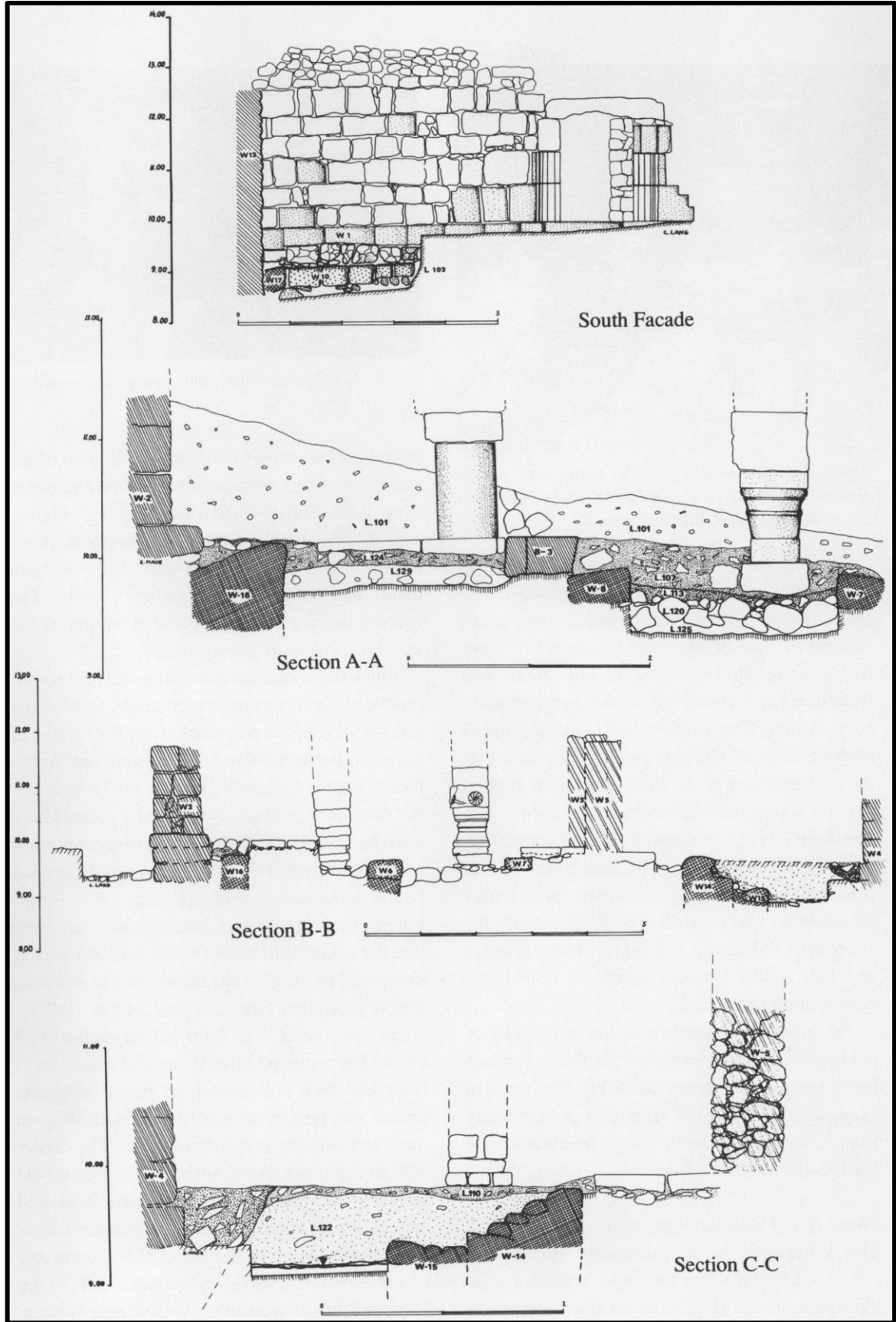

Fig. 345. Güney Cephesi ve A-A, B-B, C-C Kesitleri (Ma'oz, 1991: 53, Plan 2.)

Fig. 346. Sinagogun Güney Cephesi (Ma'oz, 1991: 51, Fig.2)

Fig. 347. Evre I'deki Kemerli Bölücüler (Ma'oz, 1991: 51, Fig.3)

Fig. 348. Sinagogun Ana ibadet mekanı ve Farklı Evrelerde Devşirme Olarak Kullanılan Sütun Kaideleri (Ma'oz, 1991: 54, Fig.4)

Fig. 349. Sinagogun Güney Cephesi ve W5 Duvarının Ana Giriş Kapısı ile İlişkisi
(https://synagogues.kinneret.ac.il/wp-content/uploads/2015/11/dabiya_3463.jpg)

Fig. 350. Orta ve Duvara Entegre Sütunların Döşemeye Yerleştirme Şekilleri
(<https://i0.wp.com/www.ancientsynagoguecoins.com/wp-content/uploads/2021/09/Dabiyye-Photo-154286-Locus-105-IAA-archives-2.jpg?ssl=1>)

Fig. 351. Sinagogun Güney Cephesi (<https://synagogues.kinneret.ac.il/wp-content/uploads/2015/11/%D7%93%D7%91%D7%99%D7%94-3.jpg>)

Fig. 352. Sinagogun Güney Duvarında Yapılan ve Erken Kalıntılarını Gösteren Sondaj
(<https://i0.wp.com/www.ancientsynagoguecoins.com/wp-content/uploads/2021/09/Dabiyye-Photo-154335-Locus-102-IAA-archives-1.jpg?ssl=1>)

Fig. 353. Bazalt Zemin Döşemesi (Dabiyye Photo 154341. Courtesy of the IAA archives, Jerusalem)

Fig. 354. Gratianus (MS 367-375) Altın Sikkesi (Ariel, 1991: 79, Fig.1-6)

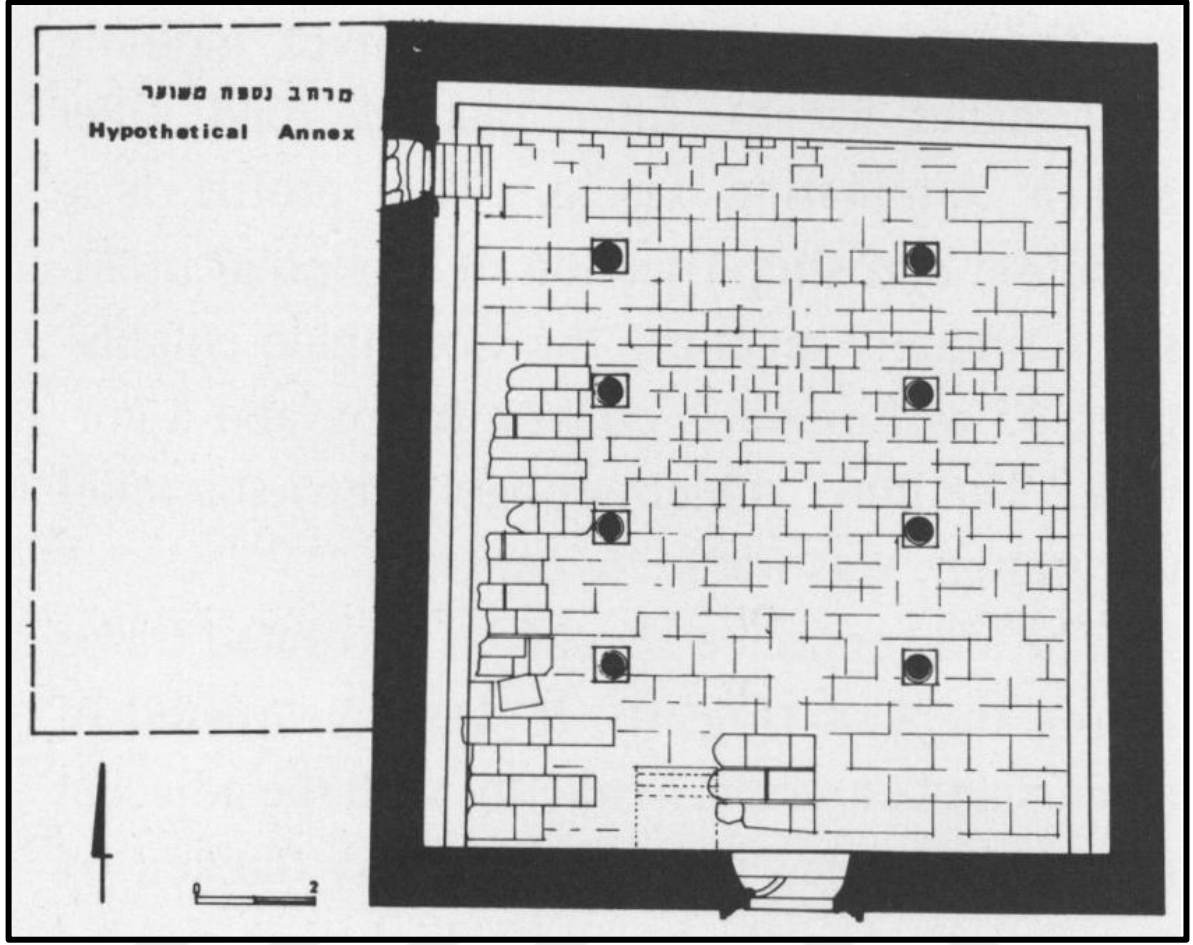

Fig. 355. Dabiyye Sinagogu Rekonstrüksiyon Planı (Ma'oz, 1991: 57, Plan 3)

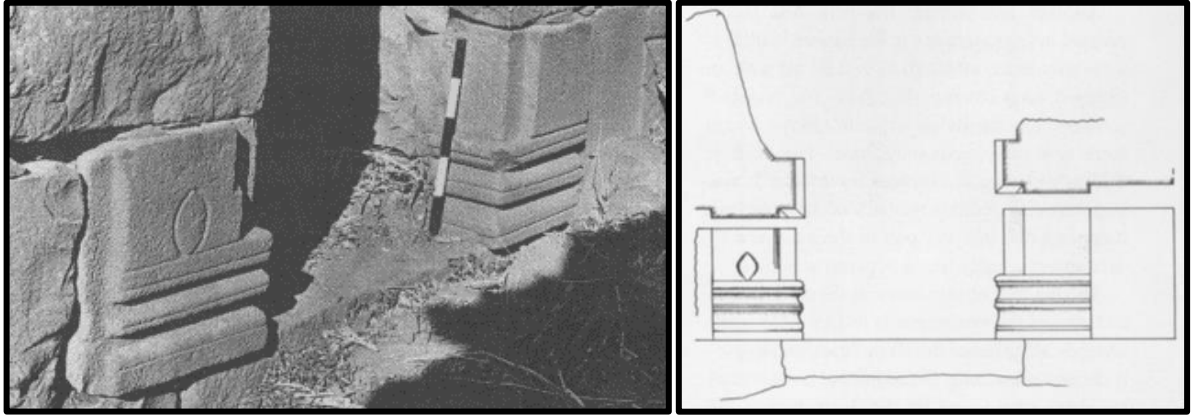

Fig. 356. Yan Girişin Alt Kısım, Havranın Batı Duvarı - Söve Taşları ve Yan Giriş Eşiği (Ma'oz, 1991: 58, Fig.7
- 9)

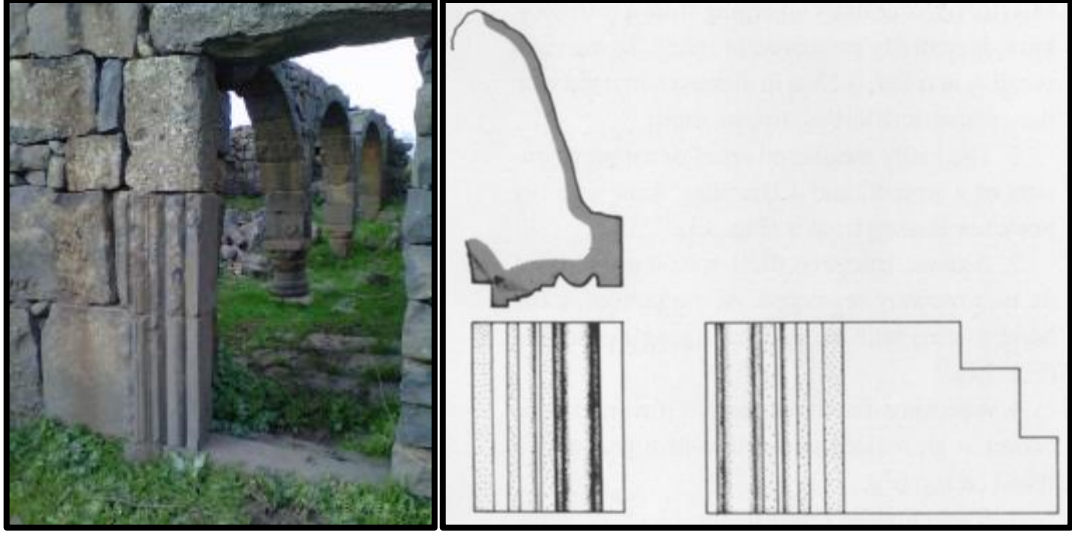

Fig. 357. Sinagogun Güney Cephesindeki Girişten Kuzeye Bakış - Ana Girişin Söve Taşları
(<https://synagogues.kinneret.ac.il/wp-content/uploads/2015/11/%D7%93%D7%91%D7%99%D7%94-5.jpg>)
(Ma'oz, 1991: 59, Fig.8)

Fig. 358. Ana Giriş Kapı Söveleri (<https://survey.antiquities.org.il/images/image/qatzrin/IAA-18-1-88-1-26.jpg>)
(<https://survey.antiquities.org.il/images/image/qatzrin/IAA-18-1-88-1-27.jpg>)

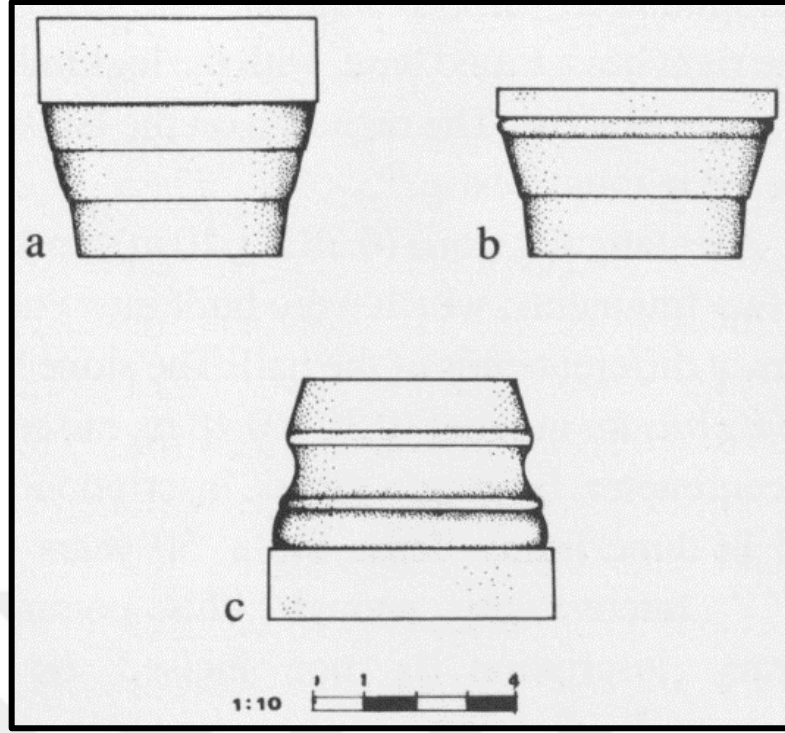

Fig. 359. Sütun Başlıkları ve Tabanı (Ma'oz, 1991: 59, Fig.10)

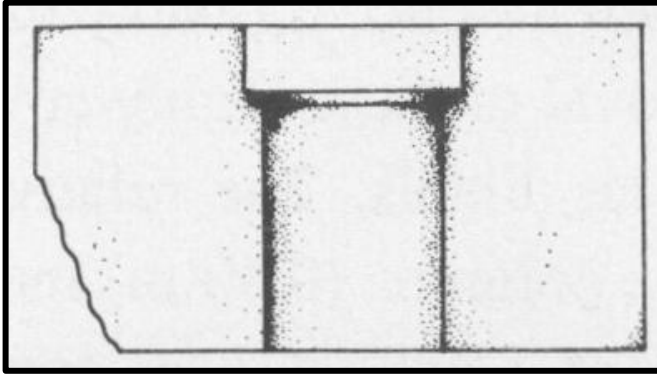

Fig. 360. Gömme Yarım Sütun, Doğu Duvarında Yeniden Kullanılmış (Ma'oz, 1991: 59, Fig.11-
<https://survey.antiquities.org.il/images/image/qatzrin/IAA-18-1-88-1-33.jpg>)

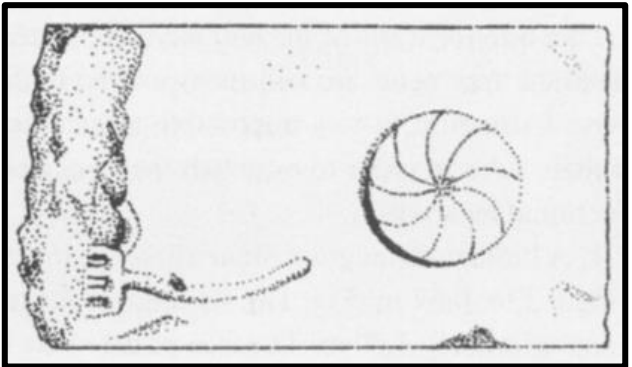

Fig. 361. Devşirme Olarak Kullanılan Süslü Lento(?) (Ma'oz, 1991: 59, Fig.12)

Fig. 362. Devşirme Sütun Altlığı ve Lento (<https://survey.antiquities.org.il/images/image/qatzrin/IAA-18-1-88-1-29.jpg>)

Fig. 363. Rölyef Dekorasyonu (Ma'oz, 1991: 61, Fig.13)

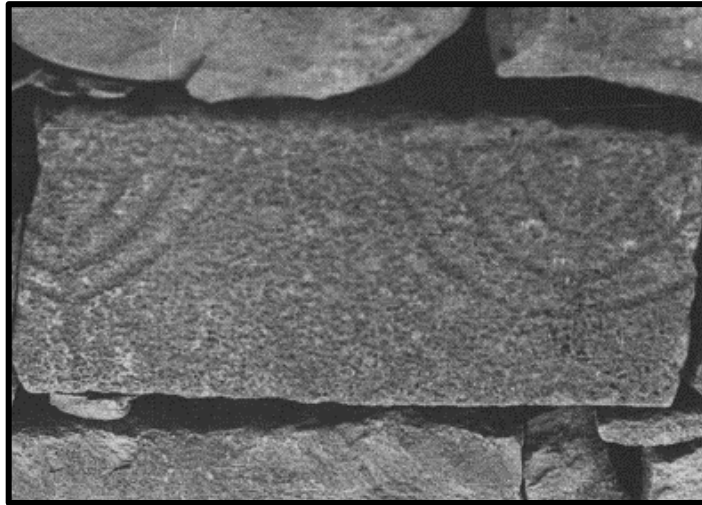

Fig. 364. Kesme Taş Taşıyan Oyulmuş Menora (Ma'oz, 1991: 61, Fig.16)

Fig. 365. Kemerlerde Devşirme Olarak Kullanılan *Menoralı* Taş Blok
<https://survey.antiquities.org.il/images/image/qatzrin/IAA-18-1-88-1-33.jpg>

Fig. 366. Devşirme Olarak Kullanılan Yazıtlı Tabula Ansata
<https://survey.antiquities.org.il/images/image/qatzrin/IAA-18-1-88-1-35.jpg>
<https://survey.antiquities.org.il/images/image/qatzrin/IAA-18-1-88-1-36.jpg>

SÖZLÜK

Acmonia(Akmoneia): Uşak, Banaz, Denizli Ahat Köyü.

Aedicula: Ehal'in bulunduğu taş bölüm. Alınlığı destekleyen sütunlardan oluşan bazen deniz kabuğu ile süslenmiş minyatür bir tapınak

Aegae(Aigai): Adana, Yumurtalık.

Ahit Sandığı: Süleyman Tapınağı'nda duran ve Kanun Tabletlerini içeren bir sandık.

Andriace(Andriake): Antalya, Demre, Çayağzı.

Anemurium(Anemourion): Mersin, Anamur.

Antiokheia: Antakya.

Apamea(Apameia): Afyon, Dinar.

Aphrodisias: Aydın, Karacasu, Geyre.

Apsis: Tapınak, kilise ve bazilikalarda, girişin karşısında yer alan yarım daire ya da çokgen planlı girintidir. Camilerdeki mihrap kısmının karşılığıdır.

Arşitrav:Antik Dönem mimarisinde kolon destekli yapılarda sütun başlıklarının üzerine gelen yatay taşıyıcı eleman.

Aspendus(Aspendos): Antalya, Serik, Belkıs.

Ashlar (Kesme Taş): Dikdörtgen şeklinde kesme taş blok.

Atrium: Genellikle Bizans bazilikasının, sinagogunun veya kilisesinin girişinden önce bulunan merkezi bir avlu.

Attaleia: Antalya.

Babil Talmudu: Babil'de yaşayan Yahudi din âlimleri tarafından hazırlanmıştır. Kudüs Talmudu'ndan farklıdır.

Bazilika: Çift sütunlu ve apsisli dikdörtgen bir salon.

Bima (Bimah): Bir sinagogun nişinin veya apsisinin önünde, muhtemelen Tevrat'ın okunmasında kullanılan yükseltilmiş bir platform.

Bet Midrash: Bir sinagogdaki çalışma salonu.

Caunus(Kaunos): Muğla, Köyceğiz, Çandır, Ortaca, Dalyan.

Chanel screen (Şanel paravan): Din adamlarını, koroyu veya bimayı bir kilisenin veya sinagogun ana bölümünden ayıran parmaklık.

Cnidus(Knidos): Muğla, Datça, Burgaz, Yazıköy.

Cornice (Korniş): Bir mimari elemanı desteklemek için duvar saçağının üst çıkıntılı elemanı.

Corycus(Korykos): Mersin, Erdemli, Kızıkalesi.

Çatiören: Mersin, Erdemli.

Çıfit: Çıfit, Arapça cehud kelimesinden türemiştir. Cehud veya çıfit, Yahudi demektir. Osmanlı'da Yahudilerin yoğunlukla yaşadığı yerleri betimlemek için cehudhaneifadesi de kullanılmıştır Aynı şekilde Yahudilerin gittiği hamamlar, Çıfitlar Hamamı olarak isimlendirilmiştir.Çıfit Çarşısı ifadesi ise, çoğunlukla Yahudi esnafın çalıştığı çarşılar için kullanılmıştır.Sözcüğün Türk Dil Kurumu'ndaki ve Arapça'daki karşılığı, Yahudi, hileci veya düzenbazdır. Çıfit sözcüğü, aşağılayıcı bir anlam yüklenerek küçük düşürmek amacıyla kullanılmıştır.

Diocaesarea(Diokaisareia): Mersin, Silifke, Uzuncaburç.

Ehal Bölümü: İbranice'de aron kodesh veya aron hakodesh (İngilizce'de kelimenin tam anlamıyla “kutsal sandık”) olarak adlandırılan Tevrat sandığı, bir sinagogda Tevrat tomarlarının saklandığı yerdir . Tipik olarak sinagogun ön tarafında, Kudüs'e bakan duvarda bulunur. Sinagogun en kutsal yeridir.

Entrablature: Bir arşitrav, friz ve kornişten oluşan sütunlarla desteklenen bir üst yapı.

Ephesus(Ephesos): İzmir, Selçuk, Efes.

Exedra: Yükseltilmiş koltuklara sahip girinti veya oyuk.

Etrog: Ağaç kavunu.

Fascia: Süslediği yüzeye paralel sürekli düz bir bant veya kalıplama (bir saçaklık gibi) ya ondan çıkıntı yapan ya da hafifçe geri çekilen

Frieze: Arşitrav ve korniş arasındaki saçaklığın friz üyesi, genellikle kabartma heykellerle zenginleştirilmiştir.

Gable (Üçgen çatı-alınlık): Eğimli bir çatının ucunda, saçaklarda zirveye kadar uzanan üçgen bir bölüm.

Genizah: Sinagogda hazinenin, kursal kitapların ve atılan tomarların saklandığı yer.

Halakha (Halakhot): Rabinik Hukukunda kabul edilen kararlar.

Halikarnassos: Bodrum.

Harran: Güneydoğu Anadolu'dadır.

Hierapolis: Denizli, Pamukkale.

Hiram: MÖ 969-936, Sur Kralı.

Hyllarima (Hillerima): Muğla, Yatağan, Derebağ Köyü.

Hypaipa: İzmir, Ödemiş, Günlüce.

Iasus(Iasos): Muğla, Milas, Kıyıkışlacık.

Josephus: Flavius Josephus,MÖ I. yüzyılda yaşamıştır. Ünlü Yahudi tarihçi-vakanüvist.

Laodicea(Laodikeia): Denizli, Pamukkale, Goncalı.

Limyra: Antalya, Finike.

Lulav: Hurma dalı.

Magnesia Ad Sipylum(Magnesia Pros Sipylo): Spildeki Manisa.

Meander: İçe ve dışa doğru kıvrılan çizgilerin tekrarlayan motifinden oluşan dekoratif bir desen.

Menora: Yedi kollu şamdan. Yahudilerin en eski sembollerinden biri olarak kabul edilir.

Meşek: Güney batı Marmara ile Batı Karadeniz'i içerisine alan bölge. MÖ II. yüzyıldaki Bithynia.

Mikve (Mikveh-Miqvath): Ritüel banyo

Miletus: Didim, Aydın, Balat, Milet.

Myndus(Myndos): Muğla, Gümüşlük.

Narthex: Bir kilisenin veya sinagogun nefine ve koridorlarına açılan dikdörtgen enine giriş holü.

Nicomedia(Nikomedeia): Kocaeli.

Nysa: Aydın, Sultanhisar.

Oinoanda: Muğla, Seydikemer, İncealılar Köyü.

Olba: Mersin, Silifke, Uzuncaburç.

On İki Kabile: Lea'nın oğulları; Ruben, Şimon, Levi, Yehuda, İssakar, Zevulun. Rahel'in oğulları; Yusuf, Benyamin. Rahel'in cariyesi Bilha'nın oğulları; Dan, Naftali. Lea'nın cariyesi Zilpa'nın oğulları; Gad, Aşer.

Opus sectile: Tasarımın bileşen parçalarına uyacak şekilde kesilmiş taş parçalarından oluşan figürlü desenlerin yer aldığı zemin veya duvar mozaik dekorasyonu.

Orthostat: Bir duvarın alt kısmını oluşturmak için kullanılan dik bir taş levha.

Otzar (Leğen-hazne): Yağmur veya kaynak suyunun doğrudan mikveye kanalizasyonla edildiği bir havuz görevi gören bir leğen. Çünkü toplanan su mikve için ritüel kullanıma uygun kabul edilmemektedir.

Parohet: Ehal bölümünü örten ve özel günlerde açılabilen örtü. Tevrat dolabının alınlığını örten kumaş, eğimli bir çatının ucunda, saçaklardan zirveye kadar uzanan üçgen bölüm.

Parşömenler Nişi: bk. Ehal Bölümü

Pergamum(Pergamon): İzmir, Bergama.

Peristyle (Peristyl): Yapı veya iç avluyu çevreleyen sıra sütunlar. Sütunlarla çevrelenmiş yer. Sütunlu avlu, sütunlar dizisi.

Phaselis: Antalya, Kemer, Tekirova.

Philadelphia(Philadelpheia): Manisa, Alaşehir.

Phocaea(Phokaia): İzmir, Foça.

Pilaster: İçine inşa edildiği duvarın biraz ötesine uzanan, duvara entegre dar sütun.

Priene: Aydın, Söke, Güllübahçe Köyü.

Rekonstrüksiyon; tümüyle yıkılmış, yok olmuş ya da çok büyük oranda harap olan bir anıtın ya da sitin temin edilen belgelere dayanılarak özel durumlarda yeniden yapılması işlemidir.

Restitüsyon; zaman içerisinde görünüş ya da işlevleri farklılaşmış, bir bölümü ya da tamamı yıkılmış yapıların, inşa edildikleri dönemdeki biçimleri ile daha sonra yaşadıkları değişiklikleri göstermek amacıyla hazırlanan, yapı planı, kesiti, görünüş ve perspektiflerini içeren rapor ve projelerin bütünüdür.

Rölöve; tarihi yapıların mevcut hallerinin plan, kesit ve görünüşleriyle sanal ortam ya da kağıt üzerine geçirilmesi işlemidir.

Sardes(Sardis): Manisa, Salihli, Sart.

Seleucia(Seleukeia): Antalya, Manavgat, Bucakşeyhler Köyü.

Selinus: Antalya, Gazipaşa.

Shephelah: Sahil ile Yahudiye tepeleri arasında yer alan alçak ova.

Side: Antalya, Side.

Smyrna: İzmir.

Spolia: Devşirme, orijinal bağlamından koparılmış ve farklı bir bağlamda yeniden kullanılmış devşirme mimari parça.

Stylobate: Bir dizi sütunu destekleyen sürekli bir kaide

Syrian gable: Suriye üçgeni, tabanı olan üçgen bir alınlık.

Şofar: Keçi ya da koçboynuzundan yapılan üflemlili çalgı.

Tabula ansata: Bir yazıtın dikdörtgen çerçevesi, sağ ve sol taraflarında kanat benzeri, sıklıkla süslenmiş çıkıntılar bulunur.

Tarsus(Tarsos): Mersin, Tarsus.

Tarşış: Arıtimevi anlamına gelir. Kesin olarak nerede olduğu bilinmiyor. Bu konuda sadece tahmin yapılabiliyor. Bu kentin yeri, İspanya'nın güneyinde Guadalquivir Vadisi'nde, Sardinya'da, Sicilya'da veya Anadolu'da (Tarsus) olabilir.

Teos: İzmir, Seferihisar, Sığacık.

Termessus(Termessos): Antalya, Korkuteli.

Tevrat Dolabı: bk. Ehal Bölümü

Thyateira: Manisa, Akhisar.

Tlos: Muğla, Fethiye, Yakaköy.

Tralleis: Aydın, Efeler.

Tuval: Kapadokya Bölgesi.

Ur: Sümer topraklarında yer alan antik bir kenttir. Irak Körfezi'nde Fırat nehri kenarında kurulmuş olan bu kent, bugün Irak sınırları içindeki Tel el Mukayyer olarak bilinmektedir

ÖZGEÇMİŞ

Adı: Çiğdem
Soyadı: ÖNER
Eğitim Durumu: Akdeniz Üniveristesi, Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü, Akdeniz Eskiçağ Araştırmaları Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi,
Mezun Olunan Okul / Bölüm: Lisans (İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü),
Lisans (Akdeniz Üniveristesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Anabilim Dalı),
Yüksek Lisans (Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü, Akdeniz Eskiçağ Araştırmaları Anabilim Dalı),
Ön Lisans (Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi, Kültürel Miras ve Turizm),
Ön Lisans (Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi, Coğrafi Bilgi Sistemleri)
Ön Lisans (Anadolu Üniversitesi, Açıköğretim Fakültesi, Fotoğrafçılık ve Kameramanlık)
İşi / Mesleği: Mimar - Arkeolog

Özgeçmişi:

30 yılı aşkın meslek hayatında 1989 – 2004 yılları arasında özel şirketlerde, lüks konut, deprem konutları, okul, iş merkezi, özel konut ve kupon imalat şantiyelerinde, özellikle planlama, stok kontrol ve mimari proje-uygulama kontrol işlerinde, 2004-2014 yılları arasında da serbest olarak mimari proje tasarımları-uygulamalarında, özellikle taş ve ahşap bina imalatlarında, gayrimenkul değerlendirme firmalarında ve adliyelerde bilirkişi olarak çalışılmıştır. 2014 yılında da eğitimine devam ederek, mimarlık mesleki birikimi eğitimine katkı amaçlı değerlendirmektedir. Mimarlık eğitimi sonrası çalışma hayatı ile paralel olarak sualtı eğitimine ağırlık vererek 1989 yılında ilk eğitimini almış ve Türkiye Sualtı Sporları Federasyonuna 1 yıldız dalıcı olarak ilk kaydını yaptırmıştır. Daha sonra sualtı ile ilgili çalışmaları ve eğitimleri devam etmiş, 13.12.2011 tarihi itibarı ile TSSF'ye kayıtlı 1 yıldız eğitmen ünvanını kazanmıştır. 2015 yılında da yine federasyon bünyesinde açılmış olan Nitroks, Oksijen Kullanımı, Malzeme Bakımı, Kovuk Dalışı, İrtifa Dalışı, Yön Bulma, Üst Düzey Yüzerlilik, Tüp Doldurma, Tanıtım Dalışı, Sualtı Videoculuğu, Sualtı Fotoğrafçılığı, İlk Yardım, Gece Dalışı, Derin Dalış, Batık Dalışı, Arama Kurtarma ve Akıntı Uzmanlığı belgelerine hak

kazanmıştır. Son olarak da TSSF Sualtı Kültürel Mirasını Koruma Eğitim Belgesi' nin sınavına girmiş, başarılı olmuştur.

Katıldığı Arkeolojik Kazı Ve Yüzey Araştırmaları

2015	Phaselis Antik Kenti Yüzey Araştırması (Mimar-Heyet Üyesi)
2016	Phaselis Antik Kenti Yüzey Araştırması (Mimar-Heyet Üyesi)
2017	Phaselis Antik Kenti Yüzey Araştırması (Mimar-Heyet Üyesi)
2018	Phaselis Antik Kenti Yüzey Araştırması (Mimar-Heyet Üyesi)
2019	Phaselis Antik Kenti Yüzey Araştırması (Mimar-Heyet Üyesi) Phaselis Antik Kenti Kazısı (Mimar-Heyet Üyesi)
2020	Phaselis Antik Kenti Yüzey Araştırması (Mimar-Heyet Üyesi) Phaselis Antik Kenti Kazısı (Mimar-Heyet Üyesi)
2021	Phaselis Antik Kenti Yüzey Araştırması (Mimar-Heyet Üyesi) Phaselis Antik Kenti Kazısı (Mimar-Heyet Üyesi)
2022	Phaselis Antik Kenti Yüzey Araştırması (Mimar-Heyet Üyesi) Phaselis Antik Kenti Kazısı (Mimar-Heyet Üyesi) Antalya Hurma Domuzağılı Yüzey Araştırması (Mimar-Heyet Üyesi)
2023	Alaşehir St. Jean Kilisesi Belgeleme Çalışmaları (Mimar-Heyet Üyesi)

Yayınlar:

2016	Kitap Tanıtımı, Antik Kentler: Antik Yakındoğu, Mısır, Yunan ve Roma'da Kentsel Yaşamın Arkeolojisi. Yazar: C.Gates, <i>Libri II</i> (2016) 497-501. Kitap Tanıtımı, Anadolu'da Kadın On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe.Yazar: A. Muhibbe Darga, <i>Libri II</i> (2016) 537-539.
2017	Kitap Tanıtımı, Orta Deniz'in Yapımı. Yazar: C. Broodbank, <i>Libri III</i> (2017) 211-225. Kitap Tanıtımı, Susuzluk Antik Dünya'da Su ve İktidar. Yazar: S.Mithen, <i>Libri III</i> (2017) 227-231.
2018	Öner, Ç., Küçük Hamam ve <i>Latrina</i> Çalışmaları (61-65), Phaselis Antik Kenti'nde 2018 Yılında Gerçekleştirilen Yüzey Araştırmaları ve Kazı Çalışmaları. Yazar: M.Arslan-N.T.Önen, <i>Phaselis V</i> (2019) 43-83.
2019	Kitap Tanıtımı, Anadolu Yahudileri Ege'de Yahudi İzleri. Yazar: S.Bora, <i>Libri V</i> (2019) 55-58. Öner, Ç., Phaselis <i>Latrinası</i> ve Antikçağda Tuvalet Kültürü - The <i>Latrina</i> of Phaselis and Toilet Culture in Antiquity. <i>Phaselis V</i> (2019) 379-390

- Öner, Ç., Hamam Çalışmaları (448-453), Phaselis Kenti'nde 2019 Yılında Gerçekleşen Yüzey Araştırmaları ve Kazı Çalışmaları. Yazar: M.Arslan-N.T.Önen, *Phaselis V* (2019) 425-464.
- 2020 Kitap Tanıtımı, Mimarlık Üzerine. Yazar: Vitruvius, *Libri VI* (2020) 61-62.
Kitap Tanıtımı, Tarih Boyunca Trakya ve Anadolu'da Yahudi Yerleşim Yerleri, Cilt I-İstanbul. Yazar: N.A. Güleriyüz, *Libri VI* (2020) 101-104.
Kitap Tanıtımı, Antik Çağ'da Beslenme ve Damak Tadı. Yazar: A. Güveloğlu, *Libri VI* (2020) 167-168.
Kitap Tanıtımı, Tarih Boyunca Trakya ve Anadolu'da Yahudi Yerleşim Yerleri, Cilt II-Trakya ve Anadolu. Yazar: N.A. Güleriyüz, *Libri VI* (2020) 219-222.
- 2021 Öner, Ç., “*Taşlara Kazınan Yahudi Kimliği*”, 500.Yıl Vakfı Türk Müsevileri, İstanbul 2021.
“*Taşlara Kazınan Yahudi Kimliği*” sergisi, Karaköy Zülfaris Sinagogu 4-21 Kasım 2021
- 2022 Öner, Ç., Sardes Sinagogu Özelinde Manisa'daki Yahudi Kimliği ve Sinagog Mimarisi, *Manisa Akademik Araştırmalar Işığında (Tarih & Sanat Tarihi & Psikoloji)* Cilt-2, Editörler, Doç. Dr. Bizbirlik A., Doç. Dr. Gürbıyık C., Dr. Öğr. Üyesi Şen Pakyürek G., Ankara 2022, 342-361.
Öner, Ç., Anadolu'da Yahudi İzleri ve Sinagog Yapıları, *Genç Akademisyenlerin Kaleminden Sosyal Bilimler*, Editörler; Polat Z., Çekiç A., Mengirkaon S., Fedai A., Ankara 2022, 495-514.
- 2023 Proje Danışmanı: Prof. Dr. Gül Işın; Antalya Müze Müdürlüğü Başkanlığında yürütülen “Antalya ili, Konyaaltı ilçesi, Hacısekililer Mahallesi, Domuzağılı I. Derece Arkeolojik Sit Alanındaki Arkeolojik Materyalin Belgelenmesi Projesi” (Proje Süresi. 1 Haziran -31 Aralık 22)
Proje Danışmanı: Prof. Dr. Burçin Erdoğan , Gül Işın; Antalya Müze Müdürlüğü Başkanlığında yürütülen “Antalya ili, Konyaaltı ilçesi, Hacısekililer Mahallesi, Domuzburnu Mağarası Kazı Çalışması” (Proje Süresi. 1 Haziran -31 Aralık 22)
Öner, Ç., Kültürel Mirasın Belgelenmesinde Multidisipliner Çalışmaların ve Dijital Arkeolojinin Önemi, *Kültürel Mirası Koruma Çalışmaları*, Ed. Bekir ESKİCİ, Serkan Gedük, Aralık 2023, 249-270.
- 2024 Öner, Ç., “New Evaluations and Restitution Suggestions for the Small Bath Structure at Phaselis”. *Phaselis X*, 1-26.

Yüksek Lisans Tezi:

Doğu Akdeniz Liman Kentleri'nde Yıkanma ve Temizlik Mimarisine Örnek: Phaselis Küçük Hamam ve Latrinası /Example of bathing and cleaning in the eastern mediterranean port cities: Phaselis Small Bath and Latrine. 2019

Arkeoloji Lisans Bitirme Tezi:

Arkeolojik Yüzey Araştırmalarındaki Multidisipliner Çalışmaların Gelişim Sürecinin Domuzağılı Nekropol Alanı Özelinde İncelenmesi / Investigation Of The Development Process Of Multidisciplinary Studies In Archaeological Surface Research Specially Of The Domuzağılı Necropole Area. 2023

